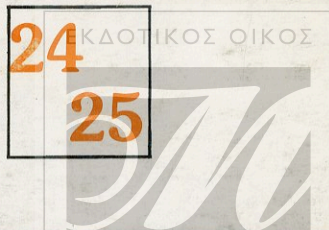

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Περιοδική έκδοση ιστορικῶν σπουδῶν

R. ROMANO, Ἡ ἀμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά □ ΒΑΣΩ ΨΙΜΟΥΛΗ, Σουλιῶτες: βοσκοί καί ἄρπαγες □ Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Οἰκιακός ἐξοπλισμός: ὁ καθρέφτης □ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΕΗ, Τό ἀκίνητο καί τό χρέος στήν Πάρο □ Η. Ι. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Τά Ἀμπελάκια καί οἱ Συντροφίες τους □ G. HERING, Ἐπαναστατικές ἐξεγέρσεις στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἱ. □ U. MOENNIG, Ἕνα ἀλφαθητάρι τοῦ Θ. Μανδακάση □ Α. ΠΟΛΙΤΗΣ, Ἡ νεοελληνική ποίηση σέ ἐπαναστατική περίοδο □ Δ. ΣΠΑΘΗΣ, Ἡ συζυγική ζωή ἐν Ἑλλάδι □ Κ. ΚΟΜΗΣ, Πληθυσμιακές μετακινήσεις Σαμίων □ ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΜΗ, Ἡ οἰκογένεια τῶν Ἑλλήνων τοῦ Λιβόρνο □ ΛΥΝΤΙΑ ΤΡΙΧΑ, Τά Βιτώλια στή δεκαετία τοῦ 1880 □ Π. ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ, Φοιτητικός πληθυσμός καί ζήτηση σπουδῶν □ ΙΩΑΝΝΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Βίωμα, ἱστορία καί πολιτική □ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ: Β. Ἀγτζίδης □ ΧΡΟΝΙΚΟ: Ἀρχεῖα Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας: ἓνα συνέδριο, Κέρκυρα: μιά μεσογειακή σύνθεση □ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ: Ὀλγα Κατσιαρδὴ-Hering, Χ. Κουτελάκης, Γ. Β. Δερτιλῆς, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
ΜΕΛΙΣΣΑ

ΝΑΥΑΡΙΝΟΥ 10, 10680 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 3611692, FAX. 3600865
ΓΡΑΦΕΙΑ: ΣΚΟΥΦΑ 77, 10680 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 3611692, 3638921

ΑΙ Σ Σ Α

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ HISTORICA

Κυκλοφοροῦν δύο φορές τό χρόνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ - ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ», ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΑΓΙΑΣ

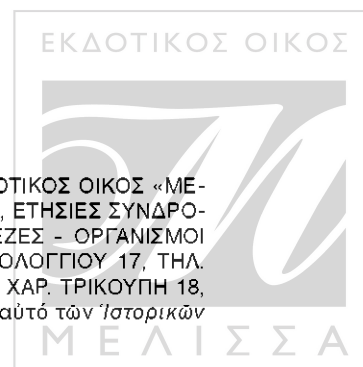
Περιεχόμενα

<i>Ruggiero Romano</i>	Ἡ ἀμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά: κάποιες ἀμφιβολίες	3
<i>Βάσω Ψιμούλη</i>	Σουλιώτες: βοσκοί καί ἄρπαγες	13
<i>Δημήτρης Δημητρόπουλος</i>	Στοιχεῖα γιά τόν οἰκιακό ἐξοπλισμό στά χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας: ἡ περίπτωση τοῦ καθρέφτη	37
<i>Ἐλευθερία Ζέη</i>	Τό ἀκίνητο καί τό χρέος στήν Πάρο, 18ος-19ος αἰ.: ἀνάμεσα στό Κοινό καί στό ἰδιωτικό	67
<i>Ἡλίας Ι. Νικολόπουλος</i>	Τά Ἀμπελάκια καί οἱ Συντροφίες τους: προσέγγιση στό χαρακτήρα τους	85
<i>Gunnar Hering</i>	Σχετικά μέ τό πρόβλημα τῶν ἐπαναστατικῶν ἐξεγέρσεων στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα	105
<i>Ulrich Moennig</i>	Ἕνα ἀβιβλιογράφητο ἀλφαριθμητῶν τοῦ Θωμά Μανδράκη (Λιψία 1761)	121
<i>Ἀλέξης Πολίτης</i>	1821-1831: ἡ νεοελληνική ποίηση σέ ἐπαναστατική περίοδο	129
<i>Δημήτρης Σπάθης</i>	Ἡ συζυγική ζωή ἐν Ἑλλάδι: γιά τήν κωμωδία τῶν γερόντων τό μάθημα καί τόν συγγραφέα τῆς	139
<i>Κώστας Κόμης</i>	Πληθυσμιακές μετακινήσεις μέ ἀφετηρία τό 1821: τό παράδειγμα τῆς Σάμου	157

<i>Δέσποινα Βλάμη</i>	Ἡ οἰκογένεια τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τῆς δια- σποράς: μερικές παρατηρήσεις γιὰ τὴν περί- πτωση τοῦ Λιβόρνο	177
<i>Λύντια Τρίχα</i>	Τὰ Βιτώλια στὴ δεκαετία τοῦ 1880: πληθυσμός καὶ οἰκονομία	205
<i>Παντελής Κυπριανός</i>	Φοιτητικός πληθυσμός καὶ ζήτηση σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα (1891-1936)	225
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ		
<i>Ἰωάννα Παπαθανασίου</i>	Βίωμα, ἱστορία καὶ πολιτική: ἡ ὑπόσταση τῆς προ- σωπικῆς μαρτυρίας. Σκέψεις μέ ἀφορμὴ δύο βιβλία τοῦ Τάκη Μπενᾶ	253
ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ		
<i>Βλάχης Ἀγτζίδης</i>	Ὁ ἐλληνικός Τύπος στὸν Εὐξείνιο Πόντο (19ος- 20ός αἰώνας)	267
ΧΡΟΝΙΚΟ		
<i>Δημήτρης Δημητρόπουλος</i>	Ἀρχεῖα Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας: ἓνα συ- νέδριο	294
<i>Σπ. Ι. Ἀσδραχάς</i>	Κέρκυρα: μιὰ μεσογειακὴ σύνθεση	296
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ		
<i>Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering</i>	Ἡ οἰκογένεια στὰ Βαλκάνια	300
<i>Χάρης Κουτελάκης</i>	Τὰ δηλητήρια	306
<i>Γ. Β. Δερτιλῆς</i>	Ἀφορία, ἀκρίβεια καὶ πείνα	308
<i>Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου</i>	Ἑλληνικὴ καὶ ἐλληνόκτητη ναυτιλία	312
	Βιβλία ποὺ ἔλαβαν <i>Τὰ Ἱστορικά</i>	317

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ: *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕ-
ΛΙΣΣΑ», ΝΑΥΑΡΙΝΟΥ 10, 10680 ΑΘΗΝΑ - ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: ΔΡΧ. 2.000, ΕΤΗΣΙΕΣ ΣΥΝΔΡΟ-
ΜΕΣ: ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΔΡΧ. 5.000, ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΔΟΛΑΡΙΑ 20, ΤΡΑΠΕΖΕΣ - ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ
ΔΡΧ. 10.000 - ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ «ΦΑΣΜΑ» Π. ΚΑΠΕΝΗΣ, ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ 17, ΤΗΛ.
3301607 - ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΙΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΘΑΝΑΣΗ ΓΚΟΝΗ, ΧΑΡ. ΤΡΙΚΟΥΠΗ 18,
ΤΗΛ. 3620383 - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ - Τό τεύχος αυτό τῶν *Ἱστορικῶν*
κυκλοφόρησε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1996.

Ἡ ἀμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά: κάποιες ἀμφιβολίες

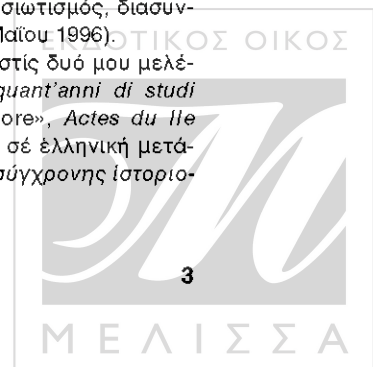
Ἡ συνάντησή μας στρέφεται γύρω ἀπὸ δύο σημεία: τοπική ἱστορία, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, ἀμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά (transculturation), ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ὡς μοῦ ἐπιτραπεί λοιπὸν νὰ διασαφηνίσω ἐκ προοιμίου καὶ μὲ συντομία τί ἐννοῶ ὡς τοπική ἱστορία καὶ κατόπιν ὡς σχέσεις ἱστορίας καὶ ἀνθρωπολογίας¹.

Ὡς πρὸς τὴν τοπική ἱστορία πρέπει νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴν κατηγορία τοῦ χώρου. Ὡστόσο, δὲν ὑπάρχει ἓνας χώρος, ἀλλὰ χώροι στὸν πληθυντικόν: ἀγροτικοί, ἀστικοί, ἔρημοι, ὑδάτινοι... Περισσότερο ἢ λιγότερο μεγάλοι, δὲν εἶναι ποτέ ἀπολύτως ἀπομονωμένοι, γιατί ἔχουν ἐνταχθεῖ σέ δίκτυα. Ἀκόμη καὶ οἱ ἔρημοι χώροι μὲ τίς ὁάσεις τους καὶ οἱ ὑδάτινοι μὲ τὰ νησιά τους ἔχουν συνοχές, γιατί ἀνάμεσα στὰ νησιά ὅπως κι ἀνάμεσα στίς ὁάσεις ὑπάρχει κίνηση, ἀνταλλαγὴ, ἐμπόριο (στὴν εὐρύτερη σημασία τῆς λέξης).

Λοιπὸν, ἂν ἡ τοπική ἱστορία θέλει νὰ ἔχει τὴν ἀξία της, πρέπει νὰ μὴν ἀπομακρύνεται ποτέ ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς μεγάλης ἱστορίας. Εἶναι βέβαια σωστό νὰ ἐνδιαφερόμαστε γιὰ τὴν ἱστορία ἐνός χωριοῦ, ἐνός μικροσκοπικοῦ νησιοῦ, ἐνός μικροῦ πανεπιστημίου, μὲ τὸν ὅρο ὅμως ὅτι τοῦτο τὸ χωριὸ δὲν ὑπάρχει καθεαυτό, ὅτι οἱ τιμές τῶν ἀγαθῶν ποὺ παράγει καθορίζονται ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν καλὴ ἢ τὴν κακὴ συγκομιδὴ τοῦ ἐδάφους του, ἀλλὰ ἐπίσης ἀπὸ τὴ συγκομιδὴ τῶν γειτονικῶν ἐδαφῶν· ὅτι τὰ νομίσματα ποὺ κυκλοφο-

Εἰσήγηση μὲ τὸν τίτλο «Sur la transculturation: quelques doutes» στὴ Στρογγυλὴ Τράπεζα «Ἀπὸ τοὺς ὀρίζοντες τῆς τοπικῆς ἱστορίας. Ἡ τοπικὴ ἱστορία ἐνός μῆδος ἱστορίας τῶν ἀμφίδρομων πολιτισμικῶν μεταφορῶν», ποὺ ἐγίνε στίς 24 Μαΐου 1996, στὰ πλαίσια τοῦ Συνεδρίου «Κέρκυρα, μιά μεσογειακὴ σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ἀνθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αἰ.» (Κέρκυρα, 22-25 Μαΐου 1996).

1. Γι' αὐτὰ τὰ δύο προβλήματα ἄς μοῦ ἐπιτραπεί νὰ παραπέμψω στίς δύο μου μελέτες: «Storia locale / Storia generale», στό Α. Μολά (ἐπιμ.), *Cinquant'anni di studi cuneesi*, Cuneo 1981, σ. 17-28 καὶ «Histoire, anthropologie, folklore», *Actes du IIe Colloque International d'Histoire*, τ. III, Ἀθήνα 1986, σ. 295-302 [καὶ σέ ἐλληνικὴ μετάφραση, Ruggiero Romano, *Ποῦ ὁδεύει ἡ ἱστορία; Ἀναζητήσεις τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας*, Ἀθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1988, σ. 45-64 καὶ 83-94].

Ruggiero Romano

ροῦν σ' αὐτό ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ μιά ἀρχή πού δέν εἶναι τοπική· ὅτι, μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο, ἡ «τοπική» πολιτική ἐξουσία ἔχει ἐπίσης τίς σχέσεις της (ἔμμεσες, ἔστω) μέ μιά εὐρύτερη πολιτική ἐξουσία, περιφερειακή, ἐθνική, αὐτοκρατορική. Παρομοίως, κάθε πανεπιστήμιο (μικρό, ἔστω) συμμετέχει μέ χίλιους τρόπους σέ μιά εὐρύτερη παιδεία, συχνά παγκόσμια...

Ἀκόμη ἓνα νησί δέν εἶναι τόσο ἀπομονωμένο, γιατί βρίσκεται σέ σχέση μέ ἄλλα νησιά καί τή στερεά, καί μοῦ φαίνεται ὅτι ἔχει τελείως δίκιο ὁ Σπύρος Ἀσδραχάς ὅταν ἀναρωτιέται ἂν τά νησιά τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀρχιπελάγους δέν ἀποτελοῦν στό σύνολό τους μιά μοναδική «πόλη», ἔστω «ὑδάτινη»².

Κοντολογίς, ἄς εἶναι καλοδεχούμενη ἡ τοπική ἱστορία μέ τόν ὅρο ὅτι δέν εἶναι ἀπλῶς μιά «ἐπαρχιακή» ἱστορία: ἂν ἡ οἰκονομική αὐτάρκεια δέν συνιστᾷ (ὅ,τι κι ἂν λένε μερικοί) ἓνα μεγάλο στόχο, ἡ διανοητική αὐτάρκεια εἶναι ἀκόμη περισσότερο στείρα. Ἄν ἐπιμένω ὡς πρὸς αὐτό τό σημεῖο, τοῦτο συμβαίνει γιατί μοῦ φαίνεται ὅτι κάποια μικροῖστορία (ὄχι ὅλη)³ καλλιεργεῖ τή σύγχυση καί ἐπιτρέπει νά πιστέψουμε ὅτι ξεπεράστηκε τό στάδιο τῆς παλιᾶς τοπικῆς ἱστορίας, ἐνῶ στήν πραγματικότητα δέν ἀρκεῖ ἡ λέξη μικροῖστορία γιά νά κρύψει ὁρισμένο ἐπαρχιωτισμό πού ἀληθινά ἐπιβιώνει.

Τό πρόβλημα τῆς ἀμφίδρομης πολιτισμικῆς μεταφορᾶς εἶναι κορυφαίως καθορισμένο ἀπὸ τό σημαντικότερο πρόβλημα τῶν σχέσεων ἱστορίας καί ἀνθρωπολογίας. Ἐπίσης ὡς πρὸς αὐτό τό θέμα μοῦ φαίνεται ὅτι ἔχει ἀνακύψει ἓνα μεγάλο διφορούμενο καί ὅτι μέ τό ὄνομα ἐθνοῖστορία γλίστρησε μιά πολύ παλιά μορφή ἱστορίας: ἐκείνη τοῦ φολκλόρ καί τῶν λαϊκῶν παραδόσεων. Αὐτή ἡ κρίση, πού μπορεῖ νά τή θεωρήσει κανεῖς ὡς κατηγορηματική, δέν ἀποκλείει φυσικά τήν ὕπαρξη τῆς πραγματικῆς ἐθνοῖστορίας⁴, δηλαδή μιᾶς μορφῆς ἱστορίας πού «συλλογίζεται» ὄχι μόνο μέ ὄρους ἀνθρωπολογικῶν *προβλημάτων* (ἡ ἐνδυμασία, ἡ συγγένεια, ἡ σεξουαλικότητα...) ἀλλά πού υἱοθετεῖ, κυρίως, τούς *τρόπους* τῆς ἀνθρωπολογικῆς ἐργασίας.

Δέν πρέπει νά πιστέψει κανεῖς ὅτι οἱ ἐπιφυλάξεις μου ὑπαγορεύονται ἀπὸ μιά παλαιά ἀντίληψη γιά τήν ἀνθρωπολογία, ἐκλαμβανόμενη ὡς ἐπιστήμη τῶν μακρινῶν καί διαφορετικῶν κοινωνιῶν (μακρινῶν καί διαφορετικῶν ἀπὸ εὐρωπαϊκή, προφανῶς, ἄποψη), γιατί ξέρω καλά ὅτι στήν περίπτωση αὐτή μπορεῖ νά μοῦ ἀντιτείνει κανεῖς ὅτι ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ ἀνθρωπολόγου στό χώρο θά ἀντισταθμιζόταν ἀπὸ τήν ἀπομάκρυνση τοῦ ἱστορικοῦ στό χρόνο.

2. Πβ. S. Asdrachas, «Una città liquida: l'arcipelago greco», στό AA.VV., *La salvaguardia delle città storiche in Europa e nell'area Mediterranea*, Modena [1984], σ. 139-145.

3. Σκέφτομαι ἰδίως τίς ἐργασίες τοῦ ἱδρυτῆ τῆς μικροῖστορίας: L. González y González, *Pueblo en vilo: Microhistoria des San José de Gracia*, Μεξικό 1968 (πολυάριθμες μεταφράσεις) καί *Invitación a la Microhistoria*, Μεξικό 1973.

4. Γιά νά μή μνημονεύσω παρὰ ἓνα ὄνομα, θά ἀναφέρω τόν N. Wachtel, *Le retour des ancêtres*, Παρίσι 1990.

Ἡ ἀμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά

Δέν πρέπει νά πιστέψει, ἐπιπροσθέτως, κανείς ὅτι ἔχω ἐπηρεαστεῖ ἀπό μιά ἀντίληψη γιά τήν ἀνθρωπολογία ὡς ἐπιστήμη τῶν κοινωνιῶν χωρίς ἱστορική συνείδηση καί γιά τήν ἱστορία ὡς ἐπιστήμη τῶν κοινωνιῶν μ' αὐτή τή συνείδηση⁵.

Ὅχι. Πιστεύω ὅτι ἡ πραγματική συζήτηση τοποθετεῖται ἄλλοῦ. Γιά τίς σχέσεις ἱστορίας καί ἀνθρωπολογίας εἶχα παρατηρήσει⁶ τό 1986 ὅτι ἡ νέα ἀνθρωπολογική ἱστορία εἶχε χάσει τό σκοπό της, γιατί, ἂν εἶχε διευρύνει⁷ τά πεδία τῆς ἱστορικής ἔρευνας, οἱ *τρόποι* παρέμεναν παραδοσιακοί. Ὁ Marc Augé εἶχε θέσει ἀκριβέστερα τό ἴδιο πρόβλημα, διαπιστώνοντας ὅτι ἱστορία καί ἀνθρωπολογία ἔχουν σχέσεις πού «ἀφοροῦν τό διπλό καί συμπληρωματικό τους ἀντικείμενο: τοὺς *ἐπιστημονικούς κλάδους* καθεαυτοὺς καί τά *πεδία* στά ὁποῖα ἐφαρμόζονται» (ὑπογραμμίσαις R.R.), πράγμα πού συνέλκει ἀναπόφευκτα ἓνα διαφορούμενο, «ἀφοῦ μπορεῖ νά ἀναρωτηθεῖ κανείς ἂν ἡ ἰδιομορφία τοῦ πεδίου συνεπάγεται τήν ἰδιομορφία τῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων ἢ, ἀντιθέτως, μήπως οἱ προβάσεις τῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων συγκροτοῦν τά πεδία στά ὁποῖα ἐφαρμόζονται». Πεδίο καί προβάσεις τῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων γιά τόν Marc Augé· ἐδάφη καί μέθοδοι ἐργασίας γιά μένα: ὁ πυρήνας ὅμως τοῦ προβλήματος μένει ὁ ἴδιος. Ὁ Marc Augé βλέπει τή λύση τοῦ διλήμματος στήν ἀντιστάθμιση τῆς ἱστορικότητας τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ χώρου ἀπό τήν κατασκευή ἑνός ἀνθρωπολογικοῦ χρόνου στήν ἱστορία. Δέν ἔχω πειστεῖ καί συνεχίζω νά πιστεύω ὅτι οἱ *τρόποι*, οἱ προβάσεις τῶν ἱστορικῶν κλάδων, παραμένουν καθοριστικοί, καί ὅσο ἡ ἱστορία δέν υἱοθετεῖ τίς προβάσεις τῆς ἀνθρωπολογίας θά εἶναι μάταιο νά μιλάμε γιά ἐθνοῖστορία καί θά παραμένουμε στήν κατάσταση, πού ὁ ἴδιος ὁ Marc Augé καταγγέλλει τόσο ἔντονα, μίᾱς «ἀνθρωπολογίας μέ ὅλα τά πρόσωπα», «μέ χαλαροὺς ὑπαινιγμούς»· «μῖᾱς ἀκρωτηριασμένης ἀνθρωπολογίας».

Καί πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι δέ βρίσκουμε μόνο μιά «ἀκρωτηριασμένη» ἀνθρωπολογία ἀλλά καί μιά ἱστορία στήν ἴδια κατάσταση, κυρίως στήν ἐθνοῖστορική της παραλλαγή.

Γιά νά ἔρθω στό θέμα τῆς συνάντησής μας, θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά πῶ ὅτι οἱ ἱστορικοί κάνουν λάθος νά λησμονοῦν τή στιγμή ὅπου τό πρόβλημα τοῦ

5. Ὁ Marc Augé ἔγραψε ὠραιότατες σελίδες γιά τό θέμα. Πβ. τό δοκίμιό του «El espacio historico de la antropologia y el tiempo antropologico de la historia», *Cuicuilco: Revista de la Escuela Nacional de Antropologia e Historia*, τ. I/1, Μεξικό, Μάιος-Αύγουστος 1994, σ. 11-26, ἀπό τό ὁποῖο θά ἤθελα νά σημειώσω ἐδῶ ἰδίως τή σημείωση 1, μέ τήν «εὐπρεπή», «ἀόριστη» καταγγελία του γιά τή χρήση τῆς ἐκφράσης «ἱστορική ἀνθρωπολογία» ἀπό μερικούς ἱστορικούς.

6. R. Romano, *Histoire, anthropologie*, ὁ.π., σ. 296.

7. Στήν πραγματικότητα ὅμως ἀντί γιά διεύρυνση θά ἔπρεπε νά μιλοῦμε γιά ἐπανάληψη θεμάτων στά ὁποῖα οἱ ἱστορικοί εἶχαν ἤδη στρέψει τήν προσοχή τους.

έκπολιτισμού (acculturation) ήρθε νά συγκαταλεχθεῖ στίς ιστοριογραφικές ἀσχολίες. Ξέρω καλά ὅτι εἶναι ἐπικίνδυνο νά θέλουμε νά ψάχνουμε ἀκριβέστατες χρονολογίες, γιατί θρίσκουμε πάντοτε προηγούμενα. Ὡστόσο, ἂν γιά τήν ἀνθρωπολογία ἡ λέξη ἐκπολιτισμός (acculturation) ἐμφανίζεται στά τέλη τοῦ 19^{ου} αἰώνα, ὠριμάζει πραγματικά καί παίρνει μορφή στίς δεκαετίες 1930 καί 1940, στό ἱστορικό πεδίο ἡ ἰδρυτική στιγμή εἶναι ἀναμφίβολα τό 1965 κατὰ τό IB⁸ Διεθνές Συνέδριο τῶν Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν, ὅταν ἕνα ἀπό τά μεγάλα θέματα πού εἶχαν ἐπιλεγεῖ (μέ πρόταση τοῦ André Aymard) ἦταν ἀκριβῶς ἐκεῖνο τοῦ ἐκπολιτισμοῦ. Ὑπῆρξαν οἱ ἀνακοινώσεις τοῦ H. van Haffanterre (γιά τήν ἀρχαιότητα), τοῦ B. Condurachi (Μαύρη Θάλασσα), τοῦ Enver Ziya Karal (Ἀνατολή καί Δύση)⁹. Ὅλες τους πάρα πολύ ἐνδιαφέρουσες, ἀλλά, ἄς τό πούμε καθαρά, δέν ἔθεταν τά θεμελιώδη προβλήματα ὡς πρός τίς σχέσεις ἀνθρωπολογίας καί ἱστορίας. Ὁ μόνος πού τό ἐπραξε ἦταν ὁ Alphonse Dupront μέ μιά ἀπολύτως ἐκθαμβωτική ἀνακοίνωσή⁹, πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἰδρυτική πράξη. Ἰδρυτική, γιατί ὁ Dupront —ἀναγνώριζοντας πάντα τίς ὀφειλές του στήν ἀνθρωπολογία— συλλογιζόταν ὡς ἱστορικός (καί μέγας ἱστορικός) καί ἔδειχνε μέ σαφήνεια τίς ζώνες ἐπαφῆς ἀλλά καί τίς ζώνες ἀσυμβατότητας τῶν δυό ἐπιστημονικῶν κλάδων καί ὑπερασπιζόταν ρωμαλέα τήν ἱστορική ἰδιομορφία. Δυστυχῶς, πρόκειται γιά ἕνα μάθημα πού κατὰ μεγάλο μέρος χάθηκε.

Βέβαια οἱ ἐννοιες ἔχουν δικαίωμα (καί μάλιστα ὑποχρέωση) νά ἐμπλουτίζονται καί νά ἐξελίσσονται, χωρίς ὅμως νά λησμονοῦν ποτέ τήν καταγωγή τους. Γιατί, πῶς νά λησμονήσουμε ὅτι ἡ ἐννοία τοῦ ἐκπολιτισμοῦ γεννήθηκε ἀπό τοὺς ἀνθρωπολόγους γιά νά δηλώσει σχέσεις ἀνταλλαγῆς (μάλιστα βίαιες) ἀνάμεσα σέ πολιτισμούς ὅχι μόνο διαφορετικούς ἀλλά καί ἀνισόπεδους (χωρίς τοῦτο νά συνεπάγεται καμιά ἀνώτερη ἢ κατώτερη κλιμάκωση, ἀλλά ἀπλούστατα πρός δήλωση τῆς διαφορᾶς). Προσθέστε σ' αὐτό ὅτι ἀνεύρισκουμε τίς ρίζες τῆς μελέτης τοῦ προβλήματος τοῦ ἐκπολιτισμοῦ οὐσιαστικά στό πλαίσιο τῆς μελέτης τῶν πληθυσμῶν τῆς Ἀμερικής (Ἰνδιάνοι τοῦ Βορρά καί τοῦ Νότου) καί τῶν πληθυσμῶν τῶν νησιῶν τοῦ Εἰρηνικοῦ, πού ἦταν ἀνεκπολιτίστοι πληθυσμοί: πράγμα πού δέν σημαίνει ὅτι ἦταν «ἄγριοι», «βάρβαροι» ἢ δέν ξέρω τί ἄλλο, ἀλλά ἀπλούστατα παρθένοι ἀπό κάθε ἐπαφή

8. Οἱ ἀνακοινώσεις αὐτές δημοσιεύθηκαν στά *Πρακτικά* τοῦ Συνεδρίου, Βιέννη 1965, σ. 37-84.

9. Δημοσιεύθηκε στίς σ. 7-36 τοῦ τόμου πού ἀναφέρεται στήν παραπάνω ὑποσημείωση. Πρέπει ὅμως νά προτιμῆται ἡ ἰταλική ἐκδοση: A. Dupront, *L'acculturation. Per un nuovo rapporto fra ricerca storica e scienze umane*, Torino 1966, πού παρουσιάζει μιά ἰσχυρή ὁλοκλήρωση (πάνω ἀπό 50 σελίδες) τοῦ βιεννέζικου κειμένου, καμωμένη ἀπό τόν ἴδιο τόν Dupront, καί ἕναν πολύ καλό πρόλογο τοῦ C. Vivanti. Θά παραθέτω λοιπόν ἀπό τήν ἰταλική ἐκδοση. Θά μπορούσε νά μοῦ πεῖ κανεῖς ὅτι ἕνα κείμενο τοῦ 1965 εἶναι παλιό. Μπορεῖ. Συνεχίζω ὅμως νά προτιμῶ τό παλιό ἀπό κάποιες δηθεν «νέες» μορφές ἐθνοῖστορίας.

Η αμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά

μέ έξωτερικούς κόσμους. Καί μπορεί νά πει κανείς ότι ἂν ὁ Ἰνδιάνος τῆς Ἀμερικῆς τό 1492 εἶναι ἀνεκπολίτιστος σέ σχέση μέ τόν Εὐρωπαῖο, ὁ τελευταῖος εἶναι ἀνεκπολίτιστος σέ σχέση μέ τόν Ἀμερικανό ἰθαγενή... Ἀντιθέτως, ὁ ἴδιος Εὐρωπαῖος εἶχε γνώση —ἔστω τόσο ἀτελή— τῆς Κίνας, τῶν Ἰνδιῶν, γιά νά μή μιλήσουμε γιά τίς ἰσλαμικές καί ἀμερικανικές χώρες. Καί τό ἀμοιβαῖο ἦταν φυσικά ἀληθινό.

Υπάρχουν λοιπόν τελείως διαφορετικές καταστάσεις ἐκπολιτισμοῦ. Ἀλλά, γιά διαφορετικές καταστάσεις ἀπαιτοῦνται διαφορετικές προσεγγίσεις, ἂν θέλουμε νά ἀποφύγουμε χονδροειδεῖς συγχύσεις.

Γιά νά ἀποφύγουμε αὐτόν τόν κίνδυνο, μιλοῦμε γιά ἐκπολιτισμό στήν πρώτη περίπτωση (συνάντησης πολιτισμῶν πού ἀγνοεῖ ὁ ἕνας τόν ἄλλον τελείως) καί γιά αμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά (transculturation) στή δεύτερη περίπτωση (δύο πολιτισμοί πού ἔχουν τό λιγότερο ἕνα ἐλάχιστο ἀμοιβαίας γνώσης): Ἀμφιβάλλω ἂν τοῦτο μπορεί νά συμβάλει στή διασάφηση τῶν πραγμάτων. Εἶναι ὄντως ἀλήθεια ὅτι ἡ λέξη ἐκπολιτισμός (acculturation) φέρνει μαζί τῆς ἀναμφισβήτητα μιά βίαιη φόρτιση, ἀφοῦ προϋποθέτει μονογραμμική δράση τοῦ νικητῆ ἔναντι τοῦ νικημένου, ἐνῶ ἡ αμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά (transculturation) ἀφήνει νά σκεφτοῦμε δράση πρὸς τίς δύο κατευθύνσεις, ἀνταλλαγῇ, ἀμοιβαῖο ἐμπλουτισμό. Μποροῦμε ὅμως νά συρρικνώσουμε αὐτά τά φαινόμενα σέ ἕνα ἀπλό σημασιολογικό ζήτημα;

Ἦρθε καιρός νά δώσω μερικά συγκεκριμένα παραδείγματα. Πρῶτα-πρῶτα, γενικοῦ τύπου. Ἐνα ἀπό τά ἀπλούστερα μπορεί νά θεωρηθεῖ τό παράδειγμα τῆς ἀπέραντης αμφίδρομης πολιτισμικῆς μεταφοράς ἀνάμεσα στήν Εὐρώπη καί τήν Ἀμερική σέ σχέση μέ τά φυτά καί τά ζῶα¹⁰. Ποτέ στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος δέν εἶχε συμβεῖ μετανάστευση προϊόντων πρὸς τίς δύο κατευθύνσεις τόσο γρήγορη καί σέ τόσο σημαντική κλίμακα. Σέ λίγο χρόνο τά ἀγροτικά τοπία τῶν δύο ἡπείρων τροποποιήθηκαν: ἑκατομμύρια βοοειδῶν, προβατοειδῶν, τραγοειδῶν κατακτήσανε τήν Ἀμερική καταμεσῆς στά σταροχώραφα· τό καλαμπόκι, οἱ τομάτες, οἱ πατάτες, οἱ γάλοι πλημμυρίζουν τήν Εὐρώπη. Οἱ διατροφικές συνήθειες ἀλλάζουν, ἐμπλουτίζονται στή μιά πλευρά καί στήν ἄλλη. Ἡ Ἀμερική θά γνωρίσει τό μαρούλι καί τίς μελιτζάνες, τά ἀχλάδια καί τά πεπόνια, ἡ Εὐρώπη θά οἰκειωθεῖ τό φραγκόσυκο καί τίς τομάτες. Θά ἀνταλλαγοῦν νέα ἐλαττώματα καί νέες τέρψεις¹¹: ἂν ἡ Εὐρώπη ἀνακαλύπτει τήν τέρψη τοῦ κακάο καί τό «ἐλάττωμα» τοῦ καπνοῦ, ἡ Ἀμερική θά δεχθεῖ τήν τέρψη τῆς ζάχαρης καί τό «ἐλάττωμα» τοῦ κρασιοῦ.

Δέν πρόκειται μόνο γιά τά ἀγαθά τῆς διατροφῆς. Ἄν ἀληθεύει ὅτι οἱ τομάτες χρωμάτισαν τά τραπέζια ὁλόκληρου τμήματος τῆς Εὐρώπης, εἶναι ἐπί-

10. Πβ. τό προδρομικό βιβλίο τοῦ M. de Carcer y Disdier, *A puntas para la historia de la transculturación indoespañola*, Μεξικό 1953.

11. R. Casanova - M. Bellingeri, *Alimentos, remedios, vicios y placeres*, Μεξικό 1988.

Ruggiero Romano

σης βέβαιο ότι ή μαζική άφιξη νέων χρωστικών ούσιων άλλαξε τή χρωματική όψη της. Ή ήπειρός μας διέθετε ως τά τέλη του Μεσαίωνα ίσατη (παστέλ, γιά τό γαλάζιο), πρινοκόκκι (cramoisi, γιά τό κόκκινο), σαφράνι (γιά τό βαθύ κίτρινο). Σπάνια προϊόντα, πολύ έντοπισμένης παραγωγής (τό πρινοκόκκι λόγου χάρη έρχόταν από τήν Έλλάδα καί τήν Τουρκία) καί συνεπώς πολύ άκριβά. Από τήν Άμερική θά φθάσουν μεγάλες ποσότητες νέων χρωστικών ούσιων καί θά βρεθούμε έτσι μπροστά σέ έναν προοδευτικό έκδημοκρατισμό του χρώματος στήν ένδυμασία.

Όλα αυτά τά προϊόντα προκάλεσαν τόσο μεγάλη άλλαγή ώστε υπήρξε δυσκολία νά τούς βρεθεί ένα όνομα. Άς πάρουμε τό παράδειγμα του γάλου-γαλοπούλας. Ή Εύρώπη διαιρέθηκε σέ τρεις ζώνες ως πρós αυτό τό παράξενο πτηνό:

– Άν στή Γαλλία τό άποκαλούν *dinde* ή *dindon*, δηλαδή «κόκορα των Ίνδιων», στήν Ίταλία όμοίως τό άποκάλεσαν —μέ μία λέξη πού σήμερα έχει περιπέσει σέ άχρηστία— *gallo d'India* (ή λέξη παρέμεινε στή ναπολιτάνικη διάλεκτο: *gallorinia*)· στήν Πορτογαλία έγινε *Perú*· στήν Καταλωνία *gal dindi*. Στά νέα έλληνικά, αν οι πληροφορίες μου είναι άκριβεις¹², έκτός από τίς λέξεις «γάλος - γαλοπούλα», υπάρχει επίσης ή λέξη «διάνος», πού προέρχεται από τό «Ίνδιάνος».

– Μία άλλη ζώνη δέν μόρρεσε ή δέν θέλησε νά του δώσει ένα όνομα καθοριστικό της άκριβοϋς προέλευσης του πτηνού καί του προσέδωσε ένα άπλως «έξωτικό»: έτσι στά άγγλικά έγινε *Turkey* καί στά ιταλικά, από τό αρχικό *gallo d'India*, περάσαμε στο *tacchino* (παραφθορά του *turchino*, «άπό τήν Τουρκία»...).

– Τέλος, ή Ίσπανία καί ή Γερμανία κατέφυγαν σέ μία προσομοίωση μέ τό παγώνι (pavo στα ισπανικά, puter στα γερμανικά άπό τό pfau, παγώνι)...

Μέ τό παράδειγμα αυτό, πιστεύω, βλέπουμε ότι δέν υπάρχει μόνο ή ύλική όψη μιās πολιτισμικής μετανάστευσης αλλά επίσης μία βαθύτερη, ως καί τή γλωσσική άκόμη, τόσο περισσότερο περιπλεγμένη όσο ή άποδοχή του γάλου στο έδεσματολόγιο ήταν πολύ άργή, καθώς τόν θεωρούσαν άσεμνο γιατί φούσκωνε καί επιτίθονταν στα υπόλοιπα ζώα της αύλης.

Άς περάσουμε σέ άλλο παράδειγμα, τό καλαμπόκι. Πρόκειται ξανά γιά ένα προϊόν του όποιου ή έπιβολή στήν Εύρώπη, μολονότι πλήρης, είναι άργή. Λέγοντας όμως ότι είναι πλήρης τουτο δέν σημαίνει πολλά πράγματα, γιατί ή υιοθέτησή του ήταν διαφορετική: σέ μερικές περιοχές τό δημητριακό αυτό έγινε ανθρώπινη τροφή· σέ άλλες υπήρξε άρνηση καί τό καλαμπόκι προορίστηκε κατ' ούσία στή διατροφή των ζώων. Πώς νά έξηγηθεί μία αντίθεση αυτού του είδους; Θά έτεινε κανείς νά πει ότι τό νέο δημητριακό τό υιοθέτησαν ως άγαθό της ανθρώπινης διατροφής οι φτωχές περιοχές. Άν

12. Τίς όφείλω στον παλαιό φίλο Κωνσταντίνο Γεωργούλη, χημικό καί εύπαιδευτο άνθρωπο, καί τόν εύχαριστώ προσφιλώς.

Ἡ ἀμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά

ὅμως λάβουμε ὑπόψη τήν περίπτωση τῆς Ἰταλίας, ἐπαληθεύεται ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: ἡ Σικελία, ὁ Νότος καί τό Κέντρο ἀρνοῦνται κατά τό πλεῖστον τό καλαμπόκι πού, ἀντίθετα, υἱοθετεῖται εὐρέως στό Βορρά. Ἀπό τά τέλη τοῦ ιε' καί κατόπιν τοῦ ις' καί κυρίως τοῦ ιζ' αἰώνα οἱ Ναπολιτάνοι, ἀπό mangiafoglie πού ἦταν, γίνονται mangiamaccheroni¹³. Ὡστόσο, ὅποιος λέει «ζυμαρικά», λέει σιτάρι καλῆς ποιότητος, σκληρό σιτάρι. Ἀλλά τοῦτο δέν σημαίνει καθόλου βελτίωση τῆς τροφῆς, γιατί ἡ «φυλλοφαγία» (mangiafoggia) στή ναπολιτάνικη κουζίνα εἶχε ὡς συμπλήρωμα τό κρέας· αὐτοῦ ἐλαττώνεται ἡ κατανάλωση πρὶν εἰσαχθοῦν τά μακαρόνια.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεί νά παρατηρήσω ὅτι τά γαστρονομικά προβλήματα ἀξιζοῦν νά ἐξεταστοῦν ἀπό κοντά, γιατί στό λαϊκό ἐπίπεδο ἡ διατροφή στηρίζεται πάντα σέ φτωχά προϊόντα. Ἡ ἱστορία τῶν ἐπιθέτων εἶναι ἄλλωστε διαυγέστατη: ἔτσι, γιά παράδειγμα, σέ ἓνα ναπολιτάνικο κείμενο τοῦ τέλους τοῦ ιζ' αἰώνα, οἱ Φλωρεντινοί εἶναι cacafigioli, οἱ Λομβαρδοί «ραφανοφάγοι», οἱ βουνίσιοι τῶν Ἀπεννίνων, τῆς Τοσκάνης καί τῆς Αἰμιλίας «καστανοφάγοι»... κι ἀκόμη σήμερα οἱ ἄνθρωποι τοῦ Βορρά εἶναι γιά ἐκείνους τοῦ Νότου polentoni (φυσικά θά ἦταν εὐκολο νά βρεθοῦν ἀντίστροφα παραδείγματα: Βορράς ἔναντι τοῦ Νότου).

Ὅπως κι ἂν ἔχει, τό πρόβλημα τῆς μεταφορᾶς (transculturation) τοῦ καλαμποκιοῦ δέν ἀνταποκρίνεται μέ κανένα τρόπο σέ μιά ἀπλή (καί συνηθέστατα οὐτοπική) γεωγραφία τῆς οἰκονομικῆς εὐημερίας, γιατί ὑπαισέρονται ἄλλοι παράγοντες σχετικοί μέ τίς κυρίαρχες οἰκονομικοκοινωνικές δομές¹⁴.

Πιστεύω ὅτι τό παράδειγμα τοῦ καλαμποκιοῦ μπορεῖ πραγματικά νά μᾶς φέρει κοντά στό ἀντικείμενο τῆς συνάντησής μας. Ἄν παραδεχθοῦμε ὅτι ἡ μεταφορά αὐτοῦ τοῦ δημητριακοῦ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τά μείζονα ἐπεισόδια τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας στή διάρκεια περισσότερων ἀπό τρεῖς αἰώνων, οἱ τοπικές ἰδιαιτερότητες ὡς πρὸς τή χρησιμοποίησή του γιά ἀνθρώπινη ἢ ζωική χρήση καθίστανται ἀκριβῶς πρόβλημα σχέσεων τοπικῆς ἱστορίας καί ἀνθρωπολογίας. Γιατί, ἂν οἱ κυρίαρχες δομές ἐξάσκησαν θέβαι ἐπίδραση γιά τήν υἱοθέτηση ἢ τήν ἄρνηση τῆς καλλιέργειας τοῦ καλαμποκιοῦ καί γιά τόν προορισμό του ὡς τροφῆς τοῦ ἀνθρώπου ἢ κτηνοτροφῆς, τοῦτο προσδιόρισε ἐπίσης διαφορετικές συμπεριφορές. Ἄν ρωτούσαμε πρὶν τριάντα χρόνια ἓνα χωρικό τῆς Καμπανίας γιατί δέν ἔτρωγε καλαμπόκι, σχεδόν μέ βεβαιότητα θά ἀπαντοῦσε ὅτι τό καλαμπόκι δέν εἶναι καλό γιά τόν ἄνθρωπο. Ἔτσι λοιπόν οἱ κοινωνικο-οἰκονομικές δομές ἐπηρεάζουν τίς συγκεκριμένες ἐκπολιτιστικές ὁψεις καί ἡ ἐπήρεια αὐτή ἀπολήγει τελικῶς στή διαμόρφωση

13. Βλ. τό λαμπρό δοκίμιο τοῦ μακαρίτη E. Sereni, «Note di storia dell'alimentazione. I napoletani da "mangiafoggia" a "mangiamaccheroni"», στό βιβλίο του *Terra nuova e buoi rossi*, Τορίνο 1981, σ. 292-371.

14. Βλ. γιά τό θέμα τό σημαντικό βιβλίο τοῦ A. Waman, *La historia de un bastardo: Maíz y capitalismo*, Μεξικό 1988.

Ruggiero Romano

συμπεριφορών, ύφους, συνηθειών των οποίων μερικούς αιώνες αργότερα έχει ξεχαστεί ή προέλευση.

Ἀμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά; Τόν τελευταῖο καιρό μιλοῦν πολύ γι' αὐτή ἐξ αἰτίας τῆς σημασίας τῶν μεταναστευτικῶν φαινομένων πού ἐνδιαφέρουν τὴν Εὐρώπη. Ὄταν γίνεται λόγος γιὰ πολυπολιτισμικές κοινωνίες ὑπονοοῦνται φαινόμενα ἀμφίδρομης πολιτισμικῆς μεταφορᾶς. Ἡ ἐντύπωσή μου εἶναι —ἀκόμη κι ὅταν ὑπάρχουν οἱ καλύτερες προθέσεις— ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ λογῆς φυγὴ ἐπὶ τὰ πρόσω καὶ γιὰ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐξορκιστεῖ ἓνας κίνδυνος μέ τὴν ἀπλοποίηση τῶν πραγμάτων. Ξεχνιέται πράγματι τὸ γεγονός ὅτι μιὰ διαδικασία πολιτισμικῆς μεταφορᾶς περνά ἀπὸ μιάν ἄλλη διαδικασία, τὸν ἀποπολιτισμό.

Ἀπὸ τὰ μεγάλα μεταναστευτικά εὐρωπαϊκὰ κύματα πρὸς τὴ Βόρεια καὶ Νότια Ἀμερική, χονδρικά ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19^{ου} αἰῶνα ὡς τὸ 1920, τί ἀπομένει; Ἐννοῶ: τί πολωνικό, τί ἰταλικό, τί πορτογαλικό ἀπομένει; Ἄς ποῦμε τὰ πράγματα μέ τὸ ὄνομά τους: ὑπῆρξε ἐνσωμάτωση, καὶ ὁποῖος λέει ἐνσωμάτωση, λέει ἀποπολιτισμό. Τοῦτο ἰσχύει κυρίως στὶς πόλεις, ὅπου θὰ βρεῖ κανεὶς ὡς ἴχνη ἀμφίδρομης πολιτισμικῆς μεταφορᾶς μερικά ἐστιατόρια (γενικῶς κακά)¹⁵ ἢ κάποια ἀρκετὰ περιπαθὴ «ἐθνικὴ» Λέσχη. Στὴν ὑπαιθρο θρῖσκει κανεὶς ἀκόμη (ὄλο ὅμως καὶ σπανιότερα) κάποια ἴχνη τῶν ἀληθινῶν φαινομένων ἐκπολιτισμοῦ: σκέφτομαι τοὺς Γάλλους ἀμπελουργοὺς στὴν περιοχή Mendoza τῆς Ἀργεντινῆς ἢ τοὺς Ἰταλοὺς τῆς Καλιφόρνιας. Μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ ὁλόκληρων χωριῶν χτισμένων ἀπ' τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος στὸ σχέδιο τοῦ χωριοῦ καταγωγῆς τοῦ μεγαλύτερου πυρήνα τῶν μεταναστῶν· ἔτσι, στὴ Βραζιλία ἡ Santa Placidade, τῆς ὁποίας ἡ κεντρικὴ πλατεία εἶναι τέλεια ἀναπαράσταση τῶν κτιρίων (δημαρχεῖο, ἐκκλησία καὶ καμπαναριό) ἐνός χωριοῦ τοῦ Veneto¹⁶. Μπορεῖ νὰ δείξει ἐπίσης κανεὶς τὴν ἐπιβίωση ὁρισμένων ἰταλικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων σὲ οἰκοδομήματα τῆς ὑπαιθρου ἢ μικρῶν πόλεων στὴ Βραζιλία¹⁷. Ἀντὶ ὅμως γιὰ ἀμφίδρομη πολιτισμικὴ μεταφορὰ πρόκειται περισσότερο γιὰ μορφές συντήρησης τῆς μνήμης, καὶ ὅπωςδήποτε αὐτὰ τὰ θραύσματα παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ κολυμποῦν σὲ ἓναν ὠκεανό πού εἶναι στὸ ἐξῆς ἀργεντινός, βραζιλιανός, βορειοαμερικανικός...

15. Γιὰ τίς παραμονές καὶ τίς «ἐγκαταλείψεις» τῆς ἰταλικῆς διατροφῆς στὶς ΗΠΑ καὶ στὴν Ἀργεντινὴ, πθ. ἀντιστοίχως, P. Ortoleva, «La tradizione e l'abbondanza. Riflessioni sulla cucina degli italiani d'America» καὶ A. Schneider, «Etnicità, il cambiamento dei paradigmi e le variazioni nel consumo di cibi fra gli italiani a Buenos Aires», καὶ τὰ δύο στὸ π. *Altre Italie*, ἀρ. 7, Τορίνο, Ἰανουάριος-Ἰούνιος 1992.

16. Βλ. τὸ ὠραῖο βιβλίο τοῦ A. Pilati Balhana, *Santa Felicidade. Una paróquia Vêneta no Brasil*, Curitiba 1978.

17. Γιὰ τὴν περίπτωση τῶν ἰταλικῶν ἐπιβιώσεων στὴ Βραζιλία, πθ. R. Costa - A. Battistel, *Assim vivem os Italianos*, τ. 1-3, Porto Alegre.

Ἡ ἀμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά

Ἄς ἀφήσουμε ὅμως τή μετανάστευση, ἔστω κι ἂν εἶναι πλούσια σέ μαθήματα γιά τό πρόβλημα τῶν τοπικῶν καταστάσεων καί τοῦ ἐκπολιτισμοῦ.

Θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά ἀναδράμω σέ μιὰ προσωπική ἐμπειρία; Ἐγώ καί ἡ γενιά μου εἶχαμε σκανδαλίσει τοὺς γονεῖς μας ἐκδηλώνοντας τή συμπάθειά μας γιά τήν jazz. Ἦταν ἀπίστευτο νά μπάζεις στά σπίτια μας κατά τή δεκαετία τοῦ '30 ρυθμό ἀντί γιά μελωδία. Ποιά ἦταν τὰ ὀχήματα αὐτῆς τῆς πολιτισμικῆς μετάβασης; Δέν μιλῶ γιά τοὺς δίσκους (κι ἀκόμη περισσότερο γιά τό ραδιόφωνο, γιατί τὰ χρόνια ἐκεῖνα στήν Ἰταλία ἡ jazz εἶχε ἀπαγορευτεῖ στά ἐρτζιανά κύματα). Ὁμολογῶ ὅτι δέν ξέρω: ἀπό ποιόν καί πῶς ἐγώ καί οἱ φίλοι μου εἶχαμε ἐκπολιτιστεῖ (ξέρω μόνο ὅτι μέ κάποιες συζητήσεις εἶχα ἐκπολιτίσει λίγο τόν πατέρα μου). Ξέρω ἐπίσης ὅτι κατόπιν ἡ jazz ξαπλώθηκε παντοῦ στήν Εὐρώπη. Ποῦ ὅμως παντοῦ; Στίς χώρες ὅπου ἔφτασαν τὰ ἀμερικανικά στρατεύματα. Ἄλλοῦ (εἴτε στήν Ἰσπανία εἴτε στίς Ἀνατολικές χώρες) χρειάστηκε νά περιμένει πολύ.

Στό αὐλάκι ποῦ ἄνοιξε ἡ jazz κυριαρχοῦν, ὕστερα ἀπό μιὰ περίοδο συνύπαρξης μέ τή μελωδική μουσική, οἱ ἀφρικανικές καί ἀφρο-ἀμερικανικές μουσικές (μέ μουσικές μορφές ποῦ, ἀκόμη κι ἂν προέρχονται ἀπό τίς ΗΠΑ ἢ τήν Εὐρώπη, ἔχουν ἐπηρεασθεῖ ἰσχυρά ἀπό τή ρυθμική τομή ποῦ καθόρισε ἀρχικά ἡ jazz). Νά ἔνα τεράστιο φαινόμενο πολιτισμικῆς μεταφορᾶς ποῦ τό ζοῦμε ἀκόμη καί καλύπτει τουλάχιστο τό μισό πλανήτη.

Φυσικά, δέν θέλω νά καταστήσω τή βία ἀπόλυτο ὄπλο κάθε μορφῆς πολιτισμικῆς μεταφορᾶς, ἀλλά συνεχίζω νά πιστεύω ὅτι ὁ Alphonse Dupront εἶχε κατά μεγάλο μέρος δίκιο ὅταν διαπίστωνε, μέ ἀκριβέστατο τρόπο, πῶς «ὅ,τι αἰχμηρό ἢ παροξυστικό ὑπάρχει στήν ἐκπολιτιστική δυναμική μᾶς ὑποχρεώνει νά στραφοῦμε στή συνολική ἱστορία. Ἔτσι, οἱ πόλεμοι εἶναι ζωντανό πεδίο ἐκπολιτισμοῦ»¹⁸. Οἱ πόλεμοι. Καί γενικότερα ἡ βία, ἐπιτήδεια ἢ ἐκδηλη.

Ἄν πιστεύω σ' αὐτόν τόν κανόνα, δέν τόν κάνω ἀπόλυτο νόμο, γιατί ὑπάρχουν ἐπίσης παραδείγματα πολιτισμικῆς μεταφορᾶς ἀρκούντως εἰρηνικά: θά ἔφτανε νά σκεφτοῦμε τήν υἱοθέτηση τῶν ἀραβικῶν ἀριθμῶν (ἰνδικῶν ἀκριβέστερα) ἀπό τόν εὐρωπαϊκό κόσμο, οἱ ὁποῖοι, μέ τήν κατάργηση τῶν ρωμαϊκῶν ἀριθμῶν, ἀποτέλεσαν τεράστιο πλεονέκτημα σέ ὅλα τὰ πεδία (ἐπιστημονικά, ἐμπορικά, κάθε λογιστικῆς...).

Θά βροῦμε ἀκόμη περισσότερες περιπτώσεις εἰρηνικῆς πολιτισμικῆς μεταφορᾶς στό τοπικό ἐπίπεδο, τῶν οἰκογενειῶν ἢ τῶν οἰκογενειακῶν ὁμάδων: ἡ ἱστορία εἶναι γεμάτη ἀπό παραδείγματα γιά τήν τοπική ἐπίδραση ἐνός καί μόνου μετανάστη ὡς πρὸς τήν εἰσαγωγή μιᾶς νέας τεχνικῆς. Οἱ κλασικοὶ δρόμοι τῶν μεγάλων προσκυνημάτων (ἀπό τό Παρίσι ὡς τό Santiago τῆς Compostelas λ.χ.) ἀποτέλεσαν ἐξαιρετικό ἐργαλεῖο γιά τή μετάδοση τεχνικῶν, λέξεων, συνηθειῶν ποῦ σκόρπισαν τὰ ἄτομα, τεχνίτες, χωρικοί, κατά τοὺς μακροὺς σταθμούς τοῦ δρόμου τους.

18. A. Dupront, ὁ.π., σ. 91.

Ruggiero Romano

Μπορούμε νά συνοψίσουμε;

Ὡς πρὸς τὴν τοπικὴ ἱστορία θά ἔλεγα ὅτι μοῦ φαίνεται θεμελιώδες νά μὴν ξεχνᾶ ποτέ ὅτι μέ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο εἶναι συνδεμένη μέ τή «μεγάλη» ἱστορία.

Ἀκόμη: ὡς πρὸς τὴ σχέση τοπικῆς ἱστορίας καὶ ἀμφίδρομης πολιτισμικῆς μεταφορᾶς δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι τὴν τελευταία μπορούμε νά τή δοῦμε ἀπὸ διπλὴ γωνία: ὡς γενικό φαινόμενο πού καλύπτει μεγάλους χώρους (π.χ., ἡ διάδοση τοῦ καλαμποκιοῦ στήν Εὐρώπη, στήν ὁποία ἀναφέρθηκα προηγουμένως) καὶ ὡς τοπικό φαινόμενο (κτηνοτροφὴ ἢ ἀνθρώπινη τροφή, γιὰ νά μιλήσουμε πάντα γιὰ τό καλαμπόκι), ἀλλά πού ὅπωςδὴποτε παραμένει συνδεμένο μέ τό γενικό φαινόμενο. Ὅριακῶς, ἀκόμη καὶ ἡ πλήρης ἄρνηση τοῦ ἐκπολιτισμοῦ ἐξυπηρετεῖ τὸν ἴδιο τὸν ἐκπολιτισμό: πράγματι, μπορούμε νά φανταστοῦμε ἕναν οἰονδὴποτε χώρο πού ἀρνεῖται ὁλότελα τό καλαμπόκι· ἡ ἄρνηση ὅμως αὐτὴ δέν ξεφεύγει ἀπὸ τό γεγονός ὅτι τό καλαμπόκι ἐξαπλώθηκε στοὺς γειτονικούς χώρους.

Τέλος, μοῦ φαίνεται ἀναγκαῖο νά θυμίσω ὅτι κάθε φαινόμενο ἀμφίδρομης πολιτισμικῆς μεταφορᾶς πρέπει νά μελετᾶται στή μακρὰ διάρκεια, ἀκολουθώντας τίς μακρές καὶ ἀργές διαδρομές τῆς ἱστορίας.

Γιὰ παράδειγμα: ποιά εἶναι ἡ ἐτυμολογία τῆς ἰταλικῆς λέξης *lasagne* πού σημαίνει ἕναν τύπο πλατιοῦ ζυμαρικοῦ; Πρὶν ἀπὸ τὸν 19^ο αἰῶνα ἡ λέξη πού χρησιμοποιόταν γενικῶς ἦταν *lagana* (πού διατηρεῖται ἀκόμη σήμερα στίς νότιες περιοχές), προερχόμενη ἀπὸ τό λατινικὸ *laganum* κι αὐτό ἀπὸ τό κλασικὸ ἑλληνικὸ «λάγανον», πού εἶχε εἰσαχθεῖ στὰ ἐδάφη τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας καὶ σήμαινε ἕνα ζυμαρικό δουλεμένο μέ τὸν πλάστη. Τό πρόβλημα τῆς συνέχειας ἔχει τεθεῖ, ἔστω κι ἂν παραμένει τό ἀκριβές ἔτυμο τῆς λέξης *lasagne*. Κι ἀκόμη: ἂν θρискόμαστε μπροστὰ σέ μιὰ παραμονή τῆς λέξης *lagana* στή Νότια Ἰταλία, δέν πρέπει νά λησμονοῦμε ὅτι ἡ Αἰμιλία εἶναι ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας γιὰ τὰ *lasagne*. Μπορούμε νά σκεφτοῦμε μιὰ ἐπίδραση τῆς βυζαντινῆς Ραβέννας¹⁹;

Νά: σ' ἐτούτη τὴν ἐκθεση σὰς παρουσίασα κυρίως ἀμφιβολίες. Εἰλικρινῶς ὅμως θεωρῶ ὅτι ἡ ἔρευνα μπορεῖ νά ἔχει ἀπόληξη μόνο ἀμφιβάλλοντας καὶ μὴ ἐπαφιέμενη σέ ψευδεῖς βεβαιότητες, τέκνα περαστικῶν συρμῶν.

Μετάφραση: Σ.Α.

Ruggiero Romano

19. Πθ. E. Sereni, ὁ.π., σ. 122-127.

Σουλιῶτες: βοσκοί καί ἄρπαγες

Ἡ σουλιώτικη ἱστοριογραφία ἐντόπισε κατεξοχήν τό ἐνδιαφέρον της στούς πρώιμους ἀγῶνες τῶν Σουλιωτῶν ἐναντίων τῶν Ὀθωμανῶν κατακτητῶν στά τέλη τοῦ 18ου αἰ. Ἀνάγοντας τήν πολεμική δεινότητα τῆς σουλιωτικῆς ομάδας σέ φυλο-γενετικό γνῶρισμα, ἡ ἐν λόγω ἱστοριογραφία παρέβλεψε, ἀποσιώπησε καί ἐν τέλει ἀλλοίωσε, μέσω τῶν ἰδεολογικοποιημένων σχημάτων πού προῶθησε, τήν δυναμική ἀνέλιξης καί ὀργανικῆς ἄρθρωσης τῶν Σουλιωτῶν στίς πραγματικότητες τοῦ εὐρύτερου χώρου παρουσίας τους. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐπιλεκτικῆς προσέγγισης τῆς ἱστορίας τῆς σουλιωτικῆς κοινωνίας ἦταν τό Σούλι καί οἱ Σουλιῶτες νά ἐκληφθοῦν, ἤδη ἀπό τήν μεταγενέστερη ἱστοριογραφία τοῦ 19ου καί τοῦ 20οῦ αἰ., ὡς ἐνσαρκωτές τῶν προγονικῶν ἀρετῶν καί συνεχιστές τῆς τρισχιλιετοῦς ἀδιάσπαστης ἐθνικῆς ἐποποιίας.

Στήν ἀφετηρία αὐτῆς τῆς ἐργασίας βρίσκεται ὅ,τι ἀγνοήθηκε ἀπό τήν παραδοσιακή ἱστοριογραφία, δηλαδή μιᾶ ἀπόπειρα διείσδυσης στό μακρὺ καί νεφελῶδες παρελθόν τῆς σουλιωτικῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία, συγκροτούμενη ἀπό ποιμένες, προφορικοῦ πολιτισμοῦ, ἄφησε ἐλάχιστα γραπτὰ τεκμήρια τῆς παρουσίας της στό χώρο, κι αὐτά ἀφοροῦν στό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰ. Ἡ ἀφήγησή μας προσπάθησε νά ἱχνηλατήσει τήν ἱστορία τῆς σουλιωτικῆς ποιμενικῆς ομάδας τόσο στή μακρά διάρκεια τῆς κίνησης καί τῆς διαμονῆς της στό χώρο ὅσο καί στή μικρὴ διάρκεια τῶν συμβάντων τοῦ 18ου αἰ. Τά τελευταῖα ἀποτέλεσαν καί τά κατεξοχήν ὕλικά μέσω τῶν ὁποίων οἰκοδομήθηκε ἡ μυθοποίηση τῆς συνολικῆς παρουσίας τῆς ἐν λόγω κοινωνίας στό χώρο διαμονῆς της. Ἐπιπλέον προσδιόρισαν τό πλαίσιο ἐντός τοῦ ὁποίου ἡ κυρίαρχη ἀντίληψη γιά τήν φύση καί τήν δράση αὐτῆς τῆς κοινωνίας συνδέθηκε μέ ἀ-ιστορικές ἐρμηνεῖες.

Ἡ ἀλθανική προέλευση τῶν Σουλιωτῶν, καθὼς μαρτυρεῖται ἀπό τίς πηγές¹, θεωρήθηκε δεδομένη. Ἐπιδιώχθηκε, ὡς ἐκ τούτου, νά ἐντοπισθοῦν

1. Ἐντελῶς ἐνδεικτικά βλ. Α. Παπαχαρίσης (ἐκδ.), Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ καί Ἀθανασίου Παλῖδα, *Γεωγραφία Ἀλθανίας καί Ἠπείρου*, Ἰωάννινα 1964, σ. 45· Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, τ. Η', Ἀθήνα 1876· Σεραφεῖμ Βυζάντιος, *Δοκίμιον ἱστορικῆς τινός περιλήψεως τῆς ποτὲ ἀρχαίας καί*

Βάσω Ψιμούλη

χρονικά ή πρώτη εμφάνιση και εγκατάστασή τους στον συγκεκριμένο χώρο της Ν.Δ. Ήπειρου. Υποθέσαμε ότι τό γεγονός της εγκατάστασης θά πρέπει νά συνδεθεῖ μέ τήν ἔναρξη μιᾶς μαζικότερης ἄλθανικῆς παρουσίας στήν Ήπειρο, στά μέσα τοῦ 14ου αἰ., μέρος μιᾶς εὐρύτερης μεταναστευτικῆς κίνησης πρὸς τά νότια τῶν ἄλθανῶν περιστασιακῶν νομάδων τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰ.

1. Τό Δεσποτάτο τῆς Ήπειρου καί ἡ ἄλθανική διείσδυση

Ἡ πρώτη μαζική ἄλθανική παρουσία ἐντός τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου σημειώνεται τό πρῶτο τέταρτο τοῦ 14ου αἰ. στήν Θεσσαλία. Ἀπό τήν στιγμή πού ἐπιτυγχάνουν τήν εγκατάστασή τους στά ὄρεινά τῆς Θεσσαλίας, τὰ ἄλθανικά ποιμενικά φύλα ἀποκτοῦν ἐκεῖ μιᾶ σταθερότερη διαμονή, ὀργανώνοντας τίς ἐποχικές τους μετακινήσεις μέσω τῆς ἀξιοποίησης τῆς ἐναλλαγῆς τοῦ τοπίου σέ βουνό καί πεδιάδα.

Τήν ἴδια περίπου ἐποχή, πρῶτο μισό τοῦ 14ου αἰ., ἄλλη ἄλθανική ὁμάδα ἐμφανίζεται στά βόρεια τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ήπειρου, ἀναπτύσσοντας ἔντονη ἐπιθετική δράση². Ἡ στρατιωτική εἰσβολή τῶν Σέρβων στήν Ήπειρο, τό 1346, συμπαρασύρει μέρος ἀπό τίς ἄλθανικές αὐτές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις ἐντός τοῦ ἡπειρωτικοῦ χώρου. Ὡστόσο τό 1347-48 ἐξαπλώνεται ἡ ἐπιδημία τῆς μαύρης πανώλης στά παράλια τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου. Σύγχρονοι ἐρευνητές βλέπουν στόν Μαῦρο Θάνατο, ἂν ὄχι τόν ἀποφασιστικό, ὥστόσο ἕναν πολύ καθοριστικό παράγοντα γιά τό χαμηλό δημογραφικό ἐπίπεδο πού χαρακτηρίζει τόν ἑλλαδικό χώρο τόν 14ο αἰ. Ἡ ἐπιδημία ἐπληξε μέ ἰδιαίτερη σφοδρότητα περιοχές ἀπό τίς ἀκτές τῆς Θεσσαλονίκης μέχρι τά ἡπειρωτικά παράλια. Τό 1348 πού ἐξαπλώνεται ἡ ἐπιδημία, ὁ πληθυσμός τῆς Ήπειρου πρέπει νά θρῖσκόταν σέ εὐθραυστη δημογραφική ἰσορροπία. Οἱ βιαιότητες τῶν βυζαντινῶν ἐμφυλίων πολέμων μέσα στό πρῶτο μισό τοῦ 14ου αἰ., οἱ καταστροφές τῆς σερβικῆς προέλασης καί ὁ λιμός πού ἐπακολούθησε εἶχαν ἤδη πλήξει τό δημογραφικό δυναμικό τοῦ ἡπειρώτικου χώρου. Ἡ μαύρη πανώλη ἐπέτεινε τήν δημογραφική καθίζηση τῆς περιοχῆς.

ἐγκρίτου Ἡπειρωτικῆς πόλεως Ἄρτης..., Ἀθήνα 1884, ἀνατύπ. Ἄρτα 1986, σ. 60. I. Λαμπρίδης, *Ἡπειρωτικά Μελετήματα*, Ἀθήνα 1971, τ. 3, σ. 22. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece...*, τ. Α', Λονδίνο 1835, σ. 234-235. Γιά μία πιό ἀναλυτική ἀναφορά στίς σχετικές πηγές βλ. Βάσω Ψιμούλη, *Σούλι καί Σουλιῶτες: οἰκονομικά, κοινωνικά καί δημογραφικά δεδομένα*, Δακτ. διδ. διατρ., Ἰόνιο Πανεπιστήμιο, 1995, σ. 127 σημ. 74 καί σ. 176-177.

2. Ἡ ἀναφορά στίς πηγές τεκμηρίωσης αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου ἔχει ἐδῶ παραληφθεῖ γιά λόγους οἰκονομίας τοῦ παρόντος κειμένου· περιέχεται, ὥστόσο, ἀναλυτικά στό Βάσω Ψιμούλη, *ὁ.π.*, σ. 8-39.

Σουλιώτες: βοσκοί και ἄρπαγες

Εἶναι γνωστό ὅτι ἡ ἐπιδημία ἐπληξε κυρίως τίς παραθαλάσσιες περιοχές ἀφήνοντας ἄθικτη τὴν ὄρεινὴ ἐνδοχώρα. Εἶναι πολὺ πιθανόν, ἐπομένως, τὰ ἄλβανικά ποιμενικά φύλα τῶν ὄρεινῶν τῆς Θεσσαλίας, σὲ ἐπίπεδο σταθερῆς ἂν ὄχι αὐξουσας δημογραφίας καὶ πιεζόμενα ἀπὸ τὸ ἐδραιωμένο, πλέον, στὴν περιοχὴ ἀνταγωνιστικὸ στοιχεῖο τῶν βλάχων ποιμένων, νὰ θέλησαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὸ δημογραφικὸ ἔλλειμμα τῆς περιοχῆς, ἢ ὁποῖα ἀποτελοῦσε καὶ γεωγραφικὰ μία φυσικὴ διέξοδο. Ἔτσι, πολλὰ τμήματα Ἀλβανῶν τῆς Θεσσαλικῆς ὁμάδας προωθήθηκαν, εἴτε μέσα ἀπὸ ὄρεινὰ περάσματα —ὡς σήμερα ἀκόμη σὲ χρῆση ἀπὸ τοὺς βοσκούς καὶ χωρικοὺς τῆς περιοχῆς— εἴτε ἀκολουθώντας τὸν ἄνω ροῦ τοῦ Ἀχελῶου, πρὸς τὴν Ἀκαρνανία καὶ νότια Ἡπειρο, στίς ἐρημωμένες περιοχές τῶν ὁποίων βρῆκαν ζωτικὸ χῶρο γιὰ τὴν ἐποχικὴ τους κτηνοτροφία. Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους θὰ προωθήθηκαν νοτιότερα, στὴν παράκτια ζώνη καὶ τὴν ἐνδοχώρα τῆς Βαγενιτίας, καὶ οἱ Ἀλβανοὶ τῆς βόρειας μεταναστευτικῆς ὁμάδας. Κατὰ συνέπεια, ἂν ἡ εἰσβολὴ τῶν Σέρβων ἔφερε ἄλβανικὲς φρουρὲς στὰ ἡπειρωτικὰ ὄχυρά, ἡ μαύρη πανώλη δημιούργησε τὸ δημογραφικὸ ἐκεῖνο κενὸ πού κατέστησε ἐφικτὴ τὴν ἀπρόσκοπτη μαζικὴ εἵσοδο, μετὰ τὸ 1348, μεγάλων ἄλβανικῶν ποιμενικῶν ὁμάδων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἡπείρου.

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κράλη τῆς Σερβίας, Στεφάνου Δουσάν, καὶ τὴν ἀποτυχημένη προσπάθεια τοῦ τελευταίου ἑλληνα Δεσπότη, Νικηφόρου Β', νὰ ἀνακόψει τὴν ἀναφερόμενη δύναμη τῶν ἄλβανων ἐποίκων στὴ μάχη τοῦ Ἀχελώου (1359), οἱ Ἀλβανοὶ θὰ ἀναδειχθοῦν σὲ ἡγεμονικὴ δύναμη στὸ χῶρο τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου. Θὰ ἐπιβάλουν τὴν ἐξουσία τους στὴν Αἰτωλοακαρνανία καὶ τὴν νότια Ἡπειρο, ὅπου ἡ Ἄρτα, ἡ πρωτεύουσα τοῦ Δεσποτάτου, θὰ περιέλθει στὰ χέρια τους. Τὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ στρατιωτικο-διοικητικὲς ἀρχές τῆς Βαγενιτίας —περιοχὴ πού ἐκτεινόταν ἀπὸ τὴν Χειμάρρα στὰ βόρεια μέχρι τίς ἐκβολές τοῦ Ἀχέροντα στὸν νότο— ἀναγκάζονται, ἀπέναντι στὴν ἄλβανικὴ ἰσχύ, νὰ ὑποχωρήσουν καὶ νὰ ἀναδιπλωθοῦν στὸ κάστρο τῶν Ἰωαννίνων, πού θὰ ἀποτελεῖ ἔκτοτε καὶ τὴν ἑδρα τοῦ βυζαντινοῦ Δεσποτάτου.

Στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. ἐπισημαίνονται, πλέον, δύο συμπαγεῖς πληθυσμιακὲς συγκεντρώσεις στὸ χῶρο τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Ἀκαρνανίας. Ἡ πρώτη συναντάται στὸν ἄξονα Ἀκαρνανίας - Ἄρτας - Ρωγῶν, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἐστιάζεται στὴν περιοχὴ τῆς Βαγενιτίας. Οἱ Ἀλβανοὶ ἐποικοὶ εἶναι ὁργανωμένοι σὲ μεγάλες αἱματοσυγγενικὲς ὁμάδες τοῦ τύπου τοῦ γένους. Κυρίαρχη ἀσχολία τους εἶναι ἡ κτηνοτροφικὴ - πολεμικὴ - ληστρικὴ. Ὡς ἡμινομάδες ἐμφανίζονται νὰ κινοῦνται στὸν εὐρύτερο ἡπειρωτικὸ χῶρο. Τοὺς βλέπουμε γιὰ σειρά χρόνων νὰ ἔχουν μία λιγότερο ἢ περισσότερη εὐρεία ἀλλά σταθερὴ ἐδαφικὴ ἀναφορά. Οἱ Μπούα-Σπάτα τὴν Αἰτωλοακαρνανία καὶ τὴν περιοχὴ Ἄρτας - Ρωγῶν, οἱ Μαλακασαῖοι Β.Α. καὶ Ν.Α. τῶν Ἰωαννίνων, οἱ Ζενεβισαῖοι τὴν βόρεια Βαγενιτία καὶ τὴν περιοχὴ Ἀργυροκάστρου, οἱ Μαζαρακαῖοι τίς περιοχές Πωγωνίου καὶ Ἀγίου Δονάτου (Παραμυθίας).

Τὰ ποιμενικά αὐτὰ γένη, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν γῆ στὴν ὁποία

Βάσω Ψιμούλη

είτε ειρηνικά είχαν διεισδύσει είτε μέ επιθετική δράση είχαν καταπατήσει, διεκδικώντας ταυτόχρονα ολοένα και περισσότερη γη γι' αυτούς και τά κοπάδια τους, αναπτύσσουν, μέχρι τις αρχές του 15ου αϊ., συνεχή πολεμική δράση απέναντι στο Δεσποτάτο των Ίωαννίνων. Όταν, τό 1411, ό Δούκας Κεφαλληνίας και Λευκάδας, Κάρολος Τόκκο, αποβιθασθεϊ στην Πάργα για νά μεταβεί στα Ίωάννινα, προκειμένου νά αναλάβει τό δεσποτικό αξίωμα, θά πρέπει νά διαπεράσει τά έχθρικώς διακείμενα «Άλθανα Μαζαρακαίων»³, πού αναπτύσσονται σέ όλη τήν περιοχή μέχρι τό φρούριο του Άγίου Δονάτου (Παραμυθιά), σύνορο τήν εποχή εκείνη του Δεσποτάτου των Ίωαννίνων. Ωστόσο, ό δυναμικός λατίνος Δεσπότης θά αφαιρέσει σταδιακά από τούς άλθανούς έποίκους τήν έξουσία των περιοχών στίς όποιες είχαν μέχρι τότε επικρατήσει και θά επιτύχει τήν αποδυνάμωση και ύποταγή τους, ακολουθώντας μία πολιτική ειρηνικής συνύπαρξης του έλληνικού και άλθανικού στοιχείου στο χώρο του Δεσποτάτου. Στούς στρατολογημένους άρχηγούς ίσχυρων άλθανικών γενών θά παραχωρήσει πρόνοιες και μέσα από έπιγαμίες θά διοικήσουν οι γιοί του τίς περιοχές εκείνες όπου ή ήγεμονία των άλθανικών γενών υπήρξε ίσχυρή, δηλαδή τήν Αίτωλία, τά Ξηρόμερα και τά «Άλθανα Μαζαρακαίων».

2. Τό σουλιωτικό βουνό: έγκατάσταση τής ποιμενικής ομάδας στην όρεινή ένδοχώρα

Η δεύτερη μεγάλη όροσειρά, πού διατρέχει τήν ένδοχώρα τής Ήπειρου —άποτελεί συνέχεια του όρους Τσαμαντά και διακλαδώνεται μετέπειτα στην κορυφογραμμή τής Παραμυθιάς κι αυτήν πού σχηματίζουν τά γνωστά, στα νεώτερα χρόνια, ως «όρη Σουλίου»— υπήρξε, ίσως, από τήν αρχή, μέ τίς έκτεταμένες περιοχές δασικών και γυμνών βοσκοτόπων της, προνομιακός χώρος ύποδοξης τής μετακινούμενης κτηνοτροφίας των ποιμένων έποίκων. Ο χώρος ήταν δύσβατος, αλλά όχι άπροσπέλαστος, ιδιαίτερα για τόν σκληροτράχηλο όρεσίβιο ποιμένα. Στην περιοχή είχαν πρόσβαση κι οι δύο άλθανικές μεταναστευτικές ομάδες. Η νότια από τήν ένδοχώρα των Ρωγών, από τήν Λάκκα τής περιοχής Τσαρκοβίστας, και τίς όχθες του Άχέροντα. Η θόρεια, αυτή των Μαζαρακαίων, μέ πρώτο σταθμό τήν περιοχή Κλεισούρας - Πωγωνιανής και δεύτερο αυτόν τής Βαγενιτίας, μπορούσε νά διεισδύσει στον συγκεκριμένο όρεινό χώρο, είτε από τήν θόρεια πλευρά τής όροσειράς, και ιδιαίτερα από τήν περιοχή του Καλαμά, είτε από τήν βορειοδυτική και δυτική πλευρά, από τά περάσματα τής όροσειράς τής Παραμυθιάς.

3. G. Schiró, *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo*, Prolegomeni, testo critico et traduzione, Ρώμη, Academia Nazionale dei Lincei, 1975, στ. 1492-1499, 2302-2304.

Σουλιώτες: βοσκοί και ἄρπαγες

Εἶναι συνεπῶς λογικό νά ὑποθεθεῖ ὅτι κάποια ὑποομάδα τῆς βόρειας ἢ νότιας μεταναστευτικῆς ομάδας, προέκρινε τόν κεντρικό κορμό τῆς ὁροσειρᾶς ὡς σταθερή ἐδαφική της ἀναφορά. Τό τοπίο πληροῦσε τίς προϋποθέσεις, ἐφόσον πρόσφερε ἐναλλαγές σέ πεδιάδα καί κοιλάδες, ἔνθεν καί ἔνθεν τῶν βουνῶν. Τόπος, βέβαια, ἀπομονωμένος καί ἀφιλόξενος, πρόσφερε, ὡστόσο, ἰδεώδη ἀμυντική κάλυψη στήν ομάδα, ἀπαραίτητη γιά τήν προστασία κοπαδιῶν καί ἀνθρώπων. Ἡ ομάδα, ἐκτεθειμένη στίς ἀντίξοες συνθήκες τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος καί τόν σκληρό ἀνταγωνισμό μέ τοὺς γειτονικοὺς πληθυσμούς γιά τήν διεκδίκηση τῶν βοσκοτόπων, ἐπιστράτευσε ἐξαρχῆς ὅλες τίς δυνάμεις της στήν κατάρκτηση τοῦ φυσικοῦ χώρου καί στήν ἀξιοποίηση τῶν προσφερομένων δυνατοτήτων του.

Ὅπως ἔχει, ἤδη, ἐπισημανθεῖ, οἱ ἀλβανοὶ ποιμένες εἰσῆλθαν στήν Ἠπειρο ὀργανωμένοι σέ μεγάλες συγγενικές ομάδες τοῦ τύπου τοῦ γένους. Μέσα στόν 18ο αἰ. ἡ σουλιωτική κοινωνία ἐμφανίζεται ἐπίσης συγκροτημένη στή βάση μεγάλων ὀργανωμένων αἱματοσυγγενικῶν ομάδων τοῦ τύπου τῶν διακλαδωμένων γενῶν, γνωστῶν μέ τήν ὀνομασία «φάρες». Ἡ λέξη φάρα ἔχει περάσει στήν ἐλληνική γλώσσα μέσω τῆς ἀλβανικῆς, στήν ὁποία συναντᾶται ὡς «farë», καί σημαίνει σπόρος, γένος, φυλή⁴. Ἐπομένως ἡ σουλιωτική ἐποικιστική ομάδα τοῦ 14ου αἰ. συνέχισε, στόν νέο τόπο διαμονῆς της, τήν ἀναπαραγωγή κοινωνικῶν χαρακτηριστικῶν πού ἤδη διέθετε ὅταν πρωτοεμφανίστηκε στό χώρο. Ἔτσι τά γνωστά, στά νεώτερα χρόνια, ὡς «ὄρη Σουλίου» ὑποδέχθηκαν ἕναν πληθυσμό μέ ἐπαρκή κοινωνική ὀργάνωση ὥστε νά ἐπιβιώσει στό ἀπομονωμένο καί ἐχθρικό ὀρεινό περιβάλλον, κοινωνική ὀργάνωση, ὡστόσο, ἤδη διαμορφωμένη στόν τόπο τῆς ἀρχικῆς του προέλευσης.

Ἡ γενεαρχική δομή τῆς ἐποικιστικῆς ομάδας πρόσφερε μεγάλα πλεονεκτήματα στήν ἐπιβίωση καί δράση τῶν ποιμένων μελῶν της· ἐξυπηρετοῦσε τόσο τίς ἀπαιτήσεις εὐελιξίας τῆς ποιμενικῆς διαδικασίας, ὅσο, ἐπίσης, καί τίς ἀνάγκες γιά πολεμική —ἀμυντική ἢ ἐπιθετική— δράση. Ἡ ἀλληλεγγύη τοῦ γένους, ἐκφραζόμενη μέσω τῆς συνυπευθυνότητας, ἀποτελοῦσε ἐγγύηση ἐπιβίωσης τῶν ἀτόμων σέ μία ἄκρως ταραγμένη ἐποχή, χαρακτηριζόμενη ἀπό κοινωνική ἀνασφάλεια καί τίς ἀπειλές μιᾶς ἐχθρικής φύσης. Ἡ ομάδα τῶν ἐποίκων, μέ σταθερή ἐδαφική ἀναφορά τόν εὐρύτερο χώρο τῶν σουλιωτικῶν ὀρέων, ἀναζήτησε ἐκεῖ ἕνα, σχετικά, μόνιμο καταφύγιο γιά τήν ἐπιβίω-

4. Χρ. Περραιβός, *Ἱστορία τοῦ Σουλίου καί Πάργας Διηρημένη εἰς δύο τόμους*, Ἀθήνα 1857, Ἐπανεκδόση: *Ἀπαντα Χριστοφόρου Περραιβοῦ*, Πρόλογος Ν. Βέης, Ἐπιμέλεια - σχόλια Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1956, σ. 62· Ι. Λαμπρίδης, *δ.π.*, τ. 10, σ. 28· Κ. Χριστοφορίδης, *Λεξικόν Ἀλβανο-Ἑλληνικόν*, Πριстіνα 1977 (ἀνατύπωση τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1961), σ. 99. Βλ. ἐπίσης Κ. Νικολαΐδης, *Ἑτυμολογικό Λεξικό τῆς Κουτσοβλαχικῆς γλώσσας*, Ἀθήνα 1909, σ. 564. Ἐκτενέστερα γιά τόν τύπο τῶν σουλιωτικῶν γενῶν βλ. Βάσω Ψιμούλη, *δ.π.*, σ. 135-141.

Βάσω Ψιμούλη

ση και αναπαραγωγή της ίδιας και των ποιμνίων της. Μακριά από τις επιδημίες που πλήττουν κατά διαστήματα την ευρύτερη περιοχή⁵, γνώρισε μία περίοδο ευημερίας και δημογραφικής αύξησης.

Σύγχρονοι έρευνητές, εξετάζοντας τον ρόλο που διαδραματίζει ο βαθμός εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων στην αναπαραγωγή των ποιμενικών-νομαδικών ομάδων⁶, διαπιστώνουν τη δημογραφική τους αύξηση σε συνθήκες επιβίωσης της παραδοσιακής (προ-σύγχρονης) κοινωνίας. Η ύπεροχή των νομάδων, έναντι των έδραίων γεωργών, αποδίδεται στην κινητικότητα και διασπορά τους μέσα στο χώρο, συνεπώς την μειωμένη έκθεσή τους στην απειλή των μεγάλων επιδημιών, κύρια αίτια μαζικής θνησιμότητας στο προ-σύγχρονο κοινωνικό περιβάλλον. Έξαιτίας, όμως, αυτού του πλεονεκτήματος, έναντι των αγροτικών κοινωνιών, ή έπισυμβαίνουσα, ιδιαίτερα σε ειρηνικές περιόδους, δημογραφική αύξηση των νομάδων ποιμένων οδηγεί, αναπόφευκτα, σε έπιταχυνόμενη εξάντληση των φυσικών πόρων, που μπορεί να φτάσει και στο επίπεδο του κορεσμού.

Συμπληρωματικά, θά πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η ποιμενική οικονομία, εξαιρετικά παραγωγική σε επίπεδο αξιοποίησης της ανθρώπινης εργασίας, είναι, έν τούτοις, λιγότερο παραγωγική από την άποψη της εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, όπως αυτή εκφράζεται στο επίπεδο των απαιτούμενων μονάδων έδαφικής επιφάνειας, προκειμένου να διασφαλισθεί ή λειτουργία του θεμελιώδους μηχανισμού της πλήρους μετατρεψιμότητας της φυτικής σε ζωική θιομάζα. Σε σύγκριση με τις έδραϊες χωρικές κοινωνίες, όταν ή δημογραφική αύξηση είναι περισσότερο έντονη, τό όριο επέκτασης της παραγωγής προς ίκανοποίηση διατροφικών αναγκών είναι, αντίστροφως, ισχνότερο. Η υπέρβαση, όμως, μιας όρισμένης πληθυσμιακής πυκνότητας, σε σύνδεση με την αδυναμία εξέυρεσης των αντίστοιχων διατροφικών πόρων για ανθρώπους και κοπάδια, οδηγεί στην ένεργοποίηση μηχανισμών αποβολής και απομάκρυνσης του πλεονάζοντος τμήματος του πληθυσμού. Στην περίπτωση των νομαδικών ποιμενικών κοινωνιών, ή έν λόγω απομάκρυνση μπορεί να πάρει την μορφή της έδραϊας εγκατάστασης του πλεονάζοντος πληθυσμού, λόγω πτώχευσης και ένδειας.

Υποθέτουμε, με βάση όσα προαναφέραμε, ότι ένας παρόμοιος μηχανισμός λειτούργησε και στην περίπτωση της σουλιωτικής ποιμενικής ομάδας, στά τέλη, περίπου, του 14ου με άρχές του 15ου αί. Σάν αποτέλεσμα είχε την μόνιμη εγκατάσταση του έκπτωχουμένου τμήματος του γένους, ένω τό υπόλοιπο έσπευσε σε αναζήτηση νέων άναξιοποίητων βοσκοτόπων για τά κοπά-

5. Τό 1368 και 1375 εξαπλώνεται θανατηφόρος λοιμός στην περιοχή 'Ιωαννίνων' βλ. Π. Άραβαντινός, *Χρονογραφία της 'Ηπείρου...*, 'Αθήνα 1856, τ. Α', σ. 137-138.

6. Xavier de Planhol, «Saturation et securité sur l'organisation des sociétés des pasteurs-nomades», στον τόμο *Pastoral Production and Society*, Κάιμπριτζ - Παρίσι 1979, σ. 30.

Σουλιώτες: βοσκοί και άρπαγες

δια του. Τό τμήμα του γένους, πού παρέμεινε στά έν λόγω θουνά, αποδυναμωμένο αριθμητικά, λόγω τής απόσχισης, καί πτωχό σέ ποιόμνια, έγκαταστάθηκε πλέον όριστικά στήν περιοχή πού πληρούσε τούς αναγκαίους όρους άμυνας καί έπιβίωσής του. Δέν γνωρίζουμε άν ό όχυρός αύχένας, όπου αναπτύχθηκαν μέσα στόν χρόνο οί τέσσερις σουλιωτικοί οίκισμοί, ήταν καί ό αρχικός τόπος τής σταθερής έδαφικής αναφοράς του συνόλου του γένους. Μία άλλη περιοχή, βορειότερα, όπου μέχρι σήμερα υπάρχει οίκισμός μέ τό όνομα Σούλι⁷, πιθανόν νά είχε άποτελέσει έναν πρώτο σταθμό κατά τήν διαδρομή του συνόλου του γένους στόν όρεινό αυτό όγκο.

Πάντως, ό φυσικά όχυρός αύχένας πού έπελέγη, έξασφάλιζε στήν ομάδα, άφενός ένα ασφαλές καταφύγιο, άφετέρου καλούς όρους άσκησης τής μικρής κτηνοτροφίας τής. Φτωχοί κτηνοτρόφοι όπως ήσαν, μέ ελάχιστα ποιόμνια, δέν είχαν πλέον ανάγκη έποχικών μετακινήσεων γιά τό κοπάδι τους, έφόσον, όπως έχει υποστηριχθεί⁸, κάτω από ένα κρίσιμο μέγεθος, μικρά κοπάδια αίγοπροβάτων προσαρμόζονται στήν χειμερινή όρεινή διαβίωση. Μέ έγγυημένη τήν ασφάλεια καί άμυνά τής άπέναντι στόν ανταγωνισμό των γειτονικών ποιμενικών ομάδων, αλλά καί στήν άπειλή πού άνεφάνη κατά τίς έπερχόμενες δεκαετίες, όταν ή ύποτέλεια στους τούρκους γαζήδες μετασχηματίστηκε σταδιακά σέ όθωμανική κατάκτηση, ή ομάδα θά προσπαθήσει νά όργανώσει καί νά αναπτύξει τίς παραγωγικές τής δυνάμεις, αξιοποιώντας, πάντοτε, τίς ένύπαρκτες δυνατότητες του φυσικού τής χώρου. Ένσφηνωμένη στόν φυσικό τής χώρο, θά άπομονωθεί εκεί, σιωπηλή καί αὐτάρκης, γιά νά έπιστρέψει στό ίστορικό προσκήνιο, τρεις αιώνες άργότερα, πολυπληθέστερη, δυναμική καί έπιθετική.

Η παρουσία, λοιπόν, κι ή έγκατάσταση τής έποικιστικής ποιμενικής ομάδας στό συγκεκριμένο όρεινό συγκρότημα έντάσσεται, κατά τήν άποψη μας, στόν γενικότερο μηχανισμό μετακίνησης καί έδραίας έγκατάστασης μιάς νομαδικής ποιμενικής κοινωνίας. Εκείνης, δηλαδή, των άλθανών έποίκων των μέσων του 14ου αί. Τήν ίδια έποχή, πρέπει νά συγκροτήθηκαν οί αρχικοί πυρήνες κι άλλων μόνιμων όρεινων ποιμενικών έγκαταστάσεων, ίδιες έθνολογικής σύνθεσης καί κοινωνικής όργάνωσης, στήν περιοχή.

3. Κτηνοτροφία καί βία: συμπληρωματικές όψεις μιās όρεινης οίκονομίας

Η κατηγορία των φόρων, στήν όποία ένέπιπτε τό Σούλι υπό καθεστώς όθωμανικής κυριαρχίας, έπικυρώνει τόν κτηνοτροφικό χαρακτήρα τής κοί-

7. Π. Άραβαντινός, ό.π., τ. Β', σ. 329.

8. Δ. Ψυχογιός - Γεωργία Παπαπέτρου, «Οί μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», *Έπιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, τ. 53, 1984, σ. 20.

Βάσω Ψιμούλη

νότητας. Όπως αναφέρει ο Χρ. Περραιβός, οί Σουλιώτες, εκτός από τόν κεφαλικό φόρο, απέδιδαν στόν σπαχή τους καί τήν δεκάτη πάνω στά κτηνοτροφικά προϊόντα τους, έφόσον «οί άλλοι καρποί, σίτος άραβόσιτος καί όσπρια ήσαν έλεύθερα δεκατίας ως μή προϊόντα του Σουλίου»⁹.

Σύμφωνα μέ συμπεράσματα πρόσφατων έρευνών πάνω στόν κοινωνικο-οικονομικό χαρακτήρα τών ποιμενικών κοινωνιών, ή δομική ιδιαιτερότητα τών μή διαστρωματωμένων νομαδικών ποιμενικών κοινωνιών έγκκειται σ' έναν ιδιαίτερο συνδυασμό οίκιακού καί κοινοτικού τύπου παραγωγής. Τό σύνολο χαρακτηρίζεται, άφενός από τήν αυτόνομία τών οικογενειακών ομάδων καί, άφετέρου, από τήν *de facto* συγκρότηση κοινότητας στήν βάση τών αναγκαίων ανταλλαγών. Οί ανταλλαγές αυτές, έξω-οικογενειακού χαρακτήρα, εξασφαλίζουν τήν πρόσβαση στούς έν ανεπαρκεία πόρους γιά τήν άνα-παραγωγή τής οίκογένειας. Έτσι, στό επίπεδο τής παραγωγής, ή κοινότητα έμφανίζεται ως προβολή, μέσα στό χώρο, δεσμών άμυνας, συνεργασίας, συν-διαμονής ή ανταλλαγής ζώων. Τό ίδιο ίσχύει, επίσης, καί στήν περίπτωση τών γεναρχικά οργανωμένων ποιμενικών κοινωνιών, όπου οί δεσμοί αύτοί ρυθμίζονται φαινομενικά, λιγότερο ή περισσότερο αύστηρά, από τήν κοινωνική οργάνωση του γένους. Οί δομικές συνθήκες γιά τήν συγκρότηση τής κοινότητας μπορεί, φαινομενικά, στήν περίπτωση τών γεναρχικών κοινωνιών, νά άντανακλούν συγγενικές σχέσεις, αυτές, όμως, στήν πράξη έμπλέκονται μέ τίς παραγωγικές δραστηριότητες τών συστατικών ομάδων τής κοινότητας. Οί νομαδικές ποιμενικές κοινωνίες, οί όποιες πέρασαν σέ έδραία έγκατάσταση, διατήρησαν τήν άρχική παραγωγική τους οργάνωση¹⁰.

Οί πτυχές τής ποιμενικής οικονομίας τής σουλιωτικής κοινωνίας δέν δια-φωτίζονται από κανένα στοιχείο, βιβλιογραφικού ή άρχαιακού χαρακτήρα. Ή άπόλυτη σιωπή τών πηγών πάνω σέ μία όρεινή κοινωνία, πού ως ποιμενική ομάδα έγκαθίσταται στά τέλη του 14ου αί. στήν περιοχή καί ως κτηνοτροφική κοινότητα επανεμφανίζεται μέσα στόν 18ο αί., ύποδηλώνει ότι σ' όλο τό διαρρευσαν διάστημα ή σουλιωτική ποιμενική κοινωνία, άποτραβηγμένη στήν φυσικά όχυρή όρεινή ένδοχώρα της, δέν έπαυσε ποτέ νά άσκει μία κτηνοτροφία μικρής κλίμακας, κινούμενη στά όρια τής αυτοκατανάλωσης. Ή όλιγάνθρωπη, καταρχήν, καί φτωχή ποιμενική κοινωνία του σουλιωτικού όροπεδίου, χωρίς ένδογενή περιθώρια οικονομικής διαφοροποίησης, λειτουργούσε στή βάση αυτόνομων μονάδων παραγωγής, οί όποιες συνίσταντο από τίς οίκογένειες/γένη καί τό κοπάδι τους. Όμάδες ένσωματωμένες στό φυσικό τους περιβάλλον, άντλοΰσαν άπ' αύτό ό,τι άπαιτείτο γιά τήν συντήρησή τους. Οί άνδρες του κάθε γένους, κύριοι διαχειριστές τής έκτροφής

9. Χρ. Περραιβός, *δ.π.*, σ. 65-66.

10. Claude Lefebure, «The specificity of nomadic pastoral societies», στόν τόμο *Pastoral Production and Society*, *δ.π.*, σ. 1-6· επίσης Pierre Bonte, «Segmentarité et pounvoir chez les éleveurs nomades sahariens. Éléments d'une problématique», στό *ίδιο*, σ. 176.

Σουλιώτες: βοσκοί και ἄρπαγες

καί ὀργανωτές τῆς κίνησης τοῦ κοπαδιοῦ τοῦ γένους, μέ μικρές τοπικές μετακινήσεις ἀνάμεσα στοὺς χειμερινούς καὶ θερινούς βοσκοτόπους τῆς περιοχῆς¹¹, μποροῦσαν νά καλύπτουν τίς ἀπαιτήσεις ἐποχιακῆς θόσκησής τοῦ κοπαδιοῦ. Δέν ἦταν, δηλαδή, ἀναγκασμένοι νά ὀργανώσουν ἀντίστοιχες μεγάλες ἐποχιακές μετακινήσεις, καθὼς τὰ μικρά κοπάδια αἰγοπροβάτων εἶναι προσαρμόσιμα, ὅπως ἔχει, ἤδη, ἀναφερθεῖ, στὴν χειμερινή ὀρεινὴ διαβίωση.

Τό κοπάδι, ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, συνιστοῦσε τὴν κύρια πηγὴ διατροφῆς τῶν οἰκογενειῶν, παρέχοντας τὰ γαλακτοκομικά του προϊόντα καὶ τὸ κρέας. Καθὼς ὁ κτηνοτρόφος σπάνια σφάζει τὰ ζῶα του, τὰ ὁποῖα χρειάζεται γιὰ τὸ μαλλί, τὰ γαλακτοκομικά τους προϊόντα ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναπαραγωγὴ καὶ αὐξηση τοῦ κοπαδιοῦ, ἡ ὑποκατανάλωση κρέατος πρέπει νά ἦταν ὁ κανόνας στὸ σουλιώτικο σπίτι. Οἱ κτηνοτρόφοι ζοῦν ἀπὸ τὸ κρέας τῶν διαθέσιμων, πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτό, ζώων τοῦ κοπαδιοῦ τους, τὰ ὁποῖα θά σφάξουν σὲ καθορισμένες ἐποχές, καὶ ἀφοῦ τὰ παστώσουν θά διατρέφονται ἀπὸ τὸ κρέας αὐτὸ λιτά, ἐπὶ μακρόν. Ἡ ἐκτροφή χοίρων ἱκανοποιεῖ τίς ἀνάγκες τῆς οἰκογενείας σὲ κρέας, ἰδιαιτέρα στὶς γιορτές. Προϊόντα ἐπίσης γειτονικῆς ζωοκλοπῆς θά ἱκανοποιοῦν ἀνάγκες διατροφῆς ἢ θά προστίθενται στοὺς οἰκονομικοὺς πόρους τῶν κτηνοτρόφων¹². Βέβαια, οἱ Σουλιῶτες κτηνοτρόφοι διέθεταν πάντα τὴν εὐχέρεια τῆς συμπληρωματικῆς κρεοφαγίας ἀπὸ τὸ κυνήγι ἀγριόχοιρων, ἀσθῶν καὶ λαγῶν στοὺς γύρω λόγγους καὶ δάση τῶν ὀρεινῶν τῆς Λάκκας¹³. Τό κοπάδι, ἐπίσης, ἐκτός ἀπὸ τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν διατροφή προσφέρει, ταυτόχρονα, καὶ τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἔνδυση. Ἀπὸ τὸ μαλλί καὶ τὸ δῆμα τῶν ζώων κατασκευάζονται κάπες (ἐπενδύτες), μάλλινα ὑφαντά φορέματα, ἐσώρουχα, κάλτσες, πέδιλα καὶ τσαρούχια. Αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ ρουχισμοῦ, μέ προέχον τμῆμα τὴν κάπα ἀπὸ φλοκάτη, κύρια ἄμυνα τοῦ ποιμένα καὶ πολεμιστῆ ἀπέναντι σὲ ψύχος, χιόνι, βροχή, ἀπο-

11. Ὡς κύριες βοσκές τῆς περιοχῆς Σουλίου παρέμειναν μέχρι τὸν 20ό αἰ. αὐτές τῆς λοφοσειράς Κούγκι ἢ Κισλά Κούγκι, Σιοῦρος καθὼς καὶ οἱ ὁμώνυμες τῶν συνοικισμῶν Κιάφα, Ἀθαρίκος, Μπενούκα. Ὡς τόποι χειμερινῆς θόσκησής χρησίμευαν, ἐκτός ἀπὸ τὰ παραπάνω, καὶ τὰ ὀροπέδια Μαμάκου, Παπαζαφεῖρη, Λακκιά Ντέρη, Λακκιά Γκέλη, Ἀδαλίνα, Συκιά, Ζαθροῦχο. Θερινοὶ βοσκότοποι ἦσαν οἱ Φλάμπουρο, Μούργκα, Γκούρα, Κοπάνισα, Βριτζάχα. Βλ. σχετικὰ Ι. Λαμπρίδης, ὁ.π., τ. 3, σ. 23, τ. 10, σ. 10-11· Σπ. Μουσελῆμης, «Τοπωνύμια τῆς Λάκκας Σουλίου», π. *Ἡπειρωτικὴ Ἔστις*, τ. 24, 1975, σ. 813 καὶ τ. 25, 1976, σ. 205. Ἡ περιοχὴ Σουλίου ὡς τόπος θερινῆς θόσκησής καὶ τὸ Ἀθαρίκο ὡς χειμαδιὸ ἀναφέρονται ἐπίσης καὶ σὲ ἔγγραφο μέ χρονολογία 20 Ὀκτωβρίου 1812 τοῦ Ἀρχεῖου Ἀλῆ Πασά τῆς Γενναδεῖου Βιβλιοθήκης, ὑπὸ ἐκτύπωση ἀπὸ τὸ ΚΝΕ/ΕΙΕ, ἔκδοση Β. Παναγιωτόπουλου μέ τὴ συνεργασία Π. Μιχαηλάρη.

12. Α. Ν. Γούδας, *Περὶ λειθαδίων, κτηνοτροφίας καὶ δενδροφυτείας*, Ἀθήνα 1863, σ. 6· Δ. Λουκόπουλος, *Ποιμενικὰ τῆς Ρούμελης*, Ἀθήνα 1930, σ. 177 καὶ 203-211.

13. Α. Παπαχαρίσης, ὁ.π., σ. 74· Α. Ν. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι...*, τ. Β', Ἀθήνα 1874, σ. 187· Σπ. Μουσελῆμης, ὁ.π., τ. 24, σ. 811.

Βάσω Ψιμούλη

τελοῦσε τήν συνήθη, καθημερινή, φορεσιά τών ὀρεσίβιων Σουλιωτῶν¹⁴. Τό κοπάδι, ὡστόσο, ἐκτός ἀπό πόρος διατροφῆς καί ἔνδυσης τῆς ἀνθρώπινης ὁμάδας πού τό διατρέφει, προσφέρει στόν σουλιωτικό πληθυσμό τά ζῶα του γιά ἀνταλλαγές μέ γεωργικά προϊόντα τῶν πεδινῶν. Ἐνῶ, ἐξάλλου, τό μαλλί ὡς ἐμπόρευμα, μετατρεπόμενο σέ χρήμα, δίνει τήν δυνατότητα στίς σουλιωτικές οἰκογένειες νά ἀνταποκριθοῦν στίς φορολογικές τους ὑποχρεώσεις, οἱ ὁποῖες, καθῶς πρόκειται γιά μία ποιμενική οἰκονομία, εἶναι κυρίως χρηματικές. Τό χρήμα, τό ὁποῖο κατ' αὐτόν τόν τρόπο εἰσέρχεται στή σουλιωτική οἰκονομία, ἐπιτρέπει ἀπό πολύ ἔνωρίς στά σουλιωτικά γένη τήν ἀγορά ὀπλων, στά ὁποῖα ὁ ὑποτελής πληθυσμός εἶχε εὐκολή πρόσβαση ἀπό τά μέσα ἡδῆ τοῦ 17ου αἰ., λόγω τῆς αὐξημένης παραγωγῆς καί χαμηλῆς τιμῆς τοῦς¹⁵. Τό ὄπλο, ἀπαραίτητο στόν ποιμένα γιά αὐτοπροστασία ἀλλά καί τήν φύλαξη τοῦ κοπαδιοῦ ἔναντι ζώων καί ἀνθρώπων, ἦταν ἀναγκαῖο στούς Σουλιώτες. Ἐνοπλοῖοι μποροῦσαν νά ἐξασφαλίσουν, ἐπιπρόσθετα, τήν ἀκεραιότητά τοῦ κοπαδιοῦ τοῦ γένους τους ἔναντι τῶν ἀρπακτικῶν διαθέσεων τῶν ἀνταγωνιστικῶν λοιπῶν σουλιωτικῶν γενῶν.

Τό συγκεκριμένο περιβάλλον, ὀρεινή ἐνδοχώρα, ξηρή καί πετρώδης, ἐκτός ἀπό τήν ἀξιοποίηση δασικῶν καί λιθαδικῶν βοσκοτόπων ἢ τήν προσφορά τῆς πρώτης ὕλης γιά τά λιθοκτίστα σουλιωτικά σπίτια —ἐνδειξη τοῦ σταθεροῦ τόπου διαμονῆς τῆς ὁμάδας—, δέν διέθετε ἄλλους φυσικούς πόρους γιά ἐντατικότερες παραγωγικές χρήσεις. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἐνασχόληση τῆς σουλιωτικῆς ὁμάδας μέ τήν γεωργία ὑπῆρξε ἐλάχιστη. Βέβαια, ἡ ἐκχέρσωση ἀρχικά δασωμένων ἐκτάσεων μέ τήν μέθοδο τῆς καύσης ἢ τῆς κοπῆς δένδρων γιά τήν ἐκμετάλλευση βοσκοτόπων ἦταν μία συχνή πρακτική. Στήν περιοχὴ σημειώνονται τά τοπωνύμια «τσόπορης» καί «ρόγγι» ὡς δηλωτικά παλαιοῦ δάσους πού ἔχει μετατραπεῖ, μέσω τῆς κοπῆς καί καύσης τῶν δένδρων, σέ ἀγρό καί ἰσόβιο βοσκότοπο¹⁶. Σέ αὐτά τά ἐκχερσωμένα τεμάχια γῆς τά γένη ἔσπερναν κριθάρι, σόργο, σίκαλη, θρίζα, δημητριακά προσαρμοσμένα σέ ψυχρά κλίματα καί φτωχά ἐδάφη, ὡς συμπληρωματικά εἶδη διατροφῆς. Ἐπίσης, ἡ βρώμη, δημητριακό ἀνθεκτικό σέ ἀνώτερα ὑψόμετρα καί ψυχρότερα κλίματα, προοριζόταν ἐπίσης γιά τήν διατροφή ζώων καί ἀνθρώπων¹⁷.

14. Α. Ν. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, ὁ.π., τ. Β', σ. 187· Α. Ν. Παπακώστας, *Ἀπομνημονεύματα (Γέροντος Σουλιώτου ἀγωνιστοῦ Εἰκοσιένου) ἐξ ἀπογράφου ἀφηγήσεων (Ἰω;): Δουσμάνη ἀποκειμένου εἰς ἱστορικά ἀρχεῖα Γιάννη Βλαχογιάννη*, Ἀνάτυπο ἀπό Δ' τόμο *Μνήμης Σουλίου*, Ἀθήνα 1978, σ. 106. Γιά τήν χρήση τῆς κάπας-φλοκάτης βλ. Α. Borpe, *L'Albanie et Napoléon*, Παρίσι 1914, σ. 230.

15. H. Inalcik, «Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700», *The Ottoman Empire*, Λονδίνο 1978, σ. 286-288, 293-295.

16. Σπ. Μουσελῖμης, ὁ.π., τ. 24, σ. 822, 824, τ. 25, σ. 404.

17. Σ. Πετμεζάς, «Ἀγροτικές ζώνες στήν Ἑλλάδα: Μία πρώτη διερεύνηση τῶν ἀγροτικῶν συστημάτων στά μέσα τοῦ 19ου αἰ.», Ι.Α.Ε.Τ.Ε., *Σεμιναριακός κύκλος*, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1989, σ. 5-12.

Σουλιώτες: βοσκοί και ἄρπαγες

Μέρος αὐτῶν τῶν δημητριακῶν ἦταν δυνατόν ἐπίσης νά καλλιεργεῖται καί στίς τεχνητές ἀναβαθμίδες, ὅπου ἦταν κτισμένα καί τὰ σουλιωτικά σπίτια. Σέ αὐτές τίς ἀναβαθμίδες, στίς καλλιέργειες τῶν ὁποίων ἀναφέρεται καί ὁ Leake¹⁸, οἱ γυναῖκες καλλιεργοῦσαν, παράλληλα μέ τὰ δημητριακά, κηπευτικά καί ὄσπρια, ὡς συμπληρωματικά τῆς διατροφῆς ἀνθρώπων καί ζώων — καλλιέργειες οἱ ὁποῖες, ἄλλωστε, παρατηροῦνται καί σήμερα στήν περιοχή¹⁹. Στίς πεζοῦλες φύτευαν ἐπίσης καί ὀπωροφόρα δένδρα (καρυδιές, συκιές, ἀχλαδιές), ἐνώ στούς γύρω λόγγους ἀφθονοῦσαν οἱ κρانيές κι οἱ κουμαριές. Ἔτσι, ἡ ἐνασχόληση μέ τήν γεωργία ἦταν δευτερεύουσα καί συμπληρωματική τῆς διατροφῆς οἰκογενειῶν/γενῶν ἀλλά καί τοῦ κοπαδιοῦ τους. Περαιτέρω ἐνασχόληση μέ γεωργικές καλλιέργειες δέν ὑπῆρχε, ὅπως προκύπτει, ἄλλωστε, κι ἀπό τό εἶδος τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων τῶν Σουλιωτῶν. Ἐνδεικτική, ἐξάλλου, τοῦ τύπου τῆς σχέσης τους μέ τήν γεωργία εἶναι καί ἡ ἀπόδοση, στήν ἀρβανίτικη γλῶσσα τῶν Σουλιωτῶν, τῶν λέξεων «φυτεύω» καί «βλαστάνω» μέ τίς ἀντίστοιχες ἐλληνικῆς προέλευσης «φητέψ» (fiteps) καί «βλαστής» (vlastis)²⁰.

Αὕτη ἦταν, σέ γενικές γραμμές, ἡ λειτουργία τοῦ γεωργο-κτηνοτροφικοῦ συστήματος τῆς σουλιωτικῆς ὁμάδας τῆς οἰκογένειας/γένους. Ἡ διασφάλιση, ὅμως, τῆς ἀναπαραγωγῆς καί αὐτονομίας τῆς παραγωγικῆς μονάδας, τῆς οἰκογένειας/γένους, σύντομα ἐξελίχθηκε, μέσα ἀπό στρατηγικές καί τακτικές τεχνικο-οικονομικοῦ καί γαμήλιου χαρακτήρα, πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς σύναψης δεσμῶν ἄμυνας, ἀνταλλαγῶν καί συνδιαχείρισης, ἐντός τῆς ἐδαφικῆς περιφέρειας, μέ τίς ὑπόλοιπες οἰκογένειες/γένη. Ἀντικείμενο τῆς συνδιαχείρισης ὑπῆρξε ἡ διασφάλιση καί κατοχύρωση τῆς παραγωγικότητος, ὅπως καί τοῦ καθορισμοῦ τῶν ὁρίων τῶν βοσκοτόπων μεταξύ τῶν σουλιωτικῶν γενῶν²¹, καθὼς καί ἡ πρόσβαση στούς φυσικοὺς ὑδάτινους πό-

18. W. M. Leake, ὁ.π., τ. Α', σ. 227.

19. Οἱ ἀπόγονοι τῆς οἰκογένειας Τόκα, ἡ ὁποία ἐγκαθίσταται μετὰ τό 1825 στήν ἐρημωμένη καί κατεστραμμένη Σαμονίθα, παρουσιάζονται τό 1927 νά καλλιεργοῦν, γιά αὐτοκατανάλωση, μία μικρή ἐπικλινὴ ἔκταση στήν Σαμονίθα. Λόγω ὅμως τοῦ πενιχοῦ εἰσοδήματος πού παρεῖχε ἡ σχετικὴ καλλιέργεια, τό Δημόσιο παραιτήθηκε ἀπὸ κάθε ἀπαίτηση φορολογίας. Βλ. σχετικά Α. Μυλωνάς, «Ἡ συντήρησις καί ἀνάπτυξις τῶν ἱστορικῶν τόπων τοῦ Σουλίου», π. *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, τ. Ε', 1956, σ. 286. Σέ ἐπίσκεψή μας στήν περιοχή Σουλίου παρατηρήσαμε παρόμοιες καλλιέργειες καί ἀπὸ τοὺς σημερινούς κατοίκους Σουλίου-Σαμονίθας, οἱ ὁποῖοι εἶναι ὅλοι κτηνοτρόφοι καί στὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἀπόγονοι τῆς παλαιᾶς οἰκογένειας Τόκα.

20. Τ. Γιοχάλας, *Τὸ Ἑλληνο-Ἀλβανικὸν λεξικὸν τοῦ Μάρκου Μπότσαρη*, (Φιλολογικὴ ἐκδοσις ἐκ τοῦ αὐτογράφου), Ἀθήνα 1980, σ. 153 καί 205 λήμμα 911 καί 1725.

21. Στήν περιοχή ἐπιβιώνουν πολλὰ τοπωνύμια, τὰ ὁποῖα εἴτε παραπέμπουν στήν ἐποχὴ τῶν Σουλιωτῶν εἴτε εἶναι μεταγενέστερα, ὑποδηλώνουν ὅλα, ὥστόσο, τήν ἴδια πραγματικότητα τῆς κατοχῆς καί νομῆς βοσκοτόπων ἢ σημείων προφύλαξης ζώων ἀπὸ συγκεκριμένα πρόσωπα/φάρες, π.χ. σπέλα τοῦ Ντούρου, σπέλα τοῦ Μπάτση Τά-

Βάσω Ψιμούλη

ρους-πηγές ή παραποτάμιους αγροτόπους. Ἡ διάνοιξη πολυάριθμων φρεάτων, σέ καθορισμένα ἀπὸ τίς ὑπόγειες ὑδάτινες ἀρτηρίες σημεῖα, ἐκτός τοῦ οἰκισμοῦ, ὑπέβαλε ἐπίσης, διαδικασίες σεβασμοῦ καί κατοχύρωσης τοῦ δικαιώματος κατοχῆς τῶν οἰκογενειῶν/γενῶν ἐπ' αὐτῶν²². Ἡ ὀργάνωση τῆς σουλιωτικῆς κοινωνίας, στά τέλη τοῦ 18ου αἰ., μέσα στό χωρο τῶν τεσσάρων οἰκισμῶν, ἡ αὐτονομία τῶν γενῶν στό ἐπίπεδο τῆς ἐξουσίας καί τῆς ἀπόδοσης δικαίου, καθὼς καί ὁ συντονιστικός ρόλος τῆς συνάθροισης τῶν ἀρχηγῶν τῶν γενῶν, πού ἀποτελοῦσε καί τό μοναδικό συλλογικό ὄργανο, ὑποδηλώνουν, ἀφενὸς μία οἰκονομία βασισμένη στήν αὐτονομία τῆς παραγωγικῆς μονάδας τῆς οἰκογένειας/γένους καί, ἀφετέρου, τήν κοινοτική της ἐξάρτηση.

Ἡ φύση τῆς ποιμενικῆς ἐκτροφῆς δέν διασφαλίζει σταθερή πηγή ἐσόδων²³. Τό κοπάδι, εὐάλωτο στίς ἀντίξοες κλιματολογικές συνθήκες ὅπως καί στίς ἀρπακτικές διαθέσεις τῶν τρίτων, πρέπει νά προστατεύεται ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη του. Ἀμεση συνέπεια τῶν παραπάνω εἶναι ἡ ἀνάπτυξη, ἐκ μέρους τῶν ποιμένων, ἱκανοτήτων αὐτοελέγχου, ἀντοχῆς, ρώμης, ἀποφασιστικότητας καί διαρκοῦς μαχητικῆς ἐτοιμότητος γιὰ τὴν ἐπιτυχή ἀντιμετώπιση τῆς προστασίας ζώων καί ἀνθρώπων ἔναντι ἐπιθετικῶν ἐνεργειῶν οἰασδήποτε προέλευσης. Αὐτὴ ἡ μαχητικὴ ἐτοιμότητα καί δράση τῶν ποιμένων καταλήγει πολλές φορές, ἀναπόφευκτα, σέ θεσμοποιημένες ἐπιθετικές ἐπιδρομές. Ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ W. Goldschmidt, «ἡ ἀνάληψη ἐπιτυχημένης πολεμικῆς δράσης προστατεύει ὡς ἓνα βαθμὸ τό κοπάδι ἀπὸ τίς ἀρπαγές τῶν τρίτων· χρησιμεύει ὅμως ἐξίσου ὡς μέσον αὔξησης τοῦ κοπαδιοῦ μέσω ἐπιτυχῶν ἐπιδρομῶν. Ἡ ἐπιτυχὴς σταδιοδρομία εἶναι αὐτὴ τοῦ ποιμένα πολεμιστῆ»²⁴. Ἔτσι ποιμενικὴ δραστηριότητα, ἀρπαγὴ καί ληστρικές ἐπιδρομές, εἶναι πραγματικότητες διαπλεκόμενες καί λειτουργίες συμπληρωματικές τῆς ποιμενικῆς ζωῆς²⁵.

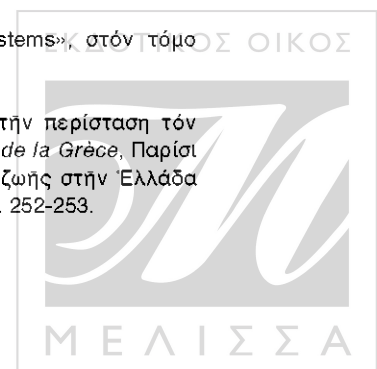
ση, Τσέπι τοῦ Μπίκα, Συκιά τοῦ Μαλάμου, σταῦλος τοῦ Μάκου, Γκαφίρης, Νίκας κλπ· βλ. Σπ. Μουσελίμης, ὅ.π., τ. 24, σ. 196 κ.ἐξ.

22. Ὁ Ι. Λαμπρίδης ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχαν 300 φρέατα στό Σούλι κι ὅτι ἡ κάθε οἰκία διέθετε δικό της πηγάδι «κεκλεισμένον». Ἡ ἔρευνα τῆς Λ. Δ. Πολίτη ἐπεσήμανε 111 πηγάδια, ὅλα συγκεντρωμένα στήν ἴδια περιοχή ἐκτός τοῦ οἰκισμοῦ. Βλ. Ι. Λαμπρίδης ὅ.π., τ. 10, σ. 18 καί 29· Λουκία Δ. Πολίτη, *Τό Σούλι τῆς Ἡπείρου. Οἱ οἰκισμοί καί ἡ ιστορία τους*, Ἀθήνα 1992, σ. 73 καί 78.

23. W. Goldschmidt, «A general model for pastoral social systems», *στον τόμο Pastoral Production and Society*, ὅ.π., σ. 21.

24. στό ἴδιο, σ. 22-23.

25. Γιὰ τὴν φύση τῆς ποιμενικῆς ζωῆς, πού μετατρέπει κατὰ τὴν περίσταση τὸν ἀλθανὸ ποιμένα σέ ληστή ἢ πολεμιστῆ, βλ. F. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, Παρίσι 1826, τ. Γ', σ. 244. Γιὰ τὴν ληστεία ὡς συνάρτηση τῆς ποιμενικῆς ζωῆς στήν Ἑλλάδα τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰ. βλ. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, Ἀθήνα 1988, σ. 252-253.

Σουλιώτες: βοσκοί και άρπαγες

Οί μεταναστευτικές ομάδες των άλθανων ήμινομάδων ποιμένων, φτάνοντας, στά μέσα του 14ου αί., στην Ήπειρο, αναπτύσσουν δράση υπό την tri-πλή τους ιδιότητα: ως ποιμένες - πολεμιστές - ληστές. Προκειμένου να διασφαλίσουν για τους ίδιους και τα κοπάδια τους την γη που είτε ειρηνικά είχαν έποικίσει είτε μέ επιθετικές ενέργειες καταπατήσει, δέν περιορίζονται μόνο σε επιθετικές ενέργειες έναντίον των άρχων των Ίωαννίνων και των κτήσεων του Καρόλου Τόκκο. Η επιθετική τους δραστηριότητα θά στραφεί συστηματικά έναντίον του τοπικού πληθυσμού, μέ συνεχείς λεηλασίες της, τόσο πολύτιμης γι' αυτούς, γεωργικής του παραγωγής, καθώς και μέ άρπαγές των κτηνών και ποιμνίων του. Η λεηλατική τους δράση, ώστόσο, πλήττει έξισου και τους όμοφύλους τους. Η σχετική μνεία στο Χρονικό των Τόκκων είναι σαφής. «Ο τόπος ήταν άπιστος, οί Άλθανίται όλοι / ένας τόν άλλον κούρσευεν, χωρία και κατοῦνες»²⁶. Πολύ άργότερα, στά μέσα του 16ου αί., λόγω μίας πιθανής διατάραξης της ίσορροπίας ανθρώπων και φυσικών πόρων της ήμιορεινης ζώνης της Άγιάς, τά ποιμενικά γένη της περιοχής και των πλησίον χωριών έμφανίζονται να άσκουν θεσμοποιημένες έπιδρομές διαρπαγής της άγροτικής παραγωγής και της περιουσίας των Παργίων. Η πρακτική αυτή θά συνεχιστεί και τους δύο επόμενους αιώνες, από τά έξι-σλαμισμένα, πλέον, γένη της εύρύτερης περιοχής, προς ένίσχυση των είσοδημάτων τους²⁷.

Στόν 16ο αί., έποχή έντονης δημογραφικής αύξησης για τό σύνολο της όθωμανικής αυτοκρατορίας, ή σουλιωτική ποιμενική ομάδα, έγκατεστημένη στην όρεινή της ένδοχώρα και μακριά από την άκτίνα εξέάπλωσης των έπιδημιών και των στρατιωτικών συγκρούσεων της παράκτιας ζώνης του Ίονίου, γνώρισε κι αυτή, ένδεχομένως, μία μακρά περίοδο δημογραφικής αύξησης. Άλλωστε, ή έξωγαμική πρακτική των σουλιωτικών γενών πρέπει να συνετέλεσε στην εύγονία του γένους. Οί βοσκότοποι, ώστόσο, μέσα στά όρια του τετραχωρίου, οί άκάλυπτες δηλαδή ή δασωμένες όρεινές έκτάσεις και λοφοσειρές, γύρω και ανάμεσα στους οικισμούς, δέν ήσαν ούτε πολλοί ούτε ιδιαίτερα έκτεταμένοι. Άν μπορούσαν να θεωρηθούν ίκανοποιητικοί για την άρχική όλιγομελή ομάδα, δέν ήσαν, ώστόσο, ιδιαίτερα έπαρκείς μετά την αύξηση του πληθυσμού και την ανάπτυξη των οικισμών στο χώρο.

Σύμφωνα μέ την αίτιολογική έκθεση της πρότασης νόμου «Περί συντηρήσεως και ανάπτυξεως των ιστορικών τόπων του Σουλίου», που συνέταξε, τό 1927, ό βουλευτής των Ίωαννίνων Α. Μυλωνάς²⁸, οί βοσκές έντός και περίεξ

26. G. Schiró, ό.π., σ. 1449-1450.

27. Κ. Μέρτζιος, «Τό έν Βενετία Κρατικών Άρχείον ΣΤ' Μικρά Ήπειρωτική Χρονογραφία», π. Ήπειρωτικά Χρονικά, τ. 15, 1940, σ. 30-41, 49· Γ. Παπαγεωργίου, «Συμβολή στην Ίστορία της Πάργας κατά τόν 18ο αιώνα», π. Ήπειρωτικά Χρονικά, τ. 22, 1980, σ. 93 κ.έξ.

28. Α. Μυλωνάς, ό.π., σ. 268.

Βάσω Ψιμούλη

των τεσσάρων οίκισμών του Σουλίου μπορούν να διαθρέψουν περί τὰ 3.000 αίγοπρόβατα: τό Κούγκι ή Κισλά Κούγκι περί τὰ 1.000, ό Σιοῦρος περί τὰ 200 καί ή Κιάφα, Ἀθαρίκος καί Μπενούκα περί τὰ 1.000. Ὅπως παρατηρεῖ ό συντάκτης τῆς ἔκθεσης, ἔκτός ἀπό τὰ εἰσοδήματα αὐτῶν τῶν βοσκοτόπων, ἄλλα ἔσοδα ἀπό δασικά καί λοιπά προϊόντα ἦταν ἐλάχιστα κι ἀνάξια ὑπολογισμοῦ. Προσεγγίζοντας, ἐπομένως, τόν 18ο αἰ. καί, κατά συνέπεια, τόν ἀριθμό τῶν οἰκογενειῶν πού, σύμφωνα μέ τὰ παραδιδόμενα ἀπό τόν Περραιβό, κατοικοῦσαν στό τετραχώρι, ή ἀντιστοιχία οἰκογενειῶν/γενῶν καί κοπαδιοῦ ἐμφανίζεται ἐξαιρετικά δυσανάλογη. Ἀκόμη καί ὅταν οἱ οἰκογένειες θά προσεγγίζουν τίς 300, καί τὰ γένη ἀντιστοίχως τὰ 15, τὰ μισά δηλαδή ἀπό τὰ μνημονευόμενα ἀπό τόν Περραιβό γιά τό τέλος τοῦ 18ου αἰ., σέ κάθε οἰκογένεια ἀντιστοιχοῦν 10 αίγοπρόβατα καί σέ κάθε γένος 200.

Ἡ ἀνάλογιά προκύπτει βάσει τῆς βοσκοϊκανότητας μιᾶς περιοχῆς, ἐντός καί πέρα τῶν σουλιωτικῶν οἰκισμῶν. Ἀκόμη, ὅμως, κι ἂν δεχθοῦμε ὅτι γινόταν χρήση βοσκησίων γαιῶν καί πέραν τῶν περιοχῶν αὐτῶν, μέ τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί δεδομένης τῆς σχέσης τῶν ἀπαιτουμένων μονάδων ἔδαφικῆς ἐπιφάνειας καί ζώων (τό κάθε πρόβατο χρειάζεται 2,5 στρέμματα βοσκῆς στά χειμερινά καί 6 στρέμματα βοσκῆς στά θερινά λιθάδια), προκειμένου νά διασφαλισθεῖ ή λειτουργία τοῦ θεμελιώδους μηχανισμοῦ πλήρους μετατρεψιμότητας τῆς φυτικῆς σέ ζωική θιόμαζα, πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι, κάποτε, ή ζωάρκεια τοῦ σουλιωτικοῦ οἴκου ἔγινε ἐξαιρετικά ἐπισηφελῆς, ἀκόμη καί ὑπό τήν πολύ περιοριστική ἐκτίμηση τοῦ μεγέθους τῆς αὐτάρκειας καί τῆς αὐτοκατανάλωσης. Σέ κοινωνίες ἐξαρτημένες σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τήν φύση, ὅπως τὰ σουλιωτικά γένη, οἱ σχέσεις ἀνθρώπινου δυναμικοῦ καί φυσικῶν πόρων εἶναι ὁ σπουδαιότερος καθοριστικός παράγοντας τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας²⁹. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ή αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί ή ἀνεπάρκεια τῶν πόρων ὁδηγοῦσαν σέ διαρκή ἐσωτερική σύγκρουση μεταξύ τῶν γενῶν, ἐπίταση τῶν φαινομένων ἀντεκδίκησης, ὀξυνση τῶν ἐντάσεων ἐντός τοῦ γένους καί ἐπιτάχυνση τῶν διακλαδώσεων καί ἀποσχίσεων. Ἔτσι, πληθυσμιακή πυκνότητα, ἐπέκταση τῶν οἰκισμῶν στό χωρο, ἐξάντληση βοσκοϊκανότητας περιοχῆς καί κοινωνική ἀναταραχή ἔθεταν, ἐκ νέου, τήν ἀνάγκη ἀναζήτησης ἄλλων λύσεων, προκειμένου νά ἀρθεῖ ή προϊούσα ἀνισορροπία μεταξύ ἀνθρώπων καί φυσικῶν πόρων.

Ἡ ἀρπαγή ἀποτελεῖ συνάρτηση τῆς ποιμενικῆς ζωῆς καί οἱ σουλιῶτες ποιμένες θά ἐπιδίδονται σ' αὐτήν ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἐγκατάστασης στά θουνά τους. Ταυτόχρονα, τὰ σουλιωτικά γένη θά καταφεύγουν μαζικά σ' αὐτήν, ὡς μορφή αὐτοβοήθειας καί διεξόδου, κάθε φορά πού οἱ ἀντίξοες κλιματολογικές συνθηκες καί οἱ ἐπιζωοτίες πλήττουν τό εἰσόδημά τους. Μέσα ἀπ' αὐτήν τήν δραστηριότητα, ἄλλωστε, θά ἀναδειχθοῦν κι οἱ πιό σθεναροί ἄνδρες ὡς

29. W. Goldschmidt, ὁ.π., σ. 18.

Σουλιώτες: βοσκοί και ἄρπαγες

πολεμικοί ἡγέτες τοῦ γένους. Κύριο ἀντικείμενο τῶν ἄρπαγῶν ἦταν γεωργικά προϊόντα περιοίκων πληθυσμῶν καθὼς καὶ ζῶα γιὰ αὐτοκατανάλωση, ἀπὸ τό κοπάδι ξένων ἀλλὰ καὶ τοῦ γειτονικοῦ γένους. Ἡ ληστεία, κατὰ συνέπεια, ἀποτελοῦσε μία ἐξω-παραγωγικὴ δραστηριότητα τῶν σουλιωτικῶν γενῶν, γιὰ τὴν ἀπόκτηση συμπληρωματικῶν εἰσοδημάτων, ὅταν διακυβευόταν ἡ αὐτάρκεια τοῦ σουλιωτικοῦ οἴκου κι ἡ ἐπιβιωτικὴ ἀσφάλεια διαγραφόταν ἀμφίβολη. Τὴν περίοδο, ὅμως, πού ἡ ἀνισορροπία ἀνθρώπινου δυναμικοῦ καὶ φυσικῶν πόρων ἐφθασε σέ ὀριακά σημεία —κι αὐτὴ πρέπει νά ἐντοπισθεῖ μέσα στὸν 18ο αἰ., ὅταν δημογραφικὴ αὔξηση σημειώνεται καὶ στὸ σύνολο τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου³⁰—, οἱ περιστασιακὲς αὐτὲς ἄρπαγές καὶ λεηλασίες μετατρέπονται σέ θεσμοποιημένες, ἐνοπλες ἐπιδρομές διαρπαγῆς ἐναντίον περιοίκων πληθυσμῶν.

Βέβαια οἱ Σουλιῶτες —τῶν φτωχότερων, προφανῶς, γενῶν— θά ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ κάθε εὐκαιρία ἐργασίας προσφερόμενη στὴν περιοχὴ τους. Ἔτσι, συμμετέχουν στίς ἐργασίες κοπῆς τῶν δασῶν τῆς Λάμαρης καὶ μεταφορᾶς τῆς ξυλείας μέσω τοῦ Λούρου, ἐπιχείρηση πού συντονίζουν, στίς ἀρχές (1730-1733) καὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. (1782-1789), οἱ γάλλοι προξενικοὶ πράκτορες Dubrocca καὶ Lassalle, μέ σκοπὸ τὴν προμήθεια ναυπηγήσιμης ξυλείας γιὰ τὰ γαλλικὰ ναυπηγεῖα τῆς Τουλὸν³¹. Ὡστόσο, οἱ ἐν λόγω ἀπασχολήσεις εἶναι εὐκαιριακές καὶ σπάνιες. Ὡς κυρίαρχες, πλὴν, ἀσχολίες τῶν σουλιωτικῶν γενῶν, μέσα στὸν 18ο αἰ., μνημονεύονται ἡ ἄρπαγὴ κι οἱ ληστρικές ἐπιδρομές, παράλληλα μέ τὴν κτηνοτροφία. «Γενναῖο καὶ ἄρπαγα σουλιωτικὸ λαό» θά τοὺς χαρακτηρίσουν οἱ Βενετοὶ τό 1792³², ἐνῶ τό 1800 ὁ γάλλος πρόξενος στὴν Ἄρτα, Dupré, θά ἐπισημάνει ὅτι οἱ Σουλιῶτες «ζοῦν ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὴν παραγωγή τῆς περιοχῆς καὶ μέσω ἄρπαγῶν πού ἀσκοῦν σέ θάρος τῶν γειτόνων τους μέ τοὺς ὁποίους βρίσκονται συνέχεια σέ πόλεμο»³³. Καὶ ὁ Χρ. Περραιβός: «Οὔτε τέχνην, οὔτε ἐμπόριον μετεχειρίζετό τις ἐξ αὐτῶν, τό μόνο καὶ κύριον ἐπάγγελμά των εἶναι ἡ κτηνοτροφία· ὅλη ἡ σπουδὴ καὶ ἀφοσίωσίς των παιδιόθεν περιεστρέφετο ἐν τοῖς ὄπλοις, τὰ ὅποια περιπατοῦντες, καθήμενοι, τρώγοντες καὶ κοιμώμενοι δέν ἀμελοῦσι —τό περιεργότερον ὅτι καὶ διάφοροι γυναῖκες φέρουσι ὄπλα ἀνάγκης δ' ἐπείγουσας καὶ πολέμοῦσι»³⁴.

30. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου 13ος-18ος αἰῶνας*, Ἀθήνα 1985, σ. 207.

31. F. Rouqueville, ὁ.π., τ. ΣΤ', σ. 428· W. M. Leake, ὁ.π., τ. Α', σ. 181.

32. Κ. Δ. Μέρτζιος «Ἀνέκδοτα ἱστορικά στοιχεῖα περὶ Ἀλῆ Πασά Τεπελενλή», π. *Ἑπειρωτικὴ Ἑστία*, τ. 21, 1954, σ. 270.

33. Ἐλένη Γιαννακοπούλου, «Ὅψεις τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς στὴν Ἑπείρο στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ.: ἓνα γαλλικὸ ὑπόμνημα», π. *Ἑπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. 28, 1986-87, σ. 66.

34. Χρ. Περραιβός, ὁ.π., σ. 60.

Βάσω Ψιμούλη

Ἡ ἔμφαση τοῦ Περραιβοῦ στή συστηματική ἐνασχόληση ὅλων τῶν Σουλιωτῶν, «παιδιόθεν», μέ τά ὅπλα ὑπογραμμίζει τίς ἀντίστοιχες ἐμπειρίες καί μακρόχρονες ἐξοικειώσεις τῆς κοινωνίας τους. Τό ὄπλο, ἀπαραίτητο γιά τήν αὐτοπροστασία τοῦ σουλιώτη βοσκοῦ καί τήν ἀσφάλεια τοῦ κοπαδιοῦ του, εἶχε ἀπό ἐνῶρίς ἀποκτηθεῖ μέσω τοῦ ἐκχρηματισμοῦ τῶν προϊόντων τῆς κτηνοτροφίας του. Ἀλλωστε, μέσα στόν 18ο αἰ., ἡ ληστεία κι οἱ ἐπιδρομές διαρπαγῆς, ὡς τρόπος βιοπορισμοῦ, ἐνδημοῦν στήν εὐρύτερη ἡμιορεινή καί πεδινή ζώνη, ὅπου, ἐνοπλοὶ ὅλοι, μέλη τῆς κατακτητικῆς καί ὑποτελοῦς κοινωνίας, ἐπιδίδονται περιστασιακά σ' αὐτές³⁵. Ὡστόσο, ἡ ποιμενική σουλιωτική κοινωνία τῶν ὑψιπέδων μπορούσε νά ἀσκεῖ προνομιακά τήν ἀρπαγή. Ἀσφαλῆς στήν φυσικά ὀχυρή ὀρεινή της ἐνδοχώρα, μέ δυνατότητα ὀρεινῆς διαχείρισης καί μὴ ἔχοντας ἀνάγκη ἐποχικῶν μετακινήσεων, πού δημιουργοῦσαν ἐξαρτήσεις ἀπό τίς τοπικές ὀθωμανικές ἐξουσίες, χωρίς τουρκική παρουσία, μπορούσε, μέσω τῆς γενναρχικῆς συγκρότησης, νά ἀσκεῖ, ἀπρόσκοπτα, τίς δραστηριότητες τῆς ἀρπαγῆς καί τῶν λεηλασιῶν, χωρίς ἄμεσο κίνδυνο καταστολῆς τῶν ἐπιθετικῶν της ἐνεργειῶν.

4. Ἡ παροχή προστασίας: τό Σούλι ἀναδεικνύεται σέ τοπικό κέντρο ἐξουσίας

Μέ τήν προοδευτική ἀποδυνάμωση καί παρακμή τοῦ τιμαριωτικοῦ συστήματος, κατά τόν 17ο καί 18ο αἰ., καθῶς καί τήν ἐκτεταμένη ἐφαρμογή τοῦ συστήματος τῆς ἐκμίσθωσης τῶν δημοσίων προσόδων (iltizam), μέσω τῶν θεσμῶν τῆς ἐτήσιας (μουκατὰ'α) καί ἰσόθιας (malikâne) ἐνοικίασης, ἐγίνε δυνατός ὁ ἔλεγχος μεγάλων τμημάτων τῆς δημόσιας γῆς ἀπό ἰσχυροῦς κρατικούς ἀξιωματούχους. Ταυτόχρονα, μέσω τῆς πρακτικῆς τῶν ὑπενοικιάσεων, πού δημιούργησε μία ἱεραρχία ἐκμισθωτῶν προσόδων (multezims), δόθηκε ἡ δυνατότητα τόσο στήν κατώτερη στρατιωτική τάξη ὅσο καί σέ ἐπαρχιακοὺς προκρίτους νά ἀποκτήσουν πρόσβαση στήν ἐκμίσθωση τῶν δημοσίων προσόδων, ἀναδεικνυόμενοι, ἔτσι, σέ οἰκονομικο-διοικητικούς παράγοντες τῆς περιοχῆς τους. Τά μέλη τῆς ἀποδυναμωμένης τιμαριωτικῆς τάξης, καθῶς καί ἐκεῖνα τοῦ νέου οἰκονομικο-διοικητικοῦ στρώματος πού ἀναδεικνύεται μέσα ἀπό τό σύστημα τοῦ μαλικιανέ, θά ἐπιδοθοῦν, στή διάρκεια τῶν δύο αὐτῶν αἰώνων, σ' ἕναν ἀγῶνα γιά ἀντλήση πόρων σέ θάρος τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ.

35. F. Pouqueville, ὁ.π., τ. Β', σ. 127 καί 150, τ. Γ', σ. 258· J. C. Hobhouse, *A Journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia during the years 1809 and 1810*, Λονδίνο 1813, τ. Α', σ. 138.

Σουλιώτες: βοσκοί και άρπαγες

Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ἐνῶ οἱ πρῶτοι θά ἀποτρέψουν τήν οἰκονομική τους ἐξαθλίωση, οἱ δεῦτεροι θά ἐξασφαλίσουν τήν μεγιστοποίηση τῶν κερδῶν τους. Οἱ οἰκονομικές πιέσεις θά καταλήξουν, ἀφενός στήν ἰδιοποίηση τοῦ ἀγροτικοῦ ὑπερπροϊόντος καί, ἀφετέρου, στόν ἐξαναγκασμό τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ καί ὁλόκληρων κοινοτήτων νά ἀπαλλοτριώσουν τά δικαιώματα κατοχῆς καί νομῆς ἐπὶ τῆς γῆς, μέ πώληση, μεταθίβαση ἢ ἐγκατάλειψη τῶν κτημάτων τους, λόγω ἀδυναμίας νά ἀντιμετωπίσουν τίς φορολογικές ὑποχρεώσεις καί τήν ἐντεινόμενη ἐκμετάλλευση, μέσα ἀπό τό σύστημα τῶν ὑπενοικιάσεων καί τόν ἐξαναγκασμό, πολλές φορές, σέ δανειοδοτήσεις μέ ὑψηλούς τόκους. Αὐτός ἦταν ὁ συνήθης μηχανισμός ἰδιοποίησης τῆς γῆς, πρακτική ἢ ὅποια παίρνει εὐρύτατες διαστάσεις μέσα στόν 18ο αἰ. στήν Ἑλπίδα. Ἡ διαδικασία αὐτή ἐπισηπεύεται μέ τήν εὐρύτατη προσφυγή στήν ἄσκηση βίας ἐκ μέρους τῶν διαφόρων φορέων τῆς οἰκονομικο-διοικητικῆς ἱεραρχίας.

Σέ μία τελευταία προσπάθεια νά ἀποφύγει τήν ἀπώλεια ἐλέγχου πάνω στή γῆ του, ὁ χριστιανικός παραγωγικός πληθυσμός καταφεύγει κατά κοινότητες στήν ἀναζήτηση προστασίας ἐκ μέρους κάποιου ἰσχυροῦ παράγοντα τοῦ ἄρχοντος μουσουλμανικοῦ στρώματος τῆς περιοχῆς. Ὁ τελευταῖος τήν παρέχει ἔναντι ἀντικαταβολῆς ἐτήσιου ἐπιδόματος σέ εἶδος ἢ σέ χρῆμα. Ὡστόσο, ἡ δημιουργία καί ἡ γενίκευση αὐτῶν τῶν μηχανισμῶν κατέληξαν, μέ τή σειρά τους, στήν ἰδιοποίηση τῆς γῆς τῶν χωρικῶν ἢ τῶν κοινοτήτων ἀπό τοὺς παρέχοντες τήν προστασία. Στόν Π. Ἀραβαντινὸ ὀφείλεται ἡ ἐκτενὴς περιγραφή τῶν κυρίαρχων μηχανισμῶν ἀλλὰ καί τῶν ἐπιπτώσεων τῆς πρακτικῆς τῆς προστασίας: «Προϊόντος δέ τοῦ καιροῦ καί ἐκτεθειμένων τῶν χωρικῶν εἰς τήν αὐθαιρεσίαν καί καταπίεσιν τοῦ τυχόντος Ὁθωμανοῦ, οἱ καταπονούμενοι ἐξητοῦντο τήν προστασίαν τοῦ ἰσχυροτέρου, καί οὗτος τήν ἀπένεμεν εἰς αὐτούς, ἀφ' οὗ τοὺς ἐπειθανάγκαζεν ἵνα τῷ ἀπεμπωλήσωσι διὰ τόν τύπον τό ἴμωρον, ἥτοι τό δικαίωμα τῆς ἀπολαβῆς τῶν τριῶν δεκάτων τῆς ἐπικαρπίας τῶν γαιῶν των, καί διὰ τοῦ τοιοῦτου τρόπου διεθιβάσθησαν τὰ πλεῖστα χωρία εἰς Ὁθωμανοὺς, ὀνομασθέντα τσεφλήκια. Ἐτερος τρόπος τῆς τοιαύτης κατακτήσεως τῶν ἐλευθέρων ἰδιοκτησιῶν, ἀνεδείχθη ἐν τῇ ταύτῃ ἐποχῇ ἡ ἐξ ἀνάγκης διδομένη ὑπόσχεσις τῶν χριστιανῶν τοῦ προσφέρειν εἰς τινὰ Ὁθωμανόν ἐτησίως προσδιωρισμένον τι ποσόν χρηματικόν λόγω τῆς προστασίας ἣν ὑπέσχετο χορηγεῖν εἰς αὐτούς. Ἡ ἐτήσιος αὕτη δόσις μικρά κατ' ἀρχάς, ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν ἐπολλαπλασιάζετο, καί μεθ' ἱκανὰ ἔτη ἀντὶ χρημάτων ὑποχρεοῦντο οἱ χριστιανοὶ ἵνα δίδωσιν εἰς τόν Ἄγαν τό τρίτον τῶν καρπῶν καί οὗτος ὁ δεῦτερος τρόπος τῆς ἀδικίας ἐπηύξησε τόν ἀριθμόν τῶν τσεφληκίων»³⁶. Ὁ Ι. Λαμπρίδης θά συμπληρώσει τήν ἀναφορά στίς κυρίαρχες πρακτικές, μέσα ἀπό τίς ὁποῖες ἐνεργοποιεῖτο ὁ μηχανισμός προστασίας, μέ τήν ἐπισημάνση τῶν ἀναγκαστικῶν δανειοδοτήσεων:

36. Π. Ἀραβαντινός, ὁ.π., τ. Α', σ. 239 σημ. 1.

Βάσω Ψιμούλη

«Πολλάκις δέ καί προηγείτο τῆς χορηγήσεως προστασίας ἢ ὑποχρέωσις δανείου. Ἡ δ' εἵσπραξις αὐτοῦ καί τῶν καταθλιπτικῶν τόκων πολλάκις καί πιέσεις προὔκάλει»³⁷. Αὐτοί, ἐν ὀλίγοις, ἦσαν οἱ κύριοι μηχανισμοί, μέσω τῶν ὁποίων ἀναπτύχθηκε τό πλέγμα παροχῆς προστασίας. Ἡ παροχή προστασίας, πού ἐμφανίζεται στήν Ἡπειρο γύρω στά μέσα τοῦ 17ου αἰ., θά γενικευθεῖ στά τέλη τοῦ ἴδιου αἵωνα, ἐνῶ σ' αὐτήν θά προσφύγουν ἐξ ἀνάγκης τά περισσότερα χωριά στά μέσα τοῦ 18ου αἰ.³⁸

Τήν ἴδια περίοδο σημειώνεται ἔξαρση τῶν ἐπιθετικῶν ἐπιδρομῶν ἐκ μέρους τῶν σουλιωτικῶν γενῶν ἔναντι τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν τῆς γύρω περιοχῆς. Αὕτη ἡ δράση θά καταλήξει στήν «διά τῶν ὅπλων» ἀπόσπαση, σύμφωνα μέ τήν διατύπωση τοῦ Περραιβοῦ³⁹, πολλῶν χωριῶν ἀπό τήν κυριότητα τῶν ἀγάδων τοῦ Μαργαριτιοῦ, τῆς Παραμυθιάς καί τῶν Ἰωαννίνων. Ὁ ἴδιος ὁ Περραιβός θά ἐντοπίσει ὡς αἰτία τῆς ἐπικυριαρχίας τῶν Σουλιωτῶν στήν γύρω περιοχή τήν ἔλλειψη καλλιεργησίμων γαιῶν στόν ὀρεινό χώρο ὅπου διαβιοῦν καί τήν ἀνάγκη, κατά συνέπεια, ἐξεύρεσης ἐπισιτιστικῶν πόρων⁴⁰. Ὁ Ι. Λαμπρίδης, ἀπό τήν πλευρά του, θά ἐπισημάνει τόν συνωστισμό τοῦ πληθυσμοῦ ἐντός τοῦ τετραχωρίου, ὡς μία ἀπό τίς αἰτίες τῆς σουλιωτικῆς ἐπιθετικότητος⁴¹, καί θασιζόμενος σέ πληροφορίες, προερχόμενες ἀπό τήν τοπική προφορική παράδοση, θά ἀναφερθεῖ ἐκτενῶς στά γεγονότα πού κατέληξαν στήν ἔναρξη τῆς ἐπιβολῆς τῶν σουλιωτικῶν γενῶν στά χωριά τῆς Λάκκας. Σύμφωνα λοιπόν μέ τόν Ι. Λαμπρίδη, κάποιος προεστός τοῦ χωριοῦ Ἀλποχώρι, ὁ ὁποῖος βρισκόταν φυλακισμένος στά Ἰωάννινα λόγῳ κοινοτικοῦ χρέους, ἀπευθύνθηκε στόν Γεώργιο Μπότσαρη καί στούς συγγενεῖς του γιά σύναψη δανείου, προκειμένου νά ἐξοφληθεῖ τό χρέος τῆς κοινότητος. Τό δάνειο παραχωρήθηκε καί ὁ προεστός, μετά τήν ἀποφυλάκισή του, «παρασκευάζει συμπόσιον καί προσκαλεῖ τούς ἀρχηγούς τῶν πατριῶν "Βότσαρη, Μπούσμπου, Νταγκλή, Ζέρβα καί Μαλάμου" εἰς αὐτό. Προτείνει δ' αὐτοῖς μετά τό πέρας τούτου, ἵνα ἀναλάβωσι τήν προστασίαν τοῦ Ἀλποχωρίου ἐκδιώκοντες τούς Μωαμεθανούς ἐπὶ ἀποτίσει γεωμόρου μέχρι τελείας ἐξοφλήσεως τοῦ εἰρημένου δανείου, προσθεῖς ὅτι καί ἕτερος πρὸς ἀπότισιν αὐτοῦ τρόπος δέν ὑπῆρχε. Τήν πρότασιν τοῦ Καλέτζη συζητηθεῖσαν καί μελετηθεῖσαν ἡ ὀλομέλεια ἡσπάσθη καί ἀπεφάσισε προτάσει τοῦ Γ. Βότσαρη, ἵνα τό μέτρον αὐτό ἐφαρμοσθῇ καί ἐπεκταθῇ καί ἐπὶ πάντων τῶν πέριξ τοῦ Σούλη χωρίων. Ὅρθρου λοιπόν βαθέος ἐπιπίπτουσιν οἱ συνδαιτυμόνες οὔτοι μετά τῶν κατοίκων τοῦ Ἀλποχωρίου κατὰ τῶν πύργων τῶν Σουμπασιάδων,

37. Ι. Λαμπρίδης, *ὁ.π.*, τ. 2, σ. 8, τ. 9, σ. 78-9.

38. *στό ἴδιο*, τ. 9, σ. 9.

39. Χρ. Περραιβός, *ὁ.π.*, σ. 62.

40. *στό ἴδιο*, σ. 65.

41. Ι. Λαμπρίδης, *ὁ.π.*, τ. 10, σ. 22.

Σουλιώτες: βοσκοί και άρπαγες

πυρπολοῦσιν αὐτούς, φονεύουσι τοὺς ἐν αὐτοῖς Μωαμεθανούς καὶ κηρύττουσι τὸ Ἄλποχώριον αὐτόνομον»⁴².

Ἡ ἴδια διαδικασία ἐπαναλήφθηκε καὶ στό χωριό Παλιοχώρι. Τό μέτρο ὅμως αὐτό δέν μπόρεσε νά ἐπεκταθεῖ καί στά γειτονικά χωριά τῆς Λάκκας ἐξίσου ἀπρόσκοπτα. Ἡ σουλιωτική ἐπιθετική δράση δέν προσέκρουσε μόνο στήν σθεναρή ἀντίσταση τῶν μουσουλμάνων κατόχων τους —ὅπως στήν περίπτωση τοῦ χωριοῦ Τσεφτλήκ-Ρουσιάτσα— ἀλλά καί στήν ἀπροθυμία συνδρομῆς τῶν ἰδίων τῶν κατοίκων τῶν χωριῶν, οἱ ὅποιοι, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ χωριοῦ Σκιαδᾶ, κατέφυγαν τρομοκρατημένοι στό θουνά. Ἡ ἰσχυρή ἀντίσταση τοῦ κυρίαρχου μουσουλμανικοῦ στοιχείου τῆς Λάκκας ἀνέστειλε τήν ἐπιθετική σουλιωτική δράση στήν περιοχή. Γιά τόν λόγο αὐτόν, «οἱ περί τόν Βότσαιρην ἐξασφάλισαντες τάς αὐτῶν κτήσεις ἐπανήλθον εἰς Σούλη καί ἀνακοινώσαντες τάς πράξεις αὐτῶν ἐζήτησαν τήν ἀπό κοινοῦ συνεργασίαν καί σύμπραξιν καί ἄλλων τῆς Ὁμοσπονδίας μελῶν πρὸς ἀποπεράτωσιν τοῦ ἔργου. Οὕτω δέ βαθμηδόν καί δι' ἀγώνων αἱματηρῶν ἐγένοντο ἐλευθερωταί καί κύριοι μέχρι τοῦ 1744 καί ἐτέρων ὀκτώ χωρίων». «Τά δέ λοιπά πάντα, ὡς καί τά θραδύτερον διά παρατεταμένων καί αἱματηρῶν ἀγώνων εἰς τήν Ὁμοσπονδίαν προσαρτηθέντα ὑπεβλήθησαν εἰς φόρον προστασίας, ὃν ἀπέτιον ὑπέρ τῶν ἐλευθερωτῶν αὐτῶν»⁴³.

Ὁ Ι. Λαμπρίδης ἐπισημαίνει ὅλες ἐκεῖνες τίς πρακτικές πού ὑλοποιοῦν τήν ἐνέργο ἐμπλοκή τῶν Σουλιωτῶν, τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰ., στό πλέγμα παροχῆς προστασίας· δανειοδοτήσεις, ἄσκηση κυριαρχίας, προστασία ἐναντι καταβολῆς ἀντιτίμου. Ὁ ὀρεινός σουλιωτικός χώρος, σέ κατάσταση δημογραφικῆς ἔκρηξης καί στερούμενος τῶν ἀναγκαίων πόρων, ἐμφανίζεται νά ἐνεργοποιεῖ μαζικά τίς δυνάμεις του, διεκδικώντας, πρὸς ὄφελός του, τήν ἀναδιανομή τοῦ πλουτοπαραγωγικοῦ δυναμικοῦ τῶν πεδινῶν ἐδαφῶν. Αὐτό θά ἐπιτευχθεῖ μέσω τῆς οἰκιοποίησης καί ἀξιοποίησης μηχανισμῶν πού μονοπωλοῦσε, μέχρι τότε, τὸ κυρίαρχο, τοπικό, μουσουλμανικό στοιχεῖο.

Ἡ φύση καί οἱ συγκυριακές ἀνάγκες τῆς σουλιωτικῆς κοινωνίας θά πρέπει νά θεωρηθοῦν ὡς οἱ κύριες αἰτίες πού ἐπέτρεψαν στὸν ὑποτελῆ, χριστιανικό ποιμενικό πληθυσμό νά ἀνταγωνιστεῖ ἐπιτυχῶς τήν κυρίαρχη, τοπική μουσουλμανική ἰσχύ. Ἡ δημογραφικὴ αὔξηση στό τετραχώρι ἀποτελοῦσε, ὅπως προαναφέρθηκε, βασικὸ κίνητρο γία τήν ἄμεση ἀναζήτηση πόρων στήν γύρω περιοχή. Ταυτόχρονα, ἡ φύση τῆς ποιμενικῆς αὐτῆς κοινωνίας καί ἡ ἀρραγῆς ὀργάνωσή της σέ γένη προσανατόλιζε πρὸς μία ἐπιθετικὴ ἐκτόνωση, ἐφόσον τὰ γένη ἦσαν συγκροτημένα ἐν εἴδει μικρῶν στρατιωτικῶν σωμάτων, μέ τὸν ἀρχηγό καί τήν μάχιμη δύναμή τους, δοκιμασμένα σέ μία χρόνια πρακτικὴ ἄρπαγῶν καί ἐπιδρομῶν λεηλασίας. Τό κυριότερο, κατέχοντας τήν τεχνογνωσία τῶν ὄπλων, οἱ Σουλιῶτες ἦταν σέ θέση νά παρέμβουν στό

42. στό ἴδιο, σ. 37-38.

43. στό ἴδιο, σ. 22-23 καί 38.

Βάσω Ψιμούλη

ίσχυνον καθεστώς της προστασίας. Παράλληλα, η κατοχή χρήματος από τόν έκχρηματισμό της ποιμενικής οικονομικής δραστηριότητας αλλά, κυρίως, από τήν έξω-παραγωγική δραστηριότητα της άρπαγής, προσφέρει τήν δυνατότητα στά ισχυρότερα γένη νά ένεργοποιούν τό μηχανισμό προστασίας, έπιπλέον, μέσω αναγκαστικών ή μή δανειοδοτήσεων καί, έπομένως, μέσω τής «αυθόρμητης» προσχώρησης του πέριξ άγροτικού πληθυσμού στόν έν λόγω μηχανισμό. Παρόλα αυτά, άκόμα καί τά ισχυρά γένη, όπως αυτό του Γ. Μπότσαρη, έμφανίζονται, καταρχάς, σύμφωνα μέ τόν Ι. Λαμπρίδη, άδύναμα νά άντιμετωπίσουν έξ ιδίων τήν μουσουλμανική ισχύ στίς ύπώρειες του σουλιωτικού όρους· γι' αυτό καί ή επέκταση τής σουλιωτικής προστασίας, χωρικά, θά συντελεσθεϊ μέσα από τόν συντονισμό τής δράσης συντροφιών συγγενικών ή συμμάχων γενών.

Ό Περραιβός καταγράφει τά όνόματα έξήντα έξι χωριών τά όποια κατακτήθηκαν διά τών όπλων καί φορολογήθηκαν από τούς Σουλιώτες⁴⁴. Οί τελευταίοι, ώστόσο, έπέβαλαν κατά καιρούς τήν προστασία τους καί σέ άλλα χωριά, από τά όποια άποσύρονταν καί επανέρχονταν ανάλογα μέ τήν στρατιωτικο-πολιτική συγκυρία καί τήν έπιτυχή ή όχι έκβαση τών άλλεπάλληλων συγκρούσεων μέ τούς τοπικούς εκπροσώπους τής κατακτητικής κοινωνίας. Έτσι, τά χωριά τά όποια έντάχθηκαν κατά καιρούς στόν σταθερό, λίγο-πολύ, χώρο έπιβολής τής σουλιωτικής προστασίας ήσαν πολύ περισσότερα.

Όλα αυτά τά χωριά άπείχαν 2-7 ώρες, θάδην, από τό Σούλι· βρίσκονταν, δηλαδή, μέ έπίκεντρο τό Σούλι, σέ μία άκτίνα 10 έως 40 περίπου χιλιομέτρων περιμετρικά τών σουλιωτικών βουνών. Όπως όμως ήδη αναφέρθηκε, αύτή ή έκτεταμένη έδαφική περιφέρεια δέν όριζε παγίως τόν υπό καθεστώς σουλιωτικής προστασίας χώρο. Άνάλογα μέ τήν πολιτικο-στρατιωτική συγκυρία, ή σουλιωτική δύναμη αναδιπλωνόταν ή όρουσε σέ άκόμη πιό άπομακρυσμένη περιοχή. Έτσι, στό άπόγειο τής δύνاميς τους (1789-1790), οί Σουλιώτες έφθασαν μέχρι τό Ν.Δ. τμήμα τής κοιλάδας τών Ίωαννίνων⁴⁵. Τά χωριά έπίσης του Β.Α. διαμερίσματος Τσαρκοβίστας δέν έντάχθηκαν ποτέ στόν μόνιμο χώρο κυριαρχίας τών Σουλιωτών· «έφορολογούντο όμως καί ταύτα υπό τών Σουλιωτών καί εις διαφόρους άγγαρείας ύπεβάλλοντο»⁴⁶. Πρός τά δυτικά, ή σταθερή παρουσία τών Σουλιωτών περιοριζόταν στά δώδεκα χωριά του άνω τμήματος τής πεδιάδας του Φαναρίου, γνωστού ως πεδιάδα του Γλυκύ. Άλλά όπως έπισημαίνει ό Ι. Λαμπρίδης, «καί τήν έντεϋθεν τής Άχερουσίας πεδιάδα του Φαναρίου, ότε μέν οί Σουλιώται ένέμοντο, ότε δέ παρήτουν αύτήν αναγκαζόμενοι»⁴⁷.

Τήν έποχή μάλιστα τής μεγάλης ισχύος τους, οί Σουλιώτες έμφανίζονται στίς άκτές του Ίονίου, όπου οί άρπαγές καί οί λεηλασίες τους ένοχλούν

44. Χρ. Περραιβός, *ό.π.*, σ. 62-65.

45. Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.*, τ. 10, σ. 7.

46. *στό ίδιο*, τ. 3, σ. 43.

47. *στό ίδιο*, τ. 10, σ. 8.

Σουλιώτες: βοσκοί και ἄρπαγες

τούς παρακείμενους Βενετούς. Στίς 18 Δεκεμβρίου 1788, γράφει γιά τήν σχετική δραστηριότητά τους ὁ Γενικός Προβλεπτής πρὸς τόν Δόγη «εἶναι ἐξ ἄλλου πολὺ ἐνοχλητικάί αἱ διαμαρτυρίαι καί αἱ ἀπειλαί τῶν Σουλιωτῶν, οἱ ὅποιοι μολονότι εἶνε ὑπήκοοι Ὁθωμανοί, εἶνε ὅμως ἀπειθάρχητοι καί τολμηροί καί δέν παύουν νά διαπράττουν εἰς βάρος μας πειρατικές ἐπιχειρήσεις κατά μήκος τῶν ἀκτῶν, καί ἄρπαγὰς καί λεηλασίας»⁴⁸.

Ὡστόσο, ἡ σουλιωτική παρουσία στά παράλια ἔχει χαρακτήρα ἐπιδρομῶν διαρπαγῆς κι ὄχι ἐπιβολῆς καί ἀσκήσης προστασίας στήν παράκτια ζώνη. Ὁ κύριος χώρος στόν ὁποῖο ἐκτείνόταν ἡ ἄτυπη ἐπικράτειά τους ἦταν ἡ περιφέρεια τῶν σουλιωτικῶν βουνῶν, ὅπως ὑποδηλώνεται καί μέσα ἀπό τὰ λόγια τῶν ἰδίων τῶν Σουλιωτῶν σέ ἐπιστολή τοῦ 1820, ἐποχή κατά τήν ὁποία ἀγωνίζονται νά ἀποκαταταθοῦν ἐκ νέου στά ἐδάφη τῆς παλαιᾶς σφαίρας ἐπιρροῆς τους: «30 Δεκ. 1820 Σούλι. Σάν θέλει ὁ Θεός εἴμαστε κι ὅλο τό σύνορό μας τό ἔχομε μέσα ἀπό τό Θεριακίσι κι ἔως τό Κοτζιανόπουλο καί ὅλο τριγύρω καθὼς τό εἴχαμε τό παλαιόν κι ἀκόμη καλύτερα»⁴⁹.

Ἡ ἐμπλοκή, κατά συνέπεια, στοὺς μηχανισμούς προστασίας, στά μέσα περὶ τοῦ 18ου αἰ., καί ἡ «διά τῶν ὀπλῶν» ἐπιβολή φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων σέ 60-70 χωριά τῆς ἡμιορεινῆς καί πεδινῆς περιφέρειας τοῦ σουλιωτικοῦ ὅρους, καθιστᾷ, πλέον, τοὺς Σουλιώτες πόλο ἐξουσίας στήν περιοχή. Τὰ σουλιωτικά χωριά ἔχουν ἀποκτήσει, στό 8^ο μισό τοῦ 18ου αἰ., τόν χαρακτήρα τῆς ἀνεξάρτητης ὀρεινῆς πολεμικῆς κοινότητος. Ἀπό τήν κυριαρχική ἱκανότητα τῆς τελευταίας πηγάζουν, σύμφωνα μέ τήν εὐστοχη διατύπωση τοῦ Σπ. Ἀσδραχᾶ, καί τὰ *via facti* προνόμιά της⁵⁰. Στήν ἴδια πραγματικότητα, μέ ἄλλη διατύπωση, συγκλίνουν καί τὰ λόγια τοῦ βενετοῦ Προβλεπτῆ στήν Πρέβεζα, τό 1793, ὅταν ἀναφερόμενος στοὺς Σουλιώτες θά τοὺς χαρακτηρίσει ὡς «πληθυσμό πού διατηρεῖ τήν ἀνεξαρτησία του διὰ τῶν ὀπλῶν»⁵¹.

Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ Σουλίου, ἐνῶ καταγράφουν τή δημογραφική ἔκρηξη καί τό συνακόλουθο ἐπισιτιστικό πρόβλημα ὡς τίς κύριες ἀλληλένδετες αἰτίες τῆς ἐπιθετικῆς ἐξόρμησης τῶν Σουλιωτῶν ἀπό τήν ὀρεινὴ ἐνδοχώρα τους καί ἐνῶ ἐπίσης ἀποκαλύπτουν τήν ἐμπλοκή τῶν τελευταίων στοὺς μηχανι-

48. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Ἀνέκδοτα ἱστορικά στοιχεία*, ὁ.π., σ. 13.

49. ἐφ. *Φωνὴ τῆς Ἠπείρου*, 21 Μαΐου 1893, σ. γ' καί ΓΑΚ, Συλλογὴ Γ. Βλαχογιάννη, Κατ. ΣΤ', Φ. 14. Τὴν ἐπιστολὴ ὑπογράφουν οἱ Ζυγούρης Τζαβέλας, Κώστας Δαγκλῆς καί Πίλιος (Γούσης). Ὁ παραλήπτης εἶναι ἄγνωστος. Σέ σημείωσή του ὁ Γ. Βλαχογιάννης ἀναφέρει ὅτι πιθανόν νά ἀπευθύνεται στόν Ἀθ. Ψαλῖδα. Ὁ τελευταῖος ἀναφερόμενος στήν ἐποχὴ μέχρι τό 1803, ὁρίζει ὡς ἐξῆς τὰ σύνορα τῶν Σουλιωτῶν: «καί ἄπλωναν καί στό Γλυκύ, Παραμυθιά, Λοῦρο, Λάμερι (στό Ἀρτινὸ) καί στὴ Μεγάλῃ καί Μικρῇ Λάκκα ὡς τὰ Γιάννινα ἀπ' ἔξω τρεῖς ὥρες»: Α. Παπαχαρίσης, ὁ.π., σ. 14.

50. Σπ. Ἀσδραχᾶς, «Σουλιωτικά Σημειώματα», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, τ. ΙΘ', 1964, σ. 174-176.

51. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Ἀνέκδοτα ἱστορικά στοιχεία*, ὁ.π., σ. 271.

Βάσω Ψιμούλη

σμούς προστασίας, έξιδανικεύουν τήν έν λόγω δραστηριότητα. "Ετσι, θά άποσιωπήσουν τόν χαρακτήρα της, άποδίδοντας στην άσκηση προστασίας έναν χαρακτήρα άπελευθερωτικού άγώνα, πού έχει άναληφθει από ένα χριστιανικό κέντρο, υπέρ του όμόθρησκου στοιχείου τής περιφερείας του. Αυτό, ώστόσο, πού δέν άποσιωπούν, αλλά αντίθετα δηλώνεται ρητά, είναι ότι τά σουλιωτικά γένη έπέβαλαν φορολογία στά «άπελευθερωθέντα» χωριά, τά όποία, άλλωστε, κατ' έπανάληψη χαρακτηρίζουν ως ύποτελή. Κατ' άντιστοιχία, τόν φόρο, τόν όποιο ήσαν ύποχρεωμένοι νά καταβάλουν τά τελευταία στους Σουλιώτες, τόν χαρακτηρίζουν ως φόρο προστασίας⁵².

Ό Ι. Λαμπρίδης, υίοθετώντας έναν ιδεολογικό καί άντιφατικό συγχρόνως λόγο, θά προσδώσει στην σουλιωτική πρακτική παροχής προστασίας διαστάσεις άπελευθερωτικού άγώνα, υπέρ των περιοίκων χριστιανών άδελφών, μέ σκοπό τήν άποτίναξη του τυραννικού ζυγού του κυρίαρχου μουσουλμανικού στοιχείου⁵³. Αύτή ή άποψη, ένισχυμένη από τήν έμπλοκή καί τήν συμμετοχή των Σουλιωτών στην Έλληνική Έπανάσταση, θά κυριαρχήσει, υίοθετούμενη κι από σύγχρονους μας ιστορικούς. Πιό συνεπής ό Χρ. Περραιβός στην άποψη του περί σταδιακού έποικισμού του Σουλίου από ποιμένες των γύρω χωριών, οι όποιοι καταφεύγουν στην όρεινή ένδοχώρα για νά άποφύγουν τίς αύθαιρεςίεις του όθωμανικού στοιχείου, χαρακτηρίζει τήν ένοπλη δράση των Σουλιωτών στά πέριξ χωριά ως έπιστροφή στά πατρογονικά έδάφη καί διά των όπλων διεκδίκηση καί άνάκτηση τής γής πού άποσπάσθηκε διά τής βίας από τους προγόνους τους⁵⁴.

Στους άντίποδες των άπόψεων αύτών, ή άποστασιοποιημένη ματιά των εύρωπαϊών περιηγητών καί προξένων θά καταγράψει, όχι άποφεύγοντας κάποια ένταση, μιá άλλη έκδοχή τής πραγματικότητας. Ό J. P. Bellaire γράφει σχετικά: «Οί Σουλιώτες μπορούν νά έξοπλίσουν περίπου τρείς χιλιάδες άνδρες· ό τόπος τους έχει πολλά κοπάδια αλλά λίγους άγρούς καί άμπέλια. Οί Σουλιώτες είναι άνδρείοι, έσωστρεφείς καί τεμπέληδες. Άπαιτούν από τά χωριά πού γειτονεύουν μέ τήν περιοχή τους έναν έτήσιο φόρο σέ σιτηρά, όπωρικά καί λαχανικά μέ άντίτιμο νά μήν λεηλατούν τά χωριά αύτά»⁵⁵. Ό "Αγγλος Holland θά χαρακτηρίσει τήν άνδρεία των Σουλιωτών ως τήν «άνδρεία μιás συμμορίας ληστών όργανωμένων σέ κοινωνική ζωή» ... «συνδυάζοντας τίς άρετές τους μέ τήν συνήθεια τής άρπαγής καί τής σκληρότητας» ... «Η κάθοδος των Σουλιωτών από τά βουνά τους για λεηλασία ή έκδίκηση, έδινε τό σήμα του συναγερμού σέ όλους τους περιοίκους πληθυ-

52. Ι. Λαμπρίδης, *δ.π.*, τ. 3, σ. 43-44 καί τ. 10, σ. 26.

53. στό ίδιο, τ.10, σ. 22, 26, 28, 34, 40.

54. Χρ. Περραιβός, *Ίστορία Σουλίου καί Πάργας...*, τ. Α', Βενετία 1815, σ. 22-23.

55. J. P. Bellaire, *Précis des opérations générales de la division française du Levant*, Παρίσι 1805, σ. 140-141.

Σουλιώτες: βοσκοί και ἄρπαγες

σμούς»⁵⁶. Κι ὁ γάλλος πρόξενος στὰ Ἰωάννινα Fr. Pouqueville θά παρατηρήσει: «Ἡ βαρβαρότητα τῶν Σουλιωτῶν, ἡ ξενηλασία τους καί τὰ καταστροφικά τους ἤθη τοὺς κατέστησαν, ἀντὶ γιὰ ἐλευθερωτές, ἓνα ἔνοπλο σῶμα ληστών. Τιμοῦσαν μόνο τὴν ἀνδρεία κι αὐτὴ ἡ ἀρετὴ, κοινὴ τόσο στοὺς βοσκὸ ὅσο καί στοὺς ἥρωα, ὑποκαθιστοῦσε ὅλες τὶς ὑπόλοιπες τὶς ὁποῖες δὲν γνῶριζαν» ... «Αὐτοὶ οἱ ἱππότες τῶν βουνῶν, καλοὶ γιὰ τὸν ἑαυτό τους, ἀποτελοῦσαν γενικά ἄχθος γιὰ τὴν κοινωνία. Οἱ κατακτήσεις τους δὲν ἀπέβλεπαν παρὰ στὴν ἄρπαγὴ καί τὴν ὑποδούλωση καί οἱ Ἕλληνες, τοὺς ὁποῖους μεταχειρίζονταν μέ μεγαλύτερη σκληρότητα ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους, δὲν ἄρρηξαν νὰ ἀναπολοῦν τὰ προηγούμενα δεσμά τους. Ἔβλεπαν τοὺς γείτονές τους νὰ ἀπαιτοῦν τὴν δεκάτῃ σὰν τοὺς ἐπιστάτες τῶν πασάδων κι εἶχαν περιέλθει στὴν θέσῃ νὰ καλλιεργοῦν, ταπεινωμένοι, γιὰ χάρη τους τὰ χωράφια, νὰ κάνουν ἀγγαρεῖς καί νὰ τοὺς παραχωροῦν τὰ καλύτερα βοσκοτόπια»⁵⁷.

Συμπερασματικά, ἡ κάθοδος τῶν σουλιωτικῶν γενῶν δὲν θά πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἀνάληψη, ἐκ μέρους τους, ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα, ὑπὲρ τῶν πέριξ ὑποδούλων χριστιανῶν ἔναντι τοῦ ὀθωμανοῦ κατακτητῆ. Οἱ Σουλιῶτες δὲν προσήλθαν ὡς ἐλευθερωτές προκειμένου νὰ κοινωνήσουν στοὺς περίοικους πληθυσμούς τὰ ἀγαθὰ τῆς ἐλευθερίας καί αὐτονομίας πού οἱ ἴδιοι ἀπολάμβαναν στὰ βουνά τους. Ὅσα χωριά ὑπέστησαν τὴν ἔνοπλη σουλιωτικὴ δράση δὲν ἔγιναν οὔτε αὐτόνομα οὔτε ἐλεύθερα, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Ι. Λαμπρίδης. Διότι οἱ Σουλιῶτες δὲν ἀνέτρεψαν τὶς ἐπικρατούσες σχέσεις ὑποτελείας τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας ἔναντι τῶν μουσουλμάνων κατακτητῶν. Ἀντίθετα, ἀναδείχθηκαν οἱ ἴδιοι στὴν θέσῃ καί τὸν ρόλο τοῦ ἄρχοντος συγκροτήματος τῆς κατακτητικῆς κοινωνίας ἀντλώντας, ὑπὲρ αὐτῶν, τὸ ἀγροτικὸ πλεόνασμα πού παρήγαγε ἡ ἐργασία τῶν χεριῶν καί ἡ γῆ τοῦ ντόπιου χριστιανοῦ παραγωγοῦ.

Ἔτσι, ἓνας πρόσθετος πόλος ἐξουσίας δημιουργήθηκε στὴν περιοχή, ὅμως χριστιανικὸς καί μὴ ἐνταγμένος ἀλλὰ αὐτονομημένος ἀπέναντι στὰ τοπικά κέντρα ἐξουσίας τῆς κατακτητικῆς κοινωνίας. Τοῦτο ἔγινε ἐφικτό διότι οἱ Σουλιῶτες, νομιμόφρονες οἱ ἴδιοι κι ἐκπληρώνοντας τὶς φορολογικὲς τους ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στὴν Πύλη, δὲν ἐμπόδισαν καί τὰ ὑπὸ προστασία χωριά νὰ συνεχίσουν τὴν νομιμόφρονα συμπεριφορὰ τους ἀπέναντι στοὺς Σουλτάνο. Νὰ ἀποδίδουν, δηλαδή, στὴν κεντρικὴ ἀρχὴ καί τους ἐκπροσώπους τῆς ὅ,τι τῆς ἀναλογοῦσε: κεφαλικὸ φόρο, δεκάτῃ καί φόρο προβάτων. Ἡ ἰδιοποίηση ἀπὸ ἓναν ὑποτελεῖ χριστιανικὸ πληθυσμὸ ἀγροτικῶν πλεονασμάτων, πέραν τῶν προαναφερθέντων, μὴ θίγοντας εὐθέως τὴν Πύλη,

56. H. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia during the years 1812-13*, Λονδίνο 1815, σ. 449.

57. F. Pouqueville, *ὁ.π.*, τ. Β', σ. 227-229.

Βάσω Ψιμούλη

ἀποτελοῦσε ἐσωτερικό πρόβλημα τοῦ τοπικοῦ ἄρχοντος συγκροτήματος τῆς κυρίαρχης κοινωνίας. Ἐντασσόταν, ἄλλωστε, σέ μία πρακτική βίας καί ἄτυπων ὑπερβάσεων τῆς ἐξουσίας πού μᾶστιζε τόν 18ο αἰ., ἐποχή παρακμῆς τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, τήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία κι ἰδιαίτερα τίς μεθοριακές τῆς περιοχές. Αὐτό εἶναι τό πλαίσιο ἀνάδειξης τῆς ἔνοπλης σουλιωτικῆς δύναμης, τῆς ἐμπλοκῆς τῆς στούς μηχανισμούς προστασίας καί τῆς δημιουργίας τοῦ Σουλίου ὡς ἀνεξάρτητου κι ἀνένταχτου χριστιανικοῦ πόλου ἐξουσίας. Ἕνα πλαίσιο δράσης, τό ὁποῖο θά διαρκέσει μέχρι, τουλάχιστον, τήν ἀνοδο τοῦ Ἀλβανοῦ Ἀλή Τεπελενλή στό Πασαλίκι τῶν Ἰωαννίνων καί τήν βαθμιαία ἐδραίωση τῆς συγκεντρωτικῆς του ἐξουσίας, τήν ὁποία ἀπειλοῦσε, σέ τοπική κλίμακα, ἡ ἰσχὺς τῶν σουλιωτικῶν γενῶν.

Βάσω Ψιμούλη

Στοιχεῖα γιά τόν οἰκιακό ἐξοπλισμό στά χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας: ἡ περίπτωση τοῦ καθρέφτη

α. Τά ἔπιπλα τοῦ σπιτιοῦ

Τά τελευταῖα χρόνια ἡ εἰκόνα πού ἔχουμε γιά τή μετά τόν 17ο αἰώνα ἀρχιτεκτονική τῶν σπιτιῶν τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου ἐμπλουτίζεται διαρκῶς μέ νέες μελέτες καί πληροφορίες, οἱ ὁποῖες, καθῶς πυκνῶνουν, διευρύνουν τίς γνώσεις μας γιά τίς διαστάσεις τῶν κτισμάτων, τή λειτουργικότητά τους, τήν ἐξωτερική ὄψη καί τήν ἐσωτερική τους διαρρύθμιση, τά ὑλικά καί τοὺς τρόπους οἰκοδόμησης, καί γενικότερα τήν ἀρχιτεκτονική τῶν μεμονωμένων κτιρίων καί τήν οἰκιστική συγκρότηση τῶν οἰκισμῶν. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὅμως τό ἐσωτερικό τοῦ σπιτιοῦ βρίσκεται μάλλον στό ἡμίφως. Ἡ ἐπίπλωση, καί ὁ γενικότερος ἐξοπλισμός τοῦ νοικοκυριοῦ σέ σκεύη ἢ ἐργαλεῖα, καθῶς καί οἱ τεχνικές κατασκευῆς τους κατά τά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, παρότι συνιστοῦν ἀπαραίτητα συστατικά τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ, δέν ἔχουν ἀποτελέσει ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης ἀπό τήν πλευρά τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας. Ἀντίθετα ἔχουν ἐλκύσει τό ἐνδιαφέρον τῆς λαογραφικῆς ἔρευνας, ὅπου ὅμως οἱ ὁποῖες μνηεῖς ἀναφέρονται σέ μιά «ἀποκρυστάλλωση» τῶν ἀντικειμένων καί τῶν μορφῶν πού ἀντιστοιχεῖ σέ μιά πρόσφατη φάση τῆς ζωῆς καί τῆς ἐξέλιξής τους. Αὐτή χονδρικῶς θά μπορούσαμε νά τήν τοποθετήσουμε στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου καί στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα, παρόλο πού ἀναμφισβήτητα τά ἀντικείμενα αὐτά καί οἱ φόρμες διασώζουν, σέ μεγάλο βαθμό, καί μνημεῖς ἀπό παλαιότερες φάσεις τῆς «ζωῆς» τους.

Μιά ἀναζήτησις πληροφοριῶν γιά τίς παλαιότερες ἐποχές φαίνεται ὅτι μπορεῖ νά ἀποθεῖ γόνιμη. Οἱ μαρτυρίες τῶν περιηγητῶν πού ἐπισκέφθηκαν ἐλληνικές περιοχές ἀπό τόν 17ο ἕως τά πρώτα χρόνια τοῦ 19ου αἰῶνα συγκλίνουν στήν παρατήρησις ὅτι ἡ ἐπίπλωση τῶν περισσότερων σπιτιῶν —καί ἰδίως τῶν ἀγροτικῶν— ἦταν πολύ φτωχική καί περιοριζόταν σέ ἐλάχιστα ἔπιπλα, κι αὐτά συνήθως κακότεχνα καί μέ ἔντονες τίς φθορές ἀπό τή μακροχρόνια χρήσι. Κάποιο κρεβάτι —ἡ στρώμα στό δάπεδο—, ἕνα δυό скаμνιά, κάποιος πάγκος ἢ τραπέζι γιά τό φαγητό, οἱ κασέλες γιά τά ρούχα καί ὁ σόφας εἶναι ὅσα ἔπιπλα συνιστοῦν στά μάτια τῶν ξένων περιηγητῶν τόν ἐξο-

Δημήτρης Δημητρόπουλος

πλισμό των κατοικιών του νησιωτικού και του ήπειρωτικού χώρου. Τέτοιες περιγραφές περιλαμβάνονται σέ αρκετά περιηγητικά κείμενα και ή πυκνότητά τους είναι μία ένδειξη ότι αποδίδουν τήν πραγματικότητα, αν και προέρχονται από ανθρώπους έξοπλισμένους μέ προσλαμβάνουσες από πολιτισμικά περιβάλλοντα διαφορετικά από εκείνο τής όθωμανικής αύτοκρατορίας¹.

Στήν παρατηρούμενη αύτή γενική ένδεια ύπάρχουν βέβαια και έξαιρέσεις, οι όποιες, όπως φαίνεται, αρχίζουν νά γίνονται περισσότερο ευδιάκριτες στά τέλη του 18ου και στίς αρχές του 19ου αιώνα. Οι έξαιρέσεις αυτές μάλιστα, καθώς έντάσσονται σέ έναν έξαιρετικά φτωχό περίγυρο, χρωματίζονται έντονότερα τήν αντίθεση. Έτσι όρισμένες κατοικίες ίσχυρών οίκων γενικών προυχόντων έντυπωσιάζουν όχι μόνο μέ τό μέγεθος και τήν αρχιτεκτονική τους, αλλά και μέ τήν πολυτέλεια πού ύπάρχει στό έσωτερικό τους².

Στά περιηγητικά κείμενα ύπάρχουν αναφορές σέ τέτοια άρχοντικά. Στίς αρχές του 19ου αιώνα γιά παράδειγμα, ό Άγγλος J. C. Hobhouse μιλάει γιά τήν όμορφη επίπλωση του άρχοντικού του Α. Λόντου στή Βοστίτσα³, ενώ ό

1. Θυμίζουμε μερικές μαρτυρίες, όπως του Ίωσήφ Γεωργιερήνη γιά τήν Ίκαρία στά μέσα του 17ου αιώνα: J. Georgiernes, *A description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos, and Mount Athos*, Λονδίνο 1678, σ. 61-63, πθ. Μ. Βαρβούνης, «Λαογραφικές πληροφορίες από τό λαογραφικό έργο του Ίωσήφ Γεωργιερήνη (1678)», στόν τόμο *Άντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος γιά τόν Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Άθήνα 1992, σ. 105-107· του Ίησουΐτη Nicolas Sarrabat τό 1735 γιά τή Μήλο: Γ. Χαλκουτσάκης, «Μία άγνωστη επίσκεψη –τό 1735– στή Μήλο», π. *Μηλιακά*, τ. 2, 1985, σ. 24-25· του Γάλλου J. Galland τό 1747 γιά τή Χίο: *Recueil des rites et cérémonies du pelerinage de la Mecque*, Άμστερνταμ 1754, σ. 154-155, πθ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στήν Ελλάδα 1700-1800*, τ. Β', Άθήνα 1984, σ. 225-226· του Άγγλου A. Drummond τό 1749 γιά τήν Άργολίδα: *Travels through different cities of Germany, Italy, Greece and several parts of Asia as far as the banks of the Euphrates*, Λονδίνο 1754, σ. 103, πθ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 260-261· του γιατρού M. Zallony γιά τήν Τήνο των άρχών του 19ου αιώνα: Μ. Σαλώνης, *Ίστορία τής Τήνου μεταφρασθεΐσα έκ του γαλλικού μετά τινων παρατηρήσεων υπό του διδασκάλου Δημητρίου Μ. Μαυρομαρά*, Άθήνα 1888, σ. 81· του W. M. Leake τό 1809 γιά τά σπιτία των Ίωαννίνων ή τής Σκύρου: W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 4, Λονδίνο 1835, σ. 139-140 και τ. 3, σ. 109-110, πθ. επίσης Ξ. Άντωνιάδης, *Η Σκύρος στους περιηγητές και γεωγράφους (1400-1900)*, Άθήνα 1977, σ. 160-161· του H. W. Williams τό 1817 γιά τά σπιτία τής Πάτρας και τής Βοστίτσας: H. W. Williams, *Travels in Italy, Greece and the Ionian Islands*, τ. 2, Έδιμβούργο 1820, σ. 217 και 231-232· του M. de Forbin γιά τήν Κίμωλο: Έλένη Δαλαμπέρα, «Περιηγητικά κείμενα περί Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, τ. 7, 1977, σ. 62.

2. Παραδείγματα τέτοιων σπιτιών από όλη τήν Ελλάδα έχουν συγκεντρωθεί στόν συλλογικό τόμο *Έπώνυμα άρχοντικά των χρόνων τής τουρκοκρατίας*, Άθήνα, Ε.Μ.Π., 1986, όπου ύπάρχουν και αναφορές στήν επίπλωσή τους. Βλ. επίσης τό παράδειγμα τής επίπλωσης των άρχοντικών τής Ζακύνθου, Ντ. Κονόμος, *Ζάκυνθος 1478-1978. Καστρόλοφος και Αΐγιαλός*, Άθήνα 1979, σ. 243 κ.έξ.

3. Βλ. J. C. Hobhouse, *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople, during the years 1809 and 1810*, Λονδίνο 1813, σ. 226 (πθ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στήν Ελλάδα*, τ. Γ2, Άθήνα 1985, σ. 86).

Στοιχεία γιά τόν οικιακό εξοπλισμό: ό καθρέφτης

Γάλλος P. Lebrun περιγράφει μέ θαυμασμό τό άρχοντικό του Τομπάζη στην “Υδρα και κάνει λόγο γιά 15 μέ 20 σπίατα στό νησί όμοια μέ ίταλικά παλάτια, έπιπλωμένα μέ έπιπλα από την Εύρώπη και την “Ασία”. “Ανάλογα παραδείγματα μπορεί νά έντοπίσει κανείς και σέ άλλου τύπου μαρτυρίες πού άφορούν την ίδια ή και προγενέστερες έποχές. Καί έδω όμως έχουμε νά κάνουμε μέ μεμονωμένες περιπτώσεις πολύ εύπορων οικογενειών πού διαβιούν, κυρίως στό νησιωτικό χώρο, σέ περιβάλλοντα άστικοποιημένα, όπου οί συναλλαγές και έπιδράσεις από τή Δύση είναι μακροχρόνιες και ίσχυρές⁴.

Θά μνημονεύσουμε δύο μόνο χαρακτηριστικά παραδείγματα, τά όποια, άν και απέχουν μεταξύ τους σχεδόν δύο αιώνες και άφορούν ανθρώπους πού κατοικούν σέ διαφορετικές περιοχές, άναδεικνύουν μέ παρόμοιο τρόπο τόν πολυτελή εξοπλισμό των άρχοντικών:

– Στίς 10 Μαρτίου 1611, ό τιμαριούχος του χωριού Θραψανού Πεδιάδος, άρχοντας Άνδρέας Τζάκομο Κορνάρος, συντάσσει στόν Χάνδακα τή διαθήκη του⁵. Μέ τή διαθήκη αυτή καταλείπει στους συγγενείς του πληθος πολυτελή έπιπλα (έπίχρυσες καρέκλες ντυμένες μέ βελούδο, επίχρυσα σκαμνιά, κρεβάτια, κασέλες, κάδρα κ.ά.). Χαρακτηριστικό είναι ότι ό κάθε δικαιούχος λαμβάνει την έπίπλωση ενός δωματίου πού προσδιορίζεται μέ βάση τά χρώματα πού κυριαρχούν σέ αυτό (γιά παράδειγμα ό άδελφός του Βιτσάντζος την οίκοσκευή του δωματίου του έπιπλωμένου μέ μενεξεδένια δαμασκηνί, ό άνιψιός του Μπερναντίν της κάμαρας των κρεμεζί και πράσινων δαμασκηνών κλπ.)⁷.

4. Βλ. M. P. Lebrun, *Le voyage de Grèce*, Παρίσι 1828, σ. 173-174. Την πολυτελή έπίπλωση καταδεικνύουν επίσης και μεταγενέστερες περιγραφές πού άφορούν τό άρχοντικό του Βούλγαρη και άλλων υδραϊκών σπιτιών· βλ. Ι. Θ. Παπαμανώλης, *Η οικογένεια Βούλγαρη της “Υδρας*, Πειραιάς 1930, σ. 35-36 και Π. Σεφεριάδης, «Τό σερράι του μπέη του Βούλγαρη», π. *Τό μέλλον της “Υδρας*, άρ. 12(142), 1952, σ. 247-248.

5. Γιά παράδειγμα, όπως έχει παρατηρηθεί, τό έσωτερικό των άρχοντικών σπιτιών του βενετοκρατούμενου “Ηρακλείου κατά τόν 17ο αιώνα ήταν εξαιρετικά πλούσιο· βλ. Στ. Άλεξίου, *Τό Κάστρο της Κρήτης και ή ζωή του στόν ΙΣΤ΄ και ΙΖ΄ αιώνα*, “Ηράκλειο χ.χ., σ. 21. Επίσης ένδεικτική είναι ή πληροφορία ότι στό 8΄ μισό του 18ου αιώνα, στην Πάτμο, εισάγονται έπιπλα από τή Βενετία· βλ. Sp. Asdrachas, *Patmos entre l’Adriatique et la Méditerranée Orientale pendant la deuxième moitié du XVIIIe siècle d’après les registres de Pothitos Xenos*, δακτ. διδ. διατρ, Παρίσι 1972, σ. 124-126.

6. Τή διαθήκη του Α. Κορνάρου έχει δημοσιεύσει ό Στ. Σπανάκης, «Η διαθήκη του “Ανδρέα Κορνάρου (1611)», π. *Κρητικά Χρονικά*, τ. 9, 1955, σ. 379-478 (γιά την έπίπλωση κυρίως σ. 423-431).

7. “Ο πλούτος αυτός της έπίπλωσης δέν είναι συνηθισμένος. Σέ δύο άλλες καταγραφές των κινητών πραγμάτων, πού άνήκουν σέ πλούσιους κατοίκους της Κρήτης, παρότι καταγράφεται πληθος σκευών, ρούχων, κοσμημάτων και άλλων άντικειμένων του σπιτιού, δέν περιλαμβάνεται ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός έπίπλων. Οί καταγραφές χρονολογούνται στά 1568 και 1647, και άφορούν τόν Στέφανο Γίζη και τόν Τζουάνε Ροδίτη· βλ. αντίστοιχα Θ. Δετοράκης, «Μία είκόνα άστικού πλούτου στόν Χάνδακα (1568)», π. *Κρητικά Χρονικά*, τ. 30, 1990, σ. 77-102 και Μαρία Κωνσταντουδάκη, «Μαρτυρίες ζω-

Δημήτρης Δημητρόπουλος

– ‘Ο γραμματέας του ‘Αλῆ Πασά, Κώστας Γραμματικός, συνέταξε έναν κατάλογο —τόν ὁποῖο ἐπιγράφει «‘Ο Χαλασμός μου»— ὅπου καταγράφει λεπτομερῶς ὅσα ἀγαθὰ τοῦ ἀπέσπασε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1826 ὁ Σιληχτάρ Πόδας, ὅταν πολιορκήσε τὸ σπῖτι τοῦ στῆ Βούρμπιανη. Ἀπὸ τὴν καταγραφή αὐτὴ ἀναδεικνύεται ὁ πλοῦτος τοῦ ἀρχοντικοῦ τοῦ Κώστα Γραμματικοῦ, ἡ πολυτελής ἐπίπλωση καὶ διακόσμηση, καὶ ὁ ἐξοπλισμός τοῦ σπιτιοῦ μέ πλῆθος σκευῶν καὶ ἀντικειμένων πού προέρχονταν ἀπὸ διάφορες περιοχές ἐντός ἢ ἐκτός τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας⁸.

Ὅπως δὴ ποτε περιπτώσεις ὅπως οἱ παραπάνω εἶναι ἐντελῶς ξεχωριστές καὶ φυσικὰ δὲν ἀποδίδουν τὸν χαρακτήρα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν συνηθισμένων σπιτιῶν στὶς πόλεις καὶ ἰδίως στὰ χωριά. Ὅπως εἶδαμε, ἡ λιτὴ, φτωχικὴ καὶ πεπαλαιωμένη οἰκιακὴ ἐπίπλωση, ἡ ὁποία περιορίζεται σὲ λιγοστά καὶ συχνὰ πολλαπλῶν χρήσεων ἀντικείμενα ἢ ἐντοιχισμένα ἔπιπλα, ἀποτελεῖ τὴ συνισταμένη τῶν περιγραφῶν τῶν περιηγητῶν. Παράλληλα ἡ ἴδια εἰκόνα ἀναδεικνύεται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, ὅπως οἱ διαθήκες καὶ τὰ προικοσύμφωνα⁹. Στὰ τελευταῖα, παρότι τὰ παρεχόμενα ἀγαθὰ ἀποτελοῦν τὴ βάση γιὰ τὸ ἄνοιγμα τοῦ νέου νοικοκυριοῦ, ἡ προικῶ ἐπίπλωση περιορίζεται ὀρισμένες φορές σὲ κάποιο κρεβάτι ἢ σὲ μιὰ-δυὸ κασέλες¹⁰. Βέβαια στὰ προικοσύμφωνα δὲν ἔχουμε καταγραφή ὅλων τῶν ἀντικειμένων τοῦ νοικοκυριοῦ, ἀλλὰ κατάλογο ἀποκλειστικὰ τῶν προικοδοτουμένων ἀγαθῶν. Εἶναι εὐλογη λοιπὸν ἡ ἀμφιβολία μήπως παραλείπονται τὰ ἔπιπλα ἀπὸ τὰ προικῶ ἔγγραφα εἴτε ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε συνήθεια νὰ περιλαμβάνονται αὐτὰ στὴν προῖκα εἴτε ἐπειδὴ θεωροῦνταν εὐτελοῦς ἀξίας.

Ἀσφαλέστερες μαρτυρίες γιὰ τὸ θέμα πού ἐξετάζουμε ἀποτελοῦν κάποιες ἀναλυτικὲς καταγραφές τῶν περιουσιακῶν στοιχείων προσώπων πού

γραφικῶν ἔργων στὸ Χάνδακα σὲ ἔγγραφα τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰώνα», π. *Θησαυρίσματα*, τ. 12, 1975, σ. 121-126.

8. Βλ. Εὐρ. Σούρλας, «Κώστας Γραμματικός», π. *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. 13, 1938, ἰδίως σ. 8 καὶ 24-28.

9. Στὶς πληροφορίες τῶν προικοσυμφώνων θὰ ἐπανέλθουμε παρακάτω. Νὰ σημειώσουμε μόνο ἐδῶ ὅτι ἡ ἀπουσία ἐπιπλῶν ἀπὸ τὰ προικοσύμφωνα δὲν σχετίζεται μόνο μέ τὴν παραδοσιακὴ προτίμηση τῶν γονιῶν νὰ περιλάβουν στὴν προῖκα κυρίως οἰκιακά σκεύη, ροῦχα, κοσμήματα κ.ἄ. προσωπικά ἀντικείμενα. Φαίνεται ἀντίθετα ὅτι ἡ ἔλλειψη αὐτῆ συναρτᾶται ἄμεσα, ἀκόμη καὶ σὲ μεταγενέστερες ἐποχές, μέ τὸν ὑποτυπώδη χαρακτήρα τῆς οἰκιακῆς ἐπίπλωσης. Βλ. σχετικὴ παρατήρηση γιὰ τὰ προικοσύμφωνα τῆς Σάμου τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰώνα στὸ Βασιλικὴ Γαλάνη-Μουτάφη, «Προῖκα καὶ κοινωνικὴ ὀργάνωση στὴ Σάμο στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα», στὸν τόμο *Ἀντιτελάργηση*, ὁ.π., σ. 77.

10. Ἡ κασέλα εἶναι τὸ ἀντικείμενο μέ τὴ συχνότερη παρουσία στὰ προικοσύμφωνα καθὼς σὲ αὐτὴν τοποθετοῦνταν τὰ προικῶα. Οἱ καλὲς κασέλες ἦταν κατασκευασμένες ἀπὸ ξύλο καστανιάς καὶ κάποιες φορές προέρχονταν ἀπὸ τὴ Βενετία· βλ. Κ. Κεφαλάς, «Κασέλες, μπαούλα καὶ σεντούκια στὸν Βορειοελλαδικὸ χώρο», *Γ' Συμπόσιο Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου*, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 327-329.

Στοιχεία για τον οικιακό εξοπλισμό: ο καθρέφτης

έχουν πεθάνει, οι όποιες συντάχθηκαν προκειμένου να εξασφαλισθούν τά δικαιώματα των κληρονόμων τους. Δυστυχώς οι μαρτυρίες αυτές είναι σπάνιες. Μία από αυτές είναι ο κατάλογος των αγαθών του πρωτοπαπᾶ Μανουήλ Νταμορού, πού συντάχθηκε στην Κρήτη τό 1523¹¹. Τό μόνο ξπιπλο πού μνημονεύεται σέ αυτό είναι μία κασέλα. Μία ανάλογη μεταγενέστερη περίπτωση προέρχεται από τή Σαντορίνη. Πρόκειται επίσης γιά κατάλογο, ό όποιος έχει συνταχθεῖ στίς 21 Αύγούστου 1609 στό κάστρο τοῦ Σκάρου¹². Τό έγγραφο αυτό αποτελεί μία ἐξαιρετικά λεπτομερῆ καταγραφή ὧσων ἀντικειμένων βρέθηκαν στήν οἰκία τοῦ μισέρ Βασίλη Βασάλου, ὅταν αὐτή ἀνοίχθηκε μετά τό θάνατό του. Σημαντικό εἶναι ὅτι καταγράφονται ὅλα τά ἀγαθά τοῦ σπιτιοῦ *in situ* καί ἐπομένως ἔχουμε μιά ἀκριβή περιγραφή τοῦ ἐξοπλισμοῦ ἑνός σπιτιοῦ —μᾶλλον ἀρχοντικοῦ¹³— τή συγκεκριμένη ἐκείνη χρονική στιγμή. Ἡ ἐπίπλωση λοιπόν πού καταγράφεται ἀποτελεῖται ἀπό: «ἕνα πάγκο ταλπεδένο» (= ἀπό χονδρό ξύλο) «κενούργιο», «μήα πράσηνη πλουμηστή κασέλα», «μήα κασελοπούλα ταλπεδένη», «μήα κασέλα ταλπεδένη», «μήα ταύλα ντέ μαντζάρε λεβαήτζα, σκανιόλα» (= σκαμνιά) «δίο μαδερένια», «ἕνα κομάτι ταύλα». Ἐνας ἄλλος παρόμοιος κατάλογος συντάχθηκε στή Χίο τό 1676 καί περιλαμβάνει τά ἀγαθά τοῦ «Λέου τοῦ παπᾶ Κόστα Ἀγγούσι»¹⁴. Τά ἔπιπλα πού καταγράφονται ἐδῶ: «σεντούκην μέγα 1, σεντούκην μικρόν 1, παλεοσέντουκον 1», «σανήδι τραπέζην 1».

Στή γενική αὐτή πενιχρότητα τῆς ἐπίπλωσης πού παρατηρήσαμε θά μπορούσαν νά ἐπισημανθοῦν δύο ἐνδιαφέρουσες παράμετροι. Ἡ πρώτη ἀφορᾶ τή γεωγραφική καί διαπολιτισμική ἐξάπλωση τοῦ φαινομένου. Ἡ ἀπουσία σχεδόν ἐπίπλων ἀπό τίς οἰκίες δέν εἶναι ἰδιοτυπία τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, ἀντίθετα ἀποτέλεσε πολιτιστικό γνῶρισμα μέ εὐρύτατη γεωγραφική διάδοση πού ἐκτείνεται μέχρι τά πρόσφατα χρόνια¹⁵.

Ἡ δεύτερη παράμετρος ἀφορᾶ τή μακρά χρονική διάρκεια τοῦ φαινομένου. Ἰδιαίτερα μάλιστα στίς ἀγροτικές κοινωνίες, ἡ ἀλλαγή ὁποιοῦδήποτε

11. Βλ. Μ. Μανούσας, «Βενετικά ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τήν ἐκκλησιαστικήν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου-16ου αἰῶνος», *Δελτίον Ἱστορικής καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* (Δ.Ι.Ε.Ε.), τ. 15, 1961, σ. 226-227.

12. Βλ. Ἀγ. Τσελίκας, *Μαρτυρίες ἀπό τή Σαντορίνη (1573-1819)*, Ἀθήνα 1985, σ. 78-82. Νά σημειώσουμε ὅτι ἐδῶ, ὅπως καί σέ ὅλα τά ἐπόμενα ἀποσπάσματα ἀπό ἀρχαϊκές μαρτυρίες, ἀκολουθοῦμε τήν ὀρθογραφία πού ἔχει τηρήσει ὁ ἐκδότης ἡ αὐτή τοῦ χειρογράφου ὅταν πρόκειται γιά ἀνέκδοτο ὑλικό, ἔχουμε ὁμως ἀποκαταστήσει τόν τόνισμό.

13. στό ἴδιο, σ. 33.

14. Βλ. Κ. Κανελλάκης, *Χιακά Ἀνάλεκτα*, Ἀθήνα 1890 (ἀνατύπ. Χίος 1983), σ. 452-454.

15. Βλ. σχετικά F. Braudel, *Ὑλικός πολιτισμός, οἰκονομία καί καπιταλισμός (15ος-18ος αἰῶνας)*, Μετάφρ. Αἰκατερίνη Ἀσδραχά, τ. 1, Ἀθήνα 1995, σ. 302-333. Εἰδικότερα γιά τή Γαλλία βλ. Benoit Garnot, *Société, cultures et genres de vie dans la France moderne XVIe-XVIIIe siècle*, Παρίσι 1991, σ. 97, 99.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

στοιχείου σχετίζεται με την καθημερινή διαβίωση και πρακτική είναι μία διαδικασία αργόσυρτη. Έτσι η επίπλωση των σπιτιών —πού για παράδειγμα στο Κάστρο της Κιμώλου κατά τον 16ο-17ο αιώνα απαρτίζεται κατά βάση από κασέλες (οι οποίες χρησιμοποιούνταν ταυτόχρονα για τη φύλαξη του ρουχισμού και για καθίσματα), τό συζυγικό κρεβάτι («κρεβατσούλλα») και τό ταβλωτό όπου κοιμούνταν τά παιδιά¹⁶— φαίνεται ότι στίς αγροτικές τουλάχιστον κατοικίες δέν είχε διαφοροποιηθεί αίσθητά έως τά τέλη του περασμένου αιώνα ως πρὸς τὴν ποιότητα καὶ τὴν ποσότητα τῶν ἐπιπλῶν. Οἱ λαογραφικῆς κυρίως προέλευσης μαρτυρίες —οἱ ὁποῖες καλύπτουν ἓνα εὐρύτατο γεωγραφικὸ φάσμα— συγκλίνουν στὴ διαπίστωση τῆς ὑπαρξης στοιχειώδους μόνο ἐξοπλισμοῦ τῶν σπιτιῶν σέ ἐπιπλά¹⁷.

6. Ὁ καθρέφτης

Ἐπιλέξαμε νά ἀναφερθοῦμε πῶς ἀναλυτικὰ σέ ἓνα ἐπιμέρους στοιχεῖο τοῦ οἰκιακοῦ ἐξοπλισμοῦ, τὸν καθρέφτη. Ὁ τελευταῖος, παρότι δέν ἀποτελεῖ ἴσως εἶδος πρῶτης ἀνάγκης καὶ ἀπαραίτητο συστατικὸ τῆς ἐπίπλωσης τοῦ σπιτιοῦ, φαίνεται ὅτι ἦταν πολὺ «δημοφιλές» ἀντικείμενο, ἐνῶ ἡ διακίνηση, ἡ παρουσία του ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἀγαθὰ τοῦ νοικοκυριοῦ καὶ ἡ γενικότερη χρῆση του ἐμφανίζει ὀρισμένες ἰδιαιτερότητες. Ἡ προσέγγισή μας ἐδῶ ἀφορᾷ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ διάσταση πού προσγράφεται στὴν κατοχή τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ. Ἡ τεχνολογικὴ εξέλιξη τοῦ καθρέφτη καὶ ἡ

16. Βλ. W. Hoepfner - H. Schmidt, «Μεσαιωνικοί οἰκισμοὶ Κυκλάδων νήσων Ἀντιπάρου-Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, τ. 8, 1978, σ. 29-30. Ἀνάλογα γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ Εὐρώπη βλ. J. Le Goff, *Ὁ πολιτισμὸς τῆς μεσαιωνικῆς Δύσης*, Μετάφρ. Ρίκα Μπενθενίστε, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 496-497.

17. Βλ. ἐνδεικτικὰ σχετικὲς πληροφορίες σέ μελέτες ὅπως: Μαρία Ἰωαννίδου, «Οἰκίαι Ἀραχῶθης», *Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου*, τ. 1, 1939, σ. 72-75· Μαρία Ἰωαννίδου-Μπαρμπάρη, «Οἰκίαι Ἀγίας Ἄννης Εὐβοίας», π. *Λαογραφία*, τ. 14, 1952, σ. 159· Κ. Γεωργιάδης, «Τὸ ἀγροτικὸ σπίτι τῆς περιοχῆς Κυρηνείας Κύπρου», π. *Λαογραφία*, τ. 15, 1953, σ. 121· Δ. Βασιλειάδης, «Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Αἰγίνας», π. *Λαογραφία*, τ. 17, 1957, σ. 239-240· Δ. Οἰκονομίδης, «Οἰκίαι, ἐπιπλά καὶ σκεύη ἐν Ἀπειράνθῳ Νάξου», *Κυκλαδικόν Ἡμερολόγιον 1965*, σ. 134-138· Γ. Μέγας, «Ἡ λαϊκὴ κατοικία τῆς Δωδεκανήσου», στὸν τόμο *Ἡ Δωδεκάνησος. Τὸ οἰκιστικὸ καὶ πλαστικὸ πρόβλημα*, τ. 2, Ἀθήνα 1949, σ. 13-14 (ἀνατύπωση στὸ π. *Λαογραφία*, τ. 26, 1968-1969, σ. 215-216)· Ἐλένη Λειμωνά-Τρεμπέλα, *Τὸ λαϊκὸ καρπάθικο σπίτι*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 36-39· Χρ. Βαλλιάνος, Γ. Περβολαράκης, Γ. Νερολαδάκης, *Τὰ κρητικὰ ἐπιπλά. Μορφολογικὴ μελέτη ἐντεχνῶν προτύπων*, Βῶροι Κρήτης 1986, σ. 15-16. Γενικότερες ἀναφορές βλ. ἐπίσης: Κ. Μακρῆς, «Ξυλογλυπτικὴ», στὸν τόμο *Νεοελληνικὴ χειροτεχνία*, Ἀθήνα 1969, σ. 63 καὶ Στ. Ἡμελλος, «Παραδοσιακὰ ἐπιπλά καὶ σκεύη στὸ ἑλληνικὸ σπίτι», π. *Λαογραφία*, τ. 35, 1987-1989, ἰδίως σ. 110-116.

Στοιχεία γιά τόν οικιακό εξοπλισμό: ό καθρέφτης

ένταξη της στίς γενικότερες μόδες πού διέπουν τό έπιπλο —θέμα ένδιαφέρον καί νομίζω γιά τόν έλληνικό χώρο έλάχιστα γνωστό— αλλά καί ή συμβολική-μαγική διάστασή του, πού έχει τονισθεί κυρίως από προσεγγίσεις άνθρωπολογικού προσανατολισμού, ξεπερνά τίς προθέσεις αύτής τής έργασίας.

Ό καθρέφτης άποτελοΰσε ένα στοιχείο του έξοπλισμού του σπιτιού μέ ιδιάζοντα χαρακτηριστικά, καθώς δέν είχε μόνο τή λειτουργική άξία ενός όποιουδήποτε άλλου προσωπικού αντικειμένου ή έπίπλου. Έκτός από τήν πρακτική, καθημερινή του χρήση, είχε άποκτήσει ταυτόχρονα έντονη συμβολική φόρτιση, άκριβώς έπειδή μέσω του άναπαριστάμενου σέ αυτόν ειδώλου ό άνθρωπος άποκτοΰσε γνώση του σώματός του, των δικών του προσωπικών έξωτερικών χαρακτηριστικών. Γιά αιώνες τά κάθε είδους κάτοπτρα άποτέλεσαν τό κύριο μέσο πού επέτρεπε στόν άνθρωπο νά έχει όπτική εικόνα του έαυτού του¹⁸.

Δέν είναι λοιπόν διόλου τυχαίο ότι ό καθρέφτης βρισκόταν στό έπίκεντρο σειράς λαϊκών δοξάσιων, προλήψεων, διηγήσεων, παραμυθιών, ένδεδυμένος συχνά μέ «μαγικές» ή «διαβολικές» ιδιότητες, πού του επέτρεπαν νά μιλά, νά άποκαλύπτει όσα συνέβαιναν μακριά, νά προλέγει τά μελλούμενα, νά τιμωρεί¹⁹. Παράλληλα ή έξάπλωση του έθιμου τής κατοπτρομαντείας σέ διάφορες έλληνικές περιοχές σκιαγραφεί τή διάδοση τής πίστης στίς μεταφυσικές του ιδιότητες²⁰. Άνάλογα είναι έπίσης γαμήλια έθιμα στά όποία ό καθρέφτης έξασφαλίζει πρωταγωνιστικό ρόλο. Χαρακτηριστική είναι ή περιγραφή γαμήλιας πομπής στήν Άθήνα των προεπαναστατικών χρόνων. Μπροστά από τή νύφη «παίς τις περιεπάτει όπισθοβατικώς κρατών μέγαν καθρέπτην άπέναντι αύτής. Η νύφη είχε ταπεινωμένους τούς όφθαλμούς καί σχεδόν κλειστούς, έβάδιζε δέ προσβλέπουσα είς τόν καθρέφτην καί έξ αύτου όδηγουμένη, βραδέως» ... «βραδυτάτα» ... «μόλις σύρουσα τούς πόδας, ή μάλλον ήρπε τόσον άργά, ώστε ώραι παρήρχοντο, όπως φθάση είς τήν έκκλησίαν»²¹.

18. Γιά τήν προβληματική σχετικά μέ τήν σημασία του καθρέφτη ως μέσου άναπαράστασης του ανθρώπινου ειδώλου βλ. Sabine Melchior-Bonnet, *Histoire du miroir*, Παρίσι 1994, κυρίως σ. 243-265, όπου καί σχετική βιβλιογραφία.

19. Άναλυτική παρουσίαση του ρόλου αυτού του καθρέφτη από τήν άρχαιότητα μέχρι πρόσφατα βλ. στό ίδιο, σ. 113 κ.έξ. Μνεία σχετικών βυζαντινών καί μεταγενέστερων παραδόσεων βλ. στό Ν. Γ. Πολίτης, «Βυζαντινά παραδόσεις», *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. 2, Άθήνα 1975, σ. 23-27. Χαρακτηριστική είναι έπίσης νομίζω ή έξάπλωση του παραμυθιού τής Χιονάτης στόν έλληνικό χώρο —όπου όμως συχνά ό καθρέφτης συνδυάζεται ή ένίοτε άντικαθίσταται από τόν ήλιο· βλ. Άννα Άγγελοπούλου - Αϊγλή Μπρούσκου, *Έπεξεργασία παραμυθιακών τύπων καί παραλλαγών AT 700-749*, Άθήνα 1994, σ. 133-154.

20. Βλ. άναφορές στό έθιμο Ν. Γ. Πολίτης, «Μαγικά τελεταί πρός πρόκλησιν μαντικών όνείρων περί γάμου», *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. 3, Άθήνα 1931, σ. 111, 115, 124, 126, 133· του ίδιου, «Ωκυτοκία», *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. 2, ό.π., σ. 355.

21. Βλ. Δ. Καμπούρογλου, «Άθηναϊκά. Γάμοι επί τουρκοκρατίας», π. *Έστία*, τ. 14, 1882, σ. 585.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴ συμβολικὴ λειτουργία καὶ χρῆση τοῦ καθρέφτη, ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ στά σπίτια τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας νομίζω ὅτι ἐπιτρέπει δύο ἀκόμη ἐπισημάνσεις. Ἡ μία ἀφορὰ τὴ γεωγραφικὴ διάδοση. Ἡ ὑπαρξὴ καθρεφτῶν ἀποτελεῖ τεκμήριο ἐμπορικῶν σχέσεων μὲ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ κυρίως μὲ τὴ Βενετία. Ἡ ἄλλη σχετίζεται περισσότερο μὲ τὴ συγκεκριμένη οἰκογένεια ὅπου ἐντοπίζεται ὁ καθρέφτης, καθὼς συνιστᾷ, τουλάχιστον γιὰ τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰῶνα, μία σαφὴ ἔνδειξη οἰκονομικῆς εὐμάρειας, ἐνσωμάτωσης στὴν καθημερινότητα ἀγαθῶν εἰσαγόμενων ἀπὸ τὴ Δύση καὶ ἐπιρροῆς ἀπὸ πρότυπα ζωῆς μὲ ἀστικά χαρακτηριστικά. Οἱ μαρτυρίες πού ἀφοροῦν τὴν ἐμπορικὴ κίνηση, καθὼς καὶ τὰ προικοσύμφωνα στὰ ὁποῖα καταγράφονται ἀγαθὰ τοῦ νοικοκυριοῦ, σέ συνδυασμὸ καὶ μὲ ἄλλες ἀρχειακές πηγές, μᾶς παρέχουν χρήσιμες —σοφιστικές καὶ ἀποσπασματικές ὅμως— πληροφορίες γιὰ τὴ διερεύνηση αὐτῶν θεμάτων.

Ἡ χρῆση μικρῶν κατόπτρων μὲ τὴ μορφή μεταλλικῶν, συνήθως χάλκινων, στυλβωμένων δίσκων, ἦταν διαδεδομένη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα²². Ἐπίσης στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια χρησιμοποιοῦνταν εὐρύτατα ἀργυρά, σιδηρά, ἢ ἀπὸ ἄλλο μέταλλο κάτοπτρα, συχνὰ φορητά, πού ἀποτελοῦσαν συμπλήρωμα τῆς ἐνδυμασίας, παράλληλα μὲ γυάλινα πού εἶχαν κατασκευαστεῖ μὲ τὴν ἐπικόλληση λεπτῶν μεταλλικῶν φύλλων καὶ ἀργότερα μὲ τὴν ἐπίστρωση τετηγμένου κασσίτερου²³. Στὸ Βυζάντιο ἐπίσης χρησιμοποιοῦνταν κάτοπτρα —πολλές φορές σημαντικῆς ἀξίας— ἀπὸ γυαλί, ἄργυρο ἢ ἄλλο μέταλλο²⁴.

Οἱ μέθοδοι ὅμως αὐτές δὲν ἐπέτρεπαν τὴν κατασκευὴ μεγάλων καθρεφτῶν καλῆς ποιότητος. Τό πρόβλημα λύθηκε στὴ Βενετία κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα μὲ τὴν ἐπίστρωση τοῦ γυαλιοῦ ἀπὸ εἰδικό μείγμα ὑδραργύρου καὶ κασσιτέρου σέ ψυχρὴ κατάσταση. Τὴν ἀκριβὴ σύσταση τοῦ μείγματος οἱ βενετοὶ τεχνίτες, πού ἔχαιραν ξεχωριστῶν προνομίων, φρόντιζαν ἀλλὰ καὶ ὑποχρεώνονταν νὰ διατηροῦν μυστικὴ²⁵. Ἡ ἐφεύρεση αὕτη, τό μονοπώλιο τῆς ὁποίας ἡ βενετικὴ δημοκρατία πέτυχε νὰ διατηρήσει ἐπὶ ἐνάμιση περίπου αἰῶνα, ἐπέτρεψε τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ἀνθηρῆς τοπικῆς βιομηχανίας παραγωγῆς καθρεφτῶν, στὴν περιοχὴ τοῦ Μουράνο κυρίως, ἢ ὁποῖα τροφοδο-

22. Γιά τὰ κάτοπτρα στὴν ἀρχαιότητα βλ. πρόχειρα A. de Ridder, «Κάτοπτρον», *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*, τ. IV.2., 1918, σ. 1422 κ.ἐξ.· V. Netoliczka, «Κάτοπτρον», *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, τ. 11, Στουτγάρδη 1921, σ. 29-45.

23. Βλ. σχετικὰ Sabine Melchior-Bonnet, ὁ.π., σ. 24-27.

24. Βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τ. 4, Ἀθήνα 1951, σ. 370. Ἐνδιαφέρον ἔχει ἐπίσης ἡ χρῆση κατόπτρων ὡς παγίδων γιὰ τὴ σύλληψη μικρῶν πουλιῶν· βλ. τοῦ ἰδίου, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τ. 5, Ἀθήνα 1952, σ. 401-402.

25. Βλ. Sabine Melchior-Bonnet, ὁ.π., σ. 30-31.

Στοιχεία για τον οικιακό εξοπλισμό: ο καθρέφτης

τουσε μέ προϊόντα της τίς συναλλασσόμενες με τη Βενετία περιοχές, όχι μόνο στη Δυτική Ευρώπη αλλά και στην Ανατολή²⁶.

Μόλις στα 1665 ο Κολμπέρ κατορθώνει να προσελκύσει, προσφέροντας ιδιαίτερες παροχές, βενετούς υαουργούς στη Γαλλία²⁷ και να ιδρύσει το μεγάλο υαουργείο του Saint Gobain. Αφορμή στάθηκε η έπιθυμία του Λουδοβίκου 14ου να κοσμήσει το ανάκτορό του με καθρέφτες, αλλά η παραγωγή του έργου αυτού είχε εξασφαλισμένη διάθεση, καθώς η ζήτηση αυξανόταν συνεχώς²⁸. Οι νέες τεχνικές, χωρίς να εκθρονίσουν αυτόματα τις παλαιότερες μεθόδους κατασκευής του καθρέφτη, κυριάρχησαν και επέτρεψαν σιγά-σιγά την ευρύτατη διάδοσή του²⁹.

Η χρήση του καθρέφτη στη Δύση, κυρίως ως αντικειμένου πολυτελείας, δέν περιορίστηκε μόνο στους μικρούς προσωπικούς καθρέφτες, στους καθρέφτες τουαλέτας, εκείνους που κρέμονταν στους τοίχους πλασιωμένοι συχνά από βαριές κορνίζες με περίπλοκο σκάλισμα, ή στους μεγάλους καθρέφτες που πολλαπλασίαζαν το φυσικό φως ή το φως των κεριών, άντανakλώντας το και δίνοντας άλλη αίσθηση στις διαστάσεις του χώρου, πρακτική που έφθασε στο απόγειό της στην «Αΐθουσα με τούς καθρέφτες» των Βερσαλιών³⁰. Συχνότατα επίσης τούς βρίσκουμε ένσωματωμένους σε πολυτελή, βαρύτιμα έπιπλα, με περίτεχνα σκαλίσματα και άλλο πλούσιο διάκοσμο³¹.

Η διακίνηση

Όπως είδαμε η κύρια —και τουλάχιστον κατά τον 17ο αιώνα αποκλειστική— πηγή προέλευσης των καθρεφτών που φθάνουν στον ελληνικό χώρο ήταν η Βενετία. Οι καθρέφτες ακολουθούσαν τούς δρόμους και την τύχη

26. Βλ. G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo*, Βενετία 1961, σ. 68-69· Sabine Melchior-Bonnet, *ό.π.*, σ. 31.

27. Στους υαουργούς παρέχονται ακόμη και τίτλοι εύγενείας. Η Βενετία όμως μέ ένα πλέγμα προνομίων αλλά και αυστηρότατων απαγορεύσεων και απειλών προσπαθεί να συγκρατήσει τούς τεχνίτες στην επικράτειά της. Για όσους φεύγουν όχι μόνο προβλέπεται δήμευση της περιουσίας και ποινή θανάτου, αλλά φυλακίζονται και οι συγγενείς τους· βλ. Sabine Melchior-Bonnet, *ό.π.*, σ. 39-40, 47-48.

28. Βλ. σχετική άναφορά Br. Jacomy, *Συνοπτική ιστορία των τεχνικών*, Μετάφρ. Χριστίνα Άγριαντώνη, Άθήνα 1995, σ. 247-248. Βλ. επίσης Sabine Melchior-Bonnet, *ό.π.*, σ. 66-79, όπου και η ειδική για τό υαουργείο βιβλιογραφία.

29. Σχετικά μέ τίς μεθόδους κατασκευής των καθρεφτών ένδιαφέρουσα είναι η γλαφυρή περιγραφή που παραθέτει ό Ν. Παπαδόπουλος, *Έρμης ό Κερδώς ήτοι Έμπορική Έγκυκλοπαίδεια*, τ. 1, Βενετία 1815 (άνατύπ. Άθήνα 1989), σ. 237-243.

30. Βλ. σχετικά Π. Άλεξανδρίδης, *Ρυθμολογία και άρχιτεκτονική του έπίπλου*, Άθήνα 1977, σ. 101, 132· Phillis Bennett Oates, *Ιστορία του έπίπλου στη Δύση*, Μετάφρ. Θ. Άνδρουλάκης - Μαρία Παγκάλου, Άθήνα 1991, σ. 60, 83-86, 92, 94. Δείγματα ιταλικών καθρεφτών βλ. επίσης A. de Champreaux, *Le meuble*, Παρίσι 1885, τ. 1, σ. 277 και τ. 2, σ. 24.

31. Βλ. Sabine Melchior-Bonnet, *ό.π.*, σ. 89-91. Από τόν ελληνικό χώρο φωτογραφίες είσηγμένων σκρίνιων μέ ένσωματωμένους καθρέφτες, που χρονολογούνται στο τέλος

Δημήτρης Δημητρόπουλος

του βενετσιάνικου εμπορίου, ενώ υφίσταντο τούς περιορισμούς και τις απαγορεύσεις που έπλητταν όλα τα προϊόντα της Βενετίας στις περιόδους κρίσης των σχέσεων της τελευταίας με την οθωμανική αυτοκρατορία³². Ήδη από τον 16ο αιώνα, οι καθρέφτες περιλαμβάνονται στα εμπορεύματα που φέρνουν οι βενετοί έμποροι στα λιμάνια της Ανατολής³³. Έτσι, σύμφωνα με τούς εμπορικούς καταλόγους του Βαρθολομαίου Πάξη που εκδόθηκαν στη Βενετία στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα, καθρέφτες εξάγονταν από τη Βενετία στην Εύβοια, τη Θεσσαλονίκη, τό Ναύπλιο³⁴. Διάσπαρτες πληροφορίες σέ προξενικές εκθέσεις και άλλες μαρτυρίες, που χρονολογούνται στους δύο επόμενους αιώνες, δείχνουν ότι η παρουσία των βενετσιάνικων καθρεφτών στον ελληνικό χώρο υπήρξε αδιάκοπη. Οι καθρέφτες μάλιστα, μαζί με άλλα αντικείμενα πολυτελείας που εξέγαγε ή Βενετία στην οθωμανική αυτοκρατορία, αποτέλεσαν αιμοδότες του εμπορίου της και στα χρόνια της παρακμής της³⁵.

Ο γάλλος πρόξενος Giraud, γιά παράδειγμα, σημειώνει σέ έκθεσή του γιά την εμπορική κίνηση στην Αθήνα, κατά την περίοδο 1657-1673, ότι εισάγονταν από τη Βενετία όλα τα είδη γυαλικών και καθρέφτες³⁶. Σέ γαλλικό μνημόνιο του 1682 γιά τό εμπόριο στην Ανατολή, γίνεται λόγος γιά διάφορα είδη καθρεφτών που διακινούν οι βενετοί πρός την ανατολική Μεσόγειο³⁷. Στη Χίο, τό 1722, σύμφωνα με στοιχεία που προκύπτουν από γαλλικές προξενικές εκθέσεις, ξεφορτώθηκαν όκτώ καθρέφτες από τη Βενετία³⁸. Ο γάλ-

του 18ου-άρχες του 19ου αιώνα, βλ. Β. Κυριαζόπουλος, *Τά παλιά έπιπλα του λαογραφικού μουσείου Μυκόνου*, Αθήνα 1988, σ. 28-34, 36-37.

32. Χαρακτηριστική είναι ή απαγόρευση είσαγωγής εμπορευμάτων –ανάμεσα στα όποια και καθρέφτες– από τη Βενετία στο Χάνδακα που εκδόθηκε τό 1715· βλ. σχετικά Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών έγγραφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ. Γ', *Έγγραφα της περιόδου 1694-1715*, Ηράκλειο 1978, σ. 427-428.

33. Βλ. Χ. Ίναλτζίκ, *Η Όθωμανική αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, Μετάφρ. Μ. Κοκολάκης, Αθήνα 1995, σ. 237.

34. Βλ. Άγ. Ξηρουχάκης, «Τό εμπόριον της Βενετίας μετά της Ανατολής κατά τον μεσαίωνα επί τη βάσει των εμπορικών καταλόγων του Βαρθολ. Πάξη», *Έπετηρίς Έταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. 3, 1940, σ. 263, 266, 268 αντίστοιχα.

35. Ν. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956, σ. 169.

36. Βλ. Δ. Ζακυθινός, «Ειδήσεις περί της εμπορικής κινήσεως των λιμένων της Άττικής κατά τά μέσα του ΙΖ' αιώνα», π. *Έλληνικά*, τ. 7, 1934, σ. 225.

37. Βλ. Α. Raymond, *Artisans et commerçants du Caire au XVIIIe siècle*, τ. 1, Δαμασκός 1974, σ. 183· Anna Pouradier Duteil-Loizidou, «Le commerce des Français, Anglais, Hollandais et Venitiens au Levant à la fin du 17e siècle selon un mémoire inédit de 1682», *Έπετηρίς του Κέντρου Έπιστημονικών Έρευνών*, τ. 13-14, Λευκωσία 1984-1987, σ. 372.

38. Βλ. Ηélène Pigné, «Εξωτερικό και διανοητικό εμπόριο στη Χίο τον ΙΗ' αιώνα», π. *Τά Ιστορικά*, τχ. 8, 1988, σ. 116.

Στοιχεία για τον οικιακό εξοπλισμό: ο καθρέφτης

λος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη P. Thomas, πού τό 1739 αντικαθιστούσε προσωρινά καί τόν βενετό πρόξενο, σέ αναφορά του σημειώνει ότι έκφορτώθηκαν ανάμεσα στά έμπορεύματα «δύο καθρέπται διά τό έν 'Ιωαννίνους άρχοντικών τών Μαρουτσαίων»³⁹. Σέ έκθεσή του στά 1755, ό βενετός πρόξενος στη Ναύπακτο κάνει λόγο για άρκετούς καθρέφτες, πολυέλαιους καί άλλα γυαλικά πού καταναλώνονται στην περιοχή⁴⁰. Στην Κρήτη επίσης γνωρίζουμε ότι στό 8' μισό του 18ου αιώνα οι καθρέφτες είναι από τά βιομηχανικά είδη πού εισάγονται από τή Βενετία, καθώς οι ντόπιοι τεχνίτες δέν είναι σέ θέση νά τούς κατασκευάσουν μόνοι τους⁴¹. Γαλλικό υπόμνημα πού συντάχθηκε στις άρχές του 19ου αιώνα κάνει λόγο για εισαγωγές καθρεφτών στην Πελοπόννησο. Οι καθρέφτες προέρχονται από τή Βενετία (200 κάσες άξιας 20.000 πιάστρων), τή Μεσσήνη (170 κάσες άξιας 17.000 πιάστρων), τήν Τεργέστη⁴².

Η θάλασσα αποτελούσε τή συνηθέστερη όδó μεταφοράς τών καθρεφτών στις υπό όθωμανική κυριαρχία περιοχές. Από τά τέλη του 16ου αιώνα έχου-με μαρτυρίες σχετικές μέ πλοία, τά όποια απέπλεαν από τή Βενετία περιλαμβάνοντας στά έμπορεύματά τους καί καθρέφτες⁴³. Επίσης έμποροι πού δραστηριοποιούνταν στό έμπόριο μέ τή Βενετία συμπεριλαμβάνουν καθρέφτες στά άγαθά πού διακινούν προς τήν όθωμανική αύτοκρατορία. Ένα σουλτανικό έγγραφο του 1593 μνημονεύει μιá τέτοια περίπτωση δύο μουσουλμάνων έμπόρων, οι όποιοι, μαζί μέ τά άλλα έμπορεύματά τους, μετέφεραν από τή Βενετία στη Θεσσαλονίκη καθρέφτες⁴⁴.

Σέ κατάστιχα έμπορικών δοσοληψιών μπορεί επίσης νά συναντησει κανείς τέτοιες μνείες. Για παράδειγμα, από τό 1733 έως τό 1743, πρόσωπα πού

39. Βλ. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής 'Ιστορίας*, Αθήνα 1947, σ. 288.

40. Βλ. Κ. Σάθας, *Ειδήσεις τινές περί εμπορίου καί φορολογίας έν 'Ελλάδι επί τουρκοκρατίας*, (ανάπτυψη από τήν *Οικονομικήν Επιθεώρησιν 1878-1879*), Αθήνα 1977, σ. 22.

41. Βλ. Γιολάντα Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Τό έμπόριο καί ή οίκονομία της Κρήτης (1669-1795)*, Μετάφρ. Μ. Γυπαράκη - Α. Καραστάθη, Ηράκλειο 1988, σ. 206, 232.

42. Βλ. Έλένη Γιαννακοπούλου, «Τό έμπόριον εις τήν Πελοπόννησον κατά τήν 8' πενταετίαν του 19ου αιώνος», π. *Πελοποννησιακά*, τ. 12, 1976-1977, σ. 139-140.

43. Στους καταλόγους πού έχει συντάξει ό Α. Tenenti, *Naufrages, Corsaires et Assurances maritimes à Venise*, Παρίσι 1959, υπάρχουν σχετικές πληροφορίες για τό φορτίο πλοίων, πού τελικά όμως δέν έφθασαν στον προορισμό τους, όπως: τό 1602 ένα μπερτόνι πού είχε προορισμό τή Σμύρνη περιελάμβανε στό φορτίο του δύο μικρές κάσες μέ καθρέφτες (σ. 16 καί 325)· τό 1607 μιá νάβα πού κατευθύνονταν επίσης στη Σμύρνη μετέφερε, ανάμεσα στα άλλα έμπορεύματα, καθρέφτες (σ. 493)· τήν ίδια χρονιά μιá άλλη νάβα μέ προορισμό τήν Κωνσταντινούπολη είχε στό φορτίο της καί 130 δωδεκάδες καθρέφτες (σ. 39 καί 496). Για τίς δύο τελευταίες περιπτώσεις πθ. Γ. Πλουμίδης, «Έμποροι καί ναυτικοί του 17ου αιώνα. Τέσσερις περιπτώσεις», *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, σ. 474-475.

44. Βλ. Κ. Μέρτζιος, *ό.π.*, σ. 161-162.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ένεργουν γιά λογαριασμό τῆς μονῆς τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου μεταφέρουν καί παραδίδουν στή μονή τουλάχιστον 36 καθρέφτες διαφόρων μεγεθῶν⁴⁵. Στό 6' μισό τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ μυκονιάτης ἔμπορος καί πλοιοκτήτης Γ. Μπατῆς περιλαμβάνει καθρέφτες ἀνάμεσα στά ἐμπορεύματα πού διακινεῖ ἀπό τήν Ἰταλία πρός τόν ὀθωμανικό χῶρο⁴⁶. Τό 1797, στήν Πάτμο, περιλαμβάνονται τρεῖς καθρέφτες μεταξύ τῶν ἐμπορευμάτων πού εἶχε στήν κατοχή του ὁ ἔμπορος Νικόλας Μαραθοκαμπίτης⁴⁷. Ποσότητες καθρεφτῶν εἰσάγει ἐπίσης ἀπό τήν Τεργέστη στή Σμύρνη καί στή Σύρο ὁ ἐμπορικός οἶκος Γερούση κατά τή δεύτερη καί τρίτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα⁴⁸. Καί ἔμποροι ὅμως τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου, ὅπως ἐκεῖνοι τῆς Σιάτιστας, ἔφερναν μέσω τοῦ Δυρραχίου καθρέφτες ἀπό τή Βενετία⁴⁹.

Ἡδη ὅμως πρός τά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα φαίνεται ὅτι οἱ γερμανικοί καθρέφτες, ἰδίως αὐτοί τῆς Βοημίας, εἶχαν διεισδύσει μαζί μέ ἄλλα γερμανικά προϊόντα ὑαλουργίας στίς ἀγορές τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀναγκάζοντας τούς βενετσιάνικους νά περάσουν σέ δεύτερη μοίρα⁵⁰. Ἐνδεικτικό παράδειγμα ὁ συνέταιρος τοῦ Ἀδ. Κοραῆ, Στάθης Θωμάς, ὁ ὁποῖος τό 1773 εἶναι ἀποδέκτης παραγγελίας 310 καθρεφτῶν προέλευσης Νυρεμβέργης, πού φθάνουν στή Σμύρνη ἀπό τό Ἀμστερνταμ⁵¹. Συχνότερα ὅμως γιά τήν

45. Βλ. σχετικές ἀναφορές Στ. Παπαδόπουλος - Χρυσόστομος Φλωρεντῆς, *Νεοελληνικό Ἀρχεῖο Μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα γιά τήν τεχνική καί τήν τέχνη*, Ἀθήνα 1990, σ. 74-75, 76, 97, 107.

46. Βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Ἐμπορικές πρακτικές στό τέλος τῆς τουρκοκρατίας. Μυκονιάτες ἔμποροι καί πλοιοκτήτες*, Ἀθήνα 1993, σ. 77.

47. Ὁ ἔμπορος αὐτός δολοφονήθηκε λίγο πρὶν ἀναχωρήσει ἀπό τήν Πάτμο καί ἡ καταγραφή ἀφορᾷ ὅσα ἐμπορεύματα θρέθηκαν στήν κατοχή του· βλ. σχετικό ἔγγραφο Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, Κώδικας Κοινοῦ, ἀρ. 1, f. 1963/110 – ἡ ἀρίθμηση σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔχει κάνει ὁ Β. Παναγιωτόπουλος, «Ἀρχεῖο Μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου. (Ταξινόμηση καί φωτογράφιση)», π. Ὁ Ἐρανιστής, τ. 3, 1965, σ. 145-156. Τήν ἀρχειακή αὐτή ἐπισημάνση, ὅπως καί τίς ὑπόλοιπες ἀπό τό συγκεκριμένο αὐτό ἀρχεῖο, ὀφείλω στήν Εὐδοκία Ὀλυμπίτου πού ἐκπνεῖ διδακτορική διατριβή γιά τήν Πάτμο· τήν εὐχαριστῶ καί ἀπό ἐδῶ.

48. Βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, *Ὁ ἐμπορικός οἶκος Γερούση 1827-1870. Ἀπό τήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία στό ἐλληνικό κράτος*, δακτ. διδ. διατρ., Ἀθήνα 1989, σ. 93, 95.

49. Βλ. Γ. Λάιος, *Ἡ Σιάτιστα καί οἱ ἐμπορικοὶ οἶκοι Χατζημιχαήλ καί Μανούση (17ος-19ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 13.

50. Βλ. F. Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*, τ. 2, Παρίσι 1800, σ. 71-72, 95-96 (πθ. καί ἐλλ. μετάφρ. Ἑλένη Γαρίδη, Ἀθήνα 1974, σ. 197-198, 206-207)· Ν. Παπαδόπουλος, *Ἑρμῆς ὁ Κερδῶς*, ὁ.π., τ. 1, σ. 236-237 καί τ. 3, σ. 407-408.

51. Βλ. Β. J. Slot, «Commercial activities of Korais in Amsterdam», π. Ὁ Ἐρανιστής, τ. 16, 1980, σ. 132-133. Συνήθως ὅμως τά γερμανικά γυαλικά, πού εἶχαν κυριαρχήσει στή Σμύρνη στό τέλος τοῦ 18ου αἰώνα, ἔφθαναν μέσω Τεργέστης· βλ. Elena Frangakis-Syrett, *The commerce of Smyrna in the eighteenth century (1700-1820)*, Ἀθήνα 1992, σ. 176.

Στοιχεία γιά τόν οικιακό εξοπλισμό: ὁ καθρέφτης

εἰσαγωγή τῶν γερμανικῶν καθρεφτῶν, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τίς περιοχές τῆς Μακεδονίας καί τῆς Ἡπείρου, ἀκολουθοῦνταν οἱ χερσαῖοι δρόμοι τῶν караβανιών⁵².

Οἱ καθρέφτες —προϊόντα ἀπό τή φύση τους ἐξαιρετικά εὐθραυστα— μεταφέρονταν συνήθως συσκευασμένοι, πολλοί μαζί, σέ κάσες⁵³. Σέ κάποια περίπτωση μάλιστα γνωρίζουμε καί τήν ἀξία τοῦ κιβωτίου μεταφορᾶς. Σημείωση τοῦ 1733 ἀπό τήν Πάτμο ἀναφέρει ὅτι ὁ διακο-Γεώργης ἔφερε ἀπό τή Βενετία, ἀνάμεσα στά ἄλλα, δώδεκα χρυσούς καθρέφτες πού κόστισαν: «εἰς κατρεύταις 6 πρὸς λίτρ. 18 κάμνει - λίτρ. 108, ἕτεροι κατρεύταις 6 πρὸς λίτρ. 12 κάμνει - λίτρ. 072, εἰς τό σεντούκι τῶν κατρευτῶν - λίτρ. 003: σουλ(τία) 17»⁵⁴. Ἐπειδὴ μάλιστα συχνά οἱ καθρέφτες αὐτοὶ μεταφέρονταν μακριά ἀπὸ τοὺς τόπους εἰσαγωγῆς τους, ἐπανασυσκευάζονταν ἐπιτόπου σέ κιβώτια. Σέ σημείωση, ἀπὸ τήν Πάτμο καί πάλι, πού χρονολογεῖται στά 1756, διαβάζουμε: «τοῦ μαστόρου ὅπου ἔκαμε τῷ σετουῦκο τοῦ κατρεύτη 00:10»⁵⁵.

Ἡ ἀφιξη τῶν καθρεφτῶν στό συγκεκριμένο τόπο δέν ἀποδεικνύει καί τήν ἐπιτόπια χρήση τους. Κάποιες σκάλες χρησίμευαν ὡς ἐνδιάμεσοι σταθμοὶ προώθησης τῶν καθρεφτῶν σέ ἄλλες πόλεις. Ἐνδιαφέρον ἐδῶ παρουσιάζει τὸ παράδειγμα τῆς Πάτμου. Ὅπως εἶδαμε σημαντικός ἀριθμὸς καθρεφτῶν ἔφθανε στό νησί αὐτὸ ἀπὸ τή Βενετία γιὰ λογαριασμό τῆς μονῆς τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου. Εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ὅμως ἂν οἱ καθρέφτες αὐτοὶ διοχετεύονταν στὴν ἀγορά τοῦ νησιοῦ. Τό πιθανότερο μάλιστα εἶναι ὅτι οἱ καθρέφτες πού ἔφθαναν στὴν Πάτμο μέσω τῆς μονῆς δέν ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο ἐμπορίου, ἀλλὰ κάλυπταν ἄλλες ἀνάγκες τῆς μονῆς ἢ τῆς κοινότητος τοῦ νησιοῦ⁵⁶. Ὑπάρχουν κάποιες ἐνδείξεις πού ἐνισχύουν αὐτὴ τὴν ὑπόψια. Κατὰρχὴν συναντᾶμε μνεῖες ἐπανεξαγωγῆς ἀπὸ τήν Πάτμο καί δωρεῶν καθρεφτῶν, στίς ὁποῖες θά ἐπανέλθουμε παρακάτω ἐκτενέστερα. Ἐπίσης, ἐνῶ γνωρίζουμε ὅτι τουλάχιστον κατὰ τὴ δεκαετία 1730-1740 ἔχουν εἰσαχθεῖ καθρέφτες στὴν Πάτμο, τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ δέν ἐντοπίζεται παρὰ μεταγενέστερα καί στά ἐγγγραφα προικοδοτήσεων εὐπορῶν οἰκογενειῶν τοῦ νησιοῦ⁵⁷.

52. Ἐνδεικτικά, καθρέφτες περιελάμβαναν στά ἐμπορεύματα πού ἔφερναν ὅταν ἐπέστρεφαν ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπῃ οἱ «πραγματευτάδες» τῆς Μοσχόπολης· βλ. Θ. Γεωργιάδης, *Μοσχόπολις*, Ἀθήνα 1975, σ. 107.

53. Βλ. σχετικὲς μνεῖες Α. Tenenti, ὁ.π., σ. 127, 185, 189, 219, 311, 325, 549.

54. Βλ. Στ. Παπαδόπουλος - Χρ. Φλωρεντῆς, ὁ.π., σ. 74-75.

55. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου, κῶδ. 1004, φ. 221.

56. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι σέ κατάστιχο τῆς Πάτμου σημειώνεται ὅτι ξοδεύτηκαν συνολικά 103 ρεάλια γιὰ τὴν προμήθεια τεσσάρων καθρεφτῶν, ἐνῶ τὸ κόστος δύο σεντουκιῶν προσδιορίζεται σέ 9:10 ρεάλια (βλ. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου, φορολογικὸ κατάστιχο τοῦ 1709).

57. Τὸ πρῶτο πατμιακὸ προικοσύμφωνο στό ὁποῖο ἐντοπίσαμε προικοδότηση καθρέφτη χρονολογεῖται στά 1765· βλ. Στ. Παπαδόπουλος - Χρ. Φλωρεντῆς, ὁ.π., σ. 132. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῶν προικοδοτήσεων τῶν θυγατέρων τῆς οἰκογέ-

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Μιά απόπειρα χαρτογράφησης

Νομίζω λοιπόν ότι τή διασπορά της χρήσης του καθρέφτη στον ελληνικό χώρο μπορεί να τήν παρακολουθήσει κανείς με μεγαλύτερη εύκρινεια μέσα από τις πράξεις προικοδότησης —καί δευτερευόντως τις διαθήκες—, διότι σέ αὐτοῦ τοῦ τύπου τίς μαρτυρίες ἔχουμε μιά ἀδιάψευστη ἀπόδειξη προσωπικῆς χρήσης τοῦ καθρέφτη ἢ ἐνταξίς του στόν οἰκιακό ἐξοπλισμό. Κάποιες ἐπιφυλάξεις, πού θά μπορούσαν νά ἐγερθοῦν ἐδῶ, ἔχουν ἄλλες ἀφετηρίες.

Καταρχήν θά μπορούσε νά προβληθεῖ ἡ ἐπιφύλαξη ὅτι στό προικοσύμφωνο μπορεί νά μὴν ἔχει καταγραφεῖ ὁ καθρέφτης, ἀκόμη καί ἐάν ὁ τελευταῖος συμπεριλαμβανόταν στά προικιζόμενα ἀγαθά. Πράγματι συναντάμε κάποια ἔγγραφα ὅπου γίνεται γενικά λόγος γιά προικοδοσία τῆς «μασαρίας» τοῦ σπιτιοῦ, χωρίς νά ὑπάρχει ἐπεξήγηση γιά τὰ ἀντικείμενα πού τήν συναποτελοῦν⁵⁸. Ἡ ἀμφιβολία ὅμως αὐτή εἶναι ἐξαιρετικά ἀνίσχυρη, διότι οἱ περιπτώσεις αὐτές εἶναι πολύ περιορισμένες. Ἀντίθετα ἡ συνήθης πρακτική ἦταν νά ὑπάρχουν λεπτομερέστερες καταγραφές καί τοῦ παραμικροῦ προικίου, κινήτου ἢ ἀκινήτου.

Σοβαρότερο καί ἔως ἕνα βαθμό ἀξεπέραστο εἶναι τό πρόβλημα τῆς ἔλλειψης ἀρχειακῶν πηγῶν. Πράξεις προικοδότησης δέν διασώζονται μέ τήν ἴδια πυκνότητα ἀπό ὅλες τίς περιοχές. Ἔτσι τό νοταριακό σύστημα πού ἐφαρμόστηκε στίς Κυκλάδες καί στά Ἑπτάνησα ἔχει ἐπιτρέψει νά διασωθεῖ σημαντικός ἀριθμός προικοσυμφῶνων ἀπό αὐτά τὰ νησιά, ἐνῶ ἄλλες ἡπειρωτικές περιοχές εἶναι φτωχές σέ τέτοιας μορφῆς ἔγγραφα⁵⁹.

Ἐπιχειρήσαμε μιά ἀποτύπωση ὅσων μαρτυριῶν ἐντοπίσαμε σέ προικοσύμφωνα καί διαθήκες ὥστε νά σχηματίσουμε μιά πληρέστερη εἰκόνα τῆς διὰδοσης πού εἶχε ἡ χρήση τοῦ καθρέφτη. Ἡ καταγραφή πού προέκυψε δέν μπορεί βέβαια νά θεωρηθεῖ ἐξαντλητική. Εἶναι ἀπλά ἐνδεικτική τοῦ χρονικοῦ προσδιορισμοῦ καί τοῦ γεωγραφικοῦ ἐντοπισμοῦ τοῦ πράγματος. Συνεπῶς ἡ μνεῖα ὑπαρξῆς καθρέφτη σέ μιά περιοχή εἶναι ἕνα σταθερό, ἀδιαμφισβήτητο στοιχεῖο ἐνσωμάτωσής του στόν ἐξοπλισμό τοῦ σπιτιοῦ, ἡ ἐπισή-

νειας τοῦ Π. Ξένου τήν ἐποχή αὐτή οἱ καθρέφτες ἀποτελοῦσαν συστατικό τῆς σκευῆς τοῦ σπιτιοῦ τῶν εὐπορῶν οἰκογενειῶν· βλ. Sp. Asdrachas, *ὁ.π.*, σ. 211.

58. Στήν κατηγορία αὐτή ἀνήκουν, γιά παράδειγμα, προικοσύμφωνα τῆς Σκύρου στά ὁποῖα καταγράφονται μέν προικιζόμενα ἀγαθά, ἀλλά στό τέλος γίνεται γενικά λόγος καί γιά τή «λούνη ἢ ἀλώνη» (δηλαδή τή διακόσμηση) τοῦ σπιτιοῦ· βλ. Ξ. Ἀντωνιάδης, «Προίκα καί προικοσύμφωνα στή Σκύρο ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Ἑπετηρίς Κέντρου Ἑρεῦνης Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 31, 1995, σ. 203-205, καί τοῦ ἰδίου, *Ἀρχεῖο ἐγγράφων Σκύρου*, Ἀθήνα 1990, σ. 38, 106, 181 κ.ά., ὅπου σχετικά παραδείγματα.

59. Σχετικά μέ τὰ σωζόμενα ἀπό τίς διάφορες περιοχές τῆς Ἑλλάδας προικοσύμφωνα βλ. τήν καταγραφή τοῦ Ἰάκ. Βισβίζη, «Τινά περί τῶν προικῶν ἐγγράφων κατὰ τήν βενετοκρατίαν καί τήν τουρκοκρατίαν», *Ἑπετηρίς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (Ε.Α.Ι.Ε.Δ.)*, τ. 12, 1965, σ. 4-66.

Στοιχεία για τον οικιακό εξοπλισμό: ο καθρέφτης

μανση όμως και η πυκνότητα των σχετικών πληροφοριών υπόκεινται στη «δουλεία» που επιβάλλουν ή αποσπασματικότητα και οι περιορισμοί των διαθέσιμων πηγών.

Η ένδεικτική έρευνα που επιχειρήσαμε αφορά το χρονικό διάστημα από τα τέλη του 16ου αιώνα έως και τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα. Πριν από τον 17ο αιώνα συναντήσαμε λίγες μνείες προικοδότησης καθρεφτών⁶⁰. Μία από αυτές προέρχεται από τη Νάξο, όπου σε προικοσύμφωνο που είχε συνταχθεί στις 12 Νοεμβρίου 1575, ανάμεσα στα άλλα προικώα αγαθά, η μητέρα δίνει στη θυγατέρα της «κατρεύτη χρυσοκολωνάτον ένα»⁶¹. Κάποιες άλλες μαρτυρίες μάς έρχονται από τη Σαντορίνη. Η παλαιότερη χρονολογείται το 1588 και αφορά προικοδότηση ενός χρυσού καθρέφτη⁶².

Πύκνωση των μαρτυριών προικοδότησης καθρεφτών έντοπίζεται στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου. Σε σχετικό πίνακα στο τέλος της εργασίας αυτής αποδελτιώνουμε μαρτυρίες που συγκεντρώσαμε από τα νησιά του Αιγαίου, ενώ σημειώνουμε τη διατύπωση με την οποία δηλώνεται ή μεταβίβαση. Η τελευταία επιτρέπει να σχηματίσουμε πληρέστερη εικόνα για τον άριθμό, το μέγεθος, την ποιότητα και την προέλευση των μνημονευόμενων καθρεφτών. Η αποδελτίωση αυτή φυσικά δεν είναι εξαντλητική αλλά απλώς ένδεικτική της παρουσίας τους στα προερχόμενα από το νησιωτικό χώρο τεκμήρια. Αραιότερες μνείες συναντήσαμε σε έγγραφα από την Κρήτη⁶³ και τα Έπτάνησα (Λευκάδα, Κεφαλονιά)⁶⁴, όπου η βενετική κυριαρχία είχε επιδράσει στις πολιτισμικές συνήθειες τουλάχιστον των ευπορων οικογενειών, αλλά και έγγραφα από τη Μακεδονία (Σιάτιστα)⁶⁵ ή τη Μικρά Ασία (Σμύρ-

60. Εκτός από τα προικώα έγγραφα μία από τις πρώτες μνείες καθρέφτη «ατζαλένιου μεγάλου» περιλαμβάνεται και στην καταγραφή της ακίνητης περιουσίας του Στ. Γίζη από τον Χάνδακα που αναφέραμε παραπάνω (Θ. Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 83).

61. Βλ. Ιάκ. Βισβίλης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.*, τ. 4, 1951, σ. 95.

62. Βλ. Αρχείο Καθολικής Έπισκοπής Σαντορίνης (σε μικροφίλμ στο Μ.Ι.Ε.Τ.), προικοσύμφωνα, φάκ. 1, έγγρ. με ημερομηνία 11 Νοεμβρίου 1588. Άλλες αναφορές από το νησί αυτό, βλ. στο σχετικό πίνακα του παραρτήματος.

63. Βλ. καταλόγους προικίων του 1598 και 1648 από το Χάνδακα (Θ. Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 83 και Μαρία Κωνσταντουδάκη, *ό.π.*, σ. 129 αντιστοίχως) και κατάλογο δημιουργών άγαθών όθωμανού άξιωματούχου, όπου περιλαμβάνεται 1 παλαιός καθρέφτης άξίας 280 γρ. και 2 θήκες καθρεφτών 7 γρ. (Ν. Σταυρινίδης, *ό.π.*, σ. 69).

64. Βλ. προικοσύμφωνα του 1694 και 1816 από την Κεφαλονιά (Γ. Πετρόπουλος, «Νοταριακά πράξεις Κεφαλληνίας της συλλογής Ε. Μπέσσα των έτών 1701-1856», *Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, τ. 4, Άθήνα 1962, σ. 416 και 440) και διαθήκη του 1728 από τη Λευκάδα (Π. Ροντογιάννης, «Η διαθήκη του Παναγιώτη Δοξαρά», *Π. Έπανησιακά Φύλλα*, τ. 7, τχ. 6', 1969, σ. 125).

65. Βλ. κατάλογο περιουσιακών στοιχείων του 1699: Ν. Πανταζόπουλος - Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη (συνεργ.), *Κώδιξ Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης 12'-18' αί.*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 59· προικοσύμφωνο του 1803: Στ. Κυριακίδης, «Σύμμεικτα. Διά-

Δημήτρης Δημητρόπουλος

νη)⁶⁶. Τά δεδομένα αυτά άφορουν τίς περιοχές στίς όποιες μέ θετικό τρόπο άπαντάται ή παρουσία καθρεφτών. Δέν ίσχύει φυσικά τό αντίθετο. Δηλαδή σέ καμία περίπτωση δέν μπορούμε νά ίσχυριστούμε ότι στίς περιοχές όπου δέν έντοπίσαμε καθρέφτες άπουσίαζε καί τό άντικείμενο αυτό από τήν καθημερινή ζωή των κατοίκων, είτε ως διακοσμητικό στοιχείο του σπιτιού είτε ως άντικείμενο προσωπικής χρήσης⁶⁷. Η ίδιοτυπία καί ή ένδεια των πηγών — στήν όποία ήδη άναφερθήκαμε— σέ αυτό τό σημείο άποδεικνύεται καθοριστική⁶⁸.

Άπό τήν άλλη πλευρά, τό στοιχείο πού προβάλλει άπό τά δικαιοπρακτικά έγγραφα είναι ότι καθρέφτες περιλαμβάνονταν μεταξύ των προικών άγαθών μόνο στίς προικοδοτήσεις εύπορων οίκογενειών. Αυτό τεκμηριώνεται άπό τό γεγονός ότι οί καθρέφτες συναντώνται άποκλειστικά σέ πράξεις όπου ό άριθμός των προικιζόμενων άγαθών, κινητών καί άκινήτων, είναι μεγάλος. Επίσης προκύπτει άπό τά όνόματα των συμβαλλομένων οίκογενειών,

φορά έγγραφα των χρόνων τής τουρκοκρατίας», π. *Μακεδονικά*, τ. 2, 1941-1952, σ. 681, καί προικοσύμφωνο του 1831: Α. Σιγάλας, «Πατριαρχικά πράξεις, φερμάνια καί άλλα τινά έγγραφα», π. *Μακεδονικά*, τ. 1, 1940, σ. 308.

66. Βλ. «έγγλαθή» (κατάλογο προικιζομένων άγαθών) του 1691: Ν. Κ. Χ. Κωστής, «Άποσπάσματα έκ σμυρναϊκού κώδικος», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, τ. 6, 1901, σ. 169· προικοσύμφωνο άχρονολόγητο των μέσων του 18ου αιώνα: του ίδιου, *Σμυρναϊκά Άνάλεκτα*, Άθήνα 1906, σ. 36.

67. Όπως στήν Κρήτη όπου συναντάμε ήδη στήν *Έρωφίλη* του Χορτάση τό ρήμα «καρφιτίζομαι», πράγμα πού προϋποθέτει τή χρήση «καρφίχτου»· βλ. Έμμ. Παπαδάκης, *Μορφάι του λαϊκού πολιτισμού τής Κρήτης του 15ου καί 16ου αιώνα κατά τάς γραμματειακάς πηγάς*, Άθήνα 1976, σ. 41-42. «Καρφίχτης» ήταν ή συνήθης όνομασία του καθρέφτη στήν Κρήτη τήν έποχή τής βενετοκρατίας καί άργότερα· βλ. Φ. Κουκουλές, «Συμβολή εις τήν κρητικήν λαογραφίαν επί βενετοκρατίας», *Έπετηρίς Έταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. 3, 1940, σ. 36. Φαίνεται όμως ότι καθώς άποτελούσε μάλλον άντικείμενο πολυτελείας, ή παρουσία του περιοριζόταν στά άρχοντικά των μεγάλων πόλεων του νησιού. Χαρακτηριστικό είναι έτσι τό γεγονός ότι σέ νοταριακό κώδικα άπό τήν ύπαιθρο τής Κρήτης (Μοναστηράκι Άμαρίου) πού έχει έκδοθει στό σύνολό του δέν συναντάμε καθρέφτη άνάμεσα στά προικοδοτούμενα άγαθά· βλ. W. Bakker - A. Van Gemert, *Μανόλης Βαρούχας νοταριακές πράξεις, Μοναστηράκι Άμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο 1987.

68. Θα πρέπει όμως νά σημειώσουμε ότι ύπάρχουν καί περιοχές στίς όποιες δέν έντοπίσαμε μνείες καθρεφτών παρότι μάς είναι γνωστός σημαντικός άριθμός προικοσυμφώνων. Σημειώνουμε τό χαρακτηριστικό παράδειγμα τής Άθήνας, όπου, άν καί ή παράδοση θέλει τά σπίτια των πλουσίων Άθηναίων διακοσμημένα μέ βενετσιάνικους καθρέφτες (βλ. σχετικά Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *Ίστορία των Άθηνών επί τουρκοκρατίας άπό του 1400 μέχρι του 1800*, τ. 1, Άθήνα 1902, σ. 327), δέν μπορέσαμε νά βρούμε προικοδότηση καθρέφτη στά δημοσιευμένα προικοσύμφωνα τής περιοχής, παρά τό γεγονός ότι αυτά χρονολογούνται στό δεύτερο μισό του 18ου καί στίς άρχές του 19ου αιώνα· γιά τά σχετικά έγγραφα βλ. Δ. Καμπούρογλου, *Μνημεία τής ίστορίας των Άθηνών*, τ. 3, Άθήνα 1892, σ. 27-117· Γ. Πετρόπουλος, «Ο κώδιξ του νοταρίου Άθηνών Παναγή Πούλου 1822-1833», *Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, τ. 1, Άθήνα 1957.

Στοιχεία για τον οικιακό εξοπλισμό: ο καθρέφτης

πού είναι από τις ισχυρότερες του τύπου στον οποίο συντάχθηκε το κάθε έγγραφο. Αν περιοριστούμε στο παράδειγμα της Νάξου, από την οποία έχουμε συγκεντρώσει αρκετές αναφορές, μπορούμε να σημειώσουμε μεταξύ των κατόχων κατρεφτών μέλη άρχοντικών οικογενειών, όπως των Μπαρότζη, Σομμαρίπα, Σιγάλα, Τάγαρη, Γοζαδίνου, Γεράρδη⁶⁹. Παράλληλα, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, προσηγορικά ένδεικτικά ισχύος και κύρους (όπως «άρχων», «μισέρ», «κύρ») συνοδεύουν τα ονοματεπώνυμα των συμβαλλομένων προσώπων.

Φαίνεται λοιπόν ότι κατά τον 17ο — όπως επίσης και κατά τον 18ο — αιώνα ο καθρέφτης ήταν, όπως και στη Δυτική Ευρώπη, ένα αντικείμενο γνωστό και αγαπητό στους κατοίκους⁷⁰, αλλά ουσιαστικά ένα αντικείμενο «πολυτελείας», εισαγόμενο και ακριβό, το οποίο δένει με τα άλλα έπιπλα και σκεύη που φροντίζουν να προμηθευτούν οι πιο εύπορες οικογένειες. Για τους ανθρώπους αυτούς λειτουργούσε ως αγαθό που προσδιόριζε ένα στυλ ζωής και ταυτόχρονα ως σύμβολο κοινωνικής καταξίωσης⁷¹.

Από την άλλη πλευρά όμως φαίνεται ότι την εποχή αυτή δεν αποτελούσε αντικείμενο απαραίτητο για τη σύσταση του νοικοκυριού ούτε στις πλουσιότερες οικογένειες. Έτσι στα 1795, όταν ο αρχιεπίσκοπος Λαρίσης αναγκάζεται, πιεσμένος από το κοινωνικό πρόβλημα που δημιουργούσε η απαίτηση μεγάλων προικιών, να εκδώσει εγκύκλιο στην οποία όρίζει με ακρίβεια τα απαραίτητα για τη σύσταση της προίκας αγαθά, δεν περιλαμβάνει τον καθρέφτη στα αναγκαία για καμία από τις τέσσερις εισοδηματικές τάξεις που διακρίνει⁷². Ο καθρέφτης απουσιάζει επίσης και από ανάλογες μεταγενέστε-

69. Στοιχεία για τους Μπαρότζη, Σομμαρίπα, Γοζαδίνους, Γεράρδη στη Νάξο βλ. Ν. Κεφαλληνιάδης - Β. Slot, *Οικόσημα στη Νάξο*, Αθήνα 1980, σ. 10-13, 26-27. Ένδεικτικό ίσως στοιχείο της παρουσίας του καθρέφτη στο νησί αυτό είναι η ύπαρξη του οικογενειακού ονόματος «Κατρεφτάκης» που άπαντα σε νοταριακά έγγραφα του 17ου αιώνα βλ. Αναστασία Σιφωνίου-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689*, ανάπτυπο από την *Επετηρίδα Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 29-30, 1982-1983, Αθήνα 1990, σ. 301, 302, 600, 694, 1155 κ.ά.

70. Για την «τρέλα» του καθρέφτη που είχε καταλάβει τους κατοίκους των πόλεων της Δυτικής Ευρώπης και την εύρύτατη εξάπλωσή του στα σπίτια βλ. Sabine Melchior-Bonnet, *ό.π.*, σ. 83-89, 94-97. Αντίθετα στην έπαρχία ή διάδοσή του ήταν ιδιαίτερα άργη και οι καθρέφτες απουσιάζουν σχεδόν ως το τέλος του 19ου αιώνα βλ. στο ίδιο, σ. 97-105.

71. Αυτό τον ρόλο του καθρέφτη αποκαλύπτει με χαρακτηριστικό τρόπο η διαθήκη της Αικατερίνης χήρας του Ιακώβου Γριμάλδη, που συντάχθηκε στη Νάξο το 1807. Σε αυτήν η διαθήτρια, γόνος μίας από τις παλαιότερες και ισχυρότερες οικογένειες του νησιού, όρίζει για τον πρωτότοκο γιό της ανάμεσα στα άλλα: «διά κατρεφταις και κάτρα όπου δέν έχει να του δόσι να είναι κρατιμένος ο αδελφός του να του δίνει γρόσια εκατό»· Β. Ζάγκας, «Δύο διαθήκαι εκ Νάξου», π. *Νέον Αθηναίον*, τ. 1, 1955, σ. 67.

72. Βλ. Ν. Κ. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκκης*, Αθήνα 1980, σ. 98-100.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ρες κανονιστικές ρυθμίσεις, όπως αυτή του 1845 των χωριών του Ζαγορίου⁷³. Ουσιαστικά, νομίζω ότι μόνο στον προχωρημένο 19ο αιώνα, όταν πλέον η βιομηχανική παραγωγή έχει μειώσει σημαντικά το κόστος του, ή χρήση του καθρέφτη εξαπλώνεται και καθίσταται πλέον απαραίτητο συμπλήρωμα της διακόσμησης και του αγροτικού σπιτιού⁷⁴. Ο «βενετσιάνικος» καθρέφτης είναι ιδιαίτερα της μόδας τον 19ο αιώνα και η μνεία του συχνή στα προικοσύμφωνα⁷⁵. Τότε όμως πλέον είναι συνήθως απελευθερωμένος από την εξαιρετικά βαριά, περίπλοκη σκαλιστή κορνίζα που τον συνόδευε σε προγενέστερες эпоχές, ή οποία σιγά-σιγά αντικαθίσταται με μία απλή ξύλινη βέργα⁷⁶.

Τό κόστος

Τό κόστος απόκτησης ενός καθρέφτη τοίχου ήταν —τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα— μεγάλο. Παρότι όμως έχουμε κάποιες πληροφορίες για τη χρηματική αποτίμηση της αξίας κάποιων καθρεφτών, δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τι πραγματικά αντιπροσώπευαν οι τιμές αυτές. Την ίδια δυσκολία αντιμετωπίζουμε αν θελήσουμε να εντάξουμε τις τιμές τους σε μία συγκριτική κλίμακα που να περιλαμβάνει και άλλα αγαθά. Παρά τις δυσχέρειες αυτές, η γενική εικόνα που αποκομίζει κανείς από τις διαθέσιμες πληροφορίες είναι ότι οι καθρέφτες απολάμβαναν αρκετά υψηλές τιμές διάθεσης.

Ας ανοίξουμε εδώ μία μικρή παρένθεση. Οι υψηλές τιμές νομίζω ότι δεν άφορουσαν ούτε ειδικά τους καθρέφτες, ούτε τους καθρέφτες συγκρινόμενους με άλλα αντικείμενα με παρόμοια γνωρίσματα. Γενικότερα τα προϊόντα

73. Βλ. τη σχετική «стіμα», Δ. Σάρρος, «Ζαγοριακῶν Θεσμίων ἔρευνα», π. *Ἑπειρωτικά Χρονικά*, τ. 2, 1927, σ. 297-300, πβ. καί Κ. Φρόντζος, «Ἑπειρωτικά ἔθιμα», π. *Ἑπειρωτική Ἑστία*, τ. 4, 1955, σ. 315-317.

74. Ἐνδεικτικά βλ. σχετικές μαρτυρίες γιά τή χρήση καί τή θέση τοῦ καθρέφτη μέσα στό σπίτι: Δ. Λουκόπουλος, *Αἰτωλικαί οἰκήσεις, σκεύη καί τροφαί*, ἐπανεκδ. Ἀθήνα-Γιάννινα 1984 (1925), σ. 35· Μαρία Ἰωαννίδου, *Οἰκίαι Ἀραχώθης*, ὁ.π., σ. 72· Κ. Γεωργιάδης, ὁ.π., σ. 121· Θ. Κωστάκης, «Τσακωνική λαϊκή ἀρχιτεκτονική», π. *Λαογραφία*, τ. 19, 1960, σ. 296· Η. Καραναστάσης, «Τά ἔθιμα τοῦ γάμου στά χωριά τῆς Κῶ Ἀντιμάχεια καί Καρδάμενα», π. *Δωδεκανησιακόν Ἀρχεῖον*, τ. 4, 1963, σ. 233· Γ. Μέγας, ὁ.π., σ. 13-14· Μ. Ἀρφαράς, «Τό δίπατο λαϊκό νισύρικο σπίτι», π. *Νισυριακά*, τ. 6, 1978, σ. 46· Ἐλένη Λειμωνά-Τρεμπέλα, ὁ.π., σ. 39· Ἰωάννα Κριτσέλη-Προβίδη, «Τό λαϊκό σπίτι τοῦ χωριοῦ Ταξιάρχης Ἠλείας», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Ἠλειακῶν Μελετῶν*, τ. 3, 1984, σ. 669.

75. Βλ. Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Ἡ προίκα ἡ περί τοῦ θηρευτικοῦ βίου τῶν νεοελλήνων», *Ἀνθρωπολογικά γιά τό γυναικεῖο ζήτημα*, Ἀθήνα 1991, σ. 204.

76. Βλ. Sabine Melchior-Bonnet, ὁ.π., σ. 96. Εἰκόνες καθρεφτῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀπό τόν ἐλληνικό χώρο βλ. Χρ. Βαλλιάνος, Γ. Περβολαράκης, Γ. Νερολαδάκης, ὁ.π., σ. 143-144.

Στοιχεία για τον οικιακό εξοπλισμό: ο καθρέφτης

πού ήταν αποτέλεσμα εξειδικευμένης τεχνικής εργασίας ή είχαν κατασκευαστεί με τη χρήση εξελιγμένων για την εποχή τεχνικών μεθόδων, φαίνεται ότι στοίχιζαν ακριβά. Οί υψηλές τιμές πού απολάμβαναν τά προϊόντα αυτά άναδεικνύονται καλύτερα άν συγκριθούν με άλλου τύπου αγαθά, όπως τά τρόφιμα ή άν παραβληθούν με την αξία της γης, ιδιαίτερα μάλιστα τη φτωχή σέ παραγωγικότητα γη των νησιών. Τό θέμα είναι μεγάλο καί ή τεκμηριωμένη εξέτασή του θά άπαιτούσε ειδική συγκριτική μελέτη. Έδω νά έπισημά-νουμε μόνο κάποιες από τίς κατηγορίες πηγών πού παρέχουν πληροφορίες χρήσιμες στη διερεύνηση αυτή.

Μιά πολύ σημαντική πηγή είναι οί «στίμες», δηλαδή οί έγγραφες έκτιμήσεις προικών κυρίως αγαθών. Η έκτίμηση γινόταν σέ κάποιο από τά λογιστικά ή πραγματικά νομίματα πού ήταν σέ χρήση στην περιοχή. Ένδιαφέρον δέν έχει τόσο ή χρηματική αποτίμηση ενός αγαθοϋ, όσο ή αξία του συγκρινόμενη με την αξία των άλλων αγαθών πού περιλαμβάνονται στην πράξη έκτίμησης, σέ μία σταθερή, κατά τη δεδομένη εκείνη στιγμή, μονάδα μέτρησης.

Άς επανέλθουμε όμως στίς τιμές των καθρεφτών. Αύτές φαίνεται ότι τίς έπηρεάζαν σοβαρά δύο παράγοντες. Ο ένας ήταν ή ειδική κατεργασία πού άπαιτείτο για την κατασκευή τους, τεχνική την όποία μάλιστα όπως είδαμε για αρκετό καιρό μονοπωλούσε ή Βενετία. Ο δεύτερος καθοριζόταν από τό μεταφορικό κόστος πού θάρυνε πάντοτε τούς καθρέφτες, άφου άποτελούσαν για τίς ελληνικές περιοχές άποκλειστικά είσαγόμενο αγαθό, καί μάλιστα άντικείμενο πού άπαιτούσε μεγάλη προφύλαξη κατά τη μεταφορά καί τη συσκευασία του, έπειδή ήταν κατασκευασμένο από ύλικό έξαιρετικά εύθραυστο.

Στίς άρχαιακές πηγές άνιχνεύουμε κάποιες τιμές άγοράς καθρεφτών. Είμαι όμως πολύ άποσπασματικές καί δέν μάς έπιτρέπουν νά άποκτήσουμε μία συνολική εικόνα της διαμόρφωσης καί της εξέλιξής τους. Ένδιαφέρον πάντως παρουσιάζει τό γεγονός ότι διακρίνεται μία σταθερότητα στίς τιμές καθρεφτών πού άποκτήθηκαν την ίδια εποχή καί στην ίδια περιοχή, παρά τό γεγονός ότι ήταν ένα προϊόν δύσκολο νά «τυποποιηθεί», καθώς πρέπει νά ύπηρχε στην άγορά ποικιλία ως πρός την ποιότητα κατασκευής, τίς διαστάσεις, τό διακοσμητικό πλαίσιο. Έτσι δύο μαρτυρίες, πού χρονολογούνται ή μία στά τέλη του 16ου καί ή άλλη στίς άρχές του 17ου αιώνα, μάς δίνουν περίπου ίδιες τιμές. Συγκεκριμένα μεταξύ των σημειωμάτων με τίς οικονομικές δοσοληψίες του Γαβριήλ Σεθήρου στη Βενετία διαβάζουμε: στίς 22 Ιανουαρίου 1584: «καρφίκταις 4 [έχουσι] L. 15»⁷⁷ καί τόν Άπρίλιο του 1615: «Είς δύο καθρέπτας L. 7»⁷⁸.

77. Βλ. Μ. Μανούσας, «Αυτόγραφον τεϋχος χρονικών σημειωμάτων καί δοσοληψιών (1578-1588) του Γαβριήλ Σεθήρου», π. *Θησαυρίσματα*, τ. 9, 1972, σ. 32. Τό νόμισμα πού παριστάνεται θραχυγραφικά με τό γράμμα L είναι ή λίτρα ή λίρα, ή όποία είναι ίσοδύναμη με τό 1/6 του βενετικού δουκάτου καί ύποδιαιρείται σέ 20 σολδία.

78. Βλ. Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Τό τελευταίο αυτόγραφο σημειωματάριο (1613-1616) του Γαβριήλ Σεθήρου», π. *Θησαυρίσματα*, τ. 13, 1976, σ. 130.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Ἡ ἴδια σταθερότητα στίς τιμές παρατηρεῖται καί σέ μιά σειρά ἀπό ἀγορές καθρεφτῶν πού πραγματοποιήθηκαν πολλά χρόνια ἀργότερα, ἀπό τό 1733 ἕως τό 1743, γιά λογαριασμό τῆς μονῆς τοῦ Ἰωάννη Θεολόγου τῆς Πάτμου. Στίς σχετικές ἀναφορές —ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καί σέ πολλές μαρτυρίες ἀπό ἄλλες περιοχές— γίνεται μία γενική διάκριση σέ μεγάλους καί μικροὺς καθρέφτες, ἀπό τοὺς ὁποίους οἱ πρῶτοι τιμῶνται πρὸς δεκαοκτὼ λίτρες καί οἱ δεῦτεροι πρὸς δώδεκα⁷⁹. Ὅρισμένες ἐνδείξεις, πού χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα καί στίς ἀρχές τοῦ ἐπόμενου, ἐπιτρέπουν ἴσως τὴν ὑπόθεση ὅτι εἶχε μεσολαβήσει κάποια σοβαρὴ μείωση στίς τιμές τους. Οἱ μαρτυρίες ὁμῶς πού ἔχουμε στὴ διάθεσή μας εἶναι ἐπιβεβαιωτικές γιατί δὲν ἀφοροῦν καινούριους καθρέφτες. Συγκεκριμένα, τό 1791, πωλοῦνται στὴ Σμύρνη «τρεῖς καθρέπτες, ὁ ἓνας μεγάλος, γρόσια 46 μαϊδιὰ 20»⁸⁰. Ἐπίσης τό 1836, σέ ἔκθεση κατασχέσεως τῶν ἀντικειμένων τῆς οἰκίας τοῦ Γ. Μαυροκεφάλου στὴν Πάρο, ἐκτιμᾶται «εἰς καθρέπτης μεγάλος ραϊσμένος εἰς τὴν μέσην 2 [δραχμές]: 50 [λεπτά]», τὴ στιγμή πού γιά παράδειγμα ἓνα «κανταράκι» ἐκτιμήθηκε 4 δρχ. καί ἓνα παλαιό φανάρι 1,5 δρχ.⁸¹

Βασικὸ στοιχεῖο γιά τὸν καθορισμὸ τῆς ἀξίας τῶν καθρεφτῶν ἦταν τὸ μέγεθός τους. Τὸ κόστος τους ἀνέβαινε πολὺ ὅταν ἐπρόκειτο γιά μεγάλες ἐπιφάνειες, ἐπειδὴ ἦταν πολὺ δυσκολότερη ἡ κατασκευὴ τους καί δυσχερὴς ἡ μεταφορὰ τους. Ἀντίθετα τὰ μικρὰ προσωπικῆς χρήσεως καθρεφτάκια τὰ ἔβρισκε κανεὶς σέ χαμηλές τιμές⁸². Στὴν κατηγορία αὕτῃ πρέπει νὰ ἀνήκουν καί οἱ καθρέφτες πού μνημονεύονται σέ κατάλογο τιμῶν διαφόρων ἐμπορευμάτων, πού κατατέθηκε σέ συμβολαιογράφο τῆς Ζακύνθου τό 1722⁸³. Ἡ τιμὴ πού ὀρίζεται εἶναι «4:10 σολδιά ἢ ντουζίνα». Τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται

79. Βλ. Στ. Παπαδόπουλος - Χρ. Φλωρεντῆς, *ὁ.π.*, σ. 74-75, 76, 97. Σέ μία περίπτωση ἡ τιμὴ εἶναι ἐλάχιστα χαμηλότερη καθὼς τρεῖς καθρέφτες κοστολογοῦνται 43 λίτρες καί 10 σολδιά (στό ἴδιο, σ. 107).

80. Βλ. Β. Κρεμμυδᾶς, «Στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα: μιά ἀρχοντικὴ οἰκογένεια μεταναστεύει καί ἐνδυναμίζεται», π. *Τὰ Ἱστορικά*, τχ. 18-19, 1993, σ. 36. Νά σημειώσουμε ὁμῶς ἐδῶ ὅτι ἐπρόκειτο γιά καθρέφτες πού θρῖσκονταν ἤδη στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Ν. Μαυρογένη καί συνεπῶς ἦταν σέ δευτέρη χρήση. Μιά ἐκτίμηση σέ προικοσύμφωνο τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνα ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ, πού κοστολογεῖ ἓνα καθρέφτη πρὸς 6 γρόσια, ἴσως ἀναφέρεται σέ ἄλλου τύπου καθρέφτη, ἴσως τοῦ χειριοῦ· βλ. Ν. Κ. Χ. Κωστής, *Σμυρναϊκὰ Ἀνάλεκτα*, ὁ.π., σ. 36.

81. Βλ. σχετικὰ *Ἐφημερίς τῶν Ἀγγελιῶν*, ἀρ. 72, 4 Σεπτεμβρίου 1836, σ. 287.

82. Τὸ ἴδιο ἴσχυε καί στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη· βλ. Sabine Melchior-Bonnet, *ὁ.π.*, σ. 32. Ἐπίσης στὴν Ἀθήνα τοῦ 1834 ἓνα τέτοιο προσωπικῆς χρήσεως καθρεφτάκι κόστιζε 1 δραχμὴ, τὴ στιγμή πού ἓνα κτένι στοίχιζε 1,5 δρχ. καί μιά τράπουλα 0,7 δρχ.· βλ. σχετικὰ Ἰωάννα Πεπελάση-Μίνογλου, «Τὰ οἰκονομικὰ δεδομένα», *Τιμές καί ἀγαθὰ στὴν Ἀθήνα (1834). Κοινωνικὴ συμπεριφορὰ καί οἰκονομικὸς ὀρθολογισμὸς τῆς οἰκογένειας Βάσου Μαυροβουνιώτη*, Ἀθήνα 1988, σ. 152.

83. Βλ. Ντ. Κονόμος, «Ἐνα ζακυνθινὸ τιμολόγιο διαφόρων εἰδῶν γενικοῦ ἐμπορίου», π. *Ἐπτανησιακὰ Φύλλα*, τ. 9, τχ. α', 1976, σ. 37.

Στοιχεία για τον οικιακό εξοπλισμό: ο καθρέφτης

για μικρού σχήματος καθρέφτες ένισχύει, εκτός από την πολύ χαμηλή τιμή, το γεγονός ότι η κοστολόγηση όρίζεται με τη δωδεκάδα, καθώς και η θέση στον κατάλογο ανάμεσα σε προσωπικά ή «γυναικείας» χρήσεως αντικείμενα (βελόνες, σουγιάδες, κουμπιά, δακτυλήθρες).

Δύο άλλοι χαρακτηρισμοί που συχνά συναντάμε στα έγγραφα είναι «χρυσοί», «μαύροι» και πολύ σπανιότερα —όπως φαίνεται και στο παράρτημα με σχετικές αναφορές που ακολουθεί— «κόκκινοι» καθρέφτες. Παρόλο που οι τρόποι αυτοί δήλωσης των καθρεφτών είναι κοινοί σε διάφορες περιοχές και σταθερά επαναλαμβανόμενοι, δεν γνωρίζουμε σε τί ακριβώς αναφέρονται. Ίσως σχετίζονται με τη βαφή της κορνίζας (ιδιαίτερα στους «χρυσούς»). Είναι πιθανό όμως οι χαρακτηρισμοί «χρυσός» ή «κόκκινος» να έχουν σχέση με τη χημική σύσταση της επίστρωσης του καθρέφτη, που έδινε σε αυτόν την αντίστοιχη απόχρωση.

Δεν έντοπίσαμε την πιθανή διαφοροποίηση που επέφερε στην τιμή των καθρεφτών η διάκριση αυτή. Επίσης δεν γίνεται πάντοτε σαφές, από τις μαρτυρίες που έχουμε, εάν οι καθρέφτες εισάγονταν με τις κορνίζες τους ή εάν η προσθήκη και η βαφή του πλαισίου γινόταν στον τόπο εισαγωγής⁸⁴. Επιχρύσωση πάντως της κορνίζας των εικόνων γινόταν σε όρισμένες τουλάχιστον περιοχές του ελληνικού χώρου, όπως αποδεικνύεται και από σχετικές συμβάσεις που χρονολογούνται από τον 16ο αιώνα⁸⁵. Τέλος δεν έντοπίσαμε κάποια ένδειξη σχετικά με το είδος του ξύλου που χρησιμοποιόταν στις κορνίζες των καθρεφτών⁸⁶.

Οι χρήσεις

Εκτός από την ένταξη του καθρέφτη στην επίπλωση ή στον γενικότερο εξοπλισμό του σπιτιού, οι μαρτυρίες της εποχής επιτρέπουν να διακρίνουμε κάποιες άλλες παράλληλες χρήσεις και λειτουργίες του.

84. Σε όρισμένες περιπτώσεις πάντως όρίζεται ότι οι εισαγόμενοι καθρέφτες είναι «χρυσοί»· βλ. Στ. Παπαδόπουλος - Χρ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 74-75.

85. Σχετική σύμβαση από την Κρήτη, που χρονολογείται στα 1549, βλ. Μαρία Κωνσταντουδάκη, «Οι ζωγράφοι του Χάνδακος κατά το πρώτον ήμισυ του 16ου αιώνας οι μαρτυρούμενοι έκ των νοταριακών αρχείων», π. *Θησαυρίσματα*, τ. 10, 1973, σ. 376-377. Ένδιαφέρουσα είναι επίσης πληροφορία που περιλαμβάνεται σε διαθήκη του 1693 από την Κέρκυρα και σύμφωνα με την οποία ο διαθέτης αναφέρει: «Εις την εικόνα του Αγίου Σάββα έκαμα μία κορνίζα μαύρην, και ό εύγενής σ(ίγν)ορ δοττώρος Στέλιος Καλλικιόπουλος έκαμε μίαν γλυπτήν και περιχρυσομένην»· βλ. Α. Χ. Τσίτσας, «Χριστόδουλος Βούλγαρης μέγας πρωτοπαπάς Κερκύρας (1638-1693)», π. *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 3, 1978-1979, σ. 206.

86. Αντίθετα συχνή φαίνεται ότι ήταν στο τέλος του 17ου αιώνα ή χρήση ξύλου άχλαδιάς στις κορνίζες των εικόνων. Βλ. σχετικές μαρτυρίες σε διαθήκη που συντάχθηκε στη Βενετία τό 1683, Κ. Μέρτζιος, «Μικρός Έλληνομνήμων, τεύχος δεύτερον», π. *Ηπειρωτική Έστία*, τ. 7, 1958, σ. 646, 648.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Καταρχήν μπορούμε νά έντοπίσουμε τήν παρουσία μικρών καθρεφτών, αντικειμένων προσωπικής χρήσης. Ή άναγραφή αύτών των καθρεφτών στά προικοσύμφωνα γίνεται συνήθως χωρίς καμία ένδειξη διάκρισης από τούς καθρέφτες τοίχου. Συχνά όμως ή άναφορά στήν προικοδότησή τους γίνεται από κοινού μέ άλλα προσωπικά αντικείμενα τής νύφης. Παράλληλα ή έκτίμηση τής άξίας τους, πού όρισμένες φορές καταγράφεται στίς πράξεις προικοδοτήσεως, είναι ένδεικτική των διαστάσεων του καθρέφτη. Για παράδειγμα, σέ προικοσύμφωνο πού συντάχθηκε τό 1803 στή Σιάτιστα, διαβάζουμε: «έν μαρχαμάν» (= μανδήλι) «καί είς καθρέπτης καλός Πα[ράδες] 1080»⁸⁷, ένω σέ άνάλογη πράξη του 1816 από τήν Κεφαλονιά άναφέρεται: «μιά άράδα ένα ζευγάρι χερόκτια ένα σωκάρδι καί ένα ματελότο καί ένα καθρέφτης τάλαρα πέντε ταλ. 5»⁸⁸.

Ό μικρός προσωπικός καθρέφτης φαίνεται όμως ότι δέν ήταν σέ χρήση άποκλειστικά καί μόνο από τίς γυναίκες. Έτσι όταν τό 1816 φονεύεται μέσα σέ ένα καΐκι στήν Πάτμο κάποιος Ρεθυμνιώτης όνόματι Χουσεΐν Άγάς, συντάσσεται ένας κατάλογος μέ τά προσωπικά του αντικείμενα άνάμεσα στά όποια περιλαμβάνεται καί ένα «καθρευστάκη»⁸⁹. «Δύο καθρεφτάκια» περιλαμβάνονται επίσης στόν κατάλογο μέ τά προσωπικά είδη του «μακαρίτη δοτόρ Ίωάννη Τζολάκη», πού συντάχθηκε στήν Ύδρα στίς 20 Ίουνίου 1816⁹⁰. Φαίνεται όμως ότι ή καθημερινή χρησιμοποίηση του καθρέφτη από τούς άνδρες άντιστοιχοῦσε σέ διαφορετικά πρότυπα από αυτά πού ίσχυαν στήν όθωμανική αύτοκρατορία. Πολύ χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει σέ έπιστολή πού άποστέλλει, τό 1772, στόν Στάθη Θωμά, ό Σταμάτης Πέτρου, θέλοντας νά καυτηριάσει τήν άλλαγή πού παρατηρεί στή συμπεριφορά του Α. Κοραή στό Άμστερνταμ: «Όσά θά πάη στήν Μπούρσα, καταχερνά νά ντύνεται από τάς 11 1/2 ώραις έως στή μισή ύστερα από τό μεσημέρι καί πάντοτε έχει τόν καθρέφτη κοντά του, τό τσιμπίδι καί τό ψαλιδάκι ώσάν νά ήτο καμμία γιού φράου. Μάλιστα έχει ένα συχαμένο ίδίωμα όπου πάντοτε μπρός στό καθρέφτη στέκει»⁹¹.

Στόν αντίποδα του καθρέφτη ως προσωπικού χρηστικού αντικειμένου ίσως βρίσκεται ή λειτουργία του, όπως αύτή διαφαίνεται στό κείμενο μιάς ένθύμησης του 1690 από τή Μύκονο. Στή «σκριτούρα» λοιπόν πού συνέταξε ό Μαθίός Βιτάλης μέ «τά ότι έχω νά λάβω από τό ποτέ Μιχάλη Καλαμαρά τό πεθερό μου», άνάμεσα στίς άλλες όφειλές άναφέρει: «Άκόμη του έδωσα

87. Βλ. Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 681.

88. Βλ. Γ. Πετρόπουλος, *ό.π.*, σ. 440.

89. Βλ. Στ. Παπαδόπουλος - Χρ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 233.

90. Βλ. Α. Λιγνός (έκδ.), *Άρχεϊον Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. 5, Πειραιάς 1924, σ. 281.

91. Βλ. Φιλ. Ήλιού (έπιμ.), Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από τό Άμστερνταμ*, Άθήνα 1976, σ. λβ' καί 12.

Στοιχεία για τόν οικιακό εξοπλισμό: ο καθρέφτης

Ένα κατρέφτη χρουσό καί ἤθαλέ τονε στόν κόζμο καί ἐπλερώθηκέ τονε ρ[εάλια] 2 1/2, ως καθώς ἔχω νά τό ἀποδείξω μέ τίς ὁμοῖοι λογαριαστάδες ἐκείνου τοῦ καιροῦ»⁹². Ἡ διατύπωση τοῦ ἐγγράφου «ἤθαλέ τονε στόν κόζμο» εἶναι δυσνόητη. Εἶναι πιθανό ὅμως ὅτι ὁ καθρέφτης σέ αὐτή τήν περίπτωση εἶχε λειτουργία ἀνάλογη μέ αὐτή πού μπορούσαν νά ἔχουν καί τά κοσμήματα. Ἀποτελοῦσε δηλαδή ἕνα ἀγαθό ἐγνωσμένης ἀξίας τό ὁποῖο ὁ κάτοχός του εἶχε τή δυνατότητα νά ἐκποιήσῃ ἢ νά ἐνεχυριάσῃ. Μάλιστα φαίνεται ὅτι μπορούσε νά γίνῃ ἀποδεκτό ἀκόμη καί στίς οἰκονομικές του συναλλαγές μέ τήν κοινότητα.

Ὁ καθρέφτης ὡς ἐπαγγελματικό «ἐργαλεῖο» ἀποτελεῖ ἐπίσης μιά ἄλλη διάσταση τῆς χρήσης του. Ἦδη στά τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα, ἀνάμεσα στά διάφορα ἐμπορεύματα πού διακινοῦν οἱ πραγματευτάδες στά παζάρια, συμπεριλαμβάνονται καί «καθρέπτες διά μπαρμπέρηδες»⁹³. Παράλληλα μιά ἄλλη χρήση τοῦ καθρέφτη μᾶς διασώζει ὁ Ἑβλιγιά Τσελεμπή στήν περιγραφή τοῦ πανηγυριοῦ τῆς Ντόλιανης στή Μακεδονία, καθὼς ἀναφέρει ὅτι οἱ καθρέφτες περιλαμβάνονταν στά σύνεργα τῶν ποικιλώνυμων ταχυδακτυλουργῶν πού σύχναζαν στά πανηγύρια δίνοντας ὑπαίθριες παραστάσεις⁹⁴.

Μία ἄλλη διακοσμητική χρήση τοῦ καθρέφτη τόν συνδέει μέ τήν ζωγραφική. Ἡ πρακτική τῆς ζωγραφικῆς σέ καθρέφτες προέρχεται ἀπό τήν Ἰταλία, ἀλλά ἤδη ἀπό τά τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα ἔχουμε σχετικές μαρτυρίες καί ἀπό τήν Κρήτη. Στόν Χάνδακα μάλιστα κάποιος Rugier Montagna, ὁ ὁποῖος εἶχε λάβει ἀπό τή βενετική κυβέρνησις τό ἀποκλειστικό δικαίωμα πώλησης καθρεφτῶν, συνήπτε συμφωνίες μέ τοπικούς ζωγράφους προκειμένου νά ζωγραφίσουν κατὰ παραγγελία συγκεκριμένα θέματα σέ καθρέφτες⁹⁵.

Τέλος, ὁ καθρέφτης φαίνεται ὅτι ἀποτέλεσε ἕνα ἀπό τά συνηθέστερα δῶρα τῶν νησιωτικῶν κοινοτήτων πρὸς ὀθωμανοὺς ἀξιωματοῦχους. Οἱ μαρτυρίες πού ἔχουμε πυκνώνουν ἀπό τόν 18ο αἰῶνα καί μετὰ, καί εἶναι ἐνδεικτικές τῆς ἐξάπλωσης καί τῆς συχνότητος τῆς πρακτικῆς αὐτῆς τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων:

92. Βλ. ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Μυκόνου (Κ. 60), φ. 17, ἐγγραφο μέ ἡμερομηνία 15 Μαρτίου 1690.

93. Βλ. Κ. Μέρτζιος, «Τό ἐν Βενετία Ἡπειρωτικόν Ἀρχεῖον», π. *Ἡπειρωτικά Χρονικά*, τ. 11, 1936, σ. 303. Ἐπίσης σχετικά μέ τό θέμα, βλ. τήν παρέμβαση τοῦ Λ. Βρανούση σέ συζήτηση πού ἀκολούθησε μετὰ ἀπό σεμιναριακό μάθημα τοῦ Σπ. Ἀσδραχά μέ τίτλο «Ἡ οἰκονομία καί οἱ νοοτροπίες: Ἡ μαρτυρία τοῦ χρονικοῦ τῶν Σερρῶν τοῦ Νεκταρίου Τέρπου καί τοῦ Ἀργύρη Φιλιππίδη», καί ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπό τό ΚΝΕ/ΕΙΕ στά *Τετράδια Ἑργασίας*, ἀρ. 7, 1984, σ. 110-111 (ἐπανεκδόθηκε ἐπίσης στὸν τόμο *Οἰκονομία καί νοοτροπίες*, Ἀθήνα 1988, σ. 191).

94. Βλ. σχετικά Β. Δημητριάδης, *Ἡ Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὸν Ἑβλιγιά Τσελεμπή*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 347.

95. Βλ. Μαρία Κωνσταντουδάκη, *Μαρτυρίες*, ὁ.π., σ. 55, 94-95.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

- Σέ σημείωση του 1674, όπου αναγράφονται από την κοινότητα της Μυκόνου «τά ὅσα ἄσπρα ἐξοδιαστήκασι διὰ τόν σερντάρη» ὅταν ὁ τελευταῖος ἐπισκέφθηκε τό νησί τους, μνημονεύονται καί δύο καθρέφτες⁹⁶.
- Τό 1715, ὁ Διακοῖωάννης Καννέλης, ἕνας ἀπό τούς ἀπεσταλμένους τῆς Πάτμου στήν Κωνσταντινούπολη, στέλνει ἐπιστολή στούς προκρίτους τοῦ νησιοῦ, στήν ὁποία ἀναφέρει ὅτι κατέβαλαν στόν καπουδάν πασά τόν ὀφειλόμενο φόρο καί τοῦ ἔδωσαν ἐπίσης ὡς δῶρα «δύο καθρέπτες καί τρία ζευγάρια πιστόλια καί δύο τουφέκια»⁹⁷.
- Τό 1744, ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Ἰωάννη Θεολόγου τῆς Πάτμου κλείνει τήν ἐπιστολή του πρός τόν καπουδάν πασά Μουσταφά μέ τή σημείωση: «καί διὰ σημείον προσκυνήσεως πέμπομέν σας ἕνα καθρέπτη καί μερικά φρέσκα τυριά»⁹⁸.
- Τό 1749, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Μυκόνου, σέ ἀνάλογη ἐπιστολή τους, ἀναφέρουν ὅτι δώρισαν στόν δραγομάνο τοῦ στόλου καθρέπτη ἀξίας 25 ρεαλιῶν⁹⁹.
- Ἐγγραφές τοῦ 1752 καί 1753 ἀπό τήν Πάτμο καταδεικνύουν ἔξοδα 30 καί 33 γροσιῶν γιά καθρέφτες πού ἔστειλαν στόν καπουδάν πασά¹⁰⁰. Στά 1752 ἐπίσης χρονολογεῖται καί μία ἄλλη σημείωση ἀπό τήν Πάτμο. Σέ αὐτήν γίνεται λόγος γιά τά ποσά πού στοίχισαν δωρηθέντες καθρέφτες: «ἐρχόμενος ὁ Ἰμπραῖμ Μπέις τοῦ ἐδώσαμεν ἕνα καθρεύτη - μαῖδιά 1000, ἐστείλαμε τοῦ πασά Μεζίζι» (μεζίζι (;) = ἀπεσταλμένο) «ἕνα καθρεύτη - 1040, ἕνα καθρεύτη ὁπού ἐστείλαμε τοῦ δραγομάνου εἰς τήν Χίον μαῖδιά 960, ἕνα καθρεύτη ὁπού ἐπῆρα μαῖδιά 45» ... «Ἐδώσαμεν εἰς ἕνα καθρεύτη τοῦ Παύλου: μαῖδιά: 1000, ἀπό τόν προηγούμενον σανίδα 31 διὰ τά σεντούκια - 80 μεροκάματα τῶν σεντουκίων - 13. φαρούρα 10, καρφία 14, ρίζες 04, εἰς ἕνα καθρεύτη ἀπό τόν Μανολιό μαῖδιά 1200»¹⁰¹.
- Τό 1754, στούς λογαριασμούς τῆς κοινότητος Μυκόνου, συναντᾶμε τήν ἐγγραφή: «Ἐδόσαμε τοῦ τραγομάνου ἕνα κατρήπτη καί τότε πήραμε ρ[εα-
λια] 43: 10»¹⁰².
- Σέ λογαριασμό τοῦ 1759 ἀπό τό ἴδιο νησί, γίνεται λόγος γιά καθρέφτες συνολικῆς ἀξίας 430 ρεαλιῶν γροσιῶν πού δωρήθηκαν σέ ὀθωμανούς ἀξιωμα-

96. Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Π. Ζερλέντη (Κ. 43), φ. 180, ἔγγραφο μέ ἡμερομηνία 18 Σεπτεμβρίου 1674.

97. Βλ. Μ. Μαλανδράκης, «Νησιωτικά χρονικά», π. Ἑλληνικά, τ. 10, 1937-1938, σ. 92-93 καί 384.

98. στό ἴδιο, σ. 390.

99. Βλ. Β. Σφυρόερας, «Οἱ δραγομάνοι τοῦ στόλου. Ὁ θεσμός, οἱ φορεῖς», Ἐπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχεῖου, τ. 14, 1964, σ. 44-45.

100. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου, κωδ. 1004, φ. 203 καί 205.

101. Βλ. Στ. Παπαδόπουλος - Χρ. Φλωρεντῆς, ὁ.π., σ. 121.

102. Βλ. ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Μυκόνου (Κ. 60), φ. 20, ἔγγραφο μέ ἡμερομηνία 15 Δεκεμβρίου 1754.

Στοιχεία για τόν οικιακό εξοπλισμό: ο καθρέφτης

τούχους¹⁰³. Ένδιαφέρον παρουσιάζει ότι η αξία των δώρων δέν είναι ίδια αλλά υπάρχει διαβάθμιση ανάλογη με τα πρόσωπα και τα αξιώματά τους:

Του καπετάν πασά έναν καθρέφτη..... ρλ. 60
Του κιαχαγιάν μπεη καθρέφτη..... ρλ. 60
Του αφέντη δραγομάνου καθρέφτη..... ρλ. 60
Του σερασκέρη καθρέφτη..... ρλ. 60
Του Ζαφέρ μπεγλή καθρέφτη..... ρλ. 35
Του Μπραϊμαγά Τοσάν μπέην καθρέφτη..... ρλ. 35
Του Ίμπραήν μπεγλή καθρέφτη..... ρλ. 40
Τής καπετανιάς καθρέφτη..... ρλ. 20
Του Νταθάν έφέντη καθρέφτη..... ρλ. 20
Του Όρδη καδή καθρέφτη..... ρλ. 20
Του Κοναξή καθρέφτη..... ρλ. 20

– Τό 1785, σέ ύστερόγραφο έπιστολής του δραγομάνου του στόλου Ν. Μαυρογένη, πού άπευθύνεται στον προεστό της Σίφνου Α. Γρυπάρη, ζητείται νά δοθούν στον φέροντα τήν έπιστολή Γ. Μπάο 130 γρόσια, έπειδή χάθηκαν οι καθρέφτες πού μετέφερε ως δώρο στον καπουδάν πασά και αγοράστηκαν άλλοι, οι όποιοι στοίχισαν τό προαναφερόμενο ποσό¹⁰⁴.

– Βενετσιάνικοι καθρέφτες περιλαμβάνονταν έπίσης μεταξύ των δώρων πού έστελναν οι κάτοικοι της Άνδρου στη Σάχ Σουλτάνα, στην όποία είχαν παραχωρηθεί οι πρόσοδοι του νησιού τους¹⁰⁵.

Οι δωρεές αυτές καθρεφτών νομίζω ότι χρωματίζουν τήν εικόνα πού προκύπτει για τόν καθρέφτη και από τίς άλλες μαρτυρίες, ότι δηλαδή, τουλάχιστον μέχρι τίς άρχές του 19ου αιώνα, άποτελούσε ένα άντικείμενο πολυτελείας. Ένδεδυμένο λοιπόν με τήν αίγλη του όμορφου, πολύτιμου και «μοντέρνου» εισαγόμενου άγαθοϋ, θεωρείτο κατάλληλο νά προσφερθεί ως ένα σημαντικό δώρο. Οι νησιώτες, έχοντας προνομιακή πρόσβαση στους θαλάσσιους δρόμους του έμπορίου, ήταν οι προσφορότεροι άγωγοί για νά μεταφέρουν, νά άναδείξουν και νά διαδώσουν αυτό τό βιομηχανικό προϊόν,

103. Βλ. ΓΑΚ, Άρχείο Μυκόνου (Κ. 60), φ. 20. (Μνεία του έγγραφου κάνει ο Β. Σφυρόερας, «Έγγραφα της νήσου Σίφνου (1785-1820) έκ της συλλογής του Γεωργίου Σ. Μαριδάκη», Έπετηρίς του Μεσαιωνικού Άρχείου της Άκαδημίας Άθηνών, τ. 17, 1967, σ. 9.) Στόν ίδιο φάκελο του Άρχείου Μυκόνου περιλαμβάνεται και σπάραγμα καταστήχου έξόδων της κοινότητας. Σέ έγγραφη μέ ήμερομηνία 10 Μαρτίου 1755, μεταξύ των έξόδων «πού έκανε για τό καλό του κοινου ό καντζιλιέρης», περιλαμβάνονται και καθρέφτες, ενώ σέ κατάλογο έξόδων, μέ ήμερομηνία 29 Φεβρουαρίου 1758, καταγράφονται έπίσης άναλυτικά τά ποσά πού διέθεσε ή κοινότητα για προμήθεια καθρεφτών άνα όθωμανό άξιωματοϋχο.

104. Βλ. Β. Σφυρόερας, Έγγραφα, ό.π., σ. 6-7.

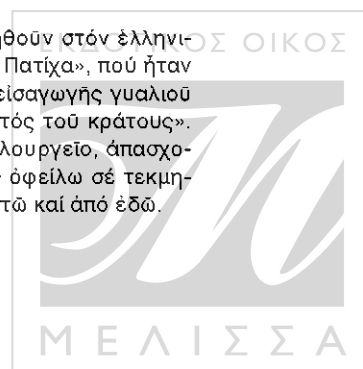
105. Βλ. Δ. Πασχάλης, Η Άνδρος, ήτοι ίστορία της νήσου άπό των άρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ήμάς, τ. 2, Άθήνα 1927, σ. 270.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ύψηλης για τα δεδομένα της εποχής τεχνολογίας¹⁰⁶. Ο συνδυασμός αδυναμίας επιτόπιας παραγωγής, μέ την ποιότητα κατασκευής και τή λάμψη που έφερνε ο καθρέφτης ως προϊόν της βιομηχανίας στη Δύση, αποτέλεσαν ικανούς όρους να τον έδραιώσουν για μακρό χρονικό διάστημα ως σύμβολο πλούτου, κύρους και κοινωνικής καταξίωσης.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

106. Έργοστάσια κατασκευής καθρεφτών άργησαν να δημιουργηθούν στον ελληνικό χώρο. Μόλις τό 1878 ο διευθυντής του «Κατοπτροποιείου Άφων Πατίχα», που ήταν έγκατεστημένο στην Άθήνα, στην οδό Έρμου 197, ζητάει άτέλεια είσαγωγής γυαλιού και «προνόμιο άποκλείον την ίδρυσιν παρομοίου καταστήματος έντός του κράτους». Ένδεικτικό είναι ότι τό έργοστάσιο αυτό, τό όποιο ήταν άρχικά ξυλουργείο, άπασχολούσε γάλλους και έλβετούς τεχνίτες. Τίς παραπάνω πληροφορίες όφείλω σέ τεκμηριωτικό ύλικό που μου διέθεσε ή Χριστίνα Άγριαντώνη τήν εύχαριστώ και άπό έδώ.

Στοιχεία γιά τόν οικιακό εξοπλισμό: ό καθρέφτης

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

*Μνείες ύπαρξης καθρεφτών από τό χώρο του Αιγαίου, 17ος-άρχές 19ου αί.
(προικοσύμφωνα, διαθήκες, ίνβεντάρια)*

Τόπος	Χρονολογία	Είδος έγγράφου	Άναφορά
Ίος	30-4-1803	ίνβ.	τέσσερες καθρέπτες ¹
Κέα	10-9-1803	προικ.	ένα καθρέπτη ²
Κίμωλος	9-2-1731	»	καθρέφτες δύο ³
Μήλος	4-12-1742	»	ένα καθρέπτη χρυσό μέτζιο μπουρατίνο ⁴
Μύκονος	30-1-1689	»	καί 'να κατρήπτη χρυσό ⁵
»	6-11-1690	»	κατρίφτες ό ένας μεγάλος καί ό άλλος μικρός ⁶
»	21-1-1692	»	κένα κατρίφτι ⁷
»	1-1-1694	»	καί ένα κατρίφτι ⁸
»	28-2-1694	»	καί 'να κατρέπτη χρυσό ⁹
Νάξος	12-11-1575	»	κατρεύτη χρυσοκολωνάτον ένα ¹⁰
»	31-1-1634	»	κατρέφτες 5 ¹¹
»	14-3-1682	»	κατρέφτες δύο ¹²
»	11-6-1682	»	κατρέφτες τέσσερεις ό ένας κο- λονάτος καί ό άλλος χρυσός καί ό άλλος έμπάνος καί ό έτε- ρος μικρός ¹³
»	10-7-1682	»	κατρέπτην καρένιο βενέτικον ένα ¹⁴
»	3-9-1682	»	καί κατρέφτες δύο ό ένας κολο- νάτος καί ό άλλος πλέα μι- κρός ¹⁵
»	20-12-1682	»	κατρέφτες τρεις ¹⁶
»	13-7-1684	»	κατρέφτες τρεις ¹⁷
»	12-2-1684	»	κατρέφτες τέσσερις ¹⁸
»	12-7-1686	»	κατρέφτες δύο ό ένας πολίτικος καί ό άλλος βενέτικος ¹⁹
»	5-2-1687	»	κατρέφτες δύο ²⁰
»	24-2-1687	»	κατρέφτες τρεις ²¹
»	23-8-1688	»	κατρέφτες δύο βενέτικοι ²²
»	13-10-1688	διαθ.	κατρέφτες τέσσερις οί δύο μαύροι καί οί δύο χρυσοί ²³
»	17-1-1688	προικ.	κατρέφτες τέσσερις οί τρεις χρυ- σοίν καί ό άλλος μαύρος ²⁴
»	15-5-1689	»	κατρέφτες πέντε ²⁵
»	20-6-1689	»	κατρέφτες τρεις τής νύφης, κα- τρέπτην βενέτικον έναν τοῦ γαμπροῦ ²⁶
»	11/1689	»	κατρέφτες χρυσοῦς ²⁷

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Τόπος	Χρονολογία	Είδος έγγραφου	Άναφορά
Νάξος	15-5-1794	προικ.	δύο κατρέφτες ²⁸
»	4-6-1800	»	ριτράτο μικρό του ὁμίου, τό ὁποῖο εἶναι εἰς τό γιαλή καί σφαλᾶ μέ καθρέφτι ²⁹
Πάρος	11-10-1729	»	καθρεῦτες δίο ³⁰
»	21-1-1733	»	καθρεῦτες δίο ³¹
»	8-7-1734	»	καθρεῦτι μεγάλω ἓνα μαῦρο κέ ἕτερο μικρό κόκκυνο ³²
»	30-7-1737	»	ἀπό ἓνα καθρεῦτη σέ δύο κληρο- νόμους ³³
»	8-4-1738	»	κατρεῦτες τρῆς ³⁴
»	30-9-1739	»	σπή νύφη οἱ γονεῖς της καθευτές δίο, ὁ ἓνας μάθρος, στόν γαμ- πρό ἢ μητέρα του ἓνα καθρεῦ- τη μαῦρο ³⁵
»	18-5-1740	»	ἓνα καθρέφτι χρυσό καί ἕτερο μάθρο ³⁶
»	5-11-1743	»	τρεῖς κατρέφτες καί ὁ ἓνας χρυ- σός ³⁷
»	4-11-1751	»	καθρεῦτες μάθρι καί ἓνας χρι- σός καί ἕτερος ἄλλος μάθρος ³⁸
»	19-4-1826	»	τρεῖς καθρέπταις ³⁹
»	8-10-1827	»	τέσσαρας καθρέπτas οἱ δύο με- γάλοι καί οἱ δύο μικροί ⁴⁰
Πάτμος	13-4-1765	»	κατρέπτες δύο χρυσοῦς ⁴¹
»	29-5-1776	διαθ.	δύο καθρέπτες ⁴²
»	25-3-1798	προικ.	πέντε καθρέπταις μεγάλους καί τρεις μικρότερους ⁴³
Σαντορίνη	11-11-1588	»	κατρεῦτην χρυσόν ἑναν ⁴⁴
»	14-2-1597	»	κατρεῦταις χρυσούς τρεῖς ⁴⁵
»	18-9-1598	»	ἓνα κατρεῦτη χρυσό ⁴⁶
»	17-9-1607	»	δύο κατρεῦταις χρυσαῖς ⁴⁷
»	18-6-1614	»	τέσσεροις κατρεῦταις χρυσοῖς ⁴⁸
»	19-1-1615	»	δύο κατρεῦταις χρυσοῦς ⁴⁹
»	4-11-1615	»	τρῖς καρφίκτες χρυσοῦς ⁵⁰
Σίφνος	21-9-1746	»	ἓνα κατρέπτη ⁵¹
»	πρό τοῦ 1773	»	τέσσερης καθρέπτες ⁵²
»	31-10-1804	»	ἓνα καθρέπτην μεγάλον ὡσάν ἐκεῖνον ὁπού ἔχω εἰς τό σπίτι μου ⁵³
»	9-4-1808	»	ἕξη καθρέπταις ⁵⁴
»	πρό τοῦ 1819	»	ἕξε καθρέπταις, ὁ ἓνας δαλπρά- τζο, ὁ ἄλλος μικρότερος ⁵⁵
»	2-1-1819	»	6 καθρέπτες, 4 μεγάλοι καί 2 μι- κροί ⁵⁶

Στοιχεία για τον οικιακό εξοπλισμό: ο καθρέφτης

Τόπος	Χρονολογία	Είδος έγγραφου	Άναφορά
Σίφνος	11-1-1820	προικ.	4 καθρέπτες μεγάλοι και δύο μικροί ⁵⁷
Σύμη	26-1-1787	»	καθρέφτες δύο ⁵⁸
Σύρος	1-6-1729	»	ένα καθρέφτι μάθρο ⁵⁹
»	3-8-1800	ίνθ.	ένα καθρέφτη ⁶⁰
Χίος	1-10-1804	προικ.	καθρέφτην ⁶¹

1. Κ. Π. Κασσιμάτης, «Λαογραφικά σύλλεκτα έξ' Ιου», π. Λαογραφία, τ. 2, 1910, σ. 621 και Θ. Όθωναϊος, *Ἡ νήσος Ἴος (ἱστορία, λαογραφία, γενικά)*, Ἀθήνα 1938, σ. 116. — 2. Ἰω. Ψύλλας, *Ἱστορία τῆς νήσου Κέας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθήνα 1920, σ. 330. — 3. Ἰω. Ράμφος, «Δικαιοπρακτικά ἔγγραφα ἐκ Κιμῶλου (1692-1839)», π. *Κιμωλικά*, τ. 4, 1974, σ. 36. — 4. Ἰωσήφ Χατζιδάκης, *Ἡ ἱστορία τῆς νήσου Μήλου*, ἐπανεκδ. Ἀθήνα 1972, σ. 381. — 5. ΓΑΚ, Κ. 60, φ. 7 (ἀπὸ τῆς Μύκονο, σημειώνουμε τίς παλαιότερες μόνο μαρτυρίες, πολλές ἀκόμη ἀνευρίσκονται στὰ χρόνια πού ἀκολουθοῦν). — 6. στό ἴδιο. — 7. στό ἴδιο. — 8. στό ἴδιο. — 9. στό ἴδιο. — 10. Ἰάκ. Βισβίλης, «Ναξιακά νοταριακά ἔγγραφα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ δουκάτου τοῦ Αἰγαίου (1538-1577)», *Ἐπετηρίς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (Ε.Α.Ι.Ε.Δ.)*, τ. 12, 1965, σ. 95. — 11. Ἰάκ. Βισβίλης, «Τινὰ περὶ τῶν προικῶν ἔγγράφων κατὰ τὴν βενετοκρατίαν καὶ τὴν τουρκοκρατίαν», *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.*, τ. 12, 1965, σ. 78. — 12. Ἀναστασία Σιφνιοῦ-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Ἀρτεμιάδη, *Ὁ κώδικας τοῦ νοταρίου Νάξου Ἰωάννου Μηνιάτη 1680-1689*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν *Ἐπετηρίδα Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 29-30, 1982-1983, Ἀθήνα 1990, σ. 378. — 13. στό ἴδιο, σ. 418. — 14. στό ἴδιο, σ. 433. — 15. στό ἴδιο, σ. 448. — 16. στό ἴδιο, σ. 484. — 17. στό ἴδιο, σ. 646 καὶ Ἰάκ. Βισβίλης, *Τινὰ περὶ τῶν προικῶν*, ὁ.π., σ. 90. — 18. Ἀναστασία Σιφνιοῦ-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Ἀρτεμιάδη, ὁ.π., σ. 711. — 19. στό ἴδιο, σ. 877. — 20. στό ἴδιο, σ. 962. — 21. στό ἴδιο, σ. 967. — 22. στό ἴδιο, σ. 1040. — 23. στό ἴδιο, σ. 1054. — 24. στό ἴδιο, σ. 1114. — 25. στό ἴδιο, σ. 1152. — 26. στό ἴδιο, σ. 1187 καὶ 1189. — 27. στό ἴδιο, σ. 1217. — 28. Α. Μαρούλης, «Ναξιακά ἔγγραφα (1723-1883)», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, τ. 4, 1964, σ. 419. — 29. Ἰάκ. Βισβίλης, *Τινὰ περὶ τῶν προικῶν*, ὁ.π., σ. 91. — 30. Ἰάκ. Βισβίλης, «Τὸ κληρονομικὸν δικαίωμα τῶν συζύγων ἐπὶ ἀτέκνου γάμου εἰς τὴν Πάρον κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα», *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.*, τ. 8, 1958, σ. 156. — 31. στό ἴδιο, σ. 159. — 32. στό ἴδιο, σ. 164. — 33. στό ἴδιο, σ. 168. — 34. στό ἴδιο, σ. 172. — 35. στό ἴδιο, σ. 173-174. — 36. στό ἴδιο, σ. 176. — 37. Ν. Ἀλιπράντης, «Ἀνέκδοτα παριακά ἔγγραφα τῆς τουρκοκρατίας (1594-1836), Σιγίλλια καὶ ἔγγραφα τῆς μονῆς Ἀγίου Μηνῆ Πάρου», π. *Ἀθηνᾶ*, τ. 75, 1974-1975, σ. 117. — 38. Ἰάκ. Βισβίλης, *Τὸ κληρονομικὸν δικαίωμα*, ὁ.π., σ. 178. — 39. στό ἴδιο, σ. 192. — 40. στό ἴδιο, σ. 198. — 41. Στ. Παπαδόπουλος - Χρυσόστομος Φλωρεντῆς, *Νεοελληνικὸ Ἀρχεῖο Μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα γιὰ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν τέχνη*, Ἀθήνα 1993, σ. 132. — 42. στό ἴδιο, σ. 156. — 43. στό ἴδιο, σ. 187. — 44. Ἀρχεῖον Καθολικῆς Ἐπισκοπῆς Σαντορίνης (σέ μικροφίλμ στό Μ.Ι.Ε.Τ.), προικοσύμφωνα, φ. 1 (σημειώνουμε τίς πρῶτες μόνο μαρτυρίες, ὑπάρχουν πολλές ἀκόμη στὰ προικοσύμφωνα τοῦ ἀρχείου, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται ὥς τὸν 19ο αἰῶνα). — 45. στό ἴδιο. — 46. στό ἴδιο. — 47. στό ἴδιο. — 48. στό ἴδιο. — 49. στό ἴδιο. — 50. στό ἴδιο. — 51. Σ. Συμεωνίδης, «Ἀνέκδοτα νομικά ἔγγραφα Σίφνου», π. *Σιφνιακά*, τ. 2, 1992, σ. 107. — 52. Γ. Πετρόπουλος, «Νομικά ἔγγραφα Σίφνου τῆς συλλογῆς Γ. Μαριδάκη (1684-1835)», *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τ. 3, τχ. 1, Ἀθήνα 1956, σ. 390. — 53. Σ. Συμεωνίδης,

Δημήτρης Δημητρόπουλος

«Δεκαπέντε προικῶα ἔγγραφα Σίφνου», π. *Σιφνιακά*, τ. 1, 1991, σ. 100. — 54. Γ. Πετρόπουλος, ὁ.π., σ. 125. — 55. Σ. Συμεωνίδης, *Δεκαπέντε προικῶα*, ὁ.π., σ. 104. — 56. στό *ἴδιο*, σ. 106. — 57. στό *ἴδιο*, σ. 108. — 58. Εὐαγγελία Γεώργα-Βολονάκη, «Συμαϊκά δικαιοπρακτικά ἔγγραφα τοῦ 18ου αἰῶνα», π. *Τά Συμαϊκά*, τ. 2, 1974, σ. 222. — 59. Α. Δρακάκης, «Ἡ Σύρος ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἡ δικαιοσύνη καί τό δίκαιον», *Ἐπετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, τ. 6, 1967, σ. 354. — 60. στό *ἴδιο*, σ. 424. — 61. Ἰάκ. Βισβίζης, «Αἱ μεταξύ τῶν συζύγων περιουσιακαί σχέσεις εἰς τήν Χίον κατά τήν τουρκοκρατίαν», *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.*, τ. 1, 1948, σ. 148.

Τό ακίνητο καί τό χρέος στήν Πάρο, 18ος-19ος αἰ.: ἀνάμεσα στό Κοινό καί στό ἰδιωτικό

Στίς 30 Ὀκτωβρίου τοῦ 1721, οἱ κάτοικοι τῆς Πάρου, «στοχαζόμενοι τήν μεγάλην συφορά καί δυστυχίαν τοῦ κακορίζικου μας Κοινοῦ, ὅπου ξετρήχουμεν εἰς τέλειον ἀφανισμόν καί ἐρήμωσιν ἀπό τήν φυγὴν τῶν κατοίκων καί ἀπό τὰ δυσβάστακτα δοσίματα, ὅπου μάλιστα τοῦ ἐφετινοῦ χρόνου μᾶς ἐξετρέξασιν», ἀποφάσισαν καί ἐξέλεξαν ἐπιτρόπους τοῦ Κοινοῦ τόν Ἀμπάτε Βιτζάρα καί τόν Νικολάκη Μαυρογένη, γιά νά ἐνεργήσουν μέ κάθε τρόπο πρὸς τόν Ἀρχοντα Δραγουμάνο, ὥστε νά ἐλαφρύνουν λίγο τὰ δοσίματα¹.

Βρισκόμαστε στίς Κυκλάδες, τόν 18ο αἰώνα: ἡ ὀθωμανικὴ κυριαρχία ἔχει ἀποκατασταθεῖ στὰ νησιά πού προσπαθοῦν νά συνέλθουν ἀπὸ τόν Τουρκοβενετικὸ πόλεμο, καί στή συνέχεια, στό δεύτερο μισό τοῦ αἵωνα, ἀπὸ τοὺς δύο Ρωσοτουρκικοὺς πολέμους. Ἡ Πάρος εἶναι νησί καλλιεργημένο καί κατάφυτο: οἱ περιηγητὲς μαγεύονται ἀπὸ τίς κληματαριές πού καλύπτουν τὰ σπίτια καί τοὺς δρόμους τῆς Παροικίας, παντοῦ ὑπάρχουν κῆποι μέ ὀπωροφόρα καί νερά². Σύμφωνα μέ τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ φορολογικὸ κατὰστιχο τοῦ 1670 πού παραθέτει ὁ Slot γιὰ τὸ μπεηλίκι τῆς Παροναξίας³, ἀλλὰ καί μέ τοὺς περιηγητὲς⁴, φαίνεται πὼς τὸ νησί δὲν ἦταν φτωχὸ καί μάλιστα ξεπερνοῦσε καί αὐτὴ τὴν παραγωγή τῆς Νάξου σέ σιτηρά (κριθὰρι καί βρώμη), σέ λαχανικά καί ὄσπρια, σέ κρασί, ἀλλὰ κυρίως σέ βαμβάκι· ἡ κοινότητα τῆς Παροικίας συγκέντρωνε τὸ μεγαλύτερο ὄγκο τῆς παραγωγῆς. Μόνο τὸ λάδι δὲν ἐπαρκοῦσε: οἱ Βενετοὶ καί στή συνέχεια οἱ Ρῶσοι εἶχαν κάψει

1. ΓΑΚ, χφ. 212, φ. 110ν (: «Γραφικὴ πρὸς τὸν ἀρχὼν Δραγομάνον ραμανδανί»).

2. W. Leake, *Travels in Northern Greece*, Λονδίνο 1835, τ. 3, σ. 85· J. P. de Tournefort, *Voyage d'un botaniste*, τ. I, *L'Archipel grec*, Παρίσι, FMI/La Découverte, 1982 ('1717), σ. 194.

3. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane, c. 1500-1718*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Institut de Istanbul, τ. II, 1982, σ. 302-303.

4. J. P. de Tournefort, ὁ.π., σ. 194· βλ. καί Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερικῆ Περί τῆς Ἑλλάδος*, Ἐπιμ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1970, σ. 159.

Έλευθερία Ζέη

τίς περισσότερες έλιές⁵, καί σύμφωνα μέ τίς προξενικές άναφορές⁶ στίς άρχές του 19ου αιώνα τό νησί είχε ακόμα έλλειψη σέ λάδι.

Οί ύποχρεώσεις της κοινότητας πρós την Πύλη, όπως συνέβαινε σέ όλο τό Αίγαίο, ήταν ως επί τό πλείστον φορολογικές: έπρεπε νά αποδίδει τόν έγγειο φόρο καί τό χαράτσι πού της επέβαλλε ή όθωμανική διοίκηση κατ' άποκοπή κάθε χρόνο. Για νά άντεπεξέλθει στίς φορολογικές ύποχρεώσεις του τό Κοινό έκανε άνακατανομή του φόρου στους κατοίκους άνάλογα μέ τίς φοροδοτικές τους ικανότητες, καί άνελάμβανε την είσπραξή του.

Στίς 30 Ιανουαρίου 1723, τό Κοινό της Πάρου άποφασίζει νά κάνει τή «στίμα» (έκτίμηση) της συνολικής γής καί του έγγειου φόρου του νησιού: ό καγκελλάριος της Παροικίας Νικόλαος Σπυρίδος άναλαμβάνει νά «περιγραφτούν όλα μέ τή στίμα είς τή» ... «μána νά φαίνονται παντοτινά διά νά καταστιχώνονται τά δοσίματα δίχως κανένα λάθος». "Έτσι εκλέγονται έπίσημοι «άποκοφτάδες» της κοινότητας καί «γράφονται τά χέρσα διά χέρσα, τίς χαλεπές διά χαλεπές καί τά δουλεμένα διά δουλεμένα, καί τόν κάθε χρόνον νά σημαδεύονται εκείνα πού ανοίγουνται διά νά δώσουν καρπόν, καί πάλι εκείνα πού άπομείνουν χέρσα ή δέν δίνουν καρπόν διά νά διορθώνονται τά δοσίματα, καί νά στοχαστούσι νά ξηγηθούσι οί τεσκερέδες πού είναι τό κεσίμιν διά νά ήξεύρομεν ποιá πράματα είναι εκείνα πού άπομένουν είς τό κεσίμι» ... «νά ίδου καί τό χρέος όλο της κοινότης»⁷.

Μέ βάση την καταγραφή του συνόλου των φορολογούμενων γαιών (στίμα) καί την άνακατανομή του έγγειου φόρου (κεσίμι) στό έσωτερικό της κοινότητας, καταρτίστηκε τό κτηματολόγιο της Πάρου, τό όποιο βρίσκεται στό τέλος του κώδικα της καγκελλαρίας της Παροικίας (ΓΑΚ, χφ. 212): σ' αυτό οί έγγειες περιουσίες καταχωρήθηκαν σέ 541 μερίδες, 455 άνδρικές καί 86 γυναικείες (άνύπανδρες όρφανές καί χήρες), καί περιλαμβάνει τά χωράφια, τά άμπέλια, τά περιβόλια, τά κηπάρια καί τούς κήπους, τά δέντρα τους καί όλα τά κτίσματα του άγροτικού χώρου, μάνδρες, ξωμάνδρια, μύλους, οίκιες (κατοικίες), κτιστά άλώνια: όρίζεται άκριβώς ή τοποθεσία κάθε άγαθού, τά ιδιαίτερα σημάδια της γής ή της περιοχής του, καί ό ιδιοκτήτης του όποίου ή περιουσία συνορεύει μέ αυτό, ό «σύμπλιος»: σημειώνονται ακόμα μέ λεπτομέ-

5. J. P. de Tournefort, ό.π., σ. 194· Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuvied-sur-le Rhin 1789 [: Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Έλλάδα*, τ. 2, Αθήνα 1973, σ. 485].

6. Α. Φ. Κατσουρός, «Στατιστικά Πάρου», *Έπετηρίς Έταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. 1, 1961-62, σ. 554, 558, 559.

7. ΓΑΚ, ό.π., φ. 23ν (30 Ιανουαρίου 1723). Οί Τούρκοι είχαν κάνει άπογραφή του συνολικού πληθυσμού καί της γής των Κυκλάδων τό 1670, καί είχαν όρίσει τόν συνολικό φόρο επί της γής (κεσίμι): θλ. ένδεικτικά: Εύτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος-19ος αί.)*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας καί Παιδείας της Έμπορικής Τράπεζας, 1987, σ. 100-101.

Τό ακίνητο και τό χρέος στην Πάρο

ρειες οί μεταβιβάσεις πού ύφίστανται κάθε τόσο τά άγαθά καί ό φόρος τους, ό όποιος αναγράφεται σέ ριάλια. Τό κτηματολόγιο αυτό φαίνεται πώς ένημερωνόταν ώς ένα βαθμό από τόν έκάστοτε νοτάριο. Έτσι γιά τήν κοινότητα ό άνθρωπος πληθυσμός τής Παροικίας καί τής ύπαίθρου της μεταφραζόταν σέ μεγαλύτερους, μικρότερους καί μικρούς ιδιοκτήτες άγροτικής περιουσίας, μέ συγκεκριμένες φοροδοτικές ικανότητες.

Τά τρία τέταρτα περίπου τών καταχωρημένων στό κτηματολόγιο γαιών φαίνεται νά έχουν ύποστει τουλάχιστον από μία μεταβίβαση: έτσι δέν μπορούμε νά θγάλουμε συμπεράσματα γιά τίς φορολογικές συμπεριφορές τών ιδιοκτητών τους, δέν ξέρουμε άν τή στιγμή πού γίνονται αυτές οί καταχωρήσεις ό φόρος έχει έξοφληθεί, αλλά μόνο ότι έχει μεταβιθασθεί. Ό μεγαλύτερος όγκος αύτών τών μεταβιβάσεων δέν είναι αποτέλεσμα κληρονομικής διανομής: πρόκειται γιά άνταλλαγές (άλλαξιές) καί κυρίως γιά έκποιήσεις γής.

Η Ιστορία τής έκποίησης του ακινήτου στά νησιά άκολουθει από κοντά τήν Ιστορία του ιδιωτικού χρέους. Η μελέτη τών συμβολαίων «άγοραπωλησίας» πού συντάχθηκαν στην Παροικία ανάμεσα στά 1685 καί στά 1752, στή διάρκεια δηλαδή 70 περίπου χρόνων, καί πού αποτελούν τά δύο τρίτα σχεδόν του συνόλου του νοταριακού κώδικα, άποκαλύπτει πρώτα-πρώτα τήν μικρή έσωτερική, άν μπορούμε νά τήν ονομάσουμε έτσι, Ιστορία τής άκίνητης ιδιοκτησίας στά νησιά, αλλά καί μία μεγάλη Ιστορία καταναγκασμών, άνατροπών καί άντιστάσεων.

Είπαμε παραπάνω πώς σύμφωνα μέ τό κτηματολόγιο τής Παροικίας, πού συντάσσεται μάλλον γύρω στά 1723 μέ 1725, οί κάτοικοι τής κοινότητας μπορούν νά κατανεμηθούν σέ κατηγορίες ανάλογα μέ τό «μέγεθος» τής άγροτικής τους περιουσίας (δηλαδή τόν άριθμό τών άγροτεμαχίων, γιατί δέν έχουμε τίς έκτάσεις) καί τό ύψος του έγγειου φόρου. Πρέπει νά θυμόμαστε ότι οί ιδιοκτήτες αυτοί, στην πλειοψηφία τους όρθόδοξοι, κατοικούν μέσα στόν βασικό οίκισμό τής Παροικίας ή στίς παρυφές του (στά Χαλαρά), έκτός από έναν μικρό άριθμό πού έντοπίζεται στίς γύρω άγροτικές περιοχές. Οί ηλικίες τους μάς είναι άγνωστες: οί γιοί, οί κόρες ή οί γαμπροί είναι άσφαλώς νεώτεροι από τούς γονείς ή τούς πεθερούς, καί οί όποιες διαφορετικές τους συμπεριφορές σέ ό,τι άφορά τήν ιδιοκτησία έγγράφονται μεταξύ άλλων στίς ηλικιακές εύλυγισίες τους καθώς καί στόν συγκεκριμένο μέσα στό άρχαιο χρόνο πού έχουν διανύσει ως ιδιοκτήτες. Από τήν άλλη, ή ιδιοκτησία στά νησιά φαίνεται νά έχει τό δικό της μέτρο έφηβείας καί ένηλικίωσης: γνωρίζουμε ότι στην Νάξο μπορούσε κάποιος νά άποκτήσει πλήρη άνεξαρτησία στή διαχείριση τής περιουσίας του από τό δέκατο όγδοο έτος τής ηλικίας του γιά τήν πόλη καί από τό δέκατο τέταρτο γιά τά χωριά⁸, καί φαίνεται πώς οί ηλικίες αυτές ίσχυαν στά περισσότερα νησιά.

8. Γκ. Λ. Μάουρερ, *Ό Έλληνικός Λαός*, Μετάφρ. Όλγα Ρομπάκη, Έπιμ. Τάσος Βουρνάς, Άθήνα, Έκδόσεις Άφών Τολίδη, 1976, σ. 197.

Έλευθερία Ζέη

Ακίνητα έκποιούν όλες οι κατηγορίες ιδιοκτητών στην Πάρο. Τίς περισσότερες, ωστόσο, έκποιήσεις πραγματοποιεί ή χαμηλότερη φορολογική κατηγορία, εκείνοι δηλαδή που πληρώνουν φόρο από 1 έως 99 ριάλια: αυτοί συγκεντρώνουν τό 63,3% των πωλήσεων. Δεύτερη ακολουθεί αυτή που θα όνομάζαμε «μεσαία» κατηγορία ιδιοκτητών, από 100 έως 299 ριάλια, που συγκεντρώνει τό 25% του συνόλου, μέ έμφαση στην πρώτη βαθμίδα της, από 100 έως 199 ριάλια. Τέλος, ή κατηγορία που πληρώνει φόρο από 200 έως 500 ριάλια πραγματοποιεί τό 12% περίπου των έκποιήσεων. Μόνο οι ελάχιστοι πολύ μεγάλοι ιδιοκτήτες, όπως οι Μαυρογένηδες, οι Κοντήληδες κλπ., των όποιων ό έγγειος φόρος ύπερβαίνει τά 1.000 ριάλια καί φτάνει τίς 3.000, δέν έμπλέκονται σχεδόν καθόλου στίς πωλήσεις, αλλά κυρίως στίς αγορές των ακινήτων. Είμαι φανερό, έπομένως, ότι εκείνοι που καταφεύγουν περισσότερο στην έκποίηση ακινήτων είναι καί εκείνοι που διαθέτουν τίς μικρότερες ακίνητες περιουσίες.

Από τίς πηγές γίνεται φανερό πώς ή κυρίαρχη ανάγκη που οδηγεί σέ αυτές τίς πωλήσεις είναι ή έλλειψη του ρευστού χρήματος. Η μαρτυρία της παρουσίας του ρευστού χρήματος στίς κοινωνίες των νησιών του Αιγαίου, αν εξαιρέσουμε τά φορολογικά κατάστιχα καί τά κτηματολόγια, είναι κατά κανόνα λανθάνουσα καί έμμεση: σέ ελάχιστες περιπτώσεις τό συναντάμε νά δίνεται ως προίκα, καί συνήθως προέρχεται από δευτερεύοντες προικοδότες, όπως θεϊούς ή αδελφούς της νύφης· σπάνια επίσης αναφέρεται στίς διαθήκες ως κληρονομητέο αντικείμενο καί μόνο αν πρόκειται γιά αξιοσέβαστα ποσά· αναφέρεται όμως γιά νά έκφράσει τίς τιμές ή τίς αξίες των ακινήτων στίς αγοραπωλησίες, γιά νά αποδώσει τό ύψος των ψυχικών καί των έξόδων της κηδείας, κάποτε γιά νά υπολογιστεί ή αξία του φορτώματος κάποιου καΐκιου ή τό αντίτιμο της αγροτικής εργασίας κάποιου έμφυτευτή άμπελιού, καταγράφει συστηματικά τό ύψος των προστίμων (κοντάνες) που ύποχρεώνονται νά πληρώνουν οι συμβαλλόμενοι στην κοινότητα σέ περίπτωση καταπάτησης των όρων του συμβολαίου, καί τέλος δηλώνει τίς αξίες των πολύτιμων κινητών αγαθών στά προικοσύμφωνα καί στά ίνβεντάρια (=άπογραφές περιουσιών συνήθως έν ύψει θανάτου ή μετά από άδιάθετο θάνατο). Στην τελευταία αυτή περίπτωση μάλιστα, οι αξίες έκφράζονται περισσότερο σέ νομίσματα μή πληθωριστικά, σέ φλουριά, σέ άσιλάνια ή σέ ζολότες, ή μέ τό αντίστοιχο βάρος τους σέ πολύτιμο μέταλλο, π.χ. μάλαμα, καί λιγότερο στην τρέχουσα νομισματική αξία που ήταν τό ριάλι, ή σέ γρόσια.

Έπομένως τό ρευστό χρήμα κυκλοφορεί καί χρησιμοποιείται στην καθημερινή αγορά· οι κάτοικοι πληρώνουν μ' αυτό τά ακίνητα που αγοράζουν, κάποια είδη διατροφής καί ρουχισμού. Στά 1730, οι κάτοικοι της Παροικίας αγοράζουν από τον Γεωργάκη Μαρκόπουλο καί τό συνεταίρο του «μορόνα» προς 8 παράδες την όκά καί σαρδέλλα προς 12⁹· ή κυρία Έλενάκη δοτόρε

9. ΓΑΚ, ό.π., φ. 15 (29 Σεπτεμβρίου 1730).

Τό ακίνητο και τό χρέος στην Πάρο

Σκορδύλη χρωστάει δύο ριάλια γιά τίς τριάντα πήχες τό δίμιτο πανί πού άγό-
ρασε, καί 3 ριάλια γιά τό κριθάρι¹⁰. στά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ Φραντσέσκο
Μαυρομάτης σημειώνει τά ποσά πού ξοδεύει κάθε μήνα γιά τρόφιμα τοῦ
σπιτιοῦ του¹¹. πληρώνουν ἀκόμη τό νοτάριο, ἀλλά καί τά μνημόσυνα, τά ψυ-
χικά καί τίς κηδεῖες τους. Ὡστόσο τό χρήμα δέν ἀνήκει στίς διάρκειες τῆς
ἰδιοκτησίας τους, δέν εἰσέρχεται στήν ἀντίληψη τῆς «περιουσίας» πού
ἔχουν, δέν διαθέτουν λοιπόν συγκεντρωμένο χρήμα καί δέν ἔχουν ποτέ
ἄρκετό (τά χρυσά ἢ ἀσημένια νομίσματα πού ἀποθησαυρίζουν τά φοροῦν
στίς ἐπίσημες περιπτώσεις τῆς ζωῆς τους καί τά μεταβιβάζουν ὡς κόσμη-
μα)¹². Πρόκειται γιά κοινωνίες ἀκινήτου, πού συγκεντρώνουν καί χρησιμο-
ποιοῦν τό ἀκίνητο γιά νά ἐξαντλήσουν ὁλόκληρο σχεδόν τό φάσμα τῶν οἰκο-
νομικῶν τους συμπεριφορῶν, ἐνῶ τό κινητό ἀγαθό καί τό χρήμα ἔχουν συμ-
πληρωματικούς ρόλους. Ἐδῶ πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι αὐτό πού ὀνομά-
ζουν ἀγοραπωλησία στά νησιά δέν σημαίνει πάντα καί πραγματική ἀντικα-
ταβολή μετρητῶν: πολύ συχνά τό ἀκίνητο «πωλεῖται», δίνεται δηλαδή ἀντί
χρήματος.

Τό λιγοστό χρήμα, οἱ ἀτομικές φορολογικές ὑποχρεώσεις καί οἱ ἀνάγκες
μῆδς μερικῶς ἐκχρηματισμένης καθημερινότητας θέτουν σέ κίνηση ἕναν μα-
κρύ μηχανισμό ἰδιωτικοῦ χρέους πού τόν παρακολουθοῦμε βέβαια στίς ἀγο-
ραπωλησίες ἀκινήτων καί τίς ὁμολογίες χρεῶν, ἀλλά καί μέσα στίς διαθήκες,
τά ἱνβεντάρια καί τά προικοσύμφωνα. Τό χρέος στά νησιά εἶναι πανταχοῦ
παρόν καί ἀφηγεῖται διαφορετικές ἱστορίες καταναγκασμῶν ἀλλά καί ἀλλη-
λεγγυοτήτων.

Ἄς ξεκινήσουμε ἀπό τούς μεγαλύτερους καί μεσαίους ἰδιοκτῆτες. Οἱ πε-
ρισσότεροι ἀπό αὐτούς ὑπογράφουν τίς γραφές καί τίς ἀποφάσεις τοῦ Κοι-
νοῦ, ἐκλέγονται προεστοί, ἐπίτροποι καί προβλεπτές του, μεσολαβοῦν στό
Δραγουμάνο γιά νά ἐλαφρύνουν τά δοσίματα, εἶναι οἱ γιατροί τῆς κοινότη-
τας σέ ἐποχές ἐπιδημιῶν¹³, εἶναι οἱ νοτάριοι καί οἱ καγκελλάριοι τοῦ Κοινοῦ,

10. στό ἴδιο, φ. 35 (10 Ἰανουαρίου 1731).

11. Ἱστορική καί Ἐθνολογική Ἑταιρεία Ἑλλάδος, χφ. 72, κατάστιχο λογαριασμῶν τῶν
ἐτῶν 1722-1799 τῶν Ἀντωνίου καί Φραντσέσκου Μαυρομάτη, φ. 83r-86r, λογαριασμοί
Φραντσέσκου Μαυρομάτη, Ἰούνιος 1778 - Ἰανουάριος 1780 (τό συγκεκριμένο ἀπόσπα-
σμα τοῦ καταστίχου παραθέτει στή διατριβή της ἡ Ἄννα Ματθαίου, *Aspects de
l'alimentation en Grèce sous la domination ottomane; des réglementations au discours
normatif*, Université Paris I, 1992, σ. 284-295).

12. Εὐτυχία Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Ἡ κυκλοφορία
τῶν νομισμάτων στόν βενετοκρατούμενο καί τουρκοκρατούμενο ἐλληνικό χώρο, 15ος-
19ος αἰ.*, Ἀθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, (ὑπό ἐκδόση), σ. 33-38 («Παράλληλες χρήσεις τοῦ νομίσμα-
τος»). Σπ. Ἀσδραχάς, «Ὁ ἐκδημοκρατισμός στίς ἀγροτικές οἰκονομίες: τό ἐλληνικό
παράδειγμα, ΙΕ'-ΙΘ' αἰ.», *Οἰκονομία καί νοοτροπίες*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1988, σ. 35-40.

13. ΓΑΚ, ὁ.π., φ. 119 (28 Αὐγούστου 1742).

Έλευθερία Ζέη

συνιστούν τη συλλογική εκπροσώπηση της κοινότητας στον όθωμανό κατακτητή· υπογράφουν τά συμβόλαια γιατί ξέρουν γράμματα, γίνονται επίτροποι και διαχειριστές στίς περιουσίες των άνηλικών όρφανών, των έκκλησιών και των μοναστηριών, και κάποιοι από αυτούς είναι συνιδιοκτήτες καϊκιών και μύλων. Μέσα στά συμβόλαια και τίς διαθήκες τους, ό νοτάριος τούς προσφωνεί ανάλογα μέ τό «κοινό» τους πρόσωπο: είναι έντιμότατοι άφέντες, οί γυναίκες τους και οί κόρες τους είναι άρχόντισσες, ό δοτόρες Σκορδύλης ή ό δοτόρες Μαρίνης είναι οί λογιώτατοι της κοινότητας, οί ιερείς του άνώτερου κλήρου, πού κατέχουν τά άξιώματα του σακελλάριου, του χωροεπίσκοπου, του σκευοφύλακα ή του οίκονόμου άποκαλούνται αίδεσιμώτατοι και εύλαβέστατοι άφέντες, και συχνά ό ίερατικός τους βαθμός άντικαθιστά τό όνομά τους.

Οί μεγαλύτεροι ιδιοκτήτες πραγματοποιούν τό 12% περίπου και οί μεσαίοι τό 25% περίπου των πωλήσεων, δηλαδή ένα συνολικό ποσοστό 37% του συνόλου. Ένας σημαντικός άριθμός αύτων των ιδιοκτητών βρίσκεται νά χρωστάει στην κόρη του, δηλαδή στό γαμπρό του, ένα μέρος της προίκας της· έτσι πουλάει στό γαμπρό κάποιο χωράφι ή άμπέλι πού συμφωνούν ότι άντιστοιχεί σέ άξία στό όφειλόμενο προικώο (ό καθορισμός της τιμής του άκινήτου μέ άποκοπή είναι μία πρακτική πού έγκαταλείπεται σιγά-σιγά στίς άγοραπωλησίες του 18ου αιώνα στην Πάρο και τείνει νά έφαρμόζεται σχεδόν μόνο για μεγαλύτερες ή πλουσιότερες γαίες, π.χ. για λιβάδια, γιατί οί άγοραστές μπορούν όλο και λιγότερο νά άνταποκριθούν στό ύψος των τιμών και προτιμούν νά τίς κανονίζουν μεταξύ τους¹⁴).

Οί ίδιοι όμως ιδιοκτήτες συχνά πουλάνε στό γαμπρό τους γή, και ιδιαίτερα άμπέλια, χωρίς νά δηλώνουν ρητά ότι του χρωστάνε άκόμη προίκα, και εκείνος καταβάλλει πραγματικά στον πεθερό τό άντίτιμο σέ ριάλια: έπιλέγουν δηλαδή νά μεταβιβάσουν τό άμπέλι στην έξ άγχιστείας οίκογένεια, παρά τίς έπιταγές του έθιμικού δικαίου, για νά άποκτήσουν τό ρευστό πού τούς χρειάζεται ή πού χρωστάνε κάπου άλλου.

Σύμφωνα μέ τά κληρονομικά έθιμα των νησιών του Αιγαίου, ή άκίνητη γονική περιουσία και ιδιαίτερα ή γυναικεία προίκα, ή όποία άποτελούσε τό σημαντικότερο τμήμα της, μεταβιβαζόταν στά χέρια του άπογόνου έξ αίματος, ενώ ή έξ άγχιστείας γραμμή άποκλειόταν από τη διαδοχή μέ διάφορες προ-

14. Στά έθιμα, ή άποκοπή καταργείται έπίσημα στίς άρχές του 19ου αιώνα· βλ. «καπίτουλο» του Κοινού της Σύρου, 25 Δεκεμβρίου 1812, πού άναιρεί τό «καπίτουλο» του 1695, τό όποιο καθιέρωνε την άποκοπή κατά τίς άγοραπωλησίες άκινήτων: «προβλέποντας ήμεις», δηλαδή τό κοινό της Σύρου, «ότι αι παρόν περιστάσεις ήλλαξαν, και φέρνει μεγάλην ζημίαν της φτωχολογίας». Από τότε και στό έξής ό ιδιοκτήτης πουλάει τό άκίνητο «όσο έβρει, χωρίς άποκοπή, θέλει εις τό ινκάντο» (= πλειστηριασμός), «θέλει μερικά, συμφωνόντες οί δυώ τους»: Ι. και Π. Ζέπος, *Jus Graecoromanum*, Αθήνα 1962, τ. 8, σ. 501.

Τό ακίνητο καί τό χρέος στήν Πάρο

στατευτικές ρήτρες στό τέλος τών προικοσυμφώνων. "Έτσι οί σύζυγοι δέν είχαν παρά έξαιρετικά περιορισμένα κληρονομικά δικαιώματα ό ένας στήν περιουσία του άλλου, καί αν πέθαινε ό ένας από τούς δύο χωρίς απογόνους, ή προικώα περιουσία επέστρεφε στους πλησιέστερους συγγενείς έξ αίματος του θανόντος. Κοινή, ωστόσο, ήταν ή διαχείριση τής περιουσίας γιά τίς ανάγκες του νοικοκυριού, κοινά έπομένως τά έξοδα αλλά καί τά χρέη, καί σέ περίπτωση θανάτου του ενός, τά τελευταία τά ανέλαμβάνε πάντα ό έπιζών σύζυγος, αν δέν υπήρχαν ενήλικα παιδιά. Έξάλλου, κατά τό δίκαιο τής προτίμησης στίς αγοραπωλησίες ακινήτων, προτεραιότητα είχαν, σύμφωνα μέ τά έθιμα, οί πλησιέστεροι συγγενείς έξ αίματος του πωλητή (κατά σειρά βαθμού συγγενείας), καί κατόπιν οί γείτονες¹⁵.

"Αν όμως οί έθιμικοί θεσμοί διατηρούσαν τό γονικό καί κυρίως τό προικώο ακίνητο στά χέρια τής έξ αίματος γραμμής, ή πραγματικότητα τών μεταβιβάσεων φαίνεται νά τό μετέτρεπε συχνότατα σέ αντικείμενο διαπραγμάτευσης μέ τήν έξ άγχιστείας γενιά, ιδιαίτερα ανάμεσα σέ πεθερό ή πεθερά καί στους γαμπρούς τους, καί κάποτε μεταξύ κουνιάδων. Στό παιχνίδι αυτό τό πιό ένδιαφέρον αντικείμενο συναλλαγής ήταν τό άμπέλι: ακίνητο πού απέδιδε ύψηλό φόρο, καλλιέργεια κατεχοχήν έμπορευματική, τό άμπέλι άποτελούσε έτσι κι άλλως καί τό κατεχοχήν προικώο αντικείμενο. "Ωστόσο, πολύ λίγα από τά άμπέλια πού ύπόσχεται νά δώσει ό πεθερός στά προικοσύμφωνα τής Παροικίας (μετά θίας 10% περίπου) τά ξαναβρίσκουμε στίς μερίδες τών γαμπρών τους μέσα στό κτηματολόγιο: τά περισσότερα έχουν αναγκαστικά πουληθεί στό δρόμο είτε από τόν πεθερό, γιατί ήταν ήδη χρεωμένα, είτε από τόν γαμπρό: στίς μερίδες τους αντίθετα, καί στά αντίστοιχα συμβόλαια αγοραπωλησίας, φαίνεται νά έχουν αγοράσει άλλα άμπέλια από τά προικώα, σέ ένα συντριπτικό ποσοστό 65% του συνόλου τών μεταβιβασμένων άμπελιών, από τά πεθερικά τους¹⁶.

"Ένα σημαντικό λοιπόν μέρος τών μεγαλύτερων καί μεσαίων ιδιοκτητών καταφεύγει στό έξ άγχιστείας κυρίως οίκογενειακό κύκλωμα καί λιγότερο στό κύκλωμα έξ αίματος γιά τήν έξεύρεση του άπαραίτητου ρευστού. "Αν τό άμπέλι χάνεται λόγω χρέους από τά χέρια τής ρίζας, έχει ίσως έτσι τήν έλπίδα νά ξαναβρεθεί κάποτε στά χέρια τών παιδιών τής κόρης, καί μάλιστα στήν προίκα τής έγγονης.

"Άλλοι πάλι άπ' αυτούς, έχοντας ξεδέψει τήν προίκα τής γυναίκας τους σέ ανάγκες του νοικοκυριού ή σέ χρέη, βρίσκονται χρεώστες σέ εκείνην καί ξεπουλάνε τά δικά τους ακίνητα γιά νά τήν έξοφλήσουν, όπως ό τιμωτάτος Βικέντζος ντέ Φανκέσκη στά 1738¹⁷. Κάποιοι άπ' αυτούς έχουν κατακυλήσει

15. στό *Ίδιο*, σ. 539-540, 547-556.

16. Βλ. καί Σπ. Άσδραχάς, «Κατακερματισμός τής άγροτικής ιδιοκτησίας: τό παράδειγμα τής Πάτμου», *Ζητήματα Ίστορίας*, Άθήνα, Θεμέλιο, 1983, σ. 73.

17. ΓΑΚ, δ.π., φ. 71ν (28 Φεβρουαρίου 1738).

Έλευθερία Ζέη

κυριολεκτικά στά χρέη πού έχουν συσσωρευθεί μαζί μέ τούς τόκους, καί είναι ἀναγκασμένοι νά πουλήσουν ἀπό κοινού οί σύζυγοι, οί χήρες μέ τά παιδιά τους ἢ τά ἀδέλφια μεγάλο τμήμα ἢ καί ὁλόκληρη τήν ἀκίνητη περιουσία τους. Ἔτσι τό 1731, ὁ Περάκης Σκιεμπρῆς καί ἡ συμβία του Τζιτζίλια πουλάνε μαζεμένα 5 ἀκίνητα, μεταξύ τῶν ὁποίων ἓνα λιθάδι καί ἓνα ἀμπέλι φυτό, γιά νά καλύψουν χρέος 150 ριαλίων στόν ἴδιο Βικέντζο ντέ Φανκέσκη¹⁸. στά 1752, οί κόρες τοῦ μακαρίτη χωροεπίσκοπου Βιτζάρα πουλάνε στόν Μαυρογένη τά σπίτια τους πού ἔχουν ἀπομείνει χωρίς στέγη¹⁹. Μέχρι πού στά 1731 πάλι, ἡ περιουσία τοῦ μακαρίτη χωροεπίσκοπου Γεμελιάρη διαμοιράζεται στούς δανειστές του, παρόντος τοῦ καδῆ Παρωναξίας Ὁμέρ ἐφέντη καί τῶν κληρονόμων τοῦ μακαρίτη, ἀφοῦ ὁ ἰδιοκτήτης της ἔχει πεθάνει χρεωμένος ὥς τό λαιμό²⁰. στήν περίπτωση αὐτή, κατὰ τά ἔθιμα, «τό ζάπτι», τά δικαιώματα ἰδιοκτησίας, «αὐτῶν τῶν δανειστῶν ἔχι τήν δύναμιν ὥσάν νά ἦτον γινόμενον μέ τελείαν πωλησίαν»²¹.

Ἀνάμεσα πάντα σ' αὐτούς τούς ἰδιοκτῆτες κάποιες γυναῖκες, ἀκόμη καί «ἀρχόντισσες» ἢ εὐκατάστατες χήρες, δέν καταφέρνουν παρ' ὅλα αὐτά νά συντηρήσουν τά ἀκίνητα ἀπό τίς φυσικές φθορές ἢ καταστροφές, καί ἔτσι ἐκποιοῦν ἓνα τμήμα τους καί ὁ ἀγοραστής ἀναλαμβάνει νά συντηρήσει τό ἀκίνητο καί νά θελτιώσει τή σοδειά. Μ' αὐτή τή λογική, ἡ Ζαφειράκη τοῦ Γεωργάκη Σκιαδά, στά 1733, πουλᾷ στόν τιμιώτατο Λεονάκη Χαρτουλάρη τό μισό της μύλο γιά 30 ριάλια, ἀπό τά ὁποῖα τά 15 θά τά κρατήσῃ ὁ ἀγοραστής γιά νά τόν ἐπισκευάσῃ ἔτσι ὥστε «νά δίνει ὄφελος καί στούς δύο νοικοκύρηδες»²². καί ἡ οἰκονόμισσα Ἀλησαφῆ, στά 1738, «πουλᾷ» στόν ἀδελφό της τό μισό περιθόλι πού τῆς ἀναλογεῖ (ἐκεῖνος ἔχει τό ἄλλο μισό) καί πού μάταια ξόδεψε ἐκείνη γιά νά τό ἀναστήσῃ, γιατί «εἶναι χαλαστό, μέ τοίχους βουλισμένους, καί ὁ θυμός τοῦ ποταμοῦ ἐκατάσυρε μέσα λιθουριές πολλές»²³. Ὡστόσο ἡ οἰκονόμισσα κρατᾷ τό δικαίωμα νά καρπώνεται τό μισό αὐτό περιθόλι ὅσο ζεῖ· ἡ πρακτική τῆς ἐπικαρπίας συχνά χρησιμεύει σ' αὐτούς τούς ἰδιοκτῆτες γιά νά περιορίζει τήν τέλεια ἀποξένωση ἀπό τό ἀκίνητό τους.

Εἶπαμε παραπάνω πῶς ὁ μεγαλύτερος ὄγκος τῶν πωλήσεων ἀκινήτων πραγματοποιεῖται ἀπό τίς χαμηλές φορολογικές βαθμίδες ἰδιοκτητῶν, ἀπό αὐτούς δηλαδή πού φαίνονται νά διαθέτουν λίγα ἀγροτικά ἀκίνητα. Τί ξέρουμε γι' αὐτούς; κάποιοι Μαστρο-Νικολοί ἢ Μαστρο-Μιχελῆδες εἶναι προ-

18. στό ἴδιο, φ. 26ν (13 Μαΐου 1731).

19. στό ἴδιο, φ. 66ν (13 Νοεμβρίου 1752).

20. στό ἴδιο, φ. 32 (1731, χ. ἡμ.).

21. Ι. καί Π. Ζέπος, ὁ.π., σ. 546.

22. ΓΑΚ, ὁ.π., φ. 48 (20 Ἀπριλίου 1733).

23. στό ἴδιο, φ. 77ν (1 Ἀπριλίου 1738).

Τό ακίνητο και τό χρέος στήν Πάρο

φανώς τεχνίτες, αλλά τά έγγραφα δέν μᾶς λένε πάντα ποιὰ εἶναι ἡ τέχνη τους· ἴσως εἶναι σιδεράδες (ὅσοι προικοδοτοῦν τά σιδηρικά τῆς τέχνης τους στό γιό τους), ἴσως εἶναι χτίστες· ἄλλοι ἔχουν ἐργαστήρια ἢ μαγαζιά στό κατώι τοῦ σπιτιοῦ τους. Μερικοί εἶναι μεροκαματιάρηδες ἀμπελουργοί, τούς ξέρουμε ἀπό τά συμβόλαια ἐμφύτευσης, καί περνᾶνε τή μέρα τους ὀργώνοντας, ξελακκίζοντας, φυτεύοντας, χτίζοντας πηγᾶδια ἢ ἐπισκευάζοντας τίς μάντρες καί τά αὐλάκια πού φέρνουν τό νερό. Ἄλλοι εἶναι ἄσημοι κληρικοί, πού διαθέτουν καί ἓνα ἰδιόκτητο ἐξωκκλήσι μέ τή σκευή του, κάποιοι μικροκτηνοτρόφοι, πού διαθέτουν μαντρί ἢ ξωμάντρι, κάποιοι μικροί караβοκύρηδες ἢ ναυτικοί, πού ταξιδεύουν στή θάλασσα, καί ἴσως νά εἶναι καί ξένοι ναυτικοί, πού ἐγκαταστάθηκαν στό νησί καί παντρεύτηκαν ἢ ἐμπλεξαν μέ πειρατές²⁴. Γιά τό νοτάριο καί τήν κοινότητα δέν ἔχουν παρὰ τό ὄνομα καί τό πατρώνυμό τους ἢ μερικές φορές τό ὄνομα τῆς μητέρας τους.

Σ' αὐτούς τό χρέος εἶναι ἡ κυρίαρχη αἰτία ἐκποίησης: τό χρέος πρός τόν ἴδιο τόν ἀγοραστή, ὅποτε ἐκεῖνος παραλαμβάνει τό ακίνητο ἀντί τοῦ ποσοῦ πού ἔχει δανείσει, ἐπιστρέφει τήν ὁμολογία στόν χρεώστη θεωρώντας τήν «νούλα» καί ὑπογράφει ἀπόδειξη (ρετζεβούτα)· ἢ τό χρέος πρός τρίτο, ὅποτε τό ἀντίτιμο καταβάλλεται πραγματικά σέ μετρητά, σέ «καλά καί σωστά ριάλια», καί ὁ πωλητής θεωρεῖ τόν ἑαυτό του «καλά πληρωμένο καί σατισφαρισμένο». Ἡ ἀρρώστια, τά γιατρικά, οἱ γιανοί ἢ/καί ὁ θάνατος τοῦ πατέρα, τοῦ συζύγου, τοῦ θεῖου δημιουργοῦν ὅπωςδήποτε χρέη στό μικρό ἰδιοκτήτη, στή χήρα, στά παιδιά ἢ στά ἀνίψια του καί τόν ὀδηγοῦν στήν ἐκποίηση, ἀλλά αὐτό δέν τόν ἐμποδίζει νά ἐκποιεῖ ἢ νά παραγγέλει στή διαθήκη του νά ἐκποιηθοῦν ακίνητα γιά τά ψυχικά του, γιά νά γραφεῖ τό ὄνομά του καί τό ὄνομα τῶν δικῶν του στήν Ἁγία Πρόθεση τῆς Ἐκατονταπυλιανῆς ἢ σέ ὅποια ἄλλη ἐκκλησία ἐπιθυμεῖ νά ταφεῖ, ἢ γιά μνημόσυνα ἐφ' ὅρου ζωῆς, δικά του καί τῶν συγγενῶν του· τά πωλητήρια αὐτά συμβόλαια συντάσσονται εἴτε ἀπευθείας μέ τούς ἱερεῖς, εἴτε μέ τήν ἐκκλησία ἢ τό μοναστήρι. Κάποτε ὁ διαθέτης σημειώνει ρητά ὅτι χρωστάει δοσίματα.

Τά ακίνητα πού ἐκποιοῦν αὐτοί οἱ μικροῖδιοκτήτες εἶναι στήν πλειοψηφία τους γονικά· γιά ἓνα ποσοστό μάλιστα 12% ἀπ' αὐτούς εἶναι καί τά μοναδικά πού ἔχουν, καί πολλές φορές «ἐξοφλοῦν» ἓνα μέρος μόνο τοῦ χρέους ἐπειδὴ δέν ἔχουν ἄλλα νά τό καλύψουν. Τά χωράφια τους εἶναι ἐκεῖνα πού ἐκποιοῦν περισσότερο, σέ χαμηλές τιμές, πού ἀντιπροσωπεύουν καί τό ὕψος τῶν χρεῶν τους· ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τό γεγονός ὅτι τό 20% περίπου αὐτῶν τῶν ἰδιοκτητῶν πραγματοποιεῖ περισσότερες ἀπό μία πωλσεις τόν χρόνο, καί ὅτι συχνά ἐκποιοῦν τά ακίνητά τους κατά τμήματα (πάρτες), μπορούμε νά παρακολουθήσουμε τή διαβρωτική πορεία τοῦ μικροῦ χρέους στίς ἤδη κατακερματισμένες ἀπό τήν κληρονομική διαδοχή ακίνητες περι-

24. στό ἴδιο, φ. 90ν (24 Φεβρουαρίου 1734).

Έλευθερία Ζέη

ουσίες, αλλά και τις άκραίες χρήσεις των ακινήτων πού απομένουν. Έτσι ο Νικόλας Άργυρόπουλος, μέ μοναδική περιουσία ένα άμπέλι, άφήνει, στά 1749, στή γυναίκα του καί στά παιδιά του τήν εύχή του καί 12 ριάλια χρέος, καί τής παραγγέλλει στή διαθήκη του νά πληρώσει τό χρέος, τά έξοδα τής θανής καί τής ψυχής του άπό τήν τιμή του άμπελιού, καί ό,τι περισσέψει νά τό δώσει σέ όποιο παιδί θέλει²⁵.

Η κατηγορία αυτή των πωλήσεων ακινήτων συχνά κρύβει τήν πρακτική του ένέχυρου, του *άμανατίου* ή τής *σιγουριτάς*. Τό άμανάτι, γνωστό άπό τά έθιμα των νησιών, πού αντίθετα άγνοούσαν τήν ύποθήκη, ίσχυε τόσο γιά τά άκίνητα όσο καί γιά τά κινητά, καί προέβλεπε στό δανειστή τό δικαίωμα νά κρατήσει στήν άπόλυτη ιδιοκτησία του τό ένέχυρο έφόσον ό χρεώστης δέν κατάφερνε νά τό έξοφλήσει, άν μέν έπρόκειτο γιά άγροτικό άκίνητο σέ 15 χρόνια, άν έπρόκειτο γιά άστικό σέ 10 χρόνια καί άν έπρόκειτο γιά κινητό άγαθό σέ 5 χρόνια. Στήν πραγματικότητα όμως οί ρυθμοί τής άπώλειας των άκινήτων ήταν ταχύτεροι: ό μικροϊδιοκτήτης άφηνε στά χέρια του δανειστή τό χωράφι, τό άμπέλι ή τό σπίτι έναντι του όφειλόμενου ποσού γιά ένα ή δύο χρόνια, κάποτε μέ περιθώρια παράτασης τής διορίας· στίς περιπτώσεις πού δέν άναφερόταν χρόνος ένεχυρίασης, ή σιωπή αυτή ήταν βέβαια μέ τό μέρος του δανειστή. Τά έθιμα προέβλεπαν τόκο, «διάφορο», γιά όλες τίς περιπτώσεις δανείων, πού στήν πράξη καθοριζόταν είτε κατόπιν συμφωνίας των συμβαλλομένων είτε μέ τήν παρέμβαση του έκάστοτε κριτή Παροναξίας, καί ήταν έτήσιος²⁶. Είναι δύσκολο νά ύπολογίσουμε τό ύψος των τόκων στήν Πάρο γιατί στά συμβόλαια ό τόκος ύπολογίζεται συνήθως μαζί μέ τό κεφάλαιο· κάποτε ό τόκος χαριζόταν γιά νά κλείσουν μακρόχρονοι λογαριασμοί καί «νά μήν ύπάρχουν διαφορές ανάμεσό τους». Άντί γιά τόκο, ό δανειστής μπορεί νά νέμεται τό άκίνητο καί νά συμπεριφέρεται ως άπόλυτος κύριος, όσο καιρό τό έχει στά χέρια του: αυτό όμως σημαίνει ότι άναλαμβάνει νά τό συντηρεί άπό τίς φθορές, νά κάνει έπιδιορθώσεις καί βελτιώσεις στά άγροτικά έργα, οί όποιες πολλές φορές άποτελούν καί όρο του ένέχυρου. Όταν ό Θεοδωράκης Μοστράτος βάζει άμανάτι τά σπίτια πού κληρονόμησε άπό τή θεία του, ξεκαθαρίζει στόν «άγοραστή»: «όσο κάθεται στά σπίτια άδωροκήτως» νά τά συντηρεί, «νά τά χωματίζει μέ έξοδα δικά του» καί άν τυχόν σπάσουν τράβες νά τίς φτιάξει όπωςδήποτε²⁷. Η συνηθισμένη καί άναπόφευκτη βέβαια κατάληξη αυτών των άμανατίων είναι ή τελική αποξένωση

25. στό ίδιο, φ. 174 (10 Ιανουαρίου 1749).

26. Γιά τό άμανάτι βλ. Ι. καί Π. Ζέπος, *ό.π.*, σ. 512 (: Έθιμα Σαντορίνης), σ. 546 (: Έθιμα Νάξου) καί σ. 570 (: Έθιμα Καρπάθου)· γιά τόν τόκο βλ. στό ίδιο, σ. 455-456. Σύμφωνα με τόν Μάουρερ, ό τόκος έφτανε τό 10-12% στά έμπορικά κέντρα πρίν τήν Έπανάσταση (*ό.π.*, σ. 163), ένώ στήν Τήνο καί στή Σύρο ίσχυε ό περιορισμός του άν έφτανε τό διπλάσιο του κεφαλαίου (σ. 172, 174).

27. ΓΑΚ, *ό.π.*, φ. 49ν (9 Ιουλίου 1733).

Τό ακίνητο και τό χρέος στην Πάρο

του χρεώστη ή των κληρονόμων του από τό χρεωμένο ακίνητο, αφού σπάνια καταφέρνουν νά τό έλευθερώσουν.

Άλλοτε όμως καταφέρνουν νά χρησιμοποιήσουν τά περιθώρια εύλυγισίας πού έμφανίζει ή ιδιοκτησία στά νησιά καί συμφωνοῦν μέ τόν αγοραστή νά μοιράζονται τή σοδειά του έκποιούμενου χωραφίου, ένω μέ τήν πράξη πώλησης έχει περιέλθει αυτό στην πλήρη κυριότητα του τελευταίου.

Αυτή ή κατηγορία μικροϊδιοκτητών έκποιεί τά περισσότερα άστικά ακίνητα, σπίτια, κάμαρες, άκτιστα οικόπεδα (σπιτότοπους), κάποια έργαστήρια καί μαγαζιά. Συχνά τά σπίτια αυτά είναι χωρίς στέγες, «χαλαστά» καί «βουλισμένα». Η εικόνα της φθοράς του κτισμένου χώρου καταγράφεται μέ έξαιρετικές λεπτομέρειες σέ τέτοιου τύπου συμβόλαια, καί φαίνεται νά ακολουθεῖ τους ρυθμούς του κατακερματισμού τής χρεωμένης ιδιοκτησίας καί νά παίρνει ιδιαίτερες διαστάσεις στίς άρχές του 19ου αῖωνα στην Πάρο (1816-1821). Στίς αγοραπωλησίες ακινήτων στην περιοχή τής Νάουσας²⁸, οί ιδιοκτήτες έκποιούν μιά σειρά από «βουλισμένες μάντρες» ή «χαλαστούς τοίχους», αλλά καί μεμονωμένα άλώνια, στέρνες ή πηγάδια γιά άσήμαντα ποσά, γιά νά έξοφλήσουν μικρά ή άπανωτά χρέη.

Οί ίδιοι άναζητούν κάποτε τό ρευστό πού χρειάζονται σέ μέλη τής οίκουγένειας έξ αίματος, καί χρεώνονται ή πουλοῦν στό γιό, στην κόρη ή στον άδελφό. Έτσι, στά 1732, ό Δημήτρης Φιλοκάλαμος πουλάει στό γιό του Νικολό ένα άμπέλι, παρά τό γεγονός ότι τόν έχει καταστήσει ήδη κληρονόμο σέ όσα του άναλογούν, γιά νά άναλάβει ό γιός τό χρέος του πατέρα σέ τρίτο, «έπειδή έχει ό Νικολός κι άλλες χάρες καί καλοσύνες»²⁹.

Δέν υπάρχει άμφιβολία πώς ή έλλειψη ρευστού δημιουργεί χρεῖες· αν μάλιστα είναι κακή χρονιά γιά τή σοδειά, οί χρεῖες των μικροϊδιοκτητών μπορεί νά είναι ζωτικές. Τόν Ιανουάριο του 1730, ό Μαστρομιχελής Παπαδόπουλος, μικροϊδιοκτήτης, πουλά τό σπίτι καί τό ποτιστικό του μαζί γιά νά ξεπληρώσει τό σιτάρι καί τό κριθάρι πού τόσες φορές χρειάστηκε νά πάρει από τίς άποθήκες των άφεντάδων Μπαζέγιου καί Μαυρογένη, καί μάλιστα «νύκτα καιρό»³⁰. Ο ίδιος όμως Μαστρομιχελής, στά 1736, προικίζει τήν κόρη του Φλορέντζα³¹ μέ τρεις καθρέφτες, μέ κασέλες καρένιες καί μέ σειρές μαργαριτάρια καί μάλαμα, ένω συγχρόνως τής φορτώνει καί τά υπόλοιπα χρέη του. Δέν είναι ό μόνος· ένας όλόκληρος κόσμος ιδιοκτητών, μέ μικρή άγροτική καί άστική περιουσία, ή όποία κάποτε έξανεμίζεται ή δεσμεύεται όλόκληρη σέ χρέη, μέ άποτέλεσμα νά προικοδοτεῖται ή νά κληροδοτεῖται χρεωμένη, έχει ώστόσο στην κατοχή του ή άποκτά πολύτιμα ύφάσματα, κοσμήματα καί καθρέφτες σέ άριθμούς καί αξίες πού υπερβαίνουν έντυπωσιακά τίς οίκονο-

28. ΓΑΚ, χφ. 214 (: νοταριακές πράξεις Νάουσας, 1816-1820).

29. ΓΑΚ, χφ. 212, φ. 41ν (16 Νοεμβρίου 1732).

30. στό ίδιο, φ. 21ν-22 (1750, ήμ. δυσανάγνωστη).

31. στό ίδιο, φ. 93ν (30 Ιουνίου 1736).

Έλευθερία Ζέη

μικές του δυνατότητες και άλλοιώνουν τη φοροδοτική φυσιογνωμία που προβάλλει στην κοινότητα. Η αγορά τέτοιων αντικειμένων πρέπει να οδηγεί σε έξοδα που ξεπερνούν τα ύψη των φόρων τους, ακόμη και αυτά των ψυχικών τους: μιά αξιοπρεπής γι' αυτούς κηδεία στην Πάρο του 18ου αιώνα μπορούσε να κοστίσει, μαζί με τα κεριά και τους ψάλτες, 5 ριάλια, αλλά ένα ζευγάρι βελούδινες μανίκες κόστιζε, στά 1739, 10 ριάλια· και αν τό ένοίκιο όλόκληρου του χρόνου μιās κάμαρης έφτανε τά 30 άσιλάνια στην Παροικία του 1748, ένα πλήρες άσημένιο σερβίτσιο (κουτάλια, μαχαίρια και πηρούνια) έκανε 85 άσιλάνια ήδη στά 1742.

Τά αντικείμενα αυτά ξέρουμε από τούς ίδιους ότι έφταναν στά χέρια τους από τη Δύση. Είναι άκριβώς ή στιγμή που τό έμπόριο της Γαλλίας με την Άνατολή γνωρίζει νέα άνθηση (1720-1789), μετά την κάμψη που είχε κρατήσει ως τό τέλος του 17ου αιώνα (1690): οί γαλλικές βιοτεχνίες ύφασμάτων έχουν καταφέρει να σηκώσουν κεφάλι στην άγγλική παραγωγή που τίς είχε γονατίσει, και συναγωνίζονται πιά επάξια την παραγωγή της Άνατολής (Συρίας και Περσίας). Έτσι τά γαλλικά πολύτιμα ύφασματα (μάλλινα και μεταξωτά) κατακλύζουν τίς αγορές της Άνατολής και τίς σκάλες της Μεσογείου (του Αίγαίου και της Πελοποννήσου), και μάλιστα σε διάφορες ποιότητες, άκριβότερες και φθηνότερες, ανάλογα με τίς ανάγκες των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά και σε διάφορα χρώματα και αποχρώσεις που ανταποκρίνονται στά γούστα διαφορετικών έθνικών ομάδων³². Προηγουμένως, ήδη από τόν 16ο αιώνα, μετά τό τέλος του Βενετοτουρκικού πολέμου (συνθήκη του 1540), ή Βενετία έχει επωφεληθεί από τίς έμπορικές διευκολύνσεις που της εξασφάλιζε ή συνθήκη, και μοιράζεται με τη Φλωρεντία τό ιταλικό έμπόριο στην Άνατολή. Ωστόσο, ή μεγάλη ζήτηση για τό δυτικό αντικείμενο στίς αγορές της Άνατολής δέν έμπόδισε τά νησιά του Αίγαίου να αναπτύξουν τίς δικές τους βιοτεχνίες: έτσι ή Χίος κατασκεύαζε περίφημα «γαϊτάνια» για τά ρούχα των Τούρκων, καθώς και απομιμήσεις των εύρωπαϊκών μεταξωτών που διοχέτευε στό Αίγαίο, αλλά και στό Κάιρο, την Κωνσταντινούπολη, την Ίταλία, τη Γαλλία και τη Γερμανία.

Στην Πάρο, λοιπόν, έφταναν μετάξια και βελούδα της Φράντζιας, αλλά και τριφύτιλοι λύχνοι της Λιγούρνας (= Λιβόρνο), πιάτα και άπλαδένες του Άγκονος (= Άγκώνα), καθρέφτες βενετσάνικοι, χιώτικα μεταξωτά, και έπιπλα «ταγιάδα» από καρυδιά ή κυπαρισσόξυλο από τά άλλα νησιά· τέλος τά ξεφόρτωναν οί ντόπιοι και ξένοι κουρσάροι από τίς λείες των καραβιών ή από

32. C. S. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie*, Παρίσι 1801, τ. 2, σ. 291-300 (σ. 295-300: κατάλογος των ειδών που κυκλοφορούσαν στο έμπόριο των Κυκλάδων). Tr. Stoianovich, «Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie de bazar, 1500-1800», *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, τ. 2, *Economies and Societies. Land, Lords, States and Middlemen*, Νέα Υόρκη 1992, σ. 61.

Τό ακίνητο και τό χρέος στην Πάρο

τά γειτονικά νησιά (ἀπό τήν Ἀξιά = Νάξο) καί τά πουλοῦσαν στήν Πάρο, ὅπως λένε οἱ μαρτυρίες τοῦ Κοινοῦ της³³. Ἴσως μέσα σ' αὐτές τίς λεῖες νά βρῆκαν καί τά μαλτέζικα θραχιόλια καί δακτυλίδια πού στολίζονταν οἱ κόρες τους.

Ἡ ἐπιθυμία τοῦ πολύτιμου ἀντικειμένου, τοῦ λούσου, τῆς ἐπίδειξης καί τοῦ καινούριου στή νησιώτικη κοινωνία ἦταν κοινή σέ ὅλα τά στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, συνδεδεμένη μέ τό κοινωνικό φαντασιακό τῆς προίκας καί τοῦ γάμου, ἀλλά καί μέ τό κυρίαρχο αἰσθητικό πρότυπο πού εἶχε καλλιεργήσει ἡ μακρόχρονη δυτική κατάκτηση (Βενετοί) στίς Κυκλάδες. Καί ἦταν τόσο ἰσχυρή καί διαδεδομένη αὐτή ἡ ἐπιθυμία ὥστε νά ἀναρωτιόμαστε ἂν ὁδηγοῦσε ἴσως κάποτε, μαζί μέ τά ἄλλα, στήν καταχρέωση καί τῶν μεσαίων ἢ καί μεγαλύτερων ἰδιοκτητῶν. Ὁ τιμιώτατος Βικέντζος ντέ Φανκέσκη ξεπουλᾷ, μέσα σέ δύο μέρες, δέκα κομμάτια χωράφια καί ἀμπέλια, ἕναν ἀνεμόμυλο καί τά σπίτια του³⁴, καί προικίζει, στά 1741, τήν κόρη του Μαριάκη μέ ὁλόκληρο θησαυρό ἀπό μεταξωτά καί χρυσοκέντητα ροῦχα μέ χρυσά γουνάκια καί καλτσοδέτες ἀπό χρυσοκλωστή, μέ τέσσερις καθρέφτες, πολίτικα σκουλαρίκια καί χρυσά δακτυλίδια³⁵. Τό ἴδιο καί ἡ κερά Ζαφειράκη, συμβία τοῦ ἀφέντη Γεωργάκη Σκιαδᾷ, θά πουλήσει, στά 1733, τό μισό ἀνεμόμυλο πού θέλει ἐπισκευές³⁶, καί ὁ σύζυγός της θά ξεπουλήσει τέσσερα χωράφια καί ἄλλη μιᾷ πάρτη ἀνεμόμυλο γιά νά ἐξοφλήσει μόλις τό μισό χρέος τῶν 250 ριαλιῶν³⁷, ἀλλά ἀπό τήν προίκα τῆς κόρης τους δέν θά λείψουν, στά 1738, τά μεταξωτά, τά βελουῖδα, τά χρυσά σκουλαρίκια καί τά δακτυλίδια³⁸. Καί τέλος, ἡ Ἐλενάκη δοτόρε Σκορδύλη, φοβούμενη μήν τή βρεῖ ὁ θάνατος ἀπροετοίμαστη καί κάνοντας ἀπογραφή τῆς περιουσίας πού τῆς ἔχει ἀπομείνει, βρίσκεται μέ τέσσερα-πέντε κομμάτια χωράφια καί ἀμπελάκια, καί τά σπίτια της στά Χαλαρά, ἀπό τά ὁποῖα μόνο «ἕνα στέκει γερό», ἀλλά οἱ κασέλες της εἶναι γεμάτες μέ μπούστους καί μπροστοποδιές τῆς καλῆς φορεσιᾶς καί μαντῆλες

33. Ἡ παρουσία τῶν πειρατῶν καί τῶν κουρσάρων, ὥστόσο, στήν Πάρο δέν εἶναι κρυφή: παντρεύονται, ἀγοράζουν ἀκίνητα καί συναλλάσσονται καθημερινά μέ τοὺς ντόπιους· βλ. J. P. de Tournefort, *ὁ.π.*, σ. 188-189, καί ΓΑΚ, χφ. 212, πράξεις μεταμέλει-
ας ξένων ναυτικῶν πού ἔμπλεξαν μέ κουρσάρους, καί ἐπιθυμοῦν νά ἐγκατασταθοῦν
ἤσυχά στό νησί καί νά ἀποκτήσουν περιουσία, π.χ. ἡ περίπτωση τοῦ Γιοζέ Νταλιού· φ.
90ν (24 Φεβρουαρίου 1734). Βλ. καί γιά τό θέμα τῆς συνεργασίας προεστῶν καί κουρ-
σάρων, ἐνδεικτικά: Ν. Κεφαλληνιάδης, *Πειρατεία. Κουρσάροι τοῦ Αἰγαίου*, Ἀθήνα
1984, σ. 100-101· Κ. Ψυχογιός - Στ. Ποπολάνος, *Ἡ Πάρος ἀπό τήν ἀρχαιότητα ὡς τή
σύγχρονη ἐποχή*, Ἀθήνα 1937, σ. 95.

34. ΓΑΚ, χφ 212, φ. 71ν (28 Φεβρουαρίου 1738).

35. στό ἴδιο, φ. 113ν (8 Νοεμβρίου 1741).

36. στό ἴδιο, φ. 48 (20 Ἀπριλίου 1733).

37. στό ἴδιο, φ. 60 (18 Ἰουλίου 1734).

38. στό ἴδιο, φ. 78ν (8 Ἀπριλίου 1738).

Ἐλευθερία Ζέη

μεταξωτές, καθώς και σταυρούς και καρδιές μαλαματένιες· αυτά θά βάλει άμανάτι γιά τό κριθάρι καί τά δίμιτα πανιά πού άγόρασε καί χρωστάει³⁹.

Τό ίδιωτικό χρέος είναι ό κοινός δρόμος πού παίρνουν οί άκίνητες περιουσίες τών νησιών, δρόμος πού δέν φαίνεται νά διαχωρίζει τίς ιστορίες τών φτωχών άπό αυτές τών πλουσίων· έχει σημασία νά θυμόμαστε ότι έκεινοι πού πραγματοποιούν τίς άγορές, άν δέν είναι οί ίδιοι οί δανειστές, «άγοράζουν» όταν έχουν ρευστό, καί τήν έπόμενη στιγμή μπορεί νά χρεωθούν οί ίδιοι. Βέβαια ό όγκος τών άγορών προέρχεται κυρίως άπό τούς μεσαίους ή τούς μεγαλύτερους ιδιοκτήτες: αυτοί είναι πού έχουν τή δυνατότητα νά μετέχουν καί στίς δύο όψεις του μηχανισμού. Γιά ποιούς λόγους άγοράζουν, έκτός άπό τίς περιπτώσεις πού έχουν δανείσει χρήματα στόν πωλητή, δέν δηλώνεται στά συμβόλαια. Ξέρουμε ότι ό πληθυσμός αυτός συγκεντρώνει άκίνητα, άγροτεμάχια καί σπίτια, μέ τά όποια προικίζει ή κληροδοτεί έξίσου σέ όλα του τά παιδιά. Άπό αυτούς ένα ποσοστό 15% είναι σύμπλιοι, γείτονες δηλαδή, στό άκίνητο πού άγοράζουν: ή έλλειψη ρευστου δέν επέτρεπε πάντα στό γείτονα νά άσκήσει τό δικαίωμα τής προτίμησης, καθώς «δέν είχε τόν μόδο νά άγοράσει».

Έκεινοι πού φαίνεται νά δανείζουν συστηματικά ρευστό καί νά συγκεντρώνουν άκίνητα είναι βέβαια τά μεγάλα μοναστήρια (Έκατονταφυλιανή) καί κυρίως οί έλάχιστοι ισχυροί ιδιοκτήτες τής κοινότητας: οί Κοντήληδες, Λεονάρδος, Νικολός, Κωνσταντής καί Γεωργάκης δοτόρε Κοντήλη, πού είναι ιδιοκτήτης μιås όλόκληρης σχεδόν περιοχής του νησιού, τών Πισκοπιανών, όπου έχει τά περίφημα περιβόλια του⁴⁰, οί Μαυρογένηδες, Νικολάκης, Τζανάκης καί Πετράκης, καί κατόπιν ό Γιακουμάκης Μπαζέγιος, ό Πετράκης Καστέλης, καί κάποιες μεγαλοκυράδες όπως ή Μαρκετάκη παπά Φαντζή καί ή Τζούλια Καλορήθη. Οί λίγες αυτές μεγάλες περιουσίες άπορροφούν ένα τμήμα τών μικρών ιδιωτικών χρεών, αλλά δανείζουν καί τά μοναστήρια (Έκατονταφυλιανή) καί τήν κοινότητα. Έτσι τό 1730, γιά παράδειγμα, ή κοινότητα «πουλάει» τή «δεκατιά» τής χρονιάς εκείνης, «ήγουν τό πέμπτον τής γής» στους άφέντες Ίάκωβο Μπαζέγιο, Τζουανάκη Βατίμπελα καί Νικολάκη Μαυρογένη, καθώς καί τούς φόρους τής άλυκής καί τό κουμέρκι⁴¹. Τό 1731 «άγοράζει» μέ πλειοδοσία τό κουμέρκι καί τήν άλυκή ό άφέντης Τζουανάκης Βατίμπελας γιά 96 ριάλια, καί στήν τιμή συμπεριλαμβάνεται καί τό χρέος τής κοινότητας πρός τόν Καπουδάν Πασά⁴², καί τό ίδιο γίνεται τό 1733⁴³ καί τό 1735⁴⁴.

39. στό ίδιο, φ. 35 (10 Ιανουαρίου 1731).

40. Ό Leake μιλά μέ θαυμασμό καί γιά τά περιβόλια του Μαυρογένη (ό.π., σ. 85).

41. ΓΑΚ, χφ. 212, φ. 12ν (26 Ιουλίου 1730).

42. στό ίδιο, φ. 25ν-26 (1 Μαρτίου 1731).

43. στό ίδιο, φ. 49 (20 Ιουνίου 1733).

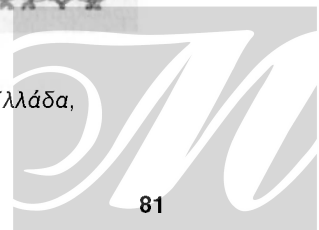
44. στό ίδιο, φ. 91ν (1 Μαρτίου 1735).

Τέ ακίνητο καί τό χρέος στήν Πάρο

Κόρη της Πάρου από ξυλογραφία του 16ου αιώνα
(Τόπος καί Εἰκόνα, Χαρακτικά ξένων περιηγητῶν γιά τήν Ἑλλάδα,
τ. Α', Ἀθήνα, Ὀλκός, 1978, σ. 151)

ΕΙΣΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

Ἐλευθερία Ζέη

Ἄς ξαναγυρίσουμε στά νοταριακά ἀρχεῖα. Ἡ συνήθεια τοῦ ἐγγράφου καί τῆς κατάθεσής του στήν Καγκελλαρία τοῦ νησιοῦ σήμαινε τή «δημοσιοποίηση» τῆς πράξεως ἢ τῆς συμφωνίας πού περιεῖχε αὐτό. Ἀπό τή στιγμή ἐκείνη ὁ νοτάριος ἐλάμβανε γνώση τῆς δικαιοπραξίας, τό ἐγγραφο τῆς ὁποίας καταχωροῦνταν ἐπίσημα στό ἀρχεῖο του καί συγχρόνως ἀποκτοῦσε ἔτσι νομική ἰσχύ: «ὅθεν εἰς ἐνδειξη γίνεται τό παρόν φανερό καί ὑπογράφεται ὑπό μαρτύρων πιστῶν εἰς ἀσφάλειαν». Τά συμβόλαια, οἱ διαθήκες, οἱ ἀγοραπωλησίες συντάσσονταν ἄλλοτε ἀπό τό νοτάριο στήν Καγκελλαρία καί ἄλλοτε ἀπό τοὺς ἴδιους τοὺς συμβαλλόμενους, καί ὕστερα «ρετζιστράρονταν» στή «μάνα» ἀπὸ τό νοτάριο γιὰ επικύρωση. Καί στίς δύο περιπτώσεις ὅμως χρειάζονταν ἡ ὑπογραφή τοῦ νοταρίου, καί ἡ παρουσία καί ὑπογραφή ἀξιόπιστων μαρτύρων πού ἐπιβεβαίωναν τήν ἀλήθεια καί τό κύρος τῶν συμφωνημένων⁴⁵.

Ἡ Καγκελλαρία καί τό ἀξίωμα τοῦ νοταρίου στό τουρκοκρατούμενο Αἴγαιο δέν εἶχαν ἀπλή γραφειοκρατική λειτουργία. Καθὼς ἔλειπαν τὰ ὀργανωμένα δικαστήρια καί οἱ κάτοικοι ἔπρεπε νά καταφεύγουν στόν καδὴ ἢ στόν κριτὴ μόνο ὅταν χρειάζονταν νά ἐπιλύσουν διαφορές, καί καθὼς τό θεσμικὸ σύστημα πού διέτρεχε τίς ἀστικές καί ἀγροτικές σχέσεις ἦταν κυρίως ἐθιμικὸ, ὁ νοτάριος ἀντιπροσώπευε τὴν βασικὴ πηγὴ ἐπίσημης γνώσης καί ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου, δικαιοδοσία πού τοῦ εἶχε ἀνατεθεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κοινότητα καί τίς διαδικασίες ἐλέγχου τῆς. Συγχρόνως ἀποτελοῦσε καί τό συνδετικὸ κρίκο ἀνάμεσα στίς διαφορετικότητες τοῦ ἰδιωτικοῦ καί τίς σταθερές διάρκειες τοῦ κοινοῦ (θεσμούς, κανονιστικὸ λόγο καί ἐκκλησιαστικὴ ἠθική), πολὺ περισσότερο μάλιστα πού τίς ὑπηρεσίες τοῦ νοταρίου πρόσφεραν κατὰ καιροὺς καί κληρικοί⁴⁶.

Ἔτσι στό νοτάριο ἔφταναν οἱ ἀπογραφές τῶν περιουσιῶν, οἱ διαθήκες καί ἡ ἔκφραση τῶν τελευταίων θελήσεων τῶν ἰδιοκτητῶν, τὰ προικοσύμφωνα, οἱ ἀγοραπωλησίες καί οἱ ἀνταλλαγές ἀκινήτων, οἱ βεβαιώσεις ἐξοφλήσεων καί οἱ ὁμολογίες χρεῶν, οἱ μικρές μαρτυρίες καθημερινῶν παραβάσεων ἢ φυσικῶν καταστροφῶν, οἱ συνδιαλλαγές μεταξύ κληρονόμων ἢ πεθερικῶν

45. Βλ. σχετικὰ: Π. Ζέπος, «Ἡ παράδοσις δι' ἐγγράφου ἐν τῷ θυζαντινῷ καὶ τῷ μεταβυζαντινῷ δικαίῳ», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς*, τ. 6 (: «Σύμμεικτα Ἀρμενόπουλου»), Θεσσαλονίκη 1952, σ. 215-242· H. Saradi, *Le Notariat Byzantin du IXe au XVe siècles*, Ἀθήνα, Université Nationale d' Athènes, Faculté de Lettres, 1991, σ. 215.

46. Βλ. ἐνδεικτικὰ: Π. Ζέπος, *Συνταγματικὸν Νομικὸν Ἀλεξάνδρου Ἰωάννου Ὑψηλάντου, 1780*, Ἀθήνα, [Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 4], 1936, σ. 77, 216· I. καὶ Π. Ζέπος, ὁ.π., σ. 533-534 (: Ἔθιμα Νάξου)· N. Μοσχοβάκης, *Τὸ Δημόσιον Δίκαιον ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1882, σ. 59· I. Λυκούρης, *Ἡ διοίκησις καὶ δικαιοσύνη τῶν τουρκοκρατουμένων νήσων Αἴγινα, Πόρος, Ὑδρα, Σπέτσαι κλπ.*, Ἀθήνα 1954, σ. 322-323· A. Λιγνός, *Ἱστορία τῆς νήσου Ὑδρας*, τ. Α', Ἀθήνα 1946, σ. 44· A. Μομφερράτος, «Περὶ νοταρίων», π. *Παρνασσός*, τ. 14, 1891-1892, σ. 489-497· I. Βισβίλης, «Οἱ κοινοὶ Καγκελάριοι τῆς Νάξου», π. *Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου*, τ. 12, 1945, σ. 88 κ.ἐξ.

Τό ακίνητο και τό χρέος στην Πάρο

καί συζύγων: όλόκληρος δηλαδή ό κόσμος τών καθημερινών σχέσεων, σχέσεων πού διαμορφώνονταν καί συντηροῦνταν καταρχήν μέσα στους τοίχους τών σπιτιών ἢ πίσω από τίς ξερολιθιές τών χωραφιῶν καί πού ἀποτελοῦσαν ὑπόθεση μεταξύ ἰδιωτῶν· σχέσεων, ὥστόσο, πού ὡς ἓνα σημεῖο διαμορφώνονταν καί ρυθμίζονταν ἀπό ἓνα κοινό πλέγμα ἐθιμικῶν κανονισμῶν, καί πού τοποθετοῦσαν τά ἄτομα μέσα σέ ἓνα κοινό πλαίσιο ἀναφορᾶς καί ὑποχρεώσεων, αὐτό τῆς κοινότητος⁴⁷.

Αὐτές οἱ διάρκειες τῶν ἐθιμικῶν θεσμῶν καί ρυθμίσεων καί οἱ διαδικασίες ἀναπαραγωγῆς τῶν κοινωνικῶν προτύπων πού διαμορφώνονται μέσα ἀπό τίς κοινοτικές λειτουργίες στίς Κυκλάδες διαγράφουν σχήματα συνέχειας: ἡ διατήρηση τοῦ γονικοῦ ἀκινήτου μέσα ἀπό τήν ἰδιοκτησία τῆς ρίζας (τῆς γραμμῆς ἐξ αἵματος) μοιάζει νά ἐξασφαλίζει τήν ἀναπαραγωγή τῆς κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης καί τῆς κατανομῆς ἰσχύος μέσα στήν κοινότητα· ἀλλά καί ὅταν οἱ ἐθιμικές πρακτικές ἀπομακρύνουν τό ἀκίνητο ἀπό τή ρίζα, ὅπως οἱ πρακτικές τῆς ἀγοραπωλησίας ἢ τῆς ἀνταλλαγῆς, τό περιβάλλουν μέ ἓνα όλόκληρο πλέγμα ἀπό προστατευτικούς ὅρους καί χρηματικές ποινές, σύμφωνα μέ τά ὅποια οἱ συμβαλλόμενοι διασφαλίζουν τό ἀκίνητο «μέ τά καλά τους καί σωματικῶς» καί ὁ «ἀλληλογίσας» (= ὁ παραβάτης) πληρώνει πρόστιμα πού φτάνουν τό 1/2 ἢ τά 2/3 τῆς τιμῆς ἢ τῆς ἀξίας τοῦ ἀκινήτου. Ἐξάλλου τό δίκαιο τῆς προτίμησης περιορίζει σημαντικά τό κύκλωμα διαφυγῆς τοῦ ἀκινήτου ἐκτός τῆς οἰκογένειας ἐξ αἵματος. Ἔτσι ἐξισορροπεῖται ἐθιμικά ὁ ἀναπόφευκτος κατακερματισμός τῶν ἀκινήτων στά νησιά, τόν ὁποῖο ὑφίστανται λόγω τῶν μικρῶν ἐκτάσεων τῶν κλήρων καί τῆς ἐσχατῆς διανομῆς τους σέ ὅλους ἀνεξαιρέτως τούς ἀπογόνους.

Αὐτά τά σχήματα συνέχειας καί ἐξισορρόπησης ἔρχεται νά διασπάσει ἡ πραγματικότητα τοῦ ἰδιωτικοῦ χρέους: οἱ ἀκίνητες περιουσίες γνωρίζουν ἓναν νέο κατακερματισμό, ὁ ὁποῖος προχωρεῖ μέ πολύ γρηγορότερους καί ἀνεξέλεγκτους ρυθμούς, σπρωγμένος περισσότερο ἀπό τά μικρά παρά ἀπό τά μεγάλα χρέη, καί πού ἡ ὀριακή χρήση τοῦ ἀκινήτου φαίνεται νά τόν ἐξισορροπεῖ μόνο ἓν μέρος. Βέβαια στό δρόμο τοῦ μικροῦ χρέους χάνεται εὐκολότερα τό μικρό ἀκίνητο καί πλήττεται ὁ μή προνομιούχος ἰδιοκτήτης, ἀλλά οἱ μεγαλύτερες περιουσίες μποροῦν νά ἐξανεμιστοῦν τελείως μέσα ἀπό τήν ἀλυσίδα τῶν δανείων καί τῶν χρεῶν, γιατί ἀκριβῶς οἱ δανειστές ἐξοφλοῦνται μέ ἀκίνητα, καί ἂν πάρουν μετρητά, σπάνια καταφέρνουν νά δημιουργήσουν ἀποθέματα ρευστοῦ: σύντομα τά καταναλώνουν γιά τά δικά

47. Ὁ Marc Bloch γράφει γιά τούς «γείτονες»: «Ὅλα ἐκεῖνα τά ἄτομα ἢ οἱ οἰκογένειες πού ἐκμεταλλεύονταν τά ἴδια χωράφια, πού ἔστηναν τά σπιτικά τους τό ἓνα κοντά στό ἄλλο, στο ἴδιο χωριό, μικρό ἢ μεγάλο, δέν ζοῦσαν μόνο δίπλα-δίπλα. Ἐνωμένοι μ' ἓνα πληθος δεσμούς οικονομικούς καί συναισθηματικούς, οἱ «γείτονες» αὐτοί... «σχημάτιζαν μιά μικρή κοινωνία, τήν «ἀγροτική κοινωνία»»: M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Παρίσι, A. Colin, 1968, σ. 172.

Ἐλευθερία Ζέη

τους χρέη ἢ ἔξοδα. Καί ἂν ἡ κατανομή τῶν δυνάμεων δέν ἀλλάζει πολύ καί τό γονικό ἀκίνητο καταφέρνει παρ' ὅλα αὐτά νά ἐπιβιώνει πάντα περισσότερο στά χέρια τοῦ μεσαίου ἢ τοῦ ἰσχυρότερου ἰδιοκτήτη, εἶναι ὥστόσο χαρακτηριστικό ὅτι εἶναι οἱ τελευταῖοι αὐτοί πού καταφεύγουν σέ ἔξω-θεσμικές λύσεις διατήρησής του (π.χ. μέσα ἀπό τό ἐξ ἀγχιστείας κύκλωμα).

Ἄν, ἀπό τήν ἄλλη, τό χρέος ὁδηγεῖ σέ μιά ἀλλοίωση τοῦ οἰκονομικοῦ καί κοινωνικοῦ «προσώπου» αὐτῶν τῶν μεσαίων καί ἰδιαίτερα τῶν μεγαλύτερων ἰδιοκτητῶν, ὥστόσο τό κοινωνικό καί πολιτισμικό πρότυπο τῆς ἰσχύος καί τοῦ πλούτου μέσα στήν κοινότητα παραμένει. Ἡ διπλή μάλιστα βίωση τοῦ χρέους ὡς λύση ἀνάγκης ἀλλά ἴσως καί ὡς ἀπάντηση στήν ἐπιθυμία τῆς πολυτέλειας καί τῆς ἐπίδειξης ἀποκαλύπτει τήν διαιώνιση αὐτοῦ τοῦ προτύπου μέσα ἀπό ἓνα κοινωνικό φαντασιακό πού τό μοιράζονται τόσο οἱ «φτωχοί» ὅσο καί οἱ «πλούσιοι»⁴⁸.

Τέλος ἡ ἱστορία τοῦ χρέους στά νησιά διηγεῖται καί μιά ἄλλη ἱστορία τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας, μιά ἱστορία ἀναχαίτισης τῶν φυσικῶν καταστροφῶν, διασφάλισης τῶν συνόρων καί τῶν περιφράξεων ἀπό τοὺς γείτονες, μιά ἱστορία οἰκογενειακῶν ἀλληλεγγυστήτων καί διαχείρισης τῆς ἀρρώστιας καί τοῦ θανάτου, πού ἀποτυπώνει ἀκριβῶς τίς συλλογικές εὐλυγισίες, τίς εὐαισθησίες καί τίς ἀντιστάσεις τοῦ ἰδιωτικοῦ μέσα στίς μεγάλες διάρκειες τῶν θεσμῶν καί τῶν μηχανισμῶν τοῦ Κοινοῦ στά νησιά τοῦ τουρκοκρατούμενου Αἰγαίου.

Ἐλευθερία Ζέη

48. «Δέν εἶναι τόσο εὐκόλο νά ποῦμε ἂν ὑπῆρχε πολισμική διαστρωμάτωση ὅσο καί κοινωνική στόν ἀγροτικό κόσμο» σημειώνει ὁ Peter Burke γιά τήν εὐρωπαϊκή ὑπαιθρο πρὶν τό 1800. «Καί ἂν ποῦμε ὅτι οἱ φτωχότεροι χωρικοί δέν εἶχαν κουλτούρα, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι εἶχαν μιά δική τους διαφορετική κουλτούρα· μπορεῖ νά ὀνειρευόνταν αὐτὴν τῆς ἀγροτικῆς ἀριστοκρατίας»: P. Burke, *Popular culture in early modern Europe*, Hants, Wildwood House, 1988, σ. 30-31. Καί ὁ Fernand Braudel καταλήγει: «Ἡ διάκριση μεταξύ πολυτέλειας καί ἀθλιότητος δέν εἶναι παρά μιά πρώτη κατάληξη, μονότονη, ὅχι ἀρκετά ἀκριθῆς ἀκόμη ἀπὸ μόνη της»: F. Braudel, *Ὑλικὸς πολιτισμὸς, οἰκονομία καί καπιταλισμὸς (15ος-18ος αἰώνας)*, Μετάφρ. Αἰκατερίνη Ἀσδραχά, τ. 1, Ἀθήνα, Μορφωτικό Ἰνστιτοῦτο Ἀγροτικῆς Τράπεζας, 1995, σ. 358.

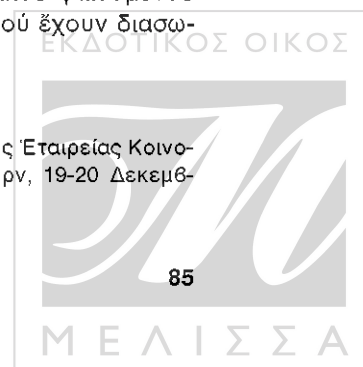
Τά Άμπελάκια καί οί Συντροφίες τους: προσέγγιση στό χαρακτήρα τους

1. Μεθοδολογικές έπισημάνσεις καί διαπιστώσεις

Γιά τά Άμπελάκια καί τίς συντροφικές συσσωματώσεις τους, όπως εἶναι γνωστό, ἔχουν γραφεῖ πολλά. Πολλές, ὅμως, εἶναι καί οἱ διαφωνίες πού ὑπάρχουν ἀναφορικά μέ τό χαρακτήρα τους. Ἰδιαίτερα πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ὅτι τό θέμα τῶν Άμπελακίων καί τῶν Συντροφιῶν τους ἀνήκει σέ ἐκεῖνα τά προνομιακά, θά μπορούσαμε νά πούμε, θέματα, τά ὁποῖα ἐπανερχονται συχνά στό προσκήνιο. Ἀξίζει σχετικά νά ὑπογραμμισθεῖ ὅτι τό ἐνδιαφέρον γιά τά Άμπελάκια καί τίς συντροφικές τους συσσωματώσεις παρουσιάζεται, συνήθως, σέ ἐποχές κατά τίς ὁποῖες ἡ κοινωνία μας βρίσκεται ἀντιμέτωπη μέ προβλήματα εἴτε ἀναπροσαρμογῆς εἴτε κρίσης ταυτότητας.

Ὁ ἰδεολογικός καί προκαθορισμένος, συχνά, τρόπος προσέγγισης, ὅμως, ἀπό πολλούς μελετητές, τοῦ ἀμπελακιώτικου κοινοτικοῦ φαινομένου ἔρχεται τίς περισσότερες φορές νά συσκοτίσει καί ὄχι νά φωτίσει τό χαρακτήρα του, ὅπως καί τή θέση πού κατέχει στή διαδικασία διαμόρφωσης τοῦ νεοελληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Ἐτσι, ἐάν θέλουμε νά συμβάλουμε στήν ἐπιστημονική προσέγγιση τοῦ θέματος, πρέπει νά ἀναφερόμαστε καί νά στηριζόμαστε στά στοιχεῖα καί τά πραγματικά δεδομένα πού ὑπάρχουν γιά τά Άμπελάκια. Εἰδικότερα θά πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ὅτι δέν μπορεῖ κανείς νά ἐξετάσει, σέ οὐσιαστική βάση, τά Άμπελάκια καί τίς Συντροφίες τους ἐάν παρακάμψει τίς πηγές πού ὑπάρχουν καί οἱ ὁποῖες εἶναι καθοριστικῆς σημασίας γιά τή μελέτη καί ἀξιολόγηση τοῦ ξεχωριστοῦ αὐτοῦ οἰκονομικοῦ, κοινωνικοῦ, θεσμικοῦ καί πολιτιστικοῦ φαινομένου. Ἰδιαίτερα μεγάλης σημασίας γιά τήν κατανόηση καί τήν ἐρμηνεία τοῦ ἀμπελακιώτικου φαινομένου ἀποτελοῦν τά δύο συμφωνητικά τῶν Κοινῶν Συντροφιῶν πού ἔχουν διασω-

Τό ἄρθρο αὐτό ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη ἀνακοίνωσης στό Συνέδριο τῆς Ἑταιρείας Κοινωνικῶν Μελετῶν Κωνσταντῖνος Καραβίδας (Ἰδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, 19-20 Δεκεμβρίου 1992), μέ τίτλο «Ἀναζητώντας τήν Κοινότητα».

θεϊ, οί έπιστολές μελών των συντροφικών συσσωματώσεων του άρχείου Δογάνη καθώς καί οί μαρτυρίες ξένων, πού έζησαν τά Άμπελάκια από κοντά. Τέλος τά στοιχεία αυτά, πού καλύπτουν τήν κρίσιμη περίοδο 1771-1821, πρέπει νά έξετάζονται σέ άμεση σύνδεση μέ τή διαδικασία συγκρότησης τής δομής, των θεσμών καί των νοοτροπιών τής νεοελληνικής κοινωνίας.

2. Οί άπόψεις γιά τά Άμπελάκια καί τίς Συντροφίες τους

Σχηματοποιώντας, κάπως, τά πράγματα θά μπορούσε κανείς νά όμαδοποιήσεί τίς άπόψεις, πού έχουν διατυπωθεϊ μέχρι σήμερα, σέ τέσσερις όμάδες ή κατηγορίες, λαμβάνοντας, όμως, υπόψη ότι μερικές από τίς άντιλήψεις αυτές είναι δύσκολο νά ένταχθούν σέ κάποια από τίς κατηγορίες αυτές.

Συνοπτικά οί όμάδες αυτές είναι οί έξης: 'Η πρώτη όμάδα ύποστηρίζει ότι οί άμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις συνιστούσαν έταιρείες. 'Η δεύτερη μεγάλη όμάδα θεωρεί ότι οί Συντροφίες, πού άναπτύχτηκαν στ' Άμπελάκια, άποτελοΰσαν μορφή συνεταιρισμού. 'Η τρίτη όμάδα ύποστηρίζει ότι οί άμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις παρουσίαζαν περισσότερο χαρακτηριστικά συντεχνίας. 'Η τέταρτη, τέλος, όμάδα στην όποία έντάσσονται έρευνες νεώτερων, κυρίως, μελετητών, έξετάζει, αναλύει καί έρμηνεύει τά Άμπελάκια καί τίς Συντροφίες τους σέ άμεση σχέση μέ τή διαδικασία σχηματισμού τής νεοελληνικής κοινωνίας τήν κρίσιμη εκείνη, γιά τίς τύχες του έθνους μας, περίοδο.

Άναλυκότερα άναφορικά μέ τήν πρώτη άποψη, ή όποία θεωρεί ότι οί συντροφικές συσσωματώσεις, πού έμφανίστηκαν στην άμπελακιώτικη κοινότητα, άποτελοΰσαν μορφές έταιρειών, θά θέλαμε νά τονίσουμε ότι στηρίζεται στα στοιχεία καί τίς έκτιμήσεις του Félix-Beaujour, ό όποιος, παραθέτοντας χρήσιμα στοιχεία γιά τήν κοινότητα των Άμπελακίων καί τίς παραγωγικές καί έμπορικές δραστηριότητες πού άναπτύχτηκαν από τούς κατοίκους τους, κάνει λόγο γιά μία μεγάλη έτερόρρυθμη έταιρεία¹. Στο σημείο, όμως, αυτό χρειάζεται μεγάλη προσοχή γιατί, συχνά, οί ξένοι περιηγητές, πρόξενοι κ.ά., έχουν τήν τάση νά συλλαμβάνουν καί νά άποδίδουν τά οικονομικά, κοινωνικά καί θεσμικά μορφώματα πού συναντούσαν στον έλλαδικό χώρο, τήν περίοδο τής Τουρκοκρατίας, μέ όρους πού χρησιμοποιούσαν στίς χώρες τους γιά μορφώματα, σχέσεις καί θεσμούς διαφορετικού περιεχομένου. Έτσι τά έννοιολογικά έργαλεϊα πού κατείχαν καί οί όροι πού χρησιμοποιούσαν, σέ συνάρτηση καί μέ τήν ιδεολογική χρήση τους από πολλούς, κάθε άλλο παρά ήταν κατάλληλοι γιά νά άποδώσουν τά ιδιότυπα φαινόμενα καί μορφώματα

1. Félix-Beaujour, *Πίνακας του έμπορίου τής Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, Μετάφρ. Έλένη Γαρίδη, Εισαγωγή-έπιμέλεια-σχολιασμός Τάσος Βουρνάς, Άθήνα, Έκδόσεις Άφών Τολίδη, 1974, σ. 143.

Τά Άμπελάκια καί οί Συντροφίες τους

πού χαρακτηρίζαν τήν έλληνική πραγματικότητα τήν περίοδο τής Τουρκοκρατίας. Θά θέλαμε, τέλος, νά τονίσουμε ότι ή άποψη τής έταιρείας ύποστηρίχτηκε καί προβλήθηκε, κυρίως, στά τέλη τοῦ προηγούμενου αιώνα, όταν στόν έλληνικό χώρο καταβάλλονταν κάποιες σχετικά σοβαρές προσπάθειες έκσυγχρονισμού τής κοινωνίας μας². Έτσι δέν εἶναι τυχαίο ότι ή άποψη αὐτή ύποστηρίχτηκε από διανοητές ὅπως ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος, ὁ Ίωάν. Σοῦτσος κ.ά.³

Ἡ δεύτερη άποψη γιά τήν κοινότητα τῶν Άμπελακίων καί τίς Συντροφίες τους, πού εἶναι καί ή πιό διαδεδομένη, εἶναι ή άποψη τοῦ συνεταιρισμοῦ. Ἡ αντίληψη αὐτή συμπίπτει, κυρίως, μέ μία ἄλλη περίοδο τής έλληνικῆς κοινωνίας στά πλαίσια τής ὁποίας ἀναπτύσσεται τό συνεργατικό κίνημα. Έτσι διάφοροι συνεργατιστές προσπαθοῦν νά ἀντλήσουν ἐπιχειρήματα, πού θά μπορούσαν νά συμβάλουν στήν προώθηση τής συνεταιριστικῆς ιδέας, ἀπό τά Άμπελάκια καί τίς Συντροφίες τους, ιδιαίτερα τίς διευρυμένες, δηλαδή τίς *Κοινές Συντροφίες*, πού ἐμφανίστηκαν στό μεταίχμιο τοῦ 18ου πρὸς τόν 19ο αἰώνα. Οἱ συνεταιριστές καί μελετητές αὐτοί, καί γενικότερα οἱ συγγραφείς πού προσεγγίζουν στή βάση τοῦ συνεταιρισμοῦ τό ἀμπελακιώτικο φαινόμενο, ἀντλοῦν τά στοιχεῖα τους, κατά κύριο λόγο, ἀπό τόν F. Boulanger, πού ἦταν ὁπαδός τοῦ Charles Fourier καί πίστευε ότι τά Άμπελάκια καί οἱ Συντροφίες τους ἀποτελοῦσαν ἐνσάρκωση τῶν θεωριῶν τοῦ Fourier. Ἀνεξάρτητα, ὅμως, ἀπό τόν τρόπο πού ἐρμηνεύει τό ἀμπελακιώτικο φαινόμενο ὁ F. Boulanger, θά πρέπει νά ἀναφερθεῖ ότι, χάρη σ' αὐτόν, διασώθηκαν ἔστω καί σέ γαλλική ἀπόδοση, διάφορα στοιχεῖα καί ντοκουμέντα, ὅπως τό δεύτερο συμφωνητικό⁴ πού ἔχουμε στή διάθεσή μας σχετικά μέ τίς Κοινές Συντροφίες τῶν Άμπελακίων, οἱ ἀναμνήσεις τοῦ ἀμπελακιώτη Δρόσου Δροσινοῦ⁵, καθώς καί ἄλλα στοιχεῖα ἀναφορικά μέ τήν κοινότητα τῶν Άμπελακίων. Πλήν ὅμως, μελετώντας κανεῖς προσεκτικά τίς ἀπόψεις τοῦ F. Boulanger παρατηρεῖ, δίχως δυσκολία, ότι ὁ τρόπος πού προσεγγίζει καί ἐρμηνεύει τήν ἀμπελακιώτικη πραγματικότητα εἶναι καθαρά ἰδεολογικός καί μάλιστα ἐμφερεῖται, ὅπως ἔχουμε ἤδη προαναφέρει, ἀπό τίς θεωρίες καί τίς θέσεις τοῦ

2. Σχετικά μέ τίς ἐκσυγχρονιστικές αὐτές προσπάθειες βλ. Ἡλίας Νικολόπουλος, «Προβληματισμοί πάνω στή νεοελληνική πολιτική ἱστορία (1821-1940)», π. Ἀγωνιστής, τχ. 22-23, Ὀκτώβρης 1975, σ. 13-15 ὅπως καί Κωνσταντῖνος Παπαθανασόπουλος, Ἀλέξανδρος Κουμουνοδόγος. Σχόλια γιά μιᾶ βιογραφία, Ἀθήνα, Τυπ. Σπύρος Φ. Λένης, 1993, σ. 35-36, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

3. Γιά περισσότερα στοιχεῖα βλ. Ἡλίας Νικολόπουλος, *Δομές καί θεσμοί στήν Τουρκοκρατία. Τά Άμπελάκια καί ὁ κοινωνικο-οἰκονομικός μετασχηματισμός τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου*, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Κάλβος, 1988, σ. 361-363.

4. F. Boulanger, *Ambélaquia ou les associations et les municipalités helléniques*, Παρίσι, Librairie de Guillaumin et Cie, 1875, φωτοτ. ἐπανάκδοση, Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖον Νότη Καραβία, 1970, σ. 53-72.

5. στό ἴδιο, σ. 81-110.

Ἡλίας Ι. Νικολόπουλος

Γάλλου ούτοπικού σοσιαλιστή Fourier. Ἔτσι οἱ διαπιστώσεις καί τά συμπεράσματα του εἶναι, συχνά, προκαθορισμένα.

Πάντως μελετώντας κανεῖς τήν ἄποψη τοῦ συνεταιρισμοῦ, διαπιστώνει τήν εὐκολία μέ τήν ὁποία διάφοροι μελετητές καί συνεργατιστές, διακατεχόμενοι ἀπό ἰδεολογικές τοποθετήσεις, δέχονται ἀτόφιες τίς γνώμες καί ἐκτιμήσεις τοῦ F. Boulanger, ἀναπαράγοντάς τες ἀθασάνιστα καί ἄκριτα. Γεγονός πού δέν τούς ἐπιτρέπει νά διακρίνουν τίς σημαντικές διαφορές πού ὑφίστανται ἀνάμεσα στά ἀμπελακιώτικα συντροφικά μορφώματα καί τή συνεταιριστική μορφή ὀργάνωσης τῶν οἰκονομικῶν μονάδων πού χαρακτηρίζει νεώτερες ἐποχές καί κοινωνικοοικονομικές συνθήκες⁶. Σέ αὐτή τήν κατηγορία τῶν προσεγγίσεων ἐντάσσονται, ἐνδεικτικά, οἱ ἀπόψεις τῶν: Γ. Φιλάρετου ὁ ὁποῖος, στηριζόμενος στίς γνώμες τοῦ F. Boulanger, διέδωσε τήν ἀντίληψη τοῦ συνεργατισμοῦ γιά τίς ἀμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις· Κ. Κουκίδη, ὁ ὁποῖος, οὐσιαστικά, ἐπαναλαμβάνει τίς ἀπόψεις τοῦ F. Boulanger, ὑποστηρίζοντας, ταυτόχρονα, ὅτι στά Ἀμπελάκια παρουσιάστηκε ὁ πρῶτος συνεταιρισμός τοῦ κόσμου· Ν. Βέη, ὁ ὁποῖος σέ σειρά ἄρθρων του θά ἀναφερθεῖ στόν συνεργατικό συνεταιρισμό τῶν Ἀμπελακίων καί θά παραθέσει γιά πρώτη φορά καί μερικές ἐπιστολές Ἀμπελακιωτῶν, μελῶν τῶν συντροφικῶν συσσωματώσεων, πού περιέχονται στό ἀρχεῖο Δογάνη· Ἡλ. Γεωργίου, ὁ ὁποῖος, ἂν καί ὑποστηρίζει τήν ἄποψη τοῦ συνεταιρισμοῦ, μέ τή δημοσίευση 140 ἐπιστολῶν Ἀμπελακιωτῶν ἀπό τό ἀρχεῖο Δογάνη, ἔδωσε τή δυνατότητα πληρέστερης μελέτης καί ἀποσαφήνισης τῆς ἱστορίας καί τοῦ χαρακτήρα τῆς κοινότητος τῶν Ἀμπελακίων καί τῶν Συντροφικῶν τους, ἀπλῶν καί διευρυμένων· Κ. Λεοντίδη, ὁ ὁποῖος, σέ εἰδική μελέτη ἀφιερωμένη στό χαρακτήρα τῶν ἀμπελακιώτικων συντροφικῶν συσσωματώσεων καί στά Ἀμπελάκια, ἀναφέρει πῶς: «Ἡ ἄποψις ὅτι ἡ ἐπιχείρησις τῶν Ἀμπελακίων ὑπῆρξε συνεργατικός συνεταιρισμός, καί δὴ ὁ πρῶτος τοῦ κόσμου, δέν δύναται σοβαρῶς νά ὑποστηριχθῇ. Δύναται ὅμως νά ὑποστηριχθῇ τοῦτο: ὅτι ἡ Κοινὴ Συντροφία τῶν Ἀμπελακίων ἀπετέλεσε τήν πηγὴν ἐκ τῆς ὁποίας ἀνέβλυσεν ὁ συνεργατισμός»⁷. Χρ. Ἀναγνωστιάδης, Ἀπ. Βακαλόπουλου, Παρμ. Ἀβδελίδης κ.ἄ.⁸

Νεώτεροι ἐρευνητές θά προσπαθήσουν νά συνδέσουν τήν ἄποψή τους γιά τή συνεταιριστική φύση τῶν ἀμπελακιώτικων συντροφικῶν συσσωματώσεων μέ τόν κοινοτικό θεσμό. Στὴν κατηγορία αὕτη τῶν προσεγγίσεων, τήν ὁποία θά μπορούσαμε νά ἀποκαλέσουμε ἄποψη τοῦ κοινοτικοῦ συνεταιρι-

6. Σχετικά βλ. Κυριάκος Χαραλάμπους, *Ἑλληνικὸ Συνεταιριστικὸ «Κίνημα»*, Πρόλογος Δημήτρης Καπογιάννης, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Γόρδιος, 1993, σ. 31 κ.ἑξ. καί 60 κ.ἑξ.

7. Κ. Λεοντίδης, «Τὰ Ἀμπελάκια πατρίς θεσμῶν κοινωνικῶν», π. *Ἀγροτικὴ Οἰκονομία*, τχ. 9, Ἰανουάριος-Μάρτιος 1957, σ. 1-20 καί εἰδικότερα σ. 16 καί 18.

8. Γιά περισσότερα στοιχεῖα βλ. Ἡλίας Νικολόπουλος, *Δομές καί θεσμοὶ στὴν Τουρκοκρατία*, ὁ.π., σ. 363-375.

Τά Άμπελάκια καί οί Συντροφίες τους

σμού, έντάσσονται οί άντιλήψεις τών Διον. Μαυρόγιαννη καί Γ. Κοντογιώργη. Κύριο χαρακτηριστικό τής άποψης τοῦ πρώτου, ό όποίος άσχολήθηκε είδικά μέ τό θέμα⁹, είναι ή σύνδεση τής οίκονομικής όργάνωσης τών άμπελακιώτικων Κοινών Συντροφιών μέ τό θεσμό τής κοινότητας καί ή παραδοχή ότι αὐτές άποτελοῦν πρωτότυπο τρόπο «λαϊκής συμμετοχῆς καί ένταξης» στή διαδικασία διαμόρφωσης τοῦ «έλληνικοῦ λαϊκοῦ καπιταλισμοῦ»¹⁰. Ό δέ Γ. Κοντογιώργης, τέλος, άναφερόμενος στή διαπλοκή πού ὑπῆρχε ανάμεσα στό κοινοτικό σύστημα καί τίς συντροφικές συσσωματώσεις¹¹, ὑποστηρίζει ότι: «Ή συνεταιρική, συνεργατική ή συντροφική ὅπως λέγονταν όργάνωση, άποτέλεσε ένα φαινόμενο πού επίσης άναπτύχθηκε στόν έλληνικό χώρο καί συνέβαλε άποφασιστικά στήν εξέλιξη πρός μιά όρισμένη κατεύθυνση τοῦ κοινοτικοῦ συστήματος. Στήν κατηγορία αὐτή μποροῦν νά ὑπαχθοῦν τόσο οί συνεταιρικές ένώσεις μέ πρότυπο τά Άμπελάκια καί όρισμένα ναυτικά νησιά (ὅπως ή Ύδρα, οί Σπέτσες, ό Πόρος κ.ά.) ὅσο καί οί ποικίλες συνεργατικές ένώσεις πού θασίστηκαν κυρίως στήν εργασία (λ.χ. τεκτονικές κλπ.)»¹².

Ή τρίτη ομάδα άπόψεων θεωρεῖ ότι οί άμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις παρουσιάζουν περισσότερο χαρακτηριστικά συντεχνιακής όργάνωσης καί λιγότερο συνεταιριστικής. Στόν κύκλο τών άντιλήψεων αὐτῶν έντάσσονται οί άπόψεις τοῦ Δ. Τσοποτοῦ¹³ καί τοῦ Ι. Τσουδεροῦ¹⁴. Άντίθετα, ό Ν. Πανταζόπουλος ὑποστηρίζει ότι ή συντροφική όργάνωση τών Άμπελακιωτῶν άποτελοῦσε οίκονομική συσσωμάτωση συντεχνιακοῦ τύπου, ή όποία εἶχε δικαιοδοσίες πού συνδέονταν μέ τή λειτουργία καί τό θεσμό

9. Dion. Mavrogiannis, *Recherches documentaires sur l'association d'Ampélakia (1780-1812)*, Άθήνα 1975 καί τοῦ ἴδιου, *L'association cooperative d'Ampélakia. Contribution à l'histoire sociale du mouvement coopératif grec (1780-1966)*, Άθήνα 1975.

10. Διον. Μαυρόγιαννης, *Μαθήματα Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου*, τχ. Β', Θεσσαλονίκη, Έκδόσεις Σάκκουλα, 1979, σ. 131-133.

11. Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα καί τίς πηγές πού διασώθηκαν, δέν διαπιστώνεται ταύτιση ανάμεσα στό μόρφωμα τών συντροφικῶν συσσωματώσεων καί τόν κοινοτικό θεσμό. Συνεπώς δέν είναι ὀρθό νά ταυτίζεται ό κοινοτικός θεσμός καί ή κοινοτική όργάνωση μέ τίς Συντροφίες, άπλές καί διευρυμένες, οί όποιες άνήκουν στήν κατηγορία τών οίκονομικῶν μονάδων. Γιά τό θέμα αὐτό βλ. Ήλίας Νικολόπουλος, *Δομές καί θεσμοί στήν Τουρκοκρατία*, ὅ.π., σ. 273-277.

12. Βλ. Γιώργος Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική καί πολιτική αὐτοδιοίκηση. Οί έλληνικές κοινότητες τής Τουρκοκρατίας*, Άθήνα, Νέα Σύνορα, 1982, σ. 165. Άνάλογη είναι καί ή άποψη πού ὑποστηρίζει ό Δημοσθένης Δανιηλίδης, *Ή νεοελληνική κοινωνία καί οίκονομία*, Πρόλογος Βασ. Φίλιας, Άθήνα, Νέα Σύνορα, χ.χ., σ. 132. Τό βιβλίο τοῦ Δανιηλίδη πρωτοεκδόθηκε τό 1934.

13. Δ. Τσοποτός, *Γῆ καί γεωργοί τής Θεσσαλίας κατά τήν Τουρκοκρατίαν*, Άθήνα, Έπικαιρότητα, 1974, σ. 173-174.

14. Ι. Τσουδερός, *Οί γεωργικοί συνεταιρισμοί έν τῷ πλαισίῳ τής ελληνικής διαρθρώσεως*, Άθήνα 1960, σ. 39.

Ἡλίας Ι. Νικολόπουλος

τῆς κοινότητας. Διευκρινίζει δέ ὅτι ἡ οἰκονομική συσσωμάτωση ἀντικαθίστοῦσε καί κάλυπτε τήν κοινοτική ὀργάνωση¹⁵.

Τέλος ἡ τέταρτη ομάδα ἀπόψεων προσεγγίζει τά Ἀμπελάκια καί τίς Συντροφίες τους μέ βάση τά ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά πού ἀποκτοῦσε ἡ κοινωνία μας στή διαδικασία συγκρότησής της. Ἐδῶ θά μπορούσε νά ἀναφέρει κανεῖς τίς ἀπόψεις τῶν: Σπ. Ἀσδραχᾶ, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἀμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις, ἀπλές καί διευρυμένες, δέν ἦταν παρά οἰκονομικά μορφώματα προκαπιταλιστικοῦ περισσότερο τύπου, στά πλαίσια τῶν ὁποίων ἡ κύρια λειτουργία τοῦ κεφαλαίου ἦταν τοκογλυφικοῦ καί ἐμπορικοῦ χαρακτήρα¹⁶. Ν. Μουζέλη, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ πῶς γιά νά κατανοήσουμε καλύτερα τά Ἀμπελάκια θά πρέπει, ἀφοῦ λάβουμε ὑπόψη μερικά συννεργατικά καί συντεχνιακά στοιχεῖα, νά τά συγκρίνουμε μέ τίς ὀργανωτικές μορφές καί τίς ἐξελίξεις τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς στήν Εὐρώπη τοῦ 16ου αἰῶνα καί βασικά μέ τό ἀγγλικό οἰκοτεχνικό σύστημα παραγωγῆς, πού ἐργαζόταν γιά λογαριασμό τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου (putting-out system)¹⁷. Γ. Κορδάτου, ὁ ὁποῖος σέ εἰδική μελέτη του γιά τά Ἀμπελάκια ἀντέκρουσε τήν ἀποψη τοῦ συνεταιρισμοῦ, ὑποστηρίζοντας πῶς: «Ἡ πολυθρόνητη συνεργασία» κεφαλαίου καί ἐργασίας «δέν ἦταν τίποτ' ἄλλο παρά μιά κοινοπραξία μεγαλεμπόρων καί βιοτεχνῶν»¹⁸.

3. Ἡ φύση τῶν ἀμπελακιώτικων συντροφικῶν συσσωματώσεων

Μελετώντας προσεχτικά τό ζήτημα τῶν ἀπλῶν καί διευρυμένων, ἡ μερικῶν καί κοινῶν κατά τήν ἔκφραση τῶν Ἀμπελακιωτῶν, Συντροφιῶν, πού ἀναπτύχθηκαν στήν κοινότητα τῶν Ἀμπελακίων, διαπιστώνει κανεῖς ἀμέσως ὅτι ἡ ἐνταξη τῶν μορφωμάτων αὐτῶν σέ κάποια ἀπό τίς γνωστές μορφές ὀργάνωσης τῆς οἰκονομικῆς δράσης δέν εἶναι εὐκόλη ὑπόθεση. Παρατηροῦμε, δηλαδή, ὅτι οἱ ἀμπελακιώτικες οἰκονομικές συσσωματώσεις δέν ἐντάσσονται οὔτε σέ μορφές παραδοσιακοῦ καθαρά τύπου οὔτε καί σέ μορφές σύγχρονου τύπου, πολύ δέ περισσότερο δέν ἐντάσσονται σέ μορφές συνεταιρισμοῦ, οἱ ὁποῖες ἐμφανίστηκαν, ὅπως εἶναι γνωστό, σέ κατοπινότε-

15. Νικόλαος Πανταζόπουλος, «Ἑλλήνων συσσωματώσεις κατά τήν Τουρκοκρατίαν», π. Γνώσεις, Ἀθήνα 1958, σ. 18.

16. Σπ. Ἀσδραχᾶς, Ἑλληνική κοινωνία καί οἰκονομία (ιη' καί ιθ' αἰ.), Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1982, σ. 145 καί 146.

17. Ν. Μουζέλης, Νεοελληνική κοινωνία: Ὁψεις ὑπανάπτυξης, Μετάφρ. Τζ. Μαστοράκη, Ἀθήνα, Ἑξάντας, 1978, σ. 28-30.

18. Γιάν. Κορδάτος, Τ' Ἀμπελάκια καί ὁ μῦθος γιά τό συνεταιρισμό τους, Ἀθήνα, Πολιτικός, 1955, σ. 146.

Τά Άμπελάκια καί οί Σνντροφίες τους

ρο στάδιο κοινωνικοοικονομικής εξέλιξης, όταν είχε άρχισει πιά νά κυριαρχεί ό κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής καί νά έκδηλώνονται οί άντιθέσεις πού ό τρόπος αύτός παραγωγής προκαλεί.

Πάντως, αύτό πού έχει ξεχωριστή σημασία όταν προσεγγίζουμε τό θέμα τών άμπελακιώτικων συντροφικών συσσωματώσεων είναι ή διαπλοκή πού ύπάρχει άνάμεσα σέ παραδοσιακά στοιχεία καί σέ νεωτεριστικά. Πιό συγκεκριμένα, πρόκειται γιά μιά σύζευξη καί σύμφυση αύτών τών στοιχείων, πού δίνουν ένα ιδιότυπο οίκονομικό θεσμικό μόρφωμα. Ίδιότυπο μόρφωμα στή διαμόρφωση του όποίου έπαιξαν καθοριστικό ρόλο:

- ή έλλειψη κεφαλαίων καί ή ανάγκη συγκέντρωσης τών απαιτούμενων πόρων γιά νά χρηματοδοτηθούν καί νά άντιμετωπιστούν οί άνάγκες τής παραγωγής θαμμένων θαμθακερών νημάτων σέ μαζική κλίμακα, καθώς καί οί οργανωτικές άνάγκες πού προκαλούσε τό έμποριο τών μεγάλων άποστάσεων·

- ή ανάγκη υπέρβασης του ένδοαμπελακιώτικου άνταγωνισμού, έτσι ώστε νά καταστεί δυνατή ή άντιμετώπιση του άνταγωνισμού πού προκαλούσαν τόσο τά θαμμένα θαμθακερά νήματα ξένων χωρών όπως καί άλλων έλλαδικών περιοχών·

- ό κοινοτικός θεσμός καί ιδιαίτερα ή επίδραση πού αύτός άσκησε στον τρόπο επίλυσης τών οικονομικών, οργανωτικών καί έμπορικών προβλημάτων μέ τά όποία ήταν άντιμέτωποι οί κάτοικοι τών Άμπελακίων. Ειδικότερη, μάλιστα, επίδραση άσκησε τό φορολογικό σύστημα, πού ίσχυε τήν περίοδο τής Τουρκοκρατίας, καί ή οργανική του σχέση μέ τό κοινοτικό σύστημα τοπικής αύτοδιοίκησης, πού έπικρατούσε στά πλαίσια τής όθωμανικής κρατικής καί κοινωνικής όργάνωσης. Κοινοτικό καί φορολογικό σύστημα πού όδηγούσε στή διαμόρφωση συλλογικών πρακτικών καί συμπεριφορών στους κατοίκους τών κοινοτήτων¹⁹.

- ό θεσμός τής έμπορικής «κομπανίας», ό όποιος εκείνα τά χρόνια ήταν διαδεδομένος στον κεντροευρωπαϊκό χώρο, όπου έμπορευόταν, σέ μεγάλη έκταση, τό ελληνικό στοιχείο²⁰.

19. Σχετικά βλ. καί Νικόλαος Πανταζόπουλος, *Ό ελληνικός κοινοτισμός καί ή νεοελληνική παράδοση*, Άθήνα, Παρουσία, 1993, σ. 29, όπου τονίζει ότι τό όθωμανικό δημοσιονομικό σύστημα «άντιλαμβανόταν τίς κοινότητες τών ραγιάδων ως φορολογικές μονάδες στά πλαίσια τών όποίων οί φορολογούμενοι εύθύνονταν άλληλεγγύως».

20. Γιά τό θεσμό τής έμπορικής «κομπανίας» βλ. Άπ. Βακαλόπουλος, *Ίστορία του Νέου Έλληνισμού. Τουρκοκρατία (1453-1669): Οί ιστορικές θάσεις τής νεοελληνικής κοινωνίας καί οίκονομίας*, τ. Β', Θεσσαλονίκη ²1976, σ. 473-476 καί Χρ. Τσιντζιλώνης, «Ό παροικιακός ελληνισμός τής Ούγγαρίας», στό *Ή Έπανάσταση του Εικοσιένα*, Άθήνα, Κ.Μ.Ε.-Σύγχρονη Έποχή, ¹1985, σ. 350, όπως καί τή μελέτη τής Δέσποινας-Ειρήνης Τσούρκα-Παπαστάθη, *Ή ελληνική έμπορική κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλθανίας 1636-1848. Όργάνωση καί Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1994, κυρίως σ. 27-41, 46-60, 77-100 καί 103 κ.έξ.

Ἡλίας Ι. Νικολόπουλος

Ἐχοντας ὑπόψη μας τοὺς παράγοντες αὐτοὺς πού συνέβαλαν στή διαμόρφωση τῶν συντροφικῶν συσσωματώσεων στὰ Ἀμπελάκια, μποροῦμε νά προσεγγίσουμε μέ πιό σαφή τρόπο τὸ κρίσιμο ζήτημα τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ χαρακτήρα τῆς ἀμπελακιώτικης κοινότητας καὶ τῶν Συντροφιῶν της. Πιό συγκεκριμένα, τὸ κομβικὸ σημεῖο τῆς ἀνάλυσης ἐντοπίζεται στὴν ἀποσαφήνιση, μέ βάση τίς πηγές πού διαθέτουμε, καὶ κυρίως τὰ δύο συμφωνητικὰ τῶν Κοινῶν Συντροφιῶν καθὼς καὶ τίς ἐπιστολές τῶν μελῶν τους πού ἔχουν διασωθεῖ, τοῦ περιεχομένου τῶν συντροφικῶν σχέσεων. Συνεπῶς τὸ κρίσιμο πρόβλημα πού τίθεται πρὸς ἐπίλυση εἶναι σέ τί συνίσταντο οἱ συντροφικές αὐτές σχέσεις καὶ ποιό ἦταν τὸ κοινωνικοοικονομικὸ καὶ θεσμικὸ τους περιεχόμενο.

Συνεχίζοντας τὴν ἀνάλυση, εἶναι ἀπαραίτητο νά ὑπενθυμίσουμε τὴ σοβαρὴ ἔλλειψη κεφαλαίων μέ τὴν ὁποία βρισκόνταν ἀντιμέτωποι οἱ Ἀμπελακιῶτες, λόγω τῶν αὐξημένων ἀναγκῶν πού δημιουργοῦσε ἡ παραγωγή καὶ ἐμπορία, γιὰ τίς εὐρωπαϊκές κυρίως ἀγορές, τῶν κόκκινων βαμβακερῶν νημάτων τους, ὅπως καὶ οἱ ὑποχρεώσεις πού τοὺς ἐπέβαλλε ἡ ὀθωμανικὴ ἐξουσία μέ τὴ μορφή τοῦ κοινοτικοῦ χρέους. Οἱ μεγάλες αὐτές ἀνάγκες σέ ρευστὰ διαθέσιμα, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τίς παραγωγικές καὶ ἐμπορικές τους δραστηριότητες, καλύπτονταν ἀπὸ τοὺς Ἀμπελακιῶτες μέ τὴ συγκρότηση μερικῶν (ἀπλῶν) καὶ κοινῶν (διευρυμένων) συντροφικῶν συσσωματώσεων. Ἔτσι στὰ πλαίσια τῶν οἰκονομικῶν αὐτῶν μορφωμάτων δινόταν ἡ δυνατότητα στοὺς ἐμπόρους, στοὺς ἀρχιτεχνίτες καθὼς καὶ σέ ἄλλες κατηγορίες ἀμεσῶν παραγωγῶν καὶ ὑπαλλήλων νά συμμετέχουν στὸ κεφάλαιο καὶ στὰ κέρδη τῶν συντροφικῶν αὐτῶν συσσωματώσεων, γεγονός πού τοὺς ἐπέτρεπε νά ἐξοικονομοῦν μεγάλες ποσότητες μεταβλητοῦ κεφαλαίου τίς ὁποῖες θά ἔπρεπε, διαφορετικά, νά καταβάλουν μέ τὴ μορφή μισθῶν καὶ ἡμερομισθίων. Ταυτόχρονα ἡ ἀπαίτηση τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν γιὰ καταβολή τοῦ ὑψηλοῦ φόρου σέ χρήμα δέν συνέβαλε μόνο στὴν ἐμφάνιση ἀλλὰ καὶ στὴ στέρηση τοῦ οἰκονομικοῦ μορφώματος τόσο τῆς Μερικῆς ὅσο καὶ τῆς Κοινῆς Συντροφίας. Κοινοτικούς φόρους, τοὺς ὁποίους οἱ Ἀμπελακιῶτες προσπαθοῦσαν νά καταβάλουν μέ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ καθυστέρηση. Τὸ γεγονός αὐτὸ δημιουργοῦσε σοβαρές προστριβές ἀνάμεσα στὶς ἀρχές τῆς κοινότητας καὶ τὸν Ἀλή Πασά τῶν Ἰωαννίνων, στὴν ἀρμοδιότητα τοῦ ὁποίου ὑπάγονταν τὰ Ἀμπελάκια²¹. Τὸ ἐξοικονομούμενο, μέ τοὺς τρόπους αὐτοὺς, κεφάλαιο μποροῦσε, συνεπῶς, νά χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴ μαζικὴ ἀγορά πρῶτων ὑλῶν σέ χαμηλές τιμές, τὴν κάλυψη τῶν μεταφορικῶν ἐξόδων, τῶν λειτουργικῶν δα-

21. Γιὰ τὴ φύση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς Ἀμπελακιῶτες καὶ τὸν Ἀλή Πασά καθὼς καὶ τὴ στάση του ἀπέναντι στὶς ἐμποροβιοτεχνικές κοινότητες, πού ἀναπτύχθηκαν στὸ χώρο εὐθύνης του, βλ. Ἡλίας Νικολόπουλος, *Δομές καὶ θεσμοὶ στὴν Τουρκοκρατία*, ὁ.π., σ. 328-330.

Τά Άμπελάκια καί οί Συντροφίες τους

πανών καθώς καί σέ άλλες έπικερδεῖς τοποθετήσεις στίς όποῖες έπιδίδονταν οί άμπελακιώτικες Συντροφίες.

Ή συμμετοχή, τώρα, τών ατόμων, πού ήταν μέλη τών Κοινών Συντροφιών, στά κέρδη άφορούσε τό τμήμα πού έμενε μετά τήν άφαίρεση τών τόκων, τόσο τών κεφαλαίων πού είχαν εἰσφέρει τά μέλη όσο καί τών κεφαλαίων τρίτων, τών δαπανών πού σχετίζονταν μέ τή λειτουργία καί τή δραστηριότητά τους καί τών δαπανών πού άφορούσαν τούς μισθούς καί τά ήμερομίσθια τών ατόμων πού άπασχολούνταν σέ αυτές μέ μή συντροφική σχέση. Τό τμήμα αυτό τών κερδών, ή τοῦ πλεονάσματος, τό όποῖο άπό τούς Άμπελακιώτες άποκαλούνταν *κέρδος μεριδιών*, διανεμόταν στά άτομα τών κοινών συντροφικών συσσωματώσεων, τά όποῖα συμμετείχαν σέ αυτές μέ τήν ιδιότητα τοῦ *συντρόφου*. Ή διανομή γινόταν μέ βάση τήν *κατάσταση τών μεριδιών* πού είχε συμφωνηθεῖ καί στήν όποία έπιτρέπονταν άλλαγές άναφορικά μέ τό ὕψος τών μεριδιών. Έτσι τά μέλη τών Κοινών Συντροφιών είχαν μερίδιο στά κέρδη έφ' όσον, κατά πρώτο λόγο, συμμετείχαν στό κεφάλαιό τους καί, κατά δεύτερο λόγο, δέν θά άμείβονταν πρίν νά άποδοθεῖ λογαριασμός γιά τίς κοινές συντροφικές δραστηριότητες.

Μέ βάση τά στοιχεῖα πού ὑπάρχουν, τά δεδομένα καί τίς εκτιμήσεις τίς όποῖες παραθέσαμε, θεωροῦμε ότι οί άμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις συνιστοῦσαν ιδιότυπα οἰκονομικά μορφώματα. Πιο συγκεκριμένα, οί Κοινές Συντροφίες τών Άμπελακίων δέν άποτελοῦσαν παρά συμφωνίες ή συμπράξεις, κυρίως, ανάμεσα σέ έμπόρους καί άρχιτεχνίτες θαφής βαμβακερών νημάτων, οί όποῖοι συμμετείχαν σέ αυτές, κατά κανόνα, μέσα άπό μερικότερες συντροφικές συσσωματώσεις. Οί άπλές αυτές Συντροφίες είχαν ως έπικεφαλής τους, συνήθως, εὔπορους έμπόρους καί, κάπως σπανιότερα, άρχιτεχνίτες ιδιοκτήτες νηματοθαφείων, τών κυρχανάδικων όπως τά άποκαλοῦσαν τότε. Τά ιδιότυπα αυτά οἰκονομικά μορφώματα, όπως άποδεικνύεται άπό τά συντροφικά συμφωνητικά, τίς έπιστολές Άμπελακιωτών καί τίς μαρτυρίες συγγραφέων, προξένων, ταξιδιωτών κ.ά. τής έποχής εκείνης, έπικέντρωναν τίς δραστηριότητές τους, κυρίως, στήν έπικερδή διάθεση τών περιφημων κόκκινων βαμβακερών νημάτων τους, τά όποῖα έπεξεργάζονταν καί έβαφαν μέ παραδοσιακό τρόπο, όπως καί στή διανομή τών κερδών τά όποῖα άποκόμιζαν.

Άναφορικά μέ τά κέρδη έπισημαίνεται ότι τά ὕψηλά ποσοστά κέρδους²² πού πετύχαιναν οί κοινές άμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις καί τά όποῖα κυμαίνονταν άπό 60 ἔως 100% προέρχονταν, κατά πρώτο λόγο, άπό τήν πώληση τών προϊόντων τους καί, κατά δεύτερο λόγο, άπό τήν παραγωγή τοῦ προϊόντος, δεδομένου ότι τά κέρδη, πού άποκομίζονταν άπό αυτήν, ήταν τής τάξης, συνήθως, τοῦ 20%. Ὑπενθυμίζεται, σχετικά, ότι στά Άμπελάκια ή έννοια τής συμπίεσης τοῦ κόστους παραγωγής, ως μέσου διεύ-

22. F. Beaujour, *Πίνακας*, ό.π., σ. 145.

ρυνσης τῶν περιθωρίων κέρδους, ἢ τῆς παραγωγῆς ἀνταγωνιστικῶν προϊόντων, ἐμφανίστηκε καθυστερημένα, στά χρόνια τῆς παρακμῆς, ὅταν, κάτω ἀπό τήν ἀσφυκτική πίεση τοῦ ἀγγλικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τό αἶτημα νά παράγουν οἱ Ἀμπελακιῶτες φθηνά καί καλά νήματα, ὅπως φαίνεται ἀπό σχετικές ἐπιστολές, ἦταν στήν ἡμερήσια διάταξη²³. Ἀλλωστε κάτω ἀπό τήν πίεση αὐτή ἐπιχειρήθηκε, τό 1817, ἡ ἐκμηχάνιση τῆς παραγωγῆς τῶν νημάτων μέ ταυτόχρονη διατήρηση τοῦ παραδοσιακοῦ τρόπου βαφῆς τους. Ἐγχείρημα, τό ὁποῖο, δυστυχῶς, δέν εὐοδώθηκε ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα.

Εἰδικότερα ὅσον ἀφορᾷ τά κέρδη, τά ὁποῖα ἀποκόμιζαν οἱ ἀμπελακιώτικες Κοινές Συντροφίες, αὐτά δέν προορίζονταν, συνήθως, γιά τή βελτίωση καί τή διεύρυνση τοῦ παραγωγικοῦ τους μηχανισμοῦ ἀλλά, μέ βάση τά ὅσα ὀρίζονταν στά *συμφωνητικά* τους, καί ὄχι *καταστατικά* τους, ὅπως κακῶς συνηθίζεται νά ἀναφέρονται, αὐτά διανεμόνταν στά μέλη τους σέ καθορισμένα, ἀλλά ἀραιά, διαστήματα, ἐνῶ χρησιμοποιοῦνταν στό ἐνδιάμεσο χρονικό διάστημα γιά τή μαζική ἀγορά καί ἀποθήκευση πρώτων ὑλῶν, τήν ἀγορά καί ἐμπορία ἄλλων ἐμπορευμάτων, τήν ἀγορά καί πώληση ξένων νομισμάτων ὥστε νά καρποῦνται τή διαφορά ἀπό τίς διακυμάνσεις τους κ.ἄ. Τά σημαντικά δέ ποσά, πού συσσωρεύονταν ἀπό τά πλουσιότερα μέλη τῶν συντροφικῶν συσσωματώσεων, ἀναλώνονταν συνήθως στήν ἀνέγερση ἀκριβῶν κατοικιῶν, τῶν γνωστῶν ἀρχοντικῶν, σέ εἶδη πολυτελείας, σέ εὐαγῇ ἰδρύματα καί δωρεές ἢ σέ κερδοσκοπικές τοποθετήσεις. Ἐτσι τά κεφάλαια, τά ὁποῖα συγκεντρώνονταν, δέν εὕρισκαν διέξοδο σέ ἐπενδύσεις τέτοιες πού νά ἀλλάζουν οὐσιαστικά, διευρύνοντάς τον ταυτόχρονα, τόν τρόπο παραγωγῆς τῶν χρωματιστῶν βαμβακερῶν νημάτων, μέ ἀποτέλεσμα ὁ τρόπος αὐτός παραγωγῆς νά διατηρεῖ, ἀπό τεχνική ἄποψη, τόν παραδοσιακό του χαρακτήρα.

Στό σημεῖο αὐτό, ὅμως, ἐπιβάλλεται νά διευκρινιστεῖ ὅτι οἱ ἀμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις, ἂν καί δέν διαφοροποιοῦσαν, ἀπό τεχνική ἄποψη, οὐσιαστικά τίς μεθόδους παραγωγῆς τῶν βαμμένων βαμβακερῶν νημάτων, ἐντούτοις ἐπέφεραν σοβαρές ἀλλαγές στήν ὀργάνωση τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας καθώς καί στή διαδικασία διάθεσης τοῦ προϊόντος. Οἱ ἀλλαγές αὐτές συνδέονταν, κυρίως, μέ τήν ὀργάνωση τῆς προμήθειας, μέ οἰκονομικούς ὁρους, τῶν πρώτων ὑλῶν (βαμβάκι, ριζάρι κλπ.) καί τή διανομή τους στούς ἄμεσους παραγωγούς, στίς γυναῖκες, οἱ ὁποῖες νηματοποιοῦσαν τό βαμβάκι στά σπίτια τους καί στούς βαφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἔβαφαν τά νήματα στά νηματοβαφεῖα, γιά λογαριασμό τῶν συντροφικῶν συσσωματώσεων. Τό προϊόν δέ τό ὁποῖο παραγόταν, οἱ Συντροφίες τό διακινοῦσαν στίς κεντρωρωπαϊκές, κυρίως, ἀγορές διά μέσου τοῦ πυκνοῦ ἐμπορικοῦ δικτύου διάθεσης τῶν προϊόντων τους, τό ὁποῖο εἶχαν ὀργανώσει σέ σύγχρονη καί ἀπο-

23. Ἐνδεικτικά βλ. ἐπιστολή 114 τοῦ 1816 στόν Ἡλία Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεία περὶ τῆς ἱστορίας καί τῆς συντροφίας τῶν Ἀμπελακίων ἐξ ἀνεκδότου ἀρχείου*, Ἀθήνα 1950, σ. 71.

Τά Άμπελάκια καί οί Συντροφίες τους

τελεσματική βάση: μεγάλος αριθμός ύποκαταστημάτων, μέ κεντρικό εκείνο τής Βιέννης, πού άποτελοῦσε μία δεύτερη έδρα μετά τά Άμπελάκια, πρακτορεία, τακτική καί συστηματική έπικοινωνία, έξελιγμένα συστήματα λογιστικής καί διαχειριστικού έλέγχου κλπ.

Έχοντας τά στοιχεία αυτά ύπόψη θά μπορούσε νά ύποστηριχθεί ότι οί άμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις παρουσίαζαν όρισμένα κοινά χαρακτηριστικά μέ τά συστήματα τής άπλης συνεργασίας, τής άνάθεσης καί τής μανουφακτούρας δίχως, όμως, ως μέθοδος παραγωγής καί διάθεσης τών προϊόντων, νά ταυτίζεται μέ κάποιαν άπό τίς μορφές τους.

Τό κοινό σημείο πού ύπάρχει άνάμεσά τους θά μπορούσε νά άναζητηθεί περισσότερο πρós τή μεριά τής διανομής τής πρώτης ύλης άπό τίς Διοικήσεις τών Συντροφιών στους άμεσους παραγωγούς γιά έπεξεργασία, άνεξάρτητα άπό τή σχέση, συντροφική ή μισθωτή, μέ τήν όποία αύτοί συνδέονταν μέ έκείνες, καθώς καί τής διάθεσης του παραγόμενου προϊόντος. Συνεπώς τό σημείο σύγκλισης μέ τά συστήματα αυτά έντοπίζεται στό ότι οί Συντροφίες, είτε στήν άπλή είτε στή διευρυμένη τους μορφή, όργάνωναν σέ ένιαία βάση τό προτσές τής παραγωγής καί τής διάθεσης, ένσωματώνοντας σέ αύτό τούς παραγωγούς καί τούς άπασχολούμενους σέ αυτές ή γιά λογαριασμό τους.

Τό σημείο άπόκλισης, αντίθετα, πρέπει νά άναζητηθεί περισσότερο στό ότι ό έμπορος ή ό χειροτέχνης, ό όποιος ήταν, άνάλογα μέ τήν περίπτωση, ό όργανωτής του συστήματος τής άνάθεσης, τής άπλης συνεργασίας ή τής μανουφακτούρας, στήν περίπτωση τών άμπελακιώτικων Συντροφιών, ό έμπορος καί ό χειροτέχνης, συμμετείχαν μαζί μέ άλλους, γιά όρισμένη χρονική διάρκεια, μέ βάση τούς όρους τών συντροφικών συμφωνητικών, στήν παραγωγή καί τό έμπόριο τών χρωματιστών βαμβακερών νημάτων. Έτσι, ένw στήν περίπτωση του συστήματος τής άνάθεσης, τής άπλης συνεργασίας καί, κυρίως, τής μανουφακτούρας, έχουμε νά κάνουμε μέ μορφές άνάπτυξης τών κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής²⁴, στήν περίπτωση τών άμπελακιώτικων Συντροφιών έχουμε νά κάνουμε μέ ιδιότυπα οικονομικά μορφώματα στά όποία τό έμπορικό κεφάλαιο συμφύεται μέ τό χειροτεχνικό-βιοτεχνικό καθώς καί μέ τίς άποταμιεύσεις άμεσων παραγωγών καί ύπαλληλων κάτω άπό τήν κυριαρχία του έμπορικού κεφαλαίου, πού ήγείται καί πρωτοστατεί στά πλαίσια τών συντροφικών αύτών συσσωματώσεων. Συνεπώς στά πλαίσια τών συντροφικών αύτών μορφωμάτων έχουμε διαπλοκή παραδοσιακών καί νεοτερικών σχέσεων, γεγονός πού μάς όδηγεϊ στή διαπίστωση ότι οί Συντροφίες αυτές, μερικές καί κοινές, άποτελοῦσαν μορφές όργάνω-

24. Σχετικά βλ. Max Weber, *Histoire économique. Esquisse d'une histoire universelle de l'économie et de la société*, Παρίσι, Gallimard, 1991, σ. 176-185 καί Κάρλ Μάρξ, *Τό Κεφάλαιο. Κριτική τής πολιτικής οικονομίας*, τ. Ι, Μετάφρ. Παναγ. Μαυρομάτης, Έκδοση Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., 1954, σ. 337-385.

Ἡλίας Ι. Νικολόπουλος

σης τῆς οἰκονομικῆς δράσης στή διαδικασία τῆς μετάβασης ἀπό τίς προκεφαλαιοκρατικές στίς κεφαλαιοκρατικές σχέσεις. Μορφές ὀργάνωσης τῆς παραγωγικῆς καί ἐμπορικῆς δραστηριότητος, οἱ ὁποῖες ἐδράζονταν στίς ἰδιαιτερότητες τοῦ ἐλλαδικοῦ καί θαλκκανικοῦ χώρου²⁵, ὅπως αὐτός διαμορφωνόταν δυναμικά τήν περίοδο αὐτή τῆς Τουρκοκρατίας.

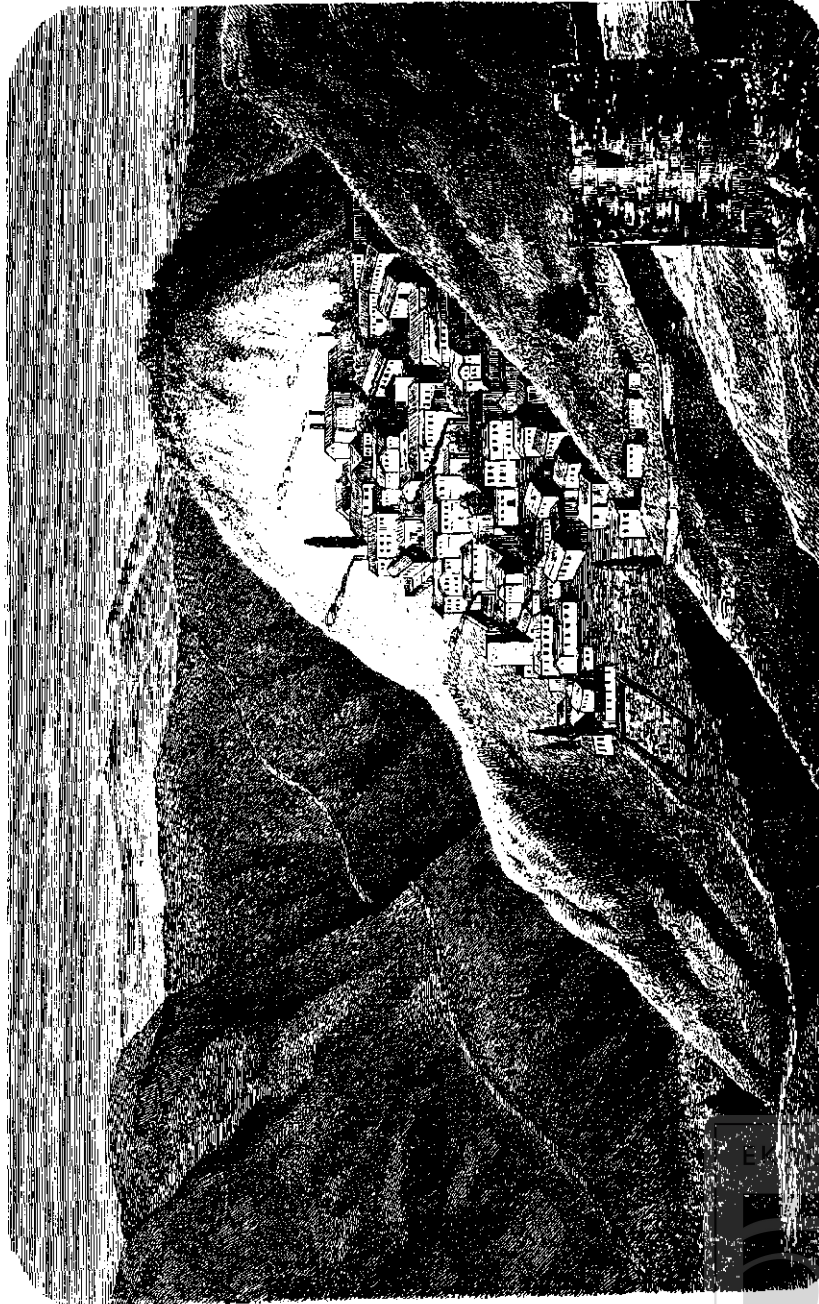
Ἀνακεφαλαιώνοντας θά θέλαμε νά τονίσουμε ὅτι τά ἰδιαίτερα αὐτά χαρακτηριστικά τῶν Κοινῶν Συντροφιών δέν ταυτίζονται μέ τά χαρακτηριστικά ἄλλων μορφωμάτων, πού ὑπῆρχαν ἐκείνη τήν περίοδο στόν ἐλλαδικό χώρο καί τά ὁποῖα ἀνήκαν, σαφῶς, σέ προκεφαλαιοκρατικές μορφές ὀργάνωσης τῆς οἰκονομίας καί τῆς κοινωνίας, ὅπως λ.χ. οἱ συντεχνίες καί οἱ ἀδελφότητες. Οἱ ἀμπελακιώτικες, ὅμως, συντροφικές συσσωματώσεις δέν συμπίπτουν καί μέ τά χαρακτηριστικά ὑστερότερων οἰκονομικῶν μορφωμάτων, ὅπως οἱ συνεταυρισμοί, οἱ ἐταιρεῖες κ.ἄ., τά ὁποῖα ἀναπτύχθηκαν ὅταν στούς κόλπους τοῦ νεοελληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ εἶχε ἀρχίσει νά ἐδραιώνεται ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς. Ἐτσι, ἀνεξάρτητα ἀπό ὀρισμένα κοινά χαρακτηριστικά πού συναντοῦμε ἀνάμεσα στίς μορφές αὐτές καί τίς ἀμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις, οἱ τελευταῖες, ὡς μορφές ὀργάνωσης τῆς οἰκονομικῆς δράσης, διαφοροποιοῦνται αἰσθητά ἀπό ἐκείνες, διότι ἀπό τήν ἄποψη τοῦ χαρακτήρα τους ἀποτελοῦν μορφές μεταβατικοῦ τύπου, οἱ ὁποῖες δέν συμπίπτουν οὔτε μέ προκεφαλαιοκρατικές οὔτε μέ κεφαλαιοκρατικές μορφές, ἀλλά μέ μορφές, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζουν τίς ἰδιαιτερότητες τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας στή διαδικασία μετάβασής της σέ σύγχρονες μορφές οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ὀργάνωσης, μέσα ἀπό τίς ἀντίξοες συνθήκες πού δημιουργοῦσε ὁ ὀθωμανικός κοινωνικός σχηματισμός καί τούς περιορισμούς πού ἐπέβαλλε τό ὀθωμανικό κράτος²⁶.

Συνεπῶς οἱ Κοινές Συντροφίες τῶν Ἀμπελακίων ἦταν συμπράξεις ἐμπόρων καί τεχνιτῶν γιά τήν παραγωγή θαμμένων θαμβακερῶν νημάτων καί τήν

25. Ἐπίσης βλ. Nadja Danova, «Une source inutilisée de l'histoire de la ville de Tarnovo de la fin du XVIII et du début du XIX siècle», π. *Études Balkaniques*, τχ. 1, Σόφια 1979, σ. 95, ὅπου ἀναφέρει ὅτι στό κατάστιχο τοῦ Τορνόβου ἐμφανίζεται γύρω στά 1800 μιά νέα ἐννοια, αὐτή τοῦ «συντρόφου», δηλαδή τοῦ «ἐταίρου», γεγονός πού ὑποδηλώνει μία νέα ὀργάνωση τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς.

26. Σχετικά μέ τό χαρακτήρα τοῦ ὀθωμανικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ καί τή φύση τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους βλ. Νεοκλῆς Σαρρῆς, *Ὁσμανική πραγματικότητα. Τό δεσποτικό κράτος*, τ. Ι, καί *Ὁσμανική πραγματικότητα. Δοσιματική διοίκηση*, τ. ΙΙ, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Ἀρσενίδης, χ.χ. καί Ἡλίας Νικολόπουλος, *Δομές καί θεσμοί στήν Τουρκοκρατία*, ὁ.π., σ. 17-88 καί 281-317, καθώς καί τήν εἰσαγωγή καί τίς σχετικές μελέτες στό *Ἡ οἰκονομική δομή τῶν θαλκκανικῶν χωρῶν (15^{ος}-19^{ος} αἰ.)*, Εἰσαγωγή-ἐπιλογή κειμένων Σπύρος Ἀσδραχάς, Ἀθήνα, Μέλισσα, 1979. Ἐπίσης Χαλίλ Ἰναλτζίκ, *Ἡ ὀθωμανική αὐτοκρατορία. Ἡ κλασική ἐποχή (1300-1600)*, Μετάφρ. Μιχ. Κοκολάκης, Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, 1995, σ. 101-279.

Τά Άμπελάκια καί οί Συντροφίες τους

Τά Άμπελάκια σέ χαλκογραφία του 19ου αιώνα
(Δ. Φιλιππίδης [έπιμ.], Έλληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, τ. 6, Θεσσαλία - Ήπειρος, Άθήνα, Μέλισσα, σ. 127)

Ἡλίας Ι. Νικολόπουλος

πώλησή τους, κυρίως, στις αγορές τοῦ ἐξωτερικοῦ καί εἰδικότερα τίς κεντροευρωπαϊκές. Στίς συμπράξεις ἢ συμφωνίες αὐτές, στίς ὁποῖες ὁ κύριος ρόλος ἀνήκε, συνήθως, στό ἐμπορικό στοιχεῖο, μπορούσαν νά συμμετέχουν, ὅπως ἀναφέραμε, πέρα ἀπό τούς ἀρχιτεχνίτες βαφῆς νημάτων, καί ἄλλες κατηγορίες ἄμεσων παραγωγῶν καί ὑπαλλήλων. Οἱ προϋποθέσεις συμμετοχῆς τους στίς Κοινές Συντροφίες ἦταν:

- ἡ ἔνταξη σέ μερικότερες συντροφικές συσσωματώσεις, πού εἶχαν ὡς ἐπικεφαλῆς τους εὐπόρους Ἀμπελακιώτες, ἐμπόρους ἢ ἰδιοκτῆτες νηματοβαφείων, οἱ ὁποῖοι ἦταν καί ἐγγυητές τους γιά κάθε πράξη ἢ παράλειψή τους, πού θά ἐβλαπτε τά συμφέροντα τῆς Κοινῆς Συντροφίας·

- ἡ ἀποδοχή ὅτι δέν θά ἐλάμβαναν μισθό ἢ ἡμερομίσθιο μέ ἀνταμοιβή τῇ συμμετοχῇ τους στά κέρδη τῆς Κοινῆς Συντροφίας, ὅταν θά ἐκκαθαρίζονταν οἱ συντροφικές ὑποθέσεις, μέ βάση τά χρονικά διαστήματα πού προβλέπονταν ἀπό τά συμφωνητικά·

- ἡ καταβολή, εἴτε ἀτομικά εἴτε ὁμαδικά, τοῦ ἐλάχιστου κεφαλαίου, πού ἀπαιτοῦνταν γιά νά γίνει κάποιος δεκτός στίς συντροφικές αὐτές συμπράξεις·

- ἡ ἀποδοχή τῆς κατάστασης τῶν μεριδίων, ἡ ὁποία συνόδευε τά συντροφικά συμφωνητικά καί μέ βάση τήν ὁποία γινόταν καί ἡ διανομή τῶν κερδῶν.

Παρατηροῦμε, δηλαδή, ὅτι οἱ ἀμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις, εἴτε στήν ἀπλή εἴτε στή διευρυμένη τους μορφή, συνιστοῦσαν συμπράξεις ἢ συμφωνίες ἐμπόρων καί παραγωγῶν, οἱ ὁποῖες ὑπό τῇ διεύθυνση τῶν εὐποροτέρων Ἀμπελακιωτῶν, ἐμπόρων συνήθως, ἀναλάμβαναν νά παράγουν καί νά διαθέτουν, κατά πρῶτο λόγο, στίς αγορές τοῦ ἐξωτερικοῦ τά κόκκινα βαμβακερά νήματα, ἐξασφαλίζοντας ἰδιαίτερα ὑψηλά ποσοστά κέρδους ἀπό τίς δραστηριότητες αὐτές καί κυρίως ἀπό τήν πώληση τῶν προϊόντων τους. Γίνεται, ἔτσι, φανερό ὅτι οἱ ἀμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις χαρακτηρίζονταν περισσότερο ἀπό τήν ἐμπορική, καί λιγότερο ἀπό τήν παραγωγική, λειτουργία τοῦ ἀπασχολούμενου σέ αὐτές κεφαλαίου, γεγονός τό ὁποῖο ἐξηγεῖ τόν πρωτεύοντα ρόλο πού διαδραμάτιζαν τά ἐμπορικά στοιχεῖα τόσο στά πλαίσιά τους ὅσο καί στά πλαίσια τῆς κοινότητος τῶν Ἀμπελακίων. Μίας κοινότητος τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι ἀνέπτυξαν, διὰ μέσου τῶν συντροφικῶν συσσωματώσεων, ἀξιόλογη παραγωγική καί ἐμπορική δραστηριότητα μέ εὐρωπαϊκή ἐμβέλεια, ἀναδεικνύοντας τά Ἀμπελάκια σέ σημαντική οἰκονομική ἐστία τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου.

4. Ἡ παρακμή τῆς ἀμπελακιώτικης κοινότητος καί τῶν συντροφικῶν τῆς συσσωματώσεων

Ἡ παρακμή τῆς κοινότητος τῶν Ἀμπελακίων, σέ ἓνα πρῶτο ἐπίπεδο, συνδέεται μέ τήν ἀδυναμία τῶν συντροφικῶν τῆς συσσωματώσεων νά ἀντιμε-

Τά Άμπελάκια καί οί Σνντροφίες τους

τωπίσουν τόν άνταγωνισμό τής εύρωπαϊκής νηματουργίας καί ιδιαίτερα τής άγγλικής. Ή πραγματοποίηση τής βιομηχανικής επανάστασης στην Άγγλία καθώς καί ή επικράτησή της στή μάχη του Βατερλώ θά δώσουν τή δυνατότητα στά άγγλικά προϊόντα νά κατακλύσουν τίς εύρωπαϊκές άγορές όπως καί τίς άγορές τής όθωμανικής αύτοκρατορίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι οί Άμπελακιώτες είχάν άρχίσει νά έντοπίζουν τούς κινδύνους πού έγκυμονούσε, γιά τήν παραγωγή καί τή διάθεση τών προϊόντων τους, ό άγγλικός άνταγωνισμός από τίς άρχές άκόμη του 19ου αιώνα. Δυστυχώς, όμως, οί Άμπελακιώτες θά καθυστερήσουν νά άναπροσαρμόσουν, τόσο από τεχνική όσο καί οικονομική άποψη, τά συστήματα καί τίς μεθόδους παραγωγής τους. Καθυστέρηση ή όποία πρέπει νά άποδοθεί, κυρίως, στό ότι τά σνντροφικά οικονομικά μορφώματα, πού είχάν διαμορφώσει, θεωρούνταν επιτυχημένοι καί άποτελεσματικοί θεσμοί λόγω τών ύψηλών κερδών πού τούς έξασφάλιζαν, γεγονός πού τούς καθιστούσε επιφυλακτικούς σέ κάθε είδους άλλαγές.

Μόνον από τό 1817 καί μετά, κάτω από τήν ίσχυρότατη πίεση του άγγλικού αλλά καί του γερμανικού άνταγωνισμού²⁷, οί Άμπελακιώτες θά έπιχειρήσουν νά άνανεώσουν καί νά έκσυγχρονίσουν τίς παραγωγικές τους δραστηριότητες. Έτσι στην προσπάθειά τους νά παράγουν προϊόντα περισσότερο τυποποιημένα καί μέ χαμηλό κόστος, μέ ταυτόχρονη διατήρηση του παραδοσιακού τρόπου θαφής τους, ώστε νά άντιμετωπίσουν από καλύτερες θέσεις τόν άνταγωνισμό πού ύφίσταντο στίς κεντροευρωπαϊκές άγορές, έπιχειρήσαν, μέ τήν πρωτοβουλία μίας μερικότερης σνντροφικής συσσωμάτωσης, νά έκσυγχρονίσουν τή διαδικασία νηματοποίησης, πού στηριζόταν στην κατ' οίκον εργασία, εισάγοντας μηχανές καί καθιερώνοντας νέο τρόπο άμοιβής, πού είχε ως βάση του τή μισθωτή εργασία. Προσπάθεια, πού δέν ήρθε μόνον καθυστερημένα, μέ άποτέλεσμα νά μήν μπορεί νά διευρυνθεί, αλλά προσέκρουσε καί σέ άντιστάσεις από τήν πλευρά, κυρίως, τών άμεσων παραγωγών καί ιδιαίτερα τών γυναικών, τίς όποιες άπασχολούσαν, μαζί μέ νεαρά κορίτσια, στίς μηχανές. Άντιστάσεις, οί όποιες δέν όφείλονταν μόνο στίς δυσκολίες προσαρμογής²⁸ τίς όποιες προκαλούσε ή άντικατάσταση του οικότεχνικού τρόπου παραγωγής τών νημάτων μέ περισσότερο κοπιαστικές καί έντατικές μεθόδους καί ρυθμούς εργασίας πού συνεπαγόταν ή έκμηχάνιση, αλλά καί στίς δυσარέσκειες τίς όποιες προκαλούσε ή άμοιβή μέ βάση τό μεροκάματο, τό ύψος του όποιου δέν έθεωρείτο ίκανοποιητικό²⁹.

Στό σημείο αύτό επιβάλλεται νά έπισημανθούν τά έμπόδια πού δημιουργούσαν, στίς προσπάθειες έκσυγχρονισμού καί άναπροσαρμογής, οί καθιερωμένοι τρόποι άμοιβής μέ βάση τά συμφωνητικά τών Κοινών Σνντροφιών.

27. Ένδεικτικά βλ. έπιστολή 121 του 1818 στον Ήλία Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεία*, ό.π., σ. 75.

28. Βλ. έπιστολή 120 του 1818, στό *ίδιο*, σ. 74.

29. Βλ. έπιστολή 121 του 1818, στό *ίδιο*, σ. 75 καί έπιστολή 125 του 1818 (.), σ. 79.

Ἡλίας Ι. Νικολόπουλος

Τρόποι ἀμοιβῆς οἱ ὅποιοι ἔδιναν τὴν δυνατότητα στοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς ἰδιοκτῆτες νηματοβαφείων νὰ καλύπτουν τὶς ἀνάγκες τους σέ κεφάλαια καὶ στοὺς ἄμεσους παραγωγούς καὶ ὑπαλλήλους νὰ ἀμείβονται καλύτερα, λόγω τῆς συμμετοχῆς τους στὰ κέρδη, ἀπὸ ὅ,τι ἂν ἀμείβονταν μέ μισθό ἢ ἡμερομίσθιο. Φυσικά ἡ πληρωμὴ τῶν ἀπασχολούμενων στὶς συντροφικὲς συσσωματώσεις μέ μὴ συντροφικὴ σχέση, δηλαδή μέ βάση τὴ μισθωτὴ σχέση ἐργασίας, γινόταν πρὶν ἀπὸ τὰ ἄτομα ποὺ συμμετεῖχαν σέ αὐτές μέ βάση τὴ συντροφικὴ σχέση ἐργασίας καὶ τὰ ὅποια, χάρις στὴν ιδιότητά τους αὐτή, εἶχαν πρόσβαση στὰ κέρδη, στὸ *κέρδος μεριδίων*, τῶν συντροφικῶν συσσωματώσεων μέ βάση τὴν κατάσταση τῶν μεριδίων, ἢ ὅποια συνομολογοῦνταν κατὰ τὴ συγκρότηση τῆς Κοινῆς Συντροφίας, ἢ τὶς ἀλλαγές ποὺ μπορούσαν νὰ γίνουν σέ αὐτήν.

Τὸ σύστημα, ὅμως, αὐτό μπορεῖ νὰ ἐξασφάλιζε, κατὰ τὴν περίοδο ἀκμῆς τῆς ἀμπελακτικῆς οἰκονομίας, ὑψηλότερα ἐπίπεδα ἀμοιβῆς καί, κατὰ προέκταση, ζωῆς στὰ μέλη τῶν συντροφικῶν συσσωματώσεων, μακροπρόθεσμα, ὅμως, εἶχε εὐρύτερες οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις, ἰδιαίτερα στὰ χρόνια κάμψης καὶ παρακμῆς τῆς ἀμπελακτικῆς οἰκονομίας, μέ τὴ διασπορά τοῦ συγκεντρωμένου πλεονάσματος ποὺ προκαλοῦσε τὸ συντροφικό, αὐτό, σύστημα διανομῆς τῶν κερδῶν, γεγονός τὸ ὅποιο ἐνίσχυε τὶς καταναλωτικὲς διαδικασίες καὶ ἀποδυνάμωνε, ἀντίστοιχα, τὶς σωρευτικὲς καὶ ἐπενδυτικὲς. Ταυτόχρονα, τὸ σύστημα αὐτό διανομῆς τοῦ πλεονάσματος παρεμπόδιζε, ἢ ἀποδυνάμωνε, τὴ διαδικασία ἀποχωρισμοῦ τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ ἀπὸ τὰ μέσα καὶ τοὺς ὅρους ἐργασίας του. Διαδικασία, ποὺ προχωροῦσε μέ ἐντατικούς ρυθμούς στὶς χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης λόγω τῆς ἐπικράτησης σέ αὐτές τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ διανομῆς τοῦ πλούτου. Συνεπῶς, μέ βάση τὰ δεδομένα αὐτά, δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ προσπάθεια ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς παραγωγῆς μέ τὴν εἰσαγωγή μηχανῶν καὶ τὴ θέσπιση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας στὴ διαδικασία νηματοποίησης τοῦ βαμβακιοῦ, ποὺ ἐγένεε στὰ Ἀμπελάκια, δέν προῆλθε ἀπὸ Κοινὴ Συντροφία ἀλλὰ ἀπὸ Μερικὴ· οὔτε ἐπίσης εἶναι τυχαῖα τὰ ἐμπόδια ποὺ συνάντησε λόγω τῶν συνηθειῶν καὶ πρακτικῶν ποὺ εἶχαν ἐπικρατήσῃ καὶ ὀφείλονταν στὸν τρόπο καὶ τοὺς ρυθμούς ἐργασίας ποὺ διαμόρφωνε ὁ οἰκοτεχνικός τρόπος παραγωγῆς τοῦ νήματος ὅσο καὶ τὸ συντροφικό σύστημα ἀμοιβῆς.

Εἰδικότερα σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ θέμα τῶν διαφορῶν καὶ τῶν ἀντιθέσεων ποὺ ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στὰ μέλη τῶν Κοινῶν Συντροφιών, καὶ οἱ ὁποῖες ἦταν, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ ἐπιστολές καὶ μαρτυρίες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης³⁰, συχνά ἀρκετὰ ὀξυμένες, αὐτές ὀδηγοῦσαν πολλές φορές σέ ἀποχωρήσεις, ἀπὸ τὶς Κοινὲς Συντροφίες, μερικότερων συντροφικῶν συσσωματώσεων,

30. Ἀναλυτικότερα βλ. Ἡλίας Νικολόπουλος, *Δομὲς καὶ θεσμοὶ στὴν Τουρκοκρατία*, ὅ.π., σ. 330-331, ὅπου καὶ διεξοδικὴ ἀναφορὰ σέ πηγές καὶ στοιχεῖα.

Τά Άρπελάκια καί οί Σνντροφίες τους

πού συμμετείχαν σέ αὐτές, παρά τίς κυρώσεις τίς ὁποῖες προέβλεπαν τά συμφωνητικά. Κυρώσεις οἱ ὁποῖες ἔφθναν στό σημείο νά ἀποκλείουν τοὺς ἀποχωροῦντες ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ στὰ κέρδη³¹. Οἱ διαφορές καί ἀντιθέσεις αὐτές εἶχαν τὴν αἰτία τους στὸ ὅτι οἱ διάφορες ὁμάδες πού ἀποτελοῦσαν τίς Κοινές Σνντροφίες, καί οἱ ὁποῖες ἐδράζονταν στίς Μερικές Σνντροφίες πού σχηματίζαν τίς Κοινές, ἐπιζητοῦσαν νά ἰδιοποιηθοῦν μεγαλύτερο τμῆμα τῶν κερδῶν, τροποποιώντας τὴν κατάσταση τῶν μεριδίων. Πιὸ συγκεκριμένα, μελετώντας τά δύο συμφωνητικά, τά ὁποῖα ἔχουν διασωθεῖ καί τά ὁποῖα ἀφοροῦν διαφορετικές Κοινές Σνντροφίες, διαπιστώνουμε ὅτι στὸ πρῶτο συμφωνητικό³² παρεχόταν ἡ δυνατότητα νά ἀλλάξει ἡ συμμετοχὴ στὰ κέρδη, ἡ ὁποία γινόταν μέ βάση τὴν κατάσταση τῶν μεριδίων πού εἶχε συνολογοηθεῖ. Δηλαδή ἡ Διοίκηση τῆς Κοινῆς Σνντροφίας μπορούσε νά αὐξάνει καί νά μειώνει τά μερίδια τῶν μελῶν τά ὁποῖα, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, μετείχαν στὴν Κοινὴ μέσα ἀπὸ τίς ἐπιμέρους συντροφικές συσσωματώσεις, οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν ὁποίων δὲν συμμετείχαν μόνο στίς Διοικήσεις τῶν κοινῶν συντροφικῶν συσσωματώσεων ἀλλὰ ἦταν καί ἐγγυητές τῶν ἀπλῶν μελῶν γιὰ κάθε πράξη ἢ παράλειψή τους, πού θά μπορούσε νά ζημιώσει τὴν Κοινὴ Σνντροφία. Τὸ στοιχεῖο, μάλιστα, αὐτὸ ἦταν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἀργὰ ἢ γρήγορα δημιουργοῦσε ἀσυμβίβαστες ἀντιθέσεις, μέ ἀποτέλεσμα πολλές μερικότερες συντροφικές συσσωματώσεις νά ἀποχωροῦν ἀπὸ τίς κοινές. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀποδυνάμωνε τίς Κοινές Σνντροφίες, συντόμευε τὴ διάρκεια ζωῆς τους καί πολλές φορές ὁδηγοῦσε στὴ διάλυσή τους.

Στὸ δεῦτερο συμφωνητικό, πού ἔχει διασωθεῖ σέ γαλλικὴ ἀπόδοση, καί ἀφορᾷ τὴ συγκρότηση ἄλλης Κοινῆς Σνντροφίας, λαμβάνεται μέριμνα γιὰ νά ἀντιμετωπισθοῦν οἱ προηγούμενες συνέπειες, ὥστε νά μὴν ἐπιτρέπεται ἡ μείωση τῶν μεριδίων τῶν μελῶν ἀλλὰ μόνον ἡ αὐξήσῃ τους³³. Πλὴν ὅμως, καί μέ τὸν περιορισμὸ αὐτὸ δὲν κατέστη δυνατό νά ἀποκλειστοῦν, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ ἐπιστολές τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, οἱ ὁμαδοποιήσεις, οἱ ἀντιπαραθέσεις καί οἱ συγκρούσεις, πού εἶχαν ὡς στόχο τους τὴν ἀπόσπαση μεγαλύτερου τμήματος τῶν κερδῶν, μέ τὴν αὐξηση τῶν μεριδίων. Φαινόμενα τά ὁποῖα, ἀργὰ ἢ γρήγορα, ὁδηγοῦσαν τίς Κοινές Σνντροφίες στὴν ἀποδυνάμωση καί τὴ διάλυση, παρεμποδίζοντάς τες νά μετεξελίσσονται καί νά ἀναπροσαρμόζονται, ὡς οἰκονομικοὶ ὀργανισμοί, στὴ μεταβαλλόμενη, μέ γρήγορους ρυθμούς, πραγματικότητα. Ἔτσι, ὅταν ἔπαυσαν οἱ συνθήκες νά εἶναι, γιὰ τά ἀμπελακιώτικα χρωματιστὰ θαμβρακερά νήματα, εὐνοϊκές, λόγῳ τοῦ ὅτι ἡ κεντροευρωπαϊκὴ ἀγορὰ εἶχε κατακλυστεῖ ἀπὸ τά ἀγγλικά νήματα καθὼς καί ἀπὸ τὴ δημιουργία γερμανικῶν ἐργοστασίων παραγωγῆς νημάτων, τὸ μόρφωμα τῶν κοινῶν συντροφικῶν συσσωματώσεων παύει νά ὑφίσταται

31. Βλ. ἄρθρο ζ' τοῦ πρῶτου συμφωνητικοῦ, στὸ ἴδιο, σ. 195.

32. Βλ. ἄρθρο θ' τοῦ πρῶτου συμφωνητικοῦ, στὸ ἴδιο, σ. 193.

33. Βλ. ἄρθρο 3 τοῦ δευτέρου συμφωνητικοῦ, στὸ ἴδιο, σ. 212.

Ηλίας Ι. Νικολόπουλος

καί παραμένει μόνο, ως μορφή οικονομικής δράσης, ή μερικότερη συντροφική συσσωμάτωση, από την οποία, άλλωστε, προήλθε τό σημαντικό, γιά τόν τόπο, τήν εποχή καί τίς συνθήκες τής Τουρκοκρατίας, έγγχείρημα έκμηχάνισης τής νηματοποίησης του βαμβακιού καθώς καί τής καθιέρωσης κεφαλαιοκρατικού τύπου σχέσεων έργασίας, οίκονομικού λογισμού καί όρθολογικότητας³⁴, μέ ταυτόχρονη διατήρηση του παραδοσιακού τρόπου θαφής, πού καθιστούσε τά άμπελακιώτικα νήματα περιζήτητα λόγω του πανέμορφου κόκκινου χρώματός τους.

Τό έγγχείρημα όμως αυτό, έκτός από τό ότι ήρθε άργά καί έπιχειρήθηκε σέ περιορισμένη βάση, όπως μάς δόθηκε ή δυνατότητα νά αναφέρουμε σέ προηγούμενο σημείο, προσέκρουσε, ως έκσυγχρονιστική άπόπειρα, στίς δομές τής όθωμανικής κοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι κατά τή διαδικασία συγκρότησης τής νεοελληνικής κοινωνίας ξεκίνησαν παραγωγικές προσπάθειες έκσυγχρονιστικού τύπου μέσα από τίς ίδιες τίς κοινότητες, οί όποιες, όπως εΐναι γνωστό, ήταν ένταγμένες στίς δομές καί λειτουργίες του όθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού. Οί παραγωγικές καί έκσυγχρονιστικές, όμως, αυτές δραστηριότητες καί προσπάθειες προσέκρουσαν, κυρίως, στή φύση του όθωμανικού κράτους. Ένός κράτους κατακτητικού-φοροεισπρακτικού τύπου, τό όποιο όχι μόνο δέν προστάτευε τίς έγχώριες παραγωγικές δραστηριότητες καί τίς έσωτερικές άγορές τής έπικράτειάς του από τόν άνταγωνισμό των ίσχυρων οίκονομικά χωρών, αλλά, άπεναντίας, ύπονόμεινε τίς πρώτες καί παρέδιδε τίς δεύτερες, μέσα από τούς όρους των διομολογήσεων, πού συνομολογούσε μέ αυτές, καί οί όποιοι ήταν ιδιαίτερα δυσμενείς καί έπιβαρυντικοί γιά τίς ντόπιες παραγωγικές δραστηριότητες.

Στήν κρίσιμη, συνεπώς, φάση κατά τήν όποία οί Άμπελακιώτες προσπάθησαν, μέ τήν πρωτοβουλία μερικότερης συντροφικής συσσωμάτωσης, νά έκσυγχρονίσουν καί νά άναπροσαρμόσουν τίς παραγωγικές τους δραστηριότητες, προσέκρουσαν στήν άντιπαραγωγική καί άντιπροστατευτική λειτουργία καί πρακτική του όθωμανικού κράτους καθώς καί στήν ιδιοποίηση, από αυτό, μεγάλου τμήματος του παραγόμενου καί συγκεντρωνόμενου πλεονάσματος διά μέσου του φορολογικού συστήματος καί μηχανισμού. Μηχανισμός ό όποιος χρησιμοποιούσε, ως βάση του, τό κοινοτικό μόρφωμα. Δέν εΐναι τυχαίο άλλωστε ότι άρκετές έπιστολές Άμπελακιωτών τής εποχής

34. Σχετικά μέ τήν κεφαλαιοκρατική διαδικασία «έξορθολογισμού» τής κοινωνίας βλ. Κοσμάς Ψυχοπαΐδης, «Διαφωτιστική καί Ιστοριστική σκέψη», έφ. *Η Έποχή*, 13 Φεβρουαρίου 1994, σ. 23, όπου αναφέρει ότι: «Κατά τή διαδικασία αυτή, φάνηκε ότι αυτό πού πράγματι γινόταν “όρθολογικότερο” ήταν ή διαχείριση του πλούτου καί τής τεχνικής, προς όφελος έγωιστικά δρώντων άτομικών ιδιοκτητών, ενώ τά προβλήματα πού προέκυπταν από αυτή τή δράση αφήνονταν στήν τυχαία λειτουργία των άγορών. Οί διαδικασίες αυτές έμφανίστηκαν σέ πολλούς στοχαστές ως άλλοτρίωση πού έθιγε τήν ένότητα του κοινωνικού βίου».

Τά Άμπελάκια καί οί Συντροφίες τους

αύτης αναφέρονται στά προβλήματα πού δημιουργούσε τό κοινοτικό τους χρέος τόσο στίς οίκονομικές τους δραστηριότητες ὅσο καί στίς σχέσεις τους, ὡς κοινότητας, μέ τήν ὀθωμανική ἐξουσία.

Ἡ δράση, συνεπῶς, τῶν παραγόντων καί τῶν συνθηκῶν αὐτῶν μᾶς βοηθοῦν νά κατανοήσουμε τίς βαθύτερες αἰτίες πού ὀδήγησαν στό μαρασμό τίς ἄμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις, ἀπλές καί διευρυμένες, καθῶς καί στήν ἐξάντληση τῆς δυναμικῆς τους, μέ ἀποτέλεσμα τά Άμπελάκια νά παύσουν νά διακρίνονται ὡς μία ζωντανή, ἀπό παραγωγική καί πολιτιστική ἄποψη, κοινότητα. Ταυτόχρονα ἡ ἄμπελακιώτικη κοινότητα καί οἱ συντροφικές συσσωματώσεις, πού παρουσιάστηκαν στούς κόλπους της, μᾶς δίνουν τή δυνατότητα νά γνωρίσουμε βασικές πλευρές τῆς διαδικασίας συγκρότησης τῆς κοινωνίας μας καί εἰδικότερα νά παρατηρήσουμε ὅτι μέσα ἀπό τούς κοινοτικούς θεσμούς καί γενικότερα ἀπό τίς οίκονομικές καί κοινωνικές σχέσεις πού διαμορφώνονταν στόν ἑλλαδικό χώρο, παρά τίς ἀντιξοότητες τῆς Τουρκοκρατίας, παρουσιάστηκαν δυνατότητες γιά δυναμικοῦ χαρακτηριστή ρήξεις καί ἐκσυγχρονισμούς, πού στηρίζονταν στίς ἰδιαιτερότητες³⁵ τοῦ συγκροτούμενου τότε νεοελληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ.

Ἔτσι, μέ βάση τά προηγούμενα, δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ δυναμική καί τά προβλήματα τῶν παραγωγικῶν κοινοτήτων τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου συνδέονται μέ τίς κοινωνικοοικονομικές διεργασίες πού προετοίμασαν καί τροφοδότησαν τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Καί ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἡ περίπτωση τῆς κοινότητας τῶν Άμπελακίων εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστική, γιατί βλέπουμε, μέ τρόπο παραστατικό καί συχνά τραγικό, μέσα ἀπό ἐπιστολές τῆς ἐποχῆς ἐκείνης³⁶, πῶς μία ἀκμάζουσα, οίκονομικά καί πολιτιστικά, παραγωγική ἐστία ὀδηγήθηκε στήν παρακμή, μέ ἀποτέλεσμα ἐξειδικευμένοι χειροτέχνες, τεχνίτες, βιοτέχνες, ἔμποροι, ὑπάλληλοι κ.ἄ., ἀφοῦ ἐξάντλησαν ὅλα τά περιθώρια παραμονῆς τους στόν τόπο τους, νά ἀναγκαστοῦν νά μεταναστεύσουν σέ ἄλλες περιοχές τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καθῶς καί στό ἐξωτερικό. Στά πλαίσια τῆς διαδικασίας αὐτῆς παρατηροῦμε, ἐπίσης, παραγωγικά στοιχεῖα, μέ τήν ἐγκατάστασή τους σέ ἐξωελλαδικές περιοχές, νά μετε-

35. Γιά τό κρίσιμο αὐτό θέμα βλ. ἐπίσης τίς ἐπισημάνσεις τοῦ Κώστα Βεργόπουλου στήν εἰσαγωγή του στό ἔργο τοῦ Κώστα Δ. Καραβίδα, *Τό πρόβλημα τῆς αὐτονομίας. Σοσιαλισμός καί κοινοτισμός*, φωτογρ. ἀνατύπωση ἀπό τίς ἐκδόσεις τοῦ 1930 καί 1936, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Παπαζήση, 1981, σ. ΧΧΙ-ΧΧΙΙΙ, ὅπου, σ. ΧΧΙΙΙ, ἀναφέρει ὅτι: «Ἡ νεοελληνική παράδοση, ἀπό τήν ἐποχή τῆς τουρκοκρατίας, δέν ἦταν οὔτε ἀποκλειστικά ἰδιωτική (civile) οὔτε ἀποκλειστικά δημόσια (politique), ἀλλά, ὅπως εὐστοχα ὑπογραμμίζει ὁ Κ.Δ.Κ., ἰδιωτικοδημόσια».

36. Ἐνδεικτικά βλ. ἐπιστολή 111 τοῦ 1816 στόν Ἡλία Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεῖα*, ὁ.π., σ. 69-70, ὅπου ἀναφέρεται χαρακτηριστικά ὅτι «ἀδελφοί εἰς τό νά ζήσωμεν εἰς πατρίδα πολλάκις σάς τό εἶπαμεν ὅτι εἶναι τοῦ ἀδυνάτου» ... «ὁ τόπος μας δέν μᾶς χορί» καί ἐπιστολή 139 τοῦ 1821 στό ἴδιο, σ. 85.

Ἡλίας Ι. Νικολόπουλος

ξελίσσονται σέ ἐμπορομεσιτικά. Πρόκειται, δηλαδή, γιά μία περίοδο κατά τήν ὁποία ἀλλάζουν χαρακτήρα καί, συχνά, χωροθέτηση ἑλληνικές παροικίες, οἱ ὁποῖες δέν προωθοῦν πλέον, πρωταρχικά, πρῶτες ὕλες, ἡμικατεργασμένα καί τελικά προϊόντα, πού παράγονταν στόν ἑλλαδικό χῶρο, ἀλλά διαμεσολαβοῦν, στό ἐξῆς, στήν προώθηση τῶν προϊόντων τῶν κυρίαρχων οἰκονομικά δυνάμεων³⁷. Συνεπῶς δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο ὅτι ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 προετοιμάστηκε καί προκλήθηκε ἀπό διαδικασίες³⁸ καί δυνάμεις³⁹, οἱ ὁποῖες διαμορφώθηκαν, κυρίως, στήν κρίσιμη πεντηκονταετία, πού προηγείται τῆς ἐκδήλωσής της, καί οἱ ὁποῖες, κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν σοβαρῶν οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν καί πολιτιστικῶν προβλημάτων μέ τά ὁποῖα βρίσκονταν ἀντιμέτωπες, συνειδητοποίησαν τήν ἀνάγκη νά ὀργανωθοῦν καί νά ἀγωνιστοῦν αὐτοδύναμα γιά νά ἀποκτήσουν τό δικό τους ἐθνικό χῶρο καί τή δική τους κρατική ὑπόσταση.

Ἡλίας Ι. Νικολόπουλος

37. Ἀναφορικά μέ τό νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο θά θέλαμε νά ἐπισημάνουμε ὅτι αὐτό περιλαμβάνει, κυρίως, δύο φάσεις, οἱ ὁποῖες διακρίνονται μεταξύ τους ἀπό τή διαφορετική βάση ἀνάπτυξης καί λειτουργίας τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τοῦ ἐξωτερικοῦ, παρά τό ὅτι διατηροῦν καί στίς δύο περιπτώσεις τόν ἐμπορικό τους χαρακτήρα. Στήν πρώτη, ἡ ἀκμή τῶν παροικιῶν συνδέεται περισσότερο μέ τή διαδικασία ἀνάπτυξης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς στό ἐσωτερικό τῶν κυρίαρχων κοινωνικῶν σχηματισμῶν καί τῆς ζήτησης πρῶτων ὑλῶν καί ἡμικατεργασμένων προϊόντων πού προκαλοῦσε ἡ πορεία ἐκβιομηχάνισης τῶν οἰκονομιῶν τους. Μέ τή διαδικασία αὕτη σχετίζονται καί οἱ παραγωγικές καί ἐμπορικές δραστηριότητες τῆς κοινότητας τῶν Ἀμπελακίων. Στή δεύτερη, ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τοῦ ἐξωτερικοῦ παρακολουθεῖ τή διεξόδυση τῶν κυρίαρχων οἰκονομιῶν σέ λιγότερο ἀναπτυγμένες περιοχές, συμβάλλοντας μέ τόν τρόπο αὐτό στήν επέκταση τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων εὐρύτερα, ὅπως καί στήν καθιέρωση σχέσεων ἐξάρτησης ἀνάμεσα στίς κυρίαρχες καί τίς κυριαρχούμενες οἰκονομίες στά πλαίσια τοῦ διεθνoῦς καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, πού καθιερωνόταν τότε. Σχετικά βλ. Ἡλίας Νικολόπουλος, *Δομές καί θεσμοί στήν Τουρκοκρατία*, ὁ.π., σ. 114-132 καί τοῦ ἴδιου, «Ὁ παροικιακός ἑλληνισμός ἀνάμεσα στόν 18ο καί στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα», *Μηνιαία Ἐπιθεώρηση (Monthly Review)*, τχ. 47, Ἰούνιος 1985, σ. 39-47. Ἐπίσης βλ. Νίκος Ψυρούκης, *Τό νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, Ἀθήνα, Ἐπικαιρότητα, 1974, σ. 21-25.

38. Σέ ὅ, τι ἀφορᾷ τή διαμόρφωση τῶν διαδικασιῶν καί ἀλλαγῶν αὐτῶν βλ. Ἡλίας Νικολόπουλος, *Δομές καί θεσμοί στήν Τουρκοκρατία*, ὁ.π., σ. 98-113 καί τοῦ ἴδιου, «Ἡ κεφαλαιακή συσσώρευση καί ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη τοῦ ἑλλαδικοῦ χῶρου (1774-1814)», *Μηνιαία Ἐπιθεώρηση (Monthly Review)*, τχ. 48, Ὀκτώβρης 1985, σ. 76-91.

39. Γιά τή διαμόρφωση καί τήν κοινωνική βάση τῶν δυνάμεων αὐτῶν βλ. Ἐλένη Ἀντωνιάδη-Μπιμπίκου, «Μεθοδολογικά προβλήματα τῆς ἱστορικής ἐρευνας γιά τόν ἀγῶνα τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας», στό *Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ Εἰκοσιένα*, ὁ.π., σ. 297-312 καί Ἡλίας Νικολόπουλος, «Προβληματισμοί πάνω στή νεοελληνική πολιτική ἱστορία (1821-1940)», π. Ἀγωνιστής, τχ. 21, Ὀκτώβρης 1975, σ. 6-8.

Σχετικά με τό πρόβλημα τῶν ἐπαναστατικῶν ἐξεγέρσεων στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα

Τό σχέδιο τοῦ προβληματισμοῦ, τό ὁποῖο θέτω πρὸς συζήτηση, ἀποσκοπεῖ νά ἐκθέσει ὀρισμένες μεθοδολογικές σκέψεις γιά τήν ἔρευνα τῶν αἰτίων τῶν ἐπαναστατικῶν ἐξεγέρσεων στὸν βαλκανικό χώρο κατὰ τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἱ. Θά ἤθελα νά ξεκινήσω ἀμέσως μέ μιά συνειδητά προκλητική θέση: γιά τὰ αἷτια αὐτῶν τῶν ἐπαναστάσεων γνωρίζουμε σχετικά λίγα, παρόλο πού ἡ ἔρευνά μας ἔχει ἐξασφαλίσει ἕναν ὄγκο ὕλικου γιά παράγοντες, οἱ ὁποῖοι μποροῦν νά παίξουν κάποιο ρόλο σέ ἐρμηνευτικούς συσχετισμούς. Γιά τήν ἐρμηνεία τῶν ἐπαναστάσεων στὸν βαλκανικό χώρο δέν ὑπάρχουν καν συστηματικές ἀναλύσεις τῶν γεγονότων σέ μεμονωμένες περιοχές, πόσο μάλλον συστηματικές συγκρίσεις διαφορετικῶν ἐξεγέρσεων. Ἄντ' αὐτοῦ παρατίθενται συνήθως περιθωριακές προϋποθέσεις, ἀπό τίς ὁποῖες προέκυπτε κατὰ κάποιον τρόπο ἡ ἐπαναστατική ἐξέγερση. Σπάνια μόνο ἀντιπαραθέτουν οἱ ἱστορικοί τίς θέσεις καί τίς ὑποθέσεις τους μέ ἐρμηνευτικά μοντέλα, τὰ ὁποῖα ἔτυχαν ἐπεξεργασίας κατὰ τή μελέτη ἄλλων ἐπαναστάσεων καί ἀποτελοῦν ἀπό καιρό τή βάση γενικευτικῶν ἀναλύσεων.

Παρά τίς ἀντιθέσεις, ὅσον ἀφορᾷ μεμονωμένες περιπτώσεις, φαίνεται γενικά νά ὑπάρχει συμφωνία, ὅτι ἡ ἴδια ἡ ὀθωμανική κυριαρχία, ἡ ὁποία κατὰ κανόνα περιγράφεται ἀπό τοὺς βαλκάνιους ἱστορικούς ὡς «ξένη κυριαρχία», δημιούργησε στὸν χριστιανικό πληθυσμό ἄλλοτε μιά λανθάνουσα καί ἄλλοτε μιά ἐμφανή προδιάθεση γιά ἐξέγερση. Στίς κρίσεις, πού λάμβαναν χώρα τήν ἐποχή τῆς παρακμῆς τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ἀυξανόμενη ἐκμετάλλευση τῶν χωρικῶν, ἡ φορολογική πίεση, ἡ διαφθορά καί ἡ ἀδικία ὄξυναν, κατὰ γενική παραδοχή, τήν κατάσταση τῶν χριστιανῶν καί ἐνέτειναν τήν ἐτοιμότητά τους νά ἀντιδράσουν μέ βία στοὺς καταπιεστές. Δικαιολογημένα ἡ ἔρευνα ἔλαβε ὑπόψιν τήν πρόσληψη στοχασμῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν καί κυρίως τοῦ ἐθνικισμοῦ, ὄχι μόνο ἀπό διανοούμενους,

¹ Ἀρθρο στό *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert*, Ἐπιμ. Christo Choliolčev, Karlheinz Mack, Arnold Suppan, Βιέννη - Μόναχο 1992, σ. 17-20.

αλλά και από άλλα στρώματα, π.χ. τούς εμπόρους, και τελικά έρευνήσε επαναστατικούς κύκλους και συνωμοτικές ομάδες, οι οποίες έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην προετοιμασία και την έκρηξη επαναστατικών εξέγέρσεων¹.

Έρμηνευτικά αδιέξοδα προκαλούνται ιδίως όταν εξετάζει κανείς από κοντά τα συχνά αναφερόμενα συμπτώματα και τις συνέπειες της παρακμής της όθωμανικής αυτοκρατορίας ως αίτιες της επανάστασης. Μ' αυτά τα φαινόμενα μόνο δεν μπορούν να έρμηνευτούν χωρίς προβλήματα οι επαναστατικές εξεγέρσεις, γιατί πρόκειται για μακροχρόνιες κρίσεις του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος. Αναρωτιέται λοιπόν κανείς γιατί, για παράδειγμα, οι Έλληνες εξέγέρθηκαν μόλις το 1821, ενώ το 1770 το σύνθημα της επανάστασης από τούς Ρώσους βρήκε μικρή ανταπόκριση και οι επαναστάτες στράφηκαν περισσότερο ενάντια στους τοπικούς τούρκους άξιωματούχους παρά ενάντια στη σουλτανική εξουσία², όπως άλλωστε οι όχι τόσο σπάνιες πράξεις εξέγερσεως είχαν κατά κύριο λόγο τοπικούς στόχους.

Οι έρμηνευτικές δυσκολίες δεν περιορίζονται αν λάβει κανείς υπόψιν μία κατάσταση, πού σε γενικές γραμμές ήταν από παλιά γνωστή και εξετάστηκε με περισσότερη ακρίβεια σύμφωνα με νεώτερες κοινωνικοϊστορικές έρευνες: τό γεγονός ότι ή κατάσταση, τουλάχιστον συγκεκριμένων περιοχών και συγκεκριμένων στρωμάτων του εξεγερμένου πληθυσμού, βελτιώθηκε σαφώς ακριβώς στην περίοδο της παρακμής. Ένας σύγχρονος παρατηρητής, ό γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη, ό Bottu, έγραφε ένα χρόνο μετά την έναρξη του έλληνικού απελευθερωτικού αγώνα, ότι ή αύξηση του πλούτου των εμπόρων και των βιοτεχνών είναι ή αιτία της εξέγερσης³. Παρόμοιες παρατηρήσεις στη Γαλλία έκαναν τόν Tocqueville να σκέφτεται τά ακόλουθα: «οι Γάλλοι έβρισκαν την κατάστασή τους τόσο πιό άφορητη, όσο αύτή βελτιωνόταν» ... «Συχνά συμβαίνει ένα έθνος, τό όποιο είχε ύπομείνει χωρίς παράπονο τούς πιό καταπιεστικούς νόμους» ... «νά τούς παραμερίζει βίαια, μόλις

1. Δεν μπορεί να δοθεί έδω μία έποπτεία των σχετικών έργων. Για μία πρώτη ένημέρωση παραπέμπουμε στά ακόλουθα έργα, στά όποια καταγράφεται ένα μεγάλο μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας: D. Djordjević, *Révolutions nationales des peuples balkaniques, 1804-1914*, Βελιγράδι 1965· B. Jelavich, *History of the Balkans*, τ. 1: *Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Κάιμπριτζ, Λονδίνο κ.ά. 1983, ιδιαίτερα κεφ. 1 και 4. Χρήσιμη εξακολουθεί να είναι ή σχολιασμένη βιβλιογραφία πού παρατίθεται στό κλασικό έργο του L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Νέα Υόρκη κ.ά. 1958· *Istoriја Srpskog Naroda* (Ιστορία του σερβικού λαού), τ. 4/1 και 5/1, Βελιγράδι 1981, 1986· Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού*, τ. 4, 5, Θεσσαλονίκη 1979, 1980· *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. 11, 12, Αθήνα 1975 (μέ καλή σύνθεση των κυριώτερων πηγών και βιβλιογραφίας)· R. Clogg (έπιμ.), *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, Λονδίνο 1981.

2. Βλ. σχετικά την αξιόπιστη και απομυθοποιητική μελέτη του J. A. Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea 1685-1806*, Αθήνα 1985, ιδιαίτερα σ. 51 κ.έξ.

3. Τό αναφέρει ό Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, ό.π., τ. 5, σ. 48.

Επαναστατικές εξεγέρσεις τόν 19ο αιώνα

τό βάρος τους μειωθεί. Η κυβέρνηση, ή οποία καταστρέφεται με μιά επανάσταση, είναι σχεδόν πάντα καλύτερη από την άμέσως προηγούμενη» ... «Τό κακό» ... «μοιάζει ανυπόφορο, μόλις σκεφτεί κανείς νά τό διώξει από πάνω του. Όλες οί καταχρήσεις πού παραμερίζει κανείς τότε μοιάζουν νά υπογραμμίζουν ακόμα σαφέστερα αυτές πού απομένουν»⁴.

Στήν ίδια κατεύθυνση ὅπως ὁ Tocqueville, ἀλλά μέ διαφοροποιημένες σκέψεις ἀναζητοῦσε ὁ Crane Brinton τό 1938 τήν ἐρμηνεία τῶν ἐπαναστάσεων. Ἀπ' αυτές κινδυνεύουν κοινωνίες, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ συγκριτική μελέτη του, οἱ ὁποῖες βρίσκονται σέ μιά φάση οἰκονομικῆς ἀνόδου καί πρώτων μεταρρυθμίσεων. Περαιτέρω εἰσήγαγε τή μεταβολή στή λειτουργία τῶν διανουμένων καθώς καί τήν ἀνικανότητα τοῦ πολιτικοῦ συστήματος γιά προσαρμογή στίς νέες συνθηκες τοῦ περιβάλλοντος ὡς αἰτίες ἐπανάστασης⁵.

Ἄν ἀκολουθήσει κανείς αὐτή τήν πρόταση, ἀποδεικνύονται πράγματι ἀνάλογες θελτιώσεις τῆς κατάστασης στήν προϊστορία τόσο τῆς σερβικῆς ὅσο καί τῆς ἐλληνικῆς ἐξεγερσης.

Τή μακρά ἐμπόλεμη περίοδο μεταξύ τοῦ 1683 καί τοῦ 1739 καί τίς βαθύτερες συνέπειές της, ἰδίως γιά τοὺς Σέρβους, διαδέχτηκε μιά περίοδος ἀνάπαυλας⁶. Σ' αὐτό τό διάστημα ἀπέτυχε βεβαίως σέ μεγάλο βαθμό ἡ προσπάθεια νά σταθεροποιηθεῖ τό τιμαριωτικό σύστημα, καί ἡ διαμόρφωση τῶν τσιφλικιῶν ἀπέβη εἰς βάρος τῶν χωρικῶν. Ἡ φορολογική ἐπιβάρυνση αὐξήθηκε ἐπίσης⁷. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως ἐπανοικίστηκαν οἱ ἐρημωμένες περιοχές⁸. Ἡ δημογραφική ἐξέλιξη, ἡ ἀνοδος τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς ὅπως καί οἱ γενικότεροι ὁροι διαβίωσης παραπέμπουν μᾶλλον σέ μιά θελτίωση τῆς κατάστασης. Ταυτόχρονα μέ τή διαμόρφωση τῶν τσιφλικιῶν αὐξήθηκαν οἱ ἐξαγωγές

4. A. de Tocqueville, *Der Alte Staat und die Revolution*, Ἀμβούργο 1969, σ. 219. Ἀπό τήν πλούσια βιβλιογραφία σχετικά μέ τήν ἐπιχειρηματολογία καί τίς θέσεις τοῦ Tocqueville ὅσον ἀφορᾷ τή Γαλλική Ἐπανάσταση, μπορεῖ νά γίνει παραπομπή στόν F. Furet, *Penser la Révolution française*, Παρίσι 1978, σ. 173 κ.ἐξ. Συγκριτικά καί M. Richter, «Tocqueville's Contribution to the Theory of Revolution», στό: C. J. Friedrich (ἐπιμ.), *Revolution*, Νέα Ὑόρκη 1960, σ. 75-121.

5. C. Brinton, *The Anatomy of Revolution*, Νέα Ὑόρκη 1965 ('1938).

6. Συνοπτικά: *Istorija Srpskog Naroda*, ὁ.π., τ. 4/1, σ. 306-431.

7. A. Sućeska, «O nastanku čifluka u našim zemljama» (Γιά τή δημιουργία τῶν τσιφλικιῶν στίς χώρες μας), στό: *Godišnjak Ist. Društva Bosne i Hercegovine*, τ. 16, 1975, σ. 35-57. R. Tričković, «Čiftlučenje u Beogradskom pašaluku u XVIII veku» (Ἡ δημιουργία τσιφλικιῶν στό πασαλίκι τοῦ Βελιγραδίου τόν 18ο αἰ.), *Zbornik Filozofskog Fakulteta*, τ. 11/1, Βελιγράδι 1970, σ. 575-580. Παραμένει ἀξεπέραστη ἡ παλιότερη ἐργασία τοῦ B. M. Nedeljkovic, *Istorija baštinske svojine u novoj Srbiji od kraja 18 veka do 1831* (Ἱστορία τῆς ἰδιοκτησίας-bastina στή νεώτερη Σερβία ἀπό τό τέλος τοῦ 18ου αἰ. ὡς τό 1831), Βελιγράδι 1936.

8. J. Cvijić, «Metanastazička kretanja. Njihovi uzroci i posledice» (Κινήσεις μετανάστευσης. Τά αἷτια καί οἱ συνέπειές τους), στό: *Srpska Kraljevska Akademija. Naselja i poreklo stanovništva*, τ. 12, Βελιγράδι 1922.

ζώντων κτηνών, έτσι ώστε η Αυστρία στα 1778/79 κυρίως, χάρη στις εισαγωγές σερβικών προϊόντων, είσήγαγε από την Τουρκία *ad valorem* περίπου πεντέμισι φορές περισσότερο απ' ό,τι εξέγαγε σ' αυτή⁹. Αναπτυσσόταν επίσης η βιοτεχνία¹⁰. Μέ το τέλος του ρωσο-τουρκικού πολέμου του 1768-1774 και κυρίως από το 1781, η Κωνσταντινούπολη προέβη σε αρκετές προσπάθειες, προκειμένου να παραμερίσει δυσχέρειες στις περιοχές τις κατοικούμενες από Σέρβους, παρόλο που η Πύλη δέν ήταν σε θέση να εφαρμόσει όλα τα προεξαγγελθέντα μέτρα¹¹. Έν πάση περιπτώσει, το 1796 επεκτάθηκαν οι εξουσίες της αυτοδιοίκησης, η ιεραρχία των *knez* σταθεροποιήθηκε, για πρώτη φορά παρουσιάστηκε μάλιστα και ένας *vrhovni knez*¹². Στο Πασαλίκι του Βελιγραδίου επί Σελίμ Γ' έγιναν βελτιώσεις του πολιτικού καθεστώτος, οι οποίες επέτρεψαν τη δημιουργία και άλλων προσδοκιών: οι μισητοί γενίτσαροι εκδιώχθηκαν αρχικά από το Βελιγράδι, η επιστροφή τους απαγορεύτηκε το 1791¹³. Ο δημοφιλής διοικητής *Haci Mustafa* όχι μόνο παραχώρησε στους *knez* αυξημένη έπιρροή στη διοίκηση, αλλά τους επέτρεψε και την έπισκευή και ανέγερση εκκλησιών. Ακόμα και αυξήσεις φόρων υπέμειναν, όταν το 1798 έπρεπε να χρηματοδοτηθεί ο πόλεμος ενάντια στον *Pasvanoglu*, στον οποίο οι Σέρβοι υποστήριζαν τον *Haci Mustafa*¹⁴.

Αν ρίξει κανείς μιά ματιά στις περιοχές, στις οποίες ένα σημαντικό κομμάτι του έλληνικού και άλβανικού πληθυσμού υποστήριξε την εξέγερση του 1821 στην πρώτη της κιάλας φάση, μπορεί να διαπιστώσει ότι πρόκειται αποκλειστικά για περιοχές, όπου μπορεί να αποδειχθεί αναμφίβολα μιά οικονομική άνοδος, όπως και μιά γενική βελτίωση της κατάστασης. Πολλοί προύχοντες της Πελοποννήσου, στις αρχές του 18ου αί., προτίμησαν την όθωμανική κυριαρχία έναντι της βενετικής, «και για σχεδόν πενήντα χρόνια ζούσε η Πελοπόννησος με μεγάλη ήσυχία και μεγάλη εύτυχία και οι πρόγονοί μας αποκαλούσαν αυτή την έποχή την “καλή έποχή”»¹⁵. Αναπτύχθηκε ένα ιεραρ-

9. *Istorija Srpskog Naroda*, ό.π., τ. 4/1, σ. 346.

10. στο ίδιο, σ. 347 κ.έξ.

11. στο ίδιο, σ. 354 κ.έξ.

12. D. Pantelić, *Beogradski pašaluk pred prvi srpski ustanak (1794-1804)* (Τό πασαλίκι του Βελιγραδίου πριν από την πρώτη σερβική εξέγερση 1794-1804), Βελιγράδι 1949 (= SAN, τ. 146), σ. 48-100· M. Djordjević, *O pitariju samouprave Srbije 1791-1830* (Γιά τό ζήτημα της αυτοδιοίκησης της Σερβίας 1791-1830), Βελιγράδι 1972.

13. D. Pantelić, *Beogradski pašaluk*, ό.π., σ. 79 κ.έξ.

14. Γιά τον Σελίμ Γ' βασικά S. J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III. 1789-1807*, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης 1971 (μέ περαιτέρω βιβλιογραφία): συμπληρωματικά στη σερβική ιστορία S. Novaković, *Tursko carstvo pred srpski ustanak 1784-1804* (Η τουρκική αυτοκρατορία πριν από τη σερβική εξέγερση 1784-1804), Βελιγράδι 1906· D. Pantelić, *Beogradski pašaluk*, ό.π., σ. 77 κ.έξ., 128 κ.έξ.

15. Αυτό αναφέρεται στα απομνημονεύματα του Κ. Δεληγιάννη, *Απομνημονεύματα*, τ. 1, Αθήνα, [Απομνημονεύματα άγωνιστών, τ. 16, (1957)], σ. 18.

Έπαναστατικές εξεγέρσεις τόν 19ο αιώνα

χικά διαβαθμισμένο σύστημα αυτοδιοίκησης, τό οποίο προσέφερε στόν χριστιανικό πληθυσμό περισσότερες δυνατότητες νά συμμετάσχει στή διοίκηση, άπ' ό,τι σέ άλλες περιοχές άμεσα ύποκείμενες στήν όθωμανική διοίκηση¹⁶. Όπως στό Πασαλίκι τοῦ Βελιγραδίου ένάντια στούς γενιτσάρους, έτσι στήν Πελοπόννησο, ή δυσφορία τών χριστιανών καί μουσουλμάνων στράφηκε ένάντια στούς μουσουλμάνους Άλβανούς, πού έφτασαν στή χώρα τό 1770, καί μαζί Τοῦρκοι, έλληνες προύχοντες καί κλέφτες πολέμησαν ένάντια στίς έπιθέσεις τους¹⁷. Έδω δέν πρέπει νά ζωγραφίσουμε μέ θερμά χρώματα μιά εικόνα εϊδυλλιακών καταστάσεων, γιατί οί φορολογικές έπιβαρύνσεις καί ή άβεβαιότητα ως πρός τήν άπονομή δικαιοσύνης ώθοῦσαν εϊδικά στήν Πελοπόννησο σέ μιά τάση μετανάστευσης πρός τή δυτική Μ. Άσία, όπου τοῦρκοι τοπικοί άρχοντες, όπως ό *ayan* Καραοσμάνογλου, προσέφεραν μεγαλύτερη προστασία καί πιό προνομιακές συνθήκες έργασίας¹⁸.

Όσοτόσο στίς άρχές τοῦ 19ου αϊ. σταθεροποιήθηκε ή κατάσταση. Οί γάλλοι έμποροι, οί όποιοι τόν 18ο αϊ. διεξήγαγαν τίς μεταφορές από καί πρός τήν Πελοπόννησο, παραμερίσθηκαν από τούς Έλληνες από τή δεκαετία τοῦ 1780¹⁹. Οί έξαγωγές από τήν Πελοπόννησο αύξάνονταν σταδιακά καί έφτασαν στό άποκορύφωμά τους στά 1805-1810, όταν ή μαζική ζήτηση γιά εϊδη διατροφής στήν Εύρώπη δέν καλυπτόταν πλέον από τούς έμπόρους τών έμπόλεμων δυνάμεων. Μόνο ή έξαγωγή σιτηρών από τήν Πάτρα αύξήθηκε μεταξύ 1794 καί 1810 πάνω από τέσσερις φορές²⁰. Η συνολική άξία τής πελοποννησιακής άγροτικής παραγωγής σέ καθαρές τιμές πρέπει νά αύξήθηκε κατά 24% μεταξύ 1794 καί 1815, ή όνομαστική τής άξία αύξήθηκε όπωςδήποτε κατά 320%²¹. Αύτή τή διαπίστωση έπιβεβαιώνουν καί άλλα στοιχεία. Όπως αύξήθηκαν ταχύτατα οί τιμές γιά πελοποννησιακά (καί γενικά γιά έλληνικά) έμπορεύματα²², αύξήθηκαν καί οί μισθοί²³. Ός διοικητής τής χερ-

16. Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά τήν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Άθήνα, [Κείμενα καί Μελέται Βυζαντινής καί Νεοελληνικής Φιλολογίας, τ. 33], 1939, σ. 87-98.

17. J. A. Alexander, *Brigandage*, ό.π., σ. 51 κ.έξ., 64 κ.έξ. *passim*. Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό.π., σ. 87-98, 193 κ.έξ.

18. M. G. F. A. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire ottoman: en Grèce, dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les côtes de l'Asie-Mineure*, τ. 2.2, Παρίσι 1842, σ. 61 κ.έξ.

19. Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό.π., σ. 215 κ.έξ.

20. Γιά τήν παραγωγή τής Πελοποννήσου μέ κριτική προσέγγιση τών δημοσιευμένων πηγών, στό *ίδιο*, σ. 260 κ.έξ. Βλ. περαιτέρω Β. Κρεμμυδάς, *Συγκυρία καί έμπόριο στήν προεπαναστατική Πελοπόννησο (1793-1821)*, Άθήνα 1980, γιά τήν άξία τοῦ έξωτερικού έμπορίου σ. 56 κ.έξ., γιά τά έξαγόμενα προϊόντα σ. 141 κ.έξ., θλ. κυρίως τίς στατιστικές σ. 62 κ.έξ., 144 κ.έξ., 146 κ.έξ.

21. στό *ίδιο*, σ. 320.

22. στό *ίδιο*, σ. 115 πίν. 24, σ. 122 πίν. 27, σ. 124 πίν. 28, σ. 129 πίν. 31.

23. στό *ίδιο*, σ. 117 πίν. 25.

σονήσου ο γιός του Άλη Πασά, Βελή Πασάς, προωθούσε τά χριστιανικά ανώτερα στρώματα των γαιοκτημόνων και εμπόρων, τά όποία έξασφάλιζαν τήν ύπεννοικίαση των φόρων σέ πολλές περιοχές²⁴.

Στήν κεντρική Έλλάδα, τή δεύτερη σέ σημασία έξέγερσης περιοχή, τό διαφοροποιημένο στρατιωτικό σύστημα των άρματολων ύπεκατέστησε σέ μεγάλο βαθμό τήν κρατική διοίκηση²⁵, στήν Ήπειρο ο πληθυσμός ύπαγόταν στή σχετικά μοντέρνα έξουσία του άποσχιστικού Άλη Πασά²⁶, ο όποιος ύποστήριζε άποφασιστικά τό έλληνικό στοιχείο.

Στά αύτοδιοικούμενα νησιά²⁷ κατά κανόνα δέν είχαν άποσταλεϊ τουρκικές φρουρές, και όταν εκεί ύπήρχαν όθωμανοί ύπάλληλοι, αύτοί έκπροσωπούσαν μέ έξαιρετικά περιορισμένες έξουσίες τό κράτος. Ό έλληνικός έμπορικός στόλος²⁸ γνώρισε άκριβώς στήν άλλαγή του αιώνα μία τεράστια άνθηση. Οί γνωστοί όροι τής συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή του 1774 επέτρεπαν στα έμπορικά νησιά του Αίγαίου άποδοτικές έπιχειρήσεις στο νότιο ρωσικό έμπόριο, στο όποιο όφείλουν ένα μεγάλο μέρος του πλούτου τους, τήν επέκταση του έμπορικού στόλου τους και τά ανώτερα στρώματα τόν μεγαλοαστικό τρόπο ζωής τους²⁹.

Γι' αύτή τήν περίοδο τής άνόδου και των βελτιώσεων τής κατάστασης που άναφέρθηκαν θά μπορούσα νά παρουσιάσω μαρτυρίες για παρόμοιες τάσεις στο εκπαιδευτικό σύστημα. Στή διοίκηση οί Έλληνες είχαν μία ίσχυρή θέση, στήν έκκλησία κέρδισαν μία κυρίαρχη θέση.

24. Μ. Β. Σακελλαρίου, *Ή Πελοπόννησος*, ό.π., σ. 245 κ.έξ.

25. Για τό θεσμό των άρματολικίων Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ίστορία του Νέου Έλληνισμού*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 364-383.

26. Ή ελληνική ιστοριογραφία σκιαγραφεί μία ύπερβολικά άρνητική εικόνα αύτου του άνδρα, όπως και ή έκτεταμένη βιογραφία του Σ. Π. Άραβαντινού, *Ίστορία του Άλη Πασά του Τεπελενλή*, 2 τ., Άθήνα 1979 (1895). Βλ. περαιτέρω τά νεώτερα έργα του G. Romerand, *Ali de Tepelen: Pacha de Janina 1744-1822*, Παρίσι 1929, και του W. C. F. Plomer, *The Diamond of Janina: Ali Pacha, 1741-1822*, Λονδίνο 1970. Ίσορροπημένος στήν κρίση του ο Stavrianos, *The Balkans since 1453*, ό.π., σ. 218 κ.έξ. και ο P. F. Sugar, *South-Eastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Seattle-Λονδίνο, [A History of East Central Europe, τ. 5], 1977, σ. 239 κ.έξ.

27. Περίληψη του ύλικού χωρίς περαιτέρω άνάλυση στήν Έλένη Κούκκου, *Οί κοινοτικοί θεσμοί στίς Κυκλάδες κατά τήν Τουρκοκρατία*, Άθήνα 1980. Συμπληρωματικά βλ. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ίστορία*, ό.π., τ. 2, σ. 325-364 (μέ περαιτέρω βιβλιογραφία).

28. Γ. Λεονταρίτης, *Έλληνική έμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, Άθήνα, [ΕΜΝΕ - Μνήμων. Θεωρία και Μελέτες Ίστορίας, άρ. 1], 1981· συγκριτικά και Τ. Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History*, τ. 20, 1960, σ. 234-313, ιδιαίτερα σ. 273 κ.έξ.

29. Γ. Λεονταρίτης, *Ναυτιλία*, ό.π., σ. 52 κ.έξ.· Β. Κρεμμυδάς, *Συγκυρία*, ό.π., σ. 209 κ.έξ.· Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ίστορία*, ό.π., τ. 4, σ. 467-489· Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Ή αύστριακή πολιτική και ή ελληνική ναυσιπλοΐα (1750-1800 περίπου)», π. *Παρουσία*, τ. 5, 1987, σ. 465-537, ιδιαίτερα 459-461, 464-469, 483 κ.έξ.

Έπαναστατικές εξεγέρσεις τόν 19ο αιώνα

Σχετικά με την αύξανόμενη συμμετοχή των Βουλγάρων στην οικονομική δραστηριότητα και την εξέλιξη των σχολείων τους τόν 19ο αί. γνωρίζουμε πολλά, εξάλλου εξεγέρθηκαν, αφού ο εκκλησιαστικός αγώνας από μακρού είχε αποφασιστεί υπέρ τους. Όπως απέδειξε ο Nikolaï Todorov, ή μεταφορά περιουσιών, που είχαν γίνει στην Ύπαιθρο, προς τις τρεις πόλεις Βιδίνι, Ρούσε και Σόφια διήρκεσε όλο τόν 18ο αί., έτσι ώστε από τα σπίτια τους, που στά 1700 με 1710 άξιζαν συνολικά μόνο ως 200 kuruz, την τελευταία δεκαετία του αιώνα τό 34,1% ανέθηκε στην κατηγορία των 201 ως 500 kuruz και τό 16,4% σ' αυτή των 500 με 1.000 kuruz³⁰.

Έφόσον τέτοιες παρατηρήσεις είναι άκριβεις, σχετικοποιούν τό έπιχείρημα της όξυμένης καταπίεσης και μάς θυμίζουν, ότι στό άποκορύφωμα της καταπίεσης, της άφαίρεσης των δικαιωμάτων και της άπελπισίας διαδραματίζονται πράξεις βίας έναντια σέ μεμονωμένους ιθύνοντες ή τοπικούς θεσμούς και άλλα παρόμοια, αλλά καμιά επανάσταση, της όποίας οι φορείς έπιδιώκουν μιά μεταβολή των πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων. Παρόλο που μπορεί κανείς νά καταδείξει ότι οι νοτιοανατολικοευρωπαϊκές επαναστάσεις προκλήθηκαν, άν όχι ως συνέπεια, ώστόσο χρονικά κατόπιν των άναπτυξιακών φάσεων, δέν μπορεί και πάλι ή άναφορά στή βελτίωση της κατάστασης ή στην άναδίπλωση των παραγωγικών δυνάμεων νά έπαρκει. Πρώτον πρόκειται, όπως και στή διαδικασία παρακμής, γιά μακροχρόνιες διαδικασίες, με τις όποιες και μόνο δέν μπορεί κανείς νά έρμηνεύσει ξαφνικά άναδυόμενες επαναστατικές καταστάσεις. Δεύτερον, θά ήταν μιά κυνική άντιμετώπιση, παρά μιά διαφωτιστική έπιστημονική υπόθεση, νά υποστηρίξει κανείς ότι οι άνθρωποι επαναστατούν όταν (ή μάλλον έπειδή) περνούν καλά (και μάλιστα καλύτερα από πρίν). Γι' αυτό ή βασική σκέψη του Brinton, ότι ή άναπτυξιακή φάση συνδέεται με την επανάσταση, βρήκε κάποιες άντιδράσεις.

Προκειμένου νά προκαλέσω τή συζήτηση σχετικά μ' αυτό τό πρόβλημα, θέλω νά στρέψω την προσοχή στίς άκόλουθες παρατηρήσεις σέ κάποιες επαναστατικοθεωρητικές διευκρινήσεις, οι όποιες θά μάς βοηθήσουν περαιτέρω, όπως πιστεύω, αλλά στην έρευνα της νοτιοανατολικής Εύρώπης δέν έχουν μελετηθεί άκόμα έπαρκώς. Ο James Davies πέτυχε, με τή μελέτη του *Toward a theory of revolution*, τό 1962, μιά καινοτομία που τόν οδήγησε παραπέρα. Οι επαναστάσεις προκαλούνται, όπως υποστήριζε, όταν μιά περίοδο πραγματικής οικονομικής άνάπτυξης άκολουθεί μιά σύντομη, δύσκολη ύφεση: οι βελτιώσεις στή φάση άνάπτυξης προκαλούν έλπίδες και άπαιτήσεις, οι όποιες κατόπιν δέν ίκανοποιούνται, έτσι ώστε νά έμφανίζεται άπογοήτευση και άνασφάλεια. Σ' αυτή την κατάσταση μπορούν νά προκαλέσουν μιά επανάσταση έπεισόδια, συγκρούσεις, ξαφνικά άναφαινόμενες δυσχέρειες ή

30. N. Todorov, *Balkanskijat grad, XV-XIX vek. Socialno-ikonomičesko i demografsko razvítie* (Η θαλκανική πόλη 17ος-18ος αί. Κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική άνάπτυξη, Σόφια 1972, σ. 161.

προκλήσεις. Στη συζήτηση που έπακολούθησε, η κριτική θεώρησε δικαιολογημένα ως αδυναμία αυτής της διατύπωσης ότι ο Davies λάμβανε υπόψιν μόνο οικονομικές διαδικασίες τέτοιας ύψης, δηλαδή άσκούσε έναν οικονομικό αναγωγισμό. Οι διαψευσμένες ελπίδες μπορούν ν' αναφέρονται, όπως πρότειναν οι R. R. Tanter και M. Midlarsky³¹, σέ οικονομικές αλλά και σέ πολιτικές και πολιτισμικές αξίες. Τελικά ο Chalmers Johnson έπεξέτεινε τίς σκέψεις του σέ μιά λειτουργιστική θεώρηση³². Έπαναστατική μεταβολή πρέπει νά αναμένουμε, όταν παραμερίζεται ή ίσορροπία μεταξύ περιβαλλοντικής δομής και συστημικών αξιών έξαιτίας μιās ξαφνικής ή έντονης πίεσης. Σ' ό,τι άφορά τή μετάθεση αύτών των διαδικασιών στή σκέψη των ανθρώπων, όφείλουμε στόν Ted Gurr μιά καθοδηγητική έργασία σχετικά μέ τήν εμφάνιση τής δυναμικής τής συλλογικής βίας³³. Ό Gurr, άναφορικά μέ τή ροπή κοινωνικών ομάδων πρός τήν έπιθετικότητα, διατύπωσε μιά σειρά σημαντικών έκδοχών γιά τό έργο του Ιστορικού, άπό τίς όποιες έξαρτάται ή γένεση και ένεργοποίηση τής δυναμικής τής έπιθετικότητας.

Στό πλαίσιο αύτου του προβληματισμού, δέν μπορώ νά μπώ σέ μιά συζήτηση σχετικά μέ τίς προτάσεις που παρέθεσα³⁴. Αύτές όμως οί προτάσεις μου φαίνονται ως οί ένδεδειγμένες, προκειμένου νά μάς είσαγάγουν σέ συστηματικές και άκριβείς έρευνες, άπό τίς όποιες μπορούν νά έξαχθούν υποθέσεις μέ περιεχόμενο. Θά τό διευκρινίσω αύτό μέ κάποιες άναφορές στήν σερβική και τήν έλληνική έξέγερση. Σ' αύτές τίς περιπτώσεις δέν μ' ένδιαφέρει ή έρμηνεία τής συμπεριφοράς μεμονωμένων ιδεολόγων ή μικρών κύκλων έπαναστατών άκτιβιστών, γιά τόν ρόλο των όποίων στίς έπαναστάσεις δέν ύπάρχει καμία άμφιβολία, καθώς έπαναστάσεις προκαλούνται μόνο όταν εύρύτερα στρώματα γίνονται φορείς τής έξέγερσης ή μπορούν νά κινητοποιηθούν μετά τήν ένταξη της.

Άς έλέγξουμε, μέ τό έπόμενο βήμα των συλλογισμών μας, τήν ύπόθεση τής άπογοήτευσης αύξανόμενων προσδοκιών ή τής έπονομαζόμενης σχετικής άπογοήτευσης. Στήν πράξη, τή φάση τής άνάπτυξης και βελτίωσης τής θέσης, που περιγράφηκε ήδη, άκολούθησε ένα σύντομο διάστημα άπότομων, καταστροφικών μάλιστα παλινδρομήσεων, οί όποιες προέκυψαν στους Σέρβους άπό τήν κυριαρχία του Dahi, μετά τή δολοφονία του Hacı Mustafa τό 1801³⁵, στους Έλληνες κυρίως άπό τή συνθήκη εΐρήνης του 1815.

31. *A Theory of Revolution* [= *Conflict Resolution*, τ. 11], 1967, σ. 264-279.

32. *Revolutionary Change*, Βοστώνη 1966.

33. *Why Men Rebel*, Πρίνστον 1970.

34. Καλή έπισκόπηση τής συζήτησης στόν I. Kramnick, «Reflections on Revolution: Definition and Explanation in Recent Scholarship», π. *History and Theory*, τ. 11, 1972, σ. 26-63, όπως και H. Wasmund, *Revolutionstheorien. Eine Einführung*, Μόναχο 1978.

35. Βασικά S. Novaković, *Ustanak na dahije* (Η έξέγερση ένάντια στους Dahi), Βελιγράδι 1904· D. Pantelić, *Beogradski pašaluk*, δ.π., σ. 286 κ.έξ.

Επαναστατικές εξεγέρσεις τόν 19ο αιώνα

Βαλκάνιοι επαναστάτες από λιθογραφία του Brodmann
(Δ. Φωτιάδης, *Η Έπανάσταση του Εικοσιένα*, τ. Α', Αθήνα, Μέλισσα, 1971, σ. 423)

Ἡ ἐκτέλεση ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ knez, μέ στόχο τή γενική δολοφονία, ἃς παρατεθεῖ ἐδῶ ὡς ἓνα ἀποτρόπαιο παράδειγμα³⁶. Οἱ Σέρβοι, οἱ ὁποῖοι ἀρχικά εἶχαν ἐξεγερθεῖ μόνο ἐνάντια στήν αὐθαιρεσία καί τίς δυσχέρειες στό πασαλίκι τοῦ Βελιγραδίου, ἐνῶ ἀπέναντι στήν Πύλη ἤθελαν νά διατηρήσουν τήν ὑποταγή τους, γρήγορα κατέληξαν στό ὁλοένα διευρυνόμενο χάσμα ἀνάμεσα στίς αὐξανόμενες ἐλπίδες καί τή συνεχῶς μειούμενη ἐκπλήρωση τέτοιων ἐλπίδων: ἡ προθυμία τοῦ Σελίμ Γ' νά λάβει ὑπόψιν του καί ἄλλες ἀξιῶσεις Σέρβων ὡς πρός τήν ἀσφάλεια καί τήν αὐτονομία κατά τήν ἀντιμετώπιση τῶν δυσχερειῶν, λόγω ἔλλειψης θάρρους καί κάτω ἀπό τήν πίεση συντηρητικῶν μουσουλμανικῶν κύκλων στήν σουλτανική αὐλή, ὑποχώρησε, ἔτσι ὥστε τελικά ἀπό τό 1805 οἱ ἐπαναστάτες νά μάχονται ἐνάντια στήν ἴδια τή σουλτανική ἐξουσία³⁷.

Στήν Πελοπόννησο τόν γιό τοῦ Ἀλή Πασά διαδέχτηκαν διοικητές, οἱ ὁποῖοι δέν ὑποστήριζαν κατά τόν ἴδιο τρόπο τό χριστιανικό στοιχεῖο καί κατέληγαν σέ σφοδρές συγκρούσεις μέ τούς γαιοκτήμονες ἄρχοντες, τούς φορεῖς τῆς αὐτοδιοίκησης³⁸. Μέσα στήν οἰκονομική παρακμή, μετά τό τέλος τῶν ναπολεόντειων πολέμων, μόνο μερικοί παραγωγικοί κλάδοι μπόρεσαν νά διατηρηθοῦν, ὅπως ἡ παραγωγή σταφίδας, χάρη στήν ἀνελαστική ζήτηση³⁹. Οἱ ἐξαγωγές τῆς Πελοποννήσου τό 1819/20 βρίσκονταν πολύ πιά κάτω ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ 1815-17, οἱ τιμές τοῦ σιταριοῦ κατέρρευσαν καί ἀνέρχονταν τό 1820 στό 55,3% τῶν τιμῶν τοῦ 1815. Ταυτόχρονα αὐξήθηκε κατακόρυφα ὁ τιμάρριθμος γιά τά εἰσαγόμενα εἶδη. Ἐξαιτίας τῶν μειωμένων ἐξαγωγῶν, οἱ γαιοκτήμονες καί οἱ ἔμποροι δέν μποροῦσαν πλέον νά ἐξισορροπήσουν τήν ἀπώλεια ἀξίας τοῦ ὀθωμανικοῦ νομίσματος⁴⁰. Ὡς τό 1821 ἓνα μεγάλο μέρος τῶν πελοποννησίων γαιοκτημόνων καί προυχόντων ἦταν βαριά χρεωμένο στούς Τούρκους⁴¹.

Τήν οἰκονομική ὕφεση αἰσθάνθηκαν καί τά ναυτικά νησιά. Μόνο τά ἐμπορικά κέρδη τῶν Ὑδραίων ἔπεσαν ἀπό τά 7.749.510 πιάστρα (1816) στά 1.376.039 (1820) [= 17,7%!], τό κατά μέσο ὄρο κέρδος κατά πλοῖο σέ ποσοστά τοῦ ἐπενδεδυμένου κεφαλαίου ἔπεσε ἀπό 116% (1810) στά 19% (1820). Ναῦτες πολλῶν πλοίων ἦταν ἀνεργοί, κάποια πληρώματα στρέφονταν στήν πειρατεία. Τό 1821 ἦταν οἱ ἀνεργοί ναῦτες, οἱ ὁποῖοι ὠθοῦσαν στή συμμετο-

36. *Istorija Srpskog Naroda*, ὁ.π., τ. 4/1, σ. 429 κ.ἐξ.

37. S. J. Shaw, *Between Old and New*, ὁ.π., σ. 305-357. Ἐπισκόπηση τῆς σερβικῆς βιβλιογραφίας στό *Istorija Srpskog Naroda*, ὁ.π., τ. 5/1, σ. 25, ὑποσημ. 1.

38. Κ. Δεληγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. 1, σ. 63 κ.ἐξ.

39. Β. Κρεμμυδάς, *Συγκυρία*, ὁ.π., σ. 148 κ.ἐξ.

40. στό ἴδιο, σ. 56 κ.ἐξ., 63 κ.ἐξ., 113, 117-129, 145, 240 κ.ἐξ., 258 κ.ἐξ.

41. Γ. Λεονταρίτης, *Ναυτιλία*, ὁ.π., σ. 56 κ.ἐξ. Β. Κρεμμυδάς, *Ἑλληνική ναυτιλία 1776-1835*, τ. 1, Ἀθήνα 1985, σ. 104 κ.ἐξ., 122-128· τοῦ ἴδιου, «Ἡ οἰκονομική κρίση καί ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821», π. *Μνήμων*, τ. 6, 1976/77, σ. 24, 29.

Ἐπαναστατικές ἐξεγέρσεις τόν 19ο αἰώνα

χή σέ μία ἐπανάσταση, γιά νά θροῦν μία νέα ἀπασχόληση⁴². Ὡς ἀναφέρουμε ἐδῶ γιά σύγκριση, σ' αὐτή τή συνάρτηση, τήν οἰκονομική κρίση στή Γαλλία ἀπό τό 1787.

Ἀπέναντι στήν ὑπόθεση τῆς αἰτιότητας πού σκιαγραφήθηκε, μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ἕνας ἀντίλογος: οὔτε σέ ὅλες, οὔτε πολύ περισσότερο σέ πολλές ἀπό τίς περιπτώσεις διάψευσης αὐξανόμενων προσδοκιῶν, δημιουργήθηκε ἐπαναστατική δυναμική, πόσο μάλλον μία ἐπαναστατική κατάσταση. Δέν βοηθάει, ἀκόμα, ἐπονομαζόμενους καθυστερημένους παράγοντες, σέ συνθήκες τῶν ὁποίων δέν ἔχουμε τήν ἐποπτεία, νά τοὺς ἐμφανίζουμε, ὡς διά μαγείας, σάν κουνέλια μέσα ἀπό τό ἡμίψηλο. Πρόκειται γιά τό προφανές γεγονός (ἐπιβεβαιωμένο καί ἀπό τήν ἐμπειρία τῆς ζωῆς), ὅτι εὐρύτερα στρώματα ἔχουν ἀντιμετωπίσει συχνά ἀπογοητεύσεις, ἀκόμα καί σκληρές στερήσεις μετά ἀπό φάσεις ἀνάπτυξης καί ἔχουν ὑποφέρει γιά χρόνια, χωρίς νά πάει ὁ νοῦς τους σέ μία ἀνατροπή. Δέν μπορεῖ ἐπομένως ἡ ἀπογοήτευση ἀπό μόνη της, ἡ οἰκονομική ἀναστροφή ὡς τέτοια νά εἶναι ἡ αἰτία ἐπαναστατικῶν καταστάσεων.

Ἐπομένως πρέπει νά εἰσαχθεῖ ἄλλη μία προϋπόθεση, κατά τήν ὁποία εὐρύτερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ δέν ἀντιμετωπίζουν πλέον τό σύστημα ὡς νόμιμο, ἀκριβῶς ἐπειδὴ πιστεύουν ὅτι δέν μπορεῖ πλέον καταρχήν, καί ὄχι μόνο λόγω τῆς κατάστασης, ν' ἀνταποκριθεῖ στίς περιστάσεις.

Ἡ ἐντύπωση ὅτι ἔχει προκύψει μία *société sans État*, δηλαδή ἕνα κενό ἐξουσίας, μία κενή σφαῖρα ἐξουσίας, στήν ὁποία θά μπορούσε νά διεισδύσει κανεὶς, ὅπως στίς ἀπαρχές τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης⁴³, εἶναι μία ἀκραία περίπτωση μὴ νομιμότητας, ἀνεπάρκειας τοῦ κράτους. Ἐν τῷ μεταξύ, ἀκόμα καί ἀσθενέστερα συμπτώματα φορέων ἐπαναστατικῶν κινήματων καί εὐρύτερων στρώματων δυσανεστημένων ἔχουν ἐρμηνευτεῖ ἔτσι. Σέ πολλές ἀπό τίς ρήσεις συγχρόνων, ρήσεις πού δέν ἐκφράστηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων, δηλαδή μέ τήν ἐμπειρία μεταγενεστέρων ἐπαναστατικῶν γεγονότων, ἀλλὰ κατά τήν περίοδο τῆς ἀνόδου, στά καλά χρόνια, διαφαίνονται τὰ ὅρια τῆς αἰσιοδοξίας: ἦταν σίγουροι ὅτι, παρά τή βελτίωση τῶν συνθηκῶν διαβίωσης, παρά τό αὐξανόμενο εἰσόδημα ἢ τὰ προτερήματα ἐνός δίκαιου πασᾶ, συγκεκριμένες ἀδυναμίες τοῦ ὀθωμανικοῦ συστήματος δέν θά μπορούσαν νά ἀρθοῦν. Ἐδῶ ἀνῆκε σαφῶς ἡ ἀνασφάλεια, ἡ ἀναξιοπιστία τῶν περιστάσεων. Ἐπρεπε πάντα νά ὑπολογίζει κανεὶς ὅτι ἡ διαφθορά, οἱ μηχανορραφίες ἢ ἐξαγορά ἀξιωματικῶν δημιουργοῦσαν μία νέα κατάσταση, ἢ ὅτι διαφωνίες μεταξύ κεντρικῶν θεσμῶν καί ἰδιαίτερων ἐξουσιῶν —μεταξύ τῆς Πύλης καί αὐτονομιστῶν πασάδων, ἰσχυρῶν *ayan* καί γενιτσάρων— προκαλοῦσαν ἀπρόβλεπτες περιπλοκές. Ὅτι ἡ διοίκηση τῆς αὐτοκρατορίας κατ' αὐτό τόν τρόπο, τόσο

42. F. Furet, *Penser la Révolution*, ὁ.π., σ. 42, 49.

43. Μία εὐστοχη, συνοπτική παρουσίαση τοῦ προβλήματος στὸν P. E. Sugar, *South-Eastern Europe under Ottoman Rule*, ὁ.π., σ. 233 κ.ἐξ.

στis κεντρικές διοικήσεις, όσο και στην έπαρχία, ήταν συνεχώς έπισηφαλής, έπειδή έπηρεαζόταν από διασπασμένες και άλληλοσυγκρουόμενες ίσχυρές έλίτ⁴⁴, και σέ μεγάλο βαθμό ήταν διεφθαρμένη, αυτό άνήκε στis άπλούστερες έμπειρίες τής ζωής των ανθρώπων ακόμα και στην περίοδο τής ανάπτυξης. Στή διαρκή κρίση του κυρίαρχου συστήματος μπορούσε είτε ένας άνθρωπος είτε μιά ομάδα ατόμων νά υποκαταστήσουν κυβερνητικούς αξιωματούχους. Καί μόνο οι άνεπιτυχείς προσπάθειες νά καταργήσουν ή ένδεχομένως νά ρυθμίσουν τό «κανονικό» πιά σύστημα των παράνομων έπιβαρύνσεων (hediye baha, tekâlif-i sakka)⁴⁵ συνηγορούν πρós αυτό. Στην Πελοπόννησο (hediye baha, tekâlif-i sakka)⁴⁵ συνηγορούν πρós αυτό. Στην Πελοπόννησο, φοβούνταν ότι μετά τό θάνατό τους θά κατάσχονταν ή περιουσία τους — όχι παράνομα αλλά μέ φερμάνι τής ύψιστης έξουσίας⁴⁶. "Όποιος έρχόταν σέ έπαφή μέ τή «Δύση» άμφέβαλλε, και μόνο μέ μιά ματιά, ότι οι βελτιώσεις στην πατρίδα του θά έπαρκοϋσαν ποτέ, ώστε νά καλυφθεί τό χάσμα μέ τόν πολιτισμένο κόσμο τής «Εύρώπης».

Στην περίοδο τής ανάπτυξης, οι πελοποννήσιοι γαιοκτήμονες και έμποροι συνειδητοποίησαν ότι ή άγροτική οικονομία, εάν τό έμπόριο έξακολουθοϋσε νά επέκτείνεται, θά έφτανε στά όρια τής παραγωγικής της ίκανότητας. "Όμως μόνο τό 33,3% του καλλιεργήσιμου έδάφους στην Πελοπόννησο βρισκόταν σέ έλληνική κατοχή, αντίθετα διπλάσια έπιφάνεια άνήκε στους μουσουλμάνους γαιοκτήμονες. "Η άγροτική παραγωγή των Έλλήνων μπορούσε νά επέκταθεί μακροπρόθεσμα μόνο εις βάρος των μουσουλμάνων. Καθώς αυτοί άποτελοϋσαν μόνο τό 14% του πληθυσμού (στην κεντρική Ελλάδα μόνο τό 7 μέ 8%), ήταν μεγάλη ή πρόκληση ν' αλλάξουν αυτό τό συσχετισμό⁴⁷. Στην περίοδο κάμψης αύξήθηκε τρομερά ή έπιθυμία γιά γή στους άκτήμονες ήμερόμισθους, τούς μικρούς ένοικιαστές και κατόχους κομματιών γής, τά όποια δέν έπαρκοϋσαν ούτε γιά τήν έπιβίωσή τους.

"Όποιος παρήγαγε γιά τήν άγορά, όποιος διεξέγαγε έμπόριο και επένδυε, έξαρτιόταν καθημερινά σέ ύψηλό βαθμό από μιά νομική βεβαιότητα, και μάλιστα γενικότερα στό διατοπικό επίπεδο τής έμπορικής και οικονομικής επικοινωνίας. Άκριβώς σ' αυτή τήν κατεύθυνση ήταν ύψηλοί οι κίνδυνοι στην όθωμανική άυτοκρατορία και μπορούσαν νά μειωθούν μόνο μέ τήν προστασία άντιπροσώπων ξένων δυνάμεων και χάρη στis διομολογήσεις.

44. Έδω μιά έξοχη μελέτη του M. Ursinus, *Regionale Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend der Tanzimat. Reformen der rumelischen Provinzialgouverneure im Gerichtssprengel von Manastir (Bitola) zur Zeit der Herrschaft Sultan Mahmuds II. (1808-39)*, Βερολίνο 1982.

45. Κ. Δεληγιάννης, *Άπομνημονεύματα*, ό.π., τ. 1, σ. 60, 67.

46. Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό.π., σ. 48 κ.έξ., 136 κ.έξ.

47. Barrington Moore, *Reflections on the causes of human misery and upon certain proposals to eliminate them*, Βοστώνη 1973, σ. 171.

Ἐπαναστατικές ἐξεγέρσεις τόν 19ο αἰώνα

Τό μοντέλο μιᾶς μακροχρόνιας ἀνάπτυξης πού ἀκολουθεῖται ἀπό βαθιά κρίση θά ἔπρεπε νά τό συμπληρώσουμε καί περαιτέρω. Ἡ πρότασή μου βασίζεται στή σκέψη ὅτι γιά τήν ἐρμηνεῖα ἐπαναστατικῶν ρήξεων δέν πρέπει νά λαμβάνονται ὑπόψιν μόνο οἱ ἀπογοητεύσεις, οἱ ὁποῖες δημιουργοῦνται μέσα στήν κρίση. Τό ὅτι ὑποχωρήσεις τῆς ἀνάπτυξης ἢ ἐπιδεινώσεις τῆς κατάστασης προκαλοῦν ἐπαναστατικές διαθέσεις, φαίνεται νά συνδέεται μέ τό ὅτι ἤδη στή φάση τῆς ἀνάπτυξης γίνονται φανερά τά ὅρια τῶν δυνατοτήτων, τῆς ἱκανότητας τοῦ συστήματος, δηλαδή γίνονται ἀρνητικές ἐμπειρίες, τίς ὁποῖες ὁ Davies καί οἱ ἄλλοι προαναφερθέντες θεωρητικοί ἐξάγουν ἀπό τή διάσταση μεταξὺ τῶν προσδοκιῶν καί τῆς ἀπόδοσης τοῦ συστήματος, τίς μεταθέτουν ἐπομένως στήν κρίσιμη δεύτερη φάση. Ὁ Barrington Moore ἔδειξε ἐπιτυχῶς, σ' ἓνα βιβλίο τό ὁποῖο προκάλεσε λιγότερες ἐντυπώσεις ἀπ' ὅ,τι τό κύριο ἔργο του, σέ ποιά κατεύθυνση θά ἔπρεπε νά ἐπεκταθεῖ ἡ ἰδέα τῆς σχετικῆς ἀπογοήτευσης. Τῆς ἐπανάστασης προηγεῖται δηλαδή μιᾶ παρακμή τῆς νομιμότητας, ἡ ὁποία ἐπέρχεται κατόπιν, ὅταν «ἡ ὅλη πνευματική καί συναισθηματική δομή, πού κάνει τήν ὑπάρχουσα δομή νά φαίνεται ὡς τό μείγμα τοῦ φυσικοῦ, νόμιμου καί τοῦ ἀναπόφευκτου —ἀκόμα καί σ' αὐτούς, οἱ ὁποῖοι ἀπολαμβάνουν ἐλάχιστα ὀφέλη ἀπ' αὐτή τήν τάξη—, ἀρχίζει νά κλονίζεται μπροστά σέ αἰφνιδιαστικά ἐρωτήματα, γιά τά ὁποῖα οἱ ὑπάρχουσες ὀρθοδοξίες σταδιακά σταματοῦν νά ἔχουν ἀπαντήσεις, τέτοιες πού νά φαίνονται ἱκανοποιητικές»⁴⁸.

Ἄν προσπαθῇ κανεῖς νά συγκρίνει τίς ἐπαναστάσεις τοῦ ἀρχόμενου 19ου αἰ. στόν βαλκανικό χῶρο μέ ἄλλες ἐπαναστάσεις, γιά νά συλλάβει τήν ἰδιαιτερότητα τοῦ ἐπαναστατικοῦ φαινομένου στή νοτιοανατολική Εὐρώπη, θά ἔπρεπε νά καταδείξει μιᾶ διαφορετική ἀλυσίδα αἰτιῶν, οἱ ὁποῖες οὔτε στή σερβική οὔτε στήν ἐλληνική ἐξέγερση ἔπαιξαν κάποιο ρόλο. Μέ βάση τήν ἀρχή τῆς διάψευσης προσδοκιῶν, δέν πρέπει νά συναχθεῖ ὅτι οἱ ἐπαναστάσεις προκύπτουν μόνο ἀπό τήν ἀνάγκη στρωμάτων εἴτε τάξεων νά ἐπιταχύνουν τήν ἀλλαγὴ, ἢ ὁποῖα ἐξαιτίας τῆς ἀνεπάρκειας τοῦ συστήματος προχωράει πολύ ἀργά. Ἡ δὴ ἡ συμπεριφορὰ συγκεκριμένων στρωμάτων στή Γαλλική Ἐπανάσταση δείχνει ὅ,τι ἐπιβεβαιώνουν τά γεγονότα στό Ἰράν σήμερα: ἡ ἐπανάσταση μπορεῖ νά προκύψει ἀκόμη καί ὅταν ὁ κλονισμός στοιχείων τῆς παραδοσιακῆς τάξης, ἐξαιτίας τῆς μεταβολῆς, ξυπνά τήν ἀνάγκη γιά ἀντίσταση σέ στρώματα ἄμεσα ἐξαρτώμενα ἀπ' αὐτή. Τέτοιες διαθέσεις συγκεκριμένων ὁμάδων διακρίνονται στοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μόλις τό 8' μισό τοῦ αἰώνα, ὅταν οἱ μεταρρυθμίσεις φαίνονταν νά ἀπειλοῦν παραδεδομένους θεσμούς καί ἀξίες. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, μπορεῖ κανεῖς νά ἐρμηνεύσει ἀκόμα καί αὐτὴ τὴ στάση μέ τό μοντέλο τῶν διαψευσμένων προσδοκιῶν πού σκιαγραφήθηκε παραπάνω, γιὰτί ἐδῶ πρόκειται μόνο γιά τό γεγονός ὅτι ὁμάδες εἴτε στρώματα βλέπουν τίς προσδο-

48. F. Furet, *Penser la Révolution*, ὁ.π., σ. 38 κ.ἐξ.

κίες τους νά διαψεύδονται καί τά αίτια γι' αὐτή τήν ἀπογοήτευση τά ἀποδίδουν στό πολιτικό σύστημα. Ἡ ἀπογοήτευση εἶναι δυνατό, ὅχι ὅμως ὑποχρεωτικό νά προέρχεται ἀπό τήν οἰκονομική ὑποχώρηση ἢ τοὺς ἐκσυγχρονιστικούς περιορισμούς. Αὐτές οἱ ὁμάδες ἢ στρώματα μποροῦν πολύ περισσότερο νά καταλήξουν στή διαπίστωση ὅτι κεντρικές ἰδεακές ἀξίες, μετὰ ἀπό μιά μακρά περίοδο σεβασμοῦ τους, ἀπειλοῦνται. Τό μοντέλο δέν ἀποκλείει, ἐπίσης, ὅτι σέ μιά κατάσταση κρίσης διαφορετικά στρώματα μπορεῖ νά καταλήξουν σέ ἀντίθετες ἢ ἀντιφατικές διαθέσεις —ἔτσι μιά ἐπανάσταση γίνεται ἐπανάσταση πολλῶν, οἱ ὁποῖοι μάχονται γιά πολύ διαφορετικούς σκοπούς.

Σ' αὐτό τό σημεῖο πρέπει νά κάνουμε ἕναν ἀπολογισμό γιά τό βάθος πού φτάνουν τέτοιες σκέψεις. Ὡς ὑποθέσουμε ὅτι οἱ μεθοδολογικές προτάσεις, πού παραθέσαμε παραπάνω, καί τά κριτικά συμπληρώματα, πού θέσαμε στή συζήτηση, ἀποδεικνύονταν καρποφόρες μέ συστηματικές ἔρευνες ἢ ὅτι καταλήγαμε σέ τελείως διαφορετικά ἀποτελέσματα. Τί θά εἶχε ἐρμηνευτεῖ τελικά στίς δύο περιπτώσεις; «Η» ἐπανάσταση, «ή» ἐξέγερση; Σίγουρα ὅχι, καθὼς ἡ ἐρώτηση θά ἦταν διατυπωμένη μέ ἀνακριθὴ τρόπο καί ἐντελῶς παραπλανητικά γιά τό σημερινό ἐπίπεδο τῆς ἔρευνας τῆς ἱστορίας τῶν ἐπαναστάσεων καί τῶν στοχασμῶν γιά τή θεωρία τῶν ἐπαναστάσεων. Γιατί αὐτό πού μπορεῖ νά ἐρμηνεύσει κανεῖς μέ αίτιακές σχέσεις μεταξύ συγκεκριμένων ἐξελίξεων πρὶν τήν ἐπανάσταση καί μέσα στήν ἴδια τήν ἐπανάσταση εἶναι τό ξέσπασμα, ἐπ' οὐδενί ὅμως ἡ δυναμική της μετὰ τήν ἔκρηξη, μέ ἄλλα λόγια ἡ ἐξέλιξή της, οἱ δυνάμεις οἱ ὁποῖες ἔρχονται στό προσκήνιο, τά προγράμματα, οἱ ἰδεολογίες καί ἡ περαιτέρω κινητοποίηση ἀνθρώπων, ἡ πολιτική πρακτική τῶν φορέων τῶν ἐπαναστατικῶν δρωμένων, οἱ συνέπειες τῆς ἐπανάστασης. Τῇ μέρᾳ ἐκείνῃ, κατὰ τήν ὁποία ξεσπάει ἡ ἐπανάσταση, ὅπως παρατήρησε ὁ Furet στήν κριτική του στίς ἐργασίες γιά τή Γαλλική Ἐπανάσταση, παρουσιάζεται κάτι νέο: ἡ ἐπανάσταση «μεταμορφώνει ὁλοσχερῶς τήν προγενέστερη κατάσταση καί ἐγκαθιστᾷ νέους ὅρους τῆς ἱστορικῆς δράσης, ἡ ὁποία δέν εἶναι ἐγγεγραμμένη στόν κατάλογο αὐτῆς τῆς κατάστασης»⁴⁹. Μέσα στήν ἴδια τήν ἐπανάσταση δημιουργοῦνται τά αίτια διαδικασιῶν, οἱ ὁποῖες ἀνήκουν μέν στό ἐπαναστατικό φαινόμενο, ἀλλά δέν μποροῦν νά ἀναχθοῦν στά αίτια τοῦ ξεσπάσματος τῆς ἐπανάστασης ἢ ἔχουν μιά μακρινή σχέση μέ τέτοιου εἴδους αίτίες⁵⁰. Ἡ τουρκική κυριαρχία μπορεῖ, μέ ἄλλα λόγια, νά ἐρμηνεύσει πολλά, ὅχι ὅμως ὅλα.

49. Μαζί μέ τό ἔργο τοῦ Furet, ὡς εἰσαγωγή σ' αὐτά τά προβλήματα μπορεῖ ν' ἀναφερθεῖ ἡ ἐργασία τοῦ R. D. Hopper, «Der revolutionäre Prozess», στό: U. Jaeggi - S. Papcke (ἐπιμ.), *Revolution und Theorie I. Materialien zum bürgerlichen Revolutionsverständnis*, Φραγκφούρτη 1974.

50. R. H. Davidson, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Πρίνστον 1963· D. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution*

Ἐπαναστατικές ἐξεγέρσεις τόν 19ο αἰώνα

Ἡ ἀλληλοδιαπλοκή διαμαχῶν καί ἀνταγωνισμῶν σέ διαφορετικά ἐπίπεδα ἐπέδρασε τελικά στή σύλληψη τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν, ἡ ὁποία διαδόθηκε ἀπό τούς Ἑλληνες εἴτε Σέρβους, οἱ ὁποῖοι ζοῦσαν ἐκτός τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἰδιαίτερα ἡ ἰδέα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους κατὰ τό εὐρωπαϊκό πρότυπο ἀποδείχθηκε ἡ νέα ἰδέα ὀλοκλήρωσης: ἀτομικές ἐλευθερίες καί νομική ἀσφάλεια, ὅπως ἤλπιζαν, θά τύγχαναν ἐγγύησης καί θά ἀνοίγαν πάνω ἀπ' ὅλα ἓνα πεδίο δράσης στίς κοινωνικές ομάδες, οἱ ὁποῖες στήν Τουρκία, ἀλλά καί σέ ἄλλα εὐρωπαϊκά κράτη —ὅσο καλύτερες δουλειές ἔκαναν— ἀντιμετώπιζαν νομικά ἐμπόδια, πού περιόριζαν τή δράση τους.

Τελειώνοντας θέλω νά τονίσω ἓνα συνδυασμό προβλημάτων, τόν ὁποῖο ἡ ἔρευνα ἔχει παραμελήσει ἔντονα, καθὼς τέτοια ἐρωτήματα δέν ἔχουν καμία θέση στήν ἐθνικιστική θεολογία τῆς ἱστορίας. Τό ἐπαναστατικό φαινόμενο, οἱ ἐξεγέρσεις καί τὰ ἀποσχιστικά κινήματα, ὁ ἀλυτρωτισμός καί οἱ ἀπελευθερωτικοί πόλεμοι μποροῦν νά ἐκτεθοῦν κατάλληλα μέσα στήν ἱστορική προοπτική μόνο ἐάν διατηρηθεῖ στό ὀπτικό πεδίο καί ληφθεῖ ὑπόψιν καί ἡ ἄλλη παράλληλη ἐξέλιξη: ἡ ἱστορία τῶν μεταρρυθμίσεων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, οἱ ὁποῖες ὁποσδήποτε ἐπιχειρήθηκαν ἀπό τή φάση τῆς σερβικῆς καί ἐλληνικῆς ἐξέγερσης ὥς τόν 20ό αἰ. Τό 1826, ἓνα ἔτος πρὶν ἀπό τό Ναβαρίνο καί στό ἕκτο ἔτος τοῦ ἐλληνικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ πολέμου, ἦταν ὁ σουλτάνος Μαχμούτ Β' καί ὄχι κάποιος ἐχθρός τῆς αὐτοκρατορίας, ὁ ὁποῖος διέλυσε αἱματηρά τό σῶμα τῶν γενιτσάρων —αὐτό τό μόρφωμα, τοῦ ὁποῖου ἡ δράση εἶχε ἀναμφισβήτητα συμβάλει στήν σερβική ἐξέγερση! Μαζί μέ τίς πρῶτες ἀπόπειρες γενικῆς παρουσίας⁵¹, σ' αὐτό τό σημεῖο θά ἦταν ἰδιαίτερα κατάλληλες τοπικές ἱστορικές ἔρευνες, προκειμένου νά μᾶς ὁδηγήσουν παραπέρα, καί μεμονωμένα ἐξαίρετα ἀποτελέσματα τέτοιων ἐρευνῶν ἤδη εἶναι στή διάθεσή μας. Ἡ ἔρευνα ἐπαναστατικῶν κύκλων καί κινήματων, τῶν αἰτιῶν τῆς ἐξέγερσης ὅπως καί τῆς ἐξέλιξης ἐπαναστάσεων στόν εὐρύτερο ὀρίζοντα σύγχρονων ἐναλλακτικῶν ἀποφάσεων, περιθωρίων δράσης καί ἰδεολογικῶν διαφοροποιήσεων, προφυλάσσει ἀπό τή βεβαιωμένη ἀναγωγή ἀπό τό γεγονός στήν προϊστορία, ἀπό τήν ὁποία στή συνέχεια ἀνάγεται —στήν πορεία τοῦ φαύλου κύκλου— ἡ «ἀναγκαιότητα», τό «ἀναπόφευκτο» ἢ ἡ «ἀντικειμενική ἱστορική νομοτέλεια» τῆς ἐπανάστασης.

Ἐκ τῶν προτέρων κρίσεις, οἱ ὁποῖες βασίζονται περισσότερο σέ ἄγνοια, δέ χρειάζεται ὁ ἱστορικός. Ἡ νεύρωση τῆς ταυτότητας, πού ἐμφανίζεται παντοῦ, μπορεῖ νά προκαλεῖ θριαμβολογίες, τόν δοξασμό ἡρώων καί τήν

and Parliament, Βαλτιμόρη 1963· S. S. Shaw, «Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformers», στό: W. R. Polk - R. L. Chambers (ἐπιμ.), *Beginnings of Modernization in the Middle East. The Nineteenth Century*, Σικάγο-Λονδίνο 1968, σ. 29 κ.εξ.

51. Π.χ. M. Ursinus, *Reformen*, ὁ.π.

Gunnar Hering

άπλή χειραγώγηση της ιστορίας, όμως στή σκέψη για τό παρελθόν τέτοιες τοποθετήσεις αποτελούν εμπόδιο. 'Η μανιχαϊστική διαίρεση του κόσμου και της ιστορίας σέ επανάσταση και άντεπανάσταση, ήρωες και προδότες, καλό και κακό, πρόοδο και αντίδραση δέν προωθεῖ τή γνώση. 'Η ιστορική έρευνα δέν εἶναι μιά διαδικασία παραγωγῆς πατριωτικῶν και ἄλλων πολιτικῶν μύθων, ἀλλά πάντα ἓνα κριτικό ἐγχείρημα και μόνο ἔτσι μπορεῖ νά διαφωτίσει για τό παρελθόν. "Αν στήν έρευνα τῶν επαναστατικῶν ἐξεγέρσεων και ἀπελευθερωτικῶν πολέμων του 19ου αἰ. στόν βαλκανικό χώρο, στή θέση τῶν ἐπιστημονικῶν θεωρήσεων μπαίνουν ἀξιολογικές κρίσεις, ἀν τελεολογικές προθέσεις και παραχωρήσεις περιορίζουν τήν έρευνα τῶν αἰτίων και ἐπιχειρήματα αὐθεντίας ὑποσκάπτουν τή συζήτηση, τότε προκύπτει ὁ κίνδυνος, πού περιγράφει ὡς ἐξῆς ὁ Furet⁵² — και μ' αὐτή τήν προειδοποίηση θέλω νά κλείσω: «'Ετσι ἐπιβιώνει σ' αὐτούς, κάποτε ὡς κληρονομιά, κάποτε ὡς παρόν και κάποτε ὡς μέλλον, ἡ ἐναλλαγή επανάσταση/άντεπανάσταση, τήν ὁποία εἶναι ἐπιφορτισμένοι νά συναντοῦν και νά μετατρέπουν μέσω μιᾶς ἱστορίας, πού εἶναι ἀδιάκριτα κοινωνία και παιδαγωγία. Κάθε ἄλλη ἱστορία της 'Επανάστασης, δηλαδή κάθε ἱστορία, πού προσπαθεῖ νά ξεφύγει ἀπ' αὐτόν τόν μηχανισμό της αὐθόρμητης ταύτισης μέ τό ἀντικείμενο και τίς ἀξίες, τίς ὁποῖες εἶναι ἐπακριβῶς ἐπιφορτισμένη νά ἐρμηνεύσει, εἶναι ἐξ αἰτίας αὐτοῦ του γεγονότος άντεπαναστατική, δηλαδή άντεθνική: ἡ "λογική" του συλλογισμοῦ εἶναι ἄψογη, ἐφόσον δέν πρόκειται για λογική, ἀλλά για ἀνανεωμένο τυπικό, και ἐφεξῆς σκληρωτικό, της κοινῆς ἀνάμνησης».

Μετάφραση: Κατερίνα Παπακωνσταντίνου

Gunnar Hering

52. F. Furet, *Penser la Révolution*, ὁ.π., σ. 123.

“Ένα άβιβλιογράφητο άλφαβητάρι του Θωμά Μανδακάση (Λιψία 1761)

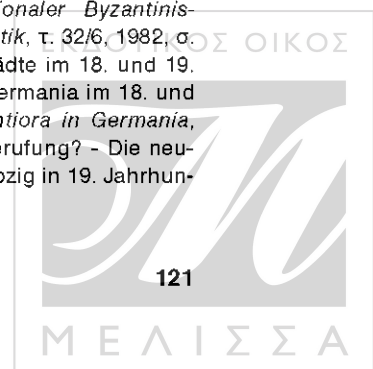
Μ' άφορμή τά 200 χρόνια
άπό τό θάνατο του Μανδακάση († 28-6-1796)

Έλάχιστα στοιχεία γνωρίζουμε γιά τή ζωή καί τή δράση του Θωμά Μανδακάση¹, «Καστοριανός καί τή έπιστήμη ίατρός». Γεννήθηκε τό 1709 στην Καστοριά· μετά άπό σπουδές στην Κωνσταντινούπολη καί στη Ρωσία γράφτηκε φοιτητής ίατρικής, τό 1752, στό Πανεπιστήμιο τής Χάλης καί στίς 14 Οκτωβρίου 1754, στό Πανεπιστήμιο τής Λιψίας². Μετά τό τέλος των σπουδών του καί τήν άναγόρευσή του σέ διδάκτορα, στίς 14 Ιανουαρίου 1757, έξαskoύσε, στη Λιψία πάντα, τό έπάγγελμα του γιαιτρού. Διέκοψε τήν εκεί δια-

Η έργασία αυτή έκπονήθηκε στό πλαίσιο του έρευνητικού προγράμματος Neograeca in Germania, που διεξάγεται στό Πανεπιστήμιο του Άμβούργου (μέ μερική ύποστήριξη τής Deutsche Forschungsgemeinschaft [DFG]).

1. Ό Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Άθήνα 1985, σ. 15, γράφει γιά τήν «ώχρη καί άκόμα θαμπή μορφή» του Μανδακάση.

2. Οι πληροφορίες αυτές είναι άντλημένες άπό τον Άνδρόνικο Δημητρακόπουλο, *Προσθήκαι καί διορθώσεις εις τήν Νεοελληνικήν Φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάθα*, Λιψία 1871, σ. 92-93. Πολύ φτωχότερες στην τεκμηρίωση, σχετικά μέ τό Μανδακάση, είναι οι έργασίες των: Emanuel Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*, Μόναχο 1959, σ. 120-121· Johannes Irmscher, «Die Sozialstruktur der Leipziger Griechengemeinde», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten* II/6 [= *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, τ. 32/6, 1982, σ. 77-85], σ. 82· του ίδιου, «Griechische Einwanderer in deutsche Städte im 18. und 19. Jahrhundert», π. *Hellenika*, 1990, σ. 85· του ίδιου, «Neograeca in Germania im 18. und 19. Jahrhundert», στον τόμο: Hans Eideneier (έκδ.), *Graeca recentiora in Germania*, Wiesbaden 1994, σ. 204-205· Frank-Thomas Suppe, «Beruf oder Berufung? - Die neugriechische Sprache in Lehre und Forschung an der Universität Leipzig in 19. Jahrhundert», στον τόμο *Graeca recentiora in Germania*, δ.π., σ. 221.

μονή του έκτελώντας καθήκοντα του σχολάρχη στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Καστοριά³. Πέθανε στη Λιψία, στις 28 Ιουνίου 1796⁴.

Συνέγραψε βιβλία και έπιμελήθηκε (καμιά φορά και χρηματοδότησε) ένα *Ψαλτήριον*⁵ καθώς και εκδόσεις έργων των Εύγένιου Βούλγαρη⁶, Kaisáριου Δαπόντε⁷, Νικηφόρου Θεοτόκη⁸, Αναστάσιου Γόρδιου⁹ και Νικόλαου Βελαρά¹⁰, όλα στον έκδοτικό οίκο Breitkopf της Λιψίας. Έως τώρα ήταν γνωστά δύο έργα του, ή διατριβή του *Όμοια των έλλειπόντων όμοίων ίάματα*, τυπωμένη στη Λιψία, στον έκδοτικό οίκο Langenheilm, τό 1757¹¹, και μία φιλοσοφική πραγματεία *Περί των άοράτων διά των όρατων έννοουμένων πραγμάτων*, τυπωμένη κι αυτή στη Λιψία, τό 1760 και στις εκδόσεις Breitkopf¹². Σχετικά

3. Στο χρονικό διάστημα από τό 1766 έως τό 1777, σύμφωνα μέ πληροφορίες του Τρ. Εύαγγελίδη, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. Α', Αθήνα 1936, σ. 120. Ό Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1868, σ. 555 (άπ' όπου άντιγράφουν κι άλλοι μελετητές), σημειώνει τό χρονικό διάστημα 1767-1770 για τη θητεία του στην Καστοριά.

4. Α. Δημητρακόπουλος, *Προσθήκαι*, ό.π., σ. 92.

5. Τό 1760: Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Έλληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, τ. Α', Αθήνα 1984, σ. 96, άρ. 1286 τ. Β', 1986, σ. 248, άρ. *652. Τό ότι ό Μανδακάσης έπιμελήθηκε την έκδοση του *Ψαλτηρίου* προκύπτει από τόν πρόλογο πού προτάσσει στο έργο του *Περί των άοράτων...* (βλ. παρακάτω).

6. Λογική, τό 1766: Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18e siècle, (: BH), τ. Β', Παρίσι 1928, σ. 48-49, άρ. 645 = Θ. Παπαδόπουλος, ό.π., τ. Α', σ. 106, άρ. 1432. Τό 1767 έπιμελήθηκε την έκδοση της μετάφρασης, από τόν Βούλγαρη, της μεθόδου μαθηματικής του Johann Andreas von Segner: É. Legrand, BH, τ. Β', σ. 69, άρ. 668 = Θ. Παπαδόπουλος, ό.π., τ. Α', σ. 395, άρ. 5251. Τό 1784 συμπλήρωσε «έπιμελεία τε και δαπάνη» επίσης την έκδοση των *Εύρεθέντων* του Βρυέννιου, μέ έπιμέλεια Εύγένιου Βούλγαρη, μέ έναν τόμο *Παραλειπομένων*: É. Legrand, BH, τ. Β', σ. 80-83, άρ. 683* = Θ. Παπαδόπουλος, ό.π., τ. Α', σ. 109, άρ. 1474.

7. *Καθρέπτis γυναικών*, τό 1766: É. Legrand, BH, τ. Β', σ. 51-54 = Θ. Παπαδόπουλος, ό.π., τ. Α', σ. 141, άρ. 1906. ό Δαπόντες άργότερα θά κατηγορήσει τόν Μανδακάση για νοθεία: «ό άντιγραφεύς, ή ό του τύπου διορθωτής, ένόθευσεν αυτό ό άσυνείδητος, τό διέφθειρε, τό άσχήμισε, της πατρικής ούσίας και χάριτος τό έγύμνωσε, και άλλο έξ άλλου τό έκαμεν, άλλα θάνωντας, άλλα ευγάλωντας, και άλλα αλλάζωντας» (τό κείμενο στον É. Legrand, BH, τ. Β', σ. 278).

8. *Στοιχεία Φυσικής*, τό 1766: É. Legrand, BH, τ. Β', σ. 57-58, άρ. 652 = Θ. Παπαδόπουλος, ό.π., τ. Α', σ. 423, άρ. 5613. Ό Θεοτόκης είναι επίσης ό μεταφραστής του έργου του Σαμουήλ Ραββί, *Πόνημα χρυσοών*, πού τυπώθηκε μέ έπιμέλεια του Μανδακάση τό 1769: É. Legrand, BH, τ. Β', σ. 106-111, άρ. 712 = Θ. Παπαδόπουλος, ό.π., τ. Α', σ. 391, άρ. 5200.

9. Τό 1777: Θ. Παπαδόπουλος, ό.π., τ. Α', σ. 189, άρ. 2523 = τ. Β', σ. 291, άρ. *749.

10. Τό 1777: É. Legrand, BH, τ. Β', σ. 250-251, άρ. 898* = Θ. Παπαδόπουλος, ό.π., τ. Α', σ. 76, άρ. 1009.

11. Θ. Παπαδόπουλος, ό.π., τ. Α', σ. 276, άρ. 3731 = É. Legrand, BH, τ. Α', Παρίσι 1918, σ. 476-478, άρ. 507.

12. Θ. Παπαδόπουλος, ό.π., τ. Α', σ. 276, άρ. 3732 = É. Legrand, BH, τ. Α', σ. 514-515, άρ. 558*.

Ένα άλφαθητάρι του Θωμά Μανδακάση

μέ τη φιλοσοφική του πραγματεία, κρίνει ο Κ. Θ. Δημαράς: «Κάποια χαλαρότητα τό χαρακτηρίζει στήν σκέψη καί στήν έκφραση, αλλά καί ένα πνεῦμα προοδευτικό»¹³. Ἐκτός ἀπό τά βιβλία του πού τυπώθηκαν, φαίνεται πώς ἔγραψε καί ἄλλα ἔργα, τά ὁποῖα ὅμως ἔμειναν ἀνέκδοτα¹⁴.

Σχετικά μέ τή δραστηριότητά του στή Λιψία, ἔχουμε τήν πληροφορία ὅτι ἔκανε μαθήματα στούς συμπατριῶτες του¹⁵. Γνωρίζουμε, ἐπίσης, ὅτι κρατοῦσε ἐπαφές μέ Γερμανούς ἐλληνόφιλους, ὅπως τό γιατρό Karl Weigel¹⁶, ὁ ὁποῖος, τό 1796, δημοσίευσε ἕνα *Λεξικόν ἀπλωρωμαϊκόν* καί παρέδιδε μαθήματα Νέων Ἑλληνικῶν στό Πανεπιστήμιο τῆς Λιψίας. Ἀπό τούς προλόγους τοῦ λεξικοῦ τοῦ Weigel γίνεται αἰσθητό τό κλίμα τῆς ἐλληνο-γερμανικῆς συμβίωσης στή Λιψία, στά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα· μέσα στό κλίμα αὐτό συντάξε ὁ Weigel τό ἔργο του, στή διαμόρφωση τοῦ ὁποῖου ἐνδέχεται νά ἔπαιξε κάποιος ρόλος καί ὁ Μανδακάσης¹⁷. Σχετικά μέ τό ρόλο του στόν ἐλληνικό Διαφωτισμό, γνωρίζουμε ὅτι, ἐκτός ἀπό τό Βούλγαρη, συνδεόταν καί μ' ἕναν ἀκόμη γνωστό διαφωτιστή, τόν Ἀδαμάντιο Κοραῆ¹⁸.

Στήν Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη τοῦ Rostock ὑπάρχει ἕνα ἀβιβλιογράφητο βιβλίο τοῦ Μανδακάση, ἡ παρουσίαση τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ τό θέμα τοῦ παρόντος σημειώματος. Πρόκειται γιά μιά μέθοδο διδασκαλίας καί ἐκμάθησης τῆς ἐλληνικῆς ἀλφαβήτου, ἕνα «άλφαθητάρι», πού περιλαμβάνει ἐπιπλέον τίς ἀπαραίτητες προσευχές καθώς καί ἄλλα θρησκευτικά κείμενα πού πρέπει ἕνα ἐλληνόπουλο νά κατέχει. Τό βιβλίο κυκλοφόρησε στόν οἶκο Breitkopf τῆς Λιψίας, τό 1761.

Ξεκινᾷ λοιπόν μέ τή βιβλιογραφική περιγραφή τῆς ἐκδοσης: τό ἀλφαθητάρι εἶναι τυπωμένο σέ σχῆμα 8°, ἀποτελεῖται ἀπό 48 ἀριθμημένες σελίδες ([1-3], 4-10, [11], 12-48), πού ἀντιστοιχοῦν σέ τρία τετράδια ἀποτελούμενα ἀπό 8 δίφυλλα (A-C) τό καθένα. Τό μοναδικό γνωστό ἀντίτυπο ἀπόκειται στήν Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη τοῦ Rostock (Universitätsbibliothek Rostock), μέ ἐπίσημα Ca 232³. Ἀνήκε στόν ἀνατολιστή, τέως συνεργάτη τοῦ Institutum Judaicum τοῦ Johann Heinrich Callenberg καί βιβλιοθηκάριο τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Rostock, Oluf Gerhard Tychsen¹⁹.

13. Κ. Θ. Δημαράς, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1985, σ. 117.

14. Γ. Ζαβίρας, *Ἑλληνικόν θέατρον*, ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1972 (1872) σ. 317· Α. Δημητρακόπουλος, *Προσθήκαι*, ὁ.π., σ. 92.

15. F.-Th. Suppe, *Beruf oder Berufung?*, ὁ.π., σ. 222.

16. στό ἴδιο.

17. Οἱ πρόλογοι αὐτοί (τοῦ Weigel καί ἑνός ἀνώνυμου Ἑλληνα – τοῦ Μανδακάση, μήπως;) ἀνατυπώνονται στούς Γ. Γ. Λαδᾶ - Α. Χατζηδημο, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799*, Ἀθήνα 1973, σ. 46-47.

18. Βλ. παρακάτω.

19. Εὐχαριστῶ τή φίλη καί βιβλιοθηκάριο Heike Tröger, Rostock, ἡ ὁποία πολύ πρόθυμα ἔψαξε καί ἐντόπισε τό καταγραμμένο ἀπό τόν Anton Theodorus Hartmann, *Cata-*

ΦΥΛΛΑΔΑ.

Ἡ ὁποία περιέχει πρῶτον εἰς τὸ Προοίμιον
αὐτῆς ὅλα ἐκεῖνα, ὅσα εἶναι εἰς τὴν καλὴν παρά-
δοσιν, καὶ ὀρθὴν προφορὰν, καὶ συλλαβὴν τῶν γραμ-
μάτων ἀναγκαῖα.

Καθ' ἑξῆς περιέχει καὶ τὰ γράμματα εἰς μίαν
ἰεὴν καὶ καλὴν τάξιν βαλμένα· διὰ τὴν ἡμπορῆν ὅλα
τὰ μικρὰ παιδιὰ ἔυκολα καὶ ὀγλήγωρά τὰ
μανθάνειν.

Ἀκολουθῶς περιέχει καὶ ἐκείνῳ τῷ προσδω-
χίῳ, ὅπῃ καθεὶς ἕνας Χριστιανὸς ἀπαραιτήτως χρεώ-
σται παιδιόθεν τὴν μανθάνειν, ὅπως νὰ δοξάζῃ καὶ
νὰ εὐχαρίστῃ τὸν ἐδιδόντα ποιητὴν καὶ
ἐνεργήτην Θεόν.

Καὶ πρὸς τὸ τέλος τῆς προσδωχῆς περιέχει καὶ τὰς δέκα
ἀτολάς· τὰς αὐτοῖς Θεῷ μὲ μίαν σὺντομον εἰς τὴν
κοινὴν μας διάλεκτον ἐξηγήσειν ἐνωμένως.

Ἦν συγγραψας, τύποις ἐξέδοτο

ΘΩΜΑΣ ΜΑΝΔΑΚΑΣΗΣ

Κασοριαιὸς καὶ τῇ ἐπισήμῃ Ἰατρός.

Ἐν Ληψία τῆς Σαξωνίας·
παρὰ Ἰωάννη Γόττλοβ Ἐμμανηλ Πρέιτσκοπφ.
ἐν ἔτει 1761.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

Ένα αλφαθητάρι του Θωμά Μανδακάση

Στή σελίδα πού ακολουθεῖ τόν τίτλο (2) ὑπάρχει ξυλογραφία πού ἀπεικονίζει τό Χριστό, τόν Ἰωσήφ καί τή Μαρία ἐν φάτνῃ τῶν ἀλόγων καί μέ ἐπικεφαλίδα «ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ Ἡ ΓΕΝΝΗΣΙΣ.»· ἀπό κάτω ἀναγράφονται ὀλογράφως τά ὀνόματα τῶν 24 γραμμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου: «Τά ἱερά ἡμῶν γράμματα, τά δυνάμενα πάντα ἄνθρωπον σοφίσει εἰς σωτηρίαν, διὰ πίστεως τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. ἀμήν.»

Τίς σελίδες (3) ἕως 10 καταλαμβάνει τό μακροσκελές «ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ / ΤΩ ΑΝΑΓΩΣΚΟΝΤΙ ΧΑΙΡΙΝ.»· Στή σελίδα (11) ἀκολουθοῦν «Τά εἰκοσιτέσσαρα ἡμῶν γράμματα.»· καί στή συνέχεια ἐπαναλαμβάνονται ξεχωριστά «Τά ἐπτὰ φωνιεντα.»· Σελίδα 12: «Συλλαβαί τῶν δέκα ἐπτὰ συμφώνων.» (πρόκειται γιά τοὺς περισσότερους δυνατοὺς συνδυασμούς στήν ἑλληνική γλῶσσα πού ἀποτελοῦνται ἀπό ἓνα σύμφωνο καί ἓνα φωνήεν: «Βα. βε. βη. βι. βο. βυ»... — ὁ Μανδακάσης, ὅμως, στὸν πίνακα αὐτόν ξέχασε τό ὦμέγα)· στή συνέχεια καί στήν ἴδια σελίδα: «Μονοσύλλαβα.»· «ἐκ. ἐν. ἐς. ἐξ. ἀν. κᾶν. κεν. πᾶς. πᾶν. σῆς. πῦρ. γάρ. πέρ. μῶν. μᾶς. μῖν. πῶς. φῶς.»· Στή σελίδα 13: «Δίφθογγοι.» (σέ στήλες), «Ἄρθρα.» (στὸν πίνακα, ὁ ὁποῖος δέν εἶναι πλήρης, συγχέονται ἄρθρα καί ἀρχαῖες/λόγιες ἀναφορικές ἀντωνυμίες· ὁ πίνακας εἶναι χωρισμένος σέ δύο στήλες), «Λέξεις Μονοσύλλαбай.» («παῖς. νοῦς. χεῖρ. πούς. χούς. κλείς. βούς.»). Στή σελίδα 14 ἀκολουθοῦν «Τά ἐν συλλήψει σύμφωνα.»· συνδυασμοί δύο συμφώνων καί ἐνός φωνήεντος («βδε. βλε. βρε»...· σέ δύο στήλες) καί, στή συνέχεια, «Τό ὀρθῶς συλλαβοῦν.»· «Ἰσ-ρα-ήλ. ὀ-χλος»... (σέ δύο στήλες). Στή σελίδα 15: «Τά ἐνδιαστάσει σύμφωνα.»· «ἄβ-βάς. ἄγ-γος κάδ-δης» ... «ὄμ-βρος πάγ-καλος. βράγ-χος»... (δηλαδή χωρισμός συλλαβῶν ὅταν ἡ προηγούμενη συλλαβὴ εἶναι «κλειστή» (ἐπίσης σέ δύο στήλες)· «Τά Συνεσταλμένα.» (ἐννοοῦνται τυπογραφικά συμπλέγματα) σέ τέσσερις στήλες καί, σέ ξεχωριστό τρίστηλο πίνακα, θεώνυμα.

Στή σελίδα 16: «Ἡ ΠΡΟΣΕΥΧΗ.»· Ἀκολουθεῖ σέ τρεῖς σελίδες (16 ἕως καί 18) μιά σειρά προσευχῶν: τό *Τρισάγιο*, τό «Παναγία Τριάς...» (σ. 16), τό *Πάτερ ἡμῶν* (σ. 17), τό «Θεοτόκε παρθένε...» (σ. 18) καί τό «Ἢ ἐλπίς μου» (σ. 18). Στίς σελίδες 19 καί 20 ἀκολουθεῖ τό *Σύμβολον τῆς Πίστεως* («Ἢ Σωτήριος ὁμολογία τῆς ζωοποιᾶς ἡμῶν πίστεως.»). Στίς σελίδες 21 ἕως 23 συνεχίζονται οἱ προσευχές: «Φῶς ἱλαρόν...» (σ. 21), «Καταξίωσον Κύριε...» (σ. 21-22), «Νῦν ἀπολύεις τόν δοῦλον σου...» (σ. 22), «Δεῦτε προσκυνήσωμεν...» (σ. 23). Στή συνέχεια τῆς σελίδας 23 ὡς τή μέση τῆς σελίδας 26 ἀκολουθεῖ ὁ «ΨΑΛΜΟΣ ργ'. 103.»· Ἀκολουθεῖ ὁ «ΨΑΛΜΟΣ ν'. 50.» (σ. 26-28) καί, στή μέση τῆς σελίδας 28, «Κύριε τῶν δυνάμεων, μεθ' ἡμῶν γενοῦ...». Ἐπονται στίς σελίδες 29 καί 30 «Αἱ δέκα τοῦ ἐν ὑψίστοις Θεοῦ ἐντολαί.» (τό κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀπό τή μετάφραση τῶν Ο'). Ἀκολουθεῖ, ἀπό τή μέση τῆς σελίδας 30 καί ὡς τό «ΤΕΛΟΣ. καί τῷ ἐνὶ καί μόνῳ ἀγίῳ Θεῷ ἡ δόξα.» στή σε-

logus Bibliothecae Olai Gerhardi Tychsen, Rostock [1816], καί μὴ καταλογογραφημένο ἀντίτυπο στή συλλογὴ τοῦ Tychsen.

λίδα 48, ένας σχολιασμός «Ἐξηγήσεις τῶν δέκα ἐντολῶν» σέ καλλιεργημένα δημῶδη ἑλληνικά («εἰς τὴν κοινὴν μας διάλεκτον», κατὰ τὸν τίτλο τῆς ἔκδοσης).

Σέ πολλές σελίδες ὑπάρχουν μικρές μπαρόκ ξυλογραφίες: σ. (3) (ἐπικεφαλίδα τοῦ *Προοιμίου*), σ. (11) (μία στό πάνω καί δυό μικρότερες στό κάτω μέρος τῆς σελίδας), σ. 12 (4), σ. 13 (3), σ. 14 (3), σ. 15 (2), σ. 16-20 (ἀπό μία), σ. 21 (2), σ. 22 (3), σ. 28 (1), σ. 48.

Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἓνα ἀλφαθητὰρι ἐμπλουτισμένο μέ κείμενα παρμένα ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη λατρευτικὴ παράδοση καί ἀπὸ τὰ κατηχητικά μαθήματα. Τό *Προοίμιον* ἀπευθύνεται στὸν παιδαγωγό πού διδάσκει τὰ στοιχειώδη «γράμματα» στὰ ἑλληνόπουλα. Στό προοίμιο αὐτό ὁ Μανδακάσης ἐξηγεῖ τοὺς σκοποὺς τῆς *Φυλλάδας* του: θεωρεῖ τὴ μέθοδο προϋπόθεση γιὰ τὴ γρήγορη καί ἀποτελεσματικὴ διδασκαλία καί ἐκμάθηση. Ὁ λόγος, πού, σύμφωνα πάντα μέ τό Μανδάκαση, καθυστεροῦν «τά περισσότερα ἀπὸ τὰ μικρά παιδιά τοῦ γένους μας τρεῖς καί τέσσαρες σχεδόν χρόνους εἰς τὰ κοινὰ σχολεῖα», χωρὶς νὰ μαθαίνουν μέ ἱκανοποιητικά ἀποτελέσματα τὰ ἑλληνικά γράμματα, εἶναι «ἐπειδὴ ἀρχίζουν συγκεχυμένα καί ἄτακτα νὰ τὰ μαθαίνουν» (σ. [3]). Οἱ πίνακες στίς σελίδες 11 ἕως 15 ὑπάρχουν γιὰ νὰ διευκολύνουν τὰ παιδιά νὰ μάθουν «τά εἰκοσιτέσσαρα ἡμῶν γράμματα» ... «ἀπὸ ὀλίγα» ... «παρὰ ὅλα μέ μίαν φοράν» (σ. 4). Ἐπεὶ δίνει συμβουλές στοὺς δασκάλους: πρέπει νὰ δείχνουν τὴ γραπτὴ μορφή τῶν στοιχείων, τὴν ὥρα πού τὰ παιδιά προσπαθοῦν νὰ μάθουν τὰ ὀνόματά τους, ἐπειδὴ πιὸ εὐκόλα μαθαίνει ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἓνα συγκεκριμένο («ὀρατό»: σ. 5) σχῆμα παρὰ τό ἀφηρημένο («ἀόρατο»: σ. 4) ὄνομα ἑνὸς πράγματος²⁰. Οἱ δὲ «ἀνόητοι» (σ. 5) δάσκαλοι στὰ σχολεῖα «ἔξωθεν ὥσάν ἓνα τραγοῦδι λέγουν εἰς τὰ μικρά παιδιά τὰ ἀόρατα μόνον τῶν γραμμάτων ὀνόματα» (σ. 5).

Στὴ συνέχεια συμβουλεύει τοὺς δασκάλους πὼς νὰ ἐνθαρρύνουν τὰ παιδιά ἐπαινώντας τα γι' αὐτὰ πού ἤδη ἔχουν κατορθώσει νὰ μάθουν «διότι ἐκεῖνοι οἱ ἔπαινοι, καί τὰ ἐγκόμια τοῦ διδασκάλου μίαν τοιαύτην ἀγάπην καί προθυμίαν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν μικρῶν παιδίων γενοῦν, ὅπου εἰς ὀλίγον καιρὸν ἐκεῖνα μεγάλην προκοπὴν εἰς τὴν μάθησιν τῶν γραμμάτων νὰ κάμουν ἢμποροῦν. ἐπειδὴ ὅλα τὰ μικρά παιδιά εἶναι ἐκ φύσεως αὐτῶν καθ' ὑπερβολὴν φιλότιμα» (σ. 7). Ἀντίθετα, «τά ἀπάνθρωπα ξυλίσματα καί ὑβρίσματα» ... «τά κατηφῆ, καί θηριώδη φοβερίσματα» εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ κατάλληλα μέσα γιὰ νὰ ἐνεργοποιηθεῖ αὐτὴ ἡ φυσικὴ κλίση τῶν παιδίων νὰ μαθαίνουν. Ἡ καλὴ «παράδοσις», ἀπὸ πλευρᾶς δασκάλων ἢ καί γονέων, ὑπόσχεται ἄμεσα ἀποτελέσματα καί «στέφανον ἄφθαρτον ἀπὸ τὸν ἐν ὑψίστοις Θεόν» (σ. 7).

Στὴ συνέχεια ὁ Μανδακάσης σχολιάζει τοὺς ὑπόλοιπους πίνακες: θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἀνάγκη τὰ παιδιά νὰ μαθαίνουν καί ξεχωριστὰ τὰ φωνήεντα, γιὰτὶ ἡ

20. Π6. τὸν τίτλο τῆς πραγματείας τοῦ Μανδακάσης, πού εἶχε κυκλοφορήσει τὸν προηγούμενο χρόνο, τὸ 1760.

Ένα αλφαθητάρι του Θωμά Μανδακάση

συνήθεια στά όνόματα τών φωνηέντων νά προστίθεται καί τό επίθετο «μωναχή» τά μπερδεύει, μέ αποτέλεσμα νά θεωροῦν ὅτι ἄλλο εἶναι τό φωνήεν ὅταν ἀπαντάει μόνο του καί ἄλλο ὅταν ἀπαντάει στή συλλαβή (σ. 7-8). Οἱ πίνακες τών συμφώνων καί τών συλλαβών, τών μονοσύλλαβων καί τών διφθόγγων ἀποβλέπουν στήν ἐξοικείωση τών παιδιών μέ τούς διφθόγγους καί τά ἀλλόφωνα πού προφέρονται μέ διαφορετικούς τρόπους, ἀνάλογα μέ τό φωνητικό τους περιβάλλον (σ. 8-10). Τελειώνοντας, ὁ Μανδακάσης ἀποδοκιμάζει παραστατικά τή σχολική πράξη: «τά μικρά παιδιά» ... «ἀρχίζουν νά τά γυρεῦουν» τά στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου «μέσα εἰς ἐκεῖνο τό μέγα πέλαγος τών λέξεων, ὅπου εἶναι τά τοιαῦτα ἐδῶ καί ἐκεῖ διασκορπισμένα, καί ἕνα ἀπό τό ἄλλο μεμακρυσμένα, καί ἀφ' οὗ εὗρουν καί μάθουν τό ἕνα εἰς ἕνα μέρος, ἕως ὅπου νά εὗρουν καί τό ἄλλο εἰς ἄλλο μέρος, ἀλησμονοῦν καί ἐκεῖνο ὅπου ἔμαθαν» (σ. 10).

Ἡ *Φυλλάδα* τοῦ Θωμά Μανδακάση εἶναι λοιπόν ἕνα αλφαθητάρι πού προλογίζεται ἀπό μιά παιδαγωγική πραγματεία γιά τήν ὀρθή καί κυρίως πιό ἀποτελεσματική πρωτοβάθμια διδασκαλία τών «γραμμάτων» καί πού συμπληρώνεται ἀπό μιά ἐπιλογή θρησκευτικῶν κειμένων. Τό βιβλίο εἶναι, ἀπ' ὅ,τι γνωρίζω, τό πρῶτο στό εἶδος τοῦ πού τυπώθηκε γιά τήν ἐλληνική στοιχειώδη ἐκπαίδευση. Ἡ Εὐγενία Κεφαλληναίου παραθέτει ὡς πρῶτο «διαφωτισμένο» αλφαθητάρι ἐκεῖνο τοῦ Μιχαήλ Παπαγεωργίου, «ἐν ᾧ περιέχονται τά Εἰκοσιτέσσαρα Γράμματα διαφόρως γεγραμμένα»²¹. τό αλφαθητάρι τοῦ Παπαγεωργίου τυπώθηκε γιά πρώτη φορά στή Βιέννη τό 1771, δέκα χρόνια δηλαδή μετά ἀπ' αὐτό τοῦ Μανδακάση.

Τόσο ἡ δομή τῆς *Φυλλάδας* ὅσο καί ἡ διδακτέα ὕλη πού περιλαμβάνει εἶναι παρόμοιες μ' ἐκεῖνες τών μεταγενεστέρων αλφαθηταρίων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ *Φυλλάδα* τοῦ Μανδακάση ἀκολουθεῖ, ὅπως καί τά μεταγενέστερα αλφαθητάρια καί ὅσον ἀφορᾷ στήν διδακτέα ὕλη, τήν πεπατημένη τῆς παραδοσιακῆς ἐλληνικῆς παιδείας, ὅπως αὐτή ἐκφράζεται στό «κατ' ἐξοχήν αλφαθητάριο τῆς Τουρκοκρατίας»²², τή *Χρήσιμο Παιδαγωγία*. «Ὅλες οἱ προσευχές (μ' ἐξαίρεση τό «Κύριε τῶν δυνάμεων, μεθ' ἡμῶν γενοῦ...»), τό *Σύμβολον τῆς Πίστεως* καί οἱ *Ψαλμοί* (ὄχι ὅμως οἱ *Δέκα Ἐντολές*) πού παρατίθενται στή *Φυλλάδα* ἐμπεριέχονται ἤδη στή *Χρήσιμο Παιδαγωγία*²³.

21. Εὐγενία Κεφαλληναίου, *Νεοελληνικά Ἀλφαθητάρια 1771-1981*, Ἀθήνα 1995, σ. 24, 61 καί 113 (: «τό βιβλίο τοῦ Μιχαήλ Παπά Γεωργίου» ... «θεωρεῖται τό ἀρχαιότερο χρονολογημένο ἐλληνικό αλφαθητάριο»).

22. Χαρακτηρισμός τοῦ Φίλιππου Ἡλίου, «Σημειώσεις γιά τά “τραθήγματα” τών ἐλληνικῶν βιβλίων τόν 16ο αἰῶνα», π. *Ἑλληνικά*, τ. 28, 1975, σ. 132.

23. Χρησιμοποίησα τό ἀντίτυπο τοῦ 1686 ἀπό τίς ἐκδόσεις Barbon τῆς Βενετίας, πού βρίσκεται στή βιβλιοθήκη τοῦ Ὁρφανοτροφείου τῆς Χάλης (βλ. Ulrich Moennig, «Zwei Bände mit Neograeca der Hallenser Waisenhausbibliothek», π. *Θησαυρίσματα*, τ. 24, 1994, σ. 274-281).

Ἡ διαφορά τῶν καινούριων ἀλφαθηταρίων, ἀπὸ τῆς *Φυλλάδα* τοῦ Μανδακάση καὶ ὕστερα, συγκριτικά μέ τῆς *Χρήσιμο Παιδαγωγία*, θρίσκειται ἀκριβῶς στὸν ἀπὸ κοινοῦ στόχο τῶν συγγραφέων τοὺς νά καταρτίσουν μιὰ πιὸ γρήγορη, πιὸ ἀποτελεσματική μέθοδο ἐκμάθησης τῆς ἀνάγνωσης²⁴. Ὁ στόχος αὐτός ἐπιδιώκεται, στήν περίπτωση τῆς *Φυλλάδας*, μέ τήν σύνταξη ἀναλυτικῶν πινάκων τῆς ἀλφαβήτου καὶ μέ τήν εἰσαγωγή πινάκων συλλαβισμού· ἀντίστοιχοι πίνακες ἀπουσιάζουν παντελῶς ἀπὸ τῆς *Χρήσιμο Παιδαγωγία*.

Κατά πόσο, ὅμως, εἶχαν ὑπ' ὄψη τοὺς ὁ Παπαγεωργίου ἢ καὶ ἄλλοι διαφωτιστές συγγραφεῖς ἀλφαθηταρίων τῆς *Φυλλάδα* τοῦ Μανδακάση καὶ κατὰ πόσο ἀντλήσαν ἐνδεχομένως καὶ ἰδέες ἀπ' αὐτήν; Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς δηλώνει ρητὰ ὅτι ἀντλήσε ἰδέες ἀπὸ τὸ Μανδακάση: ὁ Κοραῆς, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τῆς *Φυλλάδα* στὸν Πρόλογό του στὴ *Σύνοψι τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας καὶ τῆς Κατηχίσεως*²⁵. Ἡ *Σύνοψις* εἶναι, ὅπως καὶ ἡ *Φυλλάδα* τοῦ Μανδακάση, ἓνα βιβλίον πού προοριζόταν γιὰ τὰ κοινὰ σχολεῖα τοῦ «Ἑλληνικοῦ γένους»²⁶. Μέ σκοπὸ τήν ἀποτελεσματικότερη ἐκμάθηση τῆς ἱκανότητος ἀνάγνωσης τῶν μαθητῶν, ὁ Κοραῆς δίνει τοὺς πίνακες ἀλφαθητισμοῦ καὶ συλλαβισμού «κατὰ τὸν εὐμέθοδον καὶ εὐκόλον τρόπον τοῦ ἀναγιγνώσκειν τοῦ φιλάτου μοι καὶ Ἐξοχωτάτου Ἱατροφιλοσόφου, Κυρίου Θωμᾶ τοῦ Μανδακάση»²⁷.

Τίθεται ὅμως καὶ ἓνα ἄλλο ἐρώτημα, στὸ ὁποῖο δέν μπορῶ παρὰ πρόχειρα μόνο ν' ἀπαντήσω. Εἶναι δόκιμη ἡ χρῆση τοῦ ὅρου *Φυλλάδα* γιὰ διδακτικὸ βιβλίον γιὰ ἀρχάριους μαθητές; Στούς βιβλιοκαταλόγους, πάντως, τῶν ἐκδόσεων Bortoli τῶν ἐτῶν 1712 καὶ 1720 χαρακτηρίζεται ἡ *Χρήσιμος Παιδαγωγία* ὡς «χρήσιμος *Φυλλάδα* διὰ τὰ μικρὰ παιδία, ὅπου ἀρχηνίζουν τὰ πινακίδια»²⁸. Μαρτυρεῖται, λοιπόν, μιὰ σχετική χρῆση τοῦ ὅρου *φυλλάδα* τὸν 18ο αἰῶνα. Καὶ ὁ Κοραῆς χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο, ἐννοώντας μιὰ μέθοδο ἐκμάθησης τῆς ἀνάγνωσης²⁹. ὁ Κοραῆς στὸ σχετικὸ σημεῖο ἀναφέρεται στὴ *Φυλλάδα* τοῦ Μανδακάση, ὥστε νά μὴν εἶναι ἀπόλυτα σαφές ἂν χρησιμοποιεῖ ἓνα δόκιμον ὅρο ἢ ἂν ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ Μανδακάση.

Ulrich Moennig

24. Γιὰ τὰ χαρακτηριστικά τῶν ἀλφαθηταρίων τῆς περιόδου τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ βλ. Εὐγ. Κεφαλληναίου, ὁ.π., σ. 16-26.

25. É. Legrand, *BH*, τ. Β', σ. 421, ἀρ. 1123 = Θ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., τ. Α', σ. 235, ἀρ. 3171. Ἀνατύπωση τοῦ προλόγου αὐτοῦ στὰ Ἀπαντα τοῦ Κοραῆ, Ἔκδοση Γ. Βαλέτα, τ. Α1, Ἀθήνα 1964, σ. 29-32.

26. στὸ ἴδιο, σ. 28.

27. στὸ ἴδιο, σ. 31.

28. Μανούσος Μανούσας, «Ὁ πρῶτος ἐντυπος αὐτοτελής ἑλληνικὸς βιβλιοπωλικὸς κατάλογος (1712) τῶν τυπογράφων Σάρου / Βόρτολι τῆς Βενετίας», π. *Τὰ Ἱστορικά*, τχ. 5, 1986, σ. 210-224· Φίλιππος Ἡλιού, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τ. Α', Ἀθήνα 1973, σ. 151.

29. Α. Κοραῆς, Ἀπαντα, ὁ.π., σ. 31.

1821-1831: ἡ νεοελληνικὴ ποίηση σέ ἐπαναστατικὴ περίοδο

*Ἡ νέα Ἑλλάς ἀνέστη ἐκ τοῦ τάφου της κρατοῦσα εἰς
μέν τὴν δεξιάν ξίφος, εἰς δέ τὴν ἀριστεράν λύραν.*

Δ. Ν. Βερναρδάκης

Χάρη στίς ἐπετεῖους καί στίς ἐπετειακές γιορτές ἀποκτοῦμε ὀργανωμένες καί κατάλληλες εὐκαιρίες γιά νά θυμόμαστε, νά ξαναζοῦμε, ἤ, προκειμένου γιά τά παλιότερα χρόνια, γιά νά ἀναλογιζόμαστε καί νά καταλαβαίνουμε. Ἡ ἐπέτειος εἶναι μιά εἰσβολή τοῦ παρελθόντος στό παρόν· εἶναι, ἢ μπορεῖ νά γίνει, μιά εἰσβολή πού φέρνει στό μυαλό ἐρωτήματα: τί συνέβη, γιατί συνέβη, πῶς ἐξελίχθηκαν τά πράγματα καί ἀπό ποιούς δρόμους φτάσαμε στό σήμερα!

Ἄν θέλουμε νά ἐννοήσουμε τό '21, δηλαδή ὁλόκληρη τὴν περίοδο τοῦ Ἀγώνα, πρέπει πρῶτ' ἀπ' ὅλα, νομίζω, νά συλλάβουμε μιά του διάσταση πού πολύ συχνά τὴν παραγνωρίζουμε. Οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δέν ζοῦσαν μονάχα τὴν ἐπανάσταση —δηλαδή μάχες, παλικάριες, πείνα, διωγμούς, καταστροφές— ζοῦσαν κάτι περισσότερο· ζοῦσαν σέ ἐπαναστατικὴ περίοδο. Ὅλα ἄλλαζαν γύρω τους, καί μέ ρυθμούς κατὰ πολύ γοργότερους ἀπὸ συνήθως — πολιτικές συνθήκες, ἱεραρχίες, κοινωνικές διαστρωματώσεις, ἀκόμα καί πράγματα πολύ κοινά καί καθημερινά: τρόποι διατροφῆς, σχέσεις μέ τό χρήμα, νοοτροπίες καί ἀντιλήψεις. Καί κάτι ἀκόμα, τό πιό σημαντικό. Ἡ αἴσθησις ὅτι ὅλα μποροῦν νά ἀλλάξουν, ὅτι ἓνας καινούριος κόσμος ἀνοιγόταν μπροστά τους, ὅτι ὅλα εἶναι δυνατά, ὅλα μποροῦν νά κερδηθοῦν. Ἡ κοινωνία βρισκόταν σέ σταυροδρόμι, εἶχε νά ἐπιλέξει. Σέ τέτοιο σταυροδρόμι δέν ξαναβρέθηκε ὁ ἐλληνισμός παρά πολύ ἀργότερα, στά χρόνια τῆς γερμανικῆς κατοχῆς.

1. Τό κείμενο αὐτό ἀποτελεῖ μιά διάλεξη γιά τὴν ἐπέτειο τῆς 25ης Μαρτίου, πού τελικά δέν πραγματοποιήθηκε. Δημοσιεύτηκε, χωρίς ὑποσημειώσεις, στὴν ἐφημερίδα *Αὐγή*, στίς 24 Μαΐου 1996· κάποιες μικρές τροποποιήσεις ὀφείλονται σέ φιλικές ὑποδείξεις. Τό παράθεμα τοῦ Βερναρδάκη εἶναι ἀπὸ τὴν εἰσήγησή του στὸν ποιητικὸ διαγωνισμό τοῦ 1863· βλ. π. *Πανδώρα*, τ. 14, 1863-64, σ. 106.

Άλέξης Πολίτης

Καί ή ποίηση; Ναί, καί ή ποίηση βρέθηκε σ' έπαναστατική περίοδο στά χρόνια 1821-1831. Ή δεκαετία αύτή, ή ένδεκαετία γιά νά 'μαστε άκριβέστεροι, ὄχι άπλώς σημάδεψε τή νεοελληνική ποίηση, παρά άνοιξε πολλούς καινούριους δρόμους πού ή μεταγενέστερη κοινωνία δέν φάνηκε άξια νά τούς καλλιεργήσει ὅλους. "Άς πάρουμε ὅμως τά πράγματα μέ τή σειρά.

Ή νεοελληνική ποίηση είχε μπει σ' έναν καινούριο δρόμο ἤδη πρίν από τό 1821. Αυτό σημαίνει ὅτι, ὅπως ή κοινωνία στό σύνολό της έτοιμαζόταν γιά μιá ριζική άνατροπή, γιά έναν άναπροσανατολισμό στήν πορεία της, έτσι κι ή ποίηση —ή λογισύνη γενικότερα— έψαχνε γιά έναν καινούριο δρόμο. Θυμίζω έδῶ τρία ὀνόματα: Ρήγας, Χριστόπουλος, Βηλαράς: οἱ δύο τελευταῖοι έκπροσωποῦν καλὰ τόν έναν δρόμο τῆς άνανέωσης, τήν προσπάθεια νά άποτελέσει ή ποίηση μιάν αύταξία καί νά μήν εἶναι άπλώς ένας εὐχάριστος καί ρυθμικός λόγος². 'Ο Ρήγας έκφράζει τόν άλλο δρόμο, τήν πατριωτική ποίηση, τούς θούριους: καί οἱ θούριοι δέν εἶναι μόνο τό έπαναστατικό τους περιεχόμενο, εἶναι καί οἱ —έξίσου έπαναστατικές άλλαγές στό εἶδος τους— καινούριοι έκφραστικοί τρόποι: μέτρο, γλῶσσα, μουσική επένδυση. Μιά επανάσταση δέν εἶναι ποτέ κεραυνός έν αίθρία: οἱ άνάγκες έχουν ώριμάσει καί έχουν πάρει ἤδη μιá πρώτη ύπόσταση. 'Ο ρυθμός εἶναι πού αλλάζει: τό εὖρος επίσης, ή άπήχηση των άλλαγών, τρίτο.

Δέν εἶναι τώρα ὁ στόχος μου ή άναλυτική παρουσίαση ὅλων των δεδομένων: θά προσπαθήσω νά προτείνω άπλώς ένα σχῆμα, πού νά μάς βοηθάει νά συλλάβουμε τίς διεργασίες πού έπιτελέστηκαν: άναγκαστικά πολλά περιστατικά θά μείνουν στή σκιά, άλλα θά φωτιστοῦν άμυδρά μόνο, ένῶ σέ μερικά, τά πιό γνωστά, δέν θά άναφερθῶ σχεδόν καθόλου.

Νοέμβρη τοῦ 1821 τυπώθηκε στό Παρίσι ένα μικρό φυλλάδιο μέ τίτλο 'Ο Δῆμος. Ποίημα κλέφτικον. Συγγραφέας ὁ Σπυρίδων Τρικούπης, τριάντα τριών περίπου χρονών. Σήμερα τό έργο έχει ξεχαστεῖ: ἂν τό διαβάσουμε διακρίνουμε ὥστόσο δύο στοιχεία πολύ σημαντικά. Τό πρώτο βρίσκεται στή μορφή, στό μέτρο. 'Ο Τρικούπης επιλέγει τόν «λαϊκό» δεκαπεντασύλλαβο συνειδητά: «έγραψα διά τόν λαόν' ὅθεν άναγκάσθηκα νά μεταχειρισθῶ τόν στίχον του» μάς έξηγεῖ στόν πρόλογο. Αὐτή ή πορεία πρὸς τόν λαό, ή συνειδητή, νομίζω πῶς δηλώνει πολλά: δηλώνει μάλιστα περισσότερα μόλις τήν συσχετίσουμε μέ τό δεύτερο στοιχείο, πού βρίσκεται στό περιεχόμενο. 'Ο τίτλος τοῦ έργου μάς παραπλανᾷ, ἴσως έπίτηδες, τό ποίημα δέν εἶναι έθνικῶ περιεχομένου, εἶναι, πέρα ὡς πέρα, έρωτικό. 'Ο Δῆμος εἶναι κάποιος κλέφτης καί ένας άνταγωνιστής του τοῦ άρπάζει τήν άρραβωνιαστική. Προ-

2. Τό ποίημα τοῦ Βηλαρά «Σέ νέας λύρας κόρδες», άνολοκλήρωτο καθὼς εἶναι, δέιχνει νομίζω πολύ ξεκάθαρα καί τή θούλησή του νά προχωρήσει σέ ποιητικό βάθος, καί τήν άδυναμία του νά τό επιτύχει. Δέν ξέρω νά έχει χρονολογηθεῖ: εἶναι ὅπως ὅποτε από τά τελευταία του, ἴσως καί μετεπαναστατικό. Χρησιμοποιοῦ τήν έκδοση τοῦ Γ. Βαρβαρέτου, Ἀθήνα (1935), σ. 106-108.

Ἡ νεοελληνική ποίηση σέ ἐπαναστατική περίοδο

σπαθώντας νά τή σώσει, ὁ Δῆμος σκοτώνεται, ἀλλά σκοτώνεται πολεμώντας ἥρωικά. Αὐτό εἶναι ὅλο· οὔτε Τοῦρκοι οὔτε ἐθνικοί ἀγῶνες. Ὡστόσο κάτι καινούριο ἔρχεται μ' αὐτό τό ποίημα· ὁ ἔρωτας παύει νά εἶναι παιχνίδι, γίνεται σοβαρός καί συνδέεται μέ τόν θάνατο ἀπό τή μιά, τήν παλικάροσύνη ἀπό τήν ἄλλη· μιά καινούρια θέαση τοῦ κόσμου. Θά δοῦμε ὅτι δέν ἔμεινε χωρίς συνέχεια.

Ἀπό τό Παρίσι στά εὐρωπαϊκά ἐπτάνησα, τόν ἐπόμενο χρόνο: εἴμαστε στή Ζάκυνθο, στὸν κύκλο τοῦ Σολωμοῦ. Γύρω ἀπὸ αὐτόν μιά πλειάδα νέων, εἰκοσι μέ τριάντα χρονῶν τό πολύ, ὅλοι θρεμμένοι μέ τήν ἰταλική ποίηση, ὅλοι μέ τὰ μάτια στραμμένα στήν ἀπέναντι στεριά· ὁ Γεώργιος Τερτσέτης, ὁ Δημήτριος Πελεκάσης, ὁ Ἀντώνης Μάτεσης, ὁ Διονύσιος Ταγιαπιέρας, ἴσως καί ἄλλοι· ὀνόματα μισοξεχασμένα ἢ καί ὀλότελα ξεχασμένα σήμερα. Ὅμως αὐτή ἡ παρέα, καί ἀνεξάρτητα ἀπὸ τόν Σολωμό, ὅσο μπορούμε νά ξέρουμε, ἀνοίγει ἕναν δεύτερο καινούριο δρόμο γιὰ τήν ποίηση· ποιήματα γραμμένα στό ὕφος καί τό στίλ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν³. Καθὼς ἡ προσπάθεια ἐτούτη ἔμεινε στήν ἀφάνεια καί στά χρόνια της, κρίνω σκόπιμο νά παρουσιάσω ἐδῶ ἕνα δείγμα· ἀνήκει στὸν Δημήτρη Πελεκάση.

*Βλέπεις ἐκεῖνα τὰ θουνά, ἐκεῖνα τὰ λαγκάδια;
Ἐκεῖ ἀπάνου κατοικοῦν ἐξήντα παλικάρια,
ἔχουν τόν Δῆμον ὁδηγόν καί ζοῦν ὡσάν ἀδελφία.
Τοῦρκος ἐκεῖ δέν φαίνεται, Τοῦρκος μακριά μας φεύγει,
μόνο τό αἷμα του εἶναι ἐκεῖ, πημένο στά σπαθιά μας.
Ἐσύ 'σαι νιός καί δυνατός, καί θέλεις νά 'σαι σκλάβος;
Ἐλα νά ζῶσεις τό σπαθί, νά πιάσεις τό τουφέκι,
νά ζεῖς μέ τοὺς συντρόφους σου σάν νά 'σουν ἀδελφός τους,
νά τρέχεις τὰ ψηλά θουνά τ' ἀλάφια κυνηγώντας,
νά τρώγεις τό παχιό ἀρνί κοντά στές κρύες θρύσες,
ἤσυχα στό τουφέκι σου τὴ νύχτα νά κοιμάσαι,
καί τὴν αὐγή νά σέ ξυπνοῦν τ' ἀηδόνια κιλαϊδώντας.*

Εἶναι ὥρα νά περάσουμε στὸν Διονύσιο Σολωμό. Ἦτανε εἴκοσι χρονῶν ὅταν, τό 1818, ἐπέστρεψε στή Ζάκυνθο ἀπὸ τίς σπουδές του στήν Ἰταλία, καί φαίνεται πὼς σύντομα, ἤδη πρὶν ἀπὸ τό '21, εἶχε ἀρχίσει νά ἀσκεῖται καί στήν ἐλληνική ποίηση. Ὅμως μέ τήν ἐπανάσταση παίρνει τὴν ἀπόφαση νά γίνεи ἑλληνας καί μόνο ἑλληνας ποιητής· αὐτό, ἐνῶ ἡ προσωπικὴ του γλώσσα, ἡ γλώσσα μέ τήν ὁποία ἀλληλογραφεῖ λόγου χάρι μέ τόν ἀδερφό του ἦταν, καί παρέμεινε, ἡ ἰταλική. Τό πόσο σημαντικὴ εἶναι ἡ παρουσία του γιὰ τὰ ἐλληνικά γράμματα δέν χρειάζεται θέβαια νά τό ἀναπτύξουμε· θά ἤθελα ὅμως νά θυμίσω πὼς ἐκτός ἀπὸ τόν Ὕμνο, τὴν Ὡδὴ στὸν θάνατο τοῦ Λόρδου

3. Βλ. Ἀλέξης Πολίτης, «Ἄγνωστα νεανικά ποιήματα τοῦ Τερτσέτη», *Πρακτικά τοῦ Ε' διεθνοῦς Πανιονίου συνεδρίου*, τ. 4, Ἀργοστόλι 1991, σ. 213-235.

Ἀλέξης Πολίτης

Μπάιρον, ἢ τό ἐπίγραμμα γιά τήν καταστροφή τῶν Ψαρῶν, ὁ Σολωμός συνθέτει ἐκεῖνα τά χρόνια —στά 1824 φαίνεται ὅτι ἄρχισε ἡ πρώτη ἐπεξεργασία— καί τόν *Λάμπρο*, πού τόν ἀπασχολεῖ μάλιστα πολύ περισσότερο. Ὁ *Λάμπρος* δέν ἔχει ἐθνικό περιεχόμενο· εἶναι ἕνα ποίημα ἐρωτικό, μέ ἔρωτες παράνομους ὡς τήν αἰμομιξία, μέ πάθη καί αὐτοκτονίες· ὅμως ὁ ἐπώνυμος ἥρωας, ὁ *Λάμπρος*, ἦταν καί κλέφτης. Ἡ γραμμή πού συναντήσαμε καί στόν *Δῆμο* τοῦ Τρικούπη: ἔρωτας, θάνατος, παλικοροσύνη· μόνο πού ἐδῶ βέβαια ἡ ποιητική ματιά ἀποκτᾷ θάθος, καί ἡ γλώσσα φανερώνει πράγματα πού μόνο ἡ ποίηση ξέρει νά φανερῶσει. Ὁ Σολωμός θά συνεχίσει νά ψάχνει δρόμους· ἡ *Γυναίκα τῆς Ζάκυθος* γράφεται κι αὐτή στά χρόνια τῆς ἐπανάστασης: ἕνας λόγος πεζός, ἀλλά ἔρρυθμος· ἀκόμα, τό πρῶτο σχεδίασμα τῶν *Ἐλεύθερων πολιορκημένων* — ἄς μήν ἀργοποροῦμε ὅμως στά γνωστά.

Ἐξίσου περιττό εἶναι, νομίζω, νά γίνει ἐδῶ λόγος γιά τόν Κάλθο. Εἶδαμε ὡς τώρα τρεῖς δρόμους ν' ἀνοίγουν — ὁ Τρικούπης, ὁ κύκλος τῆς Ζακύνθου μέ τό δημοτικό τραγούδι, ὁ Σολωμός— ὁ Κάλθος εἶναι ὁ τέταρτος. Ἴσως οἱ ὁδές του νά προσπαθοῦν νά ἐμβαθύνουν τόν δρόμο πού εἶχαν ἀρχίσει οἱ προεπαναστατικοί θοῦριοι, ὅπως δὲ ποτε στηρίζονται καί στήν ἰταλική ἐμπειρία⁴ — ὁ Κάλθος πρὶν ἀπό τήν ἐπανάσταση ἔγραφε στά ἰταλικά, ὅπως ὁ συμπατριώτης του Φόσκολος, μέ τόν ὁποῖο ἄλλωστε εἶχε στενό σύνδεσμο. Δέν ξέρουμε καλά τά βιογραφικά του· ὥστόσο καί ἡ θεματική καί ὁ τόνος δείχνουν ὅτι οἱ ὁδές προκύπτουν ἀπό τήν πατριωτική καί ἐπαναστατική ἔξαρση πού τοῦ δημιούργησε τό '21.

Ἐδῶ θά σταματήσω λίγο γιά νά ἐπισημάνω μία ἄλλη διάσταση τοῦ ποιητικοῦ φαινομένου. Ὡς τώρα εἶδαμε ποιητές μέ εὐρωπαϊκές ἐμπειρίες νά ἐπιχειροῦν νά ἐμπλουτίσουν τήν ἐλληνική ποίηση — ὅσο κι ἂν φαίνεται περίεργο ἀκόμα κι ἡ στροφή πρὸς τό δημοτικό τραγούδι στηρίζεται σέ ἀνάλογες εὐρωπαϊκές τάσεις. Ὅμως ἡ σύνδεση μέ τήν Εὐρώπη εἶναι ἀμφίδρομη· καί δέν εἶναι μόνο πνευματική. Μόλις ξεσπᾷ ἡ ἐξέγερση στή Μολδοβλαχία, ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης τυπώνει μιά προκήρυξη πρὸς τά εὐρωπαϊκά ἔθνη· τό ἴδιο ἀκριβῶς κάνει καί ὁ Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης τῇ δεύτερῃ ἢ τῇ τρίτῃ μέρῃ τῆς Ἐπανάστασης. Ἡ ἔννοια «ἀνεξάρτητο ἔθνος» εἶναι ἔννοια εὐρωπαϊκή, καί μάλιστα μοντέρνα, ἐπαναστατική, παιδί τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης. Οἱ Ἕλληνες ἔνιωθαν καλά ὅτι ἡ ἀνεξαρτησία σήμαινε περισσότερη σύνδεση μέ τήν Εὐρώπη.

Λοιπόν, Ἀπρίλιο τοῦ 1821 τυπώνεται στή Βιέννη ἡ πρώτη αὐτοτελὴς μετάφραση πού ἐγίνε ποτέ νεοελληνικῶν ποιημάτων σέ εὐρωπαϊκὴ γλώσσα. Πρόκειται γιά τά ποιήματα τοῦ Ἀθανάσιου Χριστόπουλου μεταφρασμένα στά γερμανικά ἀπὸ τόν Σερραῖο Ἀναστάσιο Παπᾶ· καί βέβαια ὁ Χριστόπουλος

4. Τό δεύτερο αὐτό στοιχεῖο τό ἔδειξε καλά ὁ Νάσος Βαγενάς, «Οἱ παραμορφώσεις τοῦ Κάλθου», π. *Τό Δέντρο*, τχ. 71-72, Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος 1992, σ. 123-139· βλ. καί Εὐριπίδης Γαργαντούδης, *Πολύτροπος ἁρμονία*, Ἠράκλειο 1995.

Ἡ νεοελληνική ποίηση σέ ἐπαναστατική περίοδο

ἐθεωρεῖτο ὁ καλύτερος ποιητής τῶν χρόνων του. Ἔτσι, μόλις ξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση ἕνας Ἕλληνας, γιός τοῦ γνωστοῦ γιά τήν πολεμική του δράση Ἐμμανουήλ Παπᾶ, κρίνει σκόπιμο νά παρουσιάσει τό πνευματικό πρόσωπο τῆς Ἑλλάδας. Δέν θά εἶναι ὁ μόνος. Λίγους μήνες ἀργότερα, Ἰανουάριο τοῦ 1822, ὁ Χριστόπουλος θά ξαναμεταφραστεῖ, ἀπό Γερμανό αὐτή τή φορά· ὡς τά 1831 θά ἐκδοθοῦν τρεῖς ἀκόμα μεταφράσεις του, οἱ δύο στά γαλλικά καί ἡ ἄλλη στά ἰταλικά⁵.

Ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ Ὕμνου τοῦ Σολωμοῦ γίνεται τέλη τοῦ 1824 στό Παρίσι μέ τή γαλλική μετάφραση στίς ἀντικριστές σελίδες, ἡ δεύτερη τό 1825 στό Μεσολόγγι μέ ἰταλική μετάφραση. Μιά ἀγγλική μετάφραση τῶν πρώτων στροφῶν εἶχε προηγηθεῖ· στά 1825 μεταφράζεται ὁλόκληρος⁶. Ἡ *Λύρα* τοῦ Κάλβου συνοδευόταν ἀπό ἑλληνογαλλικό γλωσσάρι, καί μεταφράστηκε τόν ἴδιο χρόνο στά γαλλικά, τά *Λυρικά* του κυκλοφόρησαν κι αὐτά μέ ἀντικριστή μετάφραση. Νομίζω πῶς δέν χρειάζεται νά ἐπιμείνω οὔτε νά σχολιάσω. Αὐτή ἡ ἐμμονή στίς μεταφράσεις, αὐτή ἡ προβολή τῶν πνευματικῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ στήν Εὐρώπη ἀξίζει νά ἐπισημανθεῖ.

Χρειάζεται ὡστόσο νά θυμηθοῦμε κάτι ἀκόμα. Στά 1824 κυκλοφορεῖ, σέ δύο τόμους, συνοδευμένη μέ γαλλική εἰσαγωγή καί μετάφραση, ἡ πρώτη ἔκδοση ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Τόν ἄλλο χρόνο θά γνωρίσει δύο γερμανικές μεταφράσεις, μία ἀγγλική καί μία ἐπιτομή τῆς στά ρωσικά. Παρόμοιες ἐκδόσεις θά κυκλοφορήσουν τό 1826 στήν Ἀγγλία καί τό 1827 στή Γερμανία⁷: οἱ Εὐρωπαῖοι ἐνδιαφέρονται νά γνωρίσουν καί τή «λαϊκή», ὅπως τήν ὀνόμαζαν, νεοελληνική ποίηση. Παράλληλα θά ἐκδηλωθεῖ ἕνα ἔντονο ἐνδιαφέρον γιά τήν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας⁸ — ἀλλά εἶναι ὥρα νά γυρίσουμε στίς ποιητικές πράξεις τῶν Νεοελλήνων.

5. Λάμπρος Μυγδάλης, «Οἱ πρῶτες γερμανικές μεταφράσεις ποιημάτων τοῦ Ἀθ. Χριστοπούλου (1821, 1822)», π. *Μακεδονικά*, τ. 17, 1977, σ. 194-210· Δημ. Σ. Γκίνης, «Μιά ἄγνωστη μετάφραση τοῦ Χριστοπούλου στά ἰταλικά», π. *Ὁ Βιβλιόφιλος*, τ. 6, 1952, σ. 90-91. Ἡ μία γαλλική μετάφραση εἶναι τοῦ 1826, ὅπου συνεκδίδεται μέ τόν Κάλβο· ἡ ἄλλη τοῦ Γεώργιου Θεοχαρόπουλου: *Poésies lyriques de l'Anacréon moderne Athanase Christopoulos*, Στρασβοῦργο 1831.

6. Βλ. τή συγκεντρωτική μελέτη τοῦ Ντίνου Χριστιανόπουλου, «Οἱ μεταφράσεις τοῦ Ὕμνου εἰς τήν ἐλευθερίαν τοῦ Σολωμοῦ», στόν τόμο *Ἀφιέρωμα στόν καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 99-143.

7. Βλ. τά λήμματα 507, 707, 826-27, 828, 841, 856, 1171, 1273-74 τοῦ Loukia Droulia, *Philhellénisme. Répertoire bibliographique*, Ἀθήνα 1974. Πολλά τραγοῦδια τῆς συλλογῆς τοῦ Φοριέλ ἔχουν ἀνθολογηθεῖ σέ ποικίλες συλλογικές παρουσιάσεις, ἀλμανάκ, κ.ἀ.: τό εὐρετήριο τῆς Λ. Δρούλια στό λήμμα Fauriel ἀποτελεῖ μία πρώτη συναγωγή, ἀλλά τό ὑλικό εἶναι πολύ πλουσιότερο.

8. Τό πιό χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι τό *Cours de littérature grecque moderne* τοῦ Ἰάκ. Ρίζου Νερουλοῦ, Γενέθῃ 1827, ²1828 (μεταφράστηκε καί στά γερμανικά καί τά ὁλλανδικά). Παρόμοιο περιεχόμενο εἶχε καί ἡ *Leukothea* τοῦ Carl Iken, τ. I-II, Λιψία 1825· ἀλλά τό ἐνδιαφέρον ἀνιχνεύεται σέ πολλά σκόρπια δημοσιεύματα.

Ἀλέξης Πολίτης

Ὡς τώρα ὁ λόγος ἦταν γιὰ περιπτώσεις ἐξαιρετικές· Σολωμός, Κάλβος, ἀκόμα κι ὁ Τρικούπης, ὁ Τερτσέτης ἢ ὁ Πελεκάσης, πού ἄφηναν τήν πεπατημένη κι ἀναζητοῦσαν πρωτόγνωρα μονοπάτια. Μιά ἐπανάσταση δέν γίνεται ὡστόσο ἀπό ἡγέτες μόνο· ἡ ἀξία της θρίσκεται στίς ἀλλαγές πού ἀποδέχονται οἱ μέσοι ὅροι, στήν ἀλλαγὴ τοῦ κλίματος. Θά προσπαθῶ λοιπόν νά ἐπικεντρώσω τό ἐνδιαφέρον σέ τρία δείγματα: μέσος ὅρος ποιητῶν, πρῶτον· κοινό, δεύτερον· διάμεσος ποίησης καί κοινού, δηλαδή κριτική, τρίτον· δέν εἶναι βέβαια εὐκολο νά ὀρίσουμε τί εἶναι μέσος ὅρος στήν ποίηση, οὔτε διαθέτουμε ἐπαρκῆ στοιχεῖα γιὰ νά σταθμίσουμε κατὰ γράμμα τό γούστο τοῦ κοινού· ὥστε ἀναγκαστικά τὰ ὅσα θά ἀναφερθοῦν ἐδῶ θά ἔχουν ἐνδεικτικό καί μόνο χαρακτήρα.

Ὁ μέσος ὅρος τῶν ποιητῶν, λοιπόν. Θά σταθῶ σχεδόν ἀποκλειστικά σέ μιὰ ὁμάδα πού ὀνομάζουμε «φαναριῶτες», ἐπειδὴ καί προεπαναστατικά ἡ γραπτὴ καλλιέργεια τῆς ποίησης αὐτοῦς τοὺς φαναριώτες εἶχε γιὰ κορμό της. Ὅ,τι παρατηροῦμε σάν γενικὴ ροπὴ εἶναι ἡ ἐγκατάλειψη τῆς εὐθυμης στάσης καί ἡ προσπάθεια νά δημιουργηθεῖ μιὰ ὑψηλὴ ποίηση μέ βάση τοὺς θούριους. Τό χαρακτηριστικότερο παράδειγμα εἶναι ὁ Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλός, μέ τὴν Ἰωδὴ εἰς τοὺς Ἑλληνας, πού ἄρχισε νά δημοσιεύεται τό 1824 στὰ *Ἑλληνικά Χρονικά*, τὴν ἐφημερίδα τοῦ Μεσολογγίου⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, καί γιὰ τὴν προσπάθεια νά ἀποκτήσει ὕψος ὁ λόγος του, καί γιὰ τὴν παταγώδη ἀποτυχία του. Ὅμως αὐτὴ ἡ ἀποτυχία εἶναι ἀκριθῶς πού μᾶς ἐνδιαφέρει, γιατί φανερώνει καλύτερα ἀπὸ ὅ,τι ἄλλο τοὺς δύσκολους στόχους πού εἶχε θέσει ὁ ποιητής, τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴ θούληση καί τίς δυνατότητές του· ἤθελε, προσπαθοῦσε νά ξεπεράσει τὸν ἑαυτό του· αὐτὸ δηλώνει ἐπαναστατικὴ διάθεση.

Τό ἐπόμενο παράδειγμα εἶναι πιὸ χαμηλὸν τόνων. Ἐνας Δημήτριος Μουρούζης, γιὰ τὸν ὁποῖο σχεδόν τίποτε δέν γνωρίζουμε, παρὰ μόνο πὼς ἀνήκε στὴ μεγάλη ἐκείνη φαναριώτικη οἰκογένεια, τυπῶναι τό 1825 στὸ Παρίσι ἓνα μικρὸ φυλλάδιο, *Ποιητικαὶ μελέται*. Ὁ τίτλος ἀπηχεῖ τὴ διάσημη ἤδη συλλογὴ τοῦ Λαμαρτίνου πού εἶχε κυκλοφορήσει πρὶν πέντε χρόνια· τό περιεχόμενον ἀπηχεῖ, ρητὰ καί συνειδητὰ, κάποιες στροφές ἀπὸ τὸν Ὕμνον τοῦ Σολωμοῦ. Δέν πέρασε λοιπόν ἀπαρατήρητο ἀπὸ τοὺς ὁμότεχνους του τό σολωμικό ἐπίτευγμα· ἀμέσως μόλις κυκλοφόρησε ἄρχισε νά ἐπηρεάζεται.

9. Σέ συνέχειες στὰ φ. 76, 79, 84, 89, ἀπὸ τίς 17 Σεπτεμβρίου ὡς τὴν 1η Νοεμβρίου 1824, χωρὶς νά ὀλοκληρωθεῖ (φθάνει ὡς τὴν 39η στροφή): προφανῶς γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν δέν τό περιέλαβε ἡ Αἶκατ. Κουμαριανοῦ στήν εὐρύτατη ἀνθολογία τῆς ἐφημερίδας, *Ὁ Τύπος στὸν Ἀγῶνα*, τ. Β', Ἀθήνα 1971. Ὁλόκληρο τό ποίημα (65 στροφές) δημοσιεύτηκε στὸ συμπληματικό ἔργο τῶν D. A. Schott καί M. Mebold, *Taschenbuch für Freunde der Geschichte des griechischen Volkes älterer und neuerer Zeit*, τ. II, Χαϊδελέβερν 1824, σ. 330-352 (ὅπου καί γερμανικὴ μετάφραση). Ἀναδημοσιεύτηκε στὸ Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλός, *Ἀνέκδοτα ποιήματα*, Ἐπιμ. Μ^ς de Queux de Saint-Hilaire, Παρίσι 1876, σ. 43-50.

Ἡ νεοελληνικὴ ποίηση σέ ἐπαναστατικὴ περίοδο

Ἄλλο παράδειγμα δέν θ' ἀναφέρω. Ὅμως ὅλοι οἱ ποιητές πού ἀπάρτιζαν τόν φαναριώτικο κύκλο, καθὼς καὶ ὅλοι ἐκεῖνοι πού ἀντλοῦσαν τό φῶς τους ἀπὸ τὴ λάμψη τοῦ Κοραῆ, στρέφονται πρὸς τοὺς θούριους κυρίως, καὶ τό ποιητικὸ τοπίο τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἀλλάζει ριζικά. Δέν ἔχει νόημα νά ἀναφέρουμε ὀνόματα, ἂν καὶ γινώμαστε ἔτσι ἄδικοι πρὸς τόν Στέφανο Κανέλο, ἢ τόν Νικόλαο Πίγκολο, ἢ τόν Δημήτριο Σχινᾶ, ἢ καὶ ἄλλους: ὅμως αὕτὴ εἶναι ἡ πικρὴ μοῖρα τῶν δευτεραγωνιστῶν, νά ἀναλώνονται καὶ νά ξεχνιοῦνται.

Τό κοινό τώρα. Ὁ δείκτης πού μπορεῖ νά καταγράψει μιάν ἀλλαγὴ στό φιλολογικὸ γοῦστο εἶναι, νομίζω, ἡ διάδοση τῶν θουρίων. Δέν μιλήσαμε καθόλου γι' αὐτοὺς, καὶ δέν τοὺς συναριθμῶ ἀνάμεσα στὰ γνωστά εἶδη. Ὅλοι ξέρουμε βέβαια τό «Ὡς πότε παλικάρια» — πού ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μορφῆς ὥστόσο εἶναι ὁ πιὸ παραδοσιακὸς θούριος. Οἱ ἄλλοι, οἱ μεταγενέστεροι, νεοτερίζουν ἐντυπωσιακὰ στό μέτρο, στὴ μορφὴ, στὴ γλῶσσα: τόσο πού θά νομίζαμε, δικαίως, πῶς ἦταν ἀκατανόητοι στό πλατὺ κοινό:

*Ἄγριος τίγρις, δεινὸν θηρίον,
Τούρκων σουλτάνος, εὐνούχων θρέμμα,
ροφᾷ μέ λύσσαν γραικικὸν αἷμα,
αἷμα γερόντων, ἀνδρῶν, νηπίων.*

ἢ:

*Ἕλληνες πατριῶται
ἀνδρεῖοι στρατιῶται,
ἢ τάν ἢ ἐπὶ τάν.
Ὡς λέοντες ὀρμάτε,
ἐν τῷ πυρὶ πηδᾶτε,
νικᾶν ἢ τελευτᾶν.¹⁰*

«Εἶδαμε τό ὄφελος ὅπου ἐκάμετε μέ τὰ φῶτα σας εἰς τὴν ἐπανάσταση τῆς Ἑλλάδας» ἀκούσαμε ποιητάδες ἀνόητους, πού ἤθελαν νά ἀθανατίσουν τοὺς ἥρωες καὶ οἱ παινεμένοι ἥρωες δέν ἐκαταλάβαιναν λέξη», γράφει ὁ Σολωμός στὸν *Διάλογο*. Ὅμως αὐτὰ τὰ δυσνόητα, τὰ σχεδὸν ἀκατανόητα λόγια τῶν θουρίων, συχνά σέ ρυθμοὺς ἀσυνήθιστους γιὰ τό ἐλληνικὸ ἀφτί, γίνονταν φαίνεται δεκτὰ μέ ἀπίστευτο ἐνθουσιασμό· θά περιοριστῶ σέ δύο μόνο ἀπὸ τίς πολλές μαρτυρίες πού διαθέτουμε:

10. Τό πρῶτο τετράστιχο εἶναι τό ἀρχικὸ τῆς Ὡδῆς τοῦ Ἰακωβάκη Ρίζου Νερουλοῦ, ὁ.π. Τό δεύτερο εἶναι τό «ἐπιμελώδημα», τό ρεφρέν δηλαδὴ ἐνός θουρίου τοῦ Μανουὴλ Βερνάρδου· δημοσιεύθηκε σὸ ἐπαναστατικὸ φυλλάδιο πού τύπωσε ὁ ἴδιος σὸ Ἰάσι μᾶλλον κατὰ τὰ γεγονότα τῆς Μολδοβλαχίας *Ἄσματα καὶ πονημάτια διαφόρων, Ἐν Κοσμοπόλει*· βλ. τὴν ἐπανεκδόση ἀπὸ τόν Nestor Camariano, Βουκουρέστι 1966, σ. 46. Ὁ θούριος αὐτός περιελήφθηκε πολὺ ἀργότερα καὶ στὴν *Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία* τοῦ Ἀνέστη Κωνσταντινίδη (χρησιμοποιοῦ τὴν ἐκδόση τοῦ 1892, σ. 106).

Ἀλέξης Πολίτης

1821, Τριπολιτσά: ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης, πού μόλις ἔχει φτάσει ἐκεῖ, προσκαλεῖ διάφορους στρατιωτικούς καί φιλέλληνες. Ἀφηγεῖται ὁ Μάξιμος Raybaud, γάλλος ἀξιωματικός: *Μόλις καθήσαμε βλέπουμε νά ἀποθέτουν σέ μιά γωνιά τῆς κάμαρας ἕναν σακάτη· τὰ πόδια του ἦταν κομμένα σύρριζα στόν κορμό — ἕναν ἄνθρωπο ἀποτρόπαια παραμορφωμένο. Τόν κοιτάζαμε. Καί ξαφνικά ἀκούμε νά βγαίνει ἀπό τό στήθος αὐτοῦ τοῦ ἀνεπανάληπτου Τυρταίου μιά βροντερή καί πλούσια φωνή. Τραγουδοῦσε τὰ κατορθώματα τῶν ἀγωνιστῶν πού δόξασαν τήν ἀρχή αὐτοῦ τοῦ πολέμου. Λυπόμουν πού δέν μπορούσα νά καταλάβω καί νά ἐκτιμῶσω τούς στίχους· μπορῶ ὅμως νά βεβαιώσω γιά τήν δύναμη τῶν πνευμόνων τοῦ ἀνάπηρου βάρδου.*

1822, Ναβαρίνο. Ἡ σκηνή στό καφενεῖο τοῦ χωριοῦ· ἕνας Οὐγγρος ἐθέλον- τῆς παίζει στό βιολί τό «Τραγοῦδι τῆς ἐλευθερίας». Ἀφηγεῖται ἕνας γερμα- νός φιλέλληνας: *Οἱ Ἕλληνες τό τραγουδοῦσαν συχνά κλαίγοντας καί βρον- τοφωνάζοντας. Μόλις ὁ Οὐγγρος ἄρχισε νά παίζει τόν σκοπό τοῦ τραγου- διοῦ, τό καφενεῖο μεταμορφώθηκε σέ φρενοκομεῖο, ὅπου ὁ κάθε τρελός κιν- δύνευε ἀπό τήν παραφροσύνη τοῦ ἄλλου. Εἶναι ἀδύνατο νά περιγράψω τό πανδαιμόνιο. Λές καί ξαφνικά οἱ Ἕλληνες ἐγίναν τύφλα στό μεθύσι. Στριφο- γύριζαν, κυλιόνταν καταγῆς, οὐρλιαζαν, ἀλάλαζαν μέ γουρλωμένα μάτια, κι ἄδειαζαν γύρω τίς πιστόλες τους ἀδιαφορώντας πού πήγαιναν τὰ βόλια¹¹.*

Αὐτά ὅλα δέν μπορούμε νά τά ἐννοήσουμε παρά ἂν δεχτοῦμε πώς τό κοι- νό ἦταν ἔτοιμο νά μετακινηθεῖ ἀπό αἰσθητικές προτιμήσεις αἰώνων, ἀπό τήν αἰσθητική ἃς ποῦμε τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Προφανώς, προκειμένου νά ἐνστερνιστεῖ τό πολιτικό, τό ἐπαναστατικό νόημα τῶν θουρίων, τό κοινό βρέθηκε πρόθυμο νά ἀποδεχθεῖ καί τό μορφολογικά διαφορετικό. Οἱ συντα- ρακτικές λοιπόν ἀλλαγές στήν κορυφή συμβάδιζαν μέ αἰσθητικές ἀνακατα- τάξεις στή βάση· κι αὐτά συμβαίνουν μονάχα σέ ἐπαναστατικές περιόδους.

Τρίτος δείκτης, ἡ κριτική. Πρῶτα κάποιο σχόλιο προκαταρκτικό· ἡ ἀπλή παρουσία κριτικοῦ λόγου φανερώνει ἀπό μόνη της μιάν αἰσθητική ώριμότη- τα. Ἐμμετρος ποιητικός λόγος πάντα ὑπάρχει· ἡ κριτική δηλώνει δευτε- ροβάθμιο ἐπίπεδο αἰσθητικῆς καλλιέργειας. Καί στά χρόνια τῆς ἐπανάστα- σης ἐμφανίζονται γιά πρώτη φορά, ὅσο ξέρω, κείμενα καθαρῆς λογοτε- χνικῆς κριτικῆς. Ἐνα εἶναι ἡ ἀνάλυση τοῦ σολωμικοῦ Ὕμνου, πού μέ τά ἀρχικά Σ.Τ., δηλαδή Σπυρίδων Τρικούπης, δημοσιεύτηκε στό φύλλο τῆς 21ης Ὀκτωβρίου 1825 τῆς *Γενικῆς Ἐφημερίδος τῆς Ἑλλάδος*. Λίγες μέρες ἀρ- γότερα, στίς 11 Νοεμβρίου τοῦ ἴδιου χρόνου, μιά δεύτερη κριτική, τό ἴδιο θερμή, γραμμένη ἀπό τόν ἀθηναῖο Γεώργιο Ψύλλα, περιλαμβάνεται στίς στήλες τῆς *Ἐφημερίδος τῶν Ἀθηνῶν*. Καί πάλι τά παραδείγματά μου εἶναι ἐπιλεκτικά.

11. Βλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν οἱ ξένοι τήν Ἑλλάδα τοῦ '21*, Ἀθήνα 1979, σ. 289 καί 243. Γιά κάποιες ἀκόμα πληροφορίες, Ἀλέξης Πολίτης, «Ἡ διάδοση τῶν ἐπαναστατικῶν θουρίων», π. *Διαβάζω*, τχ. 235, Μάρτιος 1990, σ. 66-70.

Ἡ νεοελληνική ποίηση σέ ἐπαναστατική περίοδο

Φθάνουμε πρὸς τὸ τέλος τοῦ Ἀγῶνα. Ὅμως τὴν ὥρα πού ἡ ἐπαναστατική τροχιά διένυε τὸ τελευταῖο της στάδιο, στὰ χρόνια τῆς ἀντίστασης στίς κυβερνητικές αὐθαιρεσίες τοῦ Καποδίστρια, νέοι ποιητές, ἔφηβοι στὰ χρόνια πού ξέσπασε ὁ Ἀγῶνας, νεαροὶ στὸ κλείσιμό του, δοκιμάζουν καὶ πάλι καινούριους ὁλότελα δρόμους. Ὁ Ἀλέξανδρος Σούτσος, ὁ ἀδελφός του Παναγιώτης, ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, φαναριώτες καὶ οἱ τρεῖς, ἀπὸ γερές ἀριστοκρατικές οἰκογένειες, καὶ μέ σπουδές πρόσφατες στὰ μεγάλα πνευματικά κέντρα τῆς Εὐρώπης, ὁραματίζονται κόσμους διαφορετικούς, φέρνουν στὴν Ἑλλάδα τὴν τελευταία λέξη τῆς λογοτεχνικῆς πρωτοπορίας, τὸν ἄκρατο ρομαντισμό. Ὁ Ὀδοιπόρος τοῦ Παναγιώτη Σούτσου καὶ ὁ *Δῆμος καὶ Ἑλένη* τυπώνονται σχεδὸν ταυτόχρονα στὸ Ναύπλιο, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1831. Ἐρως, θάνατος, παλικαροσύνη εἶναι ὁ καμβάς τους, ἀλλὰ ἡ ὕφανση εἶναι πιά διαφορετική. Καταστάσεις ἀπίθανες, πάθη ὑπέρμετρα, ὀρίζοντας σκοτεινός, φαντάσματα, αὐτοκτονίες, ἀλλὰ καὶ ποίηση, λυρισμός, δεξιότητα στὸν χειρισμὸ τῆς γλώσσας, κάπου κάπου καὶ χάρη: ἀνάμικτες ἀρετές καὶ ἐλαττώματα, ὅπως σ' ὅλη τὴν ποίηση τῆ ρομαντικῆς.

Μέ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Ὁθωνα ἡ ἐπανάσταση τελειώνει· τὸ νερό, πού χρόνια τώρα πλημμυροῦσε ἀπὸ παντοῦ, μπαίνει ἐφεξῆς στὸ αὐλάκι. Δέν κρίνω· διαπιστώνω, κι ὕστερα προσπαθῶ νὰ ἐννοήσω. Ὁ Κάλβος, γιὰ λόγους πού δέν τοὺς γνωρίζουμε, ἔσβησε ὀλοκληρωτικά· κανένας δέν βρέθηκε νὰ συνεχίσει τὸν δρόμο του. Στὴν ἴδια πόλη, στὴν Κέρκυρα, ὁ Σολωμός, ὅσο βάθαινε στὴν οὐσία τῆς ποίησης τόσο ἀπομονώνονταν, τόσο περισσότερο αὐτοαποκλειόταν ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ κοινωνία· ἄγωνα ἔμεινε κι ἡ δική του προσπάθεια γιὰ τοὺς συγκαιρινούς του. Ὁ Σπυρίδων Τρικούπης στρέφεται πρὸς τὴν πολιτική κι ἐγκαταλείπει τὰ πεδία τῆς ποίησης καὶ τῆς κριτικῆς. Ὁ κύκλος τῆς Ζακύνθου σῶπασε, καὶ σῶπασε γιατί ὁ Σολωμός μέ τὴν αὐστηρή του κριτικὴ ἀποδοκίμασε τὸν Τερτσέτη — αὐτά, στὰ 1833 — πού ἔκρυβε βαθιά τὰ χειρόγρατά του¹². Ἔτσι ἕνας δρόμος ἀπλοϊκός, πού θὰ ἔφερνε στὸ προσκήνιο μιὰ ποίηση κάπως ρηχὴ καὶ εὐκόλη, μὰ στηριγμένη στίς γερές ρίζες τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, κατέληξε ἐπίσης σέ ἀδιέξοδο.

Ζωντανὴ ἔμεινε μονάχα ἡ τελευταία πρόταση, ὁ παθητικὸς ρομαντισμός. Ὅμως, ὅσο περνοῦσαν τὰ χρόνια, τόσο τὸ πάθος χανόταν καὶ στὴ θέση του ἔμπαινε ὁ νεοκλασικισμός· ἡ καθαρεύουσα, πού στὴν πρώτη της ὁρμὴ ἀπε-

12. Ἀναφέρομαι στὸ πολὺ γνωστὸ γράμμα τοῦ Σολωμοῦ πρὸς τὸν Τερτσέτη, βλ. Ἀπαντα, Ἐπιμ. Λίνος Πολίτης, τ. Γ', Ἀλληλογραφία, Ἀθήνα 1991, σ. 251-257. Ὁ Τερτσέτης ἄργησε πολὺ νὰ ξαναδημοσιέψει ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ τὸ γράμμα· ὡστόσο κάποια ποιήματά του πέρασαν ἀνώνυμα σέ ἀνθολογίες ἄλλων (στὴν Ἀνθολογία τοῦ Κορομηλα, Ἀθήνα 1835) καὶ στὴν δική του —ἐξίσου ἀνώνυμη— Ἀπλὴ γλώσσα, Ἀθήνα 1847. Φρόντισε ἐπίσης νὰ σταλοῦν, πάντα χωρὶς ἀναγραφὴ ὀνόματος, ὀρισμένα ποιήματα δικά του καὶ τοῦ Πελεκάση στὰ χέρια τοῦ Φοριέλ· βλ. Ἀλ. Πολίτης, Ἀγνωστα νεανικά ποιήματα τοῦ Τερτσέτη, ὁ.π.

Ἀλέξης Πολίτης

λευθέρωνε γλωσσικές δυνάμεις, κατέληξε στυφή, άπλή έπιδειξιομανία, ύποκατάστατο ύφους, άσκηση ρητορική.

Δέν ήταν μόνο στήν ποίηση πού χάθηκε ή έπαναστατική όρμή· όσο προχωρούσε ό 19ος αιώνας, τό ιδεολογικό κλίμα σκλήραινε. Συνήθως έπιρρίπτουμε εύθύνες στους Βαβαρούς, στόν Όθωνα, στους ξένους ή —σπανιότερα— στους δικούς μας. Δέν νομίζω πώς είναι έτσι τά πράγματα· άν θέλουμε νά καταλάβουμε τήν επανάσταση του '21, άν θέλουμε νά καταλάβουμε τή λογική κάθε επαναστατικής περιόδου, πρέπει νά δοϋμε πώς ή επαναστατική ένταση δέν είχε ποτέ της διάρκεια στόν χρόνο. Δουλειά κάθε επανάστασης είναι οί ριζοσπαστικές προτάσεις· εύθύνη τών κατοπινών είναι νά γονιμοποιήσουν ό,τι μπορούν. Άν δέν τό κάνουν αυτοί, οί προτάσεις θά μείνουν, θά-ρος στόν ώμο τών επόμενων γενεών.

Ἀλέξης Πολίτης

Ἡ συζυγική ζωή ἐν Ἑλλάδι:

γιά τήν κωμωδία «Τῶν γερόντων τό μάθημα»
καί τόν συγγραφέα της

Τό θεατρικό κείμενο πού θά παρουσιάσω πολύ συνοπτικά, κυκλοφόρησε δύο φορές τυπωμένο σέ βιβλίο, τό 1861 καί 1863, καί τίς δύο φορές ἀνώνυμα, παίχτηκε σέ κάποια ἐρασιτεχνική παράσταση, ἀλλά γενικά δέν ἀξιοποιήθηκε στήν ἐλληνική σκηνή, οὔτε κίνησε τήν περιέργεια τῶν ἐρευνητῶν.

Ὡστόσο, παρά τίς δραματουργικές του ἀδυναμίες —κοινές καί σέ ἄλλα νεοελληνικά θεατρικά κείμενα τοῦ 19ου αἰώνα—, τό ἔργο εἶναι ἀπό πολλές ἀπόψεις ἄξιο προσοχῆς, καί ὡς πρός τή σύνθεσή του καί γιά τά θέματα πού θίγονται σ' αὐτό. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ περίπτωση τοῦ συγγραφέα τῆς κωμωδίας, τοῦ ὁποῖου τή μορφή μπορούμε τώρα νά τή διακρίνουμε καλύτερα καί, ὡς ἕνα θαυμάσιό, νά τήν ἀποκαταστήσουμε χάρις σέ συμπληρωματικά στοιχεῖα πού πρόσφατα ἐντοπίστηκαν. Σέ συνδυασμό μέ τό ὑπόλοιπο λογοτεχνικό του ἔργο, ἡ κωμωδία ἐπιβεβαιώνει τήν ἐντονη κριτική διάθεση τοῦ συγγραφέα ἀπέναντι στήν ἐλληνική πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς του.

Ἡ τρίπρακτη κωμωδία *Τῶν γερόντων τό μάθημα* πρωτοκυκλοφόρησε στήν Κωνσταντινούπολη τό 1861. Στή σελίδα τίτλου ὁ συγγραφέας κρύβεται πίσω ἀπό τά ἀρχικά Χ.Σ. Λίγο ἀργότερα τό ἔργο, μέ κάποιες τροποποιήσεις, ξανατυπώνεται, αὐτή τή φορά στή Βραῖλα, τό 1863 (1864 στό ἐξώφυλλο), καί ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ τώρα τά ἀρχικά Χ.Δ.¹ Ἡ ἔκδοση καί ἡ ἐπανέκδοση δέν φαίνεται νά προκάλεσαν κάποια σχόλια ἢ ἀντιδράσεις στόν τύπο, φαινόμενο συνηθισμένο ἐκεῖνα τά χρόνια.

Τήν ἴδια μοίρα, δηλαδή τήν ἴδια βουβή ὑποδοχή, ἔμελλε νά ἔχει καί ἕνα ἄλλο κείμενο, πού κυκλοφόρησε ἐπίσης στή Βραῖλα, τό 1870. Τό βιβλίο *Ἡ στρατιωτική ζωή ἐν Ἑλλάδι*, μέ ὑπότιτλο: «Χειρόγραφον Ἑλλήνος ὑπαξιωμα-

1. *Τῶν γερόντων τό μάθημα*, Κωμωδία, Εἰς πράξεις τρεῖς, ὑπό Χ.Δ., Ἔκδοσις δευτέρα (τροποποιηθεῖσα), Ἐν Ἰθραῖλα, Ἐκ τοῦ τυπογραφείου «Ἡ Ἑνωσις», 1863. Ἡ πρώτη ἔκδοση εἶναι δυσεύρετη. Ἀντίτυπα τῆς δεύτερης ἔκδοσης θρίσκονται στή Βιβλιοθήκη τοῦ Ε.Λ.Ι.Α. καί στή Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

Δημήτρης Σπάθης

τικού έκδιδόμενον υπό Χ. Δημοπούλου», χρειάστηκε νά περιμένει πολλές δεκαετίες πρίν έκτιμηθεῖ καί ἀξιολογηθεῖ σωστά, χάρις στήν ὀξυδέρκεια τοῦ Κ. Θ. Δημαρά. Τό αὐτοβιογραφικό ἀφήγημα τοῦ ἑλληνοῦ ὑπαξιωματικοῦ βρῆκε τή θέση πού τοῦ ἄξιζε στήν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας, παρέμενε ὅμως ἀνοιχτό τό πρόβλημα τῆς πατρότητας τοῦ πεζογραφήματος. Ὁ ἴδιος ὁ Δημαράς εἶχε διατυπώσει τήν ὑπόθεση πῶς συγγραφέας μπορεῖ νά εἶναι ὁ ἐμφανιζόμενος ὡς ἐκδότης Χ. Δημόπουλος. Ἐπίσης, ὡς πιθανότητα (μᾶλλον παρά ὡς βεβαιότητα) εἶχε ἀντιμετωπιστεῖ ἡ σχέση τοῦ ἐκδότη μέ τό κείμενο τῆς κωμωδίας *Τῶν γερόντων τό μάθημα*, ἀφοῦ συνέπιπταν τά ἀρχικά τοῦ ὀνόματος (Χ.Δ.) καί ὁ τόπος ἐκδοσης².

Ἐφτασε ὅμως τό πλήρωμα τοῦ χρόνου γιά νά λυθεῖ τό αἰνίγμα. Τό ἐγγείρημα ἀνέλαβε καί πραγματοποίησε ὑποδειγματικά ὁ Παναγιώτης Μουλλάς, ὕστερα ἀπό ἀναψηλάφηση τῆς ὅλης ὑπόθεσης, μέ νέα στοιχεῖα πού ἐντόπισε καί τή διασταύρωσή τους μέ ὅσα γνωστά διαθέταμε. Τά συμπεράσματα συνοψίζονται στήν ἀνακοίνωσή του μέ τίτλο «Ἐνας γνωστός ἄγνωστος: Ὁ συγγραφέας τῆς *Στρατιωτικῆς Ζωῆς ἐν Ἑλλάδι*»³.

Δέν θά ἐπαναλάβω ἐδῶ τή συλλογιστική καί ὅλα τά ἐπιχειρήματα πού τόσο γλαφυρά καί συναρπαστικά ἀναπτύσσονται στό δημοσίευμα τοῦ Π. Μουλλά καί στηρίζουν μιά ἀπόλυτα πειστική πρόταση. Ἐπιλέγω καί καταγράφω ὅ,τι εἶναι ἀπαραίτητο γιά τήν προσέγγιση καί τήν ἀξιολόγηση τῆς κωμωδίας, πού θά μᾶς ἀπασχολήσει.

Συγγραφέας τῆς *Στρατιωτικῆς ζωῆς ἐν Ἑλλάδι* εἶναι ὄντως ὁ Χαρίλαος Δημόπουλος, ἐγκατεστημένος ἀπό τό 1863 στή Βραῖλα, ὅπου διορίστηκε καθηγητής τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στό δημόσιο σχολεῖο. Δέν φαίνεται νά μετακινήθηκε ἀπό τήν πόλη αὐτή ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς του. Ἐδῶ ἀναδείχθηκε καί ὑπηρέτησε διευθυντής τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Ἀρρένων ἀπό τό 1878 καί μετά. Ὅσο ὅμως αὐτή ἡ μακρά περίοδος κύλησε, ὅπως φαίνεται, εἰρηνικά, ἄλλο τόσο πολυτάραχος καί περιπετειώδης ἦταν ὁ προηγούμενος, ὁ νεανικός του βίος. Ἐκεῖνες οἱ περιπέτειες, πού μέ τίς πλούσιες ἐμπειρίες τους σημάδεψαν τό δημιουργικό του ἔργο, τοῦ ἐπέβαλαν, πότε γιά τόν ἕνα, πότε γιά τόν ἄλλο λόγο, νά ἀλλάξει ἀρκετές φορές τό ὄνομά του.

Γιατί τό πραγματικό ὄνομα τοῦ συγγραφέα μας εἶναι Χρηστάκης Δημητρίου Σκόρδος. Κωνσταντινουπολίτης, καταγόμενος ἀπό ἡπειρώτες γονεῖς, σπούδασε στήν Ἐμπορική Σχολή τῆς Χάλκης καί στήν Πατριαρχική Ἀκαδημία. Στόν Κριμαϊκό πόλεμο βρέθηκε διερμηνέας στόν ἀγγλικό στρατό καί ἔζησε τήν πολιορκία τῆς Σεβαστούπολης. Ἐπιστρέφει στήν Πόλη, ἀλλά ἡ δίψα τῆς περιπέτειας καί ὁ μαγνήτης τοῦ ἐλεύθερου Ἑλληνικοῦ βασιλείου δέν

2. Ὅλες οἱ παλαιότερες πληροφορίες, μαζί μέ πληρέστατη ἀνάλυση γιά τό ἀφήγημα, εἶναι συγκεντρωμένες ἀπό τόν Mario Vitti στήν εἰσαγωγική του μελέτη γιά τήν ἐκδοση *Ἡ Στρατιωτική ζωή ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1977.

3. Δημοσιεύεται στό π. *Γράμματα καί Τέχνες*, ἀρ. 76, Ἰανουάριος-Μάρτιος 1996.

τόν αφήνουν νά ἡσυχάσει. Δραπετεύει ἀπό τό σπίτι του καί ἔρχεται στήν Ἀθήνα νά ὑπηρετήσῃ ἐθελοντής στό στρατό. Κατατάσσεται ὁμως, ὄχι μέ τό πραγματικό του ὄνομα, ἀλλά μέ τό ψευδώνυμο Ἑρρίκος Σκράδος. Μέ τό ἴδιο ψευδώνυμο δημοσιεύει στήν Ἀθήνα, τό 1858, τήν πρώτη του λογοτεχνική δοκιμή, μιά μετάφραση γαλλικοῦ μυθιστορήματος. Μετά τό αἴσιο τέλος τῆς ἐλλαδικῆς του περιπέτειας, ἐπιστρέφει στήν Πόλη γύρω στό 1860. Ἐδῶ ὁ πειρασμός (θά δοῦμε παρακάτω ποιός) τόν σπρώχνει νά γράψῃ ἕνα πρωτό-τυπο θεατρικό ἔργο, λίγο ἀκατάστατο στή σύνθεσή του, ἀλλά καί αἰχμηρό στή σατιρική του διάθεση. Δέν ἀποφασίζει νά συνδέσῃ τό ὄνομά του μέ τό τόλμημα αὐτό· ταλαντευόμενος, χρησιμοποιεῖ τά ἀρχικά Χ.Σ. (= Σκόρδος), πού στήν ἐπανεκδόση τοῦ 1863 μετατρέπονται σέ Χ.Δ.

Τό 1863 εἶναι, φαίνεται, ἡ κρίσιμη στιγμή γιά τόν Χρηστάκη νά κάνει μιάν ὀριστική ἐπιλογή: διαλέγει τό στάδιο τοῦ λογίου καί τοῦ δασκάλου καί ἕνα καινούριο ὄνομα γιά νά σημαδέψῃ τή ρῆξη μέ τό παρελθόν. Ἔτσι τυπώνει στό Βουκουρέστι, τό 1863, τό πόνημά του *Ἐπιθεώρησις τῶν Ἀνατολικῶν ἐθνῶν*⁴, ὑπογράφοντας φαρδιά-πλατιά Χαρίλαος Δημόπουλος. Μέ αὐτό τό ὄνομα ἐντάσσεται στήν ἐκπαίδευση καί ἀφιερώνεται στή μόρφωση τῶν ἐλληνοπαίδων τῆς διασποράς. Ὅταν ὠριμάζει ἡ ἀπόφασή του νά καταγράψῃ τήν ἐμπειρία του στή *Στρατιωτική ζωή ἐν Ἑλλάδι*, διστάζει πάλι νά ἀναλάβῃ τήν πατρότητα καί προτιμᾷ νά ἐμφανιστεῖ ὡς ἐκδότης τοῦ ἔργου.

Γιά τά κίνητρα πού ὑπαγόρευσαν ὅλες αὐτές τίς μετονομασίες, τοὺς ἀναβαπτισμούς καί τίς ἀποκρύψεις, ὁ Παν. Μουλλάς προτείνει εὐστοχες καί πειστικές ἐξηγήσεις στήν ἀνακοίνωσή του. Εἶναι χαρακτηριστικό τό γεγονός, πῶς, ὅσο γνωρίζουμε, ὁ σεβάσμιος σχολάρχης, οὔτε ἀργότερα ἄφησε νά διαρρεύσῃ κάποια πληροφορία, πού θά ἐπέτρεπε νά ἀναγνωριστεῖ ἡ σχέση του μέ τίς νεανικές του λογοτεχνικές ἐπιδόσεις.

Ἔτσι, ἡ κωμωδία *Τῶν γερόντων τό μάθημα* μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἕνα οἰονεῖ ἀποκηρυγμένο ἔργο. Θά διαπιστώσουμε ἀμέσως παρακάτω πῶς αὐτό τό πνευματικό τέκνο τοῦ Χρηστάκη Σκόρδου ἢ Χαρίλαου Δημόπουλου ὄντως ἦταν πολύ ζωηρό, ἄτακτο καί σκανδαλιάρικο.

Τά πρόσωπα καί οἱ καταστάσεις τοῦ ἔργου παραπέμπουν, κατά κύριο λόγο, στήν κωμωδία ἡθῶν καί χαρακτήρων, στή μολιερική παράδοση εἰδικότερα. Στόν πεζό διάλογο ὁμως παρεμβάλλονται τραγούδια. Ἦδη ἀπό τήν πρώτη στιγμή, ἡ Κλεοπάτρα, ἡρωίδα τῆς κωμωδίας, ὕστερα ἀπό ἕνα σύντομο μονόλογο «προχωρεῖ βήματά τινα» καί «ᾄδει»:

4. *Ἐπιθεώρησις τῶν Ἀνατολικῶν ἐθνῶν*... ὑπό Χαριλάου Δημοπούλου, τ. Α', φυλλάδιον Α', Ἐν Βουκουρεστίοις 1863. Τό δεύτερο μέρος κυκλοφορεῖ τρία χρόνια ἀργότερα: *Ἐπιθεώρησις τῶν Ἀνατολικῶν ἐθνῶν*, Β', *Βούλγαροι*... ὑπό Χαριλάου Δημοπούλου, Ἐν Ἰβραΐλῃ 1866.

Δημήτρης Σπάθης

*πέριξ μου τό ὄμμα στρέφω
καί πικράς ἐλπίδας τρέφω...*

Κοριτσάκι δεκατεσσάρων ἐτών, τήν πάντρεψαν μέ ἕναν ἐξηγτάρη, πού τήν κρατά στό σπίτι φυλακισμένη. Ἡ κοπέλα περίμενε ἀπό τό γάμο εὐδαιμονία καί εὐχάριστη ζωή, ἀλλά τώρα καθημερινά σφουγγίζει:

*δάκρυα ψυχῆς θρηνούσης
καί καρδίας στεναζούσης...*

Ἀμέσως μετά ἐμφανίζεται καί ὁ γέρων σύζυγος, ὁ Σταμοῦλος, γιά νά διατυπώσει, πάλι μέ τραγούδι, τίς ἀπόψεις του καί τίς προθέσεις του. Ἀδιαφορώντας γιά τή δυστυχία καί τά δάκρυα τῆς νεαρᾶς συζύγου, ἀσυγκίνητος καί ἀμετακίνητος, ἐπιμένει στήν ἴδια τακτική, πού ἐνσαρκώνει τή δική του φιλοσοφία τῆς εὐτυχίας:

*Ἄφ' οὗ σέ πῆρα
Τήν κλείω τήν θύρα.
Καί μονάχοι
Ὡς βατράχοι,
Στά ζεστά
Τά ζεστά
Παίζουμε τά πετακτά.*

Μέ τραγούδι ἐκδηλώνει τά αἰσθήματά του ὁ ἐπίδοξος ἐραστής τῆς Κλεοπάτρας, ὁ Ἀχιλλεύς, πού μέ τήν κιθάρα κάνει σερενάτα κάτω ἀπό τά παράθυρα τῆς ἀγαπημένης του, καί ὀδύρεται:

*Καί ἡ φύσις καί ὁ κόσμος σκοτεινά μοί εἶναι πάντα·
Δυστυχῆς θά ζῶ εἰς ταύτην πού πατῶ τήν μαύρην γῆν.*

Μέ σερενάτες παρεμβαίνει καί ὁ ἕτερος διεκδικητής τῆς Κλεοπάτρας, ὁ Λαπάδης. Συνεπῶς, ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη, ἡ κωμωδία ἀντιπροσωπεύει ἕνα πρῶμο δείγμα κωμωδίας μετ' ἀσμάτων, εἶδος πού χάρη στήν ἀκτινοβολία τοῦ γαλλικοῦ θωντεβίλ, καθιερώνεται στήν ἐλληνική σκηνική πρακτική τοῦ 19ου αἰώνα.

Ὁ Σταμοῦλος ἔχει πάρει αὐστηρά μέτρα γιά νά ἐμποδίσει τήν ἐπικοινωνία τῆς Κλεοπάτρας μέ τόν ἕξω κόσμο. Μέ εἰδικά καθήκοντα εἶναι ἐπιφορτισμένος ὁ ὑπηρέτης Κώστας (στήν κωμωδία χαρακτηρίζεται «θυρωρός»), πού ἔχει ἐντολή νά μήν ἐπιτρέπει σέ κανένα νά πλησιάζει τό σπίτι. Ἐπαναπαυμένος, ἀρχικά, καί βέβαιος γιά τήν εὐόδωση τῶν ἐπιδιώξεών του, ὁ Σταμοῦλος χάνει σιγά-σιγά τήν αὐτοπεποίθησή του, ἀντιμετωπίζοντας τήν ὀλοένα ἐπιτεινόμενη δυσανεξία καί ἀντίσταση τῆς συζύγου, πού ἀρνεῖται νά ὑποταχτεῖ στή μοίρα της. Οἱ περιορισμοί, οἱ προφυλάξεις, τά τεχνάσματα στά ὁποῖα καταφεύγει ὁ ἥρωας ἀποδεικνύονται ἀτελέσφορα. Ἡ Κλεοπάτρα θά διαλέξει ἕναν ἀπό τούς δύο μνηστήρες πού τήν πολιορκοῦν, τόν Ἀχιλλέα, καί θά

Ἡ συζυγική ζωή ἐν Ἑλλάδι

δραπετεύσει ἀπὸ τῆ συζυγική στέγη-φυλακή. Ὁ Σταμοῦλος μένει μόνος γιὰ νὰ ἀπαγγεῖλει τὸ ἐπιμύθιο:

Τρελλός εἶναι ὅστις γέρων ὑπανδρεύεται μέ νέαν.

Ἀπαρηγόρητος, ἀπελπισμένος, πέφτει λιπόθυμος ἐπὶ σκηνῆς, ἐνῶ κλείνει ἡ αὐλαία.

Αὕτῃ εἶναι περίπου ἡ ὑποτυπώδης πλοκή τῆς κωμωδίας. Ἄλλα ἐπεισόδια, πού παρεμβάλλονται, δέν προωθοῦν τὴ δράση, συμβάλλουν ὅμως γιὰ νὰ φωτιστεῖ πληρέστερα τὸ κεντρικὸ πρόσωπο καὶ συγκλίνουν, μέ κάποιες ἀναπόφευκτες ἐπαναλήψεις, στὸν τελικὸ στόχο: νὰ ἀναδείξουν τίς ἀρνητικές ὀψεις καὶ συνέπειες τοῦ ἀταίριαστου γάμου.

Τὸν ἴδιο στόχο ἐξυπηρετοῦν καὶ οἱ παρεμβάσεις τοῦ χοροῦ, γιατί ἡ κωμωδία μας, ἐκτός ἀπὸ ᾄσματα, ἔχει καὶ χορικά. Γιὰ τὴν ἐπιλογή αὐτῇ ὁ συγγραφέας ἀντλεῖ τὴν ἔμπνευσή του ὄχι ἀπευθείας ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀριστοφανίζουσα κωμωδία τοῦ Ἀλ. Ρίζου Ραγκαβῆ *Τοῦ Κουτρούλη ὁ γάμος*. Σέ ὁρισμένα σημεῖα, στὸ ὕφος καὶ τὸν στιχουργικὸ θηματισμό, εἶναι εὐδιάκριτη ἡ ἐπιρροή τοῦ φαναριώτη ποιητῆ.

Ἀπὸ τὰ δύο μέρη, στὰ ὁποῖα εἶναι χωρισμένοι ὁ χορός, τὸ δεξιό ἡμιχόριο ἀπαγγέλλει:

*Τὰ ἐξήκοντα ἔτη πατήσας, ὦ ἄνερ, γηράσας, ἀσπρίσας, πτωχέ,
Ἐσκέφθης γυναῖκα νὰ λάβῃς, καὶ χρέη ζυγοῦ ἐφορτώθῃς καὶ λέγεις
Νὰ περάσῃς ζωὴν εὐτυχῇ, συζευχθεὶς μέ παρθένον τεσσάρων ἐτῶν
Καὶ δέκα ἀκόμη, μικρόν ἀνθρωπίσκον.
Νὰ ζήσῃς πιστεύεις πολὺ,
Καὶ μ' αὐτὴν νὰ χαρῇς τὴν ζωὴν.*

Περὶ τὸ τέλος, ἐνῶ ἡ κωμωδία θαδίζει πρὸς τὴ λύση της, τὰ δύο ἡμιχόρια διαφωνοῦν μεταξύ τους, ἡ διαφωνία τους ἐξελίσσεται σέ διαπληκτισμό, σέ γενικευμένη σύρραξη ἐπὶ σκηνῆς, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὴν κωμωδία τοῦ Ραγκαβῆ.

Νὰ προσθέσω ἐπίσης πῶς στὴν Γ' πράξη, στὴν δ' σκηνή (καὶ στίς ἀμέσως ἐπόμενες), ὁ πεζὸς διάλογος μετατρέπεται σέ ἔμμετρο, παρακολουθοῦμε ἓνα εἶδος ντουέτου τῆς Κλεοπάτρας μέ τὸν Ἀχιλλέα, πού ὅμως διακόπτεται ἀπὸ σύντομες παρεμβάσεις τοῦ χοροῦ. Οἱ ἐναλλαγές αὐτές, μαζί μέ κάποια ἀκαταστασία στὴν κίνηση τῶν προσώπων καὶ στὴν ὅλη διάταξη, ἐμποδίζουν τὴν κωμωδία νὰ ἀποκτήσῃ ἐνιαῖο ὕφος.

Παρατηροῦμε, λοιπόν, πῶς ἐνῶ στὸ πεζογράφημά του, στὴ *Στρατιωτικὴ ζωὴ ἐν Ἑλλάδι*, ὁ συγγραφέας παραμένει αὐστηρά προσηλωμένος στὴν πιστὴ καταγραφή πραγματικῶν περιστατικῶν, ἀποφεύγοντας ὅποιαδήποτε μίξη μέ τρόπους τῆς φανταστικῆς μυθοπλασίας, στὸ πρῶμο θεατρικὸ του ἔργο, ἐκτός ἀπὸ τὸ κλασικὸ σχῆμα τῆς κωμωδίας ἡθῶν καὶ χαρακτήρων, χρησιμοποιοῖ κατὰ κόρον τίς συμβάσεις τῆς κωμωδίας μετ' ᾄσμάτων, σέ συνδυασμό μέ τίς συμβάσεις τῆς ἀρχαίας ἀττικῆς κωμωδίας. Δικαιοῦται, ἐπομέ-

Δημήτρης Σπάθης

νως, ό καθείς νά άναρωτηθεί άν ύπάρχει κάτι κοινό άνάμεσα στά δύο λογοτεχνικά κείμενα.

Πιστεύω πώς όποιος ξεπεράσει τήν πρώτη έντύπωση πού δημιουργεί ή ύφολογική άνομοιογένεια (μαζί καί ή προχειρότητα στή στιχουργική-γλωσσική έπεξεργασία στά έμμετρα μέρη), δέν θά δυσκολευτεί νά άναγνωρίσει τή συγγένεια πού συνδέει τήν κωμωδία μέ τό πεζογράφημα. Κοινός παρονομαστής στίς δύο περιπτώσεις είναι ή τόλμη τοϋ έγχειρήματος, ή άντιμετώπιση μέ τήν ίδια κριτική καί σκωπτική διάθεση φαινομένων τοϋ έθνικού ή δημόσιου θίου στό αφήγημα (στρατός, καταδίωξη τής ληστείας, κρατικές ύπηρεσίες) καί τοϋ κοινωνικού χώρου στήν περίπτωση τής κωμωδίας. Απομυθοποίηση ίδεολογημάτων γιά τήν κατάσταση στό Έλληνικό βασίλειο, άντιρωική παρουσίαση τής ύπηρεσίας στό στρατό στό ένα κείμενο, διακωμώδηση, ύπονόμευση παραδοσιακών πατριαρχικών άντιλήψεων γιά τό γάμο καί τή συζυγική ζωή στό άλλο.

Ό συγγραφέας-άφηγητής-ήρωας στό αϋτοβιογραφικό πεζογράφημα αϋτοχαρκτηρίζεται «φιλοπαίγμων καί πονηρός»⁵. Πονηρός καί φιλοπαίγμων έμφανίζεται καί ό συγγραφέας τής κωμωδίας. Παρακολουθεί τίς ανθρώπινες σχέσεις καί συμπεριφορές μέ νηφάλιο αλλά δεισδυτικό θλέμμα, τίς καταγράφει μέ μεγάλη ποικιλία κωμικών τόνων, κάποτε σκωπτικός ή δηκτικός καί κάποτε μέ σατιρικό οϊστρο. Παρουσιάζεται όντως φιλοπαίγμων καί συγκαταβατικός γιά τίς κοινές ανθρώπινες άδυναμίες, είναι άτεγκτος όμως στίς περιπτώσεις πού παραβιάζονται οί νόμοι τής φύσης, τό μέτρο καί ή κοινή λογική.

Στήν κωμωδία έντοπίζουμε άρκετές λεπτομέρειες πού παραπέμπουν στά βιώματα τοϋ συγγραφέα, έτσι όπως τά γνωρίζουμε από τή *Στρατιωτική ζωή* έν Έλλάδι. Η ύπόθεση τοϋ θεατρικού έργου έκτυλίσσεται στή Χαλκίδα, τήν άκμάζουσα τότε κωμόπολη («μία από τάς πολυπληθεστέρας πόλεις τής Έλλάδος καί τάς πλέον σημαντικές»), όπου ό νεαρός έθελοντής Έρρίκος Σκράδος πέραςε μερικούς μήνες τής θητείας του. Στό κείμενο τής κωμωδίας είναι διάσπαρτες οί άναφορές στήν Άταλάντη, τή Σκάλα Άταλάντης, τήν Κωπαΐδα καί κάποιες τοποθεσίες τής έπαρχίας Λοκρίδας, όπου διαδραματίζονται τά έπεισόδια μέ τήν καταδίωξη των ληστών στό αϋτοβιογραφικό αφήγημα.

Μπορούμε νά ύποθέσουμε πώς ό μελλοντικός συγγραφέας θά άκόνιζε τήν παρατηρητικότητα του γιά τά φαινόμενα τής ανθρώπινης συμβίωσης ήδη από τά νεανικά του χρόνια στήν Κωνσταντινούπολη. Άλλά καί κατά τή διάρκεια τής παραμονής του στήν Άθήνα, τό καλοκαίρι τοϋ 1857, όταν περίμενε νά τόν δεχτούν στό στρατό, είχε τήν εύκαιρία νά γνωρίσει ποικίλες

5. «Εγώ φιλοπαίγμων καί πονηρός, ως πάντοτε ήμην, καί ως ό άναγνώστης δέν έλλειψε νά τό παρατηρήση», σ. 179. Έδω καί παρακάτω οί παραπομπές άναφέρονται στίς σελίδες τής έκδοσης *Η Στρατιωτική ζωή έν Έλλάδι*, Έπιμ. Mario Vitti, ό.π.

Ἡ συζυγική ζωή ἐν Ἑλλάδι

ὄψεις τῆς ζωῆς στήν πρωτεύουσα. Ὡστόσο, σύμφωνα μέ ὀρισμένες ἐνδείξεις, μάλλον ἡ Χαλκίδα τοῦ προσέφερε τίς περισσότερες ἐμπειρίες.

Ὁ ἀφηγητής περιγράφει μέ ζωηρά χρώματα τήν ἐπαρχιακή πόλη, τήν πλούσια κοινωνική της κίνηση, στήν ὁποία συμμετέχει καί ὁ ἴδιος: συναναστροφές, χοροί, θεατρικές παραστάσεις, συγκεντρώσεις καί περίπατοι στήν κεντρική πλατεία, ὅπου δύο φορές τήν ἐβδομάδα ἔπαιζε ἡ στρατιωτική μπάντα⁶. Στή Χαλκίδα, ὅπως καί στήν Ἀθήνα, τίς ἐλεύθερες ὥρες ὁ ἥρωας-ἀφηγητής παραδίδει μαθήματα ξένης γλώσσας, μπαινοθαίνει σέ σπίτια, γνωρίζεται μέ πολλές οἰκογένειες. Στήν προέκταση τῶν συναναστροφῶν, κάποια εἰδύλλια καί αἰσθηματικές ἱστορίες διαγράφονται ἀχνά στόν ὁρίζοντα.

Ὁ νεαρός ἐθελοντής καταγράφει καί ἄλλες ἐντυπώσεις. Οἱ στρατιωτικοί σύχναζαν στό καφενεῖο τῆς κυρά Μαργιώρας καί ἡ χήρα «καφεπεῶλις» εἶναι μία ἀπό τίς μορφές πού χαράχτηκαν ἔντονα στή μνήμη του. Ἡ Μαργιώρα δέν ἦταν ὡραία στό πρόσωπο, ἀλλά «εἰς τοὺς τρόπους ἦτο γλυκεῖα». Ἡξερε νά διηγεῖται πολλές ἱστορίες, μεταξὺ ἄλλων καί τήν ἱστορία τοῦ γάμου της, πού ὁ συγγραφέας παραθέτει ὡς ἐξῆς: «Πίστευσον, ἀναγνώστα, διότι καί ἐγὼ ἐπίστευσα, ὅτι» ἡ Μαργιώρα «ὑπανδρεύθη δωδεκαετῆς μόλις καί ὅτι ὁ πολύ ἀνυπόμονος σύζυγός της, ἤθελε δέν ἤθελεν ἐπερίμενεν ἔν ἔτος καί ἐπτὰ μῆνας καί δέκα ἡμέρας, ἕως ὅτου νά γνωρίσῃ τὰ κάλλη της»⁷. Παρακάτω ὁ συγγραφέας ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ πῶς ἀνάλογη τύχη εἶχε καί ἡ ἐπίσης χήρα μεγάλη κόρη τῆς κυρά Μαργιώρας.

Στιγμιότυπα ἀπό τή ζωή τῆς ἐλληνικῆς ἐπαρχίας, τήν οἰκογένεια καί τό γάμο ὑπάρχουν διάσπαρτα καί σέ ἄλλες σελίδες τοῦ ἀφηγήματος. Διαβάζουμε πῶς στήν Ἀταλάντη, τίς μέρες τοῦ Πάσχα, ὅλες οἱ κόρες πρέπει νά θυοῦν νά χορέψουν στήν πλατεία ἢ στό δρόμο. «Τότε στολίζονται καί ἐκτίθενται εἰς τὰ ὄμματα τῶν γαμβρῶν· ἀπό τόν χορόν ἐκείνον ἀρχίζουν πολλῶν συνοικεσίων αἱ διαπραγματεύσεις»⁸.

Τό ἐρώτημα πού τίθεται εἶναι ἂν καί κατά πόσον αὐτές οἱ παρατηρήσεις, οἱ ἐμπειρίες ἢ κάποια ἄλλα βιώματα τοῦ συγγραφέα διοχετεύονται στό θεατρικό του κείμενο, ἂν μπορούμε νά ἀναζητήσουμε ἐκεῖ τὰ ἴχνη τους.

Τό θέμα τῆς κωμωδίας *τῶν γερόντων* τό *μάθημα* εἶναι τόσο παλαιό, ὅσο καί ἡ ἱστορία τοῦ κωμικοῦ δράματος τῶν νέων χρόνων. Κυριαρχεῖ στή λόγια κωμωδία τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης (καί στίς κωμωδίες τοῦ κρητικοῦ θεάτρου), σημαδεύει ἐντονότερα τήν αὐτοσχέδια ἰταλική κωμωδία (κομμέντια ντέλ ἄρτε) καί μετασχηματίζεται ἢ διαχέεται σέ ποικίλες παραλλαγές στίς

6. «Αἱ συναναστροφαί, οἱ χοροί καί τὰ θεάτρα εἰς τὰ ὅποια ἐσύχναζον», ὁ.π., σ. 79. Οἱ πληροφορίες γιά τή ζωή στή Χαλκίδα εἶναι διάσπαρτες στά κεφ. ΣΤ' καί Ζ' τοῦ πρώτου τόμου (σ. 59-85).

7. ὁ.π., σ. 61.

8. ὁ.π., σ. 154.

Δημήτρης Σπάθης

μεταγενέστερες εξελίξεις του κωμικού είδους. Η γελοιοποίηση του γέρου έρωτύλου, του αύταρχικου ήλικιωμένου συζύγου, ή του κηδεμόνα που έχει έρωτικές βλέψεις πάνω στη νεαρά κηδεμονευομένη του, όπως και ο θρίαμβος του άγνου φυσικού αίσθήματος, είναι μοτίβα που με αναρίθμητες παραλλαγές διαπερνούν όλη την ιστορία της ευρωπαϊκής κωμωδιογραφίας. Ωστόσο, η επανάληψη ενός παραδοσιακού σχήματος δεν πρέπει να μας παρασύρει σε ισοπεδωτικές γενικεύσεις. Η έπεξεργασία των κωμικών μοτίβων διαφέρει από εποχή σε εποχή, από συγγραφέα σε συγγραφέα. Η αντιπαράθεση άλλοτε καταλήγει σε ανώδυνες λύσεις, ένιοτε όμως εμφανίζεται με όξύτερη ιδεολογική φόρτιση και σοβαρές κοινωνικές προεκτάσεις. Κατά την εκτίμησή μου, *Των γερόντων τό μάθημα* πρέπει να τό κατατάξουμε σ' αυτή την τελευταία κατηγορία.

Μ' όλες τις έντονες ύφολογικές ιδιαιτερότητες που έπισημάναμε παραπάνω (άσματα, χορικά κ.ά.), τό τρίπρακτο έργο του Χρ. Σκόρδου ή Χαρίλαου Δημόπουλου παρουσιάζει περισσότερες αντιστοιχίες με τό *Σχολείο συζύγων* και, πιό έμμεσα, με τό *Σχολείο γυναικών* του Μολιέρου, παρά με άλλα όμοιόθεμα έργα της κωμωδιογραφικής παράδοσης. Τό κεντρικό πρόσωπο, ό Σταμούλος, που με τή νοοτροπία του, τή συμπεριφορά του και γενικά τό χαρακτήρα του άποτελεί τόν πυρήνα της κωμωδίας, μπορούμε να τό θεωρήσουμε νόμιμα ως μία παραλλαγή, ή μία πετυχημένη προσαρμογή είς τά καθ' ήμάς, των μολιερικών τύπων, του Σγαναρέλου και του Άρνόλφου αντίστοιχα. Στο έλληνικό κείμενο με ιδιαίτερη έμφαση τονίζεται ή διαφορά ήλικίας ανάμεσα στον τύραννο και τό θύμα του, και σε πολλά άλλα σημεία υπάρχουν αποκλίσεις, έντούτοις και οι συμπτώσεις σε κάτρια χαρακτηριστικά μεταξύ του Σταμούλου και των μολιερικών προτύπων είναι άξιοπρόσεκτες.

Άγροίκος και θάνασος όπως οι περισσότεροι θεατρικοί του πρόδρομοι, ό Σταμούλος μοιράζεται μαζί τους την αντίληψη γιά άπερίοριστη έξουσία του άφέντη επί της συζύγου ή της μέλλουσας συζύγου: καταπίεση, καταναγκασμός, αύταρχικό σύστημα διαπαιδαγώγησης, που συνοδεύεται από την πλήρη περιφρόνηση και τό θιασμό της προσωπικότητας της γυναίκας.

Πέραν όμως από τίς ιδιότητες τίς όφειλόμενες στη θεατρική κληρονομιά, ό Σταμούλος έχει και τά δικά του πρωτότυπα χαρακτηριστικά, που του προσδίδουν αύθεντικότητα, του έξασφαλίζουν πιστοποιητικό ίθαγένειας. Οι ιδιαιτερότητές του ίσως να όφείλονται, ως ένα βαθμό, στην κοινωνική παρατήρηση του συγγραφέα, στις έντυπώσεις του από τή συζυγική ζωή έν Έλλάδι.

Ό Σταμούλος ως χαρακτήρας διαγράφεται με όλα τά κλασικά δραματουργικά μέσα, με τίς πράξεις του και τή συμπεριφορά του στό έργο, με όσα λέει ό ίδιος γιά τόν έαυτό του (είδικά στους μονολόγους του) και όσα λένε οι άλλοι γι' αυτόν. Τό πορτραίτο του ολοκληρώνεται με ένα πλήρες βιογραφικό του, που τό άπαγγέλλει ό χορός-φερέφωνο του συγγραφέα.

Ό ήρωας της κωμωδίας γεννήθηκε στό χωριό, από φτωχούς γονείς, ξενητεύτηκε νωρίς (πιθανότατα στη Βλαχία), επέζησε τόν πρώτο καιρό χάρη στην έλεημοσύνη των συμπατριωτών του. Με τά πρώτα χρήματα που μάζε-

Ἡ συζυγική ζωή ἐν Ἑλλάδι

ψε ἔγινε «κρομμυδοπώλης», ὕστερα «οἶνοπώλης» καί ἐν τέλει πλούσιος ἔμπορος. Τὴν τελευταία φάση τῆς σταδιοδρομίας του τὴν συνοψίζει ὁ χορός ὡς ἑξῆς:

*Ἄρκετός καιρός παρῆλθε, δὲν ἐφαίνεσο στὸν κόσμον
Ὅτε μετὰ ἕξ χρονάκια, σέ θωροῦμεν εἰς τὸν ὦμον
Τοῦ μεγάλου βασιλέως, τοῦ κερδῶου τοῦ Ἑρμοῦ,
Φουσκωμένον μέ τὸν τύφον τῆς Ἰνδίας τοῦ πτηνοῦ.
Κλέπτω κλέπτεις κλέψε κλέψε, ὁ χρυσός κατακυλοῦσε
Πρὸς ἐσέ μετὰ σωστά του, καί τό χεῖλι σου γελοῦσε.
Τέλος πάντων συλλογίσθης εἰς τό τέλος καί γυναῖκα
Πρέπει εἶπες νά κατέχης μίαν δά καί σύ Ρεβέκα.⁹*

Ἡ αὐτοπεποίθηση καί ἡ ἔπαρση (σάν φουσκωμένος διάνος), πού ὄντως χαρακτηρίζουν τὴν παρουσία τοῦ Σταμούλου στὸ ἔργο, ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν πίστη τοῦ ἥρωά μας στὴν παντοδυναμία τοῦ χρήματος. Ὅλα αὐτά τὰ χρόνια δὲν εἶχε καιρό νά σκεφθεῖ τό γάμο, γιατί μάζευε λεφτά, «ἔκανε κεμέρι», ὅπως λέει ὁ ἴδιος. Μὲ τὰ λεφτά του μπόρεσε νά διαλέξει σύζυγο τῆς ἀρεσκείας του «μικράν καί ὠραίαν». Ἀδιαφορεῖ γιὰ τό τί σκέπτονται οἱ ἄλλοι γι' αὐτόν καί ἐπιγραμματικά ἀποφαίνεται: «Τούς ἔχω» τοὺς παράδες «καί δὲν ἔχω ἀνάγκην ἀπὸ κανένα· ἄλλοι ἔχουν τὴν ἀνάγκην μου καί πρέπει νά μέ σέβωνται». Μὲ ὅλα αὐτά ὁ Σταμούλος εἶναι ἀπόλυτα ἱκανοποιημένος, ἔχει τὴν αἴσθηση πὼς καλοπερνᾷ καί δὲν δίνει σημασία ἂν ἡ γυναικούλα του, κλεισμένη στὸ σπίτι, «κάποτε κλαίει».

Ὁ χορός, πάντως, δὲν φαίνεται νά συμμερίζεται τὸν σεβασμό πού ὁ ἥρωας διεκδικεῖ ἀπὸ τὸν περίγυρό του. Ἰδιαίτερο βάρος ἀποκτᾷ ἡ φράση «κλέπτω, κλέπτεις, κλέψε, κλέψε», ἂν θυμηθοῦμε πὼς αὕτῃ ἡ κατηγορηματικὴ προσταγή ἐπαναλαμβάνεται καί στὸ ἀφήγημα, ἐμφανίζεται μάλιστα καί ὡς τίτλος κεφαλαίου σὲ ἐλαφρά παραλλαγή «Κλέπτω, κλέπτεις, κλέπτει»¹⁰. Ἐκεῖ ἡ φράση αὕτῃ, τό ἔμβλημα θά λέγαμε, συμπυκνώνει τίς πρακτικὲς πού ἴσχυαν στὴ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν τοῦ στρατεύματος (ἐμμέσως καί σὲ ὅλα τὰ δημόσια οἰκονομικά). Οἱ ἀτασθαλίες ἐκεῖνες ἀποτελοῦσαν σχεδόν μόνιμο στόχο τῆς ἐκάστοτε ἀντιπολίτευσης, τῆς κριτικῆς δημοσιογραφίας καί τῶν σατιρικῶν. Στὴν κωμωδία, ὅμως, τό ἔμβλημα συμπυκνώνει τό νόμο πού ἴσχυει στὸ βασίλειο τοῦ κερδῶου Ἑρμῆ, εἶναι μιὰ ἐκδήλωση ἀσέβειας πρὸς τὸν ἔμπορο-ἀστό, μιὰ ριζοσπαστικὴ θέση πού δὲν τὴν συναντᾶμε συχνά στὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐκεῖνῃ τὴν ἐποχῇ.

Ἄλλες πλευρὲς τῆς προσωπικότητάς του ὁ Σταμούλος μᾶς τίς ἀποκαλύπτει κατὰ τίς συναντήσεις του μέ τὸν παλαιό φίλο του Ἀνανία καί ξεχωριστά

9. Ἡ παρέμβαση τοῦ χοροῦ στὴν Α' πράξη, στ' σκηνὴ τῆς κωμωδίας· στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1863, σ. 12-13.

10. Ἡ Στρατιωτικὴ Ζωὴ ἐν Ἑλλάδι, ὁ.π., σ. 183 κ.ἑξ.

Δημήτρης Σπάθης

στό έπεισόδιο μέ τόν Ρεβιθούλη, πρόσωπο πού έμφανίζεται λίγο πρίν από τό φινάλε του έργου.

Στή διάταξη τών δυνάμεων πού βρίσκονται αντιμέτωπες στό πλαίσιο τής κωμωδίας, ό 'Ανανίας κατέχει ξεχωριστή θέση. Έμφανίζεται κυρίως (είδικά στην πρώτη συζήτηση μέ τόν Σταμούλο) ως ό *raisonneur* τής κλασικής παράδοσης, είναι ό τύπος πού ένσαρκώνει τή φωνή τής λογικής καί λειτουργεί ως ιδεολογικό αντίβαρο στίς άντιλήψεις του άπαίδευτου, στενόμυαλου καί ματαιόδοξου φίλου του. 'Υποδεικνύει στόν γέροντα σύζυγο πώς δέν μπορεί κανείς νά περιφρονεί άτιμωρητί τούς νόμους τής φύσης. Οί περιορισμοί καί οί καταναγκασμοί δέν ώφελούν στίς περιπτώσεις πού παραβιάζονται στοιχειώδεις όροι τής ανθρώπινης συνύπαρξης. Καί γιά λογαριασμό του συγγραφέα, βέβαια, ύποστηρίζει πώς ό γάμος είναι σωστός όταν «δύω καρδιάι κλίνουν ή μία ύπέρ τής άλλης, καί συνενούνται καί κάμνουν ένα άνθρωπον» ... «μέ μίαν ψυχήν, μέ τούς αυτούς πόθους μέ τās αὐτάς ανάγκας».

Ταυτόχρονα όμως ό 'Ανανίας είναι θυμόσοφος, εἰρων αλλά καί φιλοπαίγμων. Δέχεται λοιπόν νά βοηθήσει τό φίλο του καί έπινει γιά τόν σκοπό αυτό ένα τέχνασμα, πού θά μετατραπεί σέ θεατρικά εύρηματικό, αὐτοτελές, κωμικό έπεισόδιο. 'Ο 'Ανανίας θά παρουσιαστεί μπροστά στό ζεύγος ως παλιός γνώριμος του συζύγου καί, ανασύροντας από τίς άναμνήσεις του διάφορα περιστατικά, θά προσπαθήσει νά άνεβάσει τό κύρος του τελευταίου στά μάτια τής Κλεοπάτρας. 'Ο 'Ανανίας κάνει τήν έμφάνισή του μεταμφιεσμένος σέ τσοπάνο καί χρησιμοποιεί τό ρουμελιώτικο ιδίωμα, υπερτονισμένο καί παρεμφαρμένο έπί τό κωμικότερον («Δέ μέ γουρουνίζεις; μ' άστόχησες ντίπ;»). 'Απευθύνεται διαδοχικά πότε στόν Σταμούλο καί πότε στην Κλεοπάτρα (τήν όποία προσφωνεί «σταυρονύφη») καί μέ έντονο τό στοιχείο τής εἰρωνείας καί τής κωμικής υπερβολής έξιστορεί τούς άθλους πού δήθεν πραγματοποίησε ό ήρωάς μας από τή νηπιακή του ήλικία, πρίν φτάσει σέ ένα πολύ ύψηλό αξίωμα, νά γίνει ύγειονόμος-λιμενάρχης καί κάτι άλλο μαζί¹¹. Στό κωμικό αποτέλεσμα συμβάλλει καί ό Σταμούλος, πού μέ τίς παρεμβάσεις του προσπαθεί άδέξια νά μετριάσει τόν μυθοποιητικό οἶστρο του παλαιοῦ του φίλου, αλλά τελικά δέν άποφεύγει τή γελοιοποίηση. 'Ετσι ό συγγραφέας παρεμβάλλει ένα κωμικό στιγμιότυπο, σέ στυλ γκροτέσκο, κάτι σάν αὐτόνομο νόμμερο έπιθεώρησης, αλλά πού ένσωματώνεται όργανικά στό κείμενο.

Τό γλωσσικό ιδίωμα πού χρησιμοποιεί ό 'Ανανίας, μέ σαφή κωμικό στόχο, μάς έπιβάλλει μίαν έπιπλέον άναφορά στίς έμπειρίες του συγγραφέα, από τήν έπαφή του μέ τήν έλληνική ύπαιθρο, όπως τή γνωρίζουμε από τίς σελίδες τής αὐτοβιογραφικής του αφήγησης. Στά έμμετρα μέρη, όπως είδαμε, επικρατεί ή γλώσσα πού καθιέρωσε ή άθηναϊκή σχολή στό έλληνικό ποιητικό στερέωμα του 19ου αἰώνα. Δέν συμβαίνει όμως τό ίδιο μέ τόν πεζό διάλογο

11. «'Υγειονολιμενοσταθμάρχης Σκάλας 'Αταλάντης» είναι ένα αξίωμα πού έκανε έντύπωση στόν άφηγητή τής *Στρατιωτικής ζωής έν Έλλάδι*. Βλ. ό.π., σ. 114.

πού κυριαρχεῖ στό ἔργο (ἀντιπροσωπεύει πάνω ἀπό τὰ 3/4 τοῦ κειμένου). Τά πρόσωπα ἐκφράζονται σέ μιά ἔντονα διαφοροποιημένη γλωσσική κλίμακα, μέ μεγάλο πλοῦτο ἀποχρώσεων, πού ἀξιοποιοῦνται γιά τή ρεαλιστική δια-γραφὴ τῶν χαρακτήρων. Οἱ γλωσσικές ἐπιλογές τοῦ κωμωδιογράφου λίγο-πολύ συμπίπτουν μέ ἐκεῖνες πού σφράγισαν τό ἀφήγημά του. Μέ λογιότερα στοιχεῖα, ἄς ποῦμε ἐξευγενισμένη καί αἰσθηματικά φορτισμένη ἀκούγεται ἡ γλῶσσα πού χρησιμοποιοῦν ἡ Κλεοπάτρα καί οἱ δύο νέοι πού τήν πολιορκοῦν. Πολύ πιό κοντά στήν ἀπλή ὁμιλούμενη γλῶσσα, χρωματισμένα μέ γνήσιες λαϊκές ἐκφράσεις καί ἰδιωματισμούς εἶναι τὰ μέρη τοῦ διαλόγου στά ὁποῖα συμμετέχουν ὁ Σταμοῦλος καί ὁ Ἀνανίας. Τέλος, ἀπό τοὺς ὑπηρέτες ἀκούγεται καθαρὴ λαϊκὴ λαλιά, ἰδιαίτερα ἀπὸ τήν ὑπηρέτρια τῆς Κλεοπάτρας, τὴ Μαρούλα, πού κατάγεται ἀπὸ τὴν Τήνο καί χρησιμοποιεῖ τό τοπικὸ ἰδίωμα τοῦ νησιοῦ της.

Νά σημειώσω ἐδῶ, μιά καί ἀναφέρθηκα σ' αὐτὰ τὰ πρόσωπα, πῶς ὁ ὑπηρέτης Κώστας ἔχει ἐνεργό συμμετοχὴ στὴ δράση καί συμβάλλει στήν ἀποκάλυψη τῆς νοοτροπίας τοῦ ἀφεντικοῦ του. Ὡστόσο οὔτε ὁ Κώστας οὔτε ἡ Μαρούλα μποροῦν νά ταυτιστοῦν μέ τοὺς κλασικοὺς τύπους ὑπηρέτη/ὑπηρέτριας τῆς κωμικῆς παράδοσης, μέ τὴν οἰκογένεια τοῦ Σκαπίνου ἢ τῆς Ντορίνας. Οἱ πάντα κωμικὲς ἀντιδράσεις τους καί οἱ παρεμβάσεις τους δὲν ξεπερνοῦν τίς συνηθισμένες τους ὑποχρεώσεις, καί οἱ δύο κινοῦνται στό ἔργο σὰν πρόσωπα περισσότερο σπιτικά, ὅπως συμβαίνει καί σέ μεμονωμένες μο-λιερικὲς κωμωδίες.

Λίγα λόγια γιά τό ἐπεισόδιο μέ τὸν Ρεβιθούλη, πού, ὅπως εἶπα παραπάνω, προσθέτει μιά πινελιά στό πορτραῖτο τοῦ Σταμοῦλου. Ὁ Ρεβιθούλης, ἕνας τύπος μικροαπατεῶνα καί παράσιτου μάλλον, ἐμφανίζεται στίς τελευταῖες σκηνές, μέ πολύ συγκεκριμένη ἀποστολή. Ἔχει ἀναλάβει νά συνδράμει τὸν Ἀχιλλέα στό σχέδιο ἀπαγωγῆς τῆς Κλεοπάτρας καί γιά τὸν σκοπὸ αὐτό θά ἐπιδιώξει νά ἀπασχολήσῃ τὸν Σταμοῦλο, νά τὸν «ἀποκοιμίσῃ», οὕτως ὥστε νά προλάβουν οἱ ἐραστές νά ἀπομακρυνθοῦν ὅσο γίνεται πιό μακριά. Παρουσιάζεται, λοιπόν, στὸν ἀφελή γέροντα σύζυγο καί τοῦ ἀνακοινώνει πῶς, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, τό Ὑπουργικὸ Συμβούλιο τὸν ἐπέλεξε γιά ὑποψήφιο στίς προσεχεῖς βουλευτικές ἐκλογές. Ἀπέναντι στὸν μέχρις ἡλιθιότητος εὐπιστο καί ματαιόδοξο Σταμοῦλο, ὁ Ρεβιθούλης δὲν δυσκολεύεται νά πετύχει τὸ σκοπὸ του. Διαπιστώνουμε, ὥστόσο, πῶς ὁ συγγραφέας ἔχει ἕναν ἐπιπλέον στόχο, πού ξεπερνά τὰ καθέκαστα τῆς ὑπόθεσης. Μέσα ἀπὸ τό παραμῦθι πού ἔστησε ὁ Ρεβιθούλης, ἀκούγονται πολλοὶ φαρμακεροὶ ὑπαινιγμοί—ὅπως καί στό πεζογράφημα— γιά τὰ πολιτικὰ ἤθη τῆς ὕστερης ὀθωνικῆς ἐποχῆς, ἐδῶ εἰδικότερα γιά τὸ ρόλο τῆς βασιλικῆς αὐλῆς, τὴν εὐνοιακρατία, τίς «ἐπιρροές», τὴν καλπονοθεία καί ἄλλα συναφῆ. Στό σημεῖο αὐτὸ ἄς μὴν ἀφήσουμε νά περάσῃ ἀπαρατήρητη μιά σκιά πού διαφαίνεται στό βάθος τῆς εἰκόνας. Ἔχω τὴν ὑποψία πῶς ἀνήκει σέ ἕναν ἀπὸ τοὺς δασκάλους τοῦ κωμωδιογράφου μας, μέ ἄλλα λόγια, στὸν Ἀλ. Ραγκαβῆ. Ὑποθέτω πῶς ἂν ἕνας ράφτης ἀπὸ τὴ Σύρα, ἕνας Κουτρούλης, μπορεῖ νά πιστέψῃ (καί νά τὸν πι-

Δημήτρης Σπάθης

στέψουν) πώς έγινε ύπουργός, τότε γιατί ο Σταμούλος νά μήν αποδεχτεί νά τόν «χειροτονήσουν» βουλευτή Χαλκίδας; Τό έπεισόδιο μέ τόν Ρεβιθούλη είναι μιά λεπτομέρεια στή σύνθεση τοῦ θεατρικοῦ ἔργου, μᾶς ἐπιτρέπει ὅμως νά διαπιστώσουμε πώς ἡ τοποθέτηση τοῦ κωμωδιογράφου ἀπέναντι στά πολιτικά πράγματα ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα στήν κριτική διάθεση πού ἀναδύεται ἀπό τίς σελίδες τοῦ πεζογραφήματος τοῦ 1870.

Γιά νά ἐπανεέλθουμε ὅμως στό κυρίως θέμα, ἀπομένει νά τοποθετήσουμε στήν πρέπουσα θέση ἕνα πρόσωπο βασικό, τό πρόσωπο τῆς Κλεοπάτρας, πού συμβάλλει ἀποφασιστικά νά ἀναδειχτεῖ τό νόημα τοῦ ἔργου καί ἡ τοποθέτηση τοῦ συγγραφέα στά προβλήματα τῆς συζυγικῆς ζωῆς.

Ἡ Κλεοπάτρα ἔχει περιορισμένη συμμετοχή στή δράση, καί τήν προσωπικότητά της τήν διακρίνουμε περισσότερο μέσα ἀπό ὅσα λέει ὁ Σταμούλος γιά τή νεαρά σύζυγό του, γιά τήν ἀρχικά παθητική ὑποταγή της, γιά τήν αὐξανόμενη ἀντίστασή της ἀργότερα. Σέ σύγκριση μέ τίς ἀντίστοιχες ἡρωίδες τῆς εὐρωπαϊκῆς παράδοσης, δέν παίρνει σημαντικές πρωτοβουλίες ἀλλά δέν εἶναι καί ἐντελῶς ἄβουλη. Δέν διαθέτει τή δαιμονική ἐφευρετικότητα τῆς Ἰσαβέλλας (ἀπό τό *Σχολεῖο συζύγων*), τά καταφέρνει ὅμως μέ μικροπονηριές νά ξεφεύγει ἀπό τήν ἐπαγρύπνηση τοῦ τύραννου συζύγου καί νά ἐπικοινωνε μέ τούς θαυμαστές της. Στή συμπεριφορά της ὑπάρχει καί μιά δόση κοκεταρίας. Ὅταν ἡ ὑπηρέτριά της Μαρούλα ἀπορεῖ πώς ἡ κυρά της μπορεῖ νά ἐρωτοτροπεῖ μέ δύο θαυμαστές ταυτοχρόνως, ἡ Κλεοπάτρα ἀπαντᾷ: «Δέν ἤμπορῶ νά ἀγαπήσω δύο ἀνθρώπους· ἕνα ἀγαπῶ, ἀλλά δέν βλάπτει νά μέ ἀγαποῦν πολλοί».

Ὁ συγγραφέας, ὥστόσο, ὑπογραμμίζει τόν σοβαρό χαρακτήρα τῆς νέας γυναίκας, πού ὁδηγεῖται στή μεγάλη ἀπόφαση ὕστερα ἀπό ὠριμη σκέψη, ὄχι χωρίς ἐπίγνωση τῶν κινδύνων, μέ δισταγμούς καί ταλαντεύσεις. Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε πώς ἡ Κλεοπάτρα ὑπερέχει σέ τόλμη ἀπό τίς ὁμολογές της ἡρωίδες τῆς εὐρωπαϊκῆς κωμωδιογραφίας. Ἡ Ἰσαβέλλα ἢ ἡ Ροζίνα (ἀπό τόν *Κουρέα τῆς Σεβίλλης*) καταφέρνουν νά γλιτώσουν ἀπό τό στόμα τοῦ λύκου, νά ξεγλιστρήσουν ἀπό τούς κηδεμόνες-διώκτες τους, τήν τελευταία στιγμή, πρὶν σκλαβωθοῦν ἀμετάκλητα μέ τή σφραγίδα καί τήν ὑπογραφή τοῦ συμβολαιογράφου. Ἐνῶ ἡ δική μας ἡρωίδα πρέπει νά βρεῖ τή δύναμη καί τήν τόλμη νά σπάσει τά ἱερά δεσμά τοῦ γάμου, περιφρονώντας τούς νόμους καί τούς κανόνες· ἡ ἐπιλογή της εἶναι πρόκληση, ἀποτελεῖ πράξη ἀνατρεπτικῆς κατεστημένης ἠθικῆς τάξης.

Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἔχει πλήρη συνείδηση πώς ἡ τολμηρή λύση πού ἐπέλεξε γιά τήν κωμωδία του, μέ τήν ἐγκατάλειψη τῆς συζυγικῆς στέγης, δέν μπορεῖ παρά νά προκαλέσει ἀντιδράσεις. Μέ ἐπίγνωση τῶν συνεπειῶν θέλει νά κρατήσῃ τίς ἰσορροπίες καί παρουσιάζει τό χορό (= τήν κοινὴ γνώμη) διχασμένο μπροστά στήν ἀπόφαση τῆς Κλεοπάτρας νά ξεπορτίσῃ μέ τόν ἐραστή της. Τό ἕνα ἡμιχόριο ἐγκρίνει, τό ἄλλο ἀποδοκιμάζει βίαια τό ζεῦγος τῶν ἐραστῶν. Οἱ ἐπικριτές φωνάζουν «Σεβασθεῖτε οἱ νέοι τὰ θεῖα· δέν λέγουν γυναῖκα· ἀφαιρεῖτε ἀνδρός» καί ὁ Ἀχιλλεύς τούς ἀπαντᾷ πώς καί τό πά-

θος τό στέλνει ὁ Θεός. Ὁ καθγὰς ἀνάμεσα στά δύο ἡμιχόρια φουντώνει καί οἱ κατήγοροι καταγγέλλουν τούς ὑπερασπιστές: «Τῆς κοινωνίας διαφθορεῖς, πρὸς τὴν κακίαν παρακινεῖτε / Τὴν νεολαίαν». Ὅμως καί ὁ σώφρων ἀλλά μετριοπαθὴς Ἀνανίας, πού ἐπέκρινε καί χλεύαζε τὸν Σταμοῦλο γιὰ τὴν ἐκλογή του καί τὴ στάση του, δὲν ἐγκρίνει τὴν ἀπαγωγή γιατί «προσβάλλει τούς νόμους τῆς κοινωνίας».

Δυστυχῶς δὲν διαθέτουμε πληροφορίες καί δὲν γνωρίζουμε πὼς ἀντέδρασε ἡ πραγματικὴ κοινωνία, δηλαδή τὸ κοινὸ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, στὴν πρόκληση τοῦ κωμωδιογράφου. Ἡ κριτικὴ (ἐν γένει ὑποτονικὴ τότε) δὲν παρακολουθοῦσε συστηματικὰ τὰ πρωτοεμφανιζόμενα σέ βιβλίον θεατρικὰ ἔργα. Μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἡ κωμωδία τοῦ Χρηστάκη Σκόρδου δὲν ἔπρεπε νὰ περιμένει ἐνθουσιώδη ὑποδοχή.

Ἡ ἀποψη γιὰ τὴν ἠθικοδιδακτικὴ ἀποστολὴ τοῦ θεάτρου, μέ τὴν πολὺ περιορισμένη σχολαστικὴ ἢ σχεδὸν κατηχητικὴ τῆς ἐννοια, κυριαρχεῖ ἀπόλυτα καί συντριπτικὰ σέ ὅλο τὸν ἐλληνικὸ 19ο αἰῶνα. Ἡ σκηνὴ μετατρέπεται σέ ἐστία διαφθορᾶς κάθε φορὰ πού παρεκκλίνει ἀπὸ τούς αὐστηροὺς ἠθικοὺς κανόνες. Ἔτσι ἀντιμετωπίστηκε ὡς ἀνήθικο ἔργο Ὁ *κουρέας τῆς Σεβίλλης* (ἢ ὄπερα) ὅταν πρωτοπαίχτηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1837, ἐνῶ ὁ συμπαθὴς ἥρωας τοῦ Μπωμάρσαί καί τοῦ Ροσσίνι, ὁ Φιγκαρό, χαρακτηρίστηκε μαστροπός.

Ἀπὸ ἄλλη σκοπιά, σημαδιακὸ εἶναι τὸ γεγονὸς πὼς οἱ ἐπαγγελματικοὶ θίασοι, πού ἀναπτύσσουν κανονικὴ δραστηριότητα ἀπὸ τὸ 1860 ὡς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, δείχνουν μεγαλύτερη προτίμηση γιὰ τίς κωμωδίες τοῦ Μολιέρου ὅπου ἐπικρατεῖ τὸ φαρσικὸ πνεῦμα (*Ἀκούσιος ἱατρός* κ.ἄ.) ἢ γιὰ ἐλληνικὲς διασκευές πού ὑπερτονίζουν τὰ φαρσικά ἐπεισόδια (*Κύριος Πουρσονιακός*, *Ἀρχοντοχωριάτης*). Παίζονται ἐπίσης Ὁ *φιλάργυρος* καί Ὁ *Ταρτούφος*, μολαταῦτα εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς οἱ θεματικὰ ὁμόρροπες μέ τὸ δικό μας κείμενο ὅπως τὸ *Σχολεῖο συζύγων* καί τὸ *Σχολεῖο γυναικῶν* δὲν ἐμφανίζονται πουθενά στό ρεπερτόριο τῶν θιάσων.

Ἰδιαίτερα εὐνοϊκὴ ὑποδοχὴ βρῆκαν στὴν ἐλληνικὴ σκηνὴ Οἱ *κομψευόμενες* (*Les précieuses ridicules*), γνωστὲς καί μέ τὴν ἐξελληνισμένη τους ἀμφίεση (*Αἱ Κερατσίτσαι* στὴ διασκευὴ τοῦ Δ. Λάκωνος), οἱ ὁποῖες ὅμως συμπτωματικὰ βρέθηκαν νὰ συμπορεύονται μέ τὴν κυρίαρχη τάση στὴν ἐλληνικὴ κωμωδιογραφία τῆς ἐποχῆς. Στά περισσότερα ἐλληνικὰ ἔργα ἢ σέ σειρές ἔργων, ἀπὸ τὴ *Γυναικοκρατία* τοῦ Βυζάντιου ὡς τὸ *Μαλακῶφ* τοῦ Χουρμούζη, τὴν *Κόρη τοῦ παντοπώλου* τοῦ Ἄγγ. Βλάχου καί πλῆθος ἄλλα λιγότερο γνωστὰ κείμενα, στόχος διακωμώδησης εἶναι οἱ ἐλαφρόμυαλες φιλάρεσκες γυναῖκες πού ξετρελαίνονται μέ τὴ μόδα, τὰ λοῦσα, τὰ στολίδια, τίς διασκέδασεις. Ἐμφανίζονται ὡς τὰ κατεξοχὴν θύματα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ τρόπου ζωῆς, πού εἰσβάλλει καί ἀπειλεῖ τὰ θεμέλια τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Ἄλλες πέφτουν θύματα τῆς διάδοσης τοῦ γαλλικοῦ μυθιστορήματος, ὄνειρεύονται ἱππότες καί μαρκήσιους, καί πεισματικά, ὅπως οἱ ἡρώιδες τῆς μονόπρακτης κωμωδίας τοῦ Μολιέρου, ἀρνοῦνται τὸ συνοικέσιο μέ κοινούς θνητούς, μέ τούς «πραματευτάδες» πού θέλει νὰ τούς ἐπιβάλει γιὰ σύζυγο ὁ πατέρας.

Δημήτρης Σπάθης

ΤΩΝ
ΓΕΡΟΝΤΩΝ
ΤΟ
ΜΑΘΗΜΑ.
ΚΩΜΩΔΙΑ

Εἰς πράξεις τρεῖς.

ὑπὸ

Χ. Δ.

ἘΚΔΟΣΗ ΔΕΥΤΕΡΑ
(τροποποιηθεῖσα)

ΕΝ ΙΒΡΑΙΛΑΝ

Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου „ἡ Ἐνότης“

1863.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

Η συζυγική ζωή ἐν Ἑλλάδι

Συνεπώς ἡ κωμωδία *Τῶν γερόντων* τό μάθημα βαδίζει ἐνάντια στό ρεῦμα, ἀντιπροσωπεύει μιὰ ξεχωριστή φωνή σέ σύγκριση μέ ἄλλες, τίς ἐπικρατέστερες, προτάσεις πού ἐπεξεργάστηκε ἐκείνη τήν ἐποχή τό νεοελληνικό κωμικό θέατρο. Ὅπως καί στή *Στρατιωτική ζωή ἐν Ἑλλάδι*, στό πλαίσιο τῆς πεζογραφίας τοῦ 19ου αἰώνα, τό ἴδιο καί στήν τρίπρακτη κωμωδία του, ὁ Χ. Δημόπουλος δέν θέλησε νά ἀκολουθήσει τήν πεπατημένη, ξεφεύγει ἀπό τά στερεότυπα, υἱοθετεῖ καί ἐκφράζει μιὰ ἐντονη κριτική στάση ἀπέναντι στίς κυρίαρχες παραδοσιακές νοοτροπίες. Εἰδικά ἡ κωμωδία, μέ τό διαβρωτικό στηλιτευτικό της πνεῦμα, ὑπονομεύει τό καθεστώς ἰδιοκτησίας καί ἀπεριόριστης ἐξουσίας τοῦ συζύγου-ἀφέντη, πού ἐπικρατεῖ στό θεσμό τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας καί τῆς συζυγικῆς συμβίωσης.

Ὁ Χ. Δημόπουλος θά μείνει στήν ἱστορία ὡς ἓνας εὐκαιριακός συγγραφέας καί ἡ περίπτωση του δέν εἶναι μοναδική στά ἐλληνικά γράμματα. Ὁλες-ὅλες δύο φορές ἀνταποκρίθηκε στό κάλεσμα τῆς μούσας, τό 1861 καί τό 1870. Οἱ μελετητές ὑποθέτουν πώς ἡ ἔξαρση τοῦ φαινομένου τῆς ληστείας καί οἱ πολιτικές της παρενέργειες γύρω στό 1870 ἀποτέλεσαν τό ἐρέθισμα γιά νά καταγράψει τίς δικές του ἐμπειρίες ἀπό τήν περιπέτειά του στόν ἐλληνικό στρατό. Τό κίνητρο (ὁ πειρασμός ὅπως εἶπαμε παραπάνω) πού τόν ὥθησε νά δοκιμάσει τίς δυνάμεις του στό θεατρικό εἶδος ἦταν κάπως διαφορετικῆς τάξης.

Στήν Κωνσταντινούπολη, τό 1860 καί 1861, ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά (ἢ σχεδόν πρώτη φορά) συγκροτημένος ἐλληνικός θίασος, μέ ἐπικεφαλῆς τόν ἠθοποιό Βασίλειο Ἀνδρονόπουλο, πλαισιωμένος μέ ἱκανούς ἢ καί ταλαντούχους νέους ἐρασιτέχνες, πού ἐκείνη τή στιγμή πραγματοποιοῦσαν τό ἀποφασιστικό βῆμα γιά τήν μετεξέλιξή τους στόν ἐπαγγελματισμό. Οἱ παραστάσεις δίνονται στό θέατρο Ναούμ, προκαλοῦν ζωηρό ἐνδιαφέρον καί ἱκανοποιητική συμμετοχή τοῦ κοινοῦ, ἀλλά γιά ποικίλους λόγους ἡ ἀπήχησή τους ἔμεινε περιορισμένη. Ἐλάχιστες πληροφορίες σώζονται στόν ἐλληνικό τύπο τῆς ἐποχῆς γιά τά ἔργα πού παίχτηκαν, τόν *Ὁρέστη* τοῦ Alfieri, τόν *Ἀριστόδημο* τοῦ Monti καί μερικά ἀκόμα¹².

Ὡστόσο ἀδιάψευστο τεκμήριο γιά τόν ἐνθουσιασμό πού προκάλεσαν ἐκεῖνες οἱ παραστάσεις μπορούμε νά ἀναζητήσουμε ἄλλου. Δύο νέοι Κωνσταντινουπολίτες, ὁ Ἀλέξανδρος Ζωηρός (τότε φοιτητής ἱατρικῆς) καί ὁ Ἰωάννης Κούρτελης ἔγραψαν θεατρικά ἔργα πού παίχτηκαν ἀπό τόν θίασο τοῦ Βασ. Ἀνδρονόπουλου. Τήν πρώτη χρονιά, τό 1860, παίχτηκαν δύο δράματα τοῦ Ἀλεξ. Ζωηροῦ, τό ἓνα μέ τίτλο *Εἰς ἀπόγονος τοῦ Τιμολέοντος*, τό ἄλλο

12. Βλ. Ν. Λάσκαρης, «Τό νεοελληνικόν θέατρον ἐν Κωνσταντινουπόλει (1858-1863)», π. *Νέα Ἑστία*, τ. 30, Ἰούλιος-Νοέμβριος 1941· καί Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *Τό Ἑλληνικό θέατρο στήν Κωνσταντινούπολη τόν 19ο αἰώνα*, τ. Α', Ἀθήνα 1994.

Δημήτρης Σπάθης

Οί Τριακόσιοι καί, τό 1861, παίχτηκε ή κωμωδία τοῦ Ἰω. Κούρτελη μέ τίτλο *Αἱ γυναῖκες δέν περιορίζονται ἤ Τρεῖς γάμοι εἰς μίαν ἡμέραν*. Ἡ κωμωδία τοῦ Κούρτελη τυπώθηκε τήν ἴδια χρονιά στήν Πόλη, καί στόν πρόλογο ὁ συγγραφέας μάς πληροφορεῖ πῶς ἐμπιστεύτηκε τό κείμενό του στόν Ἀνδρονόπουλο καί πῶς ἡ κωμωδία του «παρεστάθη κουτσά στραβά». Πιό ἐνθουσιώδης εἶναι ὁ Ἀλέξ. Ζωηρός, ὁ ὁποῖος, πάλι στόν πρόλογο τῆς ἐκδοσης τῶν δραμάτων του¹³, καταγράφει τίς ζωηρές ἐντυπώσεις του ἀπό τίς παραστάσεις καί θεβαιώνει ρητά ὅτι στράφηκε πρὸς τή δραματολογία μέ ἀποκλειστικό σκοπό νά ἐνισχύσει τό ρεπερτόριο τοῦ συγκροτήματος μέ πρωτότυπα ἑλληνικά θεατρικά κείμενα.

Δέν μπορούμε νά ἀποκλείσουμε τήν ὑπόθεση πῶς καί ὁ Χρηστάκης Σκόρδος (πού θρίσκεται ἀπό τό 1860 στήν Κωνσταντινούπολη) πραγματοποίησε τό ἐγχείρημά του, παρακινούμενος ἀπό ἀνάλογες σκέψεις καί συναισθήματα. Ἐκτός ἀπό τά πρόσφατα βιώματά του, πιό ὥριμος ὕστερα ἀπό τήν ἐπαφή του μέ τήν ἑλλαδική πραγματικότητα, ὁ συγγραφέας μας εἶχε ἴσως καί περισσότερες θεατρικές ἐμπειρίες¹⁴. Ἡ δραστηριοποίηση τῆς ἑλληνικῆς σκηνῆς στήν Κωνσταντινούπολη τοῦ πρόσφερε μία καλή εὐκαιρία γιά νά ἐκφραστεῖ.

Ἰσως αὐτή ἡ σειρά συλλογισμῶν νά εἶναι ἐντελῶς αὐθαίρετη. Γεγονός παραμένει ὅτι ἡ κωμωδία τοῦ συγγραφέα μας δέν ἀξιώθηκε νά μεταφερθεῖ τότε στή σκηνή. Δέν θά πρέπει βέβαια νά παραβλέψουμε τίς δυσκολίες (ἄσματα, χορικά) πού εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ἕνας περίπου ἐρασιτεχνικός θίασος γιά τό ἀνέβασμα τῆς κωμωδίας¹⁵. Πάντως, θεωρῶ σκόπιμο νά πῶ δυό λό-

13. Τυπώθηκαν στήν Ἑρμούπολη τό 1861.

14. Ἀπό τά γαλλικά ἔργα πού εἶχε τή δυνατότητα νά διαβάξει στό πρωτότυπο, ἀπό ἐμφανίσεις ξένων (ἰταλικῶν κυρίως) θιάσων στήν Κωνσταντινούπολη τά νεανικά του χρόνια, ἀπό τίς παραστάσεις στή Χαλκίδα, πού ὅπως ὁ ἴδιος λέει παρακολούθησε, ἴσως καί ἀπό ἀθηναϊκές παραστάσεις τῆς περιόδου 1857-1859. Ἐκεῖνη τή στιγμή στήν Ἀθήνα σημειώνεται μία πρόσκαιρη θεατρική δραστηριοποίηση, μέ τήν πρωτοβουλία τοῦ Γρηγ. Καμπούρογλου γιά ἵδρυση «ἐθνικοῦ θεάτρου» καί μέ τή συσπείρωση μιᾶς ἱκανῆς ὁμάδας ἠθοποιῶν (Λεωνίδας Καπέλλος, Σωτήριος Καρτέσιος, Ἀντ. Μανούσος, Ἀθαν. Σίσυφος, στούς ὁποίους προστίθεται ὁ πρωτοεμφανιζόμενος Παντ. Σούτσας κ.ἄ.), πού θά κρατήσει ζωντανή τήν ὑπόθεση τοῦ θεάτρου γιά μερικά χρόνια. Αὐτή ἡ ὁμάδα (ἢ κάποια ἄλλη) μπορούσε νά ἐκτείνει τίς δραστηριότητές της καί σέ ἐπαρχιακές πόλεις τοῦ Ἑλληνικοῦ βασιλείου.

15. *Τῶν γερόντων τό μάθημα* παρουσιάστηκε τό 1863 ἀπό ἐρασιτέχνες στή Λέσχη Μνημοσύνη, ἐνταγμένο σέ ἕνα πρόγραμμα γιά φιλανθρωπικούς σκοπούς, ὅπου τό κυρίως ἔργο ἦταν ὁ πολυπαιγμένος στήν Κωνσταντινούπολη *Ὁρέστης* τοῦ Ἀλφιέρι. Προφανῶς ἡ κωμωδία παίχτηκε κουτσουρεμένη στά ὄρια ἐνός μονόπρακτου, στό ὁποῖο μᾶλλον δέν χωροῦσαν τά ἄσματα καί τά χορικά. Στήν ἑλληνική σκηνή ἦταν συνηθισμένη πρακτική τότε νά παίζεται ἕνα διασκεδαστικό μονόπρακτο μετά τό πολύπρακτο κύριο ἔργο. Γιά τήν ἐρασιτεχνική παράσταση βλ. τή διδακτορική διατριβή *Τό ἑλληνικό θέατρο στήν Κωνσταντινούπολη τόν 19ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1990, σ. 244, τῆς

Η συζυγική ζωή ἐν Ἑλλάδι

για γιά τό γεμάτο ἀδεξιότητες πρωτόλειο τοῦ Ἰω. Κούρτελη, πού, ἄς ποῦμε, προτίμησε νά παρουσιάσει ἡ Ἑλληνοδραματική Ἑταιρεία τοῦ Β. Ἀνδρονόπουλου.

Ἡ κωμωδία τοῦ Ἰω. Κούρτελη *Αἱ γυναῖκες δέν περιορίζονται* οὕτως ἢ ἄλλως μάς ἐνδιαφέρει γιατί ἐντάσσεται, ὅπως δείχνει καί ὁ τίτλος της, στόν εὐρύτατο θεματικό κύκλο στόν ὁποῖο ἀνήκει καί τό ἔργο πού παρουσιάσαμε ἐδῶ. Στό πρόσωπο τοῦ γέρου πατέρα κύρ Ματθαίου ὁ συγγραφέας διακωμωδεῖ τίς ἀπαρχαιωμένες ἀντιλήψεις γιά τόν γάμο καί τή συμβίωση, τά συννοικέσια πού ἐπιβάλλονται μέ τή θία, πού δέν στηρίζονται στήν ἀμοιβαία συναίνεση, τήν ἐλεύθερη θούληση τῶν ἐνδιαφερομένων, τόν ἀλληλοσεβασμό. Ὁ κύρ Ματθαῖος θέλει νά ἐπιβάλει στήν κόρη του Ἀμαλία τόν Νοστιμούλη, ἕναν κομψευόμενο μεσήλικα, ἐκπρόσωπο τῆς κοσμικῆς κοινωνίας τοῦ Σταυροδρομίου, πού σπατάλησε τήν πατρική περιουσία σέ γλέντια καί στά χαρτιά, καί τώρα περιμένει σωτηρία ἀπό τήν προσδοκώμενη προίκα. Ἡ Ἀμαλία ἀντιστέκεται καί γιατί δέν νοστιμεύεται τόν Νοστιμούλη, ἀλλά κυρίως ἐπειδὴ ἔχει δώσει τήν καρδιά της σέ ἕναν ἀγνό νέο, τόν ἀγαπημένο της Ἀλκιβιάδη. Στόν ἐκτενέστατο μονόλογό της στήν 3η πράξη (θ' σκηνή), ἀγανακτισμένη καταγγέλλει τά συννοικέσια πού ὀδηγοῦν σέ ἀταίριαστους γάμους, μεταξύ ἄλλων καί ἐκεῖνα πού ἐνώνουν «δεκατετραετή νεάνιδα μετά τοῦ ἐξηκοντούτιδος γέροντος».

Μπροστά στήν ἐπιμονή τοῦ πατέρα δέν μένει ἄλλη λύση ἀπό τήν ἀπαγωγή. Ἡ Ἀμαλία δραπετεύει ἀπό τό πατρικό σπίτι γιά νά παντρευτεῖ τόν ἀγαπημένο της. Ὁ κύρ Ματθαῖος διαπιστώνει τήν ἐξαφάνιση τῆς κόρης του καί κάνει μιὰ ὀδυνηρή ἀναπόληση, θυμᾶται τήν δική του σύζυγο πού (ὁ παθολογικά ζηλότυπος Ματθαῖος) τυραννοῦσε καί τήν κρατοῦσε κλειδωμένη στό δωμάτιό της. Ἡ γυναίκα δέν ἄντεξε γιά πολύ, κάποτε ἔσπασε τήν κλειδαριά καί ἐξαφανίστηκε μέ κάποιον ἑραστή. Τώρα ἡ ἱστορία ἐπαναλαμβάνεται μέ τήν κόρη του. Ὁ ἀπολογισμός εἶναι τραγικός, ὅλο τό σύστημα πού στηρίζεται στήν καταπίεση καί τόν καταναγκασμό ἔχει καταρρεύσει. Μέ ἀνάμικτα αἰσθήματα πικρίας, ὀργῆς καί συντριβῆς ὁ Ματθαῖος διαβάζει ἀπό ἕνα βιβλίο πού θρῖσκει μπροστά του:

*Μή προσμένης θυγατέρα καί γυναῖκα τιμημένη,
Νά σοῦ κάμνουν οἱ φράκται καί ἡ θύρα ἡ κλεισμένη.¹⁶*

Τό δίστιχο ἐπαναλαμβάνεται ὡς ἐπιμύθιο στό τέλος τῆς κωμωδίας, ἀλλά καί

Χρ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, ἡ ὁποία εἶχε τήν καλοσύνη νά μοῦ δώσει προφορικά πολύτιμες συμπληρωματικές πληροφορίες.

16. Ἀπό τό *Σχολεῖο συζύγων* τοῦ Μολιέρου, Α' πράξη, θ' σκηνή, ὅπου μιλά ὁ λογικός Ariste:

*Et les soins défiants, les verrous et les grilles
Ne font pas la vertu des femmes ni des filles.*

Δημήτρης Σπάθης

προτάσσεται από τόν συγγραφέα ως motto στη σελίδα τίτλου της έκδοσής της.

Οι θέσεις και οι προθέσεις του Κούρτελη είναι σωστές και άγαθές, στην πραγματικότητα όμως πρόκειται για έλαφρά κωμωδία, στην οποία κυριαρχούν στοιχεία προερχόμενα από την τυποποιημένη φαρσική παράδοση (κωμικός υπηρέτης μέ έντονη παρουσία, μπερδέματα, παρεξηγήσεις κλπ.). Οι αντιθέσεις αμβλύνονται, γρήγορα καταλήγουν σέ εύκολες ανώδυνες λύσεις. Ή Αμαλία δραπετεύει από τό σπίτι ίσα-ίσα γιά νά τελεστεί τό μυστήριο του γάμου. Επιστρέφει άμέσως και γονυπετής ζητά από τόν πατέρα νά εύλογήσει τήν έκλογή της. Ακριβώς εκείνη τή στιγμή ό γαμπρός, πού τόν γνωρίζαμε στην άρχή άπένταρο, μαθαίνει πώς κέρδισε, ύστερα από δίκη, μιά περιουσία, πού του εξασφαλίζει ένα ήγεμονικό εισόδημα γιά τό υπόλοιπο του βίου του. Ακούγοντας τήν είδηση αύτή ό πατέρας μεταστρέφεται και, περιχαρής, δίνει τίς εύλογίες του γιά τό γάμο. Όλοι, ως και ό Νοστιμούλης, είναι εύτυχεις, άγκαλιάζονται και άσπάζονται αλλήλους. Ένας δεύτερος γάμος άποφασίζεται στά γρήγορα: ό ηλικιωμένος και σώφρων άδελφός του κύρ Μαθαίου, ό κυρ Ένάρετος, παντρεύεται, όχι νεαρή κοπέλα όπως του πρότειναν πολλοί, αλλά τήν περασμένης ηλικίας Κρυσταλένια, πού έχει δώσει δείγματα ύψηλου ήθους και άσπογης συμπεριφοράς. Ό τρίτος γάμος, μέ τόν όποιο κορυφώνεται ή γενική εύφορία, ένώνει, κατά τό παραδοσιακό σχήμα, τόν ύπηρέτη μέ τήν ύπηρέτρια.

Είμαστε ύποχρεωμένοι νά διαπιστώσουμε πώς από τήν άποψη της συνέπειας, της άληθοφάνειας και της κριτικής όξύτητας, ή κωμωδία *Τών γερόντων τό μάθημα*, σέ σύγκριση μέ άλλα όμοειδη κείμενα, παραμένει ένα φαινόμενο ξεχωριστό. Φυσικά γιά τήν περαιτέρω τύχη του έργου και γενικά γιά τίς περαιτέρω εξέλιξεις, καθοριστική σημασία είχε ή άπόφαση του συγγραφέα νά αλλάξει προσανατολισμό. Στην Κωνσταντινούπολη, από τό 1863 και μετά, μέ τίς περιοδείες των άθηναϊκών θιάσων, εγκαινιάζεται μιά νέα εποχή πού προσφέρει πολλές δυνατότητες και στους ντόπιους συγγραφείς. Όμως αύτή τήν εποχή ό Χαρίλαος Δημόπουλος φεύγει γιά τή Βραΐλα και άφοσιώνεται, όπως είδαμε, στην εκπαίδευση.

Ή επανεκτίμηση της κωμωδίας *Τών γερόντων τό μάθημα* μάς επιτρέπει, πιστεύω, νά σχηματίσουμε μιά πληρέστερη εικόνα γιά τίς άναζητήσεις στην έλληνική κωμωδιογραφία του 19ου αιώνα. Συνδέοντας τέλος τό θεατρικό κείμενο μέ τήν σαφώς ώριμότερη *Στρατιωτική ζωή έν Έλλάδι*, βλέπουμε νά διαγράφεται πολύ πιό καθαρά ή φυσιογνωμία του άνήσυχου, ρηξικέλευθου και ριζοσπάστη συγγραφέα Χαρίλαου Δημόπουλου, και μπορούμε νά έκτιμήσουμε καλύτερα τίς τολμηρές του δημιουργικές πρωτοβουλίες.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
Δημήτρης Σπάθης

ΜΕΛΙΣΣΑ

Πληθυσμιακές μετακινήσεις μέ αφετηρία τό 1821: τό παράδειγμα τής Σάμου

Ἡ μακρά πολεμική περίοδος στήν ὁποία εἰσῆλθε ἡ ἑλληνική χερσόνησος, μέ τό ξέσπασμα τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821, δημιούργησε καταστάσεις λίγο ἔως πολύ γνωστές ἀπό ἀνάλογες περιπτώσεις τοῦ παρελθόντος καί, σέ μιά μετεξελιγμένη μορφή, τοῦ παρόντος. Ἡ ἀνάγνωση τῶν γεγονότων, ἀπό τίς πρῶτες συγκρούσεις ὡς καί τήν καποδιστριακή διακυβέρνηση, ὁδηγεῖ σέ διαπιστώσεις σαφεῖς ὡς πρὸς τίς συνέπειες τοῦ γενικοῦ κλίματος ἀναταραχῆς καί πολέμου.

Παρατηρώντας τά γεγονότα, διαπιστώνει κανεῖς ὅτι τά θύματα δέν περιορίστηκαν στό πεδίο τῆς μάχης, ἐφόσον ἡ ὅλη κατάσταση προξένησε δεινά (ἢ ἐπέτεινε ἄλλα) καί στόν ἄμαχο πληθυσμό¹. Ἡ πιό θεαματική, ἂν μπορεῖ νά

Ἀναπτυγμένη μορφή τῆς ἀνακοίνωσής μου στό συνέδριο «Ἡ Σάμος ἀπό τά βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα», Σάμος 28-30 Ἀπριλίου 1995. Ἡ διερεύνηση τοῦ συγκεκριμένου ζητήματος κρίθηκε ἀναγκαία ὡς εἰσαγωγή, στή μελέτη γιά τή δημογραφική εξέλιξη τῆς Σάμου στά χρόνια τῆς Ἡγεμονίας (1834-1912), θέμα στό ὁποῖο ἐργάζομαι ἀπό καιρό. Θέλω νά εὐχαριστήσω τό προσωπικό τῶν Ἀρχείων Νομοῦ Σάμου, γιά τήν καλή του διάθεση καί ἐξυπηρέτηση κατά τή συλλογή σχετικοῦ ὕλικου, τό καλοκαίρι τοῦ 1994. Ἐπίσης, θέλω νά εὐχαριστήσω τό Ἰδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», τό ὁποῖο προσέφερε τή φιλοξενία του γιά ἓνα διάστημα τῆς παραμονῆς μου στή Σάμο.

Βραχυγραφίες: ΓΑΚ, Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (Ἀθήνα)· ΓΑΚ-ΑΝΣ, Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους - Ἀρχεῖα Νομοῦ Σάμου· ΓΑΚ-ΑΝΚ, Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους - Ἀρχεῖα Νομοῦ Κέρκυρας.

1. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Η', Θεσσαλονίκη 1988, σ. 213· Γιώργος Μαργαρίτης, «1821. Ὁ θάνατος, τό ἄλλο πρόσωπο τῆς λευτεριάς», π. *Ὁ Πολίτης*, τχ. 77 (5), Μάρτιος 1987, σ. 60-62· τοῦ ἴδιου, «Τόν καιρό τῶν φτωχῶν Ἑλλήνων», ἐφ. *Ἡ Ἐποχή*, 27 Μαρτίου 1994· Ἀριστ. Σταυρόπουλος, «Τά ἀνθρώπινα "παρὰ λειπόμενα" τῆς ναυμαχίας τοῦ Ναυαρίνου», ἐφ. *Ἡ Καθημερινή*, 12 Δεκεμβρίου 1993. Δυό καταγραφές νεκρῶν καί αἰχμαλώτων πολέμου: Γ. Μιλτ. Τσατσάνης, *Αἰτωλοακαρνανες-Εὐρυτάνες, Ἀγραφιῶτες κι Ἀσπροποταμίτες νεκροί-αἰχμάλωτοι τοῦ '21*, Ἀθήνα 1984· *Ἐκθεσις τῶν ὀνομάτων τῶν ἀποθανόντων ἐν τῇ πολιορκίᾳ τῶν Ἀθηνῶν ἀγωνιζο-*

Κώστας Κόμης

χαρακτηριστεί έτσι, από τις συνέπειες του πολέμου υπήρξε ή διασπορά των προσφύγων, προερχομένων από επαναστατημένες περιοχές που είχαν γνωρίσει την ήττα, σέ άλλους τόπους όπου δεν είχε κριθεί ακόμη το αποτέλεσμα ή επικρατούσε ειρήνη². Παράλληλα μέ τους πρόσφυγες, όπως είναι εύνοητο, την έμπόλεμη ζώνη διέτρεχαν οι αντίπαλοι στρατοί, αλλά και διάφορα τυχοδιωκτικά ή μή στοιχειά, επιδιώκοντας να έκμεταλλευτούν τις οικονομικές εύκαιρίες που είχε δημιουργήσει ο πόλεμος³.

Από τά τέλη του 1824 οι απειλές θά πολλαπλασιαστούν, έφόσον τρεις κυρίως παράγοντες θά όδηγήσουν στην εμφάνιση καί, έν συνεχεία, έξαρση της πειρατείας: οι διαδοχικές ήττες των έλληνικών στρατευμάτων, ή επέμβαση του αίγυπτιακού στρατού στό πλευρό των Όθωμανών καί, τέλος, ο έμφύλιος πόλεμος⁴. Εάν συνυπολογιστεί ότι στην πειρατεία (όπως καί στη ληστεία) ένεπλάκη καί ένα μέρος των προσφύγων, γιά βιοποριστικούς ή κερδοσκοπικούς λόγους⁵, τότε πολύ εύκολα άντιλαμβάνεται

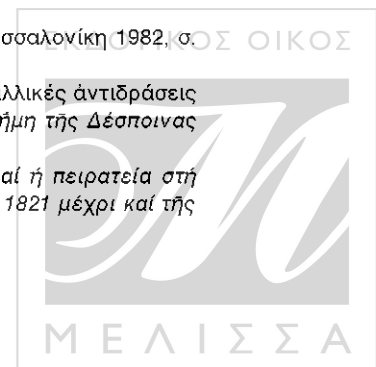
μένων έντός της πόλεως καί του φρουρίου, χ.τ., χ.χ. (άντίτυπο στή Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη Ίωαννίνων, Βιβλιοθήκη Σπυρ. Λάμπρου, άρ. 13.337).

2. Οι βιβλιογραφικές πληροφορίες γύρω από τό θέμα είναι άφθονες. Περιοριζόμαστε σέ όρισμένες ένδεικτικές άναφορές: Άπ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες καί προσφυγικών ζήτημα κατά την επανάστασιν του 1821. Ίστορική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1939 (ή μοναδική συνολική μονογραφία γύρω από τό θέμα)· Γ. Λεοντσίνης, «Τό πρόβλημα των προσφύγων στά Κύθηρα από την Πελοπόννησο κατά τή διάρκεια της ελληνικής επανάστασης», *Ζητήματα έπανησιακής κοινωνικής ίστορίας*, Αθήνα 1991, σ. 535-558· Δ. Καρατζένης, *Επανάστασις καί καταστροφή Καλαρρυτών-Συρράκου, Ίούλιος 1821. Πίνακες άγωνιστών*, Ίωάννινα 1968, κυρίως σ. 36-40· Διον. Μιτάκης, «Εποίκηση Ήπειρωτών στην Αίτωλία», π. *Ναυπακτικά*, τ. 4, 1988-1989, κυρίως σ. 65, 98 κ.έξ.· Έμμ. Πρωτοψάλτης, *Τό είκοσιένα καί ή Ήπειρος*, Αθήνα 1975, σ. 40· Ν. Παναζόπουλος, *Αυτόχθονες καί έτερόχθονες. Η πολιτικοκοινωνική διαμάχη στην επαναστατημένη Ελλάδα (1827-1829). Η περίπτωση της Σμύρνης*, Νέα Σμύρνη 1986· Ίω. Βλαχογιάννης, *Χιακόν Αρχείο*, κυρίως τ. 2, Αθήνα 1910, σ. 24-25, 34-38, 44-45, 66-67, 84-86, τ. 3, Αθήνα 1910, σ. 370-373, 414-418, τ. 4, Αθήνα 1910, σ. 74-78· Άνδρέας Δρακάκης, «Οι πρώτοι Χιώτες πρόσφυγες που καταφύγανε στή Σύρα μετά την επανάσταση του 1821», π. *Συριανά Γράμματα*, τχ. 6, Άπρίλιος 1989, σ. 103-114· του ίδιου, *Ίστορία του οικισμού της Έρμούπολης (Σύρας)*, τ. Β΄: *Η Έρμούπολις (1826-1829)*, Αθήνα 1983, κυρίως σ. 149, 200-209· Κ. Νικόδημος, *Υπόμνημα της νήσου Ψαρών*, τ. 1-2, Αθήνα 1862, άνατύπ. Καραβίας, Αθήνα 1982, κυρίως τ. 1, σ. 493, 508· Άννα Παναγιωταρέα, *Όταν οι άστοί έγιναν πρόσφυγες*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 49-54.

3. Άπ. Βακαλόπουλος, *Ίστορία του Νέου Έλληνισμού*, τ. ΣΤ΄, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 903, 963· Γ. Μαργαρίτης, *Τόν καιρό των φτωχών Έλλήνων*, δ.π.

4. Β. Κρεμμυδάς, «Πειρατεία καί καταδρομή στό είκοσιένα. Οι γαλλικές άντιδράσεις (1821-1827)», στόν τόμο *Η επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα 1994, κυρίως σ. 36-37.

5. Χρήσιμες πληροφορίες στό Κ. Κωνσταντινίδης, *Η ληστεία καί ή πειρατεία στή Σκύρο, Σκιάθο καί Σκόπελο κατά τή διάρκεια της επανάστασης του 1821 μέχρι καί της*

Πληθυσμιακές μετακινήσεις Σαμίων

κανείς τήν έκταση πού είχε πάρει ή δραστηριότητα αὐτοῦ τοῦ τύπου⁶.

Ὁ ἄμαχος πληθυσμός ἀποτέλεσε τόν κύριο ὄγκο τῶν πληθυσμιακῶν μετακινήσεων, μέ στόχο ἕνα ἀσφαλῆς καταφύγιο⁷. Στό περιθώριο αὐτοῦ τοῦ ρεύματος ἐντοπίζονται καί κάποια ἄτομα πού συνέδεσαν τή μετεγκατάστασή τους μέ τήν ἀναζήτηση οἰκονομικῶν εὐκαιριῶν⁸. Οἱ συνέπειες τῶν μετακινήσεων, ἰδιαίτερα εὐανάγνωστες στήν καποδιστριακή ἐποχή, ἔχουν ὡς ἑξῆς: α) ἐρήμωση ὁσων περιοχῶν ὑπέστησαν τή βία τοῦ πολέμου καί ὥθησαν στή φυγή ἕνα μεγάλο τμήμα ἀπό τόν πληθυσμό τους⁹. β) κάθετη πληθυ-

ἀντιθασιλείας τοῦ Ὁθωνα. Ἱστορική μελέτη θασισμένη ἀποκλειστικά ἐπὶ ἐγγράφων, τ. 1, Ἀθήνα 1988. Βλ. ἐπίσης Ἀθ. Φωτόπουλος, «Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῆς ληστείας κατὰ τήν καποδιστριακὴν περίοδον», *Πρακτικά τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Κορινθιακῶν Ἑρευνῶν*, (Κόρινθος 27-28 Ἀπρ. 1974), Ἀθήνα 1975, σ. 213-238· Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*, ὁ.π., σ. 25· Γ. Μαργαρίτης, *Τὸν καιρὸ τῶν φτωχῶν Ἑλλήνων*, ὁ.π.

6. Τό πρόβλημα τῆς πειρατείας, δραστηριότητα πού συγχέεται συχνά στίς πηγές καί τῇ βιβλιογραφίᾳ μέ τήν καταδρομή, εἶχε λάβει τεράστιες διαστάσεις κατὰ τήν καποδιστριακή ἐποχή. Ἰδιαίτερα χρήσιμα πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα εἶναι τὰ: Δέσποινα Θεμελη-Κατηφόρη, *Ἡ δίωξις τῆς πειρατείας καί τὸ θαλάσσιον Δικαστήριον κατὰ τήν πρώτην καποδιστριακὴν περίοδον 1828-1829*, τ. Α': *Ἡ δίωξις τῆς πειρατείας*, Ἀθήνα 1973· Pitcairn Jones, *Piracy in the Levant 1827-1828*, Λονδίνο 1934. Βλ. ἐπίσης Στ. Παπαγεωργίου, *Ἡ στρατιωτικὴ πολιτικὴ τοῦ Καποδίστρια. Δομὴ, ὀργάνωσις καί λειτουργία τοῦ στρατοῦ ξηρᾶς τῆς καποδιστριακῆς περιόδου*, Ἀθήνα 1986, σ. 37· τοῦ ἴδιου, «Ἡ στρατιωτικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰωάννου Καποδίστρια», *Ἰωάννης Καποδίστριας 1776-1831. Ὁ κορυφαῖος Ἕλληνας εὐρωπαῖος*, Εἰσαγωγή-ἐπιμέλεια Π. Πετρίδης, Ἀθήνα 1992, σ. 311.

7. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*, ὁ.π., σ. 11-13, 21-23, 25, 58, 60-62, 70-71· Χρ. Ρέππας, «Γενικὴ ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Ναυπλίου κατὰ τὸ 1825», π. *Μνημοσύνη*, τ. 9, 1982-1984, σ. 261-349· Μάρω Καρδαμίτση-Αἰδῆ, «Πρόνοια, ὁ πρῶτος προσφυγικός συνοικισμός τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδας», π. *Ἀρχαιολογία*, τχ. 51, Ἰούνιος 1994, σ. 35-46.

8. Γιά τή συγκεκριμένη περίοδο, τὰ ἄτομα αὐτὰ ἀνιχνεύονται μέ μεγαλύτερη εὐκολία ἀνάμεσα σέ ὅσους εἶχαν ἀναπτύξει δράση στή ληστεία ἢ τήν πειρατεία (βλ. ἐδῶ, σημ. 5, 6). Ἡ μετεγκατάστασις τῶν Σαμίων ἐντάσσεται ἐν μέρει, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, στήν ἴδια κατηγορίαν, ἂν καί δέν σχετίζεται μέ δραστηριότητα τοῦ εἴδους αὐτοῦ.

9. Παραθέτουμε ὀρισμένα διαθέσιμα μεγέθη: ἡ Χίος καί τὰ Ψαρά μείωσαν τόν πληθυσμό τους ἀπὸ 121.000 καί 8.000 τὸ 1821 σέ 60.800 καί 5.000 ἀντίστοιχα τὸ 1828. Ἄν καί οἱ ἀριθμοὶ εἶναι στρογγυλοί, τεκμήριο μικρῆς ἀξιοπιστίας, περιγράφουν ἐναργῶς τίς συνέπειες τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ, τὸ 1822 καί 1824. Τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα στά: Μ. Σχινάς, *Ἐπιστολαὶ Ι. Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος*, τ. 4, Ἀθήνα 1843, σ. 346-347· Ἀνδρ. Μάμουκας, *Τὸ κατὰ τήν Ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, ἤτοι Συλλογὴ τῶν περὶ τήν Ἀναγεννωμένην Ἑλλάδα συναχθέντων πολιτευμάτων, νόμων καί ἄλλων ἐπισήμων πράξεων, ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τέλους 1832*, τ. ΙΑ', Ἀθήνα 1852, σ. 260-261· *Ἀρχεῖα τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας 1821-1832. Αἱ ἐθνικαὶ συνελεύσεις*, τ. 2: Δ' ἐν Ἀργεῖ *Ἐθνικὴ Συνέλευσις*, Ἀθήνα 1973, σ. 247-248. Βλ. ἐπίσης Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, ὁ.π., τ. Η', σ. 213-214. Σύμφωνα μέ ἄλλη πηγή, ὁ πληθυσμός τῶν Ψαρῶν, τὸ 1823, ἔφθανε μόλις τίς 368 ψυχές. Σχετικά: Ἐταιρεία Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν, *Ἀρχεῖον Ἰωάννου Καποδίστρια*, τ. Η', Ἐπιμέλεια Κ. Δαφνῆς-Κ. Κωστής, Κέρκυρα 1987, σ. 305, 323.

Κώστας Κόμης

σμακή αύξηση άλλων, περισσότερο ασφαλών ή προνομιούχων από οικονομική άποψη περιοχών¹⁰. Στή δεύτερη κατηγορία ανήκουν, μεταξύ άλλων, και κάποιοι χαρακτηριστικοί οικονομικο-κοινωνικοί και δημογραφικοί σχηματισμοί, τούς οποίους παρήγαγε ή μετέλλαξε ο πόλεμος. Έτσι, παρατηρούμε ότι πόλεις όπως τό Ναύπλιο δέν στάθηκαν ικανές νά απορροφήσουν τήν έκτακτη πληθυσμιακή είσοδή, αλλά υποχώρησαν κάτω από τό βάρος τών προβλημάτων, τόσο κοινωνικών όσο και υγειονομικών, τά όποια αὐτή προξένησε¹¹. Από τήν άλλη πλευρά, ὑπάρχει ἡ μοναδική περίπτωση τῆς Ἑρμούπολης, όπου ἕνας περίπου ἔρημος τόπος, μέ τή συμβολή τών προσφύγων, καί κυρίως τών Χιωτῶν καί Ψαριανῶν, μετατράπηκε σέ σημαντικό οικονομικό κέντρο¹².

Σ' αὐτό τό σημείο ἐπικεντρώνουμε τήν προσοχή μας στή Σάμο. Τό δημογραφικό παρελθόν τοῦ νησιοῦ συνδέεται τόσο μέ τό γενικό κλίμα ἀναταραχῆς κατά τόν 15ο καί 16ο αἰώνα στό Ἀρχιπέλαγος, όσο καί μέ κάποιες μεταγενέστερες εὐνοϊκές συγκυρίες, καθοριστικές στήν ἐξέλιξή του¹³. Σέ κα-

10. Ὁ πληθυσμός τῆς Ἑρμούπολης, ἀπό 4.500 ψυχές στό τέλος τοῦ 1821, ἔφθασε τίς 13.805 τό 1828. Σχετικά: στά τρία παραπάνω ἔργα, σ. 346, 260 καί 247 ἀντίστοιχα Τιμολέων Ἀμπελᾶς, *Ἱστορία τῆς νήσου Σύρου. Ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἑρμούπολη 1874, σ. 600. Σύμφωνα μέ ἄλλη πηγή, ὁ πληθυσμός ἀπό 6.000 ἔφθασε τίς 12.000: ΓΑΚ-ΑΝΚ, Καποδιστριακό Ἀρχεῖο, Μέρος Β', φάκ. 457, «Tableau des îles de la mer blanche qui dépendent de l'empire ottoman».

11. Χρ. Ρέππας, ὁ.π., κυρίως σ. 269-270, 275, 280· Μάρω Καρδαμίτση-Αῶμα, ὁ.π.: Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, ὁ.π., τ. Η', σ. 241, τ. ΣΤ', σ. 886-889, 969. Ἰδιαίτερα γιά τίς ἐπιδημίες: Louis-André Gosse, *Relation de la peste qui a régné en Grèce en 1827 et 1828*, Γενεύη 1846· Ἀπ. Βακαλόπουλος, ὁ.π., τ. Η', σ. 166-173.

12. Κ. Τσουκαλᾶς, *Κοινωνική ἀνάπτυξη καί κράτος. Ἡ συγκρότηση τοῦ δημόσιου χώρου στήν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1981, σ. 228· Γ. Λεονταρίτης, *Ἑλληνική ἐμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, Ἀθήνα 1981, σ. 63· Β. Καρδάσης, «Ἑρμούπολη: Ἀστικές λειτουργίες καί συμπεριφορές», *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου Ἱστορίας «Νεοελληνική πόλη. Ὁθωμανικές κληρονομίες καί ἑλληνικό κράτος»*, (Ἀθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984 καί Ἑρμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984), τ. Β', Ἀθήνα 1985, σ. 585-589· τοῦ ἴδιου, «Ἀγορά καί κεφάλαια στή Σύρο τοῦ 19ου αἰώνα: ἡ διεθνῆς διάσταση», *Δελτίο τῆς Ἑταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας*, τ. 11, Ἀθήνα 1988, σ. 49-56· τοῦ ἴδιου, *Σύρος, Σταυροδρόμι τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου (1832-1857)*, Ἀθήνα 1987· Μανόλης Τούντας, «Πόλη καί βιομηχανία. Ἡ περίπτωση τῆς Ἑρμούπολης», *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου Ἱστορίας «Νεοελληνική πόλη. Ὁθωμανικές κληρονομίες καί ἑλληνικό κράτος»*, τ. Β', Ἀθήνα 1985, σ. 609-634. Ἐνα εἰδικό ἄρθρο: Ἀντ. Μαρκούλης, «Ἡ δημιουργία τῆς Ἑρμούπολης καί ἡ συμβολή τών Νικολάου καί Ἀργυρίου Ταρπχοτζή», *Σερραϊκά Ἀνάλεκτα. Ἐπετηρίδα τοῦ Πνευματικοῦ Κέντρου τοῦ Δήμου Σερρών*, τ. Α', 1992, σ. 235-241.

13. Κώστας Κόμης, «Πληθυσμός καί οἰκισμοί τῆς Σάμου. Συμβολή πρώτη: ὀθωμανική περίοδος», *Ἀντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος στόν Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Ἀθήνα 1992, σ. 171-238.

Πληθυσμιακές μετακινήσεις Σαμίων

τάσταση παρακμής από εποχές προγενέστερες της έλευσης των Όθωμανών στη Βαλκανική, ή Σάμος εγκαταλείφθηκε από τούς έναπομείναντες κατοίκους της περί τό 1475, αφού μετοίκησαν στη Χίο για λόγους ασφαλείας· κάποιοι απ' αυτούς παρέμειναν στο έσωτερικό του νησιού, χωρίς ωστόσο τό στοιχείο αυτό νά τεκμηριώνει τήν οίκιστική του συνέχεια¹⁴. Μετά τό 1571 άρχισε ή διαδικασία άνασυνοικισμού του, μέ πληθυσμό προσερχόμενο από διάφορες περιοχές τής ελληνικής χερσονήσου καί τής Άνατολής¹⁵. Φαίνεται ότι ό έποικισμός έλαβε ιδιαίτερη έκταση, έξαιτίας καί των φορολογικών κινήτρων πού είχαν παραχωρηθεί στούς έποίκους, ώστε τό 1680 ό πληθυσμός του νησιού νά φθάσει περίπου τίς 11.200 ψυχές¹⁶. Τό 1828, όπότε έχουμε καί τήν πλέον αξιόπιστη άπογραφή, ό πληθυσμός είχε αύξηθεί ακόμη περισσότερο: 27.608 γηγενείς καί 1.748 «πάροικοι», σύνολο 29.356 ψυχές¹⁷. Τό μεγα-

14. αὐτ., σ. 171-174· N. Vatin, «Deux îles à la dérive: Samos et Icarie entre 1475 et 1572», *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, Έκδ. Colin Heywood - Colin Imber, Κωνσταντινούπολη 1994, σ. 340. Τήν ίδια εποχή έρήμωσαν καί τά Ψαρά γιά τόν ίδιο λόγο. Ό Άη Στράτης όμως είχε έρημώσει από τό 1416. Σχετικά: Κ. Νικόδημος, δ.π., σ. 9-10· Δ. Σπανός, *Η συμβολή των Ψαρών κατά τό 1821*, Άθήνα 1958, σ. 13-14· Θεόδ. Μπελίτσος, *Η Λήμνος καί τά χωριά της* (Ίστορικές πληροφορίες), Άθήνα 1994, σ. 92· Ίω. Γιάννος, *Ίστορία τής νήσου Άγίου Εύστρατίου* (Άη-Στράτη), Άθήνα 1983, σ. 90-92.

15. Κ. Κόμης, δ.π., σ. 175-177, 199-210, 235. Γιά τά Ψαρά δέν υπάρχει ή χρονολόγηση του άνασυνοικισμού από πληθυσμό μέ προέλευση τή Θεσσαλομαγνησία καί τήν Ήπειρο. Άντίθετα, γιά τόν Άη Στράτη γνωρίζουμε ότι άνασυνοικίστηκε τό 1540. Σχετικά: Κ. Νικόδημος, δ.π., σ. 11-13· Δ. Σπανός, δ.π., σ. 13-14· Θεόδ. Μπελίτσος, δ.π., σ. 92· Ίω. Γιάννος, δ.π., σ. 90-92.

16. Κ. Κόμης, δ.π., σ. 184.

17. αὐτ., σ. 186, 214-217, 224-225. Αυτό μās δίνει μιά ιδιαίτερα ύψηλή πυκνότητα πληθυσμού (61,7 κάτ./τ.χ.), ένώ τήν ίδια εποχή ή πυκνότητα στήν Πελοπόννησο ήταν μόλις 16 κάτ./τ.χ. (αὐτ., σ. 185). Γιά μιά άλλη μορφή τής άπογραφής, μέ σοβαρά κενά, βλ.: Κώστας Κόμης, «Ένα νέο αντίγραφο τής άπογραφής τής Σάμου (1828)», *Σαμιακή Έπιθεώρηση*, τ. ΙΑ', τχ. 41, Άθήνα, Ιούνιος 1993, σ. 133-136. Άκόμη, στήν έφ. *Αίγαϊον* (έτος 24ον, άρ. 2480, 18 Αύγούστου 1936) έχει δημοσιευθεί μιά σύντομη μορφή τής άπογραφής, όπου παρατηρούνται τά εξής: τά πληθυσμιακά στοιχεία παρατίθενται άναλυτικά μόνο γιά τόν Μαραθόκαμπο, ένώ γιά τούς υπόλοιπους οίκισμούς δίνεται άπλως ό συνολικός αριθμός των ψυχών· ή «Οικοδομετρία», αντίθετα, περιλαμβάνεται άναλυτικά· επίσης άναλυτικά άναφέρονται τά πληθυσμιακά στοιχεία γιά τά γειτονικά νησιά Ίκαρία, Πάτμο, Λέρο καί Κάλυμνο· γιά έννέα μικρούς οίκισμούς τής Σάμου γίνεται άπλή μνεία (*Σεβαστο·Σακλέϊκα, Σταμολέϊκα, Μαργαρίτες, Βαλιοντάδες, Τζουρλαίοι, Σωρίδες, Κοσμαδαίοι, Καθθασέϊκα καί Καμήνια*). Τέλος, θά πρέπει νά έπισημανθεί ότι τό δημοσίευμα προέρχεται από τό αντίγραφο τής άπογραφής πού άπόκειται στή Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (Άρχ. Μουσούρου, φάκ. XVII, έγγρ. 229 - Άντίγραφο του άρχείου άπέκτησαν έσχάτως τά Άρχεία Νομού Σάμου). Γιά τίς συγκυρίες καί τίς δυσχέρειες στο στατιστικό έργο τής περιόδου 1828-1830 βλ. Κ. Κωστής, «Είσαγωγή» στο *Άρχείον Ίωάννου Καποδίστρια*, τ. Η', δ.π., σ. 7-20· Χρ. Λάνδρος, «Όνομαστικός κατάλογος των έν Σάμω Ιερέων, Ιερομονάχων καί μοναχών. Μία άπογραφή των κληρικών

Κώστας Κόμης

λύτερο μέρος των «παροίκων» αποτελούσαν Μικρασιάτες, ενώ λιγότεροι φαίνεται ότι ήσαν οί έπτανησιακής καταγωγής¹⁸.

Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία έν προκειμένω είναι ότι στίς παραμονές του 1821 ή Σάμος υπήρξε πυκνοκατοικημένη. Μέ δεδομένη τήν έλλειμματική παραγωγή του νησιού σέ σιτηρά¹⁹, ό πλεονάζων πληθυσμός έπιβίωνε μέσω των ανταλλαγών μέ τήν άπέναντι μικρασιατική γή²⁰. Οί ανταλλαγές αυτές, όπως καταγράφονται αναλυτικότερα και έναργέστερα σέ μεταγενέστερες πηγές, κάλυπταν τόσο τίς ανάγκες τής Σάμου σέ σιτηρά όσο και τής Μικράς Άσίας σέ έργατικό δυναμικό. Αυτό φαίνεται καλύτερα στήν περίπτωση των Σαμίων που περνούσαν έποχιακά άπέναντι προκειμένου νά άπασχοληθούν γιά τρείς μήνες στό θειισμό, έπιστρέφοντας στό νησί τους μέ τήν αναγκαία ποσότητα των σιτηρών, όποτε ή κάλυψη αυτή υπήρξε άμφίπλευρη²¹. Άλλά οί σχέσεις ανάμεσα στίς δύο γεωγραφικές ένότητες ήταν περισσότερο σύνθετες. Έκτός των έποχιακών μεταναστών υπήρξαν και Σάμιοι

τής Σάμου τό 1830», στόν τόμο *Άντιπελάργηση*, ό.π., σ. 378-385· Άθ. Φωτόπουλος, «Στατιστικές ειδήσεις περί Άλαγονίας (1828)», π. *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. 11 (: *Θησαύρισμα Άριστείων Πνευματικών εις τόν Δικαίον Β. Βαγιακάκον*), Άθήνα 1992, σ. 583.

18. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, ό.π., σ. 188-189.

19. Έπ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, Β' έκδ. μεταγλωττισμένη, τ. Γ', Άθήνα 1966, σ. 45-46 και τ. Δ', Άθήνα 1970, σ. 407· Μανόλης Βουρλιώτης, «Ιωάννη Λεκάτη, Συνοπτική περιγραφή τής νήσου Σάμου», *Σαμιακή Έπιθεώρηση*, τ. Ι', τχ. 37-38, Ιανουάριος 1989, σ. 24. Σέ δύο πίνακες παραγωγής τής Σάμου, του 1828 και 1837, ή άναφερόμενη παραγωγή σιταριού είναι 240.600 και 122.910 όκάδες αντίστοιχα: Ν. Άνδριώτης, «Δύο πίνακες παραγωγής τής Σάμου (1828 και 1837)», στόν τόμο *Άντιπελάργηση*, ό.π., σ. 254. Η διαφορά ανάμεσα στά δύο μεγέθη έκφράζει, έκτός των άλλων, και τή διάσταση ανάμεσα στά δεδομένα των πινάκων και τήν πραγματικότητα. Ο βέλγος γεωγράφος Hauttecoeur υπολογίζει ότι ή έτήσια παραγωγή σιτηρών έφθανε τά 125.000-135.000 χιλιόγραμμα, σημειώνοντας πώς ή ποσότητα δέν έπαρκοϋσε γιά τήν κάλυψη των αναγκών του πληθυσμού: H. Hauttecoeur, «La Principauté de Samos», *Bulletin de la Société Royale Belge de Géographie*, Βρυξέλλες 1901, σ. 92-93.

20. Ν. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, τ. Β', Σάμος 1900, σ. 116· Κ. Σταματόπουλος, «Στοιχεία από τήν ιστορία των ελληνικών χωριών στίς έκβολές του Μαιάνδρου. Ο τόπος και οί άνθρωποι», Β' *Πανελλήνιο Συνέδριο γιά τόν έλληνισμό τής Μικράς Άσίας*, (Θεσσαλονίκη 27-29 Νοεμβρίου 1992), Θεσσαλονίκη 1994, σ. 78· Μανόλης Βουρλιώτης, «Τά Άρχεία τής Έκτακτης Έπιτροπείας των Άνατολικών Σποράδων (1828-1830)», *Πρακτικά διημέρου «Τοπική ιστορία και Άρχεία*», (Σάμος 26-27 Άπριλίου 1991), Σάμος 1992, σ. 95, 97.

21. Γ. Μουτάφης, «Ιστορικοί προβληματισμοί σχετικά μέ τή Σαμιακή Ήγεμονία 1867-1876», *Πρακτικά διημέρου «Τοπική ιστορία και Άρχεία*», ό.π., σ. 184, 188· του ίδιου, «Διοίκηση και φορολογία στή Σάμο στίς άρχές τής Ήγεμονίας», στόν τόμο *Άντιπελάργηση*, ό.π., σ. 148. Ο Έπ. Σταματιάδης υπολογίζει ότι οί έποχιακοί αυτοί εργάτες κυμαίνονταν μεταξύ 3.000 και 4.000. Σχετικά: Έπ. Σταματιάδης, ό.π., τ. Δ', σ. 407· Γ. Μουτάφης, «Σάμιοι υπήκοοι και έπιστάσιες στή Μικρά Άσία κατά τήν ήγεμονική περίοδο», π. *Σαμιακές Μελέτες*, τ. 1, Άθήνα 1994, σ. 145.

Πληθυσμιακές μετακινήσεις Σαμίων

έγκαταστημένοι μόνιμα στη Μικρά Άσία, είτε ως εργάτες, είτε ως κτηματίες και επιχειρηματίες²². Από την άλλη πλευρά, τό κρασί της Σάμου, τό πιό σημαντικό εξαγωγίμο προϊόν της, μεταφερόταν στη Σμύρνη όπου τό αγόραζαν άμερικανοί έμποροι έγκαταστημένοι εκεί²³. Πάντως, γιά νά κλείσουμε μέ τό θέμα αυτό, οί πολύμορφες σχέσεις ανάμεσα στό νησί καί τήν άπέναντι γή δέν θά μπορούσαν νά έρμηνευθούν άποκλειστικά μέσω των οικονομικών καί δημογραφικών διεργασιών, αλλά θά έπρεπε νά ληφθούν υπόψη άκόμη δύο παράγοντες²⁴: α) ό γεωγραφικός, δηλαδή τόσο ή γειτνίαση ανάμεσα στίς δύο ένότητες όσο καί ή ανάγκη του (γεωγραφικά πεπερασμένου) νησιού νά άνακαλύψει τήν ένδοχώρα του· β) τό ότι οί δύο ένότητες συνδέθηκαν επί αιώνας τόσο άπό διοικητική όσο καί άπό πολιτισμική άποψη.

Έπομένως, αυτό τό όποίο συνάγεται μέ σαφήνεια, είναι ότι στό 1821 ή Σάμος διέθετε έναν σημαντικό γιά τά δεδομένα της έποχής πληθυσμό, ή έπιβίωση του όποιου έπιτυγχάνετο έν μέρος άπό τήν άπορρόφηση των οικονομικών πλεονεκτημάτων της άπέναντι Μικράς Άσίας. Η σχέση του νησιού μέ τήν περιοχή αυτή προέκυπτε καί άναπαραγόταν άπό τήν μακραίωνη καί πολυεπίπεδη συνύπαρξη των δύο γεωγραφικών ένотήτων.

Η συμμετοχή των Σαμίων στην επανάσταση, εάν εξαιρέσει κανείς τόν φόνο των λιγοστών Τούρκων πού υπήρχαν στό νησί καί τήν άποπομπή του βοεβόδα²⁵, περιορίζεται στίς συχνές έπιδρομές τους έναντίον της Μικράς Άσίας καί στην έκστρατεία της Χίου. Ο πρώτος τύπος δράσης, έκφραση έπίσης της μακραίωνης σχέσης των Σαμίων μέ τήν άπέναντι περιοχή, άπό ένα μεγάλο μέρος της ιστοριογραφίας έχει χαρακτηριστεί ως «καταδρομές», ένω δέν υπάρχει άμφιβολία, τουλάχιστον άπό ένα χρονικό σημείο καί μετά, ότι έπρόκειτο γιά πειρατικές έπιδρομές²⁶. Όσον άφορά στην έκστρατεία της

22. Κ. Σταματόπουλος, *ό.π.*, σ. 77-78· Γ. Μουτάφης, *Σάμιοι υπήκοοι*, *ό.π.*, σ. 167. Ο Hauttecoeur ύπολογίζει σέ «πάνω άπό 15.000» τούς έγκατεστημένους στη Μικρά Άσία ή σέ άλλες περιοχές της όθωμανικής αυτοκρατορίας καί στην Ελλάδα Σαμίους (*ό.π.*, σ. 103-104). Βλ. έπίσης Χρ. Σολδάτος, *Ο οικονομικός βίος των Έλλήνων της δυτικής Μικράς Άσίας (Ίωνίας, Αιολίδας, Μυσίας, Βιθυνίας, Λυδίας καί Καρίας) 1880-1922*, Αθήνα 1994, σ. 238, 277. Η Λέσθος, ή όποία είχε έπίσης έλλειμματική παραγωγή σιτηρών, παρουσίαζε άνάλογη άνάπτυξη των άνταλλαγών μέ τή Μικρά Άσία. Σχετικά: Στ. Τάξης, *Συνοπτική Ιστορία καί Τοπογραφία της Λέσθου*, Φωτομηχανική άνατύπωση της έκδοσης του 1909, Έπιμ. Β. Ι. Άναστασιάδης - Σπ. Καράβας, Μυτιλήνη, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Άνθρωπολογίας, 1994, σ. 63, 92· Παν. Παρασκευαΐδης, *Οί περιηγητές γιά τή Λέσθο*, Αθήνα 1993, σ. 99, 142· Χρ. Σολδάτος, *ό.π.*, σ. 34-35, 238.

23. Κώστας Κόμης, «Τά πολιτικά γεγονότα, ή οικονομία καί ή κοινωνία της Σάμου στη δεκαετία του 1830. Μέ βάση γαλλικό ύπόμνημα της 15ης Ιανουαρίου 1834», π. *Ίστωρ*, τχ. 7, Δεκέμβριος 1994, σ. 31, 37.

24. Πθ. *αύτ.* σ. 34-35.

25. Έπ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. Β', Αθήνα 1965, σ. 123· Κ. Πτίνης, *Η Σάμος καί τό '21*, Σάμος 1990, σ. 41.

26. Είναι συχνά δύσκολο νά διακρίνει κανείς, άπό τά άναφερόμενα στίς πηγές, άνα-

Κώστας Κόμης

Χίου έχει έπαρκως μελετηθεί, ιδιαίτερα μάλιστα οί συνέπειες πού είχε στο χιακό πληθυσμό²⁷.

Ένα άξιο έπισήμανσης στοιχείο ως προς τίς σαμιακές έπιδρομές, είναι ότι, έκτός τής λείας (ύλικής καί ανθρώπινης), στόχος τών Σαμίων ήταν ή μεταφορά τών Έλλήνων τής Μικράς Άσίας σέ τόπους περισσότερο ασφαλείς, τής έλληνικής ένδοχώρας²⁸. Αυτό είχε σάν άποτέλεσμα τήν είσροή ένός άριθμού έτεροχθόνων στο νησί, οί όποιοί έκτός τής δημογραφικής άνισορροπίας, περιορισμένης έμβέλειας καθώς φαίνεται²⁹, προκάλεσαν έξαρση τής πειρατικής δράσης, έφόσον αυτός ό πληθυσμός άναζητούσε, μέ τόν τρόπο πού άρμοζε στήν έποχή καί τίς συγκυρίες, ένα μέσο έπιβίωσης³⁰. Παράλληλα,

μεσα στήν πειρατεία καί τήν καταδρομή. Πάντως, ή πρώτη άφορά σέ ληστρική έπιδρομή ένός στόλου όπλοφόρων γιά δικό τους λογαριασμό, ένώ ή δεύτερη σέ νομιμοποιημένη δράση στο πλαίσιο ένός πολέμου, στο πλευρό καί υπό τή σημαία ένός τών έμπολέμων. Σχετικά: Α. Tenenti, «Venezia e la pirateria nel Levante: 1300-1460», στο Α. Pertusi (έπιμ.), *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, Φλωρεντία 1973, σ. 738· G. Stefanides, *Aspects du risque maritime au XVIIe et XVIIIe siècles*, Αθήνα 1972, σ. 56-57· Β. Κρεμμυδάς, *Τό έμπόριο τής Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1792)*, Αθήνα 1972, σ. 97. Γιά τίς έπιδρομές τών Σαμίων βλ. Έπ. Σταματιάδης, *δ.π.*, τ. Β', σ. 97, 112, 351-354 καί τ. Γ', σ. 596-597· Ν. Σταματιάδης, *δ.π.*, τ. Α', Σάμος 1899, σ. 61, 304 καί τ. Β', σ. 429-431· Κ. Πτίνης, *δ.π.*, σ. 42-43, 53· Κ. Κόμης, *Τά πολιτικά γεγονότα*, *δ.π.*, σ. 32-34.

27. Η σπουδαιότερη πηγή γιά τίς άνθρωπινες άπώλειες πού προκάλεσε ή έπιδρομή τών Όθωμανών στή Χίο είναι τά *Άπομνημονεύματα του Βαχίτ πασά*, μέ βάση τά όποια ήσαν: 26.109 νεκροί καί 5.000 αιχμάλωτοι (Βαχίτ πασάς, *Άπομνημονεύματα πολιτικά. Έξ άνεκδότου τουρκικού Ιδιοχειρογράφου έλευθέτως μεταφρασθέντα καί σημειώσεσι συνοδευθέντα υπό Δ.Ε.Δ.*, Ερμούπολη 1861, άνατύπ. Καραβίας, Αθήνα 1975, σ. 97. Έπανεκδοση τών *Άπομνημονευμάτων* στο: Έπ. Σταματιάδης, *δ.π.*, τ. Β', σ. 217-251, (έδω σ. 251). Άλλες πηγές: Ν. Δ. Σωτηράκης, *Η ματωμένη Χίος του 1822. Τρία χρονικά τής Έπανάστασης*, Αθήνα 1991· Γεώργιος Κ. Καλθοκορέσης, *Οί σφαγές του 1822 καί ή ζωή μου*, Αθήνα 1992· Α. Μ. Καλθοκορέσης, *Ιστορία του παππού 1822, Χίος 1992*· Έπ. Σταματιάδης, *δ.π.*, τ. Β', σ. 164-216· Μαρία Γιατράκου, «Ειδήσεις περί τής Έπανάστασεως τής Χίου (1822)», *Δελτίον Ιστορικής καί Έθνολογικής Ιστορίας τής Ελλάδος (ΔΙΕΕΕ)*, τ. 22, 1979, σ. 166-180. Όλη ή σχετική βιβλιογραφία: Μαρία Γιατράκου, «Αναλυτική βιβλιογραφία τής έπανάστασεως καί τής καταστροφής τής Χίου (1822)», *ΔΙΕΕΕ*, τ. 21, 1978, σ. 273-316.

28. Έπ. Σταματιάδης, *δ.π.*, τ. Β', σ. 351-354 καί τ. Γ', σ. 596-597· Ν. Σταματιάδης, *δ.π.*, τ. Α', σ. 61, 304· Κ. Κόμης, *Τά πολιτικά γεγονότα*, *δ.π.*, σ. 32-33.

29. Στίς πηγές άναφέρεται ότι οί πρόσφυγες απέστειλαν τά γυναικόπαιδα σέ άλλα ασφαλέστερα νησιά, παραμένοντας μόνο οί άνδρες στή Σάμο (Άπ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*, *δ.π.*, σ. 13). Υπενθυμίζεται ότι βάσει τής άπογραφής του 1828 οί «πάροικοι» ήσαν μόλις 1.748 επί συνόλου 29.356 ψυχών, δηλαδή ποσοστό 6% (βλ. έδω, σημ. 17).

30. Μικρασιάτες έγκατεστημένοι στή Σάμο, ένώπιον του Θαλάσσιου Δικαστηρίου ίσχυρίστηκαν πώς άναγκάστηκαν νά άναπτύξουν πειρατική δράση, «μή διαθέτοντες άμπέλιον ούτε χωράφιον, ούτε όσπήτιον» (Δ. Θεμελή-Κατηφόρη, *δ.π.*, τ. Α', σ. 22). Πάντως τήν έποχή αύτή ό Καποδίστριας, πιεζόμενος καί από τίς Μεγάλες Δυνάμεις, προσπάθησε νά καταστείλει τήν πειρατεία. Ό Ιωάννης Κωλέττης, έκτακτος έπίτροπος στή

Πληθυσμιακές μετακινήσεις Σαμίων

ή διαρκής απειλή της Σάμου από τόν περιπλέοντα όθωμανικό στόλο άποτε-
λουσε σοβαρή πηγή δημιουργίας ενός κλίματος έντασης καί ανασφάλειας
σέ αυτή τή μακρά περίοδο του παρατεταμένου πολέμου³¹.

Μέ τό πρωτόκολλο του Λονδίνου, τής 3ης Φεβρουαρίου 1830, ή Σάμος
παρέμεινε έκτός όρίων του νεοσύστατου έλληνικού κράτους³². Στίς 10 Δε-
κεμβρίου 1832 ό σουλτάνος τήν άναγνώρισε σέ ήμιαυτοδιοικούμενη ήγεμο-
νία φόρου ύποτελή, έκλέγοντας τόν Στέφανο Βογορίδη ως πρώτο ήγεμόνα³³.
Ή περίοδος ως τό 1834 χαρακτηρίζεται από τήν άρνηση των Σαμίων νά κά-
νουν δεκτή αυτή τή λύση, δημιουργώντας κλίμα άναταραχής ύπό τήν ήγεσία
του άρχηγού των καρμανιόλων Λογοθέτη Λυκούργου³⁴. Τόν Άπρίλιο του
1834 ό όθωμανικός στόλος απέκλεισε τό νησί, έπιβάλλοντας κατ' αυτό τόν
τρόπο τό ήγεμονικό καθεστώς, μέ τό όποιο ή Σάμος είσήλθε σέ μιά νέα πε-
ρίοδο³⁵.

Ή σαμιακή μετανάστευση τής περιόδου 1821-1834 συνδέεται άμεσα μέ
τίς συγκυρίες, τόσο γενικές όσο καί είδικές, τίς όποιες περιγράψαμε πιό πά-
νω. Οί κατευθύνσεις τής πληθυσμιακής ροής ήσαν δύο: ό ήπειρωτικός
χώρος, συμπεριλαμβανομένης τής Εύβοίας, καί ό νησιωτικός, μέ σημαντικό-
τερη τήν έγκατάσταση στή Σύρο. Από τή μέχρι στιγμής έρευνά μας, οί Σά-
μιοι έντοπίζονται γιά πρώτη φορά στόν ήπειρωτικό χώρο τό 1825· στήν άπο-
γραφή πού διενεργήθηκε στό Ναύπλιο περιλαμβάνονται οί ακόλουθοι³⁶: ό
ήλικίας 35 έτών Χριστόδουλος Μιτακής (= Ματακίδης), μέ άλλα πέντε μέλη
τής οίκογένειάς του, παραστάτης του νησιού στίς Έθνικές Συνελεύσεις³⁷. ό

Σάμο, ύπηρξε φορέας ύλοποίησης αυτής τής προσπάθειας. Σχετικά: Δ. Θεμελή-Κατηφό-
ρη, *ό.π.*, σ. 113-115· Ν. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. Α', σ. 417-419· Έπ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. Γ', σ.
596-597· Pitcairn Jones, *ό.π.*, σ. 147-151· Κ. Κόμης, *Τά πολιτικά γεγονότα*, *ό.π.*, σ. 33-34.

31. Ό όθωμανικός στόλος απέκλεισε τελικώς τή Σάμο τόν Άπρίλιο του 1834 (βλ.
έδω, σημ. 35).

32. Έπ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. Β', σ. 394.

33. *αύτ.*, σ. 461-464· Ν. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. Β', σ. 16-17· Κ. Πτίνης, *ό.π.*, σ. 261.

34. Ν. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. Β', σ. 21-25. Γιά τήν παράταξη των καρμανιόλων βλ. 'Αλέ-
ξης Δ. Σεβαστάκης, *Τό δημόσιον δίκαιον έν Σάμω. Κατά τήν Τουρκοκρατίαν, τήν Έπα-
νάστασιν καί τό Ήγεμονικόν καθεστώς*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 27-55· του ίδιου, *Οί καρ-
μανιόλοι στήν επανάσταση τής Σάμου. Ίωάννης Λεκάτης*, Άθήνα 1980· Μανόλης Βουρ-
λιώτης, *Καρμανιόλοι καί θιβλίο (1800-1839)*, Άθήνα 1990, σ. 9-43· του ίδιου, «Οικονομι-
κές άντιλήψεις των καρμανιόλων», π. *Απόπλους*, τχ. 1, Σάμος, Άνοιξη 1990, σ. 85-90·
Κ. Κόμης, *Τά πολιτικά γεγονότα*, *ό.π.*, σ. 30, 37-40.

35. Έπ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. Β', σ. 500 κ.έξ· Ν. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. Α', σ. 135 κ.έξ·
Ουίλλιαμ Μίλλερ, *Ή Τουρκία καταρρέουσα. Ίστορία τής όθωμανικής αύτοκρατορίας
άπό του έτους 1801 μέχρι του 1913*, Μετάφρ. Σπύρ. Π. Λάμπρος, Άθήνα 1914, άνατύπ.
Δωδώνη 1994, σ. 215, 573.

36. Χρ. Ρέππας, *ό.π.*, σ. 318, 341.

37. Βλ. επίσης Μανόλης Βουρλιώτης, *Καρμανιόλοι καί θιβλίο*, *ό.π.*, σ. 14.

Κώστας Κόμης

Θεόδωρος του Στεφάνου, 30 ετών, επάγγελμα βουτζᾶς, μέ ένα ακόμη άτομο (ή σύζυγος;)· και ο Δημήτριος Καρλοθασίτης, κανονιέρης τακτικός, μέ τά υπόλοιπα τέσσερα μέλη της οικογένειάς του. Βέβαια, από τά παραπάνω πρόσωπα θά πρέπει νά ἐξαιρεθεῖ ὁ Ματακίδης, ὁ ὁποῖος λόγω της ιδιότητάς του εἶχε ἐγκατασταθεῖ προσωρινά στό Ναύπλιο, ἀπ' ὅπου ἀποχώρησε ἀργότερα οἰκογενειακῶς³⁸.

Ἡ πρώτη μαζική ἐξοδος Σαμίων συντελέστηκε τό φθινόπωρο τοῦ 1829. Πρόκειται γιά 52 συνολικά ἄνδρες, πού ἀκολούθησαν καί ὑπηρέτησαν τόν Λογοθέτη Λυκοῦργο, κατά τή θητεία του στήν Ἑκτακτὴ Ἐπιτροπεῖα Λακωνίας-Κάτω Μεσσηνίας, ἀπό τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1829 ὡς τόν Μάιο τοῦ 1830³⁹. Οἱ ἄνδρες αὐτοί, προφανῶς τῆς παράταξης τῶν καρμανιόλων, ἐντάχθηκαν στήν ἐκτελεστική δύναμη τῆς Ἐπιτροπεῖας, καλύπτοντας προσωρινές ἀνάγκες ἐλέγχου καί καταστολῆς τῶν φυγόκεντρων τοπικῶν δυνάμεων γιά λογαριασμό της κεντρικῆς ἐξουσίας⁴⁰. Ἀξίζει νά ἐπισημανθεῖ, πάντως, ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἐξοδος ὑπῆρξε περισσότερο ἀπόρροια τῶν πελατειακῶν σχέσεων ἀνάμεσα στόν σάμιο ἡγέτη καί τούς ὁπαδούς του, παρά κάποια ὁμαδική μετανάστευση μέ στόχους οἰκονομικούς ἢ ἄλλους⁴¹. Ἡ διαπίστωση αὐτῇ ἐνισχύεται καί συμπληρώνεται ἀπό τή σιωπὴ τῶν πηγῶν ὡς πρὸς τά ἐξῆς σημεία: α) τό ἐνδεχόμενο οἱ 52 ἄνδρες, ἢ κάποιοι ἀπ' αὐτούς, νά συνοδεύονταν ἀπό μέλη τῆς οἰκογένειάς τους· β) τό κατά πόσο παρέμειναν ἢ ὄχι στήν περιοχή, μετὰ τό πέρας της θητείας τοῦ Λογοθέτη. Ἐξυπακούεται πῶς ἡ ἐξακρίβωση τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου ἐνδεχομένου τῆς πρώτης ὑπόθεσης θά ἐνίσχυε κάποιο ἀπὸ τά σκέλη τῆς δεύτερης. Ὡστόσο, μέ δεδομένη τὴν ἔλλειψη πληροφόρησης, αὐτό εἶναι πρακτικά ἀδύνατο. Ἐτσι, περιοριζόμαστε νά σημειώσουμε ὅτι ἡ ἀνθρωπωνυμικὴ ἐξέταση τῆς περιοχῆς ἐπιτρέπει, ἂν καί μέ ἐπιφυλάξεις, νά ὑποστηρίξουμε ὅτι μερικοὶ ἀπὸ τούς Σαμίους δὲν ἀκολούθησαν τόν Λογοθέτη⁴².

Τό ἀσφυκτικὸ κλίμα πού δημιούργησε στό νησί ὁ ὀθωμανικὸς στόλος, ἡ ἔνταση, ἡ ἀνασφάλεια καί, τέλος, ὁ βίαιος τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἐπιβλήθηκε τό καθεστῶς τῆς Ἡγεμονίας, τό 1834, συνδέονται, χωρὶς ἀμφιβολία, μέ τή

38. Στὰ 1837 συγκαταλέγεται, μέ τά υπόλοιπα μέλη τῆς οἰκογένειάς του, στοὺς Σαμίους πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στήν Εὐβοία. Σχετικά: Κώστας Κόμης, «Μετανάστευση Σαμίων στήν Εὐβοία (1834)», π. *Σαμιακές Μελέτες*, τ. 1, Ἀθήνα 1994, σ. 96.

39. Μανόλης Βουρλιώτης, *Τὰ Ἀρχεῖα*, ὅ.π., σ. 83· Κώστας Κόμης, «Σάμιοι στρατιῶτες στή Λακωνία-Κάτω Μεσσηνία (1829-1830)», *Σαμιακὴ Ἐπιθεώρηση*, τ. ΙΑ', τχ. 42, Μάρτιος 1994, σ. 263-264.

40. Τό τεκμήριο: ΓΑΚ, Ὑπουργ. Στρατιωτικῶν-Ναυτικῶν, φάκ. 31, «Στρατολόγιον τῆς ἐκτελεστικῆς Δυνάμεως τῶν δύο Τμημάτων Λακωνίας καί Κάτω Μεσσηνίας τοῦ Μηνὸς Ἰανουαρίου 1830». Ὁ κατάλογος τῶν Σαμίων: Κ. Κόμης, *Σάμιοι στρατιῶτες*, ὅ.π., σ. 266-267.

41. αὐτ., σ. 264-265.

42. αὐτ., σ. 265.

Πληθυσμιακές μετακινήσεις Σαμίων

μετοικεσία ενός αριθμού Σαμίων της παράταξης των καρμανιόλων στην κυρίως Ελλάδα και, ιδιαίτερα, στην Εύβοια⁴³. Δυστυχώς, μάς είναι αδύνατο νά υπολογίσουμε τό μέγεθος αὐτῆς τῆς μεταναστευτικῆς ομάδας, γιά τούς ἐξῆς λόγους: α) τὰ ὑπάρχοντα ἀριθμητικά στοιχεῖα χαρακτηρίζονται ἀπό μικρό βαθμό ἀξιοπιστίας, ἐνῶ τίς περισσότερες φορές δέν γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στούς ἐγκατασταθέντες στην Εύβοια καί τούς ὑπολοίπους πού ἐπέλεξαν ἄλλες περιοχές τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου⁴⁴. β) ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἐξελίχθηκε ἡ μετανάστευση, κατά διαδοχικά κύματα μέ ἐνδιάμεσους σταθμούς τὰ νησιά τοῦ Ἀρχιπελάγους, καί κυρίως τή Σύρο μέ τήν Πάτμο, δυσχεραίνει ὅποιαδήποτε προσπάθεια ἀνίχνευσης τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν μεταναστῶν⁴⁵. γ) ἡ παλιννόστηση ἐνός σημαντικοῦ, καθῶς φαίνεται, μέρους τῶν μεταναστῶν ἄρχισε πολύ νωρίς, δεδομένου ὅτι ἀρκετοί Σάμιοι δέν ἔφθασαν ποτέ ὡς τήν ἡπειρωτική Ελλάδα, ἐπιστρέφοντας στην πατρίδα τους κατευθεῖαν ἀπό τὰ νησιά ὅπου εἶχαν καταφύγει⁴⁶. κάποιοι ἄλλοι ἀναγκάστηκαν νά ἐπιστρέψουν ἀργότερα ἀπό τήν Εύβοια, προκειμένου νά πουλήσουν τίς περιουσίες πού εἶχαν ἀφήσει πίσω τους⁴⁷, ὅποτε ἐπρόκειτο μάλλον γιά προσωρινή ἐπιστροφή, ἢ γιά ἄλλους λόγους, στούς ὁποίους θά ἀναφερθοῦμε στή συνέχεια, μέ προφανή σκοπό τή μόνιμη ἐπανεγκατάσταση στην πατρίδα τους, μετά τή δήλωση ὑποταγῆς στόν ἡγεμόνα⁴⁸. Ἐν κατακλείδι, οἱ συνεχεῖς μετακινήσεις τῶν μεταναστῶν, εἴτε πρὸς τή μιά εἴτε πρὸς τήν ἄλλη κατεύθυνση, σέ συνδυασμό μέ τό πρόβλημα ἀξιοπιστίας τῶν ἀριθμητικῶν δεδομένων, ἀποδυναμώνουν κάθε πρόθεση γιά τόν ὑπολογισμό τοῦ συνολικοῦ ὅγκου τῆς διασποράς.

Τό μόνο διαθέσιμο τεκμήριο εἶναι μιά καταγραφή τῶν ἐγκατεστημένων στην Εύβοια Σαμίων, χρονολογούμενη στό 1837⁴⁹. Στήν καταγραφή αὐτή πε-

43. Κ. Κόμης, *Μετανάστευση Σαμίων*, ὁ.π., σ. 81-82.

44. *αὐτ.*, σ. 85.

45. *αὐτ.*, σ. 85-86.

46. Ἀλεξάνδρα Σφοῖνη, «Χασάν μπέης “Στόλαρχος” πρὸς Σαμίους (1834)», π. *Σαμιακές Μελέτες*, τ. 1, Ἀθήνα 1994, σ. 181, 186.

47. Τό 1837 οἱ ἀρχές τῆς Σάμου συμφώνησαν στην προσωρινή ἐπιστροφή τῶν μεταναστῶν, προκειμένου νά πουλήσουν τίς περιουσίες τους. Ἀπό τό μέτρο ἐξαιρέθηκαν οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν καρμανιόλων, οἱ ὁποῖοι, καθῶς ἀναφέρεται, θά μπορούσαν νά κάνουν τό ἴδιο δι' ἀντιπροσώπου. Σχετικά: ΓΑΚ-ΑΝΣ, φάκ. Ε9, ἔγγρ. 2 (δημοσιεύεται ἐδῶ στό Παράρτημα, ἔγγρ. 1).

48. Βασική πηγή γι' αὐτό τό θέμα ἀποτελεῖ τό Πρωτόκολλο Ἀλληλογραφίας τοῦ Ἡγεμονικοῦ Διοικητικοῦ Γραφείου (ΓΑΚ-ΑΝΣ, ἐνδεικτικά: βιβλίον 1, 1834-1835, ἀρ. 162/21/6, 167/31/6/56, 169/9/6/16, 173/22/6 κλπ.). Μιά ἄλλη, συμπληρωματική, πηγή εἶναι οἱ φάκελλοι τῆς σειρᾶς «Ἰθαγένεια» (8/2) τῶν ἰδίων Ἀρχείων. Ἐνδεικτικά: ΓΑΚ-ΑΝΣ, ΗΔΓ, φάκ. 8/2 (1898), Χρήστος Ρίγγος, ἐν Λιμένι Βαθέος τῇ 8ῃ Ἀπριλίου 1898 καί Νικόλαος Μ. Ζαμπούνης, ἐν Βαθεῖ τῇ 11 Ἀπριλίου 1898.

49. ΓΑΚ-ΑΝΣ, φάκ. Γ4, ἔγγρ. 18· Κ. Κόμης, *Μετανάστευση Σαμίων*, ὁ.π., σ. 87-96.

Κώστας Κόμης

ρικλείονται 170 οικογένειες ή 628 ψυχές, μεγέθη που δέν περιγράφουν βέβαια τό σύνολο της άρχικής έγκατάστασης, έφόσον είχε μεσολαθήσει ή παλιννόστηση καί, έπιπλέον, ό θάνατος από έλονοσία ενός μέρους τών μεταναστευσάντων⁵⁰. Έν τούτοις, από μιά διαφορετικού τύπου άνάγνωση του τεκμηρίου προκύπτει ή έξής ένδιαφέρουσα διαπίστωση: ή έκροή τών Σαμίων δέν ύπηρεξε άποκλειστικά καί μόνο συνέπεια τών πολιτικών συγκυριών, αλλά συνδυαζόταν, τουλάχιστον γιά μερικούς άπ' αυτούς, μέ τήν πρόθεση έντοπισμού τών οικονομικών εύκαιριών που προσέφερε ή άραιοκατοικημένη Εύβοια⁵¹.

Η έλονοσία, ή άνέχεια καί άλλες κακουχίες έπαιξαν, καθώς φαίνεται, σημαντικό ρόλο στην άπόφαση ενός μέρους τών Σαμίων νά παλιννοστήσει⁵²: κάποιιο άλλοι, προφανώς λιγότεροι, προτίμησαν νά αναζητήσουν τήν τύχη τους έντός τών όρίων του έλληνικού βασιλείου, μετακινούμενοι πρόσ άλλους γειτονικούς ή όχι τόπους⁵³. Έτσι, όδηγήθηκαν σέ μερική, έστω, άποτυχία τά άρχικά σχέδια τών έλληνικών άρχών, μέ παράλληλο στόχο τήν πύκνωση του πληθυσμού καί τήν οικονομική άνάπτυξη της Εύβοιας⁵⁴.

Τό μεταναστευτικό ρεύμα τών Σαμίων μέ κατεύθυνση τήν Έρμούπολη συνδέεται κατ' άρχήν μέ τό πλέγμα τών οικονομικών σχέσεων που είχαν άναπτυχθεί άνάμεσα στά δύο νησιά. Έπιπλέον, θά πρέπει νά θυμίσουμε ότι οί Σάμιοι μετανάστες χρησιμοποίησαν τή Σύρο ως ένδιάμεσο σταθμό, κατά τήν πορεία τους πρόσ τήν Εύβοια ή άλλους τόπους της κυρίως Ελλάδας, στοιχείο τό όποιο, άν καί δέν ύπηρεξε άνεξάρτητο από τόν προαναφερθέντα παράγοντα, άπό μόνο του ένδυνάμωσε καί παγίωσε τή σχέση της σαμιακής διασποράς μέ τήν Έρμούπολη.

Στά νοταριακά έγγραφα της Έρμούπολης, της περιόδου 1827-1828, καταγράφονται μέ σαφήνεια οί συναλλαγές άνάμεσα στους κατοίκους τών δύο νησιών⁵⁵. Άπό τήν ίδια πηγή προκύπτει πώς ή Σύρος έχρησιμοποιείτο ως τόπος έξαγωγής του σαμιώτικου κρασιού⁵⁶. Συμπληρωματικές πληροφορίες

50. Σύμφωνα μέ τόν Έπ. Σταματιάδη, οί νεκροί άνέρχονταν σέ 1.500 (δ.π., τ. Β', σ. 550).

51. Κ. Κόμης, *Μετανάστευση Σαμίων*, δ.π., σ. 91.

52. *αύτ.*, σ. 86-87, 91-92.

53. Μιά χαρακτηριστική περίπτωση: ΓΑΚ, Μικτή έπιτροπή, φάκ. 107, Ευστράτιος Παπαδόπουλος Χίος, Έν Λαμία τήν 17 7μβρίου 1834 (δημοσιεύεται έδώ στό Παράρτημα, έγγρ. 2).

54. Κ. Κόμης, *Μετανάστευση Σαμίων*, δ.π., σ. 82-83.

55. ΓΑΚ, χφ. 177, σ. 4, 12, 28, 31, 33, 38, 47, 87, 92, 115, 119, 120, 125, 186, 202, 207, 230· ΓΑΚ, χφ. 179, σ. 192, 322, 323· ΓΑΚ, χφ. 180, σ. 32, 33, 75, 88, 123, 135, 141, 147, 148.

56. ΓΑΚ, χφ. 177, σ. 4· *αύτ.*, χφ. 179, σ. 222-223· *αύτ.*, χφ. 183, σ. 22.

Πληθυσμιακές μετακινήσεις Σαμίων

μάς δίνει το «Βιβλίον τῶν κατάπλων καί απόπλων τοῦ λιμένος Σύρας τοῦ μηνός Ἰουλίου 1834»⁵⁷: καταγράφονται συνολικά 21 ἀναχωρήσεις ἀπὸ Σύρο πρὸς Σάμο, ἐκ τῶν ὁποίων στίς 7 τὸ φορτίο περιοριζόταν σὲ *βουτσία* κενά· στίς ἀφίξεις ἀπὸ Σάμο περιλαμβάνονται 5 πλόες, μέ διάφορα ἐμπορεύματα. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ κενὰ θαρέλια εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στή μεταφορά σαμιώτικου κρασιοῦ. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ στὰ ὑπόλοιπα φορτία, παρατηρεῖται πὼς ἡ Σάμος εἰσήγε βιοτεχνικά καί βιομηχανικά προϊόντα (σαπούνι, ρούμι κλπ.) καί ἐξήγε ἀγροτικά (*σίτον καί κουκκία* κλπ.).

Ἡ ἐγκατάσταση τῶν Σαμίων στή Σύρο φαίνεται πὼς ἄρχισε ἀπὸ τίς πρῶτες ἡμέρες σχηματισμοῦ τῆς Ἑρμούπολης. Στὸ διάστημα 1821-1822 ἀναφέρονται ἤδη 8 ἄτομα, ποσοστὸ πάντως πολὺ μικρὸ ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ἐτεροχθόνων τοῦ νησιοῦ (μόλις τὸ 1,5%)⁵⁸. Ἀπὸ ἄλλη πηγή, μάς γίνονται γνωστά καί ὀρισμένα ὀνόματα: ὁ Ἰωάννης Πανταζῆς τὸ 1821⁵⁹· οἱ Ἑμμανουήλ Μενεγάκης καί Νικόλαος Παναγιώτου τὸ 1822⁶⁰. Δύο νέα πρόσωπα ἐντοπίζονται τὸ 1823: ὁ Σπύρος Χ(ατζ)η Γεωργιάδης καί ὁ Ἰωάννης Χατζηγεωργίου⁶¹. Ὡστόσο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα ἄτομα, φαίνεται ὅτι ἡ σαμιακὴ κοινότητα ἀκολούθησε αὐξητικὴ πορεία, ἂν καί αὐτὸ ἐγίνε μέ ἀργούς ρυθμούς: τὸ 1824 ἔφθασε τὰ 12 μέλη, παρουσιάζοντας ὥστόσο μιά μικρὴ μείωση στήν ἀναλογία ἐπὶ τοῦ συνόλου (τὸ 1,3% τῶν ἐτεροχθόνων)⁶². Κάποια ἄλλα πρόσωπα μᾶς γίνονται γνωστά ἀπὸ ἀποδελπιώσεις τεκμηρίων τῶν ἐπομένων ἐτῶν: ὁ Ἀνδρέας Χ(ατζ)η Σπύρου τὸ 1827⁶³· οἱ ἔμποροι Μανόλης Σάμιος, Σάμιος Ἰατρός καί Γεώργιος Δάρβαρης τὸ 1828⁶⁴· καί οἱ Ἰωάννης Χ(ατζ)η Θεοδώρου, Δημήτριος Νέγρος, Γεώργιος Κωνσταντίνου καί Ἰω(άν)νη(ς) Γεωργίου τὸ 1829⁶⁵. Ἀκόμη, θά πρέπει νά γίνει μνεία στήν περίπτωση τοῦ Χ(ατζ)η Μανολάκη Χ(ατζ)η Κωνστ., ὁ ὁποῖος, ἂν καί δέν φέρεται διαμένων στήν Ἑρμούπολη, τὸν Μάιο τοῦ 1828 ἀγόρασε ἓνα «ὀσπιτόπουλο» ἐκεῖ⁶⁶.

Ἐκτὸς τῶν παραπάνω, μάς εἶναι γνωστὴ ἡ περίπτωση τοῦ Ἰωάννη Σφοῖνη, ἐγκαταστημένου στήν Ἑρμούπολη ἀπὸ τὸ 1830. Τὸ 1832 ἐγίνε ἰδιοκτήτης ἑνὸς τυπογραφείου, τὸ ὁποῖο κατεῖχε μέχρι τότε ὁ Μανουήλ Γαρουφαλῆς, ἐπίσης Σάμιος, μέ τὸν γιό του Νικόλαο. Ὑπὸ τὴ νέα του διεύθυνση τὸ τυπο-

57. ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, φάκ. 294, ἔγγρ. 142.

58. Ἀνδρέας Δρακάκης, *Οἱ πρῶτοι Χιῶτες πρόσφυγες*, ὁ.π., σ. 103.

59. τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ἑρμούπολης*, ὁ.π., τ. Β', σ. 201.

60. *αὐτ.*, σ. 205.

61. *αὐτ.*, σ. 208.

62. *αὐτ.*, σ. 209.

63. ΓΑΚ, χφ. 177, σ. 18.

64. ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 19, ἔγγρ. 42.

65. ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 197, ἔγγρ. 63.

66. ΓΑΚ, χφ. 177, σ. 56.

Κώστας Κόμης

γραφείο λειτούργησε ως τό 1833, όπότε ό Σφοίνης αναχώρησε γιά τή Χαλκίδα όπου καί έγκαταστάθηκε⁶⁷.

Κάποιες συμπληρωματικές πληροφορίες άντλούμε από μία μεταγενέστερη πηγή. Πρόκειται γιά τούς έκλογικούς καταλόγους τής Έρμούπολης τού 1843, άποκείμενους στά Γενικά Άρχεία τού Κράτους⁶⁸. Στούς καταλόγους έμφανίζονται έγγεγραμμένοι 37 Σάμιοι, γιά τούς όπούς δίδεται ή ήλικία καί τό έπάγγελμα. Έάν συγκρίνουμε τό προειρημένο μέγεθος μέ τόν συνολικό αριθμό τών έτεροχθόνων έκλογέων, πού εΐναι 1.201, καταλήγουμε σέ ένα ποσοστό 3%⁶⁹. Άν καί τό σχετικό αύτό μέγεθος μοιάζει νά δηλώνει κατ' άρχήν μία αύξησή στή συμμετοχή τών Σαμίων επί τού συνόλου, άξίζει νά έπισημανθούν τά έξης: α) τά μεγέθη τών καταλόγων δέν άνταποκρίνονται στό συνολικό πληθυσμό καί, έπομένως, ή απεικονιζόμενη σύνθεση εΐναι μόνον ένδεικτική· β) τό ποσοστό συμμετοχής έξακολούθησε νά κινείται σέ χαμηλά έπίπεδα, έπιβεβαιώνοντας, έστω κατά προσέγγιση, τά μνημονευμένα πιό πάνω, καί προγενέστερα, άπόλυτα ή σχετικά μεγέθη⁷⁰.

67. Μανόλης Βουρλιώτης, *Καρμανιόλοι καί βιβλίο*, ό.π., σ. 20, 22, 28, 29-31, 48-50, 52-53, 57-59· Γ. Κουρέρης - Μανόλης Βουρλιώτης, *Συμβολή σπή σαμιακή βιβλιογραφία. Αύτοτελή δημοσιεύματα 1555-1920*, Άθήνα 1991, σ. 14-15· Κ. Κόμης, *Μετανάστευση Σαμίων*, ό.π., σ. 85-86, 94.

68. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, φάκ. 296, έγγρ. 68-82 (ό κατάλογος τών Σαμίων, έγγρ. 70, δημοσιεύεται έδώ στό Παράρτημα, έγγρ. 3). Πθ. Κ. Παπαθανασόπουλος, *Έλληνική έμπορική ναυτιλία (1833-1856)*. *Έξέλιξη καί άναπροσαρμογή*, Άθήνα 1983, σ. 255· Κ. Κόμης, *Μετανάστευση Σαμίων*, ό.π., σ. 86. Πάντως, θά πρέπει νά σημειώσω ότι δέν θεωρώ πώς ή μελέτη γύρω από τό θέμα έχει ολοκληρωθεί μέ τήν παράθεση καί άξιοποίηση τών στοιχείων αύτής τής πηγής. Έκ τών ύστέρων θά ήθελα νά σημειώσω ότι σέ πρόσφατη έρευνά μου στά Άρχεία Νομού Κυκλάδων (τέως Δημοτικό Άρχείο Έρμούπολης) άποκόμισα έπιπλέον στοιχεία γιά τή σαμιακή παρουσία στήν Έρμούπολη. Έπειδή, ώστόσο, πρόκειται γιά μεταγενέστερα στοιχεία δέν τά συμπεριέλαβα έδώ. Γιά τό περιεχόμενο τού άρχείου βλ. Χρήστος Λούκος - Πόπη Πολέμη, *Όδηγός Δημοτικού Άρχείου Έρμούπολης 1821-1949*, Άθήνα 1987.

69. Η σύνθεση τών έκλογέων κατά τόπο προέλευσης είχε ως έξης: Ψαριανοί 85, Κάσιοι 36, Ήπειρώτες 25, Μακεδόνες 86, Σάμιοι 37, Κρητικοί 218, Θεσσαλοί 89, Αΐθαιώτες 227 καί Χίοι 398 (ΓΑΚ, ό.π.: πθ. Κ. Παπαθανασόπουλος, ό.π.).

70. Άξίζει νά σημειώσουμε ότι τό 1830 οί άρρενες ένήλικοι (άνω τών 20 έτών) Σάμιοι τής Έρμούπολης άποτελούσαν τό 3,5% τού (έτερόχθονος) πληθυσμού, ποσοστό πού τό 1835 άνήλθε στό 5,3%. Σχετικά: Émile Kolodny, «Hermoupolis-Syra. Naissance et évolution d'une ville insulaire grecque», π. *Méditerranée*, άρ. 2, Άπρίλιος-Ιούνιος 1969, σ. 203 καί στήν έλληνική έκδοση, «Έρμούπολις-Σύρος. Γέννησις καί εξέλιξις μιās έλληνικής νησιωτικής πόλεως», *Έπετηρίς Έταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. Η', Άθήνα 1970, σ. 268· τού ίδιου, *La population des îles de la Grèce. Essai de Géographie insulaire en Méditerranée Orientale*, τ. 1, Aix-en-Provence 1974, σ. 195. Σέ μία άλλη πηγή, ένα κατάστιχο γάμων τής περιόδου 1845-1853, καταγράφονται μόλις 21 άνδρες καί 10 γυναίκες μέ σαμιακή καταγωγή· βλ. Γιάννης Μπαφούνης, «Γάμοι στήν Έρμούπολη (1845-1853). Δημογραφικά φαινόμενα μιās μοντέρνας πόλης τού έλληνικού 19ου αιώνα», π. *Μνήμων*, τ. 9, 1984, σ. 211-245, ιδιαίτερα σ. 224.

Πληθυσμιακές μετακινήσεις Σαμίων

Από τούς 37 έγγεγραμμένους, εάν εξαιρέσουμε τόν Έμμανουήλ Κρητικίδη, λόγιο μέ πλούσιο συγγραφικό έργο⁷¹, περιλαμβάνονται ακόμη πέντε γνωστοί Σάμιοι. Κατ' άρχήν ό Σπύρος Παιδάκος, τεχνίτης τυπογραφείου, «υπάλληλος» χαρακτηρίζεται στό τεκμήριο, έγκαταστημένος στην Έρμούπολη «πρίν τό 1834». Ό ίδιος ό Παιδάκος, σέ έπιστολή του τής 25ης Όκτωβρίου 1829, ανέφερε ότι καταγόταν από τό Μεσολόγγι, άν και από άλλες πηγές πιστοποιείται ή σαμιακή καταγωγή του⁷². Έκτός άπ' αυτόν, υπάρχουν ακόμη τρεις οί όποιοι, καθώς αναφέραμε, άπαντώνται ήδη σέ παλαιότερα τεκμήρια: ό Ν. Παναγιώτου, «υπάλληλος» στους καταλόγους· ό Ίω(άνν)η(ς) Χ(ατζ)η Θεοδώρου, «έμπορος»· και ό Δ. Νέγρος, έπίσης «έμπορος». Ένα ακόμη πρόσωπο, ό Ίωάννης Χ(ατζ)η Γεωρ. Κεφάλας, «ράπτης», ένδέχεται νά ταυτίζεται μέ τόν αναφερόμενο τό 1823 Ίωάννη Χατζηγεωργίου, υπό τήν προϋπόθεση ότι τό «Κεφάλας» άποτελοῦσε παρωνύμιο μέ περιορισμένη χρήση.

Εάν επικεντρώσουμε τήν προσοχή μας στά δηλούμενα έπαγγέλματα, διαπιστώνουμε ότι δεσπόζουν αυτά που θά χαρακτηρίζαμε ταπεινά: έργάτες, υπάλληλοι και τεχνίτες ήταν οί περισσότεροι άπ' αυτούς, στοιχείο που δηλώνει πώς, άν και άναγκαιοι στό άστικό περιβάλλον τής Έρμούπολης, ή κοινωνική τους θέση υπήρξε άσήμαντη. Θά πρέπει, ωστόσο, νά σημειώσουμε ότι άνάμεσά τους υπήρχαν και έπτά έμποροι (τό 19% του συνόλου). Αλλά αυτές οί μικρές εξαιρέσεις δέν θά μπορούσαν νά άνατρέψουν τήν ισχύουσα γιά τήν πλειοψηφία πραγματικότητα. Πολύ περισσότερο μάλιστα, εάν ληφθεί υπόψη ή δεσπόζουσα θέση των πολυάριθμων Χιωτών και άλλων έτεροχθόνων, στή διαρκώς άναπτυσσόμενη (άκόμη) οίκονομία τής Έρμούπολης.

Θά κλείσουμε μέ κάποιες εξακριβώσεις: α) ή σαμιακή διασπορά, από τό 1821 ως τό 1834, υπήρξε προϊόν και σύμπτωμα τόσο των πολιτικών συγκυριών όσο και των οικονομικών, κοινωνικών ή δημογραφικών μηχανισμών· β) ως πρός τό πρώτο σκέλος, δέν άφορούσε άποκλειστικά στίς τοπικές συγ-

71. Ό Κρητικίδης εξέδωσε στην Έρμούπολη, από τό τυπογραφείο του Ρενιέρη Πρίντεζη, τά έξης έργα: *Αρχαιολογία. Αρχαίοι ναοί τής Σάμου μετ' άνακαλυφθεισών έπιγραφών*, 1867· *Βίος του Πυθαγόρου Έρανισθείς έκ διαφόρων συγγραφέων Υπό Έ. Ί. Κρητικίδου και έκδοθείς πρός χρῆσιν των παιδων του Νεοκαρλοθασίου Σάμου*, 1867· *Φιλολογία. Διάσημοι άνδρες και γυναίκες τής Σάμου Έρανισθέντες υπό Έμ. Ί. Κρητικίδου Τελειοδιδάκτου Φοιτητού τής Ίατρικής Έπιστήμης και έκδοθέντες υπό Ρενιέρη Πρίντεζη. Πρός χρῆσιν τής Σαμιακής νεολαίας*, 1868· *Τοπογραφία άρχαία και σημερινή τής Σάμου*, 1869· *Πραγματεία περί τής έρημώσεως και του συνοικισμού τής Σάμου*, 1870· *Σύλλεκτα. Βασιλείς ή Τύραννοι τής Σάμου μεθ' ιστορικών άποσπασμάτων από τά 1330 π.Χ. μέχρι τής κατά τά 1476 μ.Χ. έρημώσεως αυτής*, 1871· *Περίβασις εις τās Μονάς και Μετόχια τής Σάμου κατά τά 1854. Υπό Έμμανουήλ Ί. Κρητικίδου. Έκδοσις Β' έπηυξημένη*, 1873· *Σαμιακά Έθιμα υπό Ε.Ι.Κ.*, 1875. Σχετικά: Γ. Κουρέρης - Μανόλης Βουρλιώτης, ό.π., σ. 46, 49, 50, 52, 54, 57.

72. Μανόλης Βουρλιώτης, *Καρμανιόλοι και θιβλίο*, ό.π., σ. 18-19, 46-47.

Κώστας Κόμης

κυρίες, αλλά και στη γενική κατάσταση που επικράτησε για μία μακρά περίοδο στην ελληνική χερσόνησο και την 'Ανατολή' γ) όσον αφορά στο ζήτημα των μηχανισμών, δεν έπρόκειτο μόνο για τα σύγχρονα μορφώματα της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, αλλά και για τους αργόσυρτους εκείνους σχηματισμούς των οποίων οι άπαρχές έντοπίζονται στην όθωμανική εποχή και αφορούν μάλιστα, στην περίοδο που διερευνήσαμε, τόσο τις οικονομικο-κοινωνικές συμπεριφορές (όπως οι ανταλλαγές με τη Μικρά 'Ασία) όσο και τις δημογραφικές αποκρυσταλλώσεις (όπως η πυκνότητα πληθυσμού).

Πιο συγκεκριμένα, σε σχέση με την περίπτωση της Σάμου, προβάλλει η ακόλουθη μεταναστευτική τυπολογία: α) μετακινήσεις που συνδέθηκαν με τις πολιτικές και κοινωνικές διαμορφώσεις, όπως η περίπτωση των 52 ανδρών που αποτέλεσε έκφραση όχι τόσο της αναζήτησης οικονομικών εύκαιριων αλλά, κυρίως, της πελατειακής σχέσης ανάμεσα στον τοπικό ήγέτη και τους όπαδούς του· β) άλλες μετακινήσεις, οφειλόμενες στις πολιτικές συγκυρίες, με χαρακτηριστική περίπτωση τη φυγή μετά τη θίαιη έπιβολή του ήγεμονικού καθεστώτος· γ) οικονομική μετανάστευση, στοιχείο της οποίας ανιχνεύονται στην έκροή προς την Εύβοια και, πολύ περισσότερο, προς την Έρμούπολη. Βεβαίως, στο σημείο όπου έφθασε, προς το παρόν, η έρευνα, δεν κατέστη δυνατή η έπαρκής διερεύνηση όρισμένων έρωτημάτων ως προς την τελευταία μεταναστευτική ροή. Όστόσο, ζητήματα όπως η κοινωνική θέση των μεταναστών στην Έρμούπολη και ο μικρός, σχετικά, αριθμός τους, δύσκολα θά μπορούσαν να ανατραπούν από την ανεύρεση και αξιοποίηση κάποιων νέων τεκμηρίων.

Και έπειδή έγινε λόγος για τον αριθμό αυτής της μεταναστευτικής ομάδας, αξίζει και μία γενική επισήμανση ως προς τον συνολικό όγκο της πληθυσμιακής έκροης: αν και δεν οδηγηθήκαμε σε κάποιο όριστικό και άμετακίνητο μέγεθος που να περιγράφει την έκταση της σαμιακής διασποράς, δεν φαίνεται ότι αυτή υπήρξε σημαντική, τουλάχιστον συγκρινόμενη με την αντίστοιχη άλλων περιοχών της ίδιας εποχής. Κατά συνέπεια, μπορούμε να ισχυριστούμε πως η Σάμος δεν παρουσίασε ούσιώδη δημογραφική μεταβολή, εξακολουθώντας να συντηρεί τό πληθυσμιακό της περίσσευμα μέσω των ανταλλαγών που είχε αναπτύξει με την απέναντι μικρασιατική γή.

Κώστας Κόμης

Πληθυσμιακές μετακινήσεις Σαμίων

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1

[ΓΑΚ-ΑΝΣ, φάκ. Ε9, έγγρ. 2]

Άρ. 3086
Τήν 14 7μβρίου
1837
Έν Χαλκίδι

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
Ο ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ
Πρός τήν Έπιτροπήν των
Μεταναστών Σαμίων

Κατά τας τελευταίας προς τήν Γραμματείαν των έξωτερικων κοινοποιήσεις του έν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεως της Α.Μ. ή όθωμανική Πόρτα, καί ιδίως ό ήγεμών της Σάμου συγκατετέθησαν τέλος πάντων νά μεταβώσιν οί έν τη Έλλάδι μεταναστεύσαντες Σάμιοι είς τόν τόπον της γεννήσεώς των όπως πωλήσωσι τας εκεί ιδιοκτησίας των, κατά τά πρωτόκολλα, άποπερατώσωσι τας υποθέσεις των όλας καί επανέλθωσιν επομένως είς τήν Έλλάδα, διακόπτοντες πᾶσαν μέ τόν τόπον εκείνον σχέσιν, ως παλαιοί αύτου κάτοικοι καί κτηματίαι.

Πέντε μόνον έκ των μεταναστών Σαμίων, οί κ.κ. Λυκοϋργος, άρχιεπίσκοπος, Λαχανάς, Λεκάτης καί Κλεάνθης εξαιρούνται του νά μεταβώσι προσωπικώς είς Σάμον άλλ' εΐναι μ' όλα ταύτα καί αύτοί έλεύθεροι νά διορίσουν έπιτρόπους των νομίμως όποιουσδήποτε θελήσωσι διά νά πωλήσωσι τας έν Σάμω ιδιοκτησίας των, βέβαιοι όντες, ότι οί έπίτροποί των ούτοι, θέλουν εΐρει, ως προς τούτο, τήν αύτήν παρά ταΐς έπιτοπίαις άρχαΐς της Σάμου συνδρομήν, ως καί οί λοιποί συμπατριώται των. Ταύτα πάντα κοινοποιούντες προς ύμᾶς, καί δι' ύμῶν προς άπαντας τούς συμπατριώτας σας κατά συνέπειαν διαταγής της Γραμματείας των έξωτερικων ύπ' άρ. 4189, σας προτρέπομεν όσον τό έφ' ύμίν νά μεταβήτε είς Σάμον, όπως άποπερατώσητε τας εκεί υποθέσεις σας καί επανέλθητε είς τήν Έλλάδα έντός 5 ή 6 τό πολύ μηνών, άλλως ή Κυβέρνησις άδυνατεί πλέον νά πράξη τά ως προς τό άντικείμενον τούτο, υπέρ ύμῶν.

Ό Διοικητής
Ι. Μ. Μηλαΐτης

2

[ΓΑΚ, Μικτή έπιτροπή, φάκ. 107. Τό έγγραφο έχει δημοσιευτεί ήδη, αλλά μέ άποκαταστημένη τήν όρθογραφία καί μέ παραναγνώσεις: Γιάννης Ντεγιάννης, «Οί Σάμιοι στην Έλλάδα μετά τήν Έπανάσταση», Σαμιακή Έπιθεώρηση, τχ. 11/12, 1968, σ. 168.]

Μετανάστης Σάμιος Γέννημα Χίου καί κάτικος Σάμου προσπίπτω είς τό ύψος

Τά τεκμήρια δημοσιεύονται χωρίς καμία άλλαγή στην όρθογραφία ή τή στίξη.

Κώστας Κόμης

της Α.Μ. ζητών την περίθαλψιν εκείνης, ἥτις ἀπαιτεῖται εἰς ἓνα μετανάστην ἑνδεῇ ἔχοντα ὑπ' αὐτόν ψυχὰς 5.

ἐγὼ κατὰ 1822 λυτρωθεὶς ἐκ τῆς πατρίδος μου Χίου, κατέπλευσα εἰς Σάμον, ὅπου καὶ ἐνυμφεύθην χρηματίσας διδάσκαλος τῆς κοινότητος κατὰ τὴν Π. ἐλληνικὴν ἡμῶν διάλλεκτον χρόνους ἑπτὰ καὶ ἐσχάτως τῆς οἰκογενείας τοῦ ἐκεῖ Διευθυντοῦ Λ. Λυκούργου.

νῦν δὲ μὴ ὑποφέρων νὰ μείνω ὑπὸ τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ καὶ ἐπιποθῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐλλάδος, ὑπὲρ ἧς καὶ γὰρ συνηγωνίσθην μετὰ τῶν λοιπῶν Σαμίων κατέπλευσα εἰς εὐβοίαν, ὅπου διὰ τὰς μὴ κατικίας, καὶ διὰ τὰς ἀσθενείας, καὶ διὰ παρακίνησιν τινῶν ἐκ Λαμίας, ὅτι ἐνταῦθα εὐρίσκω πόρον ζωῆς, μετέβην εἰς τὰ ἐνταῦθα.

ἀλλ' ἀπέτυχον, ἐπειδὴ κάθημαι δύο μῆνας σχεδὸν ἄνεργος, καταντήσας εἰς τοιαύτην ἑνδειαν, ὥστε πολλάκις κοιμῶμαι ἄφωτος καὶ νῆστις, πωλήσας καὶ τινα ἐπιπλα τῆς οἰκίας μου, τὰ ὅποια διέσωσα ἐκ Σάμου, καὶ μὴ ὑποφέρων τὰς φωνὰς τῶν τέκνων μου βοῶντων τό πεινῶ. Καὶ ἂν ποτὲ ἔχω ἄρτον καὶ ἐκεῖνος ἐξοικονομεῖται παρὰ τοῦ κ. Μάρκου Κερκυροπούλου.

Διὸ προπίπτω εἰς τό ἔλεος τῆς φιλανθρωπῶπου Α.Μ. ἵνα ἀποδείξῃ καὶ εἰς ἐμέ τὸν ἄθλιον ρανίδα τοῦ ἐλέους τοῦ διὰ τινος πόρου ζωῆς, ἢ διὰ τινος βοηθείας πρὸς μετὰβασίν μου ἐντεῦθεν εἰς ἄλλο τι μέρος.

Καὶ εὐελπὶς τολμῶ μέ τό βαθύτατον σέβας νὰ ὑποσημειωθῶ.

ἐν Λαμία 1834
τὴν 17 7μβρίου

Ὁ εὐπειθέστατος
Εὐστράτιος Παπαδόπουλος Χίος

3

[ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, φάκ. 296, ἔγγρ. 70, «Πρακτικά τῆς ἐκλογῆς τῶν ἐνταῦθα διαμενόντων Σαμίων διὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν ἐκλογέων. 1843»]

ἀριθ. 1884
Ἑρμούπολις
τὴν 30 7μβρίου
1843

Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος
Ὁ
Δήμαρχος Ἑρμουπόλεως
Διακηρύττει

Κατὰ συνέπειαν τῆς ὑπ' ἀριθ. 1842, 1852, 1873 διακηρύξεώς μας, τόπον μὲν τῆς συναθροίσεως πρὸς ἐκλογὴν τῶν ἐκλεκτόρων τῶν ἐνταῦθα διαμενόντων Θετταλῶν, Ψαρριανῶν, καὶ Σαμίων προσδιορίζομε τὸν Ἱερὸν Ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἡμέραν δὲ τὴν προσεχῆ Κυριακὴν Τρίτην 8θρίου.

Ἡ Συνάθροισις τῶν Θετταλῶν ἄρχεται τὴν ἐβδόμην καὶ ἡμίσειαν ὥραν Π.Μ. ἔπεται δὲ ἡ τῶν Ψαρριανῶν, καὶ διαδέχεται αὐτὴν ἡ τῶν Σαμίων.

Ὁ Δημαρχικὸς πάρεδρος Κύριος Κωνστ. Πάγκαλος θέλει διευθύνει τὴν συνάθροισιν τῶν Θετταλῶν καὶ Ψαρριανῶν μέχρι τῆς ἐκλογῆς τοῦ προέδρου, καὶ τῆς τῶν Σαμίων ὁ Δημαρχ(ικὸς) πάρεδρος Κύριος Δημήτριος Καλημέρης.

Πρὸ ἡμίσειας ὥρας τῆς προσδιορισθείσης ὁ κώδων τῆς ἐκκλησίας θέλει ἀναγγεῖλαι τὴν ἑναρξιν τῆς συναθροίσεως.

Ὁ Δήμαρχος.

Σήμερον τὴν τρίτην τοῦ ἡδὴ ἀρξαμένου μηνὸς 8θρίου, ὥραν 9 Π.Μ. συνελθόν-

Πληθυσμιακές μετακινήσεις Σαμίων

των εἰς τόν ἱερόν Ναόν τῶν ἐχόντων δικαίωμα ψήφου, διὰ τήν ἐκλογήν τῶν ἐκλεκτόρων τῶν Σαμίων, ὁ ὑποφαινόμενος πρεσβύτερος ἐφημέριος, ἀφοῦ ἀνέγνωσα μεγαλοφώνως τήν ἀπό 7 7μβρίου ἐγκύκλιον τοῦ ὑπουργικοῦ Συμβουλίου πρὸς τοὺς Διοικητὰς τοῦ ὑπ' ἀριθ. 10.049 καὶ ΚΓ' ψηφίσματος καὶ τὰς ὑπ' ἀριθ. 10.050 καὶ ἀπὸ 4 Μαρτίου 1829 ὁδηγίας, ἔλαβον παρὰ τοῦ παρέδρου κυρίου Δημητρίου Καλημέρη τό διὰ τήν κατάστρωσιν τοῦ καταλόγου καὶ τήν καταχώρησιν τῶν πράξεων τῆς συνελεύσεως ἐτοιμασθέν πρωτόκολλον, ἐπομένως ἔχων ὑπ' ὄψιν τῷ ἄρθρ. 4, καὶ τοῦ 6.4 τοῦ ἄρθρ. 1 τῶν ὁδηγιῶν, ἡρξάμην τήν κατάστρωσιν τοῦ ὀνομαστικοῦ καταλόγου, καθ' ἣν ἔπεται τάξιν.

Ὁ ἐφημέριος
Γεώργιος Λαμπρινός

Αὔξων Ἀριθμός	Ὄνομα καὶ ἐπώνυμον	Πατρίς	Ἔτος	Ἐπάγγελμα	Παρατη- ρήσεις
1	Ἐμμ. Κρητικίδης	Σάμος	30	Διδάσκαλος	
2	Γρηγόριος Γόγκος	»	52	Ράπτης	
3	Χ(ατζ)η Νικολῆς Σφακιανός	»	65	Ἐμπορος	
4	Χ(ατζ)η Ἐμμ(ανουή)λ Σταυρινίδης	»	48	Ναύτης	
5	Ἰω(άνν)η(ς) Χ(ατζ)η Θεοδώρου	»	50	Ἐμπορος	
6	Γεώργιος Ἡλιάδης	»	30	Ἐμπορος	
7	Ἰωάννης Χ(ατζ)η Γεωρ. Κεφάλας	»	35	Ράπτης	
8	Δ. Νέγρος	»	40	Ἐμπορος	
9	Ἐμμ. Κατζηκίδης	»	30	Ψάλτης	
10	Γουiliάμος Λουκάς	»	45	Ταμπάκης	
11	Ἐμμανουήλ Π. Ἰωάννου	»	35	Ἐμπορος	
12	Δ. Νικολάου	»	28	»	
13	Σπύρος Παιδάκος	»	40	Ἐπάλληλος	
14	Μανόλης Ράπτης	»	32	Ἐπιρρέτης	
15	Ν. Παναγιώτου	»	30	Ἐπάλληλος	
16	Θανάσης Λουκά	»	25	Ταμπάκης	
17	Δ. Λιθαρόπουλος	»	40	»	
18	Α. Λιθαρόπουλος	»	35	Βυρσοδέψης	
19	Κ. Παναγιώτου	»	40	Ναύτης	
20	Σταμάτης Δ. Κονταξῆς	»	30	Κονταξῆς	
21	Παναγιώτης Ταλιάνογλους	»	35	Πελεκεύς	
22	Ἰωάννης Κάκαρης	»	40	Βαρκάρης	
23	Γεώργιος Ἐμμανουήλ	»	25	Ναύτης	
24	Χριστόδουλος Σπύρου	»	35	Παπουτζῆς	
25	Χ(ατζ)η λοῖζος Νικολάου	»	43	Καπνοπ(ώλης)	
26	Ἀντώνιος Δημητρίου	»	50	Ράπτης	
27	Κωστής Μανόλη	»	30	Ἄεργος	
28	Δημήτριος Ι. Πακάλης	»	26	Ναύτης	
29	Χ(ατζ)η Ζαγάντες	»	40	Παπουτζῆς	
30	Χ(ατζ)η Μιχαήλ Χ(ατζ)η Σταμάτης	»	26	Ναύτης	

Κώστας Κόμης

Αὔξων Ἀριθμός	Όνομα καὶ ἐπώνυμον	Πατρίς	Ἔτος	Ἑπάγγελμα	Παρατη- ρήσεις
31	Μιχαὴλ Ταγιάνογλου	»	25	Πελεκεύς	
32	Ἀθανάσιος Καραθανασόπουλος	»	24	Βαφεύς	
33	Γεώργιος Στ. Ζαφείρης	»	60	Ἀχθοφόρος	
34	Μ. Γεωργίου	»	28	Ἀλιεύς	
35	Δ. Κνήτης	»	25	Μαθητής	
36	Δ. Χ. Θεοδώρου	»	25	Ἐμπορος	
37	Ἰω(άνν)ης Πετζομάνης	»	25	Μαθητής	
					Ὁ Ἱερεὺς Γεώργιος Λαμπρινός

Ἡ οἰκογένεια τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τῆς διασπορᾶς: μερικές παρατηρήσεις γιά τήν περίπτωση τοῦ Λιθόρνο

Ἡ οἰκονομική πολιτική τῶν Μεδίκων καί τῶν Λορένα ἀλλά καί ἡ γεωγραφική θέση τοῦ Λιθόρνο, μοναδικοῦ ἐπινείου τῆς Τοσκάνης, μετά τήν σταδιακή καταστροφή τοῦ λιμανιοῦ τῆς Πίζας, λόγω τῆς γειτνίασής του μέ τίς ἐκβολές τοῦ Ἄρνου, καί στό μέσον τῶν μακρινῶν ἐμπορικῶν δρόμων πού ἔνωσαν τή βορειοδυτική καί τήν κεντρική Εὐρώπη μέ τόν κόσμον τῆς Ἀνατολῆς, τοῦ προσέδωσαν ἓνα πολύ σημαντικό ρόλο στίς διεθνεῖς ἐξελίξεις. Ἀπό πολύ νωρίς στήν ἱστορία τῆς ἡ πόλης, πού περιήλθε στήν κατοχή τῆς Φλωρεντίας τό 1421 μετά ἀπό συνδιαλλαγή μέ τήν Γένοβα, ἀνέπτυξε ἰδιαίτερη εὐαισθησία στίς ἀνακατατάξεις τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου. Τόν 16ο αἰῶνα τό Λιθόρνο ἀνακηρύχθηκε ἐλευθέρο λιμάνι τῆς Μεσογείου ἀπό τόν Φραγκίσκο Μέδικο. Μέχρι τά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, παρέμεινε δευτερεύων ἀλλά ἐπικουρικός, καί γιά τόν λόγο αὐτό, ἐξαιρετικά σημαντικός παράγοντας τοῦ παγκόσμιου οἰκονομικοῦ συστήματος. Στό διάστημα αὐτό ἐξελίχθηκε ἀπό κέντρο τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου, σέ πόλη-λιμάνι στήν ὑπηρεσία τοπικῆς καί, μετά τό 1860, καί τήν ἴδρυση τοῦ ἰταλικοῦ κράτους, ἐθνικῆς ἀγοράς. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή δέν ἦταν τό ἀποτέλεσμα αὐτόματης διαδικασίας. Τό πέρασμα ἀπό τήν μία πραγματικότητα στήν ἄλλη διήρκεσε σχεδόν ἑκατό χρόνια.

Γύρω στά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, ἓνας σημαντικός ἀριθμός ἐμπόρων, βιοτεχνῶν καί μικροεμπόρων, ἀπό τήν Ἑλλάδα καί τήν Μικρά Ἀσία ἔφθασαν στό Λιθόρνο καί προστέθηκαν στήν, μέχρι τότε ἀσήμαντη ἀριθμητικά, ἐλληνική παροικία τῆς πόλης. Στά ἐπόμενα χρόνια Ἕλληνες ἔμποροι ἀλλά καί ἐλληνικές ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις ἐκτίμησαν τήν ἐξαιρετικῆς σημασίας στρατηγική θέση τοῦ λιμανιοῦ, σέ σχέση μέ τά ἐπιχειρηματικά ἐνδιαφέροντά τους στήν Μαύρη Θάλασσα, στήν Μεσόγειο καί στήν βορειοδυτική Εὐρώπη, καί ἐπεξέτειναν ἐκεῖ τίς δραστηριότητές τους. Οἰκογένειες ἐλλήνων ἐμπόρων ἐγκαταστάθηκαν στήν πόλη καί συγκρότησαν τό κύτταρο μίας ἐλληνορθόδοξης παροικίας, πού σύντομα ἀπέκτησε τό status καί τά προνόμια τά ὁποῖα, ἤδη ἀπό τόν 16ο αἰῶνα, οἱ πολιτικές ἀρχές τῆς Τοσκάνης εἶχαν ἀναγνωρίσει σέ σημαντικές κοινότητες ἀλλοδαπῶν ἐμπόρων. Καθώς τό Λιθόρνο

Δέσποινα Βλάμη

διήνυε μία μεταβατική περίοδο έντονων διεργασιών στον πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό τομέα, οι έλληνες όρθόδοξοι εξέλιχθηκαν σέ πολύ σημαντικό παράγοντα τής κοινωνίας καί τής οίκονομίας του¹. Ή ένασχόληση μέ τήν ιστορία τών ελλήνων έμπόρων, πού από τά τέλη του 18ου αιώνα καί μέχρι τά τέλη του 19ου έζησαν καί εργάσθηκαν στό Λιβόρνο², ήταν άποκαλυπτική καθώς απέδωσε πλούτο, άνέκδοτο ύλικό σχετικό μέ τή ζωή καί τή δραστηριότητά τους, καί έπιβεβαίωσε τήν μεγάλη, είδική σημασία του Λιβόρνο ως κέντρου τών ελληνικών έμπορικών-έπιχειρηματικών συμφερόντων κατά τήν διάρκεια τής περιόδου πού εξέτάζουμε.

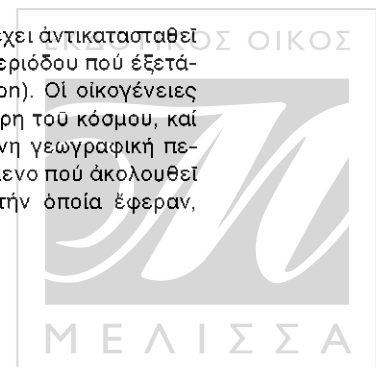
Μία πρώτη αξιολόγηση του άρχαιακού ύλικού άνέδειξε τόν πολυδιάστατο χαρακτήρα τής καθημερινότητας τών ελλήνων έμπόρων. Σάν μία τράπουλα μέ διπλή όψη, κάθε χαρτί-τεκμήριο πού άπεκάλυπτε μία πλευρά τής ζωής τους, έκρυβε στό πίσω μέρος του μία άλλη έξίσου σημαντική, άποκαλυπτική σχέσεων καί συμπεριφορών. Έτσι μία συμβολαιογραφική πράξη παρέπεμπε σέ γάμους καί βαπτίσεις, λίστες μελών ίδιωτικών λεσχών, έγκυκλίους του Έμπορικού Έπιμελητηρίου, πράξεις ένοικίας από κοινού θεατρικών θεωρειών, έξουσιοδοτήσεις, κληρονομικά δικαιώματα, τεταμένες οίκογενειακές σχέσεις, κρυφά πάθη καί διακανονισμούς.

Γιά μία συνολική προσέγγιση του φαινομένου ήταν άπαραίτητη ή άνάλυση τών οίκογενειακών σχέσεων³. Ή έρευνα πρός αύτήν τήν κατεύθυνση έπέθα-

1. Γιά τούς ιστορικούς, ή ιστορία του Λιβόρνο από τόν 15ο αιώνα μέχρι τά τέλη του 19ου, έχει συνδεθεί μέ τήν ιστορία του λιμανιου του. Γιά τήν πρώιμη ιστορία τής πόλης βλ. *Atti del Convegno: Livorno e il Mediterraneo nell'Età Medicea*, Λιβόρνο, 23-24 Settembre 1977. Έπίσης, βλ. B. M. Baruchello, *Livorno e il suo Porto. Origini, Caratteristiche e Vicende dei Traffici Livornesi*, Λιβόρνο 1932. F. Braudel - R. Romano, «Navires et marchandises à l'entrée du Port du Livourne (1547-1611)», στό: *École Pratiques des Hautes Études, Section IV, Ports, Routes et Traffics*, τ. 1, Παρίσι 1951. Γιά μία μελέτη τής ιστορίας τής πόλης τόν 19ο αιώνα βλ. D. Loromer, *Merchants and Reform in Livorno (1814-1868)*, Καλιφόρνια 1987. Βλ. επίσης τήν βιβλιογραφία σ. 349-374 στό D. Vlami, *International Business, Community, Ethnic Identity: The Greek Merchants in Livorno 1700-1900*, διδ. διατρ., European University Institute, Φλωρεντία, Μάρτιος 1996.

2. Γιά τήν ιστορία τής ελληνικής έμπορικής κοινότητας στό Λιβόρνο βλ. D. Vlami, ό.π., καί N. Τωμαδάκης, «Ναοί καί Θεσμοί τής Έλληνικής Κοινότητας του Λιβόρνο», *Επετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 16, 1940, σ. 81-127. Έπίσης, K. N. Τριανταφύλλου, *Οί Κωστάκη τής Αχαΐας καί του Λιβόρνο*, Αθήνα 1968.

3. Στο άγγλικό κείμενο τής εργασίας ό όρος «family in Greece» έχει άντικατασταθεί μέ τόν όρο «Greek family», καθώς στό μεγαλύτερο διάστημα τής περιόδου πού εξέτάζεται, ή Ελλάδα δέν ύπήρχε ως οργανωμένο κράτος-έθνος (nation). Οί οίκογένειες τών Έλλήνων τής διασποράς ήταν έγκατεστημένες σέ διάφορα μέρη του κόσμου, καί κατά συνέπεια, είναι άδύνατον νά ταυτισθούν μέ μία συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, ένα κοινωνικό-οίκονομικό σύστημα ή μία ιδεολογία. Στο κείμενο πού ακολουθεί αναφέρονται ως Έλληνες όσοι, άνεξάρτητα τής ύπηκόότητας τήν όποία έφεραν,

Ἡ οἰκογένεια τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τοῦ Λιβόρνο

λε στὸν ἱστορικό μία ἀμήχανη πορεία στὴν εὐρωπαϊκὴ καὶ ἀμερικανικὴ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, βιβλιογραφία, ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἱστορία τῆς οἰκογένειας στὴν Εὐρώπη (Δυτικὴ, Ἀνατολική, Μεσόγειο)⁴, καὶ τὴν υἱοθέτηση ὄρων ποὺ ἡ ἱστορικὴ ἀνθρωπολογία χρησιμοποιεῖ στὴν ἀνάλυση τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς οἰκιακῆς ὁμάδας⁵.

Γιὰ τὴν μελέτη τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων τῶν Ἑλλήνων τοῦ Λιβόρνο χρησιμοποιήθηκε τὸ ὑλικό τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν Τοσκάνη τὸ 1841, τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἀδελφότητος τῆς Ἀγίας Τριάδος τοῦ Λιβόρνο, καθὼς καὶ διαθήκες, συμβολαιογραφικὲς πράξεις, καταγραφές ἀκίνητης περιουσίας, ἀρχεῖα τοῦ Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου, πράξεις βαπτίσεων καὶ γάμων, κ.ἄ.⁶

εἶχαν ἐκδηλώσει, μὲ τὴν συμπεριφορά τους, συνείδηση μίας ταυτότητας ἢ ὁποία προσδιοριζόταν ἀπὸ τὴν γλῶσσα καὶ θρησκεία τους, τὴν γεωγραφικὴ καταγωγή καὶ τὴν διατήρηση σχέσεων μὲ τὸν τόπο καταγωγῆς τους, τὴν ἀναγνώριση ἑνὸς κοινοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος, καὶ ἕνα αἶσθημα ἀλληλεγγύης τὸ ὁποῖο ἀποκτοῦσε θεσμικὴ διάσταση μὲ τὴν ὀργάνωση τῶν Ἑλλήνων σὲ μία Ἀδελφότητα. Στὸ Λιβόρνο ἡ Ἀδελφότητα τῆς Ἀγίας Τριάδος τῶν Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀναγνωρίσθηκε ἐπίσημα ἀπὸ τὴν ἀρχὴς τῆς Τοσκάνης τὸ 1760 καὶ ἀργότερα, τὸ 1775, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1750 λειτουργοῦσε ἀνεπίσημα. Βλ. σχετικὰ D. Vlamì, ὁ.π., σ. 165-240.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν χρησιμοποίησιν τοῦ ὄρου «οἰκογένεια», θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι ὁ ὅρος ἀναφέρεται σὲ ἕνα δίκτυο ἀτόμων ποὺ συνδέονται μεταξὺ τους μὲ δεσμούς συγγένειας –εἴτε αὐτὴ εἶναι ἐξ αἵματος, εἴτε ἐξ ἀγχιστείας, εἴτε πνευματικὴ (κουμπαριά κατὰ κύριο λόγο)– καὶ ποὺ διατηροῦν ἕνα εἶδος κοινωνικῶν σχέσεων, χωρὶς νὰ συγκατοικοῦν ἀπαραίτητα ἢ νὰ εἶναι ἐγκατεστημένοι στὴν ἴδια χῶρα. Ὁ ὅρος οἰκιακὴ ὁμάδα (domestic group), ὁ ὁποῖος στὸ κείμενο θὰ ἐναλλάσσεται μὲ τὸν ὄρο νοικοκυριό (household), ἀναφέρεται σὲ μία οἰκιακὴ μονάδα-ἐνότητα ἀτόμων, ποὺ χωρὶς νὰ συνδέονται πάντα μὲ συγγενικὲς σχέσεις ζοῦν κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια στέγη.

4. Ἀνάμεσα στίς μελέτες αὐτές βλ. J. Davis, *People of the Mediterranean*, Λονδῖνο 1977· E. A. Hammel, *Alternative Social Structures and Ritual Relationships in the Balkans*, Eanglewood Cliffs 1968· P. Laslett - R. Wall (ἐκδ.), *Family Forms in Historic Europe*, Καίμπριτζ 1983.

5. Βλ. P. Laslett - R. Wall (ἐκδ.), *Household and Family in Past Time*, Καίμπριτζ 1972, σ. 29-30.

6. Ἑλληνικό Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν (:ΕΙΒΜΣ), «Ἀδελφότητα τῆς Ἀγίας Τριάδος, Πράξεις Βαπτίσεων, Γάμων, Κηδεϊῶν» (οἱ πράξεις τῶν γάμων καὶ τῶν βαπτίσεων ἔχουν δημοσιευθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Οἱ Κώδικες Γάμων καὶ Βαπτίσεων τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τοῦ Λιβόρνο 1760-...*, Πάτρα 1986). Γιὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Τοσκάνης τὸ 1841 βλ. Archivio di Stato di Firenze (:ASF), Stato Civile di Toscana, «Censimento 1841, Comune di Livorno». Γιὰ τίς συμβολαιογραφικὲς πράξεις τῶν συμβολαιογράφων Boldrini, Orsini καὶ Salvestri βλ. ASF, «Notarile Moderno post 1808», Boldrini G., No. Atti 17128-17445, No. Prot. 34090-34115 [1795-1829]· Orsini A., No. Atti 1255-1288, No. Prot. 1463-1488 [1820-1868]· Salvestri G., No. Atti 4395-4514, No. Prot. 3599-3713 [1832-1878]. Πρόκειται γιὰ 350 πράξεις ποὺ ἀφοροῦν Ἑλλήνες, ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῶν τριῶν συμβολαιογράφων τοὺς ὁποίους χρησιμοποίησε μετὰ 1795-1878 ἡ Ἀδελφότητα. Ἐπίσης Archivio della

Δέσποινα Βλάμη

Η μελέτη μίας κοινότητας της διασποράς παρουσίαζε ιδιαίτερες μεθοδολογικές δυσκολίες. Έτσι έγινε σύντομα κατανοητό πώς κάθε προσπάθεια να διερευνηθούν οικογενειακές σχέσεις διαμέσου της σύγκρισης οικιακών ομάδων θά απέδεικνύετο ανεπαρκής, καθώς θά παρουσίαζε τάσεις συμβίωσης προσωρινές ή και τυχαίες⁷. Αντί να έρευνηθούν οικογενειακές σχέσεις διαμέσου της ανάλυσης της εξέλιξης των οικιακών ομάδων των Ελλήνων στο Λιβόρνο, κάτι που ούτως ή άλλως δέν ήταν δυνατόν λόγω της έλλειψης του απαραίτητου υλικού, έγινε μία προσπάθεια να αναλυθεί και να ερμηνευθεί ο τρόπος που ήταν δομημένες σε μία συγκεκριμένη στιγμή στην εξέλιξή τους. Τά συμπεράσματα της ανάλυσης χρησιμοποιήθηκαν ως δείκτες οικογενειακών σχέσεων, και στη συνέχεια, έγιναν αντικείμενο έπεξεργασίας από κοινού με άλλο αρχαιολογικό υλικό.

Τά άποτελέσματα της μελέτης παρουσιάστηκαν σε δύο θεματικές ενότητες. Η πρώτη ενότητα περιελάμβανε μία ανάλυση της δομής και της λειτουργίας των οικιακών ομάδων των Ελλήνων του Λιβόρνο τό 1841. Επίσης, μία μελέτη των οικογενειακών σχέσεων, και μία διερεύνηση του ρόλου της οικογένειας ως πλαισίου στήριξης της οικογενειακής επιχείρησης. Ιδιαίτερη αναφορά έγινε και στην λειτουργία της επιχείρησης ως προσδιοριστικού παράγοντα της έσωτερικής ιεραρχίας της οικογένειας, και στη διαμόρφωση

Camera di Commercio di Livorno (: ACCL), «Iscrizioni, Modifiche, Cessazioni», Circolari 1815-1900, που περιέχει έγκυκλίου και άλλα έγγραφα 79 ελληνικών έμπορικων επιχειρήσεων στο Λιβόρνο. Archivio di Stato di Livorno (: ASL), «Decima Granducale», 1782-1832, με 73 περιπτώσεις Ελλήνων ιδιοκτητών ακινήτων και ASL, «Impianto-Catasto Fabbricati di Livorno», 1860-1890, με 40 Έλληνες ιδιοκτήτες ακινήτων. ASF, «Notarile Moderno post 1808», Salvetti G., «Testamenti», 1832-1873, που περιέχει 24 διαθήκες Ελλήνων, και ASF, «Testamenti Segreti Inediti», 1809-1875, με 27 διαθήκες Ελλήνων. ASF, «Archivio Araldico Ceramelli-Papiani», Famiglie: Palli, Rodocanachi, Papudoff, Tossizza. Biblioteca Labronica, Sezione Livorno: Società - Circoli - Banche - Teatri. Τέλος, υλικό για την ανασύσταση των οικογενειακών σχέσεων των Ελλήνων του Λιβόρνο χρησιμοποιήθηκε και από τά αρχεία της Αδελφότητας στην Αθήνα και στο Λιβόρνο: Εθνική Βιβλιοθήκη, Τμήμα Χειρογράφων και Όμοιοτύπων, «Αδελφότητα της Αγίας Τριάδος του Λιβόρνο», άρ. 4 του 1757 μέχρι άρ. 303 του 1880. Επίσης Ακαδημία Αθηνών, Ίνστιτούτο Έρευνών Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού, «Αδελφότητα της Αγίας Τριάδος του Λιβόρνο», 1821-1848, και ASL, «Chiesa Greca Orientale», Series I: «Partiti e Deliberazioni», 1768-1813 Series II: «Nomi dei Fratelli», 1760-1763 Series III: «Affari Generali e Carteggio», 1765-1913 Series IV: «Debitori e Creditori», 1754-1865.

7. Σύμφωνα με τούς Mitterauer - Sieder, η μελέτη της δομής των οικιακών ομάδων, εκτός εάν καλύπτει ολόκληρο τόν κύκλο ζωής κάθε άτομου ξεχωριστά και κάθε οικογένειας, πάντα θά αποκαλύπτει μία εικόνα της οικογένειας, «μία στιγμιαία φωτογραφική απεικόνιση» σε μία συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Βλ. M. Mitterauer - R. Sieder, *The European Family: Patriarchy to Partnership from Middle Ages to the Present*, Όξφόρδη 1982, σ. 32. Επίσης βλ. P. Laslett - R. Wall, *Household*, ό.π., σ. 309-45.

Ἡ οἰκογένεια τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τοῦ Λιβόρνο

οἰκογενειακῶν ρόλων μέ συγκεκριμένη κοινωνική καί οἰκονομική σημασία⁸. Ἡ δεύτερη ἐνότητα περιελάμβανε μία ἀνάλυση τῶν θεσμῶν τοῦ γάμου καί τῆς κουμπαρίας ὡς μέσων γιά τήν δημιουργία καί τήν ἰσχυροποίηση συγγενικῶν δεσμῶν. Στήν ἐνότητα αὕτη οἱ πρακτικές τοῦ γάμου καί τῆς κουμπαρίας ἐξετάζονταν σέ σχέση μέ στρατηγικές κοινωνικῆς προαγωγῆς, οἰκονομικές σκοπιμότητες, ἠθικές καί ἰδεολογικές ἀναστολές⁹.

Στόχος τῆς ἔρευνας δέν ἦταν ὁ προσδιορισμός ἐνός κυρίαρχου τύπου οἰκογένειας/οἰκιακῆς ὁμάδας τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τῆς διασποράς¹⁰, ἀλλά ἡ διατύπωση ὑποθέσεων σχετικά μέ τήν κατεύθυνση καί τήν ποιότητα τοῦ οἰκογενειακοῦ αἰσθήματος τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων, τήν ὁργάνωση καί τήν λειτουργία τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων. Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ μία συνοπτική παρουσίαση τῆς πρώτης ἐνότητας τῆς μελέτης.

Οἰκογένεια καί οἰκιακή ὁμάδα τῶν Ἑλλήνων στό Λιβόρνο

Ἡ ἀπογραφή πού πραγματοποιήθηκε τό 1841 στήν Τοσκάνη ἦταν μοναδική, τόσο ἀπό τήν ἄποψη τοῦ τρόπου καταγραφῆς τῶν πληροφοριῶν, ὅσο καί ἀπό τήν ἄποψη τῆς ποιότητας καί τῆς ποσότητας τοῦ ὕλικου πού συλλέχθηκε γιά τήν περίσταση. Τό ἔργο συνίστατο στήν καταγραφή τῶν κατοίκων κάθε σπιτιοῦ/οἰκιακῆς ὁμάδας καί ἀνατέθηκε ἀπό τίς ἀρχές στούς ἱερεῖς τῶν διαφόρων ἐνοριῶν τῆς Τοσκάνης, μέ ἐπίσημο ἔγγραφο τῆς 17ης Φεβρουαρίου 1841, στό ὁποῖο προσδιοριζόταν καί ἡ μέθοδος πού ἔπρεπε νά ἀκολουθήσουν¹¹. Στούς καταλόγους τῆς ἀπογραφῆς, πού σήμερα φυλάσσονται στό Κρατικό Ἀρχεῖο τῆς Φλωρεντίας¹², μαζί μέ τήν διεύθυνση τοῦ κάθε σπιτιοῦ, καταγράφεται τό ὄνομα τοῦ μέλους πού ἀντιπροσώπευε τήν κεφαλή τοῦ νοικοκυριοῦ (*capo di famiglia*), ἡ ἡλικία, ἡ οἰκογενειακή του κατάσταση, ἡ ἐθνικότητα, τό θρήσκευμα καί τό ἐπάγγελμά του. Ἀρκετά πιό κάτω, ἀκολουθεῖ κατάταξη τῶν ὑπόλοιπων μελῶν τῆς οἰκιακῆς ὁμάδας, πού περιλαμβάνει τίς ἀντίστοιχες πληροφορίες. Τό εἶδος συγγένειας ἢ ἄλλη σχέση τῶν μελῶν

8. Βλ. D. Vlamì, *ὁ.π.*, σ. 250-278.

9. Βλ. στό *ἴδιο*, σ. 278-293.

10. «Πραγματικά εἶναι κεφαλαιῶδες τό ἐρώτημα σχετικά μέ τό πόσες οἰκιακές ὁμάδες πρέπει νά εἶναι ἐνός συγκεκριμένου τύπου, καί τό πῶς πρέπει νά εἶναι ταξινομημένες σέ σχέση μέ τήν κοινωνική ἱεραρχία, γιά νά δικαιολογεῖται ἡ παρουσίαση τοῦ τύπου αὐτοῦ ὡς ἐπικρατέστερου συστήματος» σέ μία κοινωνία, σημειώνει ὁ Laslett στό P. Laslett - R. Wall, *Household*, *ὁ.π.*, σ. 8.

11. Βλ. ASF, «Istruzioni ai Parrochi per la Compilazione degli Stati d'Anime approvate con risoluzione Sovrana de' 12 Novembre 1840», CCCXXVII. Segreteria del Regio Diritto, 17 Febbraio 1841.

12. Βλ. ASF, Stato Civile di Toscana, «Censimento 1841», Comune di Livorno.

Δέσποινα Βλάμη

δέν προσδιοριζόταν, αν και μπορεί κανείς να διακρίνει την μέθοδο σύμφωνα με την όποια είχε γίνει η αποτύπωση κάθε νοικοκυριού: οι σύζυγοι και τα παιδιά προηγούνταν των άλλων συγγενών και του οίκιακού προσωπικού, ή σε περίπτωση συμβίωσης περισσότερων παντρεμένων ζευγαριών με παιδιά ή χωρίς, οι πιά ηλικιωμένοι αναφέρονταν πρώτα. Φυσικά, για την ανάλυση των οικογενειακών σχέσεων ήταν αναγκαία η έπαλήθευση των δεσμών συγγένειας. Όταν η έρευνα σε άλλο αρχειακό υλικό δεν απέδιδε, χρειάστηκε να γίνουν είκασις θάσει ονομάτων, ηλικιών και επαγγελμάτων.

Σύμφωνα με την απογραφή, 57 οίκιακές ομάδες στην Κοινότητα του Λιθόρνο ανήκαν σε Έλληνες. Όλοι όσοι είχαν ελληνική καταγωγή ή είχαν δηλώσει ως τόπο καταγωγής τους κάποια περιοχή της Ελλάδας, συμμετείχαν σε αυτά τα 57 νοικοκυριά, εκτός από τρία άτομα που συμμετείχαν σε νοικοκυριά Ιταλών¹³. Η πλειοψηφία των Ελλήνων καταγράφονται ως *schismatici*, όρος που στην κοινωνία της Τοσκάνης σήμαινε τους χριστιανούς ορθόδοξους και τους διέκρινε από τους χριστιανούς ούνιτες και τους καθολικούς¹⁴. Δύο μόνο Έλληνες είχαν δηλώσει *acatolici* (μη καθολικοί), όρο που η Αδελφότητα της Αγίας Τριάδος, με αίτησή της προς τις αρχές, είχε επιδιώξει να καθιερώσει στην θέση του *schismatico*, χωρίς όμως επιτυχία, από ό,τι φαίνεται¹⁵. Οι δύο Έλληνες *acatolici* ήταν οι Δημήτριος Γιαλιάς και Αναστάσιος Δεσπότης-Μοσπινιώτης, και οι δύο έμποροι και ιδιοκτήτες ακίνητης περιουσίας (*negozianti-possidenti*).

Τό 1841, η άσכולία της πλειοψηφίας των Ελλήνων ανδρών κατοίκων του Λιθόρνο ήταν τό έμπόριο (53 από 75). Από αυτούς 23 ήταν μεγαλέμποροι (*negozianti*), 8 έμπορικοί πράκτορες ή μεσίτες (*agente commerciale, mezzano*), και 8 έμποροι λιανικής πώλησεως (*commercianti*). Τρεις Έλληνες ήταν ναυτιλιακοί πράκτορες (*spedizioneri di bastimenti*), 5 υπάλληλοι έμπορικων γραφείων/καταστημάτων, 5 γραμματείς έμπόρων, και ένας ταμίας. Τρεις Έλληνες άσκούσαν τό έπάγγελμα του οίνοπώλη (*liquorista*), ένας ήταν ιδιοκτήτης πανδοχείου και ένας υπάλληλος καφενείου. Τέσσερις ακόμα εργάζονταν στην Αδελφότητα της Αγίας Τριάδος, ένας ήταν δάσκαλος στό έλληνικό σχολείο της Αδελφότητας, και δύο ήταν φοιτητές. Ο Παναγιώτης Πάλλης, πρόξενος της Ελλάδας στό Λιθόρνο τό 1841, άσκούσε και τό έπάγγελμα του μεγαλέμπορου, ενώ ό γιός του Μιχαήλ ήταν ύποπρόξενος. Δύο μόνο Έλληνίδες εργάζονταν ως οίκιακές βοηθοί. Οι υπόλοιπες είχαν ως κύ-

13. Επρόκειτο για την Άγγελική Πάλλη-Bartolommei, κόρη του Παναγιώτη Πάλλη και σύζυγο του Giovanni Paolo Bartolommei, την Μαρία Λιθαδά, σύζυγο του Valente Bicchierai, και τόν Ιωάννη Καλόβολο, γραμματέα, που συγκατοικούσε με τόν, επίσης γραμματέα (*scrivano*), Giuseppe Sartori.

14. Βλ. D. Vlamì, ό.π., σ. 165-174.

15. ΕΒΕ, Τμήμα Χειρογράφων και Όμοιοτύπων, «Αδελφότητα της Αγίας Τριάδος του Λιθόρνο», άρ. 187 του 1839.

Ἡ οἰκογένεια τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τοῦ Λιθόρνο

ρια ἀσχολία τους τὰ οἰκιακά (*attende a casa*), ὅπως χαρακτηριστικά ἀναφερόταν γιὰ τίς περισσότερες γυναῖκες καί τὰ ἀνήλικα παιδιά.

Ἐκτεταμένες οἰκιακές ομάδες

Τό 1841, οἱ περισσότεροι Ἕλληνες στό Λιθόρνο ζοῦσαν σέ ἐκτεταμένες οἰκιακές ομάδες¹⁶. Ἀπό τίς 57 οἰκιακές ομάδες, οἱ 21 ἦταν διευρυμένες (*extended households*), οἱ 2 πολυπυρηνικές (*multiple households*) καί οἱ 9 μὴ-οικογενειακές (*no-family households*) οἰκιακές ομάδες¹⁷. Οἱ διευρυμένες περιελάμβαναν ἓνα παντρεμένο ζευγάρι (ἢ ἓναν χήρο/χήρα γονέα) καί τὰ παιδιά τους, μαζί μέ διαφορετικές γενιές στενῶν ἢ μακρινῶν συγγενῶν, φίλους, συνεργάτες, ὑπαλλήλους, οἰκιακό προσωπικό¹⁸. Στίς πολυπυρηνικές οἰκιακές ομάδες, δύο παντρεμένα ζευγάρια ζοῦσαν κάτω ἀπό τήν ἴδια στέγη μέ ἢ χωρίς τὰ παιδιά τους, ἄλλους συγγενεῖς, καί συχνά μέ οἰκιακό προσωπικό. Αὐτή ἦταν ἡ περίπτωση τῶν Πανά καί τῶν Βασιλείου, πού τό 1841 ζοῦσαν στήν *Via del Monte Vecchio*, στόν ἀριθμό 577. Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή, στό σπίτι συγκατοικοῦσαν ὁ Ἡλίας Πανάς, μεγαλέμπορος, μαζί μέ τή σύζυγό του Ζωή Βασιλείου καί τόν γιό τους Παναγιώτη· ὁ ἀδελφός τοῦ Πανά Σπύρος, πού ἦταν καπετάνιος σέ ἐμπορικό πλοῖο, καί ἡ σύζυγός του Κατερίνα· ἡ πεθερά τοῦ Ἡλία Πανά, Σμεράλντα Βασιλείου, καί ὁ κουνιάδος καί συνέταιρος του Δημήτριος Βασιλείου· τέλος, ἡ ἀνύπανδρη κουνιάδα του, Λουκία Βασιλείου, καί δύο οἰκιακές βοηθοί.

Αὐτό πού προσδιόριζε τίς μὴ-οικογενειακές οἰκιακές ομάδες ἦταν ἡ ἔλλειψη ἑνός παντρεμένου ζευγαριοῦ μεταξύ τῶν μελῶν τους. Στίς περιπτώσεις μὴ-οικογενειακῶν οἰκιακῶν ομάδων, διάφοροι συγγενεῖς ζοῦσαν μέ ἢ χωρίς οἰκιακό προσωπικό, συνήθως ἀνύπανδρα ἀδέλφια.

Ἡ ἐπικράτηση ἐκτεταμένων καί πολύπλοκων, στήν δομή τους, οἰκιακῶν ομάδων, ἀποδεικνύει ὅτι μέχρι τήν ἐποχή πού ἡ τρίτη γενιά Ἑλλήνων ζοῦσαν στό Λιθόρνο, οἱ περισσότεροι ἀπό αὐτούς εἶχαν καταφέρει νά συγκεντρώσουν γύρω τους συγγενεῖς, συνεταίρους, φίλους καί ὑπαλλήλους. Ὁ ἀριθμός τῶν μελῶν τῶν ἐκτεταμένων οἰκιακῶν ομάδων κυμαινόταν ἀπό 3 μέχρι 23 ἄτομα στίς διευρυμένες, ἀπό 12 μέχρι καί 13 ἄτομα στίς πολυπυρηνικές, καί ἀπό 2 μέχρι 16 ἄτομα στίς μὴ-οικογενειακές. Στίς περισσότερες οἰκιακές ομάδες αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ συγγενεῖς, πού ζοῦσαν κάτω ἀπό τήν ἴδια στέγη, προέρχονταν ἀπό τήν πλευρά τοῦ ἀρσενικοῦ μέλους (*patrilinear structure*), πού ἦταν καί κεφαλή τοῦ νοικοκυριοῦ, σύμφωνα πάντα μέ τὰ

16. Βλ. ἐδῶ, Παράρτημα 3.

17. Βλ. τοὺς ὁρισμούς πού δίνει ὁ Peter Laslett γιὰ τίς διευρυμένες, πολυπυρηνικές καί μὴ-οικογενειακές οἰκιακές ομάδες, P. Laslett - R. Wall, *Household*, ὁ.π., σ. 29-30.

18. Βλ. ἐδῶ, Παράρτημα 1: Ἡ Βίλλα Ροδοκανάκη ὡς παράδειγμα διευρυμένης οἰκιακῆς ομάδας.

Δέσποινα Βλάμη

στοιχεία της απογραφής. Ἀκόμα καί στίς περιπτώσεις πού μία χήρα εἶχε καταγραφεί ὡς κεφαλή μίας οἰκιακῆς ομάδας, οἱ συγγενεῖς πού ζοῦσαν κάτω ἀπό τήν ἴδια στέγη μαζί της —ἐξαιρουμένων τῶν παιδιῶν της— ἔφεραν τό ὄνομα τοῦ συζύγου της.

Τό φαινόμενο αὐτό μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ καί μέ ἀναφορά στήν στενή σχέση μεταξύ τῆς οἰκογενειακῆς ἐπιχείρησης καί τῆς οἰκιακῆς ομάδας τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων. Μποροῦμε νά ὑποθέσουμε, ἔχοντας ἀναλύσει τήν ὁργάνωση τῆς ἐλληνικῆς ἐπιχείρησης τόν 18ο καί 19ο αἰῶνα στό Λιβόρνο, ὅτι μία ἐμπορικῆ ἐπιχείρηση θά συγκέντρωνε ἐπιτόπου πρῶτα τά ἀρσενικά μέλη τῆς οἰκογένειας καί τοὺς ἐξ αἵματος συγγενεῖς τους, καί στή συνέχεια, ἐπεκτεινόμενη διαμέσου γάμων, θά περιελάμβανε, σταδιακά, καί τοὺς ἐξ ἀγχιστείας συγγενεῖς¹⁹.

Ἐνα ἄλλο ἐνδιαφέρον στοιχεῖο σχετικά μέ τήν πατρογονική δομή τῆς πλειοψηφίας τῶν ἐκτεταμένων οἰκιακῶν ομάδων Ἑλλήνων στό Λιβόρνο, εἶναι τό γεγονός ὅτι στίς περιπτώσεις πού ἡ ομάδα συμπεριελάμβανε ἕνα ζευγάρι πού εἶχε προέλθει ἀπό γάμο Ἑλλήνα μέ ἄλλοδαπό (9 τέτοιες οἰκιακές ομάδες τό 1841), συγγενεῖς τῶν ἄλλοδαπῶν συζύγων —σέ ὅλες τίς περιπτώσεις ἄλλοδαπές σύζυγοι ἐλλήνων ἐμπόρων— συμμετεῖχαν στήν οἰκιακή ομάδα (6 ἀπό τίς 9 περιπτώσεις), συχνά ἀνατρέποντας τήν ἰσορροπία πού προσδιόριζε τήν πατρογονική δομή της καί προσδίδοντάς της μητρογονική δομή (matrilinear structure).

Εἴτε ὡς διευρυμένες εἴτε ὡς πολυπυρηνικές, οἱ ἐκτεταμένες ἐλληνικές οἰκιακές ομάδες ἦταν ἐνότητες συγγενῶν καί μή-συγγενῶν διαφορετικῆς γενιάς, καί μόνο σέ δύο περιπτώσεις γονεῖς συμβίωναν μέ τά παντρεμένα παιδιά τους καί ἄλλους συγγενεῖς. Ἡ μία περίπτωση ἦταν αὐτή τοῦ χήρου Ἰωάννη Γερβάση, πού ἦταν μεσίτης (mediatore), καί συγκατοικοῦσε μέ τήν κόρη του Ἐλίζα καί τόν ἄνδρα της Giuseppe Frugoli, πού ἦταν γραμματέας. Ἡ δεύτερη, τοῦ Κωνσταντίνου Μπαχώμη, ἐμπορικοῦ πράκτορα, καί τῆς συζύγου του Κατερίνας, πού τό 1841 ζοῦσαν μαζί μέ τήν κόρη τους Τερέζα, τόν σύζυγό της David Lasagna καί τά πέντε ἐγγόνια τους· ἕνας γραμματέας καί μία οἰκιακή βοηθός συμπλήρωναν τό νοικοκυριό τους. Καί στίς δύο περιπτώσεις πού ἀναφέρθηκαν, τό ἐπάγγελμα τῶν νέων ἀνδρῶν, πού ἦταν Ἰταλοί, εἶχε στενή σχέση μέ τό ἐπάγγελμα τῶν πεθερῶν τους, ἀφήνοντας νά ἐννοηθεῖ ὅτι πιθανόν νά συνεργάζονταν στήν οἰκογενειακή ἐπιχείρηση.

19. Βλ. D. Vlamis, ὁ.π., σ. 76-90, γιά μία ἀνάλυση τῆς ὁργάνωσης τῆς ἐλληνικῆς ἐμπορικῆς ἐπιχείρησης στό Λιβόρνο. Σύμφωνα μέ ἔγγραφο τῆς Ἀδελφότητος τῆς Ἁγίας Τριάδος, μέ τίτλο «Nomi e Professioni dei Greci stabiliti a Livorno», τό 34,75% τῶν Ἑλλήνων ἀνδρῶν πού ἦταν ἐγκατεστημένοι στό Λιβόρνο τό 1820 ἦταν ἀδελφία. Βλ. καί παρακάτω, ΕΒΕ, Τμήμα Χειρογράφων καί Ὁμοιοτύπων, «Ἀδελφότητα τῆς Ἁγίας Τριάδος τοῦ Λιβόρνου», ἀρ. 110 τοῦ 1820.

Ἡ οἰκογένεια τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τοῦ Λιβόρνου

Ἀναμνηστική φωτογραφία τῆς οἰκογένειας τοῦ Γεωργίου Μαυροκορδάτου, Βόνη 1875
(M. D. Sturdza, *Grandes Familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Παρίσι 1983, σ. 323)

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

Δέσποινα Βλάμη

Τήν ίδια περίπου εποχή, στην Αθήνα, η συμβίωση παντρεμένων γιών με τους γονείς τους, μέχρι τόν θάνατο του πατέρα τους, ήταν συνηθισμένη, όταν επρόκειτο για οικογένειες που κατείχαν μία υψηλή θέση στην κοινωνική ιεραρχία. Βασίζοντας την έρευνά τους σε συμβόλαια γάμων, άφηγήςεις περιηγητών, άπομνημονεύματα καθώς και τή λαϊκή λογοτεχνία, οί Sant Cassia και Bada ανέλυσαν τίς οικογενειακές σχέσεις και τήν διαμόρφωση τής οικιακής ομάδας στην Αθήνα του 19ου αιώνα²⁰. Σύμφωνα μέ τά συμπεράσματά τους, η συμβίωση τών παντρεμένων γιών μέ τούς γονείς τους φανέρωνε άλληλεξάρτηση μεταξύ τών μελών τής οικογένειας, ένα ισχυρό αίσθημα άλληλεγγύης μεταξύ τών άρσενικών μελών, και τήν έπιθυμία νά διατηρηθεί τό πατρικό σπίτι ως σύμβολο συνέχειας και ταυτότητας τής οικογένειας.

Η έλλειψη έκτεταμένων οικιακών ομάδων στό Λιθόρνο, πού νά συμπεριλαμβάνουν γονείς και παντρεμένα παιδιά, θά μπορούσε νά δηλώνει μία τάση για αυτό πού οί άνθρωπολόγοι άποκαλούν νεο-τοπικότητα (neo-locality), ως μία ροπή τών νεαρών ζευγαριών νά δημιουργήσουν ξεχωριστό νοικοκυριό και νά ζήσουν μακριά από τούς γονείς τους μετά τόν γάμο τους. Στην περίπτωση τών Έλλήνων του Λιθόρνο συντρέχουν όρισμένοι ιδιαίτεροι λόγοι, οί όποιοι μās οδηγούν στό νά δώσουμε μία άλλη έρμηνεία στό φαινόμενο.

Σύμφωνα μέ τά στοιχεία τής άπογραφής του 1841, από τούς 73 Έλληνες άνδρες ήλικίας άνω τών 18 έτών, μόνο οί 28 ήταν παντρεμένοι, οί 5 ήταν χήροι και οί 40 ήταν άνύπανδροι. Από τούς 40 άνύπανδρους, μόνο 10 ήταν μεταξύ 18 και 25 έτών, ένω ή ήλικία τών ύπολοίπων κυμαινόταν μεταξύ τών 25 και τών 65. Σύμφωνα μέ τίς πράξεις γάμων και βαπτίσεων τής όρθόδοξης εκκλησίας τής Αγίας Τριάδος του Λιθόρνο, τό φαινόμενο ενός άργοπορημένου γάμου δέν ήταν άσυνήθιστο. Έτσι ό Μιχαήλ Πάλλης και ό Παύλος Ροδοκανάκης πού ήταν άνύπανδροι τό 1841, βάπτισαν τά παιδιά τους μερικά χρόνια άργότερα στό Λιθόρνο. Ό Ιωάννης Παππούδωφ, επίσης άνύπανδρος τό 1841, παντρεύτηκε τήν Carlotta Luizi, ένω ό Δημήτριος Βασιλείου και ό Γεώργιος Ροδοκανάκης, άνύπανδροι σε ήλικία αντίστοιχα 34 και 41 έτών, παντρεύτηκαν και απέκτησαν παιδιά μετά τά 40 και 47 τους χρόνια²¹.

Τό γεγονός ότι τό μεγαλύτερο μέρος του καταστίχου τών γάμων του άρχείου τής Αγίας Τριάδος δέν έχει ακόμη έντοπισθει, δέν βοηθάει στό νά διαλευκανθεί τό κατά πόσον οί Έλληνες είχαν τήν τάση νά παντρεύονται σχετικά άργά, ή εάν ή άγαμία ήταν ένα ανεξάρτητο φαινόμενο²². Χωρίς

20. Βλ. P. Sant Cassia - P. Bada, *The Making of Modern Greek Family*, Καίμπριτζ 1991, σ. 46-47.

21. ΕΙΒΜΣ, «Άδελφότητα τής Αγίας Τριάδος του Λιθόρνο», «Βαπτίσεις» (1760-1928), «Γάμοι» (1760-1809).

22. Σύμφωνα μέ τά στοιχεία πού δίνει ό Δ. Μαγκριώτης («Η Δημογραφική ιστορία τής Έλληνικής Έμπορικής Παροικίας του Λονδίνου 1837-1881», π. *Τά Ιστορικά*, τ. 3,

Ἡ οἰκογένεια τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τοῦ Λιβόρνο

ἀμφιβολία, τὰ στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς δείχνουν, ἂν μὴ τι ἄλλο, μία σχετική διστακτικότητα ὀρισμένων ἀπὸ αὐτοὺς νὰ τελέσουν γάμο καὶ νὰ δημιουργήσουν δικό τους νοικοκυριό²³. Ἀξίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν ἀτόμων πού συγκατοικοῦσαν μέ τούς γονεῖς τους, τὸ 1841, δέν ἦταν σέ ἡλικία γάμου, καθὼς ἦταν μικρότεροι τῶν 18 ἐτῶν. Τέλος, θά πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ ὁργάνωση τῆς ἐλληνικῆς ἐμπορικῆς ἐπιχείρησης εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τὴν ἐγκατάσταση τῶν μεγαλυτέρων σέ ἡλικία παιδιῶν τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων ἐκτός τοῦ Λιβόρνο, σέ κάποια ἄλλη χώρα ὅπου καὶ ἐργάζονταν στὴν οἰκογενειακὴ ἢ σέ ἄλλη ἐπιχείρηση.

Ἡ ἐπικράτηση ἐκτεταμένων καὶ πολὺπλοκων οἰκιακῶν ὁμάδων, σέ μία συγκεκριμένη στιγμή στὴν ἐξέλιξη τῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων τοῦ Λιβόρνο, δέν μπορεῖ σέ καμία περίπτωση νὰ εἶναι ἐνδεικτικὴ μονιμότερων συμπεριφορῶν. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ μορφή τῶν οἰκιακῶν ὁμάδων τοῦ 1841 μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει σημεῖο ἀναφοράς γιὰ τὸν προσδιορισμὸ παραγόντων πού ἐνδεχομένως νὰ καθόρισαν τὸ εἶδος συμβίωσης πού, σέ μία συγκεκριμένη συγκυρία, ἐπιλέχθηκε ἀπὸ τούς Ἕλληνες. Ἀνάμεσα σέ αὐτοὺς ἀναφέρουμε τὴν γεωγραφικὴ καταγωγή καὶ τίς κοινωνικὲς καταβολές τους, μία μεγαλοαστικὴ συμπεριφορά σέ ἐξέλιξη, καὶ ἐπομένως θέματα σχετικὰ μέ τὴν ἀπόκτηση διακρίσεων καὶ κύρους στὴν κοινωνία τῆς Τοσκάνης καὶ τοῦ Λιβόρνο, οἰκονομικά μέσα, ἀλλὰ καὶ ἀνάγκες καὶ τρόπους συμπεριφοράς σχετικούς μέ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ μεγαλεμπόρου καὶ τέλος, τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τόπο καταγωγῆς καὶ τὸ πατρικὸ σπίτι.

Ἡ διερεύνηση τοῦ βαθμοῦ ἐπίδρασης τῆς γεωγραφικῆς προέλευσης στὴν ὁργάνωση τοῦ οἰκιακοῦ χώρου τῶν Ἑλλήνων τοῦ Λιβόρνο θά ἀπαιτοῦσε μελέτη τῆς διαμόρφωσης τῶν οἰκιακῶν ὁμάδων στὶς περιοχές καταγωγῆς τῶν Ἑλλήνων, γιὰ περισσότερο ἀπὸ ἓναν αἰῶνα²⁴. Κάτι ἀνάλογο εἶναι τόσο ἐρευνητικά, ὅσο καὶ ἀναλυτικά, ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθεῖ, δεδομένου ὅτι δέν ὑπάρχουν ἐργασίες μέ ἀνάλογο ἀντικείμενο καὶ χρονικὴ ἐμβέλεια. Στὴν πα-

τχ. 6, 1986, σ. 349-369), ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων πού παρέμεναν ἀνύπανδροι ἦταν ὑψηλὸς καὶ συχνά ὑπερεῖχε τῶν παντρεμένων, στὴν ἐλληνικὴ κοινότητα τοῦ Λονδίνου (σ. 356-357). Βλ. ἐπίσης Ὑλγα Κατσιαρδῆ-Heiring, *Ἡ ἐλληνικὴ παροικία τῆς Τεργέστης (1751-1830)*, Ἀθήνα 1986, σ. 80.

23. Σχετικὰ μέ τούς παράγοντες πού καθόριζαν τὴν ἐπιλογή ἑνὸς συντρόφου καὶ γενικά τὸ θέμα τοῦ γάμου ὡς προτεραιότητα στὴν ζωὴ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Λιβόρνο, βλ. D. Vlami, *ὁ.π.*, σ. 279-290.

24. Γιὰ μία ἐνδιαφέρουσα κριτικὴ ὀρισμένων ἀπὸ τίς πιὸ πρόσφατες ἐρευνες πού ἀφοροῦν στὴν διαμόρφωση τῆς ἐλληνικῆς οἰκιακῆς ὁμάδας σέ διάφορες περιοχές βλ. Ρωξάνη Καυταντζόγλου, «Ἡ Ἱστορία τῆς Οἰκογένειας στὴν Ἑλλάδα: Μερικὰ Προβλήματα Μεθόδου», *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν*, τχ. 69, 1988, σ. 225-242. Γιὰ μία ἀναφορά καὶ κριτικὴ σέ παλαιότερες ἀνθρωπολογικὲς μελέτες ἐλληνικῶν πληθυσμῶν βλ. Μαρία Κουρούκλη, «Οἱ Ἀνθρωπολογικὲς Ἑρευνες στὴν Ἑλλάδα», π. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 2, 1978, σ. 83-90.

Δέσποινα Βλάμη

ρουσίαση των αποτελεσμάτων πρόσφατων ανθρωπολογικών μελετών για την ελληνική οικογένεια και την ιστορική της εξέλιξη, οι Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης άμφισθητούν την ύπαρξη ενός συγκεκριμένου κυρίαρχου τύπου ελληνικής οικογένειας/οίκιακής ομάδας²⁵. Οι λόγοι που έπικαλούνται είναι βάσιμοι, αφού η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων των μελετών αυτών αποδεικνύει την επικράτηση άπλων μορφών οίκιακών ομάδων σε όρισμένες γεωγραφικές περιοχές και περίπλοκων και έκτεταμένων σε άλλες.

Ο συσχετισμός των δεδομένων του Λιθόρνο με τα αποτελέσματα της έρευνας σε ελληνικές οίκιακές ομάδες έχει περισσότερες πιθανότητες να αποδώσει αξιόπιστα και ουσιαστικά αποτελέσματα, όταν βασίζεται σε μία θεώρηση των κοινωνικών καταβολών και της οικονομικής κατάστασης των ομάδων που εξετάζονται. Καθ' όλη την διάρκεια της περιόδου που μελετήθηκε, οι Έλληνες που προέρχονταν από υψηλότερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα είχαν την τάση να δημιουργούν γύρω τους πιο περίπλοκα σχήματα οίκιακών ομάδων. Η ιδέα ότι οικονομικοί και κοινωνικοί παράγοντες πιθανόν να επηρεάζουν την οργάνωση και την δομή του οίκιακού χώρου δεν είναι πρωτότυπη, ιδιαίτερα δε όσον αφορά στην εποχή στην οποία αναφερόμαστε. Ο άγγλος πολιτικός και στατιστικός του 17ου αιώνα Gregory King υποστήριξε ότι το μέγεθος της οίκιακής ομάδας στην Αγγλία επηρεαζόταν από την θέση του άρχηγού της κάθε ομάδας στην κοινωνική ιεραρχία της χώρας. Σύμφωνα με τον King, δεν ήταν μόνο η γονιμότητα ενός ζευγαριού ή άλλοι δημογραφικοί παράγοντες, που καθόριζαν το μέγεθος της οίκιακής ομάδας, αλλά και η δυνατότητα παροχής τροφής και στέγης σε περισσότερα άτομα. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, το μέγεθος της οίκιακής ομάδας δεν θα πρέπει να εξετάζεται μόνον ως δείκτης δημογραφικής, αλλά και κοινωνικής δύναμης²⁶.

Μία πηγή πλούσια σε πληροφορίες σχετικά με την οργάνωση του οίκιακού χώρου στην Ελλάδα, αν και όχι πάντα αξιόπιστη, αποτελούν οι αφηγήσεις των ξένων περιηγητών που ταξίδεψαν στην νοτιοανατολική Ευρώπη τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Στις αναμνήσεις τους περιλαμβάνονται περιγραφές οίκιακών χώρων στα Ίωάννινα, στην Μάνη, στην Κωνσταντινούπολη, τόπους καταγωγής των Ελλήνων του Λιθόρνο. Στις περιγραφές τους, η οίκια αναπαριστάται ως φυσικό περιβάλλον, αλλά και ως κέντρο συναισθηματικών και

25. Βλ. Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Άνθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολή στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1993, σ. 48.

26. Βλ. Gregory King, *National and Political Observations and Conclusions upon the State and Condition of England*, Έκδ. G. E. Barnett, Βαλτιμόρη 1936 (1696). Σύμφωνα με τα στοιχεία του King, το μέσο μέγεθος μίας αγγλικής οίκιακής ομάδας την περίοδο 1576-1821 ήταν 4,7 άτομα. Το ποσοστό αυτό ανέβαινε σε 6,6 όταν επρόκειτο για το νοικοκυριό ενός gentleman και κατέβαινε στο 3,9 για το νοικοκυριό ενός pauper. Βλ. και αναφορά στο Α. Burguière, Ch. Klapisch-Zuber, M. Segalen, F. Zonabend, *Histoire de la Famille. Le Choc de Modernités*, Παρίσι 1986, σ. 45.

Ἡ οἰκογένεια τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τοῦ Λιβόρνο

ἄλλου εἴδους σχέσεων καὶ συνδιαλλαγῶν μεταξύ ἀτόμων πού συνδέονται μέ δεσμούς αἵματος, γάμου, φιλίας, ἐργοδοσίας κλπ. Ἡ συμβίωση παρουσιάζεται ὡς συνέπεια καὶ ὡς ἐπιβεβαίωση τῶν δεσμῶν αὐτῶν. Καὶ ἐνῶ δέν μποροῦμε οὔτε στίς περιπτώσεις αὐτές νά διακρίνουμε μία ἐπικρατέστερη μορφή οἰκιακῆς ὀργάνωσης, εἶναι ἔκδηλη στίς ἀφηγήσεις τους ἡ εὐχέρεια ἀλλά καὶ ἡ διάθεση τῶν Ἑλλήνων, πού ἀνῆκαν σέ κοινωνικά ὑψηλότερα καὶ εὐπορότερα στρώματα, νά συγκεντρώνουν γύρω τους καὶ κάτω ἀπὸ τὴν στέγη τους ἓνα σύνολο ἀτόμων, συγγενῶν καὶ μὴ²⁷.

Σύμφωνα μέ τοὺς Sant Cassia καὶ Bada, τὰ κριτήρια πού προσδιόριζαν τὴν διαμόρφωση τῆς οἰκιακῆς ὁμάδας στὴν Ἀθήνα, στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα, ἦταν ἡ κοινωνικὴ θέση καὶ προέλευση τῶν δύο συζύγων καὶ ἡ χρονικὴ στιγμή στὸν κύκλο ἐξέλιξης μίας οἰκογένειας. Ἔτσι οἱ «ἄρχοντες», ἀνώτατη κοινωνικά ὁμάδα πού ἀντιπροσώπευε τὴν ἀριστοκρατία τῆς γῆς, ζοῦσαν σέ ἐκτεταμένες οἰκιακὲς ὁμάδες μέ περίπλοκη δομὴ, πού περιελάμβαναν παντρεμένους ἀδελφούς μέ τὰ παιδιά τους καὶ ἄλλους συγγενεῖς, θετὰ παιδιά, προστατευόμενους καὶ φιλοξενούμενους. Τό πατρικὸ σπίτι, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἦταν σύμβολο συνέχειας καὶ ἐνότητας τῆς οἰκογένειας. Ἀντίθετα, ἡ ὁμάδα πού ἀναφέρεται ὡς «νοικοκυραῖοι» —ἀνερχόμενη, στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία τῆς πόλης, τάξη ἐμπόρων μέ συγγενεῖς καὶ ἐμπορικὲς ἐπαφές διασπαρτες σέ ὅλη τὴν Εὐρώπη καὶ σέ πόλεις τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας— εἶχε μία συμπεριφορὰ πού ἔκλινε πρὸς τὸ νά διαφοροποιηθεῖ ἀπὸ ἐκείνη τῶν «ἀρχόντων». Τὰ νεαρά ζευγάρια, πού προέρχονταν ἀπὸ οἰκογένειες «νοικοκυραίων», ζοῦσαν σέ διευρυμένα καὶ πολυπυρηνικά νοικοκυριά/οἰκιακὲς ὁμάδες μαζί μέ τὴν οἰκογένεια τοῦ συζύγου, καὶ μόνο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα ἔδειχναν διάθεση νά αὐτονομηθοῦν²⁸.

Τό εἶδος τῆς οἰκιακῆς ὁμάδας πού κυριαρχοῦσε τό 1841 στὸ Λιβόρνο ἀντανακλούσε οἰκονομικὴ εὐχέρεια, ἀλλὰ συχνά καὶ ἐπιθυμία γιὰ υἱοθέτηση ἐνός τρόπου ζωῆς πού ἀνταποκρινόταν στὰ κοινωνικά πρότυπα τῶν ἐμπόρων, μίας ὁμάδας πού στὴν διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα ἐπεδίωξε νά ἐξελιχθεῖ σέ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐλίτ²⁹. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ κοινωνικὴ

27. Βλ. ἀνάμεσα στὰ ἄλλα P. A. Guys, *Voyage Littéraire de la Grèce ou Lettres sur les Grecs anciens et modernes*, Παρίσι 1857 ('1783), σ. 242-255.

28. Βλ. P. Sant Cassia - P. Bada, ὁ.π., σ. 46-47.

29. Στὴν διάρκεια τῶν πολιτικῶν, οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀνακατατάξεων τοῦ 19ου αἰῶνα, πού συνετάραξαν ὁλόκληρὴ τὴν Εὐρώπη, στὸ Λιβόρνο, μία ἐλίτ μεγαλοεμπόρων (negozianti) ἰσχυροποίησε τὴν θέση της καὶ ἐνίσχυσε τίς ἀπαιτήσεις της ἐναντί τῆς κοινωνίας καὶ τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν. Τὰ μέλη της, καὶ ἀνάμεσά τους πολλοὶ Ἕλληνες, κατάφεραν νά ἀποκτήσουν λόγο στὰ πολιτικά, κοινωνικά καὶ οἰκονομικά θέματα, συμμετεῖχαν στὴν ἀνάθεση δημοσίων θέσεων καὶ στὴν ἀπονομὴ τίτλων καὶ κοινωνικῶν προνομίων. Μέ τὸν καιρὸ υἱοθέτησαν μίαν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ συμπεριφορὰ πού βασιζόταν στὴν μίμηση τῆς ἀριστοκρατίας. Ὅπως ὑποστηρίζει ὁ A. M. Banti

Δέσποινα Βλάμη

συμπεριφορά των Ελλήνων, και έπομένως και ή συμπεριφορά τους σέ θέματα όργάνωσης τής οίκιακής όμάδας, έπηρεαζόταν από κοινωνικά πρότυπα πού κυριαρχούσαν μέσα στό περιβάλλον όπου ζούσαν και έργάζονταν.

Σχετικά μέ τήν δεκτικότητα των Ελλήνων τής διασποράς στά ήθη και έθιμα τής άλλοδαπής, υπάρχουν δύο διαφορετικές απόψεις σύγχρονες τής περιόδου πού έξετάζεται. Η μία είναι ή άποψη πολλών ξένων περιηγητών, πού μπορεί νά συνοψισθεϊ στά λεγόμενα του Βρετανού W. M. Leake, όταν παρατηρώντας τούς "Έλληνες τής πόλης των Ιωαννίνων τό 1835, ύποστηρίζει μέ άρκετή ύπερβολή: «οί οίκιακοί τρόποι των Ελλήνων από τά Ιωάννινα έχουν γενικά έπηρεασθεϊ πολύ λίγο από τήν μακρόχρονη διαμονή πολλών έμπόρων σέ ξένες χώρες και όπως σέ πολλά μέρη τής Τουρκίας φαίνεται νά μήν έχουν ύποστει καμία σημαντική άλλαγή από τόν καιρό του Όμήρου»³⁰. Η άποψη αύτή έρχεται σέ αντίθεση μέ τίς έπιφυλάξεις πού διατυπώνονται, τόν 19ο αιώνα, από έλληνικούς συντηρητικούς αλλά και φιλελεύθερους-ριζοσπαστικούς κύκλους έναντίον τής επίδρασης δυτικών και μεγαλοαστικών προτύπων στήν συμπεριφορά των Ελλήνων τής διασποράς, μέ τούς συντηρητικούς νά έξασφαλίζουν τήν ιδεολογική νομιμοποίηση των απόψεών τους από τήν έκκλησιαστική κατήχηση και τούς φιλελεύθερους νά κατακρίνουν τό καπιταλιστικό πνεύμα και τήν προσαρμοστικότητα των έλλήνων έμπόρων στά ήθη και στά έθιμα τής Δύσης³¹.

Η άλήθεια θρίσκεται κάπου στήν μέση των δύο θέσεων και τήν διατυπώνει μέ διεισδυτικό πνεύμα ό Δ. Ζακυθινός, όταν γράφει γιά τούς έμπόρους τής διασποράς: «Παρά τό ότι έμεναν στενά προσκολλημένοι στήν θρησκευτική τους παράδοση, ή κρυφή τους κλίση ήταν πρός τά έγκόσμια. Σάν εύαίσθητοι δέκτες κατέγραφαν κάθε κίνηση και δόνηση του εύρωπαϊκού πνεύματος και άφομοίωναν ό,τι μπορούσε νά άφομοιωθεϊ» ... «Πιό συντηρητικοί μερικές φορές, πιό προοδευτικοί άλλες, όλες τους οί άνησυχίες έξέφραζαν τό πρόβλημα τής γλώσσας τους, τίς μεγάλες διεθνείς αντιπαραθέσεις των καιρών τους, όλες τίς πολιτικές και φιλοσοφικές άναζητήσεις τους. Αύτοί οί "νέοι άνδρες" πού ζούσαν στό έξωτερικό, συνδύαζαν μέ έναν έμπνευσμένο

(«Alla Ricerca della Borghesia immobile», π. *Quaderni Storici*, τ. XVII, τχ. 50, 1982, σ. 395-432), αύτή ή συμπεριφορά άντανακλούσε άξίες παραδοσιακές και ιδέες πού δέν είχαν καμία σχέση μέ τίς άρχές τής καπιταλιστικής επέκτασης και τής οικονομικής έκλογίκευσης. Σχετικά μέ τίς κοινωνικές επιδιώξεις των έλλήνων έμπόρων του Αιθόρ-νο βλ. D. Vlamí, *ό.π.*, σ. 96-128.

30. Βλ. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, Λονδίνο 1835, σ. 6-7.

31. Βλ. Άθανάσιος Πάριος, *Αντιφώνησις*, 1802· Κ. Θ. Δημαράς (έκδ.), *Ο Ρωσσοαγγλογάλλος*, Άθήνα 1990. Βλ. σχετικά τίς απόψεις του Σταμάτη Πέτρου στό Φ. Ήλιού (έπιμ.), Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από τό Άμστερνταμ*, Άθήνα 1976, αλλά και του μεγαλέμπορου Άνδρέα Συγγρού στό Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. Β', Άθήνα 1908, σ. 120, 130.

Ἡ οἰκογένεια τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τοῦ Λιθόρνο

τρόπο τό πάθος γιά τό χρήμα μέ τό πάθος γιά τόν τόπο τους, τήν πρακτική τοῦ ἐμπορίου μέ έναν ἐνθουσιασμό γιά τά γράμματα»³².

Τό ἐπάγγελμα τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κάθε νοικοκυριοῦ (*capo di famiglia*), στόν βαθμό πού προσδιόριζε τήν κοινωνικο-οἰκονομική κατάσταση τοῦ ἰδίου καί τῶν ἄμεσα ἐξαρτῶμενων ἀπό αὐτόν, ἀλλά ταυτόχρονα ἐπέβαλλε προτεραιότητες, διαμόρφωνε τρόπους συμπεριφοράς καί κοινωνικότητας, ἦταν μία πολύ σημαντική παράμετρος στήν διαμόρφωση τῆς οἰκιακῆς ὁμάδας. Εἴτε διευρυμένες, εἴτε πολυπυρηνικές, εἴτε μή-οἰκογενειακές, οἱ ἐκτεταμένες ἐλληνικές οἰκιακές ὁμάδες ἀποτελοῦσαν προέκταση τῆς ἐλληνικῆς ἐμπορικῆς ἐπιχείρησης. Τό σπίτι ἦταν ἀνοιχτό καί συνέταιροι, ἐπιχειρηματίες, προστατευόμενοι καί μαθητευόμενοι στό ἐπάγγελμα τοῦ ἐμπόρου, μακρινοί συγγενεῖς, ἀλλά καί περαστικοί καί φίλοι, φιλοξενοῦνταν γιά μικρότερα ἢ μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα. Μέσα στόν ἴδιο οἰκιακό χώρο, πού συχνά γειτόνευε μέ τό γραφεῖο ἢ τό κατάστημα, κάποιες φορές ὁ ἐργοδότης συμβίωνε μέ τόν γραμματέα του ἢ τόν μεσίτη γαμπρό του. Ἡ φυσική ἀλλά καί ἡ νοητή ἀπόσταση μεταξύ τῶν οἰκιακῶν ὁμάδων δύο συνεταίρων ἢ συνεργατῶν ἦταν μικρή. Συχνά τά σπίτια τους γειτόνευαν, κάποιες φορές θρίσκονταν στό ἴδιο κτήριο, ἐνῶ ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιά συμμετοχή τῶν μελῶν τῆς μίας οἰκιακῆς ὁμάδας στήν ζωή τῶν μελῶν τῆς ἄλλης.

Ἡ ἀπόσταση γιά λόγους ἐπαγγελματικούς ἢ προσωπικούς, ἀπό τά ὑπόλοιπα μέλη τῆς οἰκογένειας, ἀπό τόν τόπο καταγωγῆς, καί ἀπό τό πατρικό σπίτι, ἦταν ἀναμφίβολα ἕνας παράγοντας πού καθόριζε τήν διαμόρφωση τῶν οἰκιακῶν ὁμάδων τῶν Ἑλλήνων τοῦ Λιθόρνο τό 1841: οἱ σχέσεις ἐξ ἀποστάσεως, ἀλλά καί οἱ σχέσεις τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας πού ἦταν ἐγκατεστημένοι στήν ἴδια πόλη, μακριά ἀπό τόν τόπο καταγωγῆς, ἀποκτοῦσαν ἰδιαίτερο νόημα καί φόρτιση. Ἡ δομή ὀρισμένων οἰκιακῶν ὁμάδων στό Λιθόρνο ἐπιβεβαιώνει τά παραπάνω. Ἔτσι ἡ συμβίωση θείων μέ ἀνιψιούς, ἀδελφῶν μέ ἀδελφές, ἐξαδελφῶν, ἐργοδοτῶν μέ μαθητευόμενους ἢ δύο ὑπαλλήλων, πού σέ ἕνα ἄλλο κοινωνικό πλαίσιο, καί ὑπό διαφορετικές συνθήκες, μπορεῖ νά φαινόταν ἀσυνήθιστες, ἐδῶ δικαιολογοῦνταν λόγω ἀνάγκης, λόγω τοῦ προσωρινοῦ χαρακτήρα τους ἢ καί ὡς ἐπιβεβαίωση συγγενικῶν ἢ ἐπαγγελματικῶν σχέσεων.

Πυρηνικές οἰκιακές ὁμάδες

Στό Λιθόρνο, τό 1841, 13 οἰκιακές ὁμάδες Ἑλλήνων ἦταν πυρηνικές, δηλαδή περιελάμβαναν ἕνα παντρεμένο ζευγάρι καί τά παιδιά του. Συχνά, ἀλλά ὄχι ἀπαραίτητα, τήν οἰκιακή ὁμάδα συμπλήρωνε οἰκιακό προσωπικό. Λιγότερο περίπλοκες στήν σύνθεσή τους ἀλλά ὄχι πάντα περιορισμένες σέ ἀριθμό

32. Βλ. D. A. Zakythinos, *The Making of Modern Greece; from Byzantium to Independence*, Ὁξφόρδη 1976, σ. 130-131.

Δέσποινα Βλάμη

μελών, οί ελληνικές πυρηνικές ομάδες στο Λιθόρνο θά μπορούσαν νά έρμηνευθοῦν σέ σχέση μέ διάφορες παραμέτρους.

Ἡ θεωρία ὅτι ἡ πυρηνική οἰκογένεια στήν Εὐρώπη ἦταν προϊόν μίας διαδικασίας κοινωνικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἔντονα τίς τελευταῖες δεκαετίες³³.

Βέβαια κανεῖς δέν μπορεῖ νά ἀποκλείσει τήν πιθανότητα, ὀρισμένες ἑλληνικές πυρηνικές οἰκιακές ομάδες, στό Λιθόρνο, τό 1841, νά ἦταν τό ἀποτέλεσμα μίας σταδιακῆς μεταβολῆς τῆς στάσης ὀρισμένων Ἑλλήνων ἀπέναντι στόν τρόπο ὀργάνωσης τοῦ οἰκιακοῦ χώρου, μίας διαφορετικῆς ἀντίληψης τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων. Χωρίς ἀμφιβολία, αὐτό θά δήλωνε, ἀλλά καί θά ἐπέβαλλε, ἕναν ἀναπροσδιορισμό τῶν οἰκογενειακῶν ρόλων. Σύμφωνα μέ τοὺς Sant Cassia καί Bada, μία τέτοιου εἴδους ἀλλαγὴ συμπεριφορᾶς, συνάρτηση τῆς ἰδεολογίας καί τῆς καθημερινότητος τῶν μελῶν τῆς τάξης τῶν «νοικοκυραίων», εἶχε ὡς συνέπεια τήν ροπή τῶν νέων ζευγαριῶν πρὸς μία αὐτόνομη ὀργάνωση τοῦ νοικοκυριοῦ τους³⁴.

Ἄν αὐτοὶ οἱ παράγοντες προσδιόριζαν μία ἀλλαγὴ συμπεριφορᾶς τῶν νεώτερων γενιῶν ἀπέναντι στήν οἰκογένεια καί τήν συμβίωση, στό Λιθόρνο οἱ ἑλληνικές πυρηνικές οἰκιακές ομάδες εἶχαν ὀρισμένα χαρακτηριστικά πού δέν μποροῦν νά μὴν ληφθοῦν ὑπόψη σέ μία προσπάθεια ἐρμηνείας τους.

Μόνο 3 ἀπὸ τίς 13 οἰκιακές ομάδες αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀπαρτίζονταν ἀπὸ νεαρά ἢ σχετικὰ νεαρά ζευγάρια. Στίς ὑπόλοιπες, ἄτομα μέσης ἡλικίας ἢ ἡλικιωμένοι ζοῦσαν μέ τὰ ἀνύπανδρα παιδιὰ τους. Ἄν αὐτὰ εἶχαν ἡλικία ἄνω τῶν 25 ἢ 30 ἐτῶν, ἐπρόκειτο συνήθως γιὰ ἀνύπανδρους γιούς πού ἐργάζον-

33. Σχετικὰ μέ τήν μετάβαση ἀπὸ παραδοσιακὲς μορφές οἰκογένειας, πού ἀντιστοιχοῦν σέ ἐκτεταμένες καί περίπλοκες οἰκιακές ομάδες, σέ μορφές περιορισμένων οἰκογενειῶν, πού ἀντιστοιχοῦν σέ πυρηνικές οἰκιακές ομάδες, βλ. τήν θεωρία τοῦ P. Le Play, *L'Organisation de la Famille selon le vrai modèle signalé par l'Histoire de toutes les Races et de tous les Temps*, Παρίσι-Tours 1875. Γιὰ μία ἀποτελεσματικὴ κριτικὴ αὐτοῦ τοῦ μοντέλου βλ. P. Laslett - R. Wall, *Household*, ὁ.π., σ. 4-10. Στὴν σ. 9 ὁ Laslett ὑποστηρίζει: «Μέχρι τό 1970, στήν πραγματικότητα, οἱ δημογράφοι γενικά εἶχαν ὀδηγηθεῖ στό νά ἀναγνωρίσουν ὅτι ἡ πυρηνική οἰκογένεια ἐπικρατεῖ ἀριθμητικά, σχεδόν παντοῦ, ἀκόμα καί σέ μὴ ἀνεπτυγμένα μέρη τοῦ κόσμου. Ὑπάρχουν σήμερα πολλές μελέτες οἱ ὁποῖες θέτουν ὑπὸ ἀμφισβήτηση κάθε ἀναγκαῖο συσχετισμό μεταξὺ τῆς ἐκθιομηχάνισης (ὅπως καί ἂν αὕτῃ προσδιορίζεται, κάτι πού ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ὅλου θέματος) καί τήν μικρὴ, ἀπλή, πυρηνική οἰκογένεια τοῦ σύγχρονου κόσμου». Βλ. ἐπίσης M. Mitterauer - R. Sieder, ὁ.π., σ. 43: «Ἡ μελέτη τῆς ιστορικῆς ἐξέλιξης τῆς οἰκογένειας «ἀποδεικνύει ὅτι ὀρισμένες ἀλλαγές τοῦ μεγέθους τῆς οἰκογένειας καί τοῦ νοικοκυριοῦ ἔλαβαν χώρα, ἂν καί σέ καμία περίπτωση δέν ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικές. Τό ὑπόβαθρο τῶν ἀλλαγῶν αὐτῶν ἦταν, ἐκτὸς ἀπὸ τήν ἐκθιομηχάνιση, διάφορες σύγχρονες τάσεις, ὅπως ἡ ἀστικοποίηση καί ἡ γραφειοκρατία· αὐτές οἱ τάσεις, μπορεῖ νά τονισθεῖ, ἦταν ἤδη ἐμφανεῖς πρὶν ἀπὸ τήν βιομηχανικὴ ἐπανάσταση».

34. Βλ. P. Sant Cassia - P. Bada, ὁ.π., σ. 48-49.

Ἡ οἰκογένεια τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τοῦ Λιβόρνο

ταν στήν οἰκογενειακή ἐπιχείρηση. Ἐδῶ πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ὅτι, ὅπως καί στήν περίπτωση τῶν ἐκτεταμένων οἰκιακῶν ομάδων, ἕνας ἀργοπορημένος γάμος καί ἡ ἐνασχόληση μέ τήν οἰκογενειακή ἐπιχείρηση πιθανότατα παρέτειναν τήν περίοδο πού οἱ γιοί ζοῦσαν κάτω ἀπό τήν ἴδια στέγη μέ τούς γονεῖς τους.

Κατά συνέπεια, θά πρέπει νά δεχθοῦμε τήν πιθανότητα οἱ πυρηνικές οἰκιακές ομάδες νά ὀφείλονταν σέ παράγοντες περιστασιακούς, πού εἶχαν περισσότερο σχέση μέ τήν ἐπαγγελματική ἢ τήν προσωπική ζωή τῶν Ἑλλήνων, καί λιγότερο μέ ἀλλαγὴ νοοτροπίας ἢ τόν ἐκσυγχρονισμό τῆς ἰδεολογίας τῆς οἰκογένειας.

Μία σχετικὰ πρόχειρη ἀξιολόγηση τῆς κοινωνικο-οἰκονομικῆς κατάστασης τῶν πυρηνικῶν ομάδων, βάσει τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀσχολίας τοῦ ἀρχηγοῦ/κεφαλῆς τῆς ομάδας, προσφέρει ἄλλη μία πιθανή ἐξήγηση τῆς ὑπαρξῆς τους. Μεταξύ τῶν 13 ἀπὸ αὐτές, δύο μόνο ἀνήκαν σέ ἐμπόρους-ιδιοκτῆτες ἀκινήτων (*negozianti-possidenti*) καί 3 σέ ἐμπόρους, ομάδες πού θρίσκονταν στήν κορυφή τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας τῆς πόλης. Στίς ὑπόλοιπες 8, τό ἐπάγγελμα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ομάδας δῆλωνε χαμηλό ἢ μέτριο εἰσόδημα καί ἀνάλογη κοινωνική θέση.

Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1841, 12 Ἕλληνες, ἀνύπανδροι (10) ἢ διαζευγμένοι (2), ζοῦσαν σέ μοναχικές οἰκιακές ομάδες (*solitary households*), μέ (5) ἢ χωρίς (7) οἰκιακό προσωπικό. Οἱ 11 ἀπὸ τίς 12 οἰκιακές ομάδες ἀνήκαν σέ ἄνδρες. Τό 1841, ἡ Μαρία Παπαδοπούλου, 24 ἐτῶν ἀπὸ τήν Ζάκυνθο, ἦταν ἡ μόνη ἀνύπανδρη Ἑλληνίδα πού ζοῦσε μόνη τῆς. Ἡ Παπαδοπούλου ἐργαζόταν ὡς οἰκιακή βοηθός στό σπίτι τοῦ διάσημου ριζοσπάστη Λιβορνέζου δικηγόρου καί πολιτικοῦ Francesco Domenico Guerrazzi, καί σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς ἦταν καί μέλος τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἐργοδότη τῆς.

Ἡ σχεδόν μόνιμη παρουσία οἰκιακοῦ προσωπικοῦ στίς ἐλληνικές οἰκιακές ομάδες εἶναι ἕνα ἀπὸ τά στοιχεῖα πού προσδιόριζαν τόν χαρακτήρα τους. Ὁ ἀριθμός τοῦ προσωπικοῦ κυμαινόταν ἀπὸ 1 ἕως 6 ἄτομα καί ἡ ἐργασία τήν ὁποία ἀνελάμβαναν ἦταν ἐνδεικτικῆ τῆς κοινωνικῆς θέσης καί τῶν οἰκονομικῶν δυνατοτήτων τῶν ἐργοδοτῶν τους. Ἡ παρουσία οἰκιακῶν βοηθῶν, θηλυκοῦ γένους κυρίως, ἦταν πῶς συνηθισμένη, ἀλλά συχνά συναντᾶμε σερβιτόρους καί σερβιτόρες, καμαριέρες, ἐπιστάτες, μαγείρους, σταθλίτες, πορτιέρηδες καί ἀμαξάδες. Τό οἰκιακό προσωπικό ἦταν συνήθως ξένης καταγωγῆς, Ἴταλοί κυρίως, καί μόνο ἡ Μαρία Σωτηρᾶ ἦταν Ἑλληνίδα καί ἐργαζόταν ὡς μαγείρισσα στό σπίτι τοῦ Ἐμμανουήλ Ροδοκανάκη. Τό οἰκιακό προσωπικό ἀποτελοῦσε ἀναπόσπαστο μέρος τῆς οἰκιακῆς ομάδας. Κάποιες φορές ἀκολουθοῦσε τόν ἐργοδότη ἀπὸ χώρα σέ χώρα³⁵. Ἡ στενὴ σχέση ἐξάρ-

35. Βλ. ἀνάμεσα στίς πολλές ἀναφορές σχετικὰ μέ αὐτό τό θέμα, Φ. Ἡλιοῦ, ὁ.π.: Εὐτυχία Λιάτα, *Τιμές καί Ἀγαθὰ στήν Ἀθήνα 1839-1846*, Ἀθήνα 1984. Ἐπίσης Γ. Δερ-

Δέσποινα Βλάμη

τησης ήταν συχνά και σχέση προστασίας: τό οικιακό προσωπικό αναφέρεται πολύ συχνά στις διαθήκες των έργοδοτών του, όπου ορίζεται να λαμβάνουν επίδομα δια βίου, χρηματικά ποσά ή δώρα³⁶.

Όπως αναφέρθηκε επανειλημμένως, η απογραφή του 1841 στην Τοσκάνη αποτελεί μοναδική πηγή ιστορικών τεκμηρίων σχετικών με την δομή και την οργάνωση των οικιακών ομάδων στην Τοσκάνη τον 19ο αιώνα. Παρά την αναμφισβήτητη αξία του υλικού αυτού, γεγονός παραμένει ότι πρόκειται για στοιχεία τα οποία ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της γραφειοκρατίας της Τοσκάνης της εποχής, ή οποία και είχε προσδιορίσει τον τρόπο που η πληροφορία θα σχηματοποιόταν. Από την άλλη πλευρά, οι πληροφορίες που μπορούμε να άντλήσουμε από την καταγραφή των οικιακών ομάδων έχουν αξία «στιγμιαία», καθώς αναπαριστούν μία πραγματικότητα σχέσεων σε μία συγκεκριμένη συγκυρία, ενώ δεν αποκαλύπτουν την ποιότητα και την αξία των σχέσεων.

Τό κενό έρχεται να συμπληρώσει άλλο αρχειακό υλικό, μέρος του οποίου αποτελεί σειρά από διαθήκες Έλλήνων του Λιθόρνο³⁷. Οι διαθήκες φυλάσσονται σήμερα στο Κρατικό Αρχείο της Φλωρεντίας. Μας πληροφορούν σχετικά με την ποιότητα και την κατεύθυνση του οικογενειακού αίσθηματος σε σχετικά λίγες, αλλά άντπροσωπευτικές, περιπτώσεις³⁸.

τιλής, «Entrepreneurs Grecs: Trois Générations 1770-1900», στο: F. Angiolini - D. Roche (έπιμ.), *Cultures et Formations Negociantes dans l'Europe Moderne*, Παρίσι 1995, σ. 120.

36. Βλ. παρακάτω την ανάλυση των διαθηκών Έλλήνων του Λιθόρνο, ASF, «Testamenti Segreti inediti», 1809-1875, και ASF, «Notarile Moderno post 1808», Salvestri G., «Testamenti», 1832-1873.

37. ASF, «Notarile Moderno post 1808», Salvestri G., «Testamenti», 1832-1873, όπου βρέθηκαν: F. 1705, Giamari Pandaleone Test. Noncup. 166· F. 3705, Despotti Mospigniotti Christofano Test. Noncup. 145· F. 3705, Kettembesi Giorgio Test. Ologr. 198· F. 3705, Kettembesi Polidoro Test. Ologr. 99· F. 3705 Kettembesi Luisa ved. Rodocanachi Test. Ologr. 110· F. 3712, Milona Maria ved. Serghi Test. Pub. 122· F. 3705, Paraschi Haggi Niccola Test Noncup. 138. Επίσης στο ASF, «Testamenti Segreti Inediti», 1809-1875, όπου οι διαθήκες των: Mitaracchi Panajiotti, Mitaracchi Niccola, 28/8/1848, Salvestri, 2544· Sevastopoulo Giovanni, 29/11/1836, Frullani, 1437· Rodocanacchi Michele, 17/1/1835, Santoni, 1217· Sevastopoulo Carlo, 9/5/1875, Spagna, 6192· Reggio Giorgio, 12/8/1826, Sambaldi, 712· Palli Panajiotti, 23/6/1837, Salvestri, 1511· Giamari Giovanni, 10/6/1845, Lotti, 2213· Basile (Βασιλείου) Demetrio, 17/12/1855, Spagna, 3548· Heliadis Panajiottis, 15/1/1820· Palli Michele, 6/7/1866, Grimaldi, 5790.

38. Η άποψη του L. K. Berkner σχετικά με την ύπαρξη τριών διαφορετικών, αλλά ταυτόχρονα παράλληλων κύκλων ανάπτυξης –του άτομου, της οικογένειας και του νοικοκυριού/οικιακής ομάδας– διαμορφώνει ένα σχήμα που ταιριάζει ως θεωρητική προσέγγιση-μέθοδος σε μία ανάλυση της οικογενειακής ζωής και της οικιακής ομάδας των Έλλήνων έμπόρων της διασποράς (διαμέσου της μελέτης αρχειακού υλικού,

Ἡ οἰκογένεια τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τοῦ Λιβόρνο

Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὰ κληρονομικά ἔθιμα, διαμέσου τῶν διαθηκῶν, ἐγγυῶνται τὴν ἀναπαραγωγή τῆς δομῆς τῆς οἰκογένειας μέ δύο τρόπους. Πρῶτον, μέ τὴν κατανομή τῶν περιουσιῶν γύρω ἀπὸ τίς ὁποῖες θά συσταθοῦν οἰκιακές ὁμάδες, καί δεύτερον, μέ τό νά ταξινομοῦν τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας σέ σχέση μέ ἄλλα μέλη τῆς ἴδιας οἰκογένειας (τούς ἡλικιωμένους ὡς πρὸς τοὺς νέους, τὰ κορίτσια ὡς πρὸς τὰ ἀγόρια, τίς συζύγους ὡς πρὸς τοὺς συζύγους κλπ.). Τό ἔθιμο διαμορφώνει ἓνα πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο ἐγγράφονται συγκεκριμένες συμπεριφορές ἀτόμων. Ἐπιτρέπει τὴν κυκλοφορία τῶν ὑλικῶν καί τῶν συμβολικῶν περιουσιακῶν στοιχείων, καί συνδυάζει «τό ὑποχρεωτικό, τό ἐσκεμμένο καί τό τυχαῖο»³⁹.

Ὁ P. Laslett ἐπισημαίνει: «καί ὅταν στρεφόμεστε σέ ἐργασίες πού περιγράφουν» ... «τὴν ἱστορία τῶν οἰκογενειακῶν συμπεριφορῶν εἶναι ἀξιοσημείωτο πόσο σημαντική γνώση μπορούμε νά ἀποκομίσουμε. Μέ τόν ὄρο οἰκογενειακές συμπεριφορές ἐννοοῦμε, περισσότερο ἀπὸ αἰσθήματα στοργῆς ἢ ἀντιπάθειας ὡς πρὸς τὰ μέλη μίας οἰκιακῆς ὁμάδας ἢ τοὺς συγγενεῖς γενικά, ἐκδηλώσεις ἢ ἐκφράσεις ἐξουσίας ἢ ὑποταγῆς, πεποιθήσεις σχετικά μέ τό τί εἶναι σωστό καί τί λάθος στήν διαμόρφωση μίας οἰκογένειας καί στίς πρακτικές πού σχετίζονται μέ αὐτήν. Συνήθειες, ὅπως οἱ διαφορές τελετουργίες πού εἶναι συνδεδεμένες μέ τὴν γέννηση, μερικές φορές μέ τὴν ὠριμότητα, μέ τόν γάμο καί μέ τόν θάνατο, τυπικές δικαιοπραξίες ὅπως ἡ σύνταξη διαθηκῶν, τὰ συμφωνητικά μεταξύ συγγενῶν, τὰ συμβόλαια γάμου θά πρέπει νά ἐξετάζονται»⁴⁰.

Ἡ ἀνάλυση τῶν διαθηκῶν τῶν Ἑλλήνων τοῦ Λιβόρνο ἔκανε δυνατή τὴν ἀνασύσταση συγγενικῶν σχέσεων, ἀλλά καί τὴν διερεύνηση τοῦ περιεχομένου καί τῆς σημασίας ὀρισμένων ἀπὸ αὐτές. Καί αὐτό παρὰ τό γεγονὸς ὅτι σέ πολλές ἀπὸ τίς διαθηκὲς δέν εἶναι ἐμφανής ὁ ἀκριθὲς καταμερισμός τῆς περιουσίας, οὔτε ἡ περιουσία γίνεται γνωστή στό σύνολο καί στήν ἀπόλυτη ἀξία της. Οἱ Ἕλληνες τοῦ Λιβόρνο πιθανόν νά ἦταν κάτοχοι περιουσιακῶν στοιχείων σέ διαφορετικά μέρη τοῦ κόσμου, καί στίς διαθηκὲς πού μελετήθηκαν τὰ περιουσιακά αὐτὰ στοιχεῖα δέν προδιορίζονται ἐπακριβῶς.

Οἱ διαθηκὲς πού μελετήθηκαν συντάχθηκαν μεταξύ τοῦ 1826 καί τοῦ 1875 ἀπὸ Φλορεντινοὺς καί Λιβορνέζους συμβολαιογράφους, καί ἀνήκουν στοὺς μεγαλεμπόρους (negozianti, negozianti-possidenti) Γεώργιο Κεττέμπεση, Πανταλεόνε Γιάμαρη, Γεώργιο Reggio, Μιχαήλ Ροδοκανάκη, Παναγιώτη Πάλλη, Δημήτριο Βασιλείου καί Κάρολο Σεβαστόπουλο. Μέ ἐξαίρεση τόν Γεώργιο Reggio, πού ἀνῆκε σέ καθολικὴ οἰκογένεια τῆς Χίου, ὅλοι οἱ ἄλλοι

πού ἀποκαλύπτει προσωπικὲς ἐπιλογές, προσδοκίες, πεποιθήσεις, στρατηγικές). Βλ. L. K. Berkner, «The Stem family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: an 18th century Austrian example», *American Historical Review*, τ. 77, 1972, σ. 418.

39. Βλ. A. Burguière, ὁ.π., σ. 252, βλ. ἐπίσης σ. 76.

40. Βλ. P. Laslett - R. Wall, *Household*, ὁ.π., σ. 11.

Δέσποινα Βλάχη

είχαν συμμετάσχει κατά καιρούς ένεργά στην διοίκηση της 'Αδελφότητας της 'Αγίας Τριάδος. Άλλες διαθήκες ήταν αυτές του Μιχαήλ Πάλλη, του 'Ιωάννη Γιάμαρη καί του Χριστόφανου Δεσπότη-Μοσπινιώτη, δεύτερης γενιάς 'Ελλήνων στο Λιθόρνο. 'Επίσης, οι διαθήκες του Νικολάου Χατζηπαράσχη, του Πολύδωρου Κεττέμπεση, του 'Ιωάννη Σεβαστόπουλου, των 'Αδελφών Μηταράκη καί του Παναγιώτη 'Ηλιάδη. Μέ εξαίρεση τόν Παναγιώτη 'Ηλιάδη, πού τήν εποχή πού συνέτασσε τήν διαθήκη του ήταν φοιτητής στο Πανεπιστήμιο της Πίζας, όλοι οι υπόλοιποι ασχολούνταν μέ τό έμπόριο τόν 19ο αιώνα. Μόνο δύο από τίς διαθήκες πού βρέθηκαν άνηκαν σέ 'Ελληνίδες. Πρόκειται γιά τήν διαθήκη της Λουίζας Κεττέμπεση-Ροδοκανάκη, κόρης καί χήρας μεγαλεμπόρου του Λιθόρνο, καί δύο διαθήκες, ή δεύτερη προγενέστερη της πρώτης, της Μαρίκας Μυλωνά-Σέργη.

Όλες οι διαθήκες, όπως ήδη αναφέρθηκε, είχαν συνταχθεί από συμβολαιογράφους της Τοσκάνης, καί ή διατύπωση στην αρχή καί στο τέλος του κειμένου είχε πολλές ομοιότητες. Πέρα από τόν τύπο πού προσδιόριζε ή γραφειοκρατική συμβολαιογραφική πρακτική, ή κάθε διαθήκη απέκάλυπτε μία διαφορετική ιστορία, τούς βασικούς καί δεύτερους ρόλους, τίς προθέσεις καί τίς ιδέες τους, περιστατικά από τήν προσωπική ή τήν επαγγελματική τους ζωή, τούς φόβους καί τίς επιθυμίες τους. Μερικές από τίς ιστορίες αυτές ήταν συνηθισμένες, άλλες ασυνήθιστες, ενώ τίς περισσότερες φορές, τόσο ή διατύπωση του κειμένου — αποτέλεσμα υπαγόρευσης ή προσωπικής συγγραφής— όσο καί τό περιεχόμενό τους αφήνουν νά έννοηθεί ότι οι αποφάσεις καί οι επιθυμίες πού έκφράζονται υπαγορεύονται από προσωπικά κριτήρια, τήν λογική είτε τό συναίσθημα.

Όπως είναι αναμενόμενο, ήταν συνήθως στενοί συγγενείς πού όρίζονταν ως βασικοί κληρονόμοι: γιοί καί κόρες ή, έφόσον δέν υπήρχαν απόγονοι, οι άδελφοί καί οι σύζυγοι. Τά μέλη της οικογένειας πού ήταν θηλυκού γένους, σύζυγοι, άδελφές, άνιψιές, κληρονομούσαν κεφάλαιο καί άκίνητη περιουσία, αλλά όχι περιουσιακά στοιχεία τά όποια ήταν συνδεδεμένα μέ τήν επιχείρηση. Τά άδέρφια καί τά άνίψια ήταν σημαντικοί κληρονόμοι: συχνά έλάμβαναν τό μερίδιο του άδελφου/θείου στην επιχείρηση, αλλά καί μετρητά καί άκίνητη περιουσία. Οι άδελφές, άνύπαντρες, παντρεμένες ή χήρες όρίζονταν δικαιούχοι γιά σημαντικά ποσά, έτήσια εισοδήματα ή δώρα. Άλλοι συγγενείς, φίλοι, συνέταιροι, υπάλληλοι καί οικιακοί βοηθοί όρίζονταν κληρονόμοι καί έλάμβαναν χρηματικά δώρα ή άντικείμενα. Οι διαθέτες χρησιμοποιούσαν τήν διαθήκη τους γιά νά έξουσιοδοτήσουν συγγενείς, φίλους καί συνεργάτες γιά τήν έκπλήρωση όρισμένων σκοπών ή τήν πραγματοποίηση όρισμένων έργων. Αυτό περιελάμβανε τήν κηδεμονία των ανήλικών παιδιών του διαθέτη, τήν διάλυση των επιχειρήσεων πού είχαν από κοινού καί τήν τακτοποίηση των λογαριασμών⁴¹.

41. Βλ. ένδεικτικά έδω, Παράρτημα 2, τήν διαθήκη του Χριστ. Δεσπότη Μοσπινιώτη,

Ἡ οἰκογένεια τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τοῦ Λιβόρνου

Ἡ ἀνάλυση τῶν κειμένων τῶν διαθηκῶν καί ἡ ἐπεξεργασία τους ἀπό κοινοῦ μέ ἄλλο ἀρχεῖακό ὑλικό μᾶς ἐπιτρέπει νά διατυπώσουμε ὀρισμένες ὑποθέσεις σχετικά μέ τό οἰκογενειακό αἶσθημα τῶν Ἑλλήνων, τήν ὀργάνωση τῆς οἰκογένειας τῆς ὁποίας ἀποτελοῦσαν μέλη, τήν διαμόρφωση καί τήν σημασία ὀρισμένων οἰκογενειακῶν ρόλων.

Μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι οἱ Ἕλληνες συμμετεῖχαν σέ ἕνα εὐρύ δίκτυο σχέσεων, πού συμπεριελάμβανε στενοῦς καί μακρινούς συγγενεῖς, ἐξ αἵματος καί ἐξ ἀγχιστείας. Στό δίκτυο αὐτό συμμετεῖχαν καί μή συγγενεῖς, πού ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς οἰκογένειας στό βαθμό πού συμβίωναν μέ τά μέλη της καί ἐμπλέκονταν σέ σχέσεις προστασίας ἢ ἐξάρτησης. Πρόκειται γιά τούς συνεταίρους, τούς συνεργάτες, τούς ὑπαλλήλους, τό οἰκιακό προσωπικό. Οἱ σχέσεις αὐτές συχνά μετατρέπονταν σέ συγγενικές μέσω τοῦ γάμου ἢ τῆς κουμπιᾶς, ἐπιβεβαιώνονταν, ἐνισχύονταν ἢ δοκιμάζονταν μέ τήν συμβίωση καί τήν συνεργασία⁴². Τό αἶσθημα τῆς οἰκογένειας ἦταν, λοιπόν, ἐπεκτατικό καί ἐξασφάλιζε κοινωνική ὑποστήριξη, οἰκονομική ἐνίσχυση, νοουθεσία. Μέσα ἀπό τίς διαθηκές διαφαίνεται τό αἶσθημα εὐθύνης τῶν ἀρσενικῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας πρὸς τά πιό ἀδύναμα μέλη, ἰδιαίτερα τίς χήρες καί τά ὄρφανά. Οἱ ἀδύναμοι λαμβάνουν ἀπό τούς ἰσχυροὺς ἐπιδόματα διὰ θίου, ἐνῶ τούς γίνονται συγκεκριμένες συστάσεις σχετικά μέ τό πῶς νά διαχειρισθοῦν ὅσα κληρονομήσουν.

Μία δεύτερη ἐπισήμανση πού μποροῦμε νά κάνουμε ἀφορᾷ στήν σχέση μεταξύ οἰκογένειας καί ἐπιχείρησης. Ἡ συνεργασία στόν ἐπαγγελματικό τομέα ἐνδυνάμωνε ὀρισμένες οἰκογενειακές σχέσεις, ἐνῶ μία μεγάλη καί «ἀνοικτή» οἰκογένεια ἦταν ἱκανή νά προσφέρει ἠθική καί οὐσιαστική συμπαράσταση γιά τήν διοργάνωση μίας διεθνούς ἐπιχείρησης⁴³. Ἡ ἀνάλυση τῶν ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων Ἑλλήνων στό Λιβόρνο ἀπό τά τέλη τοῦ 18ου μέχρι τά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἐπιβεβαιώνει τά παραπάνω⁴⁴.

Οἱ οἰκογενειακές ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις⁴⁵ ἀντιπροσωπεύονταν σέ μία ἐκτεταμένη γεωγραφικά περιοχή ἀπό μία πληθώρα συγγενῶν καί μή. Γιά νά

ASF, «Notarile Moderno post 1808», Salvestri G., «Testamenti», 1832-1843, F. 3705, Despotti Mospigniotti Chr. Test. Noncup. 145.

42. Γιά μία ἀνάλυση τοῦ θεσμοῦ τῆς κουμπιᾶς στίς χώρες τῆς Μεσογείου, βλ. J. Davis, *ὁ.π.*, σ. 195.

43. Σχετικά μέ τήν λειτουργία τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας ὡς οἰκονομικῆς μονάδας καί τήν διαιώνιση τῆς ἀνδρικῆς οἰκονομικῆς κυριαρχίας μέσω τῆς κληρονομιάς καί τῆς προίκας, βλ. τήν ἐργασία τῆς Σοφίας Καπετανάκη στό Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης, *ὁ.π.*, σ. 291-307.

44. Βλ. D. Vlami, *ὁ.π.*, σ. 27-96.

45. Μεταξύ 1815 καί 1900, 47 ἀπό τίς 85 ἐλληνικές ἐπιχειρήσεις πού ἀνοίξαν γραφεῖα στό Λιβόρνο, σύμφωνα μέ τίς ἐγκυκλίους πού ἀπέστειλαν στό Ἐμπορικό Ἐπιμελητήριο, ἦταν οἰκογενειακές. Φυσικά ὁ ἀριθμός ἐνδέχεται νά εἶναι πολύ μεγαλύτερος,

Δέσποινα Βλάμη

μπορέσει νά λειτουργήσει αποδοτικά αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ διευθέτηση, τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας ἐγκαθίσταντο καί διοικοῦσαν τήν ἐπιχείρηση σέ σημαντικά οἰκονομικά καί ἐμπορικά κέντρα.

Ἡ κατανομή τῶν μελῶν σέ μία γεωγραφική περιοχή μπορούσε νά προσαρμοσθεῖ, καθὼς ἓνα μέλος τῆς οἰκογένειας ἀπὸ ἓναν τόπο ἦταν ἀπαραίτητο νά μετακινηθεῖ σέ ἓναν ἄλλο, ὅπου ἡ ἐπιχείρηση θά ἄνοιγε καινούργια γραφεῖα. Συχνά αὐτές οἱ μετακινήσεις ἦταν συνέπεια τῆς ἀποχώρησης λόγω ἡλικίας ἢ τοῦ θανάτου ἐνός συνεργάτη-συνεταίρου. Ἡ θέση τοῦ ἔμεινε κενή καί ἓνα ἄλλο μέλος τῆς οἰκογένειας ἢ τῆς ἐπιχείρησης ἔπρεπε νά σπεύσει νά τήν καλύψει.

Τά γενεαλογικά δένδρα τῶν ἐμπορικῶν οἰκογενειῶν χιακῆς καί ἄλλης καταγωγῆς ἐπιβεβαιώνουν γραφικά τὰ παραπάνω, καθὼς ἐπιτρέπουν νά παρακολουθήσουμε τίς διακλαδώσεις τῶν διαφόρων ἐπιχειρήσεων διαμέσου καί τοῦ τόπου ἐγκατάστασης τῶν μελῶν τους⁴⁶. Οἱ Ἀργέντη, οἱ Ἀγέλαστοι, οἱ Βλαστοί, οἱ Πετροκόκκινοι, οἱ Ράλλη, οἱ Σκυλίτση, ἀλλά καί οἱ Τοσίτza, ἦταν οἰκογένειες πού ἦταν δομημένες καί ὁργανωμένες μέ τρόπο πού ἀνταποκρινόταν στίς ἀνάγκες τῶν μετακινήσεων τους ἀνά τόν κόσμον γιά λόγους ἐπιχειρηματικούς.

Ἡ ὁργάνωση καί οἱ ἀνάγκες τῆς ἐπιχείρησης προσδιόριζαν τίς ἐνδοοικογενειακές σχέσεις καί τήν λειτουργία τῆς οἰκογένειας. Ἡ συνιδιοκτησία, ἡ συμμετοχή ἢ ἡ συνεργασία στήν ἐπιχείρηση δημιουργοῦσε καί τροφοδοτοῦσε μία κοινότητα ἐνδιαφερόντων, εὐθυνῶν, συμφερόντων, ἐνῶ ἀπαιτοῦσε τήν σύναψη κοινῶν ἐμπορικῶν καί ἄλλων πράξεων καί δραστηριοτήτων, μέ ἄλλα λόγια ἓνα εἶδος ἀλληλεξάρτησης πού ἔπρεπε νά βασίζεται σέ σταθερά θεμέλια ἐμπιστοσύνης καί ἀλληλεγγύης⁴⁷. Συμβολαιογραφικές πράξεις πού συντάχθηκαν στό Λιβόρνο τόν 19ο αἰῶνα ἀφοροῦσαν παντός εἴδους οἰκονομικές συνδιαλλαγές μεταξύ συγγενῶν. Ὅρισμένες ἀπὸ αὐτές ρύθμιζαν κληρονομικά θέματα, ἐκτέλεση διαθηκῶν, διακανονισμούς μεταξύ κληρονόμων γιά ἐπένδυση κεφαλαίων, πωλήσεις ἢ ἀγορές ἀκινήτων κ.ἄ. Στούς διακανονισμούς αὐτούς, οἱ ἀπόντες συμμετεῖχαν μέσω ἐξουσιοδοτημένων ἀντιπροσώπων τους (συχνά στενοί συγγενεῖς καί αὐτοί), ἐνῶ τοὺς ἀνήλικους ἐκπροσωποῦσαν οἱ κηδεμόνες τους⁴⁸.

καθὼς δὲν περιλαμβάνει ἐκεῖνες τίς ἐπιχειρήσεις ὅπου ἡ συμμετοχή τῶν συγγενῶν δὲν ἀναφερόταν στήν ἐγκύκλιο ἢ στήν ἐπωνυμία τῆς ἐπιχείρησης. Βλ. ACCL, «Iscrizioni, Modifiche, Cessazioni», Circolari 1815-1900.

46. Βλ. Ph. Argenti, *Livre d'Or de la Noblesse de Chios*, Ὁξφόρδη 1955. Βλ. ἐπίσης Μ. D. Sturdja, *Grandes Familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Παρίσι 1983.

47. Σχετικά μέ τήν δυναμική καί τήν σημασία τῆς ἐμπιστοσύνης βλ. D. Gambetta (ἑκδ.), *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Ὁξφόρδη 1988. Βλ. ἐπίσης Γ. Δερτιλῆς, ὁ.π., σ. 127-129.

48. Βλ. γιά παράδειγμα ASF, «Notarile Moderno post 1808», Salvestri 4432, 284/131,

Ἡ οἰκογένεια τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τοῦ Λιβόρνο

Ἡ ὀργάνωση τῆς οἰκογενειακῆς ἐπιχείρησης προσδιόριζε τὴν ἰσορροπία ἐξουσίας μεταξύ τῶν μελῶν τῆς ἴδιας οἰκογένειας, μέ συνέπεια τὴν διαμόρφωση σχέσεων ἐξάρτησης καὶ προστασίας, καὶ ἀντίστοιχα τὴν ἀνάληψη ἀπὸ ὀρισμένα μέλη συγκεκριμένων εὐθυνῶν καὶ ἀρμοδιοτήτων. Μέσα σέ αὐτὴν τὴν πραγματικότητα τῶν σχέσεων ἀναδεικνύεται ἕνας ρόλος καθοριστικός τόσο γιὰ τὴν ἐπιβίωση καὶ λειτουργία τῆς οἰκογένειας ὅσο καὶ γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς οἰκογενειακῆς ἐπιχείρησης.

Μέσα στό οἰκογενειακό περιβάλλον, ἡ σημασία τοῦ ρόλου τοῦ ἀδελφοῦ ἀντικατοπτρίζεται στὴν σχέση μέ τοὺς ἀδελφούς του, μέ τίς ἀδελφές του, ὅπως καὶ στὴν σχέση θείων μέ ἀνιψιούς καὶ ἀνιψιές. Σύμφωνα μέ τίς διαθέκτες τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων, οἱ ἀδελφοὶ εἶναι, ἀμέσως μετά τοὺς γιούς καὶ τίς κόρες, οἱ στενοὶ συγγενεῖς πού ὀρίζονται πιό συχνά βασικοὶ κληρονόμοι. Ὁ Πανταλεόνε Γιάμαρης, ὃχι μόνο ὀρίζει τόν ἀδελφό του Ἰωάννη ὡς κηδεμόνα τοῦ γιοῦ του Ἀλέξανδρου σέ περίπτωση θανάτου του, ἀλλὰ τόν ὀνομάζει καὶ κληρονόμο ἑνός σημαντικοῦ μέρους τῆς περιουσίας του καὶ τόν ἐξουσιοδοτεῖ νά προχωρήσει στὴν διάλυσή της μετά τόν θάνατό του (πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιχείρηση Giamari e Bastogi τῶν ἀδελφῶν Γιάμαρη καὶ τοῦ Michelangiolo Bastogi)⁴⁹. Ὁ Δημήτριος Βασιλείου ὀρίζει ὡς βασικό κληρονόμο του, σέ περίπτωση θανάτου τῶν παιδιῶν του, τὰ ἀδέλφια του Ἀλέξανδρο καὶ Κωνσταντῖνο⁵⁰. Ἐπίσης ὁ Ἰωάννης Σεβαστόπουλος ὀρίζει ὡς ἐκτελεστές τῆς διαθήκης του γιὰ ὅλα τὰ θέματα πού ἀφοροῦσαν στίς ἐπιχειρήσεις του στὴν Τεργέστη τόν ἀδελφό του Ἀλέξανδρο καὶ τόν ἀνιψιό του Νικόλαο, ἐνῶ συγχρόνως τοὺς ὀρίζει προστάτες τοῦ ἀνήλικου Περικλῆ, γιοῦ τῆς Βασιλικῆς Λάμπρου, οἰκιακῆς βοηθοῦ πού ὁ Σεβαστόπουλος εἶχε στὴν ὑπηρεσία του στό διάστημα τῆς διαμονῆς του στὴν Ἀλεξάνδρεια⁵¹.

Μέρος τῆς ἐξουσίας πού διαχειρίζονται οἱ ἀδελφοὶ μέσα στὴν οἰκογένεια

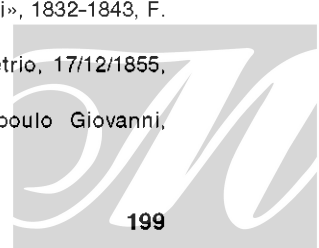
14 Νοεμβρίου 1850, κατανομή τῆς περιουσίας τοῦ ἐκλιπόντος Μιχαὴλ Ροδοκανάκη γιοῦ τοῦ Δημητρίου. Συμμετέχουν ὁ Γεώργιος, γιός τοῦ ἐκλιπόντος Ἐμμανουὴλ Ροδοκανάκη, ἐκπροσωπώντας τόν ἑαυτό του καὶ τοὺς ἀδελφούς του Ἰωάννη καὶ Δημήτριο, ὁ Γεώργιος Μαυρογορδάτος, ἐκπροσωπώντας τὴν Κατερίνα Ροῖδη, κηδεμόνα τῶν δύο ὀρφανῶν ἀνηλίκων παιδιῶν Φραγκίσκου καὶ Μιχαὴλ τοῦ ἐκλιπόντος Σταμάτη Ροδοκανάκη, ὅπως ἐπίσης καὶ τόν Δημήτριο, γιό τοῦ ἐκλιπόντος Σταμάτη Ροδοκανάκη, καὶ ὁ Iacopo Bellano, νόμιμος διαχειριστὴς τῆς περιουσίας τῶν παιδιῶν τοῦ Ἑκτορα Bellano Ροδοκανάκη, τῆς Augusta καὶ τῆς Faustina Bellano. Ἀντικείμενο τῆς πράξης: ρευστὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα καὶ ἀκίνητη περιουσία, πού ἀνήκαν στὸν ἐκλιπόντα Μιχαὴλ Ροδοκανάκη.

49. Βλ. ASF, «Notarile Moderno post 1808», Salvestri G., «Testamenti», 1832-1843, F. 1705, Giamari Pandaleone Test. Noncup. 166.

50. Βλ. ASF, «Testamenti Segreti Inediti», 1809-1875, Basile Demetrio, 17/12/1855, Spagna, 3548.

51. Βλ. ASF, «Testamenti Segreti Inediti», 1809-1875, Sevastopoulo Giovanni, 29/11/1836, Frullani, 1437.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

Δέσποινα Βλάμη

ἐπήγαζε καί ἀπό τήν σχέση τους μέ τά θηλυκά μέλη τῆς οἰκογένειας, καθώς καί τήν τρίτη γενιά. Ὁ Leake ἀναφέρει χαρακτηριστικά: «Οἱ ἀδελφοί συχνά ἐφοδιάζουν τίς ἀδελφές τους μέ μερίδια καί εἶναι σύνηθες μεταξύ τῶν νέων Ἑλλήνων νά ἀπέχουν ἀπό τόν γάμο μέχρι νά παντρευτοῦν οἱ ἀδελφές τους»⁵². Αὐτή ἡ προστασία εἶχε τήν συμβολική τῆς ἀπεικόνιση στό ἔθιμα τοῦ γάμου σέ διάφορες περιοχές τῆς Ἑλλάδας⁵³ —ἡ νύφη πού ὁδηγεῖται στό γαμπρό ἀπό τόν πατέρα ἢ τόν ἀδελφό τῆς, οἱ τελευταῖες εὐχές καί ἡ παράδοση τῆς προίκας κλπ.⁵⁴ Ἡ προστασία συνεχιζόταν ἀκόμα καί μετά τόν γάμο καί ἐνισχυόταν ὅταν ἡ κόρη/ἀδελφή ἔμενε χήρα.

Ὅπως εἶναι φυσικό, σέ συνθήκες ξενιτιάς καί ἀπομάκρυνσης ἀπό τό πατρικό σπίτι, οἱ σχέσεις προστασίας ἀποκτοῦσαν ἰδιαίτερη φόρτιση. Ἔτσι, σέ 11 ἀπό τίς 20 διαθήκες πού ἀναλύθηκαν, οἱ διαθέτες ἀνέφεραν σέ αὐτές τίς ἀδελφές τους καί τά ἀνίψια τους ὡς κληρονόμους σημαντικῶν περιουσιακῶν στοιχείων. Σέ δύο περιπτώσεις ἀπό τίς 11, οἱ ἀδελφές ὀριζόταν νά λαμβάνουν ἐπιδόματα γιά ὅλη τή ζωή τους. Ἡ οἰκονομική ὑποστήριξη τῶν ἀνιψιῶν, ὅπως καί τῶν παιδιῶν, συνοδευόταν συχνά μέ νουθεσίες καί ὅρους σχετικά μέ τήν διαχείριση τῆς περιουσίας. Οἱ ὅροι αὐτοί ἐστόχευαν στό νά προστατέψουν τά νεότερα μέλη τῆς οἰκογένειας καί νά ἐξασφαλίσουν μία μετρημένη καί ἀποδοτική διαχείριση τῆς οἰκογενειακῆς περιουσίας.

Ἡ σχέση μεταξύ ἀδελφῶν διαμορφωνόταν καί ἐξελισσόταν διαμέσου καί τῆς συνεργασίας στόν ἐπιχειρηματικό τομέα. Τό ἡμερολόγιο τοῦ Ἀλέξανδρου Πατρινοῦ ἔχει συνεχεῖς ἀναφορές στήν ὑποστήριξη πού ὁ ἀδελφός του καί ὁ θεῖος του τοῦ προσέφεραν στήν προσπάθειά του νά σταδιοδρομήσει ὡς ἔμπορος. Ἡ πρώτη εὐκαιρία τοῦ προσφέρθηκε ἀπό τοὺς Ἀδελφούς Ἀργύρη-Βρεττοῦ (τόν Ἰωάννη πού ἦταν ἐγκατεστημένος στό Λιθόρνο καί τόν Ἀναστάσιο πού ζοῦσε στήν Ἰωάννινα, πόλη καταγωγῆς τῆς οἰκογένειας), οἱ ὅποιοι τόν διόρισαν μεσάζοντα/μεσίτη στήν ἐπιχείρησή τους. Στά ἐπόμενα χρόνια συνεργάσθηκε ἐπαγγελματικά μέ τόν Εὐστάθιο Μοσπινιώτη. Ὅπως λέει χαρακτηριστικά, ὁ μακροχρόνιος καί ἐπιτυχημένος συνεταιρισμός του μέ τόν Εὐστάθιο Μοσπινιώτη, στήν ἐμπορική ἐπιχείρηση Μοσπινιώτης-Πατρινός, ὀφειλόταν καί στήν ἀληθινή φιλία καί στήν «ἀδελφική ἀγάπη» πού συνέδεε τοὺς δύο συνεταιροὺς⁵⁵.

52. Βλ. W. M. Leake, ὁ.π., σ. 7.

53. Σύμφωνα μέ τόν Δ. Ψυχογιό, ἓνα ἀπό τά βασικά χαρακτηριστικά τοῦ παραδοσιακοῦ τύπου γάμου, πού ἔχει ἐπικρατήσει στίς ἀγροτικές περιοχές τῆς Νότιας Ἑλλάδας, εἶναι ὅτι οἱ κόρες ἔπρεπε νά παντρεύονται πρῶτες, καί μόνο μετά τόν γάμο τους ἀκολουθοῦσαν οἱ γιοί. Βλ. Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης, ὁ.π., σ. 307. Βλ. ἐπίσης Ε. Ἀλεξάκης, *Ἡ Ἐξαγορά τῆς νύφης*, Ἀθήνα 1984.

54. Βλ. ἰδιαίτερα D. καί N. Stephanopoli, *Voyage de Dima et Niccolo Stephanopoli en Grèce*, Λονδίνο 1800, σ. 110-135.

55. Βλ. Μ. Μανούσας, «Ἡ Αὐτοβιογραφία τοῦ Ἐμπόρου τοῦ Λιθόρνο Ἀλέξανδρου

Ἡ οἰκογένεια τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τοῦ Λιβόρνου

Ἡ ἀνάλυση τῆς ὀργάνωσης τῶν ἐπιχειρήσεων Ἑλλήνων στό Λιβόρνο ἀποδεικνύει τόν βαθμό στόν ὁποῖο ἡ εὐθύνη μοιραζόταν μεταξύ τῶν ἀδελφῶν. Ἀπό τό σύνολο τῶν ἐπιχειρήσεων πού ἀνοίξαν γραφεῖα στό Λιβόρνο, μεταξύ τοῦ 1815 καί τοῦ 1900, τό 38,5% ἦταν συνεταιρισμοί ἀδελφῶν στούς ὁποίους συμμετεῖχαν συγγενεῖς καί μή. Ἡ συνεργασία, ὅταν δέν ἦταν τυπικά κατοχυρωμένη μέσω συνιδιοκτησίας τῆς ἐπιχείρησης εἴτε συμμετοχῆς ἀδελφῶν ὡς ἀνώνυμων ἐπενδυτῶν, μποροῦσε νά ἔχει τήν μορφή συνεργασίας μεταξύ δύο ἀνεξάρτητων ἐπιχειρήσεων. Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, τό 1820, τό 34,75% ὅλων τῶν Ἑλλήνων ἀνδρῶν πού κατοικοῦσαν στό Λιβόρνο ἦταν ἀδελφία. Τό 1841, τό 10,8% τῶν οἰκιακῶν ὁμάδων πού ἀνήκαν σέ Ἑλληνες ἢ ἐλληνικῆς καταγωγῆς ἐμπόρους ἀποτελοῦνταν ἀπό δύο ἀδελφία πού μοιράζονται τό ἴδιο σπίτι, μέ ἢ χωρίς τίς οἰκογένειές τους.

Ἡ οἰκογενειακή ἐνότητα εἶχε καί τίς συμβολικές ἀπεικονίσεις της. Οἱ πράξεις γάμων καί βαπτίσεων πού τελέσθηκαν στήν ἐλληνική ὀρθόδοξη ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Τριάδος στό Λιβόρνο ἐπιβεβαιώνουν τήν σημασία τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων, ρίχνοντας φῶς σέ μία ἄλλη πλευρά τῆς ἐκτεταμένης ἐλληνικῆς οἰκογένειας. Οἱ θρησκευτικές τελετές, ὅπως οἱ γάμοι καί οἱ βαπτίσεις, ἦταν παραδοσιακά περιστάσεις ὅπου ὁλόκληρη ἡ οἰκογένεια συγκεντρωνόταν γιά νά γιορτάσει⁵⁶. Αὐτό συνέβαινε καί στό Λιβόρνο, ὅπου συχνά μέλη τῆς οἰκογένειας κατέφθαναν στήν πόλη εἴτε γιά νά παρευρεθοῦν σέ μυστήρια εἴτε γιά νά τελέσουν, λόγω τῆς παρουσίας συγγενῶν τους μόνιμα ἐγκαταστημένων στήν πόλη. Τέτοιες περιστάσεις ἔδιναν τήν εὐκαιρία γιά ἐπιβεβαίωση καί ἐνδυνάμωση τῶν ἤδη ὑπαρχόντων δεσμῶν μέ τήν σύναψη πνευματικῆς συγγένειας. Οἱ γονεῖς καί τά ἀδελφία ἐνός ζευγαριοῦ, οἱ παπποῦδες καί οἱ γιαγιάδες ἢ οἱ θεῖοι καί οἱ θεῖες, γίνονταν πολύ συχνά κουμπάροι καί νονοί στό μυστήριο τοῦ γάμου καί τῆς βαπτίσεως. Τόν ρόλο αὐτό ἀναλάμβαναν συχνά συγγενεῖς δεύτερου καί τρίτου βαθμοῦ.

Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι μία οἰκογενειακή ἐμπειρία προϋποθέτει τήν ὑπαρξη μίας ἰδεολογίας τῆς οἰκογένειας, μέ διαφορετικό περιεχόμενο, ποιότητα καί σημασία, γιά τόν κάθε ἕνα πού βιώνει αὐτήν τήν ἐμπειρία, ἐνῶ ἀντίθετα μία ἰδεολογία τῆς οἰκογένειας δέν συνεπάγεται ἀναγκαστικά οἰκογενειακή

Πατρινού», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 1, 1988, σ. 235-272. Γιά μιά ἀναφορά στήν «ἀδελφосύνη» ὡς πρότυπο διαφόρων μορφῶν συνεταιρισμοῦ, ἀπό τίς συντεχνίες καί τοὺς ἐμπορικοὺς συνεταιρισμούς τοῦ Μεσαίωνα, μέχρι τίς ἐνώσεις καί τά ἐργατικά συνδικάτα τοῦ 19οῦ αἰῶνα, βλ. M. Mitterauer - R. Sieder, ὁ.π., σ. 2-3.

56. Βλ. τήν περιγραφή γάμων στήν Ἀθήνα στόν J. Tweddell, *Remains of John Tweddell...*, Λονδίνο 1816, σ. 303-311· στήν Μάνη στοὺς D. καί N. Stephanopoli, ὁ.π., σ. 110-135· στήν Κωνσταντινούπολη στόν J. Dallaway, *Constantinople ancient and modern...*, Λονδίνο 1792· στήν Κέρκυρα στόν A. Grasset Saint Sauveur, *Voyage historique, littéraire...*, Παρίσι An VIII, σ. 42-45.

Δέσποινα Βλάμη

έμπειρία των ανθρώπων που την υποστηρίζουν ή την θεωρούν ως ιδανικό⁵⁷. Οι αξίες της έκτεταμένης οικογένειας κυριαρχούσαν μεταξύ των Έλλήνων στο Λιθόρνο τον 19ο αιώνα, και μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν πραγματικά τό οικογενειακό αίσθημα που προσδιόριζε τις σχέσεις των ανθρώπων, ανεξάρτητα από τό αν ζούσαν κάτω από την ίδια στέγη⁵⁸. "Αλλωστε, όπως ήδη επισημάνθηκε, ένας αριθμός παραμέτρων ανεξάρτητων από τά δημογραφικά γεγονότα, θά πρέπει να επηρέαζαν την δομή καί τό μέγεθος μίας οικιακής ομάδας. Τό ίδιο παιχνίδι μεταξύ ιδεολογίας της οικογένειας καί πραγματικότητας της συμβίωσης, έτσι όπως εκφράζεται από την οργάνωση των οικιακών ομάδων, μοιάζει να είναι ένα ιστορικό χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας. Αφηγήσεις ξένων περιηγητών καί απομνημονεύματα Έλλήνων του 18ου καί του 19ου αιώνα, λαϊκή καί λόγια γραπτή παράδοση περιέχουν περιγραφές οικογενειακών συγκεντρώσεων, σέ στιγμές σημαντικές γιά την ιστορία της συγκεκριμένης οικογένειας. Πρέπει να υποθέσουμε ότι τό αίσθημα της οικογένειας ήταν επεκτατικό καί ανεξάρτητο από την ποικιλία των μορφών οικιακών ομάδων που κυριαρχούσαν σέ διαφορετικές περιοχές της Όθωμανικής αυτοκρατορίας καί σέ διαφορετικά οικονομικά καί κοινωνικά στρώματα.

Δέσποινα Βλάμη

57. Βλ. P. Laslett - R. Wall, *Household*, ό.π., σ. 65.

58. Βλ. Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης, ό.π., σ. 52.

Ἡ οἰκογένεια τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τοῦ Λιθόρνο

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Ἡ Βίλλα Ροδοκανάκη (1841)

Όνομα	Ἡλικία	Οἰκογενειακή κατάσταση	Ἑπάγγελμα	Καταγωγή
Ροδοκανάκης Παντιάς	50	ἐγγαμος	μεγαλέμπορος-ιδιοκτήτης ἀκίνητης περιουσίας	Ἑλλάδα
Ροδοκανάκη Μαρία	43	»	οἰκιακά	Ἑλλάδα
Ροδοκανάκη Βενεράντα	7	ἄγαμος	»	
Ροδοκανάκη Σοφία	11	»	»	
Ροδοκανάκης Πέτρος	9	»	»	
Roggioli Maria	39	ἐγγαμος	καμαριέρα	
Rucci Martina	24	ἄγαμος	»	
Ροδοκανάκης Γεώργιος	41	»	μεγαλέμπορος	Ἑλλάδα
Delle Piane Stefano	80	χῆρος	»	
Mannozi Angiola	53	ἐγγαμος	οἰκιακά	
Mannozi Gustavo	24	ἄγαμος	υπάλληλος τῆς ἐπιχείρησης	
Mannozi Amalia	31	»	οἰκιακά	
Cordoni Antonio	19	»	σταυλίτης	
Forti Giovanni	23	»	σερβιτόρος	Emilia Romagna (Ἰταλία)
Reboa Antonietta	25	»	καμαριέρα	Σαρδηνία

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Διαθήκη τοῦ Χριστ. Δεσπότη-Μοσπινιώτη, γιοῦ τοῦ Θεόδωρου (31 Δεκεμβρίου 1840)

Κληρονόμοι	Όνομα	Σχέση πρὸς τὸν διαθέτη
Βασικοὶ Κληρονόμοι	Ἰωάννης καὶ Ἀναστάσιος Δεσπότης Μοσπινιώτης	ἀδελφοί
Δικαιούχοι	Edwige Lippi Γιαλιὰ Δημήτριος Γιαλιὰς Ἀγγελική Δεσπότη Κηριτζίδη Δημήτριος Κηριτζίδης ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἀνίψια Pietro Cocchi Rosa Mori Luigi Marchetti Antonio Peri Francesco καὶ Agostino Fonelli	σύζυγος συνεταίρου συνέταιρος ἀδελφή ἀνιψιός καμαριέρα μάγειρος ἀχθοφόροι στὴν ἐπιχείρηση

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

Δέσποινα Βλάμη

Κληρονόμοι	Όνομα	Σχέση προς τόν διαθέτη
Δικαιούχοι	Kellerman καί Vaghetti Rosa Chiappacasse καί Laura Vanucci Sebastino Mori Bartolommeo Mori Poveri della Cura della Madonna Poveri della Chiesa Greca έπιστάτης τοῦ κτήματος	πωλητές στήν ἐπιχείρηση οἰκιακές βοηθοί στήν οἰκία τοῦ Δημητρίου Γιαλιά καμαριέρης κηπουρός
Διαχειριστές τῆς περιουσίας - Ἐκτελεστές τῆς διαθήκης	Δημήτριος Γιαλιάς καί Pietro Cercignani, δικηγόρος	

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

Οἰκιακές ομάδες Ἑλλήνων στό Λιθόρνο (1841)

Διευρυμένες οἰκιακές ομάδες	Ἀριθμός οἰκιακῶν ομάδων	
1 ἔγγαμο ζεῦγος + παιδιά + ἄλλοι συγγενεῖς + οἰκιακό προσωπικό	11	
1 χήρος/χήρα + παιδιά + ἄλλοι συγγενεῖς + οἰκιακό προσωπικό	10	
<i>Πολυπυρηνικές οἰκιακές ομάδες</i>		
2 ἔγγαμα ζεύγη + παιδιά + ἄλλοι συγγενεῖς + οἰκιακό προσωπικό	2	
<i>Μή-οικογενειακές οἰκιακές ομάδες</i>		
Διάφοροι συγγενεῖς + (-) οἰκιακό προσωπικό	9	
<i>Πυρηνικές οἰκιακές ομάδες</i>		
1 ἔγγαμο ζεῦγος + παιδιά +(-) οἰκιακό προσωπικό	13	
<i>Μοναχικές οἰκιακές ομάδες</i>		
1 ἄτομο ἄγαμο ἢ χήρος/χήρα	7	
1 ἄτομο ἄγαμο ἢ χήρος/χήρα +(-) οἰκιακό προσωπικό	5	
Συνολικός ἀριθμός οἰκιακῶν ομάδων 57	Κεφαλή τῆς οἰκιακῆς ομάδας: ἄνδρας 46	Κεφαλή τῆς οἰκιακῆς ομάδας: γυναίκα 11

Τά Βιτώλια στη δεκαετία του 1880: πληθυσμός και οίκονομία

Στά τέλη του 19ου αιώνα, ή έπερχόμενη διάλυση της φθίνουσας Όθωμανικής Αύτοκρατορίας ήταν πλέον προφανής καί όλες οι θαλκανικές έθνότητες ήθελαν νά έπωφεληθοῦν της εύκαιρίας για νά κυριαρχήσουν στα εύρωπαϊκά έδάφη της, διαμορφώνοντας ή έπεκτείνοντας τά κράτη τους. Ή Μακεδονία άποτελοῦσε τό μήλον της έριδος. Ή δημιουργία της άνεξάρτητης Βουλγαρικής Έξαρχίας είχε προκαλέσει ήδη από τό 1870 δριμύ άνταγωνισμό άνάμεσα στους όπαδούς του Οίκουμενικού Πατριαρχείου καί τούς σχισματικούς. Ό άνταγωνισμός αυτός περιορίσθηκε άρχικά, κατά την περίοδο πού έξετάζουμε, σέ έκκλησιαστική, έκπαιδευτική καί πολιτιστική προπαγάνδα, για νά έξελιχθεί άργότερα σέ ένοπλη άναμέτρηση άντάρτικων έθνικών όμάδων.

Προκειμένου νά διεκδικήσει την κατάλληλη στιγμή τά μακεδονικά έδάφη από την Τουρκία αλλά καί από τά υπόλοιπα θαλκανικά κράτη, ή Ελλάδα φρόντιζε συνεχώς νά ένισχύει καί νά έπισημαίνει την έλληνικότητα των έδαφών αυτών. Καθώς πρωταρχικό στοιχείο της έλληνικότητας μιάς περιοχής έθεωρείτο ή έλληνική συνείδηση των κατοίκων της, καί αυτή διαμορφωνόταν γενικά μέσω της έκπαίδευσης, της θρησκείας καί της γλώσσας, όλες άνεξαιρέτως οι έλληνικές κυβερνήσεις, στηριζόμενες στη βοήθεια των Έλλήνων των όμόρων έπαρχιών καί των διαφόρων έθνικών συλλόγων, μέ έπικεφαλής τό Σύλλογο πός Διάδοσιν των Έλληνικών Γραμμάτων, έπεδίωκαν την ίδρυση καί τη λειτουργία έλληνικών σχολείων καί έκκλησιών στην περιοχή. Στόχος τους ήταν ή ίσχυροποίηση της ήδη διαμορφωμένης έλληνικής έθνικής συνείδησης καί ή δημιουργία της σέ νέα τμήματα του πληθυσμού, συνεπώς ή αύξηση της έλληνικής έπιρροής.

Ή προσπάθεια αυτή ήταν τόσο έντονη πού ένίοτε έφθανε νά προκαλεί άντιδράσεις. Οι κάτοικοι της Μακεδονίας είχαν νά άντιμετωπίσουν καί καθη-

Τό κείμενο βασίζεται σέ άνακοίνωση στό συνέδριο «Μακεδονία. Ίστορία καί Πολιτισμός», πού έγινε στη Φλώρινα, στις 20-21 Όκτωβρίου 1995. Εύχαριστώ τόν κ. Γιώργο Δερτιλή πού διάβασε τό κείμενο καί μέ τίς υπόδειξεις του βελτίωσε τη μορφή του.

Λύντια Τρίχα

μερινά οικονομικά προβλήματα, πού ένδεχομένως τή συγκεκριμένη στιγμή τούς άπασχολούσαν περισσότερο άπό τήν μελλοντική ένταξή τους στό έλληνικό βασίλειο. Ένδεικτικό είναι τό παράδειγμα τών έμπόρων τής Κοζάνης. Τό 1884, όταν είχαν μειωθεί οί εξαγωγές τους πρός τή Θεσσαλία καί συνεπώς καί τά είσοδήματά τους, έλεγαν στόν έκπρόσωπο τής έλληνικής κυβέρνησης, πού είχε σταλεί εκεί γιά νά μελετήσει τίς τοπικές οικονομικές συνθήκες, ότι δέν ήθελαν άλλη παιδεία, άλλα οικονομικά μέτρα: *Έάν οί άδελφοί μας στήν Έλλάδα θέλουν νά συμπαρασταθούν στήν άτυχη καί έξαντλημένη άπό τίς κακουχίες Μακεδονία, νά παύσουν στό έξής νά στέλνουν άλφαθητάρια, γραμματικές καί σχολαστικότητες, ή εποχή παρήλθε, καί νά σπεύσουν νά πραγματοποιήσουν τίς συμβουλές καί τίς προσπάθειες τής αξιότιμης Έταιρείας τών Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας, πού συνδέει τόν σκοπό του ίδιου της συμφέροντος μέ τόν ήθικό καί ύλικό σκοπό μεγάλου μέρους τής Μακεδονίας*¹.

Στατιστικές πληθυσμού

Η έλληνική συνείδηση όμως τών κατοίκων δέν άρκοΰσε νά ύπάρχει. Έπρεπε επί πλέον νά γνωστοποιείται μέ στατιστικές καί έθνολογικούς χάρτες πού νά δείχνουν έντονη τήν έλληνική παρουσία στά μακεδονικά έδάφη. Πρόξενοι, ύποπρόξενοι, άπλοί ύπάλληλοι τών προξενείων, είδικοί άπεσταλμένοι τής έλληνικής κυβέρνησης καί έκπρόσωποι του κλήρου έπωμίζονταν τό δύσκολο έργο τής συλλογής καί καταγραφής τών στατιστικών στοιχείων.

Στίς πηγές έχουν σωθει άρκετές στατιστικές, έπίσημες καί άνεπίσημες, έντυπες καί χειρόγραφες, πού άφορούν στόν πληθυσμό τών όμόρων έπαρχιών, στά ύπάρχοντα έλληνικά σχολεία, στόν άριθμό τών μαθητών καί στίς όρθόδοξες έκκλησίες. Άντίθετα, οικονομικά στοιχεία άπαντώνται πολύ σπανιότερα, συνήθως δέ άφορούν σέ είδη πού ένδιαφέρουν άμεσα τό στρατό, σέ περίπτωση ένοπλης κατάληψης: προϊόντα πού μπορούν νά χρησιμεύσουν γιά τή διατροφή τών στρατιωτών, ζωοτροφές, ζώα πού μπορούν νά έπιταχθούν.

1. Βλ. Άρχείο Χαριλάου Τρικούπη (Ε.Λ.Ι.Α.), ΑΧΤ 08/307/01, ύπόμνημα ύπαλλήλου του στατιστικού γραφείου του ύπουργείου Οικονομικών σχετικά μέ τίς οικονομικές συνθήκες στό θιλαέτι Βιτωλίων, μέ τίτλο «Rapport des Études Commerciales en Macédoine» [1884]. Ο συντάξας αναφέρει ότι μεταξύ άλλων αίτημάτων οί κοζανίτες έμποροι του είπαν: «Si, nos frères en Grèce désirent prêter leur assistance à la Macédoine infortunée et accablée des temps calamiteux, qu'ils cessent dorénavant d'envoyer des Alfabetts, des Grammaires et des pédanteries, l'époque s'est envolée, mais qu'ils s'empressent à réaliser les conseils et les efforts de votre honorable Compagnie des chemins de fer de Thessalie». πθ. Λύντια Τρίχα, *Έμπόριο καί Στατιστικές στή Μακεδονία 1880-1884. Υπόμνημα άπό τό άρχείο Χαριλάου Τρικούπη*, Πρέσπες 1995, σ. 108.

Τά Βιτώλια στη δεκαετία του 1880

Θά πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι ἀντίστοιχη μέ τήν ἑλληνική προσπάθεια ἔκαναν συγχρόνως καί οἱ ἄλλοι βαλκανικοί λαοί, στίς στατιστικές τῶν ὁποίων ὅμως, ὑποβαθμιζόταν τό ἑλληνικό στοιχεῖο καί τονιζόταν τό ἀντίστοιχο βουλγαρικό, σερβικό κλπ. Ὑπάρχουν συνεπώς διάφορες στατιστικές ἑλληνικές, βουλγαρικές, σερβικές καί δυτικοευρωπαίων φιλελλήνων ἢ σλαβόφιλων, μέ ἀντικρουόμενα ἐθνολογικά στοιχεῖα, καθώς καθεμία ἀπό αὐτές ἐγινε γιά νά ἐξυπηρετηθοῦν διαφορετικά ἐθνικά, ἰδεολογικά ἢ οἰκονομικά συμφέροντα.

Τήν ἴδια ἐποχή συνειδητοποιήθηκε καί ἀπό τήν ὀθωμανική κυβέρνηση ἡ ἐπιτακτική ἀνάγκη ἀπογραφῆς τοῦ συνόλου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Αὐτοκρατορίας, ὅχι μόνο γιά στρατιωτικούς ἀλλά καί γιά διοικητικούς καί φορολογικούς λόγους. Παλαιότερες ἀπογραφές εἶχαν διενεργηθεῖ σέ ὀρισμένες μόνο περιοχές ἡ ἀφοροῦσαν μόνο στούς μουσουλμάνους κατοίκους. Τό 1881 ἀποφασίσθηκε ἡ ἀπογραφή ὁλόκληρου τοῦ πληθυσμοῦ, μουσουλμανικοῦ καί μὴ πλέον, θάσει μιᾶς ταυτότητας (nüfus tezkeresi) πού θά ἦταν στό ἐξῆς ἀπαραίτητη σέ κάθε συναλλαγῇ τῶν ὀθωμανῶν ὑπηκόων μέ τό κράτος: ἀγορά, πώληση ἢ κληρονομιά ἀκινήτου, διορισμό, πληρωμή φόρων κλπ. Ἡ ἀπογραφή ἄρχισε τό 1882 καί δέν εἶναι σαφές πότε τελείωσε, πιθανόν τό 1889. Τά ἀποτελέσματά της πάντως δέν παραδόθηκαν στόν Σουλτάνο παρά τό 1893. Γιά τό λόγο αὐτό φέρει τή σύνθετη χρονολογία 1881/1882-1893.

Ἡ ἀπογραφή αὐτή φαίνεται νά εἶναι ἡ πρώτη σχετικά ἀξιόπιστη στατιστική τοῦ πληθυσμοῦ ὁλόκληρης τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας κατὰ τόν 19ο αἰώνα. Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα της, σέ ὅλη τή χώρα κατοικοῦσαν 2.300.000 Ἕλληνες, ἀπό τούς ὁποίους 230.000 στό θιλαέτι Βιτωλίων καί 280.000 στό θιλαέτι Θεσσαλονίκης². Οἱ ἑλληνικές στατιστικές ἀντίστοιχα ἀναφέρουν, τό 1889, σέ ὅλη τήν Τουρκία 3.700.000 Ἕλληνες³, ὅταν ὁ πληθυσμός τῆς Ἑλλάδας δέν ξεπερνοῦσε τά 2.200.000 ἄτομα⁴. Ποσοστά παρόμοια μέ τά ἑλληνικά, ἀναφερόμενα ὅμως στήν πρίν ἀπό τήν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας ἐποχή, μᾶς δίνει γιά τό 1877 καί ὁ A. Synvet⁵, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖον σέ ὅλη τήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία κατοικοῦσαν 3.750.000 Ἕλληνες.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τῆς ὑποβάθμισης τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου εἶναι ἡ στατιστική τοῦ Χαρτογραφικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Σόφιας τοῦ 1900-

2. Βλ. Kemal Karpaz, «Ottoman Population records and the census of 1881/82-1893», π. *International Journal of Middle East Studies*, τ. 9, 1978, σ. 237-274 καί τοῦ ἴδιου, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1985.

3. Βλ. Βλάχης Γαβριηλίδης, *Πανελλήνιος Σύντροφος 1891*, Ἀθήνα 1890, σ. 790-791.

4. Βλ. Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, *Στατιστική τῆς Ἑλλάδος. Πληθυσμός. Ἀπογραφή τῆς 15-16 Ἀπριλίου 1889*, Ἀθήνα 1890.

5. Βλ. A. Synvet, *Carte Ethnographique de la Turquie d'Europe et dénombrement de la Population Grecque de l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1877, σ. VIII.

Λύντια Τρίχα

1901, σύμφωνα με την οποία, στο σαντζάκι των Βιτωλίων, σέ πέντε πόλεις και 681 χωριά, δεν εμφανίζεται να κατοικεί ούτε μία ελληνική οικογένεια⁶.

Παράδειγμα της προσπάθειας να εμφανισθεί υπεραυξημένο τό βουλγαρικό στοιχείο έναντι του όθωμανικού είναι ή στατιστική του V. Terlov περί του πληθυσμού των Βαλκανίων του 1877, την οποία ανέλαβε υπό την αίγίδα της ρωσικής κυβέρνησης. Για τόν ύπολογισμό του συνόλου των κατοίκων της Βουλγαρίας, της Θράκης και της Μακεδονίας θεώρησε, κατά τρόπο μάλλον αύθαρστο, ότι οι μουσουλμανικές οικογένειες αποτελούνταν από 5 μέλη και οι μη μουσουλμανικές (βουλγαρικές) από 6 μέχρι και 9,5 άτομα⁷.

Η φερεγγυότητα όλων των στατιστικών αυτών είναι συζητήσιμη. Όρισμένες έπεδίωκαν σαφώς να εμφανίσουν πολυπληθέστερο τόν ελληνικό πληθυσμό και μειωμένο τό μουσουλμανικό και τό βουλγαρικό ή αντίθετα. Άλλες έχουν λάθη στις προσθέσεις ή αναφέρουν για τό ίδιο μέρος σέ δύο έπί μέρους πίνακες διαφορετικούς αριθμούς πληθυσμού.

Άξιοσημείωτο είναι ότι όσες στατιστικές έχουμε, τόσα και τά αποτελέσματα. Καμία δεν συμφωνεί με την άλλη, έστω και αν είναι σύγχρονες. Οι διαφορές πού εμφανίζονται όφείλονται κυρίως στις προφανείς δυσκολίες πού είχε να αντιμετωπίσει ένας μή κρατικός φορέας —σέ αντιδιαστολή με τό έπίσημο τουρκικό κράτος— στη συλλογή άπογραφικών στοιχείων καθώς και στη διαφορετική αξιολόγησή τους. Παρά τις δυσκολίες όμως αυτές, οι περισσότερες στατιστικές δίνουν αριθμούς με άκρίβεια μονάδας (για παράδειγμα 51.799 όρθόδοξοι στο θιλαέτι Βιτωλίων τό 1900⁸).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της στατιστικής άσυμφωνίας είναι τά Σέρβια, για τά όποια 7 στατιστικές της περιόδου 1878-1900 αναφέρουν πληθυσμό πού κυμαίνεται από 6.500 μέχρι 59.500 κατοίκους⁹. Σημειωτέον ότι οι δύο άκραίοι αριθμοί δίνονται σέ στατιστικές πού απέχουν μεταξύ τους έξι μόλις χρόνια, και παρά τό γεγονός ότι μεσολαβεί ή προσάρτηση της Θεσσαλίας, ή διαφορά αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι όφείλεται σέ πιθανή μετανάστευση Έλλήνων των Σερβίων προς τή Θεσσαλία.

6. Βλ. Institut Cartographique de Sophia, 1900-1901, *Cartes Ethnographiques des Vilayets Salonique, Cossovo et Monastir*, τ. 3: *Vil de Monastir*, σ. 29.

7. Βλ. V. Terlov, *Materialy Dlya Statistiki Bolgarii, Trakii i Makedonii*, Πετρούπολη, 1877, όπως παρατίθεται στο άρθρο του K. Karpat, *Ottoman Population records*, ό.π., σ. 240. Ο Karpat θεωρεί ψευδείς αυτές τις έκτιμήσεις και προς διάψευσή τους έπικαλείται τις πληροφορίες του βρετανού προξενικού υπαλλήλου W. L. Stoney, σύμφωνα με τις όποιες, τό 1877, στην περιοχή της Φιλιπούπολης, ή οικογένεια άποτελείτο από 5 μέλη (έρευνα σέ 55 χωριά, 50.622 άτομα και 10.110 οικογένειες).

8. Σύμφωνα με χειρόγραφη στατιστική του 1900, πού σώζεται στο Ε.Α.Ι.Α. στο άρχείο Δημητρίου Καλλέργη.

9. Βλ. Λύντια Τρίχα, *Έμπόριο και Στατιστικές*, ό.π., σ. 25.

Τά Βιτώλια στη δεκαετία του 1880

Ο πληθυσμός των Σερβίων (1878-1900)

Στατιστική	1878	1881-1889	1900
Έλληνικό Υπόμνημα ¹⁰	59.500		
Θ. Σπ. Μαρκεζίνης (1881) ¹¹		23.500	
Υπόμνημα Οικονομικό (1884) ¹²		6.500	
Όθωμανική Απογραφή (1882-1889) ¹³		16.398	
Έλληνική στατιστική ¹⁴			18.190
Τουρκική στατιστική			20.701
Βουλγαρική στατιστική			14.190

Ο πληθυσμός στο βιλαέτι των Βιτωλίων

Η έρευνα για τον πληθυσμό των Βιτωλίων στηρίχθηκε σε 15 στατιστικές της περιόδου 1872-1912. Οι περισσότερες από αυτές αναφέρουν το σύνολο του πληθυσμού στο βιλαέτι των Βιτωλίων και την εθνολογική του σύνθεση. Όρισμένες δέν καταγράφουν εθνολογικά στοιχεία, ενώ άλλες περιορίζονται στην παροχή στοιχείων μόνο για τον καζά Βιτωλίων. Όπως και στην περίπτωση των Σερβίων, τά στοιχεία των στατιστικών αυτών για το σύνολο του πληθυσμού και το τμήμα του που θεωρείται ελληνικής επιρροής (έλληνες, έλληνοφώνοι, χριστιανοί ορθόδοξοι, έλληνοβούλγαροι, έλληναλβανοί, έλληνοβλάχοι κλπ.) δέν συμπίπτουν μεταξύ τους.

10. Βλ. «Περί των πληθυσμών Ήπειρου, Θεσσαλίας και ιδίως της Μακεδονίας» [1878].

11. Βλ. Άρχεϊο Χαριλάου Τρικούπη, ΑΧΤ 04/146/01-02 και 04/185/01-02, Θ. Σπ. Μαρκεζίνης προς Χαρ. Τρικούπη, Βιτώλια, 21 Φεβρουαρίου 1881 και Λύντια Τρίχα, *Τό Βιλαέτι Βιτωλίων τό 1881. Στατιστική από τό άρχεϊο του Χαριλάου Τρικούπη*, Φλώρινα 1994, σ. 44.

12. Υπόμνημα υπαλλήλου του στατιστικού γραφείου του ύπουργείου Οικονομικών, βλ. Άρχεϊο Χαριλάου Τρικούπη, ΑΧΤ 08/307/01, «Rapport», ό.π., και Λύντια Τρίχα, *Έμπόριο και Στατιστικές*, ό.π., σ. 25 και 89.

13. Χρησιμοποϊώ τίς χρονολογίες αυτές αναφερόμενη στην απογραφή 1881/1882-1893 έπειδή ή απογραφή άρχισε τό 1882 και μάλλον ολοκληρώθηκε τό 1889.

14. Στίς άρχές του αϊώνα είχαν τυπωθεί στην Έλλάδα τρείς εθνολογικοί χάρτες της Μακεδονίας, των βιλαετίων Μοναστηρίου και Θεσσαλονίκης, σύμφωνα μέ τίς ελληνικές, τίς βουλγαρικές και τίς τουρκικές στατιστικές, σε ελληνική γλώσσα και συνοδεύονταν από μονόφυλλα μέ τίς αντίστοιχες στατιστικές. Η βουλγαρική στατιστική χρησιμοποιεί τά στοιχεία της Στατιστικής του Χαρτογραφικού Ίνστιτούτου της Σόφιας του 1900-1901.

Λύντια Τρίχα

Ο ελληνικός πληθυσμός στο βιλαέτι Βιτωλίων (1872-1912)

Στατιστική	Έτος	Σύνολο πληθυσμού	Ελληνικής έπιρροής	Ποσοστό %
Λογοθέτης	1872	540.000	320.000	59,3
Έλλ. Σύλλογοι	1878	448.000	278.000	62%
Έλλ. Υπόμνημα	1878	860.900	534.900	62,1
Μαρκεζίνης	1881	609.800	312.900	51,3
Όθωμανική	1882-1889	664.399	227.766	34,3
Ελληνική	1900	653.467	279.964	42,8
Βουλγαρική	1900	614.675	75.070+26.780	16,6
Βουλγαρική	1900-1901	762.550	80.265	10,5
Τουρκική	1900	774.236	291.395	37,6
Κοντογιάννης	1900-1912	651.140	271.064	41,6
Αρχείου Βενιζέλου	1912	740.943	258.246	34,8
Αρχείου Καλλέργη	1912	840.309	309.782	36,9

—Στήν έκθεση του Π. Λογοθέτη, “Ελληνα πρόξενου στο Μοναστήρι, πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν τὸ 1872”¹⁵, ἀναφέρεται γιὰ τὸ βιλαέτι Βιτωλίων συνολικὸς πληθυσμὸς 540.000 κατοίκων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 320.000 ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς, δηλαδὴ περίπου τὸ 60%.

—Τὸ 1878 ἔχουμε δύο ἑλληνικὰ ὑπόμνηματα, ποὺ γράφηκαν μὲ σκοπὸ νὰ ἀποδείξουν τὴν ἑλληνικότητα τῆς Μακεδονίας. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὸ ὑπέβαλαν οἱ Ἑλληνικοὶ Σύλλογοι Κωνσταντινουπόλεως στὶς Μεγάλες Δυνάμεις πρὶν ἀπὸ τὴ συνδιάσκεψη τοῦ Βερολίνου¹⁶. Σ’ αὐτὸ ἀναφέρεται ὅτι ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῆς Μακεδονίας ἦταν 1.300.000 κάτοικοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 705.500 ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς. Στὰ Βιτώλια φέρονταν ὡς Ἕλληνες 278.000 σὲ σύνολο 448.000 κατοίκων. Δηλαδὴ ποσοστὸ λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Π. Λογοθέτη.

—Στὸ ἄλλο ὑπόμνημα τοῦ 1878, ποὺ σώζεται μαζὶ μὲ τὸ προηγούμενο καὶ ἔχει τίτλο «Περὶ τῶν πληθυσμῶν Ἠπειροῦ, Θεσσαλίας καὶ ἰδίως τῆς Μακεδονίας»¹⁷, τὸ ποσοστὸ τῶν Ἑλλήνων παρέμενε τὸ ἴδιο, ἐμφανιζόταν ὁμως παν-

15. Ἀρχεῖο Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, φάκ. 1872, Ὑποβολὴ ἐκθέσεων προξένων, Πρόξενος Μοναστηρίου Π. Λογοθέτης πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 17, Μοναστήρι, 18 Ἰανουαρίου 1872· πβ. Σοφία Βοῦρη, *Ἐκπαίδευση καὶ ἐθνικισμὸς στὰ Βαλκάνια. Ἡ περίπτωση τῆς βορειοδυτικῆς Μακεδονίας 1870-1904*, Ἀθήνα 1992, σ. 59.

16. Τὸ ὑπόμνημα σώζεται καὶ στὸ Ε.Λ.Ι.Α. σὲ δύο ἀντίτυπα, ἓνα στὸ ἀρχεῖο Χαριλάου Τρικούπη, μὲ ἀριθμὸ ταξινόμησης ΑΧΤ 04/298/01, καὶ ἓνα στὸ ἀρχεῖο Στεφάνου Σκουλούδη. Οἱ στατιστικοὶ πίνακες σώζονται μόνο στὸ ἀρχεῖο Σκουλούδη.

17. Καὶ τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ σώζεται στὰ ἀρχεῖα Τρικούπη καὶ Σκουλούδη. Στὸ ἀρχεῖο Τρικούπη ἔχει ἀριθμὸ ταξινόμησης ΑΧΤ 04/233/01. Οἱ στατιστικοὶ πίνακες σώζονται μόνο στὸ ἀρχεῖο Σκουλούδη.

Τά Βιτώλια στη δεκαετία του 1880

του τεράστια αύξηση του πληθυσμού. Όσους κατοίκους ανέφερε τό προηγούμενο υπόμνημα γιά ὅλη τή Μακεδονία, αὐτό τούς τοποθετοῦσε στή Δυτική μόνο. Ἡ στατιστική αὐτή ἐμφανίζει γενικά διαφορά μέ τόν μέσο ὄρο τῶν ἄλλων στατιστικῶν τῆς τάξεως τοῦ 50 ἕως καί 300%. Στό υπόμνημα αὐτό πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι παρουσιάζονται καί διαφορές στούς ἐπί μέρους πίνακες. Τά Σέρβια, γιά παράδειγμα, εἶχαν σύμφωνα μέ τό γενικό πίνακα 60.000 Ἕλληνες καί μέ τόν ἀναλυτικό 33.000. Τό βιλαέτι τῶν Βιτωλίων φερόταν νά ἔχει πληθυσμό 860.900 κατοίκους, ἀπό τούς ὁποίους οἱ 534.900 ἐλληνικῆς ἐπιρροῆς, ποσοστό πάλι λίγο μεγαλύτερο ἀπό 60%.

—Ἐνδιαφέρον εἶναι τό υπόμνημα τοῦ Θωμά Μαρκεζίνη, γραμματέα τοῦ προξενείου Μοναστηρίου, πρὸς τόν Χαρίλαο Τρικούπη¹⁸, τό 1881. Ἐκτός ἀπὸ τήν ἐθνολογική σύσταση τοῦ πληθυσμοῦ, δίνει πληροφορίες καί γιά τήν κατανομή του σέ ἄνδρες, γυναῖκες καί παιδιά. Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα του, τά παιδιά ἦταν λίγο περισσότερα ἀπὸ τό ἓνα τέταρτο τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ. Ὅσον ἀφορᾷ στά δύο φύλα, οἱ ἄνδρες ἦταν κατὰ 10% περισσότεροι ἀπὸ τίς γυναῖκες, ποσοστό σύνηθες τήν ἐποχή ἐκείνη. Στήν ἐλληνική ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδας τό 1879 ἔχουμε τήν ἴδια διαφορά, ἢ ὅποια μειώθηκε σέ 8% τό 1889. Ἀντίθετα, βέβαια, στά νεώτερα χρόνια οἱ γυναῖκες εἶναι περισσότερες. Θά πρέπει ὥστόσο νά ὑπενθυμιστεῖ ὅτι ὁ ἐσφαλμένος ὑπολογισμός τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γυναικῶν στίς στατιστικές τοῦ 19ου αἰῶνα δέν εἶναι σπάνιος. Ὁ Karpat γιά παράδειγμα θεωρεῖ ὅτι οἱ μὴ ἀπογραφέντες (2-5% στά κεντρικά μέρη καί 6-10% στά ἀπομακρυσμένα καί δυσπρόσιτα) κατὰ τήν ἀπογραφή τοῦ 1881/82-93 ἦταν κυρίως γυναῖκες¹⁹. Σύμφωνα μέ τόν Μαρκεζίνη ὁ πληθυσμός στά σαντζάκια Βιτωλίων καί Κορυτσᾶς ἔφθανε τίς 609.800 καί ὁ μισὸς περίπου, οἱ 312.900 κάτοικοι, ἦταν ἐλληνικῆς ἐπιρροῆς.

—Τρία χρόνια ἀργότερα, τό 1884, ἔχουμε ἄλλο υπόμνημα, πού ἀφορᾷ στό βιλαέτι Μοναστηρίου. Πρόκειται γιά τήν ἀναφορά ἐνός ὑπαλλήλου τοῦ στατιστικοῦ γραφείου τοῦ ὑπουργείου Οἰκονομικῶν²⁰, πού ἀπευθυνόταν μᾶλλον πρὸς τόν Τρικούπη. Σέ σχέση μέ τή στατιστική τοῦ Μαρκεζίνη, ἀνέφερε περισσότερα χωριά καί λιγότερο πληθυσμό, χωρίς στοιχεῖα ὅμως γιά τήν ἐθνολογική σύστασή του. Καθὼς ἔχει καταγράψει τόν πληθυσμό ἔξι μόνον καζάδων, ἔναντι δεκατριῶν τῆς στατιστικῆς Μαρκεζίνη, δέν μπορούμε νά ἀναφερθοῦμε σέ συνολικό πληθυσμό τοῦ βιλαετίου. Εἶναι σαφές ὅτι τό υπόμνημα αὐτό εἶχε συνταχθεῖ μέ σκοπὸ τήν ἀνάλυση τῶν οἰκονομικῶν στοιχείων καί ἡ ἀναφορά στὸν πληθυσμό ἔγινε μᾶλλον παρεμπιπτόντως.

18. Βλ. Ἀρχεῖο Χαριλάου Τρικούπη, ΑΧΤ 04/146/01-02 καί 04/185/01-02, Θ. Σπ. Μαρκεζίνης πρὸς Χαρίλαο Τρικούπη, ὁ.π., καί Λύντια Τρίχα, *Τό Βιλαέτι Βιτωλίων*, ὁ.π.

19. Βλ. Κ. Karpat, *Ottoman Population records*, ὁ.π., σ. 256.

20. Βλ. Ἀρχεῖο Χαριλάου Τρικούπη ΑΧΤ 08/307/01, «Rapport», ὁ.π., καί Λύντια Τρίχα, *Ἐμπόριο καί Στατιστικές*, ὁ.π.

Λύντια Τρίχα

—Ένῳ οἱ ἑλληνικὲς αὐτὲς στατιστικὲς μιλοῦσαν γιὰ ποσοστὰ ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς 50 καὶ 60%, οἱ ξένες σύγχρονές τους τὰ ἐνεφάνιζαν μικρότερα. Ὁ A. Synvet²¹, τὸ 1877, περιόριζε τὴν ἑλληνικὴ ἐπιρροή σέ ὅλη τὴ Μακεδονία σέ ποσοστὸ 42%. Σύμφωνα μέ τὴ στατιστικὴ του, οἱ κάτοικοι τῆς Μακεδονίας ἀνέρχονταν σέ 1.135.000, δηλαδὴ 500.000 μουσουλμάνοι καὶ 635.000 μὴ μουσουλμάνοι, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους 474.500 ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς.

—Ἡ ὁθωμανικὴ ἀπογραφή τοῦ 1882 μείωνε τὸ ποσοστὸ ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς, ὅσον ἀφορᾶ στὸ βιλαέτι Βιτωλίων, ἀκόμη περισσότερο, στὸ ἓνα τρίτο, ὑπολογίζοντας ὅτι τὸ βιλαέτι ἐκατοικεῖτο ἀπὸ τὸν ἴδιο περίπου ἀριθμὸ Ὀθωμανῶν, Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων. Σύμφωνα μέ τὰ στοιχεῖα τῆς, ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῶν Βιτωλίων ἦταν 664.399 κάτοικοι, ἐκ τῶν ὁποίων 227.766 Ἕλληνες. Ἡ στατιστικὴ αὐτὴ κατέγραψε χωριστὰ τὰ δύο φύλα. Ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τοῦ βιλαετίου ἀπετελεῖτο ἀπὸ 107.940 γυναῖκες καὶ 119.826 ἄνδρες. Ἡ ποσοστιαία διαφορὰ τους θρискόταν στὰ ἴδια ἐπίπεδα μέ αὐτὴ πού συναντήσαμε στὴ στατιστικὴ τοῦ Μαρκεζίνη.

—Οἱ ἐπόμενες στατιστικὲς εἶναι τοῦ 1900. Πρόκειται γιὰ μία ἑλληνικὴ χειρόγραφη²², μέ στοιχεῖα γιὰ τὸ διαμέρισμα Μοναστηρίου, καὶ τρεῖς ἔντυπες στατιστικὲς τῆς Μακεδονίας, μία ἑλληνικὴ, μία τουρκικὴ καὶ μία βουλγαρικὴ, πού τυπώθηκαν συγχρόνως στὴν Ἀθήνα, σέ ἑλληνικὴ γλῶσσα, στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα²³. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τρεῖς αὐτὲς στατιστικὲς τυπώθηκαν μαζὶ καθὼς καὶ τὸ ὅτι τὸ ποσοστὸ τῶν Ἑλλήνων πού ἀναφερόταν στὴν τουρκικὴ στατιστικὴ δὲν ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ αὐτὸ πού ἀνέφερε ἡ ἑλληνικὴ, συντείνει στὴν πιθανολόγηση ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς ἐκδόσῆς τους ἦταν ἡ διάψευση τῶν στοιχείων τῆς βουλγαρικῆς στατιστικῆς.

Ἡ κάθε μία ἀπὸ τίς στατιστικὲς θεωροῦσε ὅτι ἡ δική τους ἐθνότητα ἀποτελοῦσε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας. Ἡ βουλγαρικὴ, προσπαθώντας νὰ μειώσει τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, ἀνέφερε συνολικὰ μόλις 210.700 Ἕλληνες κατοίκους στὰ βιλαέτια Θεσσαλονίκης καὶ Βιτωλίων, ἔναντι τῶν 637.704 τῆς ἑλληνικῆς στατιστικῆς. Τὰ στοιχεῖα τῆς τὰ ἀντλοῦσε ἀπὸ τὴ στατιστικὴ τοῦ Χαρτογραφικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Σόφιας 1900-1901, πού ἀναφέρθηκε προηγουμένως. Ἀναφερόταν σέ οἰκογένειες καὶ γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ ὑπολόγιζε ὅτι κάθε οἰκογένεια ἀπετελεῖτο ἀπὸ 5 ἄτομα.

Ἡ χειρόγραφη ἑλληνικὴ στατιστικὴ ἀνέφερε στὸν καζά Βιτωλίων πληθυσμὸ 135.736 κατοίκων, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους οἱ 51.799 ὀρθόδοξοι, συνεπῶς ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς. Οἱ ἀντίστοιχοι ἀριθμοὶ τῶν ἔντυπων στατιστικῶν, τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς τουρκικῆς, δὲν διέφεραν πολὺ. Ἀντίθετα ἡ βουλγαρικὴ,

21. Βλ. A. Synvet, ὁ.π.

22. Σῳζεται στὸ Ε.Λ.Ι.Α., στὸ ἀρχεῖο Δημητρίου Καλλέργη.

23. Βλ. παραπάνω σημ. 14.

Τά Βιτώλια στη δεκαετία τοῦ 1880

ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, θεωροῦσε ὅτι σέ ὅλο τό σαντζάκι Βιτωλίων δέν κατοικοῦσε οὔτε ἓνας Ἕλληνας.

Ὁ πληθυσμός στὸν καζά Βιτωλίων (1900)

Στατιστική	Σύνολο	Ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς	Ποσοστό
Χειρόγραφη	135.736	51.799	38,2%
Ἑλληνική	132.536	52.735	39,8%
Τουρκική	145.231	56.112	38,6%
Βουλγαρική	117.295	—	0%

Ὡς πρὸς ὁλόκληρο τό θιλαετί τῶν Βιτωλίων, κατὰ τίς τρεῖς ἔντυπες στατιστικές, τό σύνολο τῶν κατοίκων κυμαίνονταν ἀπὸ 614.000 μέχρι 770.000. Τό δέ ποσοστό τῆς ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς κατὰ τή βουλγαρική στατιστική βρισκόταν κάτω καί ἀπὸ τό 20%, ἐνῶ κατὰ τήν τουρκική καί τήν ἑλληνική κυμαίνονταν γύρω στό 40%.

Σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ στό θιλαετί Βιτωλίων (1900)

Στατιστική	Σύνολο	Ἕλληνες	Ὀθωμανοί	Βούλγαροι
Ἑλληνική	653.467	279.964	215.756	153.547
Τουρκική	774.236	291.395	258.432	185.966
Βουλγαρική	614.675	75.070	82.280	202.930

Ἡ τουρκική στατιστική ἀνέφερε καί 23.703 Βλάχους. Τόσο ἡ ἑλληνική ὥσο καί ἡ τουρκική στατιστική ἀπέγραφαν *μουσουλμάνους*, ἐνῶ ἡ βουλγαρική, πού ἐνεφάνιζε σαφῶς μειωμένο τό ὀθωμανικό καί τό ἑλληνικό στοιχείο, διέκρινε *τούρκους* καί *ἀλβανούς μουσουλμάνους* καί ἀνέφερε καί οἰκογένειες πού κατοικοῦσαν σέ μικτά χωριά, χωρίς νά προσδιορίζει ἂν ἐπρόκειτο γιά ἑλληνοτουρκικά, ἑλληνοβουλγαρικά ἢ τουρκοβουλγαρικά. Καταγράφονταν 93.350 ἀλβανοί μουσουλμάνοι καί 72.045 κάτοικοι μικτῶν χωριῶν. Ἀνατρέχοντας στά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τοῦ Χαρτογραφικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Σόφιας, βρίσκουμε ὅτι ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς θεωροῦνταν 26.780 κάτοικοι μικτῶν χωριῶν²⁴.

—Ἡ στατιστική τοῦ Χαρτογραφικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Σόφιας 1900-1901, γιά τόν ὑπολογισμό τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ θιλαετίου τῶν Βιτωλίων λάμβανε ὑπ' ὄψη καί τούς καζάδες Δίθρης καί Ἐλμπασάν, πράγμα πού δέν ἔκαναν οἱ ἄλλες στατιστικές. Ἔτσι ἀνέφερε συνολικά 152.510 οἰκογένειες (= 762.550 ἄτομα), ἀντὶ τῶν 122.935 οἰκογενειῶν (= 614.675 ἀτόμων) τῆς ἀντίστοιχης σύγχρονῆς τῆς βουλγαρικῆς, πού τυπώθηκε σέ ἑλληνική γλῶσσ-

24. Βλ. Institut Cartographique de Sophia, ὁ.π., σ. 67 καί 89.

Λύντια Τρίχα

σα. Τό περίεργο είναι ότι ενώ ή τελευταία άντλούσε τά επί μέρους στοιχεΐα της από τή στατιστική του Χαρτογραφικού Ίνστιτούτου, στά τελικά αποτελέσματα, ως πρός τήν έθνολογική σύνθεση του πληθυσμού, διέφεραν. Τό Χαρτογραφικό Ίνστιτούτο στά συμπεράσματά του ένεφάνιζε άκόμη πιό μειωμένη τήν έλληνική έπιρροή στό βιλαέτι. Θεωρούσε έλληνικές 16.053 οΐκογένειες (= 80.265 άτομα), ποσοστό μόλις 10,5%.

—Στίς άρχές του αΐωνα, καί πάντως όπωσδήποτε πριν τούς Βαλκανικούς πολέμους, έκδόθηκε στό Παρίσι έθνολογικός χάρτης της Μακεδονίας, πού άποδίδεται στό στρατιωτικό άκόλουθο της έλληνικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, Μ. Κοντογιάννη²⁵. Σύμφωνα μέ τά στοιχεΐα του, στό βιλαέτι Βιτωλίων κατοικούσαν 651.140 άτομα, από τά όποΐα 271.064 Έλληνες. Ποσοστό δηλαδή 41,6%.

—Ο Κοντογιάννης δέν άπέγραψε τόν πληθυσμό της Δίθρης καί του Έλμπασάν, οΐ δύο έπόμενες όμως στατιστικές, πού αναφέρονται έδω καί πού συντάχθηκαν γιά νά χρησιμοποιηθούν τό 1912-13 από τήν έλληνική κυβέρνηση, κατά τίς διαπραγματεύσεις μέ τούς συμμάχους της, περιλάμβαναν τουλάχιστον μέρος του. Η πρώτη, πού σώζεται στό άρχείο του Έλευθερίου Βενιζέλου²⁶, αναφερόταν καί στό μισό σαντζάκι της Δίθρης, ένw ή δεύτερη, πού σώζεται στό άρχείο Δημ. Καλλέργη, περιλάμβανε επί πλέον καί τό σαντζάκι του Έλμπασάν.

Σύμφωνα μέ τή χειρόγραφη στατιστική του 1912 του άρχείου Βενιζέλου, στό βιλαέτι Βιτωλίων οΐ έλληνικής έπιρροής φαίνεται νά άποτελούσαν λίγο μεγαλύτερο ποσοστό από τό ένα τρίτο. Τό σύνολο του πληθυσμού έφθανε, σύμφωνα μέ τή στατιστική αύτή, τούς 740.943 κατοΐκους, από τούς όποιους οΐ 258.246 θεωρούνταν Έλληνες. Ποσοστό περίπου 35%.

—Λίγο μεγαλύτερο ποσοστό Έλλήνων στην περιοχή άνέφερε ή δεύτερη χειρόγραφη στατιστική της Ίδιας έποχής, του άρχείου Καλλέργη. Τό σύνολο του πληθυσμού στό βιλαέτι Βιτωλίων ήταν 840.309 κάτοικοι, από τούς όποιους οΐ 309.782 έλληνικής έπιρροής. Ποσοστό δηλαδή περίπου 37%.

Σέ όρισμένες στατιστικές, καθώς ό άπώτερος σκοπός γιά τόν όποΐο συλλέγονταν τά στοιχεΐα ήταν ή μελλοντική ένταξη των όμόρων έπαρχιών στό έλληνικό κράτος, δίνονταν καί άλλες πληροφορίες, πού μπορούσαν νά φανούν χρήσιμες στην περίπτωση ένοπλης έξέγερσης στην περιοχή. Έτσι από στατιστική πού άφορούσε στην περιοχή της Δράμας, πληροφορούμαστε ότι, τό 1880, τό 50-60% του συνόλου των άνδρων κάθε έπαρχίας μπορούσε νά φέρει όπλα. Τό ποσοστό αυτό μπορεΐ νά θεωρηθεΐ ότι ίσχυε καί στην ύπόλοιπη Μακεδονία, συνεπώς καί στά Βιτώλια.

25. Στο Ε.Λ.Ι.Α. σώζεται αντίτυπο του χάρτη μέ χειρόγραφη σημείωση Έλιθογραφη-θη έν Παρισίοις, συνετάχθη έν Κων/πόλει υπό Μ. Κοντογιάννη.

26. Στο τμήμα του άρχείου πού φυλάσσεται στό Ε.Λ.Ι.Α.

Τά Βιτώλια στή δεκαετία τοῦ 1880

Συγκρίνοντας τίς διάφορες αὐτές στατιστικές βλέπουμε ὅτι ἐνῶ γύρω στό 1880 οἱ ἑλληνικές στατιστικές ἀνέφεραν μεγάλα ποσοστά ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς στό βιλαέτι Μοναστηρίου, τό 1912 τά ποσοστά μειώνονταν καί ἔφθαναν νά συμφωνοῦν μέ τίς τουρκικές στατιστικές, τουλάχιστον μέ αὐτές πού ἐξετάζονται ἐδῶ.

Παρά τήν ἀσυμφωνία τῶν στοιχείων τῶν στατιστικῶν, εἶναι ἐμφανῆς μία συνεχῆς αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ στό βιλαέτι. Μέσα σέ σαράντα χρόνια ὁ πληθυσμός αὐξήθηκε κατά 50% περίπου, ἂν θεωρήσουμε ὅτι τό 1872 ἦταν περίπου 500.000 κάτοικοι καί τό 1912 ἔφθασε σχεδόν τίς 750.000.

Ἡ οἰκονομία στό βιλαέτι τῶν Βιτωλίων

Ἐνῶ γιά τόν πληθυσμό τῶν Βιτωλίων ὑπάρχουν τόσες στατιστικές, γιά τό ἐμπόριο καί τήν οἰκονομία τῆς περιοχῆς οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε εἶναι φειδωλές. Ἀπό τίς στατιστικές πού ἀναφέρθηκαν μέχρι τώρα, δύο μόνο περιεῖχαν καί οἰκονομικά στοιχεία: τό ὑπόμνημα τοῦ Ὡμα Μαρκεζίνη (1881) καί τό ὑπόμνημα τοῦ ὑπαλλήλου τοῦ στατιστικοῦ γραφείου τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν (1884)²⁷. Οἱ πληροφορίες πού ἀκολουθοῦν προέρχονται κυρίως ἀπό τά δύο αὐτά ὑπομνήματα.

Ὁ Μαρκεζίνης ἀπέγραψε στά σαντζάκια Βιτωλίων καί Κορυτσᾶς, σέ δεκατρεῖς καζάδες, τά δημόσια κτίρια καί τή χωρητικότητά τους, τά σπίτια καί τό εἶδος τῆς κατασκευῆς τους, τοὺς σταύλους, τίς ἀποθήκες, τοὺς φούρνους, τοὺς μύλους, τά ξυλουργεῖα, τά βιομηχανικά ἐργαστήρια, τά κάρα, τίς τσάπες καί τά φτυάρια, τήν ἐκτροφή μεγάλων ζώων καί τήν παραγωγή δημητριακῶν καί ζωοτροφῶν. Παρεῖχε ἐπίσης γεωφυσικές καί στρατιωτικοῦ ἐνδιαφέροντος πληροφορίες.

Ὁ ὑπάλληλος τοῦ στατιστικοῦ γραφείου στάλθηκε στό βιλαέτι Βιτωλίων γιά νά διερευνήσῃ τή δυνατότητα διακίνησης τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Μακεδονίας μέσω Ἐλασσώνας, πού ἀνῆκε ἀκόμη στήν Τουρκία, καί Μπέη Μύλων (Τυρνάθου δηλαδή), πού ἀνῆκε πλῆρον στήν Ἑλλάδα. Στίς 25 Μαΐου 1884 εἶχε ἐκδοθεῖ τό βασιλικό διάταγμα «Περί τῆς διὰ τῶν Θεσσαλικῶν σιδηροδρόμων μεταφορᾶς ἐμπορευμάτων ἐκ Βώλου εἰς τό Ὄθωμανικόν» καί ἡ ἀποστολή τοῦ ὑπαλλήλου προφανῶς σχετιζόταν μέ τήν ἐφαρμογή του. Στό ὑπόμνημά του ἔδινε πληροφορίες γιά τή χρήση καί τήν ἰσοτιμία τῶν νομισμάτων, τή γεωργική παραγωγή, τήν κτηνοτροφία, τίς εἰσαγωγές καί ἐξαγωγές, τίς μεταφορές καί τό κόστος τους καθῶς

27. Καί τά δύο ὑπομνήματα ἔχουν σωθεῖ στό ἀρχεῖο Τρικούπη πού φυλάσσεται στό Ε.Λ.Ι.Α. καί ἔχουν δημοσιευθεῖ στή σειρά τῶν ἐκδόσεων τῆς Δημόσιας Βιβλιοθήκης τῆς Φλώρινας, βλ. Λύντια Τρίχα, *Ἐμπόριο καί Στατιστικές* καί τῆς ἴδιας *Τό Βιλαέτι Βιτωλίων*, ὁ.π.

Λύντια Τρίχα

καί γιά τήν απόσταση καί τήν κατάσταση τῶν δρόμων μεταξύ τῶν πόλεων πού ἐπισκέφθηκε.

α. Κτίρια

Τηλεγραφεῖο, δικαστήριο, στρατιωτικό νοσοκομεῖο καί στρατιωτικές ἐγκαταστάσεις ὑπῆρχαν μόνο στά Βιτώλια πού ἦταν ἡ ἐδρα τοῦ γενικοῦ διοικητῆ. Στά ἄλλα μέρη ὑπῆρχαν ὑποδιοικητήρια, δημαρχεῖα καί φυλακές.

Στά δύο σαντζάκια καταγράφηκαν 151.650 σπίτια, τά περισσότερα λιθόκτιστα ἢ πλινθόκτιστα καί μερικά ξύλινα. Στίς πόλεις βρίσκονταν οἱ λιθόκτιστες στερεές καί κομψές κατοικίες, ὀρισμένες ἀπό τίς ὁποῖες ἦταν διώροφες ἢ καί τριώροφες, στά Βιτώλια γιά παράδειγμα. Στά χωριά τά σπίτια ἦταν ἰσόγεια καί συνήθως δέν εἶχαν χωρίσματα, μέ ἀποτέλεσμα νά ζοῦν στόν ἴδιο χώρο ἄνθρωποι καί ζῶα. Μόνο στήν περιοχή τῆς Καστοριάς χωριζόταν ὁ σταῦλος ἀπό τό ὑπόλοιπο σπίτι. Οἱ εὐτελέστερες κατασκευές ἀπαντοῦσαν στά φτωχικά χωριά τοῦ Στάροβου καί τῆς Κολώνιας.

Στήν πόλη τῶν Βιτωλίων ἀναφέρονταν 3 δημόσιοι σταῦλοι γιά τήν ἐξυπηρέτηση τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καί τῆς χωροφυλακῆς. Στά δύο σαντζάκια ὑπῆρχαν καί 325 ἰδιωτικοί σταῦλοι (χάνια), γιά τό *κυμαῖνον πλήθος*, χωρητικότητας οἱ περισσότεροι 60 ἀλόγων.

Οἱ πόλεις καί οἱ κωμοπόλεις διέθεταν 240 ἀποθήκες, ἐνῶ στά χωριά οἱ χωρικοί διατηροῦσαν τίς προμήθειές τους σέ κιθῶτια πού ὀνόμαζαν *ἀμπάρια*.

Στίς πόλεις, τίς κωμοπόλεις καί τά κεντρικά χωριά λειτουργοῦσαν περίπου 500 φούρνοι. Στά χωριά οἱ κάτοικοι ἐξυπηρετοῦνταν ἀπό μικροῦς ἰδιωτικούς φούρνους, ὅπως καί οἱ Ἑβραῖοι τῶν Βιτωλίων, γιά θρησκευτικούς λόγους οἱ τελευταῖοι. Ψωμί ἔψηναν καί διέθεταν μερικοί μόνο φούρνοι τῶν πόλεων. Στίς κωμοπόλεις καί τά χωριά ὁ καθένας ἔψηνε τό ψωμί του μόνος του στό σπίτι.

Ἀπό τούς 330 μύλους τῆς περιφέρειας μόνο δύο ἦταν ἀνεμόμυλοι, οἱ ὑπόλοιποι ἦταν ὕδρόμυλοι παλαιᾶς τεχνολογίας. Νεόδημος, τελειοτέρου συστήματος μέ ἔξι πέτρες ὑπῆρχε μόνον ἓνας στό διαμέρισμα Βιτωλίων. Οἱ ἄλλοι λειτουργοῦσαν μέ μία μέχρι τέσσερις πέτρες.

β. Βιομηχανία-Βιοτεχνία

Ὁ Μαρκεζίνης ἀνέφερε ξυλουργεῖα καί *βιομηχανικά καταστήματα, παλαιοῦ συστήματος, ἀτελῆ ἢ καί ἄνευ σημασίας*, ὁ ὑπάλληλος τοῦ ὑπουργείου Οἰκονομικῶν *τοπική βιομηχανία σταδιακά αὐξανόμενη*. Στοιχεῖα γιά τό κόστος καί τό μέγεθος τῆς παραγωγῆς καθώς καί τό ἀπασχολούμενο πρόσωπικό δέν δίνονται.

Στά δύο σαντζάκια λειτουργοῦσαν 90 ξυλουργεῖα, ὅπου κατασκευάζονταν καί οἱ ἄμαξες τῶν χωρικῶν. Ὑπῆρχαν σιδηρουργεῖα παλαιᾶς τεχνολογίας, πού κατασκεύαζαν πέταλα, κλειδιά, πόρτες, κιγκλιδῶματα καί μεντεσέδες. Ὅπλοποιεῖα ἀτελῆ, ὅπου ἔφτιαχναν καί ἐπισκεύαζαν ὅπλα κυρίως παλαιοῦ

Τά Βιτώλια στη δεκαετία του 1880

συστήματος. Ύφαντουργεία όπου υπαίνονταν χαλιά, χοντρά μάλλινα και βαμβακερά υφάσματα, άσπρόρουχα, μάλλινα σκεπάσματα, φανέλες και χοντρά σαγιάκια. Στην Άχρίδα υπήρχαν εργαστήρια για τό πάστωμα των ψαριών.

Στό βιλαέτι Βιτωλίων υπήρχαν επίσης θυρσοδεψεία, χαλκεία, γαϊτανοποιεία, εργαστήρια κατασκευής άμαξιών, σαμαριών, σελών και έφιππείων, σχοιניών, μαχαιριών και βαρελιών, οίνοπνευματοποιεία, ταπητουργεία, εργαστήρια ραπτικής εύρωπαϊκών και έγχωρίων ένδυμασιών και εργαστήρια κατασκευής ύποδημάτων και τσαρουχιών.

Η Καστοριά ήταν ήδη όνομαστή για τά γουναρικά της. Τά δέρματα εισάγονταν από την Αύστρία και στά τοπικά εργαστήρια τά έπεξεργάζονταν, τά προπαρασκεύαζαν και τούς έδιναν τή μορφή γούνας. Στη συνέχεια έξάγονταν στά διάφορα μέρη της Ελλάδας και της Τουρκίας.

γ. Νόμισμα

Τό νόμισμα στό όποιο γίνονταν οί συναλλαγές ήταν κατά κύριο λόγο τό όθωμανικό²⁸. Στην άγορά, λόγω της πτώσης της άξίας του άσημιού, μέσα σέ μία πενταετία, από τό 1875 μέχρι τό 1880, ή τιμή της λίρας άνέθηκε βαθμιαία από 100 γρόσια σέ 108. Τό 1880 τό τουρκικό κράτος, για νά άντιμετωπίσει τήν κατάσταση, έπαυσε νά κόβει μετζητιέδες, όρισε τήν τιμή του σέ 19 γρόσια και λίγο άργότερα δέχθηκε τή νέα ίσοτιμία της λίρας, που άντιστοιχοϋσε σέ 102,60 γρόσια²⁹.

Οί διάφορες όμως τουρκικές άγορές δέν άκολούθησαν τήν έπίσημη ίσοτιμία. Έτσι τό 1884 στην Κοζάνη, τήν Καστοριά και τή Σιάτιστα (Άνασελίτσα), ή τουρκική λίρα έτιμάτο 108 πιάστρα (γρόσια) και ό μετζητιές 20, όπως στην Κωνσταντινουπολη, ένω στά Σέρβια είχε 105 γρόσια ή λίρα και 19,50 ό μετζητιές. Στά Γρεβενά ίσχυαν οί έπίσημες ίσοτιμίες.

Έντυπωσιακές είναι οί τιμές που ίσχυαν στην Έλασσώνα: ή ίσοτιμία της λίρας ήταν 194 πιάστρα και του μετζητιέ 36! Λόγω δέ έλλειψης μικρών τουρκικών νομισμάτων, προφανώς έξ αίτίας της ύψηλης τιμής της λίρας, στίς συναλλαγές χρησιμοποιϋσαν χάλκινα ελληνικά. Η ίσοτιμία όμως της δραχμής ήταν και αύτή διπλάσια από τή συνήθη.

Η Έλασσώνα ήταν ή μόνη πόλη, στην όποία άναφερόταν ή ίσοτιμία και ή κυκλοφορία ελληνικών νομισμάτων. Πρέπει όμως νά παρατηρηθεί ότι όρισμένες φορές υπήρχε σύγχυση μεταξύ δραχμής και φράγκου, λόγω της ίδιας ίσοτιμίας τους, και ένδέχεται οί τιμές που άναφέρονταν στίς άλλες πόλεις για τήν ίσοτιμία του φράγκου νά άφοροϋσαν και στη δραχμή.

28. Ός γνωστόν τά νομίσματα που κυκλοφοροϋσαν ήσαν λίρες, μετζητιέδες, γρόσια και παράδες. Η χρυσή λίρα διαιρείτο σέ 100 γρόσια (πιάστρα) και τό κάθε γρόσι σέ 40 παράδες. Τό άσημένιο νόμισμα των 20 γροσίων όνομαζόταν μετζητιές.

29. Βλ. Γ. Ν. Κοφινάς, *Τά οικονομικά της Μακεδονίας*, Άθήνα 1914.

Λύντια Τρίχα

Στά Σέρβια, πού ήταν μικρής οικονομικής σημασίας περιοχή, κυκλοφορούσαν μόνο τουρκικά νομίσματα, γιατί οι ίσοτιμίες των ξένων νομισμάτων ήταν τόσο ύψηλές πού καθιστούσαν τήν κυκλοφορία τους τελείως άσύμφορη. Στίς άλλες πόλεις, όπου τό έμπόριο ήταν πιό άνεπτυγμένο, χρησιμοποιούσαν καί διάφορα ξένα νομίσματα: φράγκα, ίνδικές ρουπίες, ναπολεόνια, λίρες Άγγλίας καί ρούβλια. Οι ύψηλότερες ίσοτιμίες παρατηρούνταν στήν Καστοριά καί οι χαμηλότερες στά Γρεβενά.

Ίσοτιμίες νομισμάτων στό βιλαέτι Βιτωλίων (1884) (σέ πιάστρα)

Νομίσματα	Έλασσώνα	Σέρβια	Κοζάνη	Γρεβενά	Σιάτιστα	Καστοριά
Τουρκική Λίρα	194	105	108	102	108	108
Μετζητιές	36	19,50	20	19	20	20
Δραχμή	8,50					
Φράγκο			4,25	4	4,25	4,50
Ρουπία Ίνδιων			9	8,50	9	9,25
Ναπολεόνι			94	89	94	94,50
Λίρα Άγγλίας			118	112	118	118,50
Ρούβλι πρίν τό 1877			14	13,50	14	14,25
Ρούβλι μετά τό 1877			15	14,50	15	15,50

δ. Γεωργική παραγωγή

Τά τρία τέταρτα των κατοίκων τής περιφέρειας του Μοναστηρίου ήταν άγρότες. Η παραγωγή όμως των γεωργικών προϊόντων δέν ήταν άντίστοιχη μέ τά εύφορα έδάφη, καθώς δέν υπήρχαν έπαρκή άρδευτικά έργα καί ή χρήση γεωργικών εργαλείων καί λιπασμάτων ήταν πολύ περιορισμένη. Σύμφωνα μέ τά στοιχεία του Μαρκεζίνη, δέν άναλογοῦσε καν μία σκαπάνη καί ένα φτυάρι σέ κάθε οίκογένεια. Μόνο μετά τό γύρισμα του αιώνα έγινε καλύτερη έκμετάλλευση τής γής καί αύξήθηκε έντυπωσιακά ή παραγωγή.

Στό υπόμνημά του ο Μαρκεζίνης περιοριζόταν στόν ύπολογισμό τής παραγωγής δημητριακών καί ζωοτροφών, προϊόντων πού ένδιέφεραν τό στρατό σέ περίπτωση κατάληψης τής περιοχής.

Τά Βιτώλια στη δεκαετία του 1880

Παραγωγή δημητριακών και ζωοτροφών στο Βιλαέτι Βιτωλίων (1881)³⁰

Καζάς	Σίτος (κοιλιά ³¹)	Κριθή (κοιλιά ³¹)	Άραβόσιτος (κοιλιά ³¹)	Άχυρο (όκάδες)	Χόρτο (όκάδες)
Βιτωλίων	80.000	60.000	100.000	9.100.000	13.000.000
Πριλάπου	60.000	75.000	40.000	9.100.000	4.000.000
Κριτσόβου	22.000	29.000	35.000	70.000	40.000
Καϊλλαρίου	30.000	35.000	23.000	180.000	~100.000
Άχρίδας	36.000	45.000	50.000	4.000.000	150.000
Σταρόβου	5.000	6.000	9.000	25.000	7.000
Κολώνιας	2.000	5.000	9.000	15.000	6.000
Σερβίων	9.000	12.000	6.000	30.000	7.000
Κοζάνης	22.000	26.000	7.000	50.000	15.000
Καστοριάς	38.000	40.000	42.000	200.000	~65.000
Κορυτσάς	14.000	17.000	22.000	75.000	25.000
Άνασελίτσας	15.000	16.000	6.000	75.000	15.000
Φλώρινας	40.000	60.000	47.000	100.000	2.000.000
Σύνολο	373.000	426.000	396.000	23.020.000	19.430.000

Αντίθετα ό ύπάλληλος του στατιστικού γραφείου είχε έπισυνάψει έναν πίνακα μέ όλα τά προϊόντα που παράγονται στό βιλαέτι Βιτωλίων καθώς καί τήν ποσότητα τής παραγωγής τους σέ κοιλιά, όκάδες, τεμάχια καί κεφάλια. Οί ποσότητες αυτές δίνονταν κατά προσέγγιση, γιατί όπως ανέφερε, είχε συναντήσει μεγάλη δυσκολία γιά τόν άκριθή ύπολογισμό τους, καί βέβαια διαφέρουν άπό τίς ποσότητες του Μαρκεζίνη.

Στόν πίνακα αυτόν έχει καταγράψει τήν παραγωγή δημητριακών (μαλακού καί σκληρού σίτου, άραβόσιτου, σίκαλης, ρόβης, βρώμης, κριθής, καί άλλων μικρότερης σημασίας δημητριακών), όσπρίων, βάμβακος, καπνού, κρόκου, κουκουλιών, τυροκομικών προϊόντων (βούτυρου καί διαφόρων τυριών), μαλλιού, δερμάτων, κρασιών καί ρακής, διαφόρων φρούτων, καρυδιών, φουντουκιών, ξυλείας, γαιανθράκων καί τήν άλίευση ψαριών:

30. Βλ. Άρχείο Χαριλάου Τρικούπη, ΑΧΤ 04/146/01-02 καί 04/185/01-02, Θ. Σπ. Μαρκεζίνης πρός Χαρίλαο Τρικούπη, ό.π., καί Λύντια Τρίχα, *Τό Βιλαέτι Βιτωλίων*, ό.π., σ. 20.

31. Έγχώρια κοιλιά. Ένα κοιλό ίσοδυναμεί μέ 4 κοιλιά Κωνσταντινουπόλεως.

Λύντια Τρίχα

Φύση και ποσότητες ετήσιας παραγωγής στο θιλαέτι Βιτωλίων (1884)³²

Είδος	Μονάδα	Έλασσώνα	Σέρβια	Κοζάνη	Άνασελίτσα	Γρεβενά	Καστοριά
Σίτος Μ.	Κοιλιά	170.000	20.000	50.000	70.000	120.000	[1]
Σίτος Σ.	»			50.000	50.000	80.000	»
Άραβόσιτος	»	150.000	30.000	70.000	170.000	250.000	»
Ρόβη	»					10.000	»
Σίκαλη	»	50.000	10.000	70.000	30.000	30.000	»
Βρώμη	»					20.000	»
Κριθή	»	30.000	10.000	80.000	30.000	30.000	»
Δημητριακά	»	8.000		1.200	5.000		»
Όσπρια	Όκ.	35.000					»
Ψάρια	»						800.000
Βαμβάκι	»	60.000	15.000	15.000			[1]
Μαλλί	»	100.000	30.000	250.000	150.000	150.000	»
Καπνός	»	30.000					»
Κρόκος	»			300			»
Βούτυρο	»	60.000	[1]	25.000	30.000	50.000	»
Τυριά	»	250.000	[1]	80.000	50.000	150.000	»
Κρασιά	»			5.664.000	3.680.000	3.560.000	»
Ρακή	»			460.000	300.000	357.000	»
Κουκούλια	»	4.000					»
Καρύδια	»					100.000	»
Φρούτα	»					150.000	»
Κάρβουνα	»	[2]	[2]	[1]	[2]	[2]	»
Καυσόξυλα	»	[2]	[2]	[1]	[2]	[2]	»
Κατράμι	»					100.000	»
Δέρματα Α.	Τεμ.	30.000	5.000	85.000	83.000	50.000	»
Δέρματα Ζ.	»					75.000	»

Η μεγαλύτερη ποσότητα δημητριακών και ζωοτροφών παραγόταν στο Μοναστήρι και άκολουθοῦσαν οί περιοχές Πριλάπου, Φλώρινας, Ἀχρίδας, Γρεβενών και Καστοριάς. Τά καπνά πού παράγονταν στό θιλαέτι Βιτωλίων ἦταν κατώτερης ποιότητας σέ σχέση μέ τά καπνά τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καί ἔτσι καταναλίσκονταν κυρίως στό ἐσωτερικό. Τά δέρματα παρέμεναν ἀκατέργαστα καί προορίζονταν κυρίως γιά ἐξαγωγή.

32. Ὅπου [1] = γιά τήν τοπική κατανάλωση, [2] = ἀπεριόριστη παραγωγή. Σίτος Μ. = σίτος μαλακός καί Σίτος Σ. = σίτος σκληρός. Δέρματα Α. = ἀκατέργαστα δέρματα καί Δέρματα Ζ. = δέρματα ζώων. Στήν παραγωγή τῶν καρυδιῶν συμπεριλαμβάνεται καί αὐτή τῶν φουντουκιῶν. Βλ. Ἀρχεῖο Χαριλάου Τρικούπη ΑΧΤ 08/307/01, «Rapport», ὁ.π., καί Λύντια Τρίχα, Ἐμπόριο καί Στατιστικές, ὁ.π., σ. 49 καί 109.

Τά Βιτώλια στη δεκαετία του 1880

Στήν περιοχή υπήρχε σημαντική παραγωγή κρασιών που έξαγόταν στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία. Μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα, τό 1881, οι έξαγωγές αυτές περιορίσθηκαν και μειώθηκαν ακόμη περισσότερο τό 1884, όταν ή ελληνική κυβέρνηση έφήρμοσε νέο δασμολόγιο και πενταπλασίασε τό δασμό.

ε. Έκτροφή ζώων

Ο Μαρκεζίνης κατέγραψε τά μεγάλα ζώα του βιλαετίου, που ένδεχομένως μπορούσαν νά έπιταχθούν και νά χρησιμοποιηθούν σέ περίπτωση πολέμου: ίππους, όνους, ήμιόνους και βόες. Από τά στοιχεία της στατιστικής του προκύπτει ότι αναλογούσε ένα ζώο περίπου σέ κάθε τρεις οίκογένειες.

Ο ύπάλληλος του ύπουργείου Οίκονομικών κατέγραψε τά αίγοπρόβατα, τά μεγάλα ζώα γενικά και τούς χοίρους. Αίγοπρόβατα έκτρέφονταν κυρίως στην Κοζάνη και την Άνασελίτσα, ένώ χοίροι αναφέρονταν μόνο στά Γρεβενά. Ο αριθμός των αίγοπροβάτων, σέ σχέση μέ τόν αριθμό των άκατέργαστων δερμάτων που παράγονταν σέ κάθε περιοχή, ήταν περίπου πενταπλάσιος.

Έκτροφή μεγάλων ζώων στο βιλαέτι Βιτωλίων (1881)³³

Καζάς	Ήμιόνοι	Ίπποι	Όνοι	Βόες
Βιτωλίων	500	3.500	450	4.000
Πριλάπου	500	2.000	1.500	3.600
Κριτσόθου	250	1.500	200	700
Καϊλλαρίου	70	450	1.400	1.200
Άχρίδας	290	1.080	210	1.600
Σταρόθου	70	140	60	200
Κολώνιας	70	110	30	160
Σερβίων	350	600	110	400
Κοζάνης	400	900	250	700
Καστοριάς	1.200	1.300	400	2.100
Κορυτσάς	400	700	150	600
Άνασελίτσας	450	900	200	600
Φλώρινας	150	2.000	270	2.700
Σύνολο	4.700	15.180	5.230	18.560

33. Βλ. Άρχειο Χαριλάου Τρικούπη, ΑΧΤ 04/146/01-02 και 04/185/01-02, Θ. Σπ. Μαρκεζίνης πρός Χαρίλαο Τρικούπη, ό.π., και Λύντια Τρίχα, *Τό Βιλαέτι Βιτωλίων*, ό.π., σ. 20.

Λύντια Τρίχα

Έκτροφή ζώων στο βιλαέτι Βιτωλίων (1884)³⁴

Καζάς	Αίγοπρόβατα	Μεγάλα ζώα	Χοίροι
Έλασσώνας	150.000	8.000	
Σερβίων	40.000	2.000	
Κοζάνης	450.000	24.500	
Άνασελίτσας	420.000	18.000	
Γρεβενών	250.000	40.000	80.000
Καστοριάς	Έπαρκη για τήν τοπική κατανάλωση		

στ. Έμπόριο

Τό έμπόριο στό βιλαέτι του Μοναστηρίου διεξαγόταν μέσω της Θεσσαλονίκης και μάλιστα κατά τό μεγαλύτερο μέρος μέσω των μεγαλεμπόρων της, οί όποιοι προμήθευαν στό Μοναστήρι τά άναγκαία για τήν τοπική κατανάλωση προϊόντα, τόσο τά έγχώρια όσο και τά εισαγόμενα. Οί ίδιοι αύτοί έμπορικοί οίκοι διενεργούσαν και τό εξαγωγικό έμπόριο, αγοράζοντας τά προς εξαγωγή προϊόντα της περιοχής, ούτως ώστε οί έμποροι του βιλαετίου σπανίως συναλλάσσονταν άπ' εύθείας μέ τό έξωτερικό.

Έξαιρέση γινόταν μέ τίς γούνες της Καστοριάς. Όταν τό τελωνείο της Θεσσαλονίκης επέβαλε μεγάλους δασμούς στά εύρωπαϊκά γουναρικά, οί έμποροι άλλαξαν δρομολόγιο και οί εισαγωγές τους γίνονταν μέσω Αύλώνας και Σερβίας, όπου οί τελώνες ήταν ακόμη *τυφλοί και άπειροι*³⁵. Η απόσταση Καστοριάς-Αύλώνας θεωρητικά ήταν 30 μέ 35 ώρες πορεία, στην πραγματικότητα όμως οί δρόμοι ήταν άθλιοι και τά έμπορεύματα χρειάζονταν περίπου 4 μέρες για νά φθάσουν. Άν έφθαναν. Γιατί οί μεταφορείς είχαν νά άντιμετωπίσουν και τή ληστεία, πού άνθούσε.

ζ. Μεταφορές

Γενικά οί δρόμοι πού χρησιμοποιούνταν για τή μεταφορά των έμπορευμάτων δέν ήταν άμαξιτοί και συνεπώς οί μεταφορές γίνονταν μέ ζώα. Οί χωρικοί, για τίς μεταφορές των προϊόντων τους από τά χωράφια στά χωριά τους, χρησιμοποιούσαν κára και άλλα ιδιόρρυθμης κατασκευής άμάξια πού σύρονταν από βόδια.

Οί αποστάσεις μετριώνταν σέ ώρες πορείας: 30 ώρες από τή Φλώρινα στη Θεσσαλονίκη, 34 από τό Μοναστήρι, 24 ώρες από τήν Καστοριά στην Έλασ-

34. Βλ. Άρχείο Χαριλάου Τρικούπη ΑΧΤ 08/307/01, «Rapport», δ.π., και Λύντια Τρίχα, *Έμπόριο και Στατιστικές*, δ.π., σ. 49 και 110.

35. Βλ. Άρχείο Χαριλάου Τρικούπη ΑΧΤ 08/307/01, «Rapport», δ.π., και Λύντια Τρίχα, *Έμπόριο και Στατιστικές*, δ.π., σ. 102.

Τά Βιτώλια στη δεκαετία του 1880

σώνα, 17 από τὰ Γρεβενά. Ἡ λίμνη τοῦ Ὀσπρόβου εἶχε περίμετρο ἑννιά ὥρων, ὁ Ἀλιάκμων περνοῦσε δύο ὥρες μακριά ἀπὸ τὴν Κοζάνη.

Ἀποστάσεις σέ ὥρες πορείας στὸ βιλαέτι Βιτωλίων³⁶

Ἀπὸ καὶ πρὸς	Μπέη Μύλους	Ἐλασσώνα	Θεσσαλονίκη	Μαλακάσι	Gradsko
Ἐλασσώνα	6.30		23		
Σέρβια	14	7	24		
Κοζάνη	17	12	26		
Γρεβενά	24	17	38	10	
Σιάτιστα	22	15	30		
Λεψίστη	24	17	33		
Καστοριά	30	24	43	22	32
Φλώρινα	38	32	30	30	22
Μοναστήρι	42	36	34	36	18

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς δρόμους ἦταν δύσκολοι καὶ δυσδιάβατοι ἀκόμη καὶ τὸ καλοκαίρι, ἐνῶ ὀρισμένοι τὸ χειμῶνα γίνονταν τελείως ἀδιάβατοι. Οἱ ἀγωγιάντες, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ περάσουν τὰ ζῶα τοὺς ὀρισμένα δύσκολα σημεῖα, ἀναγκάζονταν πολλές φορές νὰ στρώσουν κάτω στὸ χῶμα τίς κάπες τοὺς.

Οἱ δυσκολίες αὐτές εἶχαν ἀντίκτυπο στὰ κόμιστρα, πού τὸ χειμῶνα διπλασιάζονταν παντοῦ. Τὸ κόστος τῆς μεταφορᾶς δὲν ὑπολογιζόταν μόνο ἀνάλογα μὲ τὴν ἀπόσταση. Οἱ ἀγωγιάντες ἤθελαν νὰ γυρίσουν πίσω φορτωμένοι. Ἄν δὲν ὑπῆρχαν ἀρκετὰ προϊόντα πρὸς ἐξαγωγή, χρέωναν ἀκριβότερα. Ἔτσι ἡ μεταφορὰ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὴν Κοζάνη στοίχιζε 25 χρυσοὺς παράδες τὴν ὁκά καὶ ἀπὸ τὴν Κοζάνη στὴ Θεσσαλονίκη 30. Κυμαινόμενο ἦταν τὸ κόστος τῆς μεταφορᾶς τῶν γουνῶν ἀπὸ τὴν Καστοριά, γιατί ἡ πολυτελής φύση τοῦ ἐμπορεύματος ἐπέτρεπε τὴν ἐλεύθερη διαμόρφωση τῆς τιμῆς τῶν κομίστρων, χωρὶς νὰ ἐπηρεάζεται ἡ τελικὴ τιμὴ πώλησης τοῦ προϊόντος.

Τὸ κόστος τῆς μεταφορᾶς τῶν ἐμπορευμάτων ἀπὸ τὸ Μοναστήρι στὴ Θεσσαλονίκη μειώθηκε σημαντικά μὲ μία σύμβαση τοῦ ἐμπορικοῦ οἴκου Βαγιωνά μὲ τὴν Ἑταιρεία τῶν Ἀνατολικῶν Σιδηροδρόμων. Ἔτσι ὁ οἶκος αὐτός, σέ συνεργασία μὲ τὸν οἶκο Ἀλλατίνη, ἀπέκτησε τὸ μονοπώλιο τῆς διακίνησης τοῦ ἀλατιοῦ στὸ βιλαέτι, πρὸς μεγάλη ἀπογοήτευση τῶν ἄλλων ἐμπόρων.

36. Βλ. Ἀρχεῖο Χαριλάου Τρικούπη ΑΧΤ 08/307/01, «Rapport», ὁ.π., καὶ Λύντια Τρίχα, Ἑμπόριο καὶ Στατιστικές, ὁ.π., σ. 71 καὶ 111.

Λύντια Τρίχα

Κόστος μεταφορών στο βιλαέτι Βιτωλίων ³⁷ (σέ χρυσούς παράδες ανά όκά)	
Απόσταση	Κόστος
Έλασσώνα - Μπέη Μύλοι	4
Σέρβια - Μπέη Μύλοι	7
Κατερίνη - Θεσσαλονίκη	6
Κατερίνη - Έλασσώνα	10
Κατερίνη - Σέρβια	14
Έλασσώνα - Θεσσαλονίκη	16
Σέρβια - Θεσσαλονίκη	20
Κοζάνη - Θεσσαλονίκη	30
Θεσσαλονίκη - Κοζάνη	25
Κοζάνη - Μπέη Μύλοι	10
Γρεβενά - Θεσσαλονίκη	30
Γρεβενά - Μπέη Μύλοι	20
Γρεβενά - Μαλακάσι	15
Γρεβενά - Βελεμίσι	8
Γρεβενά - Τραπεζίνα	8
Σιάτιστα - Θεσσαλονίκη	33
Θεσσαλονίκη - Σιάτιστα	28
Λεψίστη - Θεσσαλονίκη	35
Θεσσαλονίκη - Λεψίστη	30
Σιάτιστα - Μπέη Μύλοι	16
Λεψίστη - Μπέη Μύλοι	18
Καστοριά - Μπέη Μύλοι	24
Θεσσαλονίκη - Καστοριά	32
Καστοριά - Θεσσαλονίκη (γούνες)	κυμαινόμενο

Τά δύο αυτά υπομνήματα έχουν στηριχθεί σέ τοπικές πληροφορίες καί προσωπικές εκτιμήσεις καί ένδεχομένως οί άριθμοί νά μήν εΐναι πάντα άκριβείς. Όστόσο βοηθοΰν στήν εκτίμηση τής οικονομικής δραστηριότητας στο βιλαέτι τών Βιτωλίων.

Λύντια Τρίχα

37. Βλ. Άρχειο Χαριλάου Τρικούπη ΑΧΤ 08/307/01, «Rapport», δ.π., καί Λύντια Τρίχα, Έμπόριο καί Στατιστικές, δ.π., σ. 79.

Φοιτητικός πληθυσμός καί ζήτηση σπουδών στην Ελλάδα (1891-1936)

Ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι ἡ καταγραφή καί ἡ ἐρμηνεία τῆς ζήτησης πανεπιστημιακῶν πτυχίων στήν Ἑλλάδα, τήν περίοδο ἀπό τό 1891 ἕως τό 1936. Θά ἐπιχειρήσουμε νά ἐντοπίσουμε τό μέγεθος καί τή σύνθεση τοῦ φοιτητικοῦ πληθυσμοῦ καί νά διερευνήσουμε τίς συνθήκες πού προσδιορίζουν τή ζήτηση πανεπιστημιακῶν σπουδῶν.

Γιά τήν καταγραφή τοῦ φοιτητικοῦ πληθυσμοῦ θά στηριχτοῦμε στίς ἐπίσημες στατιστικές, τήν πλέον ἀξιόπιστη, ἐπί τοῦ προκειμένου, πηγή πληροφόρησης. Τό ζήτημα τίθεται διαφορετικά ὅσον ἀφορᾷ στήν ἐρμηνεία τους. Ἡ ἐρμηνευτική ἀνακατασκευή τῶν παραγόντων πού ὀργανώνουν τή ζήτηση πανεπιστημιακῶν σπουδῶν δέν μπορεῖ νά ἀγνοήσῃ τήν πρόσληψη τῆς ἐκπαίδευσης, ἡ ὁποία διαμεσολαθεῖ καί ἐκλογικεύει τή ζήτηση, ὅπως ἐπίσης καί τούς παράγοντες πού τή διέπουν. Ἡ διερεύνηση αὐτή δέν μπορεῖ νά γίνῃ οὔτε μέσω *a priori* λογικῶν κατηγοριῶν (ἔτσι ἀγνοοῦνται ἡ πρόσληψη καί οἱ στάσεις τῶν ὑποκειμένων καθώς καί ἡ συνάφεια διαμόρφωσής τους), οὔτε μέ τήν ἀπλή παράθεση κάποιων, αὐθαίρετα ἐπιλεγμένων, ἀπόψεων. Στήν πρώτη περίπτωση ἡ σχέση μέ τό ἀντικείμενο παραμένει ἐξωτερική· στή δεύτερη ἐπανεισάγεται λάθρα μιᾶ θετικιστική ἀντίληψη, ὅπου συναρτῶνται ἡ ἀποσπασματική καί ἐπιλεκτική ἀφήγηση μέ τήν ἀποδέσμευση καί ἀνασύνθεση κάποιας, ὑποτιθέμενης, ἐμμενοῦς ἱστορικής ἀλήθειας.

Ἀπέναντι στά δύο αὐτά ἐνδεχόμενα, θά προτάξουμε τό συνεχή διάλογο μέ τίς πηγές μας —ἂν καί ἡ κριτική ἀνάγνωση καί ἀξιοποίησή τους δέν εἶναι προφανής. Μέχρι τό 1929 οἱ πηγές γιά τό φοιτητικό πληθυσμό εἶναι σχετικά περιορισμένες: μαρτυρίες, σχέδια νόμου καί εἰσηγητικές ἐκθέσεις, συζητήσεις στή Βουλή καί δημοσιεύματα στόν τύπο, καθώς ἐπίσης καί κάποιες σχετικές ἐργασίες. Ἡ ἀξιοποίηση τῶν πηγῶν αὐτῶν παρουσιάζει ἐπιπρόσθετες δυσκολίες. Στά ἐπίσημα κείμενα διατυπώνονται συχνά κάποιες ἐκτιμήσεις γιά τήν κατάσταση στήν ἀνώτατη ἐκπαίδευση, θάσῃ τῶν ὁποίων ἐνεργοῦνται ἢ προτείνονται ἀλλαγές, οἱ ὁποῖες, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀναλυτική τους ἐμβέλεια, ἔρχονται νά αἰτιολογήσουν πολιτικές ἐπιλογές. Μέ τήν ἔννοια αὐτή, οἱ ἐπίσημες ἐκτιμήσεις ἐπιδέχονται πολλαπλῶν καί, συχνά, ἀντιφατικῶν ἐρμηνειῶν, συνιστοῦν οἱ ἴδιες ἀντικείμενο διερεύνησης.

Παντελής Κυπριανός

Κατ' αρχήν, θά επιχειρήσουμε νά ανασυστήσουμε τόν επίσημο λόγο γιά τήν κοινωνική σύνθεση καί τήν εξέλιξη τοῦ φοιτητικοῦ πληθυσμοῦ, μέσα ἀπό δύο κατηγορίες τεκμηρίων: πρῶτον, τά κατά καιρούς ἐπίσημα κείμενα, ὅπως αὐτά κωδικοποιοῦνται στά ἐγχειρήματα μεταρρύθμισης ἢ ἀλλαγών στήν ἀνώτατη ἐκπαίδευση· καί, δεύτερον, οἱ συζητήσεις στή Βουλή. Ὁ ἐπίσημος λόγος θά ἀναγνωσθεῖ, βεβαίως, ὑπό τό φῶς καί ἄλλων τεκμηρίων, μέ στόχο τήν διερεύνηση τῶν ὁρῶν διαμόρφωσής του.

Τό χρονικό ἀνάπτυγμα πού ἐπιλέξαμε σχετίζεται μέ δύο στιγμές ἐντονῆς διαφοροποίησης τοῦ φοιτητικοῦ πληθυσμοῦ: τό 1891 ὅπως καί τό 1936, μετά ἀπό μιά ἐντονη ἀνοδική τάση, ὁ ἀριθμός τῶν ἐγγεγραφομένων φοιτητῶν μειώνεται σημαντικά. Ἡ εξέλιξη αὐτή δέν εἶναι συμπτωματική, ἀλλά συμπίπτει μέ/ἢ ἐπεταί κυβερνητικῶν παρεμβάσεων στήν ἀνώτατη ἐκπαίδευση, πού προσδιορίζουν τή ζήτηση σπουδῶν καί τροποποιοῦν τά μεγέθη τοῦ φοιτητικοῦ πληθυσμοῦ.

Τό μεγάλο χρονικό, ὅμως, ἀνάπτυγμα θέτει κάποιους περιορισμούς ὅσον ἀφορᾷ στήν παρουσίαση τῶν δεδομένων καί τήν ἐκθεση τῆς ἐπιχειρηματολογίας. Καθώς εἶναι ἀδύνατη ἡ συνεχῆς χρονολογική ἀφήγηση, προκρίναμε τόν ἐστιασμό στίς περιόδους ὅπου συντελοῦνται κάποια σημαντικά γεγονότα καί διενεργοῦνται κάποιες ἀξιοσημείωτες ἀλλαγές. Ἡ προσέγγιση αὐτή ὁρίζει σέ μεγάλο βαθμό καί τήν ἐπιλογή στήν παρουσίαση τῶν πηγῶν, κυρίως τίς συζητήσεις στή Βουλή.

1. Οἱ ἀριθμοί: προϋποθέσεις ἀνάγνωσής τους

Οἱ ἀριθμοί ἐντυπώνουν στοιχεῖα μιάς ἱστορικο-κοινωνικῆς κατάστασης καί, μέ τήν ἐννοια αὐτή, ἀποτελοῦν τεκμήριο γιά τήν κατανόησή της. Σέ καμιά ὅμως περίπτωση οἱ ἀριθμοί δέν συνιστοῦν ἀποτύπωσή της, δίκην σταθεράς, μέσω τῆς ὁποίας μποροῦμε νά ἐρμηνεύσουμε ἀπαγωγικά τήν μελετούμενη κατάσταση. Οἱ ἀριθμοί συνιστοῦν τεκμήριο γιά τήν κατανόηση μιάς κατάστασης, ταυτόχρονα ὅμως ἡ διαδικασία κατασκευῆς τους ἀποτελεῖ καθ' αὐτή ἀντικείμενο διερεύνησης. Ἡ παρατήρηση αὐτή ἔχει νόημα, τόσο γιά τήν ἀνάλυση ἐνός ἀντικειμένου, ὅσο καί γιά τά ὅρια μιάς συγκριτικῆς μελέτης. Μάς ὑπενθυμίζει ὅτι τό ἱστορικο-κοινωνικό ἀντικείμενο εἶναι κατασκευή καί ὡς τέτοια ἐπιβάλλει τήν ἐπίγνωση τῶν παραμέτρων πού τή συνθέτουν.

Μέ κάποιες ἐξαιρέσεις, ἡ πρόσβαση στό πανεπιστήμιο εἶναι, μέχρι τό 1926, ἀνοικτή σέ ὅλους τούς ἀπόφοιτους τοῦ γυμνασίου, τοῦ πρακτικοῦ λυκείου καί σέ ὅσους ἐπιτυχάνουν στίς ἀπολυτήριες ἐξετάσεις τοῦ γυμνασίου. Μέ ὅρους οἰκονομικούς, θά μπορούσε νά λεχθεῖ ὅτι ἡ προσφορά πτυχίων εἶναι ἀπεριόριστη καί, συνεπῶς, ἡ ἀπόκτησή τους ἐξαρτάται ἀπό τή διάθεση ἢ καλύτερα τήν ἀτομική ἐπένδυση. Ἡ ἐρμηνεία, ὅμως, αὐτή παραβλέπει τό θέμα τῆς ἀξιολόγησης τοῦ συγκεκριμένου κοινωνικοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ πτυχίου, καί ἀποσιωπᾷ τό γεγονός ὅτι ἡ προσφορά καί ἡ ζήτηση λαμβάνουν

Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών

χώρα στο πλαίσιο μιάς κοινωνικής και πολιτισμικής συνάφειας, ή όποια καθορίζει τόσο την αξία του πτυχίου, όσο και τις στάσεις των ατόμων απέναντί σ' αυτό.

Οι τέσσερις σχολές που άπαρτίζουν μέχρι το 1904 το αρχικά Όθωνικό και μετέπειτα Έθνικό Πανεπιστήμιο, δεν μαρτυρούν μόνον για τις έπιλογές των τότε Ιθυνόντων, αλλά και μιά κοινωνική αξιοδότηση των αντικειμένων που θεραπεύουν¹. Τήν περίοδο αυτή, μέ τις κοινωνικές δοξασίες και αξίες της εποχής, ήταν καθ' όλα εύλογο νά είσαχθεί ή θεολογία στο Πανεπιστήμιο, ένω ή μηχανική, ή όδοντοϊατρική ή οι καλές τέχνες καταλάμβαναν ύποδεεστερες θέσεις στην εκπαιδευτική διαδικασία και την αξιολόγηση των πτυχίων. Τό ίδιο χρονικό διάστημα, κάποιες άλλες έπιστήμες, όπως ή Ιατρική, χαίρουν μιάς αύξανόμενης κοινωνικής αξιοδότησης².

Τά δεδομένα αυτά έχουν σημαντικές έπιπτώσεις στη δομή της ανώτατης εκπαίδευσης και είναι άναγκαία για την κατανόσή της. Για παράδειγμα, καθώς ή μοναδική πανεπιστημιακή σχολή «θετικής» κατεύθυνσης είναι ή 'Ια-

1. Στη διαδικασία αυτή ύπεισέρχονται θέβαια και άλλοι παράγοντες. Για παράδειγμα, ή απόσπαση του Φυσικομαθηματικού τμήματος από τη Φιλοσοφική κυφορείται από τά μέσα της δεκαετίας του 1890. Τό σχετικό νομοσχέδιο έτοιμάζεται τό 1896 από τόν ύπουργό παιδείας Δ. Πετρίδη, αλλά δεν κατατίθεται τελικά στη Βουλή, λόγω του πολέμου του 1897. Τό 1899 ό Α. Εύταξίας καταθέτει στη Βουλή τρία νομοσχέδια για τη δημοτική, τη μέση και την ανώτατη εκπαίδευση. Στο τελευταίο επανέρχεται στο ζήτημα και προτείνει πάλι τη δημιουργία ξεχωριστού φυσικομαθηματικού τμήματος. 'Η πρόταση δεν έφαρμόστηκε γιατί τά νομοσχέδια δεν ψηφίστηκαν από τη Βουλή, έκτός από κάποια έπιμέρους ζητήματα. Βλ. Α. Εύταξίας, «Αίτιολογική έκθεση του νομοσχεδίου περί όργανισμού του Πανεπιστημίου», *Παράρτημα της Έφημερίδος της Βουλής της Α' συνόδου, ΙΕ' Βουλευτικής Περιόδου*, 1899, σ. 969.

2. Μετά από έντονες άμφισβητήσεις, που όφείλονται στις κρατούσες νοοτροπίες και δοξασίες, την αντίσταση των λεγόμενων πρακτικών γιατρών και τό χαμηλό, ακόμα, επίπεδό της ως έπιστήμης, ή Ιατρική χαίρει μετά τόν 17ο αιώνα όλο και περισσότερης κοινωνικής εκτίμησης. 'Η διαδικασία αυτή και οι αντίστασεις εκφράζονται παραστατικά στο ακόλουθο απόσπασμα του *Αιμίλιου* του J.-J. Rousseau: «Ένα εξασθενημένο σώμα άδυνατίζει την ψυχή. 'Οπότε, νά ή αύτοκρατορία της Ιατρικής, τέχνη πιό όλέθρια για τούς ανθρώπους παρ' ό,τι οι άρρώστιες που θεραπεύει. Δέν ξέρω από ποιάν άρρώστια μάς θεραπεύουν οι γιατροί, ξέρω όμως ότι μάς δίνουν πολλές και όλέθριες: τη δειλία, την άνανδρία, την εύπιστία, τόν φόβο του θανάτου: άν γιατρεύουν τό σώμα, σκοτώνουν τό θάρρος. Τί μάς νοιάζει άν κάνουν τά πτώματα νά περπατούν; Μάς χρειάζονται άνθρωποι και δέν θλέπουμε νά θγαίνουν άνθρωποι από τά χέρια τους. 'Η Ιατρική είναι της μόδας. Πρέπει νά είναι. Είναι ή διασκέδαση των άργόσχολων, οι όποιοι, μη ξέροντας πώς νά περάσουν την ώρα τους, την περνούν αύτοπεριποιούμενοι. 'Αν είχαν τη δυστυχία νά γεννηθούν άθάνατοι, θά ήταν οι πιό δυστυχισμένοι άνθρωποι: μιά ζωή που ποτέ δέν θά φοβόντουσαν μήν την χάσουν δέν θά 'χε καμιάν αξία. Οι άνθρωποι εκείνοι χρειάζονται γιατρούς, νά τούς άπειλούν για νά τούς κολακεύουν και νά τούς δίνουν κάθε μέρα τη μόνη χαρά που μπορούν νά νιώσουν, τ' ότι δέν πέθαναν»: *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, τ. Α', Αθήνα, Έκδ. Γ. Αναγνωστίδη, χ.χ., σ. 47.

Παντελής Κυπριανός

τρική, είναι καθ' όλα φυσικό τό ποσοστό τών σπουδαστῶν στίς λεγόμενες «θεωρητικές» σχολές —καί μέ δεδομένο τόν πολύ μικρό ἀριθμό τών φοιτητῶν τῆς Θεολογικῆς— νά παρουσιάζεται διογκωμένο, ἰδιαίτερα αὐτό τῆς Νομικῆς. Στή δεύτερη καί τήν τρίτη δεκαετία, ὅμως, τοῦ εἰκοστοῦ αἵωνα, ἡ σύνθεση τοῦ φοιτητικοῦ πληθυσμοῦ διαφοροποιεῖται, ὄχι τόσο γιατί σημειώνεται κάποια στροφή στίς τεχνολογικές σχολές, ἀλλά κυρίως γιατί κάποιες ἀπό αὐτές (ὅπως τό ΕΜΠ καί ἡ Γεωργική Σχολή) κατατάσσονται στήν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση, γεγονός πού σημαίνει ὅτι οἱ ἀλλαγές δέν εἶναι τόσο ρηξικέλευστες, ὅσο καμιά φορά λέγεται. Ἐπιπλέον, ἡ θεσμική ρευστότητα καί οἱ ριζικές αὐτές ἀλλαγές στή φυσιογνωμία τῆς τριτοβάθμιας ἐκπαίδευσης δυσχεραίνουν τίς συγκρίσεις μέ τίς ἄλλες χώρες, ὅπου τά πανεπιστήμια ἀποκοτῶν τά μονιμότερα χαρακτηριστικά τους σέ διαφορετικούς χρόνους καί ρυθμούς.

Τό ἑλληνικό κράτος, μέ τίς κατά καιρούς παρεμβάσεις του στήν ὀργάνωση τών πανεπιστημιακῶν ἰδρυμάτων, τήν ἐπιλογή τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ, τή λειτουργία τῆς τριτοβάθμιας ἐκπαίδευσης (διδάκτρα, τρόπος ἢ αὐστηρότητα ἐξετάσεων κλπ.) ἐπεμβαίνει ἀποφασιστικά στή διαδικασία προσφοράς πτυχίων καί σπουδῶν, ἐνῶ ἡ γιγάντωσή του ἐπηρεάζει καί προσανατολίζει τή ζήτηση. Τό ἴδιο μπορεῖ νά λεχθεῖ γιά τίς ἰδεολογίες πού ἀναπτύσσονται γιά τή γνώση καί τό σχολεῖο πού, μέ τή σειρά τους, διαμεσολαβοῦν τήν πρόσληψή τους στήν κοινωνία καί διαμορφώνουν στάσεις ἀπέναντι στήν ἐκπαίδευση. Ἕνας τρίτος λόγος, τέλος, σχετίζεται μέ τήν προοδευτική διεύρυνση τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης καί τήν αὔξηση τών σχετικῶν ἰδρυμάτων. Ἡ διαδικασία αὕτη μεταβάλλει τήν ἀξία τοῦ πτυχίου καί ταυτόχρονα ἀναδιαμορφώνει τήν ἀξία τών πανεπιστημιακῶν ἰδρυμάτων καί σχολῶν, μέ ἀποτέλεσμα νά καθιστᾷ ἐπισημική τή στάθμιση τῆς ἀξίας τοῦ πτυχίου, ὡς κοινωνικοῦ ἀγαθοῦ, σέ εὐρύτερα χρονολογικά πλαίσια.

2. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἀριθμοῦ τών φοιτητῶν καί ἡ πρόσληψή της

Τό πρόβλημα πού τίθεται λοιπόν ἔγκειται, ἀφενός, στήν καταγραφή τοῦ ἀριθμοῦ τών φοιτητῶν καί τῆς κοινωνικῆς τους σύνθεσης καί, ἀφετέρου, στήν ὀπτική ἀνάγνωσής τους. Ἄν εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ ἀνακριθῆς καταγραφή μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ σφαλές ὑποθέσεις, τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν ἀνάγνωση καί ἐρμηνεία τους. Ἐπειδή τά στοιχεῖα γιά τόν συνολικό ἀριθμό καί τήν κοινωνική προέλευση τών φοιτητῶν, στή συγκεκριμένη περίοδο, εἶναι ἀποσπασματικά, ἡ κατασκευή μιᾶς σειρᾶς δεδομένων, πού θά ἐπέτρεπε νά ἐντοπίσουμε καί νά ἐρμηνεύσουμε τίς σημειούμενες στό χρόνο ἀλλαγές, εἶναι ἀδύνατη. Ὑπάρχουν ὅμως στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τών ἐγγεγραμμένων κατὰ Σχολή, πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἀντιπαρέλθουμε κάπως τόν

Φοιτητικός πληθυσμός καί ζήτηση σπουδών

προηγούμενο περιορισμό. Τό μέγεθος τών κατ' έτος έγγραφών εΐναι άσφα-
λέστερο κριτήριο από τό συνολικό άριθμό, γιά λόγους πού έχουν νά κάνουν
μέ ιδιαιτερότητες της περιόδου. Ή διάρκεια σπουδών σέ κάποιες Σχολές
ήταν συντομότερη κατά ένα (Ίατρική, ΑΣΟΕΕ κλπ.) ή δύο έτη (Όδοντιατρική,
Φαρμακευτική), από ό,τι ίσχύει σήμερα. Έξάλλου, οί φοιτητές διαγράφονταν
άν δέν έπαιρναν πτυχίο στον προβλεπόμενο χρόνο σπουδών, γεγονός πού
σχετίζεται μέ τό ότι μόνον τό 40%, περίπου, τών φοιτητών άποκτā πτυχίο.
Έτσι, ή κατ' έτος έγγραφή τών σπουδαστών στό πανεπιστήμιο άποδίδει
έναργέστερα τίς διακυμάνσεις της ζήτησης σπουδών (βλ. πίνακες 1 καί 2).

Οί διακυμάνσεις του άριθμού τών έγγεγραμμένων έντυπώνουν δύο τύ-
πων καταναγκασμούς πού, γιά λόγους οίκονομίας, θά όνομάσουμε, έξωεκ-
παιδευτικό καί ένδοεκπαιδευτικό. Ό έξωεκπαιδευτικός παραπέμπει σέ συγ-
κυριακούς παράγοντες, έκ τών όποιών ό σημαντικότερος εΐναι ό πόλεμος, ή
διεξαγωγή καί ή έκβασή του. Έτσι, ή μείωση του άριθμού τών έγγραφών
πρίν καί μετά τό 1897, όπως καί πρίν καί μετά τό 1912, συναρτάται μέ τούς
άντίστοιχους πολέμους³. Ό ένδοεκπαιδευτικός τύπος καταναγκασμού σχετί-
ζεται μέ την όργάνωση τών σπουδών (έξετάσεις, δίδακτρα, κλπ.), πού διαμε-
σολαθούν την προσφορά καί τή ζήτηση σπουδών. Έτσι, τό 1893 ή μεγάλη
μείωση τών έγγραφών όφείλεται άσφαλώς καί στην έπιβολή, τό 1892, γιά
πρώτη φορά, τών «έκπαιδευτικών τελών»⁴. Τό ίδιο μπορεί νά λεχθεί, a
contrario, γιά τή ρύθμιση του 1922, ή όποία προέβλεπε τή σταδιακή γενίκευ-
ση τών είσαγωγικών έξετάσεων στά πανεπιστήμια από τό 1924. Τό μέτρο
αυτό, κάνοντας όρατό τό ένδεχόμενο του άποκλεισμού από τό πανεπιστή-
μιο, τροφοδοτεί μία αίσθηση σπανιότητας του πτυχίου, ή όποία άνεθάζει την
άξία του καί συνεπώς τή ζήτησή του⁵. Τέλος, σέ κάποιες περιπτώσεις, οί δύο
αυτοί καταναγκασμοί έπενεργούν συμπληρωματικά: ή πτώση τών έγγραφών
μετά τό 1911 μπορεί νά άποδοθεί τόσο στην αύξηση τών έκπαιδευτικών

3. Σημαντικότερες, από την άποψη αυτή, εΐναι οί έπιπτώσεις της ήττας του 1897 τό-
σο σέ ίδεολογικό καί πνευματικό επίπεδο, όσο καί οίκονομικό καί κοινωνικό. Βλ. σχε-
τικά, Ε. Π. Παπανούτσος, Α. Δελμούζος, Άθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., '1984, καί Σ. Π. Τζουμελέας -
Π. Ν. Παναγόπουλος, *Ή έκπαίδευσή μας τά τελευταία εκατό χρόνια*, Άθήνα 1933.

4. Νόμος ΒΔΝ' της 24 Ίουλίου του 1892. Μέτρο πού παρουσιάζεται έπίσημα ως άπο-
ταμειευτικό. Στη σχετική όμως έκθεση στη Βουλή σημειώνεται ότι ό νόμος άποβλέπει
καί στη μείωση του άριθμού τών μαθητών της δευτεροβάθμιας έκπαίδευσης καί τών
φοιτητών (*Έφημερίς τών Συζητήσεων της Βουλής*, 1892, σ. 194).

5. Άντίστοιχο φαινόμενο παρατηρείται καί τό 1941-42, όταν έπιτρέπεται ή έγγραφή
χωρίς έξετάσεις στά πανεπιστήμια. Παρά τή γερμανική κατοχή καί τά προβλήματα πού
αυτή έθετε, τή χρονιά αυτή γράφτηκαν 11.930 άτομα μόνο στό Πανεπιστήμιο της
Άθήνας, τή στιγμή πού ό άριθμός τών έγγραφών στη δεκαετία του 1930 κυμαίνονταν
άπό 1.190 μέχρι 2.612. Ή κατάργηση της σχετικής σπανιότητας καί του συνακόλουθου
άποκλεισμού σέ μία έξαιρετική συγκυρία πού δέν έγγυάται την όμαλοποίηση της σχε-
τικής άγοράς ώθει πρός τό λεγόμενο άρπαγμα της «εύκαιρίας».

Έγγεγραμμένοι, Διλωματούχοι και Τελειοδιδάκτοι φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας (1890-1936)

Έτος	Σύνολο	Θεολογική			Νομική			Ιατρική		Φιλοσοφική			Φαρμακευτ.		Φυσικών		Μαθηματ.		Χημικών		Όδοντιatr.	
		Ένεγ.	Πτυχ.	Τελ.	Ένεγ.	Πτυχ.	Τελ.	Ένεγ.	Διπλ.	Ένεγ.	Πτυχ.	Τελ.	Ένεγ.	Πτυχ.	Ένεγ.	Πτυχ.	Ένεγ.	Πτυχ.	Ένεγ.	Πτυχ.	Ένεγ.	Πτυχ.
1890-1	987	17	2	2	421	189	81	244	262	257	37	11	48	52								
1891-2	1.023	11	6	2	427	160	72	282	182	257	21	17	46	54								
1892-3	665	11	9	-	288	145	52	207	190	134	24	9	25	37								
1893-4	956	16	5	-	441	142	45	316	145	139	27	13	43	41								
1894-5	919	5	9	1	449	178	55	291	106	156	26	13	18	39								
1895-6	1.058	18	7	-	567	165	46	298	198	116	28	15	59	25								
1896-7	888	14	13	-	461	148	32	265	159	99	20	6	49	24								
1897-8	628	24	1	6	309	264	56	194	260	71	28	13	30	28								
1898-9	669	17	4	2	342	216	56	201	244	81	18	10	28	25								
1899-1900	697	23	7	2	388	266	64	184	246	69	28	14	33	24								
1900-1	602	14	8	-	337	213	62	130	209	102	40	16	19	37								
1901-2	702	18	14	2	415	217	90	134	165	113	32	13	22	39								
1902-3	769	22	14	-	444	75	56	145	180	129	35	12	29	55								
1903-4	756	22	-	14	435	158	69	150	134	127	35	14	22	24								
1904-5	788	18	-	15	448	119	66	176	134	50	36	4	37	28	50	-	9	-				
1905-6	901	33	-	12	530	157	63	194	112	60	28	3	35	25	29	-	20	-				
1906-7	911	21	-	16	546	193	61	184	114	64	25	10	39	24	32	-	25	-				
1907-8	1.004	31	-	19	560	152	64	222	130	79	31	9	42	37	45	-	25	-				
1908-9	1.103	32	12	-	623	193	62	235	130	94	35	8	41	39	42	-	36	-				
1909-10	1.121	34	18	-	569	273	60	288	160	98	35	4	72	55	38	1	22	-				
1910-11	1.271	37	22	-	709	231	68	265	160	106	25	7	51	55	78	13	25	12				
1911-2	793	28	23	-	315	186	42	200	192	98	26	16	90	35	50	17	22	11				
1912-3	814	24	9	-	419	88	22	189	192	67	18	8	38	23	60	7	17	5				
1913-4	892	29	29	-	477	116	44	196	276	74	30	11	39	63	51	14	28	8				

Έτος	Σύνολο	Θεολογική			Νομική			Ιατρική			Φιλοσοφική			Φαρμακευτ.		Φυσικών		Μαθηματ.		Χημικών		Όδοντιατρ.	
		Ένεγ.	Πτυχ.	Τελ.	Ένεγ.	Πτυχ.	Τελ.	Ένεγ.	Διπλ.	Ένεγ.	Πτυχ.	Τελ.	Ένεγ.	Πτυχ.	Ένεγ.	Πτυχ.	Ένεγ.	Πτυχ.	Ένεγ.	Πτυχ.	Ένεγ.	Πτυχ.	
1914-5	843	28	13	-	463	257	111	182	274	65	56	19	29	59	52	26	21	18					
1915-6	1.129	24	21	-	638	103	24	237	98	60	19	5	37	21	105	17	28	7					
1916-7	1.402	29	29	-	773	401	221	220	185	108	68	-	55	41	152	51	46	18	23	1			
1917-8	1.974	33	30	-	1.156	179	26	356	107	89	45	-	95	24	178	22	41	10	23	5			
1918-9	1.727	34	13	-	937	208	20	326	86	112	28	-	105	8	121	17	51	7	41	13			
1919-20	1.629	34	12	-	794	244	22	346	95	251	33	-	82	21	54	38	37	11	20		31	19	
1920-1	1.470	33	24	-	771	451	20	300	219	164	101	-	92	80	36	56	35	20	26		39	22	
1921-2	2.296	25	11	-	1.438	322	14	512	158	86	44	-	119	37	18	18	52	8	13		46	68	
1922-3	2.643	77	31	-	1.167	621	-	653	327	281	52	-	157	76	30	14	50	21	130		98	52	
1923-4	3.851	80	29	-	1.791	897	-	620	244	570	105	-	225	84	71	38	139	21	231		124	42	
1924-5	4.150	136	27	-	1.954	717	-	551	234	623	82	-	245	85	144	32	301	21	30	33	166	69	
1925-6	4.776	188	21	-	1.966	507	-	536	313	879	102	-	222	63	308	21	403	22	43	35	231	31	
1926-7	2.456	83	33	-	930	491	-	457	185	456	54	-	118	65	118	22	136	38	35	55	127	82	
1927-8	1.451	47	31	-	542	495	-	286	267	236	114	-	58	52	48	32	130	45	33	61	71	58	
1928-9	1.950	86	46	-	731	477	-	417	248	244	75	-	78	77	78	34	117	47	31	37	168	94	
1929-30	1.802	80	33	-	812	449	-	401	256	168	125	-	59	63	43	61	127	38	30	16	82	91	
1930-1	1.530	51	26	-	599	381	-	368	291	163	94	-	70	81	48	49	122	42	25	11	84	68	
1931-2	2.238	47	32	-	1.069	440	-	435	306	212	145	-	75	61	80	55	203	54	29	32	88	87	
1932-3	2.612	56	32	-	1.275	423	-	516	202	187	145	-	86	26	94	29	216	34	61	22	121	92	
1933-4	2.516	70	39	-	1.291	383	-	520	283	198	134	-	73	50	60	33	138	83	64	14	102	60	
1934-5	1.891	43	34	-	1.032	412	-	351	326	112	167	-	88	64	15	45	86	45	53	12	111	83	
1935-6	1.779	37	32	-	936	342	-	345	235	131	129	-	49	40	29	61	117	61	40	19	95	78	
1936-7	1.674	67	32	-	944	342	-	263	263	83	140	-	23	55	32	55	71	55	47	34	142	73	
Σύνολο	42.714	1.240	525	93	20.042	8.394	56	7.877	4.452	5.044	1.841	280	1.909	1.060	1.306	693	2.480	656	941	381	1.926	1.149	

ΠΗΓΗ: 'Από την ιστορίαν του Πανεπιστημίου 'Αθηνών, (ιστορικά κείμενα και ιστορικά στοιχεία), Επιμέλεια Α. Κ. Σκαρπαλέζος, 'Αθήνα 1964, παράρτημα.

Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών

Παντελής Κυπριανός

τελών του 1911, όσο και στους βαλκανικούς πολέμους του 1912-13, που δεν επιτρέπουν στους έπιστρατευμένους να έγγραφουν στα πανεπιστήμια. Οί έγγραφες, λοιπόν, στο πανεπιστήμιο δεν σχετίζονται απλά και μόνο με τη ζήτηση⁶, αλλά διαμεσολαβούνται και από άλλους παράγοντες⁷, που δικαιολογούν τις διακυμάνσεις τους. Έτσι (βλ. πίνακα 1) ο αριθμός των έγγραφων κορυφώνεται τό ακαδημαϊκό έτος 1891-92, τό 1895-96, τό 1910-11, τό 1919-20 και τό 1925-26. Η μείωση που ακολουθεί όφείλεται είτε σε πολεμικά συμβάντα (1897 και μικρασιατική έκστρατεία), είτε σε επί τούτου κυβερνητικές παρεμβάσεις (έκπαιδευτικά τέλη τό 1892 και τό 1911, είσαγωγικές έξετάσεις από τό 1924 και προοδευτική γενίκευσή τους).

Ανεξάρτητα από τις αύξομειώσεις του αριθμού των έγγεγραμμένων, από τη διαχρονική τους παρατήρηση προκύπτουν δύο διαπιστώσεις. Πρώτον, τό ποσοστό των έγγεγραμμένων φοιτητών στο σύνολο του πληθυσμού της χώρας δεν αυξάνεται σημαντικά στη διάρκεια της περιόδου που αναφερόμαστε. Καί, δεύτερον, τό ποσοστό αυτό παραμένει πολύ χαμηλό σε σχέση με τά σημερινά δεδομένα. Σύμφωνα με τη σχετική έκτίμηση του Κ. Τσουκαλά, τό 1889, σε ένα πληθυσμό 2.187.000 κατοίκων, οί φοιτητές του Έθνικού Πανεπιστημίου από την ανεξάρτητη Ελλάδα ήταν 2.440 (σε σύνολο 3.331), που σημαίνει 11,2 φοιτητές ανά 10.000 κατοίκους⁸. Τό 1936-37 ο αριθμός των έγγεγραμμένων φοιτητών από την Ελλάδα ανέρχεται σε 10.524 (σε σύνολο 10.561) και ο συνολικός πληθυσμός σε 6.973.200 κατοίκους, που σημαίνει 15,1 φοιτητές σε 10.000 κατοίκους⁹. Η αύξηση αυτή είναι, όμως, σε μεγάλο βαθμό, πλασματική. Η διαφορά θά ήταν πολύ μικρότερη, αν παίρναμε ως σημείο αναφοράς, όχι τό 1889, αλλά τις χρονιές αύξησης των έγγραφων, όπως είναι τό 1891 ή τό 1912. Κυρίως, όμως, η αύξηση του αριθμού των φοιτητών όφείλεται είτε στη δημιουργία νέων ίδρυμάτων (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ΑΣΟΕΕ, Πάντειος), είτε στην άνωτατοποίηση ύπαρχόντων (ΕΜΠ, Καλών

6. Έννοείται άνδρων, καθώς η πρώτη φοιτήτρια γράφεται τό 1890 και μέχρι τό 1936-37 οί γυναίκες δεν ξεπερνούν τό 7% του συνολικού αριθμού.

7. Μιά διεξοδικότερη μελέτη θά έδειχνε πώς η διαμεσολάθηση των παραγόντων αυτών δεν αφορά μόνο στον αριθμό των έγγραφων αλλά και στην έπιλογή σπουδών. Μέχρι τη θέσπιση είσιτηρίων έξετάσεων και τον προκαθορισμό του αριθμού των είσακτέων, σημαντικό ρόλο από την άποψη αυτή διαδραματίζουν οί έξετάσεις. Φαίνεται πώς τά πρώτα χρόνια μετά την ίδρυση του Όθωνείου Πανεπιστημίου, για να αντιμετωπισθεί τό ρεύμα των έγγραφομένων στην Ιατρική, θεσπίστηκαν αυστηρότερα κριτήρια έπιλογής και έξετάσεων και εύκολότερα στις άλλες σχολές, κυρίως της Νομικής, της σχολής δηλαδή που έξ αντικειμένου μπορούσε να απορροφήσει τό μεγαλύτερο αριθμό φοιτητών.

8. Έξάρτηση και άναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922), Αθήνα, Θεμέλιο, ²1979, σ. 435.

9. Στατιστική της Έκπαιδεύσεως κατά τό σχολικόν έτος 1936-37, Μέρος Δ': Άνωτάτη Έκπαίδευσις, Αθήνα, Έθνικό Τυπογραφείο, 1938, σ. ζ.

Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών

Τεχνών, Γεωπονική), σέ αλλαγές, δηλαδή, του πεδίου της ανώτατης εκπαίδευσης. Νά αναφέρουμε τέλος ότι, τό 1926, ή διάρκεια σπουδών στην Ίατρική καί την Όδοντιατρική αὐξάνονται κατά ἓνα χρόνο (ἀπό 5 καί 3 σέ 6 καί 4, ἀντίστοιχα), γεγονός πού ἰσοδυναμεῖ μέ αὐξηση τῶν φοιτητῶν περίπου, κατά 500, δηλαδή σέ 0,7 ἀνά 10.000 κατοίκους.

Ἀπό τά παραπάνω στοιχεῖα συνάγεται ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν ἐγγεγραμμένων φοιτητῶν τήν περίοδο αὐτή εἶναι, τουλάχιστον, δέκα φορές μικρότερος ἀπό τόν ἀντίστοιχο σημερινό. Βέβαια, ή σύγκριση αὐτή εἶναι ἐπισηφαλής, ἀλλά, στήν προκειμένη περίπτωση, ἔχει κάποιο νόημα, γιατί σχετικοποιεῖ τίς ἐκτιμήσεις ἐκεῖνες πού ἀνάγουν τήν ἔνταση τῆς σημερινῆς σχολικῆς ἐπένδυσης σέ ἓνα μακρινό ἱστορικό ὀρίζοντα, συντείνοντας στήν κατασκευή διαφόρων μυθευμάτων γιά τό φιλοπρόοδο καί φιλομαθές τοῦ ἔθνους. Τό βασικό ζήτημα εἶναι ή στάθμιση τῶν ἀριθμῶν αὐτῶν στίς διαδικασίες κοινωνικῶν μετασχηματισμῶν τῆς περιόδου καί ή ἐκτίμηση τοῦ ρόλου τῆς ἐκπαίδευσης στίς ἐπιχειρούμενες αλλαγές. Γιά νά ἀπαντήσουμε σ' αὐτό, παραμερίζοντας ὅσο γίνεται περισσότερο τόν κίνδυνο τῆς προβολῆς, νομίζω πῶς πρέπει νά πριμοδοτηθοῦν δύο κατευθύνσεις: ή σύγκριση μέ τά ἀντίστοιχα δεδομένα σέ ἄλλες χώρες καί ή διερεύνηση τῆς πρόσληψης τοῦ πτυχίου καί τῆς βίωσης τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας ἀπό τά κοινωνικά ὑποκείμενα.

Στό πλαίσιο αὐτό, θά διατυπώσουμε κάποιες παρατηρήσεις, πού θά μᾶς ἐπιτρέψουν νά ὀργανώσουμε καλύτερα τήν ἀνάλυση. Ὁ E. Durkheim τόνιζε ὅτι «ἐξηγοῦμε συγκρίνοντας» καί ὅτι συγκρίνουμε «γεγονότα συγκρίσιμα»¹⁰. Τό ζήτημα εἶναι ὑπό ποιές προϋποθέσεις δύο γεγονότα ἢ δύο καταστάσεις εἶναι συγκρίσιμες. Ἡ ἀπάντηση δέν εἶναι διόλου αὐτονόητη, καθώς τά πρὸς σύγκριση ἀντικείμενα δέν μποροῦν νά νοηθοῦν ἔξω ἀπό τή συνάφειά τους καί, θεθαίως, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἀποδιδόμενο ὑποκειμενικό νόημα ἀπό τά κοινωνικά ὑποκείμενα¹¹. Ἔτσι, θά ἦταν μάλλον ἀπλουστευτικό νά συγκριθοῦν οἱ φοιτητικές κοινότητες σέ δύο ἢ παραπάνω χώρες χωρίς προηγουμένα νά διερευνηθεῖ τό ἐκπαιδευτικό σύστημα καί ή πρόσληψη τοῦ πτυχίου, ἰδιαίτερα μάλιστα σέ μιά ἱστορική περίοδο πού τό πεδίο τῆς ανώτατης εκπαίδευσης εἶναι ὑπό διαμόρφωση. Γιά παράδειγμα, σέ κάποιες χώρες ὑπάρχουν πανεπιστημιακές σχολές (κυρίως τεχνικές) πού δέν ὑπάρχουν σέ ἄλλες· ἀκόμα κάποιες σχολές μπορεῖ νά θεωροῦνται σέ κάποιες χώρες πανεπιστημιακές καί σέ κάποιες ἄλλες ὄχι.

Τά προβλήματα αὐτά καθιστοῦν ἐπισηφαλή τή σύγκριση, ἰδίως γιά τήν

10. «On n'explique qu'en comparant. Une investigation scientifique ne peut donc arriver à sa fin que si elle porte sur les faits comparables»: *Le suicide*, Παρίσι, PUF, 1986, σ. 1.

11. Μέ τό ἐπιχείρημα αὐτό οἱ ἐθνομεθοδολόγοι θά ἀρνηθοῦν οὐσιαστικά τή δυνατότητα συγκρίσεων. Βλ. σχετικά A. V. Cicourel, *Method and Measurement in Sociology*, The Free Press of Glencoe, 1964.

Παντελής Κυπριανός

έλληνική περίπτωση, όπου τά πράγματα γίνονται περισσότερο περίπλοκα, για δύο συμπληρωματικούς λόγους: πρώτον, στο ελληνικό πανεπιστήμιο εγγράφονται κάποιοι χωρίς να έχουν αναγκαστικά απολυτήριο γυμνασίου¹². Καί, δεύτερον, τό σημαντικότερο πρόβλημα έντοπίζεται στην τεράστια απόκλιση μεταξύ έγγεγραμμένων καί πτυχιούχων. Από τούς 70.706 φοιτητές πού έγγράφονται στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από τό 1890 μέχρι τό 1937, μόλις 34.355 αποκτούν τό πτυχίο τους, λιγότεροι δηλαδή από τούς μισούς. Τό σχετικό ποσοστό είναι άκόμα ψηλότερο για τή Νομική: από τούς 34.929 έγγεγραμμένους, απόκτησαν πτυχίο 13.786, ένω υπήρχαν 1.846 τελειοδίδακτοι (σύνολο 15.632).

Αν δέν διασφαλιστούν συνεπώς οί όροι μιās δόκιμης σύγκρισης, αυτή δέν μπορεί παρά νά έχει ένδεικτικό χαρακτήρα. Μέ τήν έννοια αυτή είναι καθ' όλα ένδιαφέρον νά μνημονεύσουμε τίς συγκρίσεις πού παραθέτει ό Κ. Τσουκαλάς. Από τίς συγκρίσεις αυτές, πού γίνονται μέ κριτήριο τό λόγο των έγγεγραμμένων φοιτητών πρός τό συνολικό πληθυσμό, προκύπτει ότι ή Έλλάδα έχει συγκριτικά τό μεγαλύτερο αριθμό φοιτητών από όλες τίς άλλες εύρωπαϊκές χώρες. Μάλιστα, μέ δεδομένη τή σημαντική αύξοσημείωση των έγγραφών, ή διαφορά θά ήταν λογικά μεγαλύτερη, αν ως χρόνος άναφοράς λαμβανόταν, όχι τό 1885 ή τό 1912, αλλά τό 1891 ή τό 1910, όποτε παρατηρείται ή μεγαλύτερη αύξηση του αριθμού των φοιτητών. Βέβαια, έκτός από τούς προηγούμενους ένδοιασμούς σχετικά μέ τή γονιμότητα μιās τέτοιας σύγκρισης, θά μπορούσε νά προσθέσει κανείς ότι τά συγκρινόμενα μεγέθη είναι μικρά, για νά έχουν κάποιο νόημα. Πράγματι, όταν οί αριθμοί άναφοράς είναι τής τάξης των 2.000 ή 3.000 φοιτητών, ή σύγκριση είναι ελάχιστα λειτουργική καί μάλιστα όταν περισσότεροι από τούς μισούς δέν ολοκληρώνουν ποτέ τίς σπουδές τους.

Ας κρατήσουμε, πρός τό παρόν, ότι ό αριθμός των φοιτητών στην Έλλάδα είναι ύψηλός, συγκριτικά μέ τίς άλλες εύρωπαϊκές χώρες καί άναλογικά μέ τόν πληθυσμό της. Απομένει νά δοϋμε πώς ή κατάσταση αυτή προσλαμβάνεται καί βιώνεται από τούς ανθρώπους τής έποχής. Αν σταθοϋμε σέ κάποιες μαρτυρίες τής περιόδου, βλέπουμε ότι ύπάρχει διάχυτη ή αίσθηση ότι ό αριθμός των φοιτητών θεωρείται ύψηλός. Έκτός από διάφορες μαρτυρίες «φιλελλήνων», ή αντίληψη αυτή διαπερνά έπίσημα καί άνεπίσημα κείμενα. Έτσι, τό 1875, ό Μ. Σ. Σκουζές ύποστηρίζει ότι «άναλογικά μέ τόν πληθυσμό τής χώρας, ό αριθμός των φοιτητών είναι πραγματικά πολύ ύψηλός.

12. Στην άρχή προβλέπονταν ξεχωρη διαδικασία για τούς Έλληνες των μη άπελευθερωμένων περιοχών καί των όμογενών οί όποιοι δέν είχαν απολυτήριο γυμνασίου. Καθώς οί σχετικές έξετάσεις για νά έλκύσουν τά άτομα αυτά ήταν μάλλον τυπικές, από τό μέτρο έπωφελήθηκαν καί πολλοί αυτόχθονες. Η κατάσταση πήρε διαστάσεις καί τό 1863 ή κυβέρνηση άποφάσισε οί άλλοδαποί νά υποβάλλονται στην ίδια απολυτήριο εξέταση μέ τούς αυτόχθονες.

Φοιτητικός πληθυσμός καί ζήτηση σπουδών

Πιστεύουμε πώς, ακόμα και στίς χώρες εκείνες τῆς Εὐρώπης, ὅπου ἡ ἐκπαίδευση εἶναι ἡ πλέον διαδεδομένη, δέν θρίσκουμε, ὅπως στήν Ἑλλάδα, ἓνα φοιτητή στούς 1.500 κατοίκους, ἀριθμός πού προκύπτει ἀπό τόν ὑπολογισμό τῶν αὐτοχθόνων φοιτητῶν τῆς περσινῆς χρονιάς (1937) σέ σχέση μέ τόν πληθυσμό τοῦ βασιλείου»¹³.

Ἡ παραπάνω θέση βρίσκει ἔρεισμα σέ διάφορα ἐπίσημα κείμενα. Ἦδη ἀπό τό 1864, ὅταν παρουσιάζεται ἡ πρώτη μεγάλη αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φοιτητῶν, ὁ ἀρμόδιος ὑπουργός, Α. Κουμουνδοῦρος, συγκαλεῖ σέ σύσκεψη εἰδικούς περί τά ἐκπαιδευτικά, μέ σκοπό νά καταστεῖ δυσχερέστερη ἡ ἀπόκτηση τοῦ ἀπολυτηρίου τοῦ γυμνασίου¹⁴. Τό ἴδιο ἐπιχείρημα ἀνασύρει, ἂν καί μάλλον ἔμμεσα, ὁ Σ. Στάης, εἰσηγητής τῶν ἐκπαιδευτικῶν τελῶν τό 1892. Λίγα χρόνια ἀργότερα, τό 1900, ὁ ἴδιος, ὡς ὑπουργός πιά παιδείας, μέ τό ἴδιο ἐπιχείρημα θά καταθέσει σχέδιο νόμου στή Βουλή, ὅπου εἰσηγεῖται τήν κατάργηση τῶν εἰσαγωγικῶν γιά τό ἑλληνικό σχολεῖο καί τό γυμνάσιο καί τή θέσπιση προφορικῶν ἐξετάσεων, ἀπό ἐπιτροπή καθηγητῶν, γιά τήν ἐγγραφή στό πανεπιστήμιο. Τριάντα χρόνια ἀργότερα, σέ συζήτηση στή Βουλή γιά τό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, βουλευτής θά κάνει λόγο γιά 16.000 φοιτητές στό Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας, πού τή στιγμή ἐκείνη δέν ἔχει παραπάνω ἀπό 7.000¹⁵.

Ἡ θέση, λοιπόν, ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν φοιτητῶν στήν Ἑλλάδα εἶναι ὑψηλός, δέν εἶναι ἄγνωστη τήν περίοδο αὐτή. Βλέποντας, ὅμως, πῶς προσεκτικά τά πράγματα, διαπιστώνει κανεῖς ὅτι ἡ κατάσταση εἶναι κάπως διαφορετική. Ἡ παραπάνω ἄποψη διατυπώνεται, συνήθως, σέ περιόδους ἀπότομης αὔξησης τῶν ἐγγραφῶν καί ἡ προβολή τῆς ἐγγράφεται, συχνά, σέ μιά πολιτική ἀναστροφῆς τοῦ ρεύματος αὐτοῦ. Σπανιότερα τό θέμα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐγγραφῶν ἀντιμετωπίζεται πέρα ἀπό τή συγκυρία καί τό ζήτημα πού προβάλλεται κατά μείζονα λόγο ἀφορᾷ στήν ποιότητα τῶν παρεχομένων σπουδῶν καί τήν κατάρτιση τῶν ἀποφοίτων, ὅποτε ὅλοι διαπιστώνουν τό χαμηλό ἐπίπεδο τῶν πανεπιστημίων.

Ἀπό τό 1889¹⁶ ἐντείνονται οἱ συζητήσεις καί πυκνώνουν οἱ ἀπόπειρες μεταρρύθμισης σέ ὅλες τίς βαθμίδες, οἱ ὁποῖες προβάλλουν τήν ἀναγκαιότητα ἀναπροσανατολισμοῦ τῆς ἐκπαίδευσης σέ πῶς «πρακτική», ὅπως λέγεται, κατεύθυνση. Ἡ ἀντίληψη αὐτή πρυτανεύει καί ὁδηγεῖ στή δημιουργία νέων

13. *L'instruction publique en Grèce*, Παρίσι, Librairie Guillemin et C., 1876, σ. 31.

14. Παρατίθεται ἀπό τόν Κ. Παπαπάνο, *Χρονικό-ἱστορία τῆς ἀνωτάτης μας ἐκπαίδευσης*, Ἀθήνα, Ἔκδοση Ἀμερικανικοῦ Κολλεγίου Θηλέων (Pierce College), 1970, σ. 118-119.

15. *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Συνεδρίασις 17, 20 Δεκεμβρίου 1929, σ. 273.

16. Χρονιά τῆς πρώτης ἀπόπειρας μεταρρύθμισης τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσης ἀπό τόν τότε ὑπουργό παιδείας, Γ. Θεοτόκη.

Παντελής Κυπριανός

σχολών «θετικής» κατεύθυνσης (Φυσικό, Μαθηματικό, Χημικό, ΑΣΟΕΕ, Πάντειος¹⁷) καί την άνωτατοποίηση υπάρχόντων (Φαρμακευτική, ΕΜΠ, Καλών Τεχνών, Γεωπονική).

Ἡ δημιουργία τῶν ἰδρυμάτων αὐτῶν ἐπέφερε, βεβαίως, τήν αὔξηση τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν φοιτητῶν. Ποτέ ὅμως δέν λέχθηκε ὅτι οἱ σχολές αὐτές εἶχαν ὑψηλό ἀριθμό φοιτητῶν. Θά λέγαμε μάλιστα τό ἀντίθετο. Γιά παράδειγμα, τό 1911, κατά τή διάρκεια τῆς παρουσίας τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος τῆς κυβέρνησης τῶν Φιλελευθέρων, ὁ ὑπουργός παιδείας Α. Ἀλεξανδρῆς ἀναφέρει ὅτι ἀπό τοὺς 25 περίπου κατ' ἔτος ἀποφοίτους τοῦ φυσικομαθηματικοῦ τμήματος «μόνον εἰς ἡ δύο κατατάσσονται ἐν τῇ δημοσίᾳ ὑπηρεσίᾳ, ὅλοι δέ οἱ ἄλλοι οὐδένα εὐρίσκουσι πόρον ζωῆς». Αὐτό, κατά τόν ὑπουργό, δέν ὀφείλεται βέβαια σέ αὐτό πού θά λεγόταν σήμερα πληθωρισμός πτυχίων ἢ μεγάλη προσφορά πτυχιούχων, ἀλλά στίς κοινωνικές δομές καί στίς ἀντίστοιχες νοοτροπίες πού ἀποτρέπουν στό «νά δοθῇ ἡ δέουσα ἐφαρμογή εἰς τά πρακτικά ἐπαγγέλματα»¹⁸.

Ὁ ἀριθμός, λοιπόν, τῶν φοιτητῶν δέν εἶναι ὑψηλός σέ ὅλες τίς σχολές. Ἀπό τίς σχετικές συζητήσεις συνάγεται ὅτι αὐτό ἰσχύει κατὰ μείζονα λόγο γιά τή Νομική καί δευτερευόντως γιά τήν Ἱατρική, γεγονός πού δίνει τήν ἐντύπωση ἐνός ἰδιαίτερα ὑψηλοῦ ἀριθμοῦ φοιτητῶν γιά τό σύνολο τῆς τριτοβάθμιας ἐκπαίδευσης. Ἡ ἀνισοκατανομή, ὅμως, αὕτη εἶναι σημαντική γιά τήν κατανόηση τῆς πραγματικότητας τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης καί τῶν συνεπειῶν της. Γιά νά εἰκονογραφήσουμε τή θέση μας θά σταθοῦμε στή συζήτηση στό κοινοβούλιο γιά τό Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης. Κάποιοι βουλευτές ἀντιτάχθηκαν στή δημιουργία Νομικῆς Σχολῆς στό νέο πανεπιστήμιο, μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι ὑπῆρχε ἤδη πληθώρα ἀνέργων νομικῶν καί ὅτι ἡ δημιουργία μιᾶς δεύτερης σχολῆς θά ἐπιδείνωνε τήν ἐπαγγελματική κατάσταση τῶν ἀποφοίτων. Ἀντιπαρερχόμενος τῇ θέσῃ αὕτη¹⁹, ὁ πρωθυπουργός Ἐλευ-

17. Νά τονιστεῖ πώς ἡ σχολή ἀποσκοποῦσε στήν πληρέστερη συγκρότηση τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καί, συνεπῶς, τήν ἀρτιότερη λειτουργία τῆς δημόσιας διοίκησης.

18. *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Συνεδριάσεις 55, 21 Μαρτίου 1911, σ. 1248.

19. Στήν ἀγόρευση του ὁ βουλευτής Λεβαντῆς τονίζει: «Πάντες τῷ ὄντι πιστεύουν ὅτι ἔχομεν πληθώραν δικηγόρων καί ἱατρῶν, ὅπως πάντες πιστεύουν, ὅτι ἐπέστη ἡ στιγμή νά ληφθῇ σοβαρά, ριζική μέριμνα κατά πνευματικοῦ προλεταριάτου, ποιοτικοῦ καί ποσοτικοῦ ὑπό τό βάρος τοῦ ὁποίου ἐνωμένου μέ τόν σχολαστικισμόν, δουλεύει ὁ τόπος μας ἀλλ' ὄν πάντες δέν φρονοῦμεν ὅτι μέσον θεραπείας τοῦ κακοῦ θά εἶναι τό κολόβωμα τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: ΟΧΙ. Τήν πληθώραν τῶν νομομαθῶν θά καταπολεμήσουν ἄλλα μέτρα, τά ὁποῖα εἶναι δυνατόν νά συνοψισθοῦν εἰς τά ἑξῆς:

α) Ἐάν θεσπισθοῦν αὐστηρότατοι εἰσιτήριοι ἐξετάσεις.

β) Ἐάν γίνονται αὐστηρότατοι τμηματικά ἐξετάσεις.

γ) Ἐάν περιορισθῇ ὁ ἀριθμός τῶν προσερχομένων εἰς τὰς ἐξετάσεις τοῦ Ἀρείου Πάγου, πρὸς ἀπόκτησιν ἀδείας τοῦ δικηγορεῖν.

Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών

θέριος Βενιζέλος θά δηλώσει: «Έτσι κατά κοινήν όμολογίαν, ήμπορεί νά περιορισθῇ ὁ ἀριθμός τῶν δικηγόρων, εἶναι δ' ἀπορίας ἄξιον διατί νομίζετε, ὅτι τό κακόν θά πολεμηθῇ μόνον διά τῆς μή ἰδρύσεως νομικῆς σχολῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ»²⁰. Ἡ θέση τοῦ πρωθυπουργοῦ θά ἐφαρμοσθεῖ κατά γράμμα. Ἡ Νομική τῆς Θεσσαλονίκης θά δημιουργηθεῖ λίγο ἀργότερα καί τήν ἐπόμενη χρονιά θά προκαθορισθεῖ ὁ ἀριθμός τῶν εἰσακτέων στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης²¹, ἀρχῆς γενομένης ἀπό τίς Νομικές σχολές καί τήν Ἱατρική.

3. Ποιοί σπουδάζουν;

Μετά τό 1891, ὁ ἀριθμός τῶν ἐγγεγραμμένων φοιτητῶν αὐξάνεται μέν σημαντικά σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς, ὄχι ὅμως καί ἀναλογικά μέ τό συνολικό πληθυσμό τῆς χώρας. Ὁ ἀριθμός αὐτός εἶναι ὑψηλός στήν Ἱατρική καί κυρίως τή Νομική. Εἶδαμε, ὅμως, ὅτι ἡ κατάσταση γίνεται πιό περίπλοκη καί ἀρκετά διαφορετική, ἂν ληφθεῖ ὡς βάση ἀναφοράς ὁ ἀριθμός τῶν πτυχιούχων καί ὄχι ὁ ἀριθμός τῶν ἐγγεγραμμένων. Τό ἴδιο πρόβλημα ἀνακύπτει ὅταν ἐνσκήψουμε στό ζήτημα τῆς κοινωνικῆς σύνθεσης τῶν φοιτητῶν καί ἐπιχειρήσουμε νά ἀπαντήσουμε στό διπλό ἐρώτημα: «ποιοί γράφονται στά πανεπιστήμια», «ποιοί ἀποκτοῦν τό πτυχίο καί ποιοί δέν ὀλοκληρώνουν τίς σπουδές τους».

Ἡ διαπραγμάτευση τῶν ἐρωτημάτων αὐτῶν εἶναι δυσχερής, καθῶς τά διαθέσιμα στοιχεῖα κρίνονται ἀνεπαρκῆ, τουλάχιστον μέχρι τό 1929. Πρόκειται, κυρίως, γιά μαρτυρίες «φιλελλήνων» ἢ Ἑλλήνων λογίων, καθῶς ἐπίσης καί ἐκτιμήσεις διαφόρων κυβερνητικῶν παραγόντων μέ τήν εὐκαιρία τῆς κατάθεσης κάποιου σχεδίου νόμου ἢ τῆς συζήτησης σχετικῶν θεμάτων στό κοινοβούλιο. Ὅπως καί στό προηγούμενο ζήτημα, ἔτσι καί στό ζήτημα τῆς κοινωνικῆς σύνθεσης τοῦ φοιτητικοῦ πληθυσμοῦ ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψη ὅτι οἱ Ἕλληνες δείχνουν ἰδιαίτερο ζήλο γιά τήν ἐκπαίδευση, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἰδιαιτέρους κοινωνικές συνθήκες. Ἔτσι, προβάλλεται ἀρκετά συχνά ἡ εἰκόνα

δ) Ἐάν ἐπιβληθῇ ἡ τριετής ὑποχρεωτική ἀσκήσις ἐν δικαστηρίῳ παρά Εἰσαγγελέα καί τās διοικητικές ὑπηρεσίας, ὡς γίνεται ἐν Γερμανίᾳ καί ἀλλαχοῦ, καί

ε) Ἐάν καθορισθῇ τό ἀνώτατον ὄριον ἐγγραπτέων ἐτησίως φοιτητῶν εἰς τās νομικάς σχολάς Ἀθηνῶν καί Θεσσαλονίκης»: *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Συνεδρίασις 17, 20 Δεκεμβρίου 1929, σ. 274.

20. *αὐτ.*

21. Τό ἀρθρο 7 τοῦ νόμου 4620 τῆς 5 Μαΐου 1930 ὀρίζει: «Κατόπιν ἀποφάσεως τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καί μετά γνώμην τῆς Συγκλήτου δύναται διά Π. Διατάγματος, ἐκδομένου προτάσει τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας κλπ., νά ὀρίζηται ὁ ἀριθμός τῶν εἰσακτέων φοιτητῶν εἰς σχολήν τινα ἢ σχολεῖον τῶν Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν καί Θεσσαλονίκης»: *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, τ. 143, 1930, σ. 1195.

Παντελής Κυπριανός

του φτωχοῦ καὶ ἐργατικοῦ νέου πού σπουδάζει μέσα στίς πλέον ἀντίξοες συνθήκες. Ἡ ἄλλη ὄψη αὐτῆς τῆς εἰκόνας εἶναι μιά διαδεδομένη αἴσθηση ὅτι τό σχολεῖο λειτουργεῖ ὡς ἀποτελεσματικό καὶ ἀσφαλές μέσο κοινωνικῆς ἀνόδου²². Ἡ αἴσθηση αὐτή δέν ἐδράζεται σέ καμιά τεκμηριωμένη μελέτη· ἀπομένει συνεπῶς νά διερευνηθεῖ καὶ νά σταθμιστεῖ. Μπορεῖ κάλλιστα νά ὑποτεθεῖ ὅτι εἶναι ἀπότοκο τῆς πρόσληψης τῆς κατάστασης, ἡ ὁποία δέν εἶναι ἄμοιρη τῆς ἴδιας τῆς θέσης τῶν ἐκφραστῶν τῆς. Μπορεῖ κάλλιστα νά ὑποτεθεῖ ὅτι κάποιοι περιηγητές, ὀρμώμενοι ἀπό τή θετική τους προκατάληψη γιά τούς Ἑλληνες, προβάλλουν τήν εἰκόνα πού ἔχουν γιά τήν ἀρχαία Ἑλλάδα²³. Ἀξίζει ἀκόμα νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν μαρτυριῶν ἀπό Ἑλληνες εἶναι ἀπό ἀνθρώπους πού ἔχουν σχέση μέ τίς μαζικότερες σχολές, τή Νομική καὶ τήν Ἱατρική.

Οἱ ἐνδείξεις πού διαθέτουμε δείχνουν ὅτι οἱ μαρτυρίες αὐτές δέν διαστρέφουν τήν πραγματικότητα, συνηγοροῦν ὅμως ὑπέρ μιᾶς πιό σύνθετης προσέγγισης. Κατ' ἀρχήν, ἀπό τά σχετικά κείμενα συνάγεται ὅτι ἓνα μέρος τῶν φοιτητῶν προέρχεται ἀπό τά λαϊκά στρώματα. Ὄταν τό 1892 κατατίθεται στή Βουλὴ ἡ πρόταση νόμου γιά τήν ἐπιβολή ἐκπαιδευτικῶν τελῶν, οἱ πολέμιοι τῆς ἀντιτάσσουν τό ἐπιχείρημα ὅτι θά ἀποκλειστοῦν τά ἀσθενέστερα οἰκονομικά στρώματα, τά ὁποία εἶχαν μέχρι τότε δυνατότητες πρόσβασης στά πανεπιστήμια²⁴. Ἄν λοιπόν δεχθοῦμε ὅτι, μέχρι τουλάχιστον τήν

22. Βλ. Χρ. Λοῦκος, «Ἐπίπεδο ζωῆς ἑνός καθηγητῆ Πανεπιστημίου στά μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα: Ἀλέξιος Πάλλης», στό *Πανεπιστήμιο καὶ παιδεία: ἰδεολογία καὶ παιδεία, ἱστορικὴ διάσταση καὶ προοπτικές*, Ἀθήνα, ΙΑΕΝ, 1989, τ. Α', σ. 121-122: «Ἀπό πολύ νωρίς ὑποστηρίζει» ὁ Πάλλης «ὅτι τό ἰσχύον τότε ἐκπαιδευτικό σύστημα ἐπέτρεπε, χάρις στό δημοκρατικό του χαρακτήρα, στοὺς νέους τῶν κατώτερων τάξεων νά διεκδικοῦν ὑψηλότερη κοινωνικὴ θέση. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀδυνατοῦσαν νά ἀντεπεξέλθουν στό νέο τους ρόλο καὶ ἀναγκάζονται νά μείνουν ἄγαμοι ἢ νά ἀποφύγουν τήν πολυτεκνία, μέ ἀποτέλεσμα τῆς δραστηρικῆς μείωσης τῶν γεννήσεων».

23. «Ἡ ἐλληνικὴ φιλομάθεια εἶναι κάτι πού ἐξαίρεται ἀπὸ τόν Νεόφυτο Βάμβα καὶ ἀπὸ τόν Μισαήλ Ἀποστολίδη. Ἴσως δέν ὑπῆρχε λόγος νά ξεχωρίσουμε τό ἰδεολόγημα τοῦτο, ἂν δέν μᾶς ἔδινε ἀφορμὴ σέ δύο σχετικὲς παρατηρήσεις, καὶ ἂν δέν προκαλοῦσε τήν ἀνάγκη τῆς ἐλληνικῆς χαρακτηρολογίας, ἓνα τέτοιο ἰδεολόγημα. Ὡς παρατηρήσεις λοιπόν, νομίζω ὅτι θά ἔπρεπε νά κρατήσουμε τὰ ἀκόλουθα: πρῶτον ὅτι ἡ πεποίθηση αὐτὴ εἶναι γενικὴ καὶ πολὺ καθιερωμένη, μέσα στὸν μεταγενέστερο ἐλληνικό πνευματικό χώρο, καὶ ὡς ἀναμφισβήτητη διαπίστωση, καὶ δεύτερον ὅτι στοὺς ξένους παρατηρητές, περιηγητές, ξαναβρίσκεται μέ ἀξία λόγου πυκνότητα. Ἴσως στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση νά πρόκειται γιά ἓνα παρεξηγημένο ἐλληνικό φαινόμενο, τοῦ ὁποίου ἡ ἰδιότητα καὶ οἱ διαστάσεις θά ἔπρεπε κάποτε νά ἐλεγχθοῦν καὶ νά ἐξακριβωθοῦν»: Κ. Θ. Δημαράς, «Ἰδεολογήματα στὴν ἀφετηρία τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου», στό *Πανεπιστήμιο καὶ παιδεία*, ὁ.π., τ. Α', σ. 50.

24. Χαρακτηριστικό εἶναι τό παρακάτω ἀπόσπασμα τοῦ βασικοῦ εἰσηγητῆ τῆς μειοψηφίας, βουλευτῆ Α. Γεωργαντά, ὁ ὁποῖος ἀπευθύνεται στὸν πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη: «Ὅτε συνετάσασατε τό νομοσχέδιον τοῦτο, κύριε Πρωθυπουργέ, -διότι

Φοιτητικός πληθυσμός καί ζήτηση σπουδών

είσαγωγή είσιτήριων έξετάσεων στά πανεπιστήμια (1924 καί μετά), μέρος τών φοιτητών εἶναι λαϊκῆς καταγωγῆς, μένει νά προσδιοριστεῖ ὁ ἀριθμός τους. Ἄν σκεφτοῦμε ὅτι ὁ ἀριθμός τών αὐτοχθόνων φοιτητῶν, μεταξύ 1890 καί 1912, κυμαίνεται στούς 2.500 μέ 3.000, μένει νά ἐκτιμήσουμε πόσοι ἀπό αὐτούς προέρχονται ἀπό τά χαμηλότερα λαϊκά στρώματα.

Ἀκόμα καί ἂν δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἐκπροσώπηση τών ἀγροτικῶν καί ἐργατικῶν στρωμάτων στό πανεπιστήμιο εἶναι ἀναλογικά σημαντική, ὁ ἀριθμός τους εἶναι στατιστικά προβληματικός. Ἀκόμα καί ἂν οἱ μισοί φοιτητές προέρχονταν ἀπό τά στρώματα αὐτά, εἶναι ὑπερβολικό νά μιλήσει κανεῖς γιά σημαντική πρόσβαση τών στρωμάτων αὐτῶν στό πανεπιστήμιο. Ἡ θέση αὐτή γίνεται ἐναργέστερη, ἂν λάβει κανεῖς ὑπόψη τά τρία νομοσχέδια γιά τή μεταρρύθμιση τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσης (1889, 1899 καί 1913), πού κατατίθενται τήν περίοδο αὐτή στή Βουλῇ. Καί στά τρία διατυπώνεται ρητά ἡ θέση ὅτι ἡ διείσδυση τών σχολικῶν μηχανισμῶν στά λαϊκά στρώματα εἶναι περιορισμένη, ἄποψη πού συνοψίζει ὁ Δημήτρης Γληνός, συντάκτης τοῦ νομοσχεδίου τοῦ 1913: «Τό ὀλιγαρχικόν πνεῦμα προνοεῖ διά τό πολλοστημόριον ἐκεῖνο τῶν μαθητῶν, οἱ ὅποιοι πρόκειται νά πάρουν τό δίπλωμα τοῦ Πανεπιστημίου. Δι' αὐτούς ὅλη ἡ σκέψις μας, δι' αὐτούς ὅλη ἡ πρόνοιά μας, δι' αὐτούς ἡ ἀγανάκτησίς μας, δι' αὐτούς οἱ ἐνθουσιασμοί μας. Δι' αὐτούς νά θυσιασθῶσι τά ἐνενήκοντα ἐννέα ἑκατοστά τῶν ἄλλων. Διά τήν ὀλιγαρχίαν αὐτήν νά καταπνιγῇ πνευματικῶς ὅλον τό ἄλλο ἔθνος».

Μέ ἄλλα λόγια, λίγοι εἶναι οἱ γόνοι τῶν λαϊκῶν στρωμάτων πού καταφέρνουν νά τελειώσουν τό δημοτικό, οἱ λίγοι ὅμως αὐτοί συνεχίζουν καί ἐγγράφονται μετά στό πανεπιστήμιο. Πρόκειται, ὅμως, γιά τοὺς «φιλομαθεῖς», τοὺς «ἐπιμελεῖς», ὅπως λέγεται, στίς διάφορες μαρτυρίες; Ἀπό κάποιες ἐπί-

ἔργον τῶν χειρῶν σας εἶναι, ἀφοῦ τοιαύτας καταστρεπτικὰς τοῦ Ἑλληνισμοῦ διατάξεις περιλαμβάνει, – ἐσκέφθητε τό μέγα τοῦτο κακόν: ἐσκέφθητε, ὅτι δέν καταστρέφετε μόνον τήν ἄπορον ἑλληνικήν τάξιν, ἀλλά τό μέλλον ὀλοκλήρου φυλῆς; Τί σοί ἔπαισαν οἱ Ἕλληνες, –διότι τά 9/10 αὐτῶν εἶναι ἄποροι,– καί τοσοῦτον σκληρῶς κατ' αὐτῶν καταφέρεσθε; Τά γράμματα δέν εἶναι διὰ τά τέκνα τῶν ἑκατομμυριοῦχων, τά τέκνα αὐτῶν ἀνατρέφονται ἐπὶ τό μαλθακότερον, διαφθείρονται καί γίνονται κακόν παράδειγμα τῶν ἄλλων. Ἐάν ἀναζητήσητε εἰς τήν τάξιν ταύτην, δέν θά εὕρητε οὔτε νοημοσύνην, οὔτε κλίσιν καί ἀφοσίωσιν εἰς τά γράμματα, τήν παιδείαν, τὰς ἐπιστήμας. Ἡ νοημοσύνη δέν εὐρίσκεται εἰς τὰς τριωρόφους καί πολυτελεῖς οἰκίας, οὔτε εἰς τά παλάτια τῶν μεγιστάνων ἀλλά εἰς τὰς φτωχάς καλύθας, τοῦ φορολογούμενου καί τυραννιζομένου λαοῦ τῆς ἡμετέρας χώρας.

»Σήμερον οἱ καλλίτεροι καί νοημονέστεροι φοιτηταί τοῦ Πανεπιστημίου, οἱ ἀληθῶς σπουδάζοντες τὰς ἐπιστήμας, προέρχονται ἐκ τῶν κατωτάτων στρωμάτων τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, διανύουσι τὰς σπουδὰς των μέ κόπους καί μέ μόχθους, ἀναγκαζόμενοι πολλάκις νά ὑπηρετῶσιν εἰς οἰκογενείας, διὰ ν' ἀποκτήσωσι τὰ πρὸς τροφήν καί πρὸς σπουδὴν ἀναγκαῖα»: *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Συνεδρίασις 41, 15 Ἰουλίου 1892, σ. 369-70.

Παντελής Κυπριανός

σημες έκτιμήσεις συνάγεται ότι και στο σημείο αυτό δεν έλειψαν οι μυθοπλασίες. Στην εισηγητική του έκθεση του 1889, αναφερόμενος στους μαθητές των νεότευκτων διδασκαλείων, ο Γεώργιος Θεοτόκης τονίζει: «Πτωχοί ὄντες οἱ εἰς τὰ διδασκαλεῖα φοιτῶντες ὅπως διαγάγωσι τὸν βίον αὐτῶν, ἀναγκάζονται νὰ πορίζωνται τὴν τροφήν αὐτῶν ἐκ τῶν εὐτελεσμάτων καπηλείων, νὰ κατοικῶσιν εἰς ἀνήλια καὶ σκοτεινὰ καὶ ρυπαρὰ δωμάτια, νὰ ἀναστρέφονται μετὰ χυδαίων, νὰ συχνάζωσιν εἰς οἰκογενεῖας εὐτελεῖς, νὰ ἐνδύωνται κακῶς, πρὸς δὲ τὰς ἐκάστοτε καιρικὰς περιστάσεις ἐπιδεῶς ἢ ἀντιστρόφως, δαπανῶντες πλείονα τῶν ὅσα ἔχουσι, περιπίπτουσι εἰς χρεῖ, ἀφανίζουσιν δὲ οὕτω τὴν ἡσυχίαν, τὴν ἀξιοπρέπειαν καὶ τὴν ἐλευθερίαν αὐτῶν. Ἐχόντες δὲ καὶ πολλὰ μαθήματα καὶ ὄντες ἡναγκασμένοι, ἵνα ἐπαρκῶσιν εἰς αὐτὰ, νὰ ἐργάζωνται πολὺ, κακουχοῦνται, ἐξασθενοῦσι, νοσοῦσι, φθίνουσι καὶ ἀποθνήσκουσιν· ἢ ἀντιστρόφως, ἀδυνατοῦντες οἱ ἀσθενέστεροι τὸν χαρακτήρα νὰ καθυποβληθῶσιν εἰς τοὺς ἀναγκαίους κόπους, καὶ ἀποδυσπετοῦντες εἴτα πρὸς αὐτοὺς γίνονται ἀμελεῖς, ἀφιλότιμοι καὶ ἀμαθεῖς· πληροῦσι δὲ οὕτω τὸ μὲν σχολεῖον ἀνωμαλίας καὶ τραχύτητος, τὸν δὲ βίον αὐτῶν κακοδαιμονίας πολλῆς»²⁵.

Πρέπει βέβαια νὰ συνεκτιμήσουμε ὅτι οἱ μαθητές τῶν διδασκαλείων προέρχονται, κυρίως, ἀπὸ λαϊκὰ στρώματα²⁶, καθὼς ὁ βασικότερος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἡλικία, ὅρος γιὰ τὴν ἐγγραφή εἶναι ἡ κατοχὴ ἐνδεικτικοῦ α' τάξης γυμνασίου· ἐξάλλου, δὲν πρέπει νὰ λησμονᾶται ὅτι βασικὴ ἐπιδίωξη τοῦ Θεοτόκη ἦταν ἡ δημιουργία διδασκαλείων-οἰκοτροφείων, κάτι σὰν τὰ μεσαιωνικά πανεπιστήμια ἢ ἀκόμα τὰ ἱδρύματα ποὺ δημιουργήθηκαν στὴν περίοδο τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ὡστόσο, δέκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1899, ἀναφερόμενος στοὺς φοιτητές, ὁ τότε ὑπουργὸς παιδείας Α. Εὐταξίας, κάνει λόγο γιὰ «πνιγηρὰ ἀτμόσφαιρα τῶν καφενείων» καὶ γιὰ «χαμαιζήλους διασκεδάσεις»²⁷. Ἀνάλογες ἐκτιμήσεις, σέ ὅ,τι τουλάχιστον ἀφορᾷ τὸ πνεῦμα

25. *Ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως ὑπουργοῦ Γεωργίου Θεοτόκη τὴν 4ην Δεκεμβρίου 1889*, Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1889, σ. 10.

26. Βλ. σχετικὰ, Ι. Ε. Πυργιωτάκης, *Ἡ ὁδύσσεια τοῦ διδασκαλικοῦ ἐπαγγέλματος*, Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Κυριακίδη, 1992.

27. «Ἡ δὲ καθιέρωσις τῆς Γυμναστικῆς καὶ Ὀπλομαχητικῆς παρὰ τοῖς φοιτηταῖς καὶ ἡ σύστασις σωματείων θὰ ἐξαγάγωσιν αὐτοὺς ἐκ τῆς νῦν πνιγηρᾶς ἀτμοσφαιρᾶς τῶν καφενείων καὶ θὰ τοὺς ἀποσπᾶσιν ἐκ πάσης ἄλλης χαμαιζήλου διασκεδάσεως, θὰ κρατύνωσι τὴν σωματικὴν ὑγίαν καὶ ρώμην, θὰ γεννήσωσι τὸ συναίσθημα τῆς συναδελφότητος καὶ καθόλου θ' ἀναρρίψωσι πᾶν γενναῖον καὶ ὑψηλὸν φρόνημα παρ' αὐτοῖς. Οὕτω θὰ ἐξευγενισθῇ καὶ θ' ἀνυψωθῇ ὁ ἀκαδημαϊκὸς βίος καὶ θ' ἀποθῇ καὶ παρ' ἡμῖν, ὡς ἀλλαχοῦ, κέντρον ἐθνικοῦ βίου». Α. Εὐταξίας, *Αἰτιολογικὴ Ἐκθεσις*, ὁ.π., σ. 996. Νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ ἰδέα αὕτη πιθανῶς νὰ ἔρχεται ἀπὸ τὴ Γερμανία, ὅπου τὴν περίοδο αὕτη συγκροτοῦνται καὶ λειτουργοῦν πληθὺς τέτοιου τύπου ἐνώσεων.

Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών

τους, απαντώνται σέ αρκετά επίσημα κείμενα. Ή εικόνα αυτή φαίνεται πίο ρεαλιστική από εκείνη τών «φιλομαθών» καί «φιλοπρόοδων» φτωχών: δείχνει τίς δυσκολίες διαβίωσής τους στήν Ἀθήνα καί, κυρίως, τή μεταφορά τοῦ κοινωνικοῦ τους κόσμου, αὐτοῦ τοῦ χωριοῦ ἢ τῆς μικρῆς πόλης, στό νέο περιβάλλον. Αὐτό, βέβαια, δέ σημαίνει ὅτι οἱ γόνοι ἢ καλύτερα τά ἀγόρια ταπεινῆς κοινωνικῆς προέλευσης ἀναπαράγουν ἀπλά τόν κοινωνικό τους κόσμο στήν πρωτεύουσα. Τό ζήτημα εἶναι μᾶλλον πίο σύνθετο καί τό ἐκφράζει ἐναργέστερα ὁ Δημήτρης Γληνός: «Τό ὀλιγαρχικόν πνεῦμα ἄφησε τόν ἐργάτην τυφλόν, αὐτό ἄφησε τόν μικροαστό ἡμιμαθῆ. Ὁλιγαρχία δέν σημαίνει, ὅτι εὐνοεῖται ἡ μέχρι τοῦ Πανεπιστημίου σπουδῇ τών τέκνων μόνων τών πλουσιών. Ὁχι. Ὁλιγαρχία δύναται νά ὑφίσταται καί ὅταν εὐχερέστατα καί τό τέκνον τοῦ τελευταίου ἀγρότου δύναται νά γίνη ἀπόφοιτος Πανεπιστημίου. Καί εἶνε τό χειρότερον εἶδος τῆς ὀλιγαρχίας, διότι τοιαύτη ὀλιγαρχία πνευματική, ἄνευ ἐφοδίων ὑλικῶν καί κοινωνικῶν ἐκτρέπεται συνήθως εἰς τήν δημαγωγίαν, τήν σοφιστείαν καί ὅλας τās ἄλλας ἐκδηλώσεις τοῦ πνευματικοῦ προλεταριάτου»²⁸.

Τό κείμενο τοῦ Γληνοῦ δίνει τήν αἴσθηση ὅτι οἱ φοιτητές ταπεινῆς κοινωνικῆς συνθήκης δέν σπανίζουν. Τονίζεται ὅμως ὅτι ἀναγκαῖος ὁρος γιά τήν ἐπιτυχία τών φοιτητῶν αὐτῶν, εἶναι ἐκεῖνο πού ὁ Pierre Bourdieu ἀποκαλεῖ ὑπερεπένδυση. Μέ ἄλλα λόγια, γιά νά πετύχουν στό σχολεῖο, ὀφείλουν νά ἐπενδύσουν πολύ περισσότερο ἀπό τοὺς συναδέλφους τους πού προέρχονται ἀπό ὑψηλότερα κοινωνικά στρώματα. Ἔτσι, ὅμως, ἀντιμετωπίζουν σοβαρότατα τό ἐνδεχόμενο τῆς συγκρότησης μιᾶς μονοδιάστατης ταυτότητας, κάτι πού ἔχει ὡς συνέπεια τήν ταύτιση μέ τό πτυχίο, τήν ἐντονὴ ἀξιοδότηση καί προβολή του. Μέ τά λόγια τοῦ Γληνοῦ, πρόκειται γιά μιᾶ «πνευματική ὀλιγαρχία», ἡ ὁποία «ἐκτρέπεται συνήθως εἰς τήν δημαγωγίαν, τήν σοφιστείαν καί ὅλας τās ἄλλας ἐκδηλώσεις τοῦ πνευματικοῦ προλεταριάτου»²⁹.

Μέ βάση τά παραπάνω μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ἓνα τμήμα τών φοιτητῶν πού προέρχεται ἀπό χαμηλά κοινωνικά στρώματα, χάρη στή σχετικὴ ὑπερεπένδυση, ἀντιπαρέρχεται τήν κοινωνική, οἰκονομική καί πολιτισμική ὑστέρηση καί ἀποκτᾷ πτυχίο, ἐνῶ ἓνα ἄλλο, πιθανότατα σημαντικό, δέν συμμετέχει στήν ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία καί δέν ἀποκτᾷ ποτέ πτυχίο. Γιά νά σχηματίσουμε μιᾶ κάπως σαφέστερη εἰκόνα παραθέτουμε τά σχετικὰ στατιστικὰ δεδομένα ἀπό τό 1929 μέχρι τό 1936. Θά ἦταν σίγουρα ἀφελές νά ὑπο-

28. Δ. Γληνός, Ὑπαντα, Ἑκδοτικὴ φροντίδα, εἰσαγωγή, σημειώσεις Φ. Ἡλιοῦ, τ. Β΄ 1910-1914, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1983, σ. 391.

29. Τό γεγονός αὐτό δέν εἶναι ἄμοιρο μιᾶς ἐντονῆς τάσης σέ «μικροδιανοούμενους» ἢ σέ «πνευματικά» ἐπαγγέλματα σχετικά λίγο ἀξιοδοτημένα νά ἀμφισβητοῦν τοὺς «καθιερωμένους», νά μιλάνε συχνά γιά ἀναξιοκρατία, νά αὐτοπροβάλλονται καί νά προβάλλουν τήν ἐπιστήμη τους. Πρόκειται, σέ γενικὲς γραμμές, γιά αὐτό πού ὁ Νίτσε ἀπέδωσε μέ τόν ὅρο «μνησικακία» (Ressentiment).

Παντελής Κυπριανός

θέσει κανείς ότι τα στατιστικά στοιχεία του 1930 μπορούν να μας πληροφορήσουν για τό 1890 ή τό 1910. Έκτός από τις οικονομικές, δημογραφικές και πολιτικές αλλαγές, θά πρέπει να πάρουμε υπόψη τρία ακόμα δεδομένα τα όποια τείνουν να σχετικοποιήσουν την παρουσία των ασθενέστερων οικονομικά και πολιτισμικά ομάδων στα πανεπιστήμια: η θέσπιση των εισαγωγικών εξετάσεων και η έντατικοποίησή τους, η συσσώρευση γνώσης που καθιστά δυσχερέστερη την πρόσβαση των μη κατόχων πολιτισμικού κεφαλαίου, και, τέλος, η συγκρότηση στο διάστημα αυτό μιας ομάδας, έστω μικρής, η οποία έχοντας ως κύριο χαρακτηριστικό την κατοχή πτυχίων και γνώσης, λειτουργεί ως ομάδα παραγωγής κληρονόμων. Ταυτόχρονα, όμως, η ανάπτυξη της οικονομίας, η επέκταση της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και η αύξηση του αριθμού των φοιτητών και των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων διευκολύνουν την παρουσία φοιτητών λαϊκής καταγωγής.

Άρκετά από τα δεδομένα αυτά έντυπώνονται στις στατιστικές και τις εξηγούν. Τό πρώτο στοιχείο που μπορούμε να αποδεδειμύσουμε είναι ότι ο «βιοπαλαιστής» φοιτητής, που «δουλεύει για να σπουδάσει», δέν αποτελεί συνηθισμένη περίπτωση. Τό 1929-30 (ή πρώτη σχολική χρονιά για την οποία υπάρχουν έκτενη στατιστικά στοιχεία), από τούς φοιτητές που δήλωσαν μέσα συντηρήσεως (91,24% του συνολικού αριθμού), μόνον τό 7,70% ανέφερε «έξ ιδίων πόρων» και τό 3,13% από «ιδιους και άλλους πόρους»: τά ποσοστά για τό σχολικό έτος 1936-37 ανέρχονται σε 7,72% και 2,10%, αντίστοιχα³⁰. Από την ίδια σκοπιά, έξιςου δηλωτικός, αν όχι περισσότερο, είναι και ο αριθμός αυτών που απαλλάχθηκαν από την καταβολή των εκπαιδευτικών τελών. Τό 1929-30 σε 1.141 φοιτητές (14,29% του συνόλου), οι 787 απαλλάχθηκαν «ολικώς» και οι 354 «μερικώς»: τό 1936-37, σε 1.358 φοιτητές (12,86% του συνόλου), οι 1.330 απαλλάχθηκαν «ολικώς» και οι 28 «μερικώς»³¹.

Τά ποσοστά αυτά δείχνουν ότι τό ποσοστό των άπόρων ή «βιοπαλαιστών» φοιτητών δέν είναι ύψηλό. Η υπόθεση αυτή ένισχύεται και από την κοινωνική σύνθεση των φοιτητών που αναπαριστάται στον πίνακα 2. Ο πίνακας είναι, θέβαια, άρκετά γενικός για να αποδεδειμύουν κάποιες τάσεις και να διατυπωθούν ύποθέσεις. Μιά έκτενέστερη άνάλυση θά έδειχνε ότι οι γόνοι άγροτών είναι, άναλογικά, πολύ περισσότεροι στη Γεωπονική και την ΑΣΟΕΕ, από ό,τι στη Νομική και, κυρίως, την Ίατρική. Η άνάγνωση του πίνακα προσκρούει, έξάλλου, σε δύο τύπου προβλήματα: οι κατηγορίες έπαγγελματών που χρησιμοποιούνται για τις «Στατιστικές της Έκπαίδευσης» και την «Απογραφή» του 1928 διαφέρουν και καθιστούν δυσχερή την έκτίμηση της αντιπροσώπευσης κάθε κατηγορίας: ή ταξινόμηση του πληθυσμού μικρής ήλι-

30. Κάποιοι είναι ύπάλληλοι που μπαίνουν στο πανεπιστήμιο σε μεγάλη σχετικά ήλικία.

31. Βλ. *Στατιστική της Έκπαίδευσης*, Αθήνα, Έθνικό Τυπογραφείο, 1934-1938, σ. 15^ο και 15^ο αντίστοιχα.

Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κατανομή του φοιτητικού πληθυσμού σύμφωνα με τό επάγγελμα του πατέρα-
Κατανομή του πληθυσμού 10 έτων και άνω κατά κατηγορίες επαγγελματών

Έπάγγελμα πατρός	1929-30	1931-32	1936-37	Κατηγορίες επαγγελματών	Όλικός πληθυσμός	Άρρενες
Γεωργικόν	26,65	22,62	17,53	Γεωργία	1.293.398	858.715
				Κτηνοτροφία-Θήρα	167.302	134.281
				Άλιεία	14.941	14.900
Βιομηχανικόν	6,80	4,88	5,11	Βιομηχανία	429.831	330.119
				Μεταλλεία-Όρυχεία	6.340	5.976
				Μεταφορά-Συγκοινωνία	106.758	105.844
Έμπορικόν	22,44	24,05	20,76	Έμπόριο	185.560	180.602
Έλευθέριον	16,88	13,86	11,32	Έλευθέρια επαγγέλματα	85.969	67.739
Υπάλληλος δημόσιος	12,93	13,32	13,90	Δημόσιοι Υπηρεσίαι	44.472	42.051
Υπάλληλος Ίδιωτικός	5,37	4,41	5,63	Πίστις-Άνταλ. Μεσολάβ.	22.937	21.163
Είσοδηματίας	2,07	1,98	5,09	Προσωπικαί Υπηρεσίαι	57.750	20.193
Έτερον	1,67	3,55	3,24	Άνευ Έπαγγέλματος	2.063.212	393.354
Μή δηλωθέν	5,19	11,33	17,42	Μή δηλώσας επάγγελμα	340.976	190.581
Σύνολο	100,00	100,00	100,00	Σύνολο	4.814.720	2.365.578

ΠΗΓΗ: Για τήν κοινωνική καταγωγή τών φοιτητών Στατιστική τής Έκπαιδεύσεως, Άθήνα, Έθνικό Τυπογραφείο, 1934, 1935, 1938, σ. ιγ', ιε' και ια' αντίστοιχα. Για τίς επαγγελματικές κατηγορίες, Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος, 1930, Άθήνα, Έθνικό Τυπογραφείο, 1931, σ. 75.

κίας (10 έτων και άνω) δέν αποκλείεται νά έχει στατιστικές έπιπτώσεις στην άντιπροσώπηση τών κατηγοριών επαγγελματών στό συνολικό πληθυσμό.

Σέ κάθε περίπτωση, από τόν πίνακα 2 συνάγονται τρείς διαπιστώσεις:

Πρώτον, μερικές κατηγορίες όπως τό Έμπόριο, τά Έλεύθερα επαγγέλματα και, κυρίως, οί Δημόσιοι υπάλληλοι υπεραντιπροσωπεύονται αισθητά. Άν αφαιρέσουμε τούς «άνευ επαγγέλματος» και τούς «μή δηλώσαντες επάγγελμα» (τό κριτήριο δέν είναι ασφαλές και έχει μόνο ένδεικτική άξια), οί τρεις αυτές κατηγορίες άντιπροσωπεύουν 13,1% του πληθυσμού άνω τών 10 έτων και τά παιδιά τους άντιπροσωπεύουν ένα ποσοστό άρκετά πάνω από τό 50% τών φοιτητών. Σέ ό,τι άφορά ειδικότερα τά παιδιά τών Δημοσίων υπαλλήλων, τά αντίστοιχα ποσοστά είναι 1,8% και (ύπολογιζομένου του ποσοστού τών μή δηλωθέντων) περίπου 15%.

Δεύτερον, ή ύποαντιπροσώπηση τών έργατικών στρωμάτων. Μέ ποσοστό 22,5% του πληθυσμού άνω τών 10 έτων (ύπολογίζουμε Βιομηχανία, Μεταλλεία-Όρυχεία, Μεταφορά-Συγκοινωνία), ή εκπροσώπησή τους στους φοιτητές μόλις ύπερβαίνει τό 5%.

Τρίτον, ή συνεχώς μειούμενη, αλλά σχετικά σημαντική άντιπροσώπηση τών

Παντελής Κυπριανός

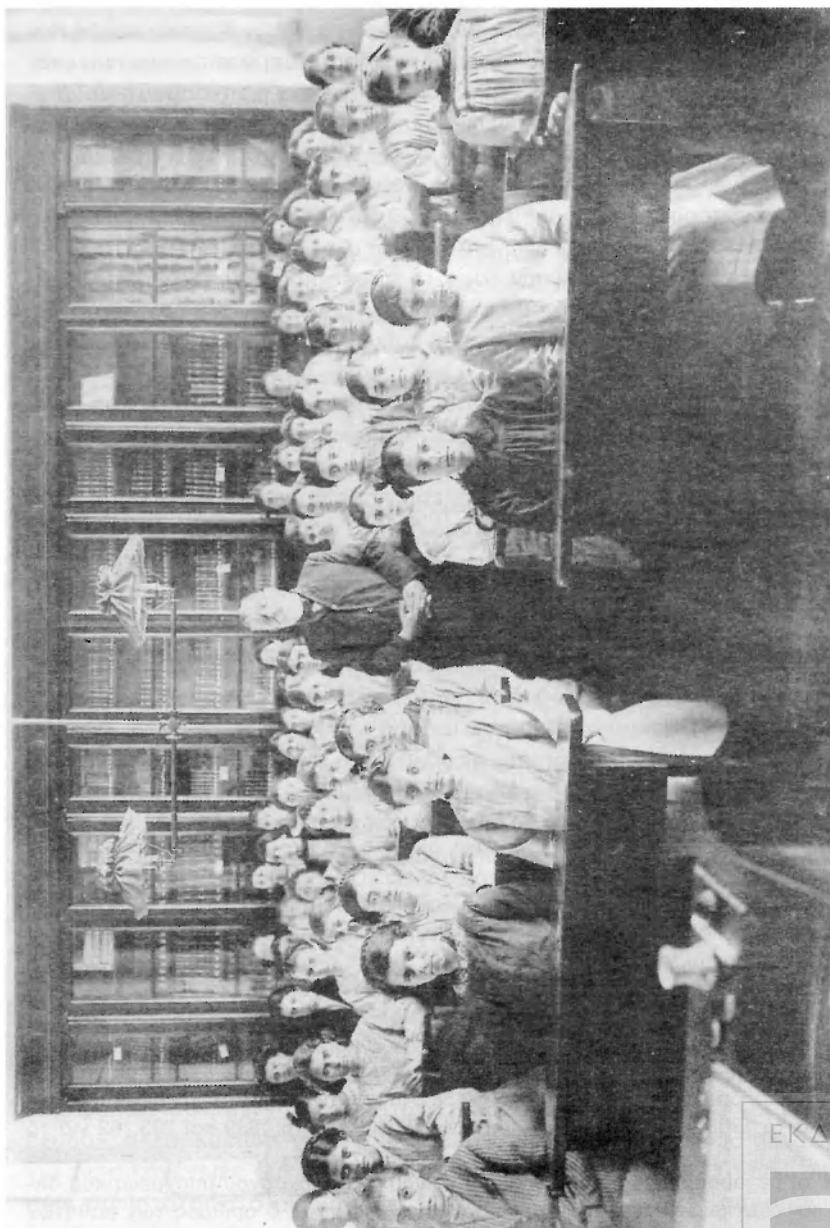
άγροτικών στρωμάτων. Τά αντίστοιχα ποσοστά ανέρχονται σέ 61,4% (ύπολογίζουμε τή Γεωργία, Κτηνοτροφία-Θήρα, Άλιεία) καί περίπου 20%, αντίστοιχα.

Τό ζήτημα τής κοινωνικής σύνθεσης μπορεί νά θεωρηθεῖ καί ἀπό μιά ἄλλη σκοπιά, αὐτή τής ἡλικίας τῶν φοιτητῶν. Τό 1936, γιά παράδειγμα, τό 38,15% τῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας εἶναι 22 ἐτῶν καί ἄνω, ἐνῶ τό 11% ἄνω τῶν 25. Τό ζήτημα τής ἡλικίας ἐγγραφῆς μπορεί νά ἀναγνωσθεῖ διπλά: ἕνας καθόλου εὐκαταφρόνητος ἀριθμός ἀτόμων ἐπιζητεῖ νά ἐγγραφεῖ στό πανεπιστήμιο, καί στήν προοπτική αὐτή ἀγνοεῖ τό χρόνο. Ἡ, μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, δημιουργεῖται μιά ἀπόσταση ἀνάμεσα σέ γόνους πού ὀλοκληρῶνουν ἀπρόσκοπτα τίς σπουδές τους, καί κάποιους, οἱ ὅποιοι ἐλλείψει πολιτισμικοῦ καί οἰκονομικοῦ κεφαλαίου διακόπτουν ἢ καθυστεροῦν τήν ὀλοκλήρωσή τους. Δέν ἀποκλείεται, μάλιστα, νά συμβαίνουν καί τά δύο καί ὁ πίνακας πού παραθέσαμε προσφέρεται σέ/καί ἐνισχύει μιά τέτοια ἀνάγνωση. Προοδευτικά φαίνεται νά συγκροτεῖται μιά ὁμάδα κληρονόμων, ὁ κύριος πυρήνας τῶν ὁποίων ἐντοπίζεται στό δημοσιοῦπαλληλικά στρώματα. Τό ἴδιο πιθανῶς νά ἰσχύει καί γιά κάποια ἐπιστημονικά ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα, τό βάρος τῶν ὁποίων ὑποβαθμίζεται, γιατί στίς κατηγορίες αὐτές ταξινομεῖται σημαντικός ἀριθμός ἀτόμων χωρίς πτυχίο.

Διαπιστώνεται, ἐξάλλου, μιά ὑποαντιπροσώπευση τῶν ἀσθενέστερων πολιτισμικά καί οἰκονομικά ὁμάδων, τῶν ἀγροτῶν καί κυρίως τῶν ἐργατῶν. Μπορεῖ, ὡστόσο, νά λεχθεῖ ὅτι ἡ παρουσία τῶν ἀγροτῶν δέν εἶναι εὐκαταφρόνητη. Ἄν καί οἱ συγκρίσεις μέ τά δεδομένα ἄλλων χωρῶν ἐγείρουν ἀρκετές αἰτιάσεις δοκιμότητος, φαίνεται πῶς στήν Ἑλλάδα δέν παρουσιάζονται ἐντονες κοινωνικές ἀνισότητες στήν ἀνώτατη ἐκπαίδευση³². Πάντως, μετά τό 1929, οἱ ἀνισότητες σταδιακά διευρύνονται καί ἡ τάση αὐτή συναρτᾶται τόσο μέ τίς εἰσαγωγικές ἐξετάσεις καί τόν προκαθορισμό τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἰσακτέων, ὅσο καί μέ τήν προοδευτική συγκρότηση ὁμάδων πού ἔχουν ὡς κύριο διακριτικό γνῶρισμα τήν κατοχή γνώσης ἢ/καί πτυχίου. Οἱ νεοπαγεῖς αὐτές ὁμάδες, λόγῳ ἀκριβῶς τοῦ μικροῦ σχετικῶς μεγέθους τους, δέν μποροῦν νά μονοπωλήσουν τά πτυχία σέ μιά κοινωνία ὅπου ὁ ἀριθμός τῶν φοιτητῶν τῆς Ἰατρικῆς καί τῆς Νομικῆς παραμένει ὑψηλός. Στή συνθήκη αὐτή, παρά τήν ὑποαντιπροσώπευσή τους καί δεδομένης τῆς διευρυμένης κοινωνικῆς κινητικότητος πού γνωρίζει ἡ χώρα τήν περίοδο αὐτή, τά παιδιά τῶν ἀγροτῶν τυχαῖνουν μιάς καθόλου εὐκαταφρόνητης ἀντιπροσώπευσης.

32. Διατηροῦμε τίς ἐπιφυλάξεις μας γιά τή σύγκριση τοῦ Κ. Τσουκαλά, ὁ.π., σ. 439-440, πίνακας 83. Τά στοιχεῖα τῆς Στατιστικῆς τῆς Ἐκπαίδευσης γιά τό 1936-37 πού παραθέτουμε ἐδῶ εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά ἀπό αὐτά τοῦ C. Arnold Anderson πού παραθέτει ὁ Κ. Τσουκαλάς.

Φοιτητικός πληθυσμός καί ζήτηση σπουδών

Αίθουσα διδασκαλίας στο Άρσάκειο (1912), με τον Γεώργιο Μιστριώτη στο κέντρο
("Η έν' Αθήναις φιλεκπαιδευτική Έταιρεία, 1836-1996 Έκατόν εξήντα χρόνια παιδείας, Αθήνα 1996, σ. 160)

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

4. Γιατί θέλουν νά σπουδάσουν;

Διαπιστώσαμε πώς ο αριθμός των έγγεγραμμένων στην Ίατρική καί τή Νομική είναι ύψηλός καί ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν φοιτητῶν ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν δέν εἶναι ἀμελητέος. Τό ποσοστό τῶν τελευταίων εἶναι ἴσως σημαντικό, συγκρινόμενο μέ τά ποσοστά ἄλλων χωρῶν, ἀλλά παραμένει σχετικά χαμηλό τόσο σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς, ὅσο καί σέ σχέση μέ τό συνολικό ἀριθμό τῶν παιδιῶν τῆς ἴδιας κοινωνικῆς ομάδας πού εἶναι σέ ἡλικία νά σπουδάσουν. Στήν καλύτερη περίπτωση πρόκειται γιά 500 μέ 1.000 ἄτομα μέχρι τά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα καί 1.500 μέ 1.800 στή δεκαετία τοῦ 1930, δηλαδή πολύ λιγότερο ἀπό 1% τῶν συνομηλίκων τους τῆς ἴδιας κοινωνικῆς ομάδας. Ἐπιπλέον, κάτι παραπάνω ἀπό τούς μισούς πού ἐγγράφονται στά πανεπιστήμια, στήν πλειοψηφία τους γόνοι, πιθανότατα, λαϊκῶν στρωμάτων, δέν ἀποκοτύν ποτέ πτυχίο.

Τά δεδομένα αὐτά δύσκολα στοιχειοθετοῦν τήν ὑπόθεση γιά κάποια μαζική στροφή πρὸς τό σχολεῖο, ἀκόμα καί σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή δημοτική ἐκπαίδευση — ἓνας τομέας πού δέν συμπεριλαμβάνεται στά ὅρια αὐτῆς τῆς ἐργασίας³³. Ἄς ἀνακεφαλαιώσουμε τά κυριότερα σημεῖα γιά τήν κατάσταση στήν πρωτοβάθμια καί δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση. Πρῶτον, μικρό μόνο μέρος τῶν παιδιῶν — ἀγοριῶν ἀκριβέστερα — τῶν λαϊκῶν στρωμάτων τελειώνει τό δημοτικό, πολλοί ὅμως ἀπό αὐτούς, μέχρι τουλάχιστον τό 1925³⁴, συνεχίζουν στή δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση καί στή συνέχεια ἐγγράφονται στό πανεπιστήμιο. Δεύτερον, παρά τό ἐνδεχόμενο πολλοί ἀπό αὐτούς νά μήν καταφέ-

33. Οἱ εἰκόνες πού ἔχουμε γιά τά σχολεῖα στήν ὑπαιθρο εἶναι ἀναλογικά αὐτές πού ἔχουμε σήμερα γιά διάφορες ομάδες νομάδων. Δέν προσέρχονται στό σχολεῖο ἢ κάνουν ὅ,τιδήποτε γιά νά τό σκάσουν. Τό δημοτικό γίνεται πραγματικά ὑποχρεωτικό μετά τήν ἐκπαιδευτική μεταρρύθμιση τοῦ 1929, ὅποτε θεσπίζεται ἡ σύμπραξη δασκάλων καί ἀστυνομίας γιά νά πᾶνε τά παιδιά στό σχολεῖο. Ὁ μύθος τῆς μαζικῆς πρωτοβάθμιας, κατά πρῶτο λόγο, καί τῆς δευτεροβάθμιας, κατά δεύτερο, ἐκπαίδευσης στηρίζεται μεταξύ ἄλλων καί στούς ὑπερβολικά διογκωμένους ἀριθμούς πού παραθέτει ὁ G. M. Wilcox στό *Education in Modern Greece*, Νέα Ὑόρκη, Faculty of Philosophy, Columbia University, 1933. Τούς ἀριθμούς αὐτούς παραθέτει χωρίς ἐξακρίβωση καί ἡ K. Dendrinou-Antonakaki, *Greek Education: Reorganisation of the Administrative Structure*, Νέα Ὑόρκη, Columbia University, 1955, σ. 22, πίν. Ι. Οἱ ὑπολογισμοί εἶναι σύνθετοι καί ἡ κατανόησή τους προϋποθέτει τή γνώση τῆς δομῆς τοῦ σχολείου. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε ὅτι οἱ παραπάνω συγγραφεῖς δίνουν 158.840 μαθητές δημοτικοῦ γιά τό 1895 καί 241.406 γιά τό 1908. Οἱ ἐπίσημοι ἀριθμοί εἶναι 97.800 γιά τό 1889 καί 233.162 γιά τό 1912-13.

34. Μέ τή μεταρρύθμιση τοῦ 1929 καί τήν ἐπιβολή τοῦ 6χρονοῦ ὑποχρεωτικοῦ δημοτικοῦ καί εἰσιτήριων ἐξετάσεων στό γυμνάσιο, μειώνεται ὁ ἀριθμός τῶν μαθητῶν τῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης. Οἱ διατάξεις αὐτές διατυπώνονται γιά πρώτη φορά στό σχέδιο μεταρρύθμισης τῆς πρωτοβάθμιας καί τῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης τοῦ 1913, συντάκτης τῆς ὁποίας εἶναι ὁ Δ. Γληνός.

Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών

ρουν ποτέ να αποκτήσουν τό πτυχίο, αυτοί εγγράφονται στα πανεπιστήμια και άρκετοί μάλιστα υπερεπενδύουν στην εκπαίδευση. Από τα προηγούμενα συνάγεται ότι ή δυσκολία για τα παιδιά των λαϊκών στρωμάτων έγκειται στο να τελειώσουν πρώτα τό δημοτικό και μετά τό γυμνάσιο· άρκετά μέλη της ομάδας αυτής κοπιάζουν πολύ για να σπουδάσουν, πού σημαίνει ότι υπερεπενδύουν στο σχολείο.

Όστόσο, κάποια έρωτήματα παραμένουν ακόμη άδιευκρίνιστα: ποιά παιδιά, από τα λαϊκά στρώματα, τελειώνουν την πρωτοβάθμια και μετά τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, γιατί επενδύουν τόσο πολύ στο σχολείο και γιατί επιλέγουν νομικά ή ιατρική και όχι για παράδειγμα φυσική ή χημεία. Τα έρωτήματα φαίνονται να είναι διαφορετικής τάξης αλλά, όπως θά δούμε, διαπλέκονται και παραπέμπουν σε πολύ μεγάλο βαθμό σε μία κοινή λογική. Από τα τρία αυτά έρωτήματα τό πλέον δυσπρόσιτο είναι τό πρώτο γιατί δέν υπάρχουν σχετικά στοιχεία. "Αν υποθεθεί ότι πρόκειται για παιδιά συγγενούς κοινωνικής συνθήκης, θά μπορούσε κανείς να σκεφτεί πως τελειώνουν τό δημοτικό εκείνα πού δείχνουν τό μεγαλύτερο ενδιαφέρον ή μέ όρους οικονομικούς εκείνα πού επενδύουν περισσότερο στο σχολείο. Τό έρώτημα όμως είναι γιατί; Βάσει ποιών στοιχείων συμπεραίνει κάποιος ότι αξίζει να επενδύσει στο σχολείο, όταν αγνοεί τον κόσμο του σχολείου και, συνεπώς, τό ένδεχόμενο της άποτυχίας;

Για να διατυπώσουμε κάποιες πρώτες απαντήσεις στο έρώτημα αυτό, είναι αναγκαίο να συναχθούν κάποιες πρόσθετες πληροφορίες, έστω και άπαγωγικά. Είδαμε πριν ότι, αναλογικά, σπουδάζουν περισσότερο τα παιδιά των πλέον έγγράμματος στρωμάτων. Στη δεκαετία του 1930, τό ποσοστό των φοιτητών πού δηλώνουν άποροι κυμαίνεται γύρω στο 10%. Άκόμα και αν υποθεθεί ότι πρόκειται αποκλειστικά για παιδιά άγροτικών και έργατικών οικογενειών, αυτό σημαίνει ότι δύο περίπου στους τρεις φοιτητές πού προέρχονται από τα στρώματα αυτά διαθέτουν τούς αναγκαίους οικογενειακούς πόρους για να σπουδάσουν στην πόλη, δηλαδή στην Άθήνα ή, άργότερα, και στη Θεσσαλονίκη.

Αν πιστέψουμε τα δύο αυτά στοιχεία τεκμαίρεται ότι τό δημοτικό σχολείο τελειώνουν κατά πρώτο λόγο τα παιδιά των περισσότερο έγγράμματος στρωμάτων· όσον αφορά στα άγροτικά και έργατικά στρώματα, τό δημοτικό τελειώνουν τα παιδιά των εύπορότερων οικογενειών, χωρίς όμως τό ποσοστό των πλέον άπορων να είναι άμελητέο. Δέν χρειάζεται βέβαια να τονιστεί ότι ή οικονομική συνθήκη διαδραματίζει στη συγκεκριμένη συγκυρία σημαντικό ρόλο. Αυτό, όχι βέβαια γιατί τό παιδί στο δημοτικό ή τό γυμνάσιο «έχει έξοδα», αλλά, κυρίως, γιατί τό να πάει ένα αγοράκι στο σχολείο μεταφράζεται για τίς οικογένειες αυτές σε άπώλεια έργατικής δύναμης. Τό έρώτημα, λοιπόν, συνίσταται στο αν υπάρχει κάτι κοινό ανάμεσα στις παραπάνω τρεις ομάδες πού επενδύουν στο σχολείο ή αν πρόκειται άπλά για σύμπτωση.

Οι περισσότερες έρμηνείες πού έχουν προταθεί κατά καιρούς θά μπορούσαν να χαρακτηριστούν λειτουργικές. Η συνηθέστερη άπ' αυτές προ-

Παντελής Κυπριανός

βάλλει τό γεγονός ότι ή σχετικά άπλή δομή του έλληνικού σχολείου, ή παντελής άπουσία μηχανισμών έπιλογής και τό χαλαρό σύστημα έξετάσεων, έπιτρέπει σχεδόν χωρίς κόπο την έγγραφή στο πανεπιστήμιο. Ή θέση αυτή, άν και φαίνεται εύλογη, συσκοτίζει μάλλον την κατάσταση παρά την έξηγεϊ. Εϊναι προφανές ότι ή έλαστικότητα των μηχανισμών έπιλογής στο έσωτερικό των εκπαιδευτικών μηχανισμών διευκολύνει την πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Για νά έγγραφει, όμως, κάποιος στο πανεπιστήμιο πρέπει προηγουμένως νά τελειώσει τό δημοτικό και τό γυμνάσιο, κάτι πού δέν εϊναι τόσο αυτόνόητο για τά παιδιά των λαϊκών στρωμάτων και, έπιπλέον, άγνοούνται ή ένταση και τό κόστος της σχολικής επένδυσης.

Σέ ό,τι άφορά τό ζήτημα της σχολικής επένδυσης, προβάλλεται συχνά ένα άλλο έπιχείρημα, λειτουργικής πάντα ύψης, τό όποιο άπαντάται σέ διάφορες παραλλαγές. Ή επένδυση αυτή άποδίδεται στην άποτελεσματικότητα του πτυχίου. Για τόν Μ. Σκουζέ, για παράδειγμα, οι έλληνόφωνες κοινότητες της όθωμανικής αυτοκρατορίας, έλλείψει ειδικευμένου έπιστημονικού προσωπικού, κατέφευγαν στους όμόγλωσσους άποφοίτους του Πανεπιστημίου της Αθήνας. Ή ζήτηση πτυχιούχων, συμπεραίνει ό συγγραφέας, είχε ως άποτέλεσμα τή ζήτηση σπουδών και, κατά συνέπεια, τή διεύρυνση της σχολικής επένδυσης³⁵. Άντίστοιχου τύπου εϊναι μιά δεύτερη έρμηνεία πού ύποβαστάζει, συχνά, τό λόγο κυβερνητικών παραγόντων· σύμφωνα μέ αυτή, πολλοί πάνε στο πανεπιστήμιο μέ την προσμονή νά εξασφαλίσουν, κάποια στιγμή, μιά θέση στο δημόσιο τομέα. Ή συλλογιστική εϊναι άπλή και όμοια μέ την προηγούμενη: επενδύει κάποιος στο σχολείο, γιατί τό πτυχίο εϊναι λειτουργικό. Όστόσο τό έρωτήματα διευρύνονται: γιατί επενδύει μόνο ένα μικρό τμήμα, γιατί στά νομικά και στην ίατρική, γιατί πολλοί δέν καταφέρνουν νά πάρουν πτυχίο, και τέλος, γιατί πολλοί από αυτούς πού επενδύουν, ύποτίθεται, στην άπόκτηση του πτυχίου μένουν άνεργοι;

Παρ' όλα αυτά, ως μείνουμε στο γεγονός ότι ή θέση πού άποδίδει τή σχολική επένδυση στην έλπίδα της ύπαλληλοποίησης άπαντάται συχνά. Ή θέση αυτή εκφέρεται, μάλιστα, από τούς πλέον αρμόδιους κυβερνητικούς παράγοντες σέ ζητήματα εκπαίδευσης³⁶. Σύμφωνα μέ αυτή, αρκετά άτομα, κυρίως λαϊκής καταγωγής, επενδύουν στο σχολείο μέ στόχο νά γίνουν δημόσιοι

35. ό.π., σ. 31-2. Τό κείμενο εϊναι του 1879. Ίσως ό παράγοντας αυτός νά τροφοδότησε την αίσθητή αύξηση των έγγραφομένων φοιτητών στο πανεπιστήμιο στη δεκαετία του 1860.

36. Στην κριτική πού άσκει ό Α. Εϋταξίας στο μή ψηφισθέν τελικό νομοσχέδιο του Σ. Στάη, πού προβλέπει προφορικές εισαγωγικές έξετάσεις για τό πανεπιστήμιο, γράφει: «Διά των νομοσχεδίων αυτών διευκολύνεται κατά πολύ, αντί νά δυσχεραίνεται, ή εις τό Γυμνάσιον και τό Πανεπιστήμιον φοίτησις. Ήκαστος άγρότης, έκαστος χειρωναξ, όταν θλέπη ότι τό τέκνον του εκ του δημοτικού σχολείου θά κατατάσσεται άπ' εύθείας εις τό γυμνάσιον, θά προθυμοποιείται νά ύποβληθῇ αυτός και ή οικογένειά του εις πάσαν στέρησιν, νά πωλήσῃ ό,τι έχει και δέν έχει, όπως αυτός γείνη έπιστήμων ή τού-

Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών

υπάλληλοι και ο δημόσιος τομέας αποτελεί ένα τόπο όπου εξαργυρώνεται ή επένδυση στην εκπαίδευση.

Τί σημαίνει όμως αυτό; Μέ τον τρόπο αυτό ο κόσμος του σχολείου απο-κτά μία συγκεκριμένη, χειροπιαστή διάσταση, πού παραπέμπει σε κάποιο συγκεκριμένο επάγγελμα και σε κάποιο τρόπο ζωής με τους δικούς του χωροχρονικούς ρυθμούς πού είναι, στην κυριολεξία, διαφορετικοί από αυτούς του έργατη και του αγρότη. Η πρακτική διάσταση της προοπτικής δημοσιο-παλληλοποίησης γίνεται πιά απτή χάρη στην αυξανόμενη παρουσία του κρά-τους και την προσπάθειά του να επιβληθεί, να αποκτήσει, δηλαδή, τον πλή-ρη έλεγχο του χώρου και να ασκήσει τό μονοπώλιο της νόμιμης φυσικής βίας. Η περίοδος πού πραγματευόμαστε σημαδεύεται από τή συνεχή επέ-κταση των σχολικών μηχανισμών, πού σημαίνει, ταυτόχρονα, τήν παράλληλη διάχυση του κράτους: κατά τήν περίοδο αυτή δημοσιο-παλληλοποιούνται οί εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και δημι-ουργούνται τά πρώτα νηπιαγωγεία και παιδικοί σταθμοί.

Η επέκταση του κράτους έμπεδώνεται με τήν πρόσληψη προσωπικού και συνοδεύεται από ένα ανάλογο ιδεολογικό, νομιμοποιητικό λόγο. Δημόσιος υπάλληλος στην προκειμένη περίπτωση σημαίνει, κυριολεκτικά, εκπρόσω-πος των κρατικών μηχανισμών, οί όποιοι, καθώς διαχέονται στό χώρο, περι-βάλλουν με έξουσία και κύρος τούς εκπροσώπους τους. Τό κράτος είναι πα-ρόν, είτε άμεσα με τούς εκπροσώπους του (πολλοί από τούς όποιους είναι κάτοχοι πτυχίων), είτε έμμεσα με πτυχιούχους συνδεδεμένους με τήν πα-ρουσία και διεύθυνση των μηχανισμών του, όπως οί δικηγόροι.

Στή συνάφεια αυτή ή δημοσιο-παλληλοποίηση ένδέχεται να αποτελεί, γιά κάποιες κοινωνικές ομάδες και κυρίως τούς αγρότες, τό κατ' έξοχήν μέσο άνοδικής κοινωνικής κινητικότητας. Δέν πρόκειται, όμως, καθόλου γιά μία άπλή διαδικασία προσαρμογής των συγκεκριμένων οικογενειών σε μία συγ-κεκριμένη κοινωνική στρατηγική, ούτε γιά τό σύνολο κάποιων πρακτικών με όρους κόστους/οφέλους. Η έντονη παρουσία του κράτους κάνει όρατή τήν προοπτική υπαλληλοποίησης, πού σημαίνει ταυτόχρονα νέους ρυθμούς

λάχιστον λάθη άπολυτήριον και εισέλθη μίαν ήμέραν εις τήν δημόσιον υπηρεσίαν. Υπό τοιαύτην όμως κατάστασιν έννοιε πās τις, όποιον Geistesproletariat θά κατα-κλύση πλέον τήν Έλλάδα, όποία δέ τύχη υπό τούτο άναμένει και τήν Πολιτείαν και τήν κοινωνίαν ήμών»: Α. Π. Εύταξίας, *Τά νομοσχέδια του Υπουργείου Παιδείας*, Αθή-να, Τυπ. Π. Δ. Σακελλαρίου, 1900, σ. 38. Ένδεικτικό είναι και τό παρακάτω απόσπασμα του Δ. Γληνού: «Γενικώς δέ δυνάμεθα να είπωμεν, ότι από του εκπαιδευτικού ήμών συστήματος έλειψε παντελώς ή παροχή της άναγκαίας γενικής προπαιδείας διά τήν γεωργίαν, τήν κτηνοτροφίαν, τήν βιομηχανίαν και τήν βιοτεχνίαν καθόλου και ως έκ τούτου υπέθαλψε τούτο τά μάλιστα τήν έμφυτον κλίσιν των έλλήνων εις τά μεταπρα-τικά επαγγέλματα, και τήν υπαλληλίαν. Διά τούτο δέ δέν ηύνοήθη υπό του συστήμα-τος ούτε ή λειτουργία των επαγγελματικών σχολείων, ούτε ή δημιουργία του αναγ-καίου διά τά τεχνικά μαθήματα διδακτικού προσωπικού»: ό.π., σ. 222.

Παντελής Κυπριανός

ζωής και νέα θέση στην κοινότητα. Η παρουσία του κράτους δίνει υπόσταση και νομιμοποιεί στα μάτια του έργατη ή του αγρότη την αλύτωση: σχολείο/πτυχίο/άλλαγή κοινωνικής θέσης/άλλαγή τρόπου ζωής. Έτσι, τά λαϊκά στρώματα συνεχίζουν να αγνοούν τον κόσμο του σχολείου, γνωρίζουν, όμως, τά πρακτικά του αποκρυσταλλώματα. Ταυτόχρονα, η λειτουργία αυτή του πτυχίου άκουμπά, και ένισχύει, σέ αναπαραστάσεις και νοοτροπίες των στρωμάτων αυτών, κατά πρώτο λόγο την αποστροφή για τά «άφηρημένα» στίς σπουδές και την προτίμηση για τά λεγόμενα πρακτικά πράγματα.

Στή θέση αυτής της αντίληψης μπορούμε νά έρμηνεύσουμε μιά σειρά από παρατηρήσεις-διαπιστώσεις που διαπερνούν διάφορες μαρτυρίες, όπως είναι τό ενδιαφέρον, όπως λέγεται συχνά, μόνο για τό πτυχίο, τό χαμηλό επίπεδο άρκετων σπουδαστών, ή σχολική υπερεπένδυση, τό βάρος του πτυχίου στό σχηματισμό άτομικής και οίκογενειακής ταυτότητας. Στή θέση αυτή μπορούμε νά κατανοήσουμε σέ μεγάλο βαθμό και την άνελαστικότητα της ζήτησης, που μεταφράζεται στον επίμονο προσανατολισμό προς παραδοσιακά «πρακτικές» σχολές (στή συγκεκριμένη περίπτωση τή Νομική και τήν Ίατρική³⁷) και στην άγνόηση της προσφοράς εύκαιριών στην αγορά εργασίας.

Μέ τον τρόπο αυτό, τό σχολείο μπαίνει κυριολεκτικά στον κοινωνικό κόσμο των λαϊκών στρωμάτων. Χάρη στό πρακτικό του αντίκρισμα, τό σχολείο τείνει νά άποτελέσει γι' αυτά έναν άπτό όρίζοντα και σημείο άναφοράς, όπως άκριβώς και για τά στρώματα που τό σχολείο άποτελεί τμήμα του κοινωνικού τους κόσμου. Άν όμως για τούς δεύτερους ό κόσμος του σχολείου είναι οίκοις και ή πρόσβαση συνεπώς εύχερέστερη, στους πρώτους συνεχίζει νά παραμένει άγνωστος. Τό στοιχείο αυτό, σέ συνάρτηση μέ τά κοινωνικά και οικονομικά μειονεκτήματα των στρωμάτων αυτών, έξηγει γιατί πρώτα ενδιαφέρει τό πτυχίο και μετά τό περιεχόμενό του και, κυρίως, γιατί οί κάτοχοι πτυχίων —ή καλύτερα οί κάτοχοι μιάς αντίστοιχης θέσης— χάρουν τέτοιας έκτίμησης στό κοινωνικό τους περιβάλλον.

Οί καθ' όλα σημαντικές αυτές διαφορές δέν πρέπει νά μειώνουν τό γεγονός ότι τό πτυχίο, μέσω των πρακτικών άντικρισμάτων του, καθιστά πιό οίκοις τον κόσμο του σχολείου και, μ' αυτή την έννοια, μπορούμε νά πούμε ότι έπιτελεί μιά λειτουργία ένοποίησης στην έλληνική κοινωνία. Τήν ίδια άκριβώς λειτουργία έρχεται νά έπιτελέσει ή έπίσημη κρατική ρητορική για τό σχολείο και τό ρόλο του. Τό θέμα είναι σημαντικότερο και χρήζει ειδικής μελέτης, πολύ δέ περισσότερο γιατί άγνοείται. Οί περισσότερες σχετικές

37. Μετά τό 1929, τό υψηλότερο ποσοστό των άγροτικής και εργατικής καταγωγής φοιτητών άπαντάται στην ΑΣΟΕΕ και τή Γεωπονική. Πρόκειται όμως μάλλον για άναγκαστική έπιβολή, καθώς μέ τή θέσπιση των εισαγωγικών έξετάσεων και τον προκαθορισμό των εισακτέων στα πανεπιστήμια τείνει νά δημιουργηθεί μιά αγορά πτυχίων, μέ άποτέλεσμα νά αύξηθεί ή ζήτηση των σχολών ύψηλου κοινωνικού κύρους, όπως ή Νομική και ή Ίατρική.

Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών

αναφορές άφοροῦν, κυρίως, στις προθέσεις τῶν φορέων τῆς καί ἐλάχιστα ἕως καθόλου στίς λειτουργίες τοῦ ἴδιου τοῦ λόγου καί τὰ κοινωνικά του ἀποτελέσματα. Νά σημειώσουμε ἐδῶ μόνο ὅτι τὰ ἐπίσημα κείμενα διαπερνῶνται ἀπό μιά κεντρική ἀντίληψη πού ταυτίζει τό σχολεῖο μέ τό ἔθνος καί τὰ φῶτα. Ἡ πορεία τοῦ ἔθνους συναρτάται μέ τό σχολεῖο, τό ὁποῖο ἐκλαμβάνεται ὡς ἀντώνυμο τοῦ σκότους. Μέ ἄλλα λόγια, τό «ἄνθρωπος ἀγράμματος, ξύλο ἀπελέκητο» μεταφράζεται στήν ἐπίσημη κρατική ρητορική πού λέει ὅτι ἕνα ἔθνος ἀγραμμάτων εἶναι μοιραῖα ἕνα καθυστερημένο ἔθνος.

Χωρίς ἀμφιβολία, ἡ ρητορική αὐτή ἐκτρέφει καί ἐκτρέφεται ἀπό τίς ἀναπαραστάσεις γιά τό σχολεῖο καί τό ἀγαθό πού παράγει, τό πτυχίο. Ἀξιοδοτεῖ ἀκόμα περισσότερο τό σχολεῖο καί, μέ τόν τρόπο αὐτό, ἐνισχύει τή μονοσήμαντη ὀργάνωση τῆς ταυτότητας κάποιων λαϊκῶν στρωμάτων μέ βάση, ἀποκλειστικά ἢ σχεδόν ἀποκλειστικά, τήν «ἐγγραμματοσύνη». Στό βαθμό πού ἡ ρητορική περί σκότους καί φωτός συνέπιπτε μέ τήν πρακτική μετάφραση τοῦ πτυχίου σέ μία καλύτερη κοινωνική συνθήκη, εἶχε κάθε τύχη νά γίνει ἀποδεκτή ἀπό τό κοινωνικό σῶμα. Μόνο πού ἡ ρητορική αὐτή καί μέ δεδομένα τή γενικότητα καί τήν ἀπόσταση ἀνάμεσα στούς πομπούς καί τούς ἀποδέκτες τῆς, ἄφηνε στούς τελευταίους τήν εὐχέρεια νά τή δεξιωθοῦν σύμφωνα μέ τούς δικούς τους κώδικες καί, τελικά, στό πλαίσιο τῶν δικῶν τους κοινωνικῶν στρατηγικῶν.

Ἀνεξάρτητα ἀπό τή διαφοροποιημένη πρόσληψή του, τό σχολεῖο στήν περίοδο πού πραγματευόμαστε εἶναι θετικά ἀξιοδοτημένο. Ἡ θετική αὐτή ἀξιοδότηση φέρνει τό σχολεῖο πῶς κοντά στόν κοινωνικό κόσμο τῶν διαφόρων στρωμάτων, ἀκόμα καί αὐτῶν τῶν ἐργατικῶν καί ἀγροτικῶν, πού τούς εἶναι, στήν κυριολεξία, ἀπόμακρο καί ξένο. Κάποιοι λοιπόν ἐπενδύουν περισσότερο σ' αὐτό ὄχι γιατί ἀπλά εἶναι πῶς «προκομμένοι», ἀλλά γιατί αὐτό ἀποτελεῖ ἀναγκαία συνθήκη γιά νά ἀντεπεξέλθουν στίς δυσκολίες, ὑλικές καί κοινωνικές, τοῦ ἐγχειρήματός τους, καί, ἐπιπλέον, γιά νά ἀντισταθμίσουν καί νά ἐκλογικεύσουν τίς στερήσεις πού συνεπάγεται ἡ ὑπερεπένδυση στό σχολεῖο.

Ἐάν, λοιπόν, τό σχολεῖο μπῆκε στόν κοινωνικό κόσμο τῶν λαϊκῶν στρωμάτων καί ἀπέτελεσε ἰσχυρό ταυτοποιητικό στοιχεῖο καί ἀντικείμενο ὑπερεπένδυσης, ἐξίσου ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ «ἀδιαφορία» τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τῶν στρωμάτων αὐτῶν γιά τήν ἐκπαίδευση. Τό σχολεῖο δέν βιώνεται ἐδῶ τόσο ὡς θεσμός παιδευτικός καί ὡς «φῶς», ὅπως θέλει ἡ κρατική ρητορεία, ὅσο ὡς μηχανισμός πού παρασαλεύει καί ἀνατρέπει τούς οἰκείους κοινωνικούς ρυθμούς καί εἰσάγει νέους, αὐστηρά ὀργανωμένους χρονικά καί χωρικά. Γιά τὰ ἄτομα αὐτά, ὁ κλειστός χώρος τοῦ σχολείου καί τό πρόγραμμα τῶν μαθημάτων εἶναι τό ἀκριβῶς ἀντίθετο τοῦ ἀνοιχτοῦ ὁρίζοντα τοῦ χωραφιοῦ καί τοῦ φυσικοῦ χρόνου. Ἐτσι, τό κράτος ὑποχρεῖται νά ἀνατρέξει σέ διάφορα μέσα, ἀπό τόν ἀπλό ἐγκλεισμό σέ μιά αἴθουσα (χωρίς διάλειμμα) μέχρι τήν ἐπιστράτευση τοῦ χωροφύλακα, προκειμένου νά ἀποτραπεί ἡ ἐλλιπής παρακολούθηση καί νά «προσαρμοστοῦν» οἱ μαθητές στό scho-

Παντελής Κυπριανός

λειο. Ἐνῶ λοιπόν ἡ πρόσβαση στό πανεπιστήμιο φαντάζει μέχρι τό 1924 ἀπλή, τό βασικότερο ἐμπόδιο εἶναι ἡ ἀποφοίτηση ἀπό τό δημοτικό, δηλαδή ἡ ἐξοικείωση μέ τούς σχολικούς μηχανισμούς. Ἄν αὐτό θεωρεῖται δεδομένο γιά τή μεγάλη πλειοψηφία τῶν παιδιῶν τῶν μορφωμένων καί τῶν εὐπορων στρωμάτων, τό ἐρώτημα ἀφορᾷ στά παιδιά τῶν λαϊκῶν στρωμάτων καί κατά πρῶτο λόγο τῶν ἀγροτικῶν· καί μέ βάση τά ὑπάρχοντα, ἀνεπαρκῆ, ἀναμφίβολα, στοιχεῖα γιά τήν κοινωνική σύνθεση τῶν φοιτητῶν, θά λέγαμε, τά πλέον εὐπορα ἀπό αὐτά.

Παντελής Κυπριανός

Προσεγγίσεις

*Βίωμα, ιστορία και πολιτική:
ή υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας.
Σκέψεις με αφορμή δύο βιβλία του Τάκη Μπενᾶ*

Κάποτε οι κρίσιμες στιγμές της ιστορίας έγκλωβίζουν τό χρόνο. Πόλεμος, Ἀντίσταση, Ἐπανάσταση. Νέοι, ἀντιμέτωποι μέ τό θάνατο, διαχειριστές τοῦ ἑαυτοῦ τους καί τῆς ἱστορίας, πίστεψαν στό αὔριο καί τό ἀναζήτησαν μέσα ἀπό τό Κόμμα. Ἐγιναν ἐπαναστάτες, ἔγιναν κομμουνιστές. Τά τελευταῖα χρόνια καταθέτουν τίς προσωπικές μαρτυρίες τους καί μᾶς καταστούν κοινωνοῦς τῆς ἐμπειρίας τους. Καταγράφοντας τό βίωμά τους, μεταγράφουν οὐσιαστικά τήν παρουσία τους στό χθές, μέ τούς ὅρους καί τίς ἐπεξεργασίες τοῦ σήμερα.

Στή γενιά αὐτή τῶν Ἀετόπουλων καί τῶν Ἐπονιτῶν τῆς Ἀντίστασης ἀνήκει καί ὁ Τάκης Μπενᾶς. Μέ τά δύο πρόσφατα βιβλία του¹, πλουτίζει τή σειρά τῶν προσωπικῶν μαρτυριῶν πού διαθέτουμε μέχρι σήμερα καί συνεισφέρει στήν ἱστορική γνώση μέ τήν ἀποτύπωση τῆς ἐμπειρίας καί τήν ἀφήγηση τοῦ βιώματός του, σέ δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές τῆς προσωπικῆς του πορείας.

Ἀναφερόμενος στήν ἱστορία τοῦ Γ' Συνεδρίου τῆς προδικτατορικῆς ΕΔΑ, «ένός Συνεδρίου πού δέν ἔγινε ποτέ», στό πρῶτο βιβλίο τοῦ 1995, ὁ συγγραφέας ἐπικεντρώνει τή συζήτηση σέ μία σελίδα τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς ἀριστερᾶς πού παραμένει βυθισμένη στή σιωπή. Τό βιβλίο καλύπτει οὐσιαστικά δύο κενά. Πρόκειται, κατ' ἀρχάς, γιά τό πρῶτο βιβλίο πού γράφεται ἀπό ἡγετικό στέλεχος τῆς ἴδιας τῆς ΕΔΑ γιά τήν ΕΔΑ, ἀλλά καί γιά τό πρῶτο βιβλίο πού πραγματεύεται ἀποκλειστικά θέματα τῆς ἱστορίας τοῦ

1. Τάκης Μπενᾶς, *Ἐνα Συνέδριο πού δέν ἔγινε ποτέ. Πρόδρομα ἀνανεωτικά στοιχεία τῆς προδικτατορικῆς Ἀριστερᾶς*, Ἀθήνα, Δελφίνι, 1995· τοῦ ἴδιου, *Τοῦ Ἐμφυλίου. Μνήμες τῶν δύσκολων καιρῶν*, Ἀθήνα, Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνη, 1996.

κόμματος της Ένιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς². Βασισμένο σέ πρωτογενές αρχειακό υλικό, τό όποιο ό συγγραφέας έπενδύει μέ τήν προσωπική γνώση τών ανθρωπών καί τών καταστάσεων, τό βιβλίο διεκδικεί μία άκόμη πρωτοτυπία: τή χρήση άδημοσίευτου, μέχρι σήμερα, υλικού του, υπό ταξινόμηση στα «Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας», Αρχείου τής προδικτατορικής ΕΔΑ.

Τό 1996, ό Τ. Μπενάς συνεχίζει τή συγγραφική του παραγωγή μέ τīs *Μνήμες του Έμφυλίου*, συμπληρώνοντας πρακτικά τό προηγούμενο έργο του *Τής Κατοχής, Μνήμες πικρές*³ πού κυκλοφόρησε τό 1990, «σάν χρέος», όπως δηλώνει ό συγγραφέας. Μέ τό τελευταίο του βιβλίο, «πληρώνοντας τό φόρο τής γενιάς του», ό Τ. Μπενάς μάς χαρίζει ένα από τά ωραιότερα βιβλία πού έχουμε διαβάσει τά τελευταία χρόνια για τόν έμφύλιο πόλεμο, πού δέν τελειώνει τό 1949 στό Γράμμο, αλλά τό 1960 μέ τήν άποφυλάκιση του συγγραφέα-ισοθίτη από τīs φυλακές τής Αίγινας. Χρωματίζοντας μέ τīs λέξεις τόν πόνο, τόν φόβο, τά βασανιστήρια, τήν άγωνία μπροστά στό θάνατο, σκιαγραφώντας τά πορτραίτα τών συναγωνιστών καί τών συγκρατουμένων του, περιγράφοντας τούς μηχανισμούς επιβίωσης, τīs καθημερινές μορφές τών συγκρούσεων καί τά άτομικά άδιέξοδα, ό Τ. Μπενάς συμβάλλει ουσιαστικά στην ιστοριογραφία για τήν έμφύλια άναμέτρηση καί για τή δεκαετία του '50. Δηλώνοντας ότι «δέν άφηγεΐται τόν έμφύλιο πόλεμο» αλλά ότι καταγράφει τό βίωμά του, ό συγγραφέας μάς προσφέρει τά τεκμήρια τής ιστορίας τής καθημερινής ζωής καί τής παρανομίας τών επαναστατών μέσα στις πόλεις, τīs άγωνίες καί τούς φόβους μπροστά στα στρατοδικεία, τούς ρυθμούς καί τīs έκπληξεις τής ζωής στις φυλακές. Έκών, άκων, ό Τ. Μπενάς, γράφοντας τή δική του ιστορία, μάς δίνει μία πολύτιμη πτυχή τής έμφύλιας σύγκρουσης, όπως τήν πίστεψε, τήν έζησε καί τήν κατανόησε ένα μέρος τής έλληνικής άριστεράς.

2. Άπ' όσο γνωρίζουμε, οί μαρτυρίες πού διαθέτουμε για τήν ΕΔΑ είναι έλάχιστες καί αυτές έγγράφονται κυρίως ως πολιτικά δοκίμια στή λογική μιάς συνολικής έκτίμησης για τήν πορεία τής Αριστεράς στή μεταπολεμική περίοδο. Μνημονεύουμε: Η. Ηλιού, *Η κρίση έξουσίας*, χ.τ., Έλεύθερα Κείμενα, 1972· Π. Νεφελούδης, *Στίς πηγές τής κακοδαιμονίας. Τά βαθύτερα αίτια τής διάσπασης του ΚΚΕ*, Αθήνα, Gutenberg, 1974· Π. Παρασκευόπουλος, *Μαρτυρία 1963-1967. Πώς φτάσαμε στή Δικτατορία*, Αθήνα, Διάλογος, 1974· Α. Μπριλλάκης, *Τό έλληνικό κομμουνιστικό κίνημα*, Αθήνα, Έξάντας, 1980· Τ. Βουρνάς, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, Αθήνα, Έκδ. Τολίδη, 1983. Στα προηγούμενα μπορεί νά συνυπολογισθεί ή έτεροβιογραφία του Γ. Δ. Νισύριου, *Γιάννης Πασαλίδης*, Αθήνα, Έκδ. Κ. Σεμελίδη, χ.χ. Πρέπει επίσης νά σημειώσουμε ότι αναφορές για τήν ΕΔΑ υπάρχουν σέ μία πληθώρα τεκμηρίων. Ωστόσο, οί συγγραφείς, προερχόμενοι κυρίως από τό ΚΚΕ έσωτερικού, δέν έχουν τό άμεσο βιωματικό στοιχείο τής ένταξης στην ΕΔΑ. Ένδεικτικά αναφέρουμε τό βιβλίο του Π. Δημητρίου, *Η Διάσπαση του ΚΚΕ*, 2 τ., Αθήνα, Θεμέλιο, 1978.

3. Αθήνα, Θεμέλιο, 1990.

Δύο βιβλία με ξεχωριστές γραφές και ανεξάρτητο ύψος, αποκαλύπτουν τη συγγραφική ικανότητα του Τ. Μπενά. Δύο πονήματα διαφορετικών κατευθύνσεων και κυρίως διαφορετικών προθέσεων πηγάζουν από τις διαφορετικές ανάγκες του συγγραφέα. Τό δηλώνει ο ίδιος χαρακτηρίζοντας τό βιβλίο του για τόν έμφύλιο «ώς κατάθεση, σαφώς υποκειμενική, βιωματική, αλλά μέ κάποια απόσταση και μέ κάποια τωρινή περιέργεια για τά πράγματα εκείνης τής έποχης» (σ. 17). Αντίθετα, στό βιβλίο για τό Γ' Συνέδριο τής ΕΔΑ, ό συγγραφέας έπικαλείται τήν έγκυρότητα τών πηγών και τή διασταύρωση «τών στοιχείων μέ τή βοήθεια τής μνήμης άλλων έπιζώντων στελεχών» (σ. 11), καθιστώντας ύποτονική τήν παρέμβασή του ως ήγετικού στελέχους στά δρώμενα. Σίγουρα, τό διαφορετικό ύλικό πού διαχειρίζεται στό βιβλίο του για τήν ΕΔΑ και ό Ιστορικός προσανατολισμός τής άπόπειρας μειώνουν τό εύρος τής βιωματικής αφήγησης. Ό λόγος ένδύεται τόν μανδύα τής άντικειμενικότητας και ή «μαρτυρία-κατάθεση» ύποχωρεί στήν ανάγκη συγγραφής πολιτικής Ιστορίας. Η πρόθεση του συγγραφέα για διαφορετικού τύπου συγγραφική παραγωγή δέν άναιρεί τό χαρακτήρα τής μαρτυρίας. Αντίθετα, έπιβεβαιώνει τήν πολλαπλότητα τών μορφών και τήν έλαστικότητα τών όρίων πού μετουσιώνουν κάθε φορά μία προσωπική μαρτυρία σέ συγκεκριμένο είδος γραφής.

Τά βιβλία του Τ. Μπενά βρίσκουν μία έπιλεκτή θέση στή μεγάλη βιβλιοθήκη πού συγκροτείται σταδιακά, κυρίως τήν τελευταία είκοσιπενταετία, για τήν Ιστορία του άριστερου/κομμουνιστικού κινήματος στήν Ελλάδα από τήν ίδια τήν Άριστερά⁴. Οι μαρτυρίες, στίς διαφορετικές μορφές τους, δημιουργούν τόν κορμό αύτης τής συγγραφικής και έκδοτικής παραγωγής⁵, πού θά τήν χαρακτηρίζα στό σύνολό της ως αύτοβιογραφικά τεκμήρια τής Άρι-

4. Η έκδοτική παράδοση τής Άριστεράς άρχίζει πρακτικά από τό 1945. Η έκδοτική παραγωγή περιορίζεται από τό 1947, προσαρμόζοντας τό περιεχόμενό της στήν πολιτική του ΚΚΕ τήν όποία έπαναπροσδιορίζει ή συγκυρία τής έμφύλιας άναμέτρησης. Στή μετά τήν ήττα περίοδο, ή «Νέα Ελλάδα» στήν άρχή και οι «Πολιτικές Λογοτεχνικές Έκδόσεις» από τό 1954 άπορροφούν τό σύνολο τής παραγωγής στό έξωτερικό (πλήν τών Έπισήμων Κειμένων πού έκδίδονται από τήν ΚΕ του ΚΚΕ). Τό περιοδικό Άρχείο Έθνικής Άντίστασης άναπαράγει τίς μαρτυρίες τής κομμουνιστικής άριστεράς για τήν Άντίσταση. Στήν Ελλάδα, ή παραγωγή τεκμηρίων τής Άριστεράς, κυρίως τών μαρτυριών, έπαναπροσδιορίζεται μέ τή σταδιακή άπελευθέρωση τών πολιτικών κρατουμένων. Όστόσο, ή παραγωγή συστηματοποιείται στήν μετά τό 1974 περίοδο. Τήν έξετάζω αύτόνομα, όρίζοντας ένα πλαίσιο για τήν άνάγνωση τών βιβλίων του Τ. Μπενά, έλπίζοντας ότι σέ σύντομο χρονικό διάστημα, ή σημερινή μου άπόπειρα θά διευρυνθεί και θά ολοκληρωθεί.

5. Κατά προσέγγιση, ή παραγωγή φαίνεται νά υπερβαίνει τούς 300 τίτλους βιβλίων. Δέν προσμετρώ, ούτε φυσικά έξετάζω τά Έπίσημα Κείμενα πού έκδίδονται από τά Κομμουνιστικά Κόμματα, όπως επίσης τά λευκώματα και τά χρονικά πού έκδίδονται κυρίως από τό ΚΚΕ. Τό εύρος τής παραγωγής, ώστόσο, μέ αναγκάζει νά άναφερθώ παραδειγματικά σέ όρισμένα μόνο βιβλία.

Ιωάννα Παπαθανασίου

στεράς. Δίνεται έτσι τό ξναυσμα γιά μερικές σκέψεις, σχετικές μέ τό σύνολο τής συγκεκριμένης βιβλιογραφίας καί τήν προσέγγισή της από τήν ιστορική κοινότητα.

Στή συγκυρία τής μεταπολίτευσης, ή θεσμική, τουλάχιστον, λήξη του έμφυλιού πολέμου τό 1974 καί ή νομιμοποίηση τών δύο αντιπάλων κομμουνιστικών κομμάτων αποτελούν τήν άφετηρία μιās συστηματικής έκδοτικής παραγωγής. Πονήματα τής δεκαετίας του 1960 καί τών χρόνων τής δικτατορίας, σκέψεις πού άποτυπώθηκαν στό χαρτί από κομμουνιστές στήν Ελλάδα αλλά καί στό έξωτερικό, θέματα πού άπτονται τής ιστορίας του ΚΚΕ, δημοσιοποιούνται ταυτόχρονα μέ έργα τά όποία έγκαινιάζει ή έπιστροφή στόν κοινοβουλευτισμό⁶. Η παραγωγή αυτή, πού στίς μέρες μας γνωρίζει μιá νέα άνθηση, διέπεται από ένα κοινό γνώρισμα: τή σύμπτωση τής «προσωπικής μαρτυρίας» μέ τή συλλογική ταυτότητα τής Άριστεράς. Η φυσική παρουσία στόν άφηγηματικό χώρο καί χρόνο καί ή πιστοποίηση-διαβεβαίωση τής αλήθειας πού άποτυπώνεται συνάδει μέ πολιτικές έπιλογές σέ κρίσιμες φάσεις του άριστερου κινήματος καί μέ ιδεολογικές νομιμοποιήσεις ή άπο-νομιμοποιήσεις τών προσωπικών καί πολιτικών έπιλογών.

Η περιοδολόγηση δέν μπορεί νά είναι άκριθής. Η ώρίμανση τής σκέψης γιά τή συγγραφή ενός βιβλίου καί ή ίδια ή συγγραφή συντελούνται σίγουρα σέ μακρά καί μή μετρήσιμα χρονικά διαστήματα. Τό έκδοτικό περιεχόμενο, ωστόσο, έπιτρέπει τή σκιαγράφηση τών κυρίαρχων τάσεων πού χαρακτηρίζουν τήν παραγωγή τών αυτοβιογραφικών τεκμηρίων τής Άριστεράς. Έτσι, είναι θεμιτό νά χρησιμοποιήσουμε, ως κριτήριο γιά τήν κατάταξη, τήν πολιτική καί κοινωνική συγκυρία, καθώς καί τά συγκεκριμένα, κάθε φορά, προτάγματα καί άναζητήσεις τών συγγραφέων.

Ο πρώτος κύκλος, 1974-1981, σηματοδοτεί μιá φάση μάχιμης πολιτικής παρέμβασης, πού τροφοδοτείται τόσο από τίς έριδες μεταξύ τών άντιπάλων στρατοπέδων τής Άριστεράς γιά τήν όροθέτηση, κυριαρχία καί τελικά τή νομιμοποίησή τους στόν άριστερό χώρο, όσο καί από τήν άνάγκη εύρύτερης άποδοχής καί νομιμοποίησης τών κομμουνιστών στήν έλληνική κοινωνία.

Ο δεύτερος κύκλος, 1982-1989, χαρακτηρίζεται από μιá φάση ένδοσκόπησης καί έσωτερικής διερεύνησης. Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στήν έξουσία, ή άπο-

6. Για παράδειγμα αναφέρουμε τό βιβλίο του Γ. Μπλάνα (Κίσσαβος), *Ο έμφύλιος πόλεμος, 1946-1949. Όπως τά έζησα*, πού γράφτηκε στήν Τασκένδη, τόν Μάιο του 1971 καί έκδόθηκε στήν Αθήνα, τό 1976. Πρέπει επίσης νά σημειώσουμε ότι ή παραγωγή αυτή τροφοδοτείται: α) καί μέ πιστές επανεκδόσεις βιβλίων προγενεστέρων περιόδων, όπως Στ. Σαράφης, *Ιστορικές Άναμνήσεις*, Αθήνα, Έπικαιρότητα, 1980 (1952) καί β) μέ μεταπλάσεις καί νέες επεξεργασίες παλαιών έκδόσεων. Τά βιβλία του Π. Ρούσου είναι ένδεικτικά αυτής τής τάσης. Τό έργο *Η μεγάλη τετραετία*, χ.τ., ΠΛΕ, 1966, μεταγράφεται καί συμπληρώνεται ως *Η μεγάλη πενταετία*, Αθήνα, Σύγχρονη Έποχή, 1982.

κρυστάλλωση και παγιοποίηση των δυνάμεων της κομμουνιστικής άριστεράς όρίζουν τό πολιτικό πλαίσιο αυτής της φάσης. Η συρρίκνωση και, τελικά, η έμφανής μείωση της πολιτικής έμβέλειας του κομμουνιστικού χώρου έπιβάλλει την αναζήτηση των αίτιων. Ταυτόχρονα, ή έπιστροφή των πολιτικών προσφύγων από τις Λαϊκές Δημοκρατίες και την ΕΣΣΔ και οι τραυματικές έμπειρίες που μεταφέρουν⁷, προσανατολίζουν την έσωτερική διερεύνηση σέ συγκεκριμένες χρονικές στιγμές της Ιστορίας του ΚΚΕ⁸.

Ο τρίτος κύκλος, από τό 1990 ως τις μέρες μας, καθορίζεται από την κατάρρευση των καθεστώτων «του ύπαρκτου σοσιαλισμού» και την κρίση ταυτότητας που γνωρίζει ή Άριστερά ανά την ύφήλιο. Η άμυνα, ως απάντηση, εισάγει μία φάση επανεκτίμησης της συνολικής πορείας της Άριστεράς, αναδιοργανώνοντας πρακτικά τή γραφή και στρέφοντάς την προς άλλες κατευθύνσεις.

Οί συγγραφείς, διατηρώντας τή μυθική εικόνα του άγωνιστή και αναπαράγοντας την αντίληψη ότι τό γραπτό κείμενο είναι ένέργημα-δράση, άνεξάρτητα από τούς χρονολογικούς κύκλους και τις διαφοροποιήσεις ως προς τις θεματικές που παρατηρούνται σέ κάθε φάση, επενδύουν σέ διαφορετικά είδη γραφής. Η βιβλιογραφία θά μπορούσε νά διακριθεί τυπολογικά ως έξης: αύτοβιογραφίες, έτεροβιογραφίες, χρονικά, πολιτική ιστορία, πολιτικά δοκίμια, συνεντεύξεις, λογοτεχνία.

Αν και ή συγγραφή περιέχει στό σύνολό της αύτοβιογραφικά στοιχεία, ανάλογα μέ τή μορφή του πονήματος και τή συγκινησιακή φόρτιση του συγ-

7. Οί μαρτυρίες των πολιτικών προσφύγων παρουσιάζουν αυτόνομο ενδιαφέρον. Ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής αφιερώνεται στις έκκαθαρίσεις στον ΔΣΕ και στις, μετά την ήττα του 1949, έσωκομματικές συγκρούσεις. Ένδεικτικά αναφέρουμε: Θ. Δρίτσιος, *Από τό Γράμμο στην πολιτική προσφυγιά*, Αθήνα, Δωρικός, 1981· του ίδιου, *Γιατί μέ σκοτώνεις, σύντροφε*, Αθήνα, Γλάρος, 1983· Κ. Γκριτζώνας, *Μετά τό Γράμμο. Δέν ήταν μόνο ή προσφυγιά*, Αθήνα, Γλάρος, 1986. Ένα άλλο τμήμα επικεντρώνεται στην διατήρηση της ελληνικότητάς τους και στην προβολή της ελληνικής παρουσίας στην Τασκένδη και τις Λαϊκές Δημοκρατίες· βλ. Θ. Μητσόπουλος, *Μείναμε Έλληνες*, Αθήνα 1979· Δ. Κατσης, *Τασκένδη, Συμβολή των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην οίκοδόμηση του σοσιαλισμού στο Ούζμπεκιστάν*, Αθήνα 1988.

8. Πράγματι, ζητήματα επώδυνα για την ιστορία της Άριστεράς, όπως ο έμφύλιος πόλεμος, αλλά και ή ζωή στις Λαϊκές Δημοκρατίες, ξεφεύγουν για πρώτη φορά από τά όρια της έσωκομματικής αντιπαράθεσης και βρίσκουν μάρτυρες. Ένδεικτικά αναφέρουμε δύο, έντελως διαφορετικά ως προς τό ύφος, τή γραφή και τις στρατηγικές νομιμοποίησης που προωθούν, βιβλία που έγγράφονται, ώστόσο, ως υποδείγματα της συζήτησης που κυριαρχεί στο χώρο της Άριστεράς: Β. Μπαρτζιώτας, *Ο άγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, Αθήνα, Σύγχρονη Έποχή, 1981· Θ. Δρίτσιος, *Η εξέγερση της Τασκένδης. Έκεί που ράγισε ή καρδιά μας*, Αθήνα, Γλάρος, 1984· βλ. επίσης, Γ. Τρικκαλινός, *292 ήμέρες μετά τον Γράμμο-Βίτσι*, Αθήνα, Οδηγητής, 1987.

γραφέα, ή άμιγής αὐτοβιογραφία άπουσιάζει πρακτικά άπό τίς δύο πρώτες φάσεις. Στην άντίληψη τών συγγραφέων, ή καθολικότητα πού έγγράφεται στην κομμουνιστική ιδεολογία καί ή οίκουμενική ανθρώπινη δράση πού προωθεϊ ύπερβαίνουν τά όρια τής στενής άτομικής/προσωπικής πράξης. Τό «έγώ» άλλοτε ύποχωρεϊ, άλλοτε τιθασσεύεται, συχνά θρυμματίζεται καί πάντως διαχέεται στό «έμεις». Η ταυτότητα συγκροτείται μέσα άπό τήν άναφορά στή συλλογικότητα του άριστερου κινήματος⁹. Η σχέση τής Άριστεράς μέ τήν αὐτοβιογραφία έπαναδιατυπώνεται ούσιαστικά μετά τό 1990. Ό σχεδόν άπολογητικός χαρακτήρας τών πρόσφατων πονημάτων τής τελευταίας γενιάς ήγετικών στελεχών¹⁰ καί ή είσαγωγή τής προσωπικής κρίσης/έκτίμησης άποτελούν δείγματα τής νέας στάσης. Η άναφορά στή συλλογικότητα παραμένει σταθερή αλλά ταυτόχρονα τό «έγώ» ένισχύεται καί άνασυγκροτείται ως ίσοβαρής σημαίνουσα. Η είσαγωγή του προσδίδει στην άφήγηση τό προσωπικό στοιχείο, προσγειώνοντάς την στά άνθρώπινα —σέ άντίθεση μέ τά ύπεράνθρωπα— μέτρα.

Σέ άντίθεση μέ τήν αὐτοβιογραφία, ή έτεροβιογραφία άποτελεϊ δόκιμο είδος γραφής, όχι μόνο στή μετά τό 1974 περίοδο, αλλά γενικότερα στην ιστορική διαδρομή τής Άριστεράς. Η συλλογική ταυτότητα ένσαρκώνεται στίς ήρωικές μορφές καί θυσίες του άρχέτυπου του «άγωνιστή». Στούς άριστερους πού γνώρισαν ή έζησαν κοντά σέ μία «ήρωική μορφή του κινήματος», ύπαγορεύεται ως άνάγκη, φόρος καί χρέος τιμής, νά συμβάλουν στην κατασκευή καί έπομένως στή μνημείωση του «μύθου». Η γενική διαπίστωση δέν άναιρεί τή διαμόρφωση τάσεων στην έτεροβιογραφία, πού άντανακλούν τίς προσωπικές στρατηγικές τών συγγραφέων στό πλαίσιο τών τριών χρονολογικών κύκλων. Στην πρώτη φάση, δύο τάσεις έμφανίζονται: α) αύτή τής άναπαραγωγής/διαιώνισης του ήδη καταξιωμένου καί κατασκευασμένου άπό τό Κόμμα «μύθου»¹¹, β) αύτή τής άποκατάστασης καί δικαίωσης του κατα-

9. Άπό τά ελάχιστα βιβλία πού έκδίδονται μέ τή μορφή τής αὐτοβιογραφίας καί, πάντως, διάφανο ως πρός τή συγκεκριμένη λογική συγκρότησής του, άποτελεϊ τό Β. Μπαρτζιώτας, *Έξήντα χρόνια κομμουνιστής. Κριτική αὐτοβιογραφία - Αναμνήσεις*, Άθήνα, Σύγχρονη Έποχή, 1984.

10. Χαρακτηριστικά άπό αύτή τήν άποψη είναι τά αὐτοβιογραφικά κείμενα του Γ. Φαράκου, *Μαρτυρίες καί στοχασμοί 1941-1991. 50 χρόνια πολιτικής δράσης*, Άθήνα, Προσκήνιο, 1993 καί του Λ. Κύρκου, *Ανατρεπτικά*, Άθήνα, Προσκήνιο, 1995. Σέ άντίθεση μέ τόν άπολογητικό χαρακτήρα τών προηγούμενων, αλλά ένταγμένα στην νέα τάση τής αὐτοβιογραφίας τό Α. Άμπατιέλος, *Μιά ζωή στον άγώνα. Μέ μετερίζι τό έλληνικό καράβι*, Άθήνα, Σύγχρονη Έποχή, 1996.

11. Ό Ν. Μπελογιάννης καί ή Ήλέκτρα Άποστόλου συγκροτούν τά παραδείγματα του μύθου. Βλ. ένδεικτικά Π. Παρασκευόπουλος, *Ποιός σκότωσε τόν Μπελογιάννη. Η δικαστική συνέχεια του έμφυλίου πολέμου, Ιστορία καί Πολιτική*, Άθήνα 1976 πού έπανεκδίδεται τό 1980 άπό τίς εκδόσεις Κάκτος μέ τίτλο *Ό άνθρωπος μέ τό γαρύφαλο*. Β. Μπαρτζιώτας, *Ήλέκτρα*, Άθήνα, Θουκυδίδης, 1981.

σκευασμένου από τη συλλογική μνήμη «μύθου», παρά την σύγκρουση του «ήρωα» σέ κάποια χρονική στιγμή μέ τό ΚΚΕ¹². Οί τάσεις μεταλλάσσονται στή δεύτερη φάση, υποδηλώνοντας τήν αναδίπλωση τής 'Αριστεράς. Στό νέο πλαίσιο, ή έτεροβιογραφία στρέφεται: α) στήν αποκατάσταση καί διαιώνιση προσώπων πού καταδικάστηκαν από τό Κόμμα¹³, β) στήν προσωπογράφηση του «άποδιοπομπαίου τράγου», πού ένσαρκώνει τά λάθη καί τίς αίτίες τής ήττας τής 'Αριστεράς¹⁴. Τέλος, ή μετά τό 1989 περίοδος άποτυπώνει, όπως καί στήν αύτοβιογραφία, τά ανθρώπινα στοιχεία του πρωταγωνιστή. 'Ανεξάρτητα από τίς έκλεκτικές συμπάθειες ή άντιπάθειες πού κατευθύνουν τήν αφήγηση του βιογράφου, ό βιογραφούμενος έμφανίζεται άπομυθοποιημένος μέσα από τή διπλή του ύπόσταση: ταυτόχρονα, ως «ήρωας καί άντιήρωας», ως «θύτης καί θύμα»¹⁵.

Τά χρονικά κατέχουν, σίγουρα, τό μεγαλύτερο τμήμα τής παραγωγής των αύτοβιογραφικών τεκμηρίων τής 'Αριστεράς. Πρόκειται ούσιαστικά γιά κείμενα στά όποία περιγράφεται ή «μεγάλη», ή «πυκνή στιγμή του ήρωα». Στή λογική αύτή, ως χρονικά κατατάσσονται στιγμιότυπα καί καταγραφές από τή ζωή στίς φυλακές καί τίς έξορίες, περιγραφές από τή συμμετοχή στήν 'Αντίσταση καί στόν έμφύλιο πόλεμο, άφηγήσεις γιά τή ζωή στήν πολιτική προσφυγιά ή τήν παρανομία, πού συμπυκνώνουν προσωπικές μαρτυρίες, αύτοβιογραφικά στοιχεία καί ιδεολογικές έπιλογές σέ συγκεκριμένες χρονικές περιόδους. Στήν κατηγορία αύτή διαφαίνεται, έμφανέστερα ίσως από τά άλλα είδη γραφής, ή επικοινωνιακή λογική πού χαρακτηρίζει στό σύνολό της τή βιβλιοπαραγωγή τής 'Αριστεράς καί άναδεικνύονται οί διαφοροποιήσεις πού διαμορφώνουν τούς προαναφερθέντες χρονολογικούς κύκλους. Οί συγγραφείς των χρονικών, κατασκευάζοντας τόν ύποθετικό άποδέκτη του μηνύματός τους καί άποκαθιστώντας, κατ' αύτόν τόν τρόπο, ένα διάλογο μαζί του, άπευθύνονται, σέ κάθε φάση, σέ διαφορετικούς άποδέκτες. 'Ο κυ-

12. 'Ο 'Αρης Βελουχιώτης συνιστά τό αντίστοιχο παράδειγμα: βλ. Γ. Χατζηπαναγιώτου, *'Η πολιτική διαθήκη του 'Αρη Βελουχιώτη*, 'Αθήνα, Δωρικός, 1976· Ρ.Μπόκοτας, *'Ετσι χάθηκε ό 'Αρης. Οί τελευταίες έξι μέρες του πρωτοκαπετάνιου του ΕΛΑΣ*, 'Αθήνα, Γλάρος, 1977.

13. 'Αν καί τό βιβλίο έκδίδεται μεταγενέστερα, άποτελεϊ τό χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα τής συγκεκριμένης φάσης: Λ. Μαυροειδής, *Φάκελλος Καραγιώργη. Οί άνακρίσεις, τό μαρτύριο, τό τέλος*, 'Αθήνα, Έκδ. Φυτράκη / 'Ο Τύπος Α.Ε., 1990.

14. Βλ. Π. Ροδάκης, *Ν. Ζαχαριάδης*, 'Αθήνα, 'Επικαιρότητα, 1987· Π.-Γ. 'Αρώνης, *Ν. Ζαχαριάδης 1903-1973. Συμβολή στή μελέτη τής ιστορίας του ελληνικού λαϊκού κινήματος*, 'Αθήνα 1989· Δ. Βλαντάς, *'Ο Ν. Ζαχαριάδης καί οί 22 συνεργάτες του*, 'Αθήνα, Γλάρος, 1984. Δέν λείπουν, ώστόσο, τήν ίδια έποχή, κείμενα πού προσπαθοϋν νά μετριάσουν τό μέγεθος τής άσκούμενης κριτικής στόν παλιό ήγέτη του ΚΚΕ: Λ. Έλευθερίου, *Συνομιλίες μέ τόν Νίκο Ζαχαριάδη. Μόσχα: Μάρτιος-Ιούλιος 1956*, 'Αθήνα, Κένταυρος, 1986· 'Αχ. Παπαϊωάννου, *'Η Διαθήκη του Ν. Ζαχαριάδη*, 'Αθήνα, Γλάρος, 1986.

15. Βλ. Π. 'Ανταίος, *Ν. Ζαχαριάδης. Θύτης καί θύμα*, 'Αθήνα, Έκδ. Φυτράκη, 1991.

ρίαρχος τύπος έπικοινωνίας, μέχρι τό 1981, φαίνεται νά στηρίζεται στήν αντίθεση «έμεις / οί άλλοι». Τοποθετώντας στή θέση τών «άλλων» τόν αντίπαλο πού έξακολουθεϊ νά προσδιορίζεται από τή «δεξιά», ή κομμουνιστική άριστερά άναπαράγει τό θρύλο, τίς θυσίες καί τούς άγώνες της, σέ άντιπαράθεση μέ τόν ταξικό καί πολιτικό της έχθρό¹⁶. Η συλλογική μνήμη έπικεντρώνεται πρωτίστως σ' αύτή τήν αντίθεση καί ή νομιμοποίηση έπιδιώκεται ώς πρός τή σύνολη κοινωνία.

Αντίθετα, στή δεύτερη φάση, άποδέκτης του μηνύματος καθίσταται, κατά κύριο λόγο, ή ίδια ή Άριστερά. Η έπικοινωνία είναι πλέον έσωτερική υπόθεση του άριστερου χώρου καί περιστρέφεται στό ταυτοποιητικό δίπολο «έμεις / έμεις». Η ένδοσκόπηση, χωρίς νά καταλήγει σέ μονόλογο, οργανώνεται έναν έσωτερικό διάλογο πού άναζητά τά λάθη καί τίς εύθύνες τής Άριστεράς καί τής ήγεσίας της γιά τήν πορεία του κινήματος. Τά χρονικά δέν χαρακτηρίζονται από τή μαχητικότητα καί τήν ήρωοποίηση, αλλά από τόν υπερτονισμό τών έσωτερικών προβλημάτων, τήν άπόδοση καί τήν άποποίηση τών εύθυνών¹⁷.

Η είσαγωγή του «έγώ», ώς σημαίνουσας συνιστώσας στή μετά τό 1989 περίοδο, προσδίδει μεγαλύτερη αύτοβιογραφική πυκνότητα στά χρονικά καί οργανώνει διαφορετικά τήν έπικοινωνία. Δημιουργείται έτσι μία τριπλή έπικοινωνιακή σχέση «έγώ / έμεις / οί άλλοι» πού ύποδηλώνει καί τήν άνάγκη έπανεκτίμησης τών όρων τής συμμετοχής του ύποκειμένου στή συγκρότηση τής άριστερης ταυτότητας πού δημιουργείται μετά τό 1989. Οί *Μνήμες του Έμφυλίου* του Τ. Μπενά έγγράφονται σαφώς σ' αύτή τήν κατηγορία, όπου τό

16. Τά χρονικά από τή ζωή στίς φυλακές καί τίς έξορίες δίνουν ένα αυτόνομο παράδειγμα του κυρίαρχου τύπου τής έπικοινωνίας στίς διαφορετικές φάσεις. Στή μέχρι τό 1981 περίοδο, ό έγκλεισμός στό στρατόπεδο τής Άκροναυπίας άντιπαράθετει συμβολικά τούς κομμουνιστές μέ τή δικτατορία του Μεταξα καί τή γερμανική κατοχή· βλ. Β. Μπαρτζώτας, *Κί άστραψε φώς ή Άκροναυπία*, Αθήνα, Σύγχρονη Έποχή, 1977.

17. Η παραγωγή τεκμηρίων σχετικών μέ τή ζωή στή Μακρόνησο, χωρίς νά άναιρεί τήν έπικοινωνιακή λογική τής άντιπαράθεσης μέ τόν «έχθρό», εισάγει στόν έσωτερικό διάλογο τής Άριστεράς, πού φέρει τό θάρος τής ένοχής γιά τήν ύπογραφή τών δηλώσεων μετανοίας· βλ. Β. Βαρδινογιάννης, *Σ.Φ.Α. Μακρόνησος, Όκτώθρης 1948-Μάης 1949*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1982· έπίσης, Άντ. Φλούντζης, *Στό κολαστήριο τής Μακρονήσου*, Αθήνα, Έκδ. Φιλιππότη, 1984. Οί διαδοχικές μαρτυρίες του Άντ. Φλούντζη γιά τίς έξορίες καί φυλακές άναδεικνύουν, κατά τή γνώμη μου, τά διαφορετικά έπίπεδα τής έπιζητούμενης νομιμοποίησης καί τίς έπικοινωνιακές σχέσεις στίς δύο πρώτες φάσεις: *Χαϊδάρι. Κάστρο καί βωμός τής έθνικής άντίστασης*, Αθήνα, Έκδ. Παπαζήση, 1976 καί *Στρατόπεδα Λάρισας-Τρικάλων. Η γέννηση του άντάρτικου στή Θεσσαλία*, Αθήνα, Έκδ. Παπαζήση, 1978 (άντιπαράθεση ώς πρός τόν «κατακτητή»), *Άκροναυπία καί Άκροναυπιώτες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979 (άντιπαράθεση ώς πρός τή δικτατορία καί τόν κατακτητή αλλά καί τήν «κομματική καθοδήγηση»), *Στό κολαστήριο τής Μακρονήσου*, ό.π., 1984 (άντιπαράθεση ώς πρός τόν «έχθρό» καί έσωτερικός διάλογος γιά τίς δηλώσεις μετανοίας).

«ἐγώ» αποτυπώνεται ως όπτική και βίωμα του πρωταγωνιστή-συγγραφέα, σέ σχέση μέ τό «ἐμεῖς» πού περιέχει τή μεγάλη κομμουνιστική οίκογένεια, καί μέ τό «οἱ ἄλλοι» πού ἀναφέρεται στόν πολιτικό ἀντίπαλο τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀντι-παράθεση, ὡστόσο, δέν ὀργανώνεται μετωπικά καί μονομερῶς, ἀλλά διαβαθ-μίζεται. Στό βιβλίό του Τ. Μπενᾶ, οἱ ἐξ ὀρισμοῦ ἐχθροί καί φίλοι εἶναι ἄνθρω-ποι μέ ἐλαττώματα, προτερήματα καί ἀδυναμίες. Ταυτόχρονα, ἡ ἐλληνική κοινωνία ἐντάσσεται στό ἔργο, ὅχι ὡς ἀφηρημένη κατηγορία, ἀλλά μέσα ἀπό συγκεκριμένα ἄτομα πού ἐμπλέκονται στήν προσωπική πορεία του πρωτα-γωνιστή καί αποτυπώνονται ὡς χαρακτηῖρες-τύποι στήν ἀφήγηση, διευρύνον-τας τά ὅρια του «ἐμεῖς» καί τῶν «ἄλλων». Παρά τίς ἐκλεκτικές του συγγένει-ες μέ ἕνα συγκεκριμένο χῶρο τῆς Ἀριστεράς, ἀπό τόν ὁποῖο ἀντλεῖ καί τίς νομιμοποιήσεις —στίς ὁποῖες θά ἐπανέλθουμε—, ὁ συγγραφέας καταδει-κνύει πῶς οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις ἀλλά καί οἱ συγκρούσεις δέν ὑπάρχουν ἀφ' ἐαυτῆς ἀλλά οἰκοδομοῦνται καί ἐπαναπροσδιορίζονται στήν καθημερινότητα.

Τό βιβλίό του Τ. Μπενᾶ πού ἀναφέρεται στό «Τρίτο Συνέδριο τῆς ΕΔΑ» ἀνήκει στήν τέταρτη μεγάλη κατηγορία τῶν τεκμηρίων τῆς Ἀριστεράς, πού χαρακτηρίζονται ὡς πολιτική ἱστορία. Ἡ μικρή πυκνότητα αὐτοβιογράφησης καί ἡ ἐλαστικότητα στήν ἐπίκληση τῆς προσωπικῆς ἱστορίας ἀποτελοῦν τά μείζονα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου εἴδους. Οἱ συγγραφεῖς πού ἐπενδύουν στήν πολιτική ἱστορία ἀποσιωποῦν πρακτικά τήν παρουσία τους στά δρώμενα, ἐπικαλούμενοι τήν «ἀντικειμενικότητα». Ἡ ἐπιτηδευμένη γρα-φή τῶν κειμένων ἐπιζητά νά μεταδώσει τήν ἀποστασιοποίηση του συγγρα-φέα ἀπό τήν πολιτική δράση. Τό τρίτο πρόσωπο ἐπιστρατεύεται ὡς ὑποκεί-μενο τῆς δράσης. Πρόκειται γιά μία σύμβαση του συγγραφέα καί τῆς ἀφη-γουμένης ἱστορίας, πού στοχεύει στήν ἀσφαλή ἔκφραση ἐνός πιστευτοῦ μύ-θου. Εἶναι τό εἶδος ἐκεῖνο ὅπου τά ὅρια ἰδεολογίας καί ἱστορικής ἐπιστήμης γίνονται δυσδιάκριτα καί γιά τοῦτο οἱ ἰδεολογικές νομιμοποιήσεις περισσό-τερο ἰσχυρές.

Τό καινοτόμο στοιχεῖο πού εἰσάγεται σταδιακά, διαφοροποιώντας τό ἐπι-χείρημα, ἔγκειται στόν τρόπο χρήσης τῶν πηγῶν. Ἡ αὐθεντία του Κόμματος πού σηματοδοτεῖ τήν πρώτη περίοδο, ὑποχωρεῖ στή δεύτερη φάση, μέ τήν παράθεση προφορικῶν ἢ γραπτῶν τεκμηρίων πού καθίστανται προσιτά¹⁸. Στήν τρίτη φάση, ἡ δημοσιοποίηση πρωτογενῶν πηγῶν καί ἡ χρήση τῶν ἀρχειακῶν μονάδων ἐπιστρατεύονται γιά τήν τεκμηρίωση τῆς ἀλήθειας, τῆς μοναδικῆς ἀλήθειας του γράφοντος, δηλαδή του μύθου πού κοινωνεῖ στούς ἀναγνώστες του.

18. Πρακτικά, ὁ δημόσιος διάλογος, πού ἀρχίζει στήν μεταπολίτευση γιά τά θέματα τῆς ἱστορίας του ἀριστεροῦ κινήματος, συσσωρεύει μαρτυρίες, πού ἐνῶ στήν πρώτη φάση αὐτοθεμελιώνονται στόν ἐπίσημο κομματικό λόγο τόσο ἐξαιτίας τῆς σύγκρου-σης ΚΚΕ καί ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ ὅσο καί λόγω τῆς ἔλλειψης ἄλλων τεκμηρίων, στήν ἐπό-μενη φάση καθίστανται κείμενα ἀναφοράς γιά τή νέα παραγωγή.

Τά «πρόδρομα στοιχεία της ανανεωτικής άριστεράς» είναι ή αλήθεια και ταυτόχρονα ό μύθος του Τ. Μπενά. Ό συγγραφέας βρίσκει έναν προνομιοῦχο πολιτικό χώρο και κοινωνικό χρόνο γιά νά έκφράσει ώς δεδομένο τό λόγο τής προσωπικής του πολιτικής έπιλογής. Όντως, ή σύγκρουση πού υπάρχει στά ήγετικά κλιμάκια του ΚΚΕ και τής ΕΔΑ, από τό 1965, γιά τήν ταυτότητα, τή φυσιογνωμία του Κόμματος στην Έλλάδα, αποτελούν τό βασικό λόγο γιά τή δεύτερη αναβολή του προγραμματισμένου, γιά τό 1966, Γ' Συνεδρίου τής ΕΔΑ. Τό βιβλίο του Τ. Μπενά είσάγει από τίς πρώτες σελίδες του στό κλίμα τής έντασης πού δημιουργούν οι διαφορετικές απόψεις και άποτυπώνει τίς ρωγμές πού έχουν δημιουργηθεί στον κομματικό μηχανισμό τής ΕΔΑ και του ΚΚΕ. Όστόσο, γιά τόν συγγραφέα, ή άνάλυση τής σύγκρουσης, πού θά καταλήξει στη διάσπαση του ΚΚΕ τό 1968, δέν ξεφεύγει από τά προϋπάρχοντα πολωτικά ιδεολογικά σχήματα, όπως «άνανεωτικοί» και «δογματικοί», «Έσω-τερικό» και «Έξωτερικό». Ό Τ. Μπενάς γνωρίζει ότι ή διάσπαση του ΚΚΕ είναι τό αποτέλεσμα μίας σύνθετης πορείας, πού περιλαμβάνει διαδοχικές και ύποφώσκουσες κρίσεις. Διαμορφώνεται σταδιακά και σέ πολλαπλά επίπεδα μέσα στο χρόνο, έκφράζεται δέ όταν ή δικτατορία, καταλύοντας τόν κοινοβουλευτισμό και άποδιοργανώνοντας τά έρείσματα τής κοινοβουλευτικής και κοινωνικής παρουσίας τής Άριστεράς, έλευθερώνει τίς αντίθεσεις και τίς διαφωνίες. Γράφει, όμως, τήν Ιστορία του Συνεδρίου τής ΕΔΑ και διαβάζει τό άρχαικό ύλικό των προσυνεδριακών έργασιών, μέ τήν άπόλυτη επίγνωση ότι ή διάσπαση έχει έπιτελεσθεί τό 1968 και μέ τό θάρος τής προσωπικής του έπιλογής νά ένταχθεί και νά πρωταγωνιστήσει στο ΚΚΕ έσωτερικού. Μεταθέτοντας τήν Ιστορία σέ έναν ύποθετικό χρόνο, αυτόν του Συνεδρίου πού δέν θά καταγραφεί Ιστορικά, μεταθέτει και τή διάσπαση σέ μία προγενέστερη και έπομένως ύποθετική ήμερομηνία. Άναπαράγοντας μέ τόν τρόπο αυτό τίς ιδεολογικές νομιμοποιήσεις τής διάσπασης από τό ΚΚΕ έσωτερικού, άναζητά *post factum* τήν γένεση τής «άνανέωσης».

Μέσα από τό πρίσμα αυτής τής άνάγνωσης, τό συγκεκριμένο βιβλίο θά μπορούσε νά ένταχθεί και στα πολιτικά δοκίμια. Η στράτευση και ή μαχητική και μονοσήμαντη γραφή αποτελούν τά βασικά στοιχεία πού χαρακτηρίζουν αυτό τό είδος. Κείμενα πολιτικά, άποτυπώνουν στη συγκυρία τήν ιδεολογική και πολιτική αντίπαράθεση και παρεμβαίνουν, μέ σαφή στόχο τήν άλλαγή του συσχετισμού των πολιτικών δυνάμεων. Πρόκειται γιά τό είδος γραφής όπου ή ιδεολογία βρίσκει έναν προνομιακό χώρο έκφρασης. Στη δεδομένη κάθε φορά πολιτική συγκυρία, ή προβολή στο μέλλον και ή άναφορά/κατασκευή του παρελθόντος καθίστανται τά κατ' έξοχήν χρηστικά έργαλεία τής παραγωγής και άναπαραγωγής των μύθων. Τό βίωμα άντανακλάται νομιμοποιητικά ώς πολιτική έπιλογή του συγγραφέα και ή στράτευση φορτίζει, θετικά ή άρνητικά, τή γραφή στη βάση των προϋπαρχόντων ιδεολογικών, μανιχαϊστικών σχημάτων.

Τό βιβλίο του Τ. Μπενά είναι πολιτικό δοκίμιο στο μέτρο πού προάγει, στη σημερινή πολιτική συγκυρία, τή συζήτηση γιά τό μέλλον τής «άνανεωτικής

αριστεράς», και αυτό έγγραφεται στίς, δεδηλωμένες ή αδήλωτες, προθέσεις του συγγραφέα. Ο ίδιος δηλώνει ότι έφθασε στη συγγραφή, συγκυριακά, με άφορμή τό πολιτικό μνημόσυνο του Μπ. Δρακόπουλου (σ. 11). Άποστασιοποιημένος τά τελευταία χρόνια από τήν πολιτική δράση, ό συγγραφέας ανακαλύπτει στά «άγνωστα κείμενα» τής Προπαρασκευαστικής Έπιτροπής του Συνεδρίου και στό προτεινόμενο πρός συζήτηση «Σχέδιο Θέσεων» τή φόρτιση τής μνήμης του παρελθόντος. Για τό λόγο αυτό άφιερώνει τό βιβλίο του στά «χιλιάδες μέλη τής ΕΔΑ και τής Νεολαίας πού δέν πληροφορηθήκανε ποτέ για τά κείμενα αυτά και τή σημασία τους». Ωστόσο, όταν πρόκειται για τήν ανάγνωση των τεκμηρίων τής Άριστεράς, τό έρώτημα «τί» διαβάζουμε πρέπει νά συμπληρωθεί μέ τά έρωτήματα «ποιόν» και «πώς» διαβάζουμε.

Ο πολιτικός Τ. Μπενάς συναντά τήν ιστορική μαρτυρία «τή στιγμή μηδέν τής γραφής». Η καταγραφή αυτής τής συνάντησης έπιτρέπει στό σοβαρό αυτό πόνημα νά άντεπεξέρχεται στην πρόκληση τής διπλής ανάγνωσης. Τοποθετούμενο, παραδειγματικά μέσω τής ΕΔΑ, στή σύγχρονη συζήτηση για τήν ταυτότητα τής «άνανέωσης», τό βιβλίο λειτουργεί ταυτόχρονα και ως πολιτική και ιδεολογική παρακαταθήκη τής αυτοβιογραφούμενης Άριστεράς. Η πρόθεση του συγγραφέα, τό ύφος και ή άμφισημία τής γραφής, κυρίως στον έπίλογο του βιβλίου, στρέφουν τήν ανάγνωση στην κατεύθυνση τής ιστορίας.

Ως ιστορική μαρτυρία, άλλωστε, τό βιβλίο συμβάλλει σημαντικά στην ιστορική γνώση πού διαθέτουμε για τήν προδικτατορική ΕΔΑ, άποδίδοντας τήν πλήρη ταυτότητα κυρίως σέ χειρόγραφα αλλά και σέ μή χαρακτηρισμένα δακτυλόγραφα κείμενα του Άρχείου ΕΔΑ. Τό βίωμά του, ή έμπειρία του και κυρίως οι στενές σχέσεις του μέ τά υπόλοιπα ήγετικά στελέχη του κόμματος του έπιτρέπουν, όχι μόνον τόν χαρακτηρισμό των έγγραφων, αλλά και τήν άκριθή καταγραφή των ρόλων και των θέσεων διαφόρων προσώπων στον κομματικό μηχανισμό. Ο Τ. Μπενάς προσφέρει μέ τήν μαρτυρία του μία γνώση ή όποία κινδυνεύει νά χαθεί όταν έκλείψουν οι άνθρωποι πού έκαναν τήν ιστορία τής ΕΔΑ πράξη.

Στιγμή σύμπτωσης τής προσωπικής μαρτυρίας μέ τή συλλογική ταυτότητα, τά αυτοβιογραφικά τεκμήρια τής Άριστεράς¹⁹ έδράζονται και ταυτόχρονα

19. Δέν θά άσχοληθώ μέ τά δύο άλλα είδη των αυτοβιογραφικών τεκμηρίων του άριστερου χώρου. Η συνέντευξη και ό ιδιαίτερος χαρακτήρας της μεταφέρει τό βάρος τής μαρτυρίας στους δύο συνομιλητές. Η στρατηγική του συνεντευκτή και ή γνώση του καθορίζουν, έν πολλοίς, τήν πληρότητα τής μαρτυρίας. Βλ. τή συνέντευξη του Γ. Ίωαννίδη στον Άλ. Παπαπαναγιώτου, πού κυκλοφόρησε ως Γ. Ίωαννίδης, *Άναμνήσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979. Όσο δέ άφορά τή λογοτεχνική παραγωγή τής Άριστεράς, τής όποιάς τό περιεχόμενο φαίνεται ότι έγγράφεται και άκολουθεί τήν περιοδολόγηση των προαναφερθέντων χρονολογικών κύκλων, σίγουρα δέν είμαι ό ειδικός πού θά άποτιμήσει τή μορφολογία και τήν αισθητική της άξία.

προωθούν ιδεολογικές νομιμοποιήσεις και άπο-νομιμοποιήσεις των θεμελιωδών προσωπικών και πολιτικών επιλογών. Η σύντομη παρουσίαση των ειδών γραφής και η περιοδολόγηση των νομιμοποιήσεων, που αξιωματικά τα χαρακτηρίζουν, αφήνουν ουσιαστικά άναπάντητα έρωτήματα για τον τρόπο προσέγγισής τους.

Η μαρτυρία δέν συνιστά ιστορική απόδειξη. Πιστοποιεί την παρουσία και φέρει τη διαβεβαίωση της ειλικρινούς κατάθεσης του μάρτυρα. Κάθε γραπτό τεκμήριο περιέχει κατ' αρχάς μια έκούσια μαρτυρία. Γράφει κανείς για να φανερώσει τη σκέψη του και για να άποτυπώσει τό βίωμά του. Στο σημείο αυτό, ή μαρτυρία συναντά την άυτοβιογραφία. Καθίσταται έτσι ο μάρτυρας, σέ ένα δεύτερο χρόνο, βιογράφος της προσωπικής του μαρτυρίας²⁰. Στη συνέχεια, μέσω της δημοσιοποίησης της έτεροχρονισμένης γραπτής του κατάθεσης, καλεί τον άναγνώστη, ως τρίτο πρόσωπο, να γίνει ο μάρτυρας και ο έγγυητής της αλήθειας του²¹.

Η συγχρονία στην παραγωγή των δύο έργων του Τ. Μπενά μάς οδηγεί, έστω και έμμέσως, σέ μια διαπίστωση. Στη σημερινή συνάφεια, ο συγγραφέας μάς καλεί μέ τά βιβλία του —άνεξάρτητα από τό άν τά άποδεχόμαστε μέ ή χωρίς έπιφυλάξεις— να γίνουμε μάρτυρες, δηλαδή κοινωνοί της μαρτυρίας του. Όστόσο, τά δύο διαφορετικά είδη γραφής, που άπολύτως θεμιτά και νομιμοποιημένα επιλέγει για τη μεταγραφή, υποδεικνύουν ότι οί στρατηγικές άτομικής δικαίωσης, και έπομένως νομιμοποίησης, δέν ύπαγορεύονται μόνο από την άριστερή ταυτότητα, τίς άναζητήσεις και τίς συζητήσεις που τροφοδοτούν περιοδικά τον κοινωνικό και πολιτικό χώρο, αλλά ύπακούουν και στίς άνάγκες της άτομικότητας.

Παρά τον περιορισμένο χώρο που της έκχωρεί ή κομμουνιστική ιδεολογία, ή άτομικότητα έπιστρατεύεται ως «προστατευτικό φίλτρο» στην αφήγηση και υίοθετεί διαφορετικούς τύπους στρατηγικών προσωπικής δικαίωσης, οί όποιες κινούνται σέ δύο επίπεδα: αυτό που άποτυπώνει τό παρελθόν και ένα δεύτερο που έγγράφεται στο παρόν. Έτσι, οί άτομικές νομιμοποιήσεις και δικαιώσεις σταθμίζονται: α) από την πολιτική θέση του συγγραφέα στην Άριστερά κατά τη χρονική στιγμή της μαρτυρίας και β) από τη σχέση του μέ την Άριστερά στο χρόνο της γραφής. Στη λογική αυτή, τά βιβλία του Τ. Μπενά δέν προκύπτουν άπλως από ένα τυχαίο πείραμα του συγγραφέα μέ τό λόγο και τη γραφή. Οί δύο γραφές άποτυπώνουν τούς διαφορετικούς ρόλους και θέσεις που κατέχει ο Τ. Μπενάς στίς δύο συγκεκριμένες στιγμές της αφήγησης. Ο ΕΠΟΝίτης του έμφυλίου άυτοβιογραφείται. Τό ήγετικό στέ-

20. Βλ. τίς προσεγγίσεις για τη μελέτη της άυτοβιογραφίας στο Τ. Καγιαλής, «Η άυτοβιογραφία ως κατασκευή», στο *Περί κατασκευής, Τοπικά θ'*, Έπιμέλεια Π. Πουλος, Άθήνα, Ε.Μ.Ε.Α., 1996, σ. 337-346.

21. Ζ. Ντεριντά, *Μαρτυρία και Μετάφραση*, Μετάφρ. Β. Μπισιώρης, Άθήνα, Γαλλικό Ίνστιτούτο Άθηνών, 1996, σ. 36, 50.

λεχος της ΕΔΑ και της Νεολαίας της αλλά και τό μέλος της ΚΕ του ΚΚΕ από τό 1961 συγγράφει τήν Ιστορία της ΕΔΑ.

Σίγουρα, τό γενικό νομιμοποιητικό πλαίσιο μέσα στό όποιο κινείται ό συγγραφέας καθορίζεται από τήν «άνανέωση», δηλαδή τίς έπεξεργασίες πού καθορίζουν/διαμεσολαβούν τήν ένταξη του στην «άνανεωτική πτέρυγα της Άριστεράς». Όστόσο, παρά τίς δευτερογενείς έπεξεργασίες του πολιτικού στελέχους, ως νεολαίος, ό Τ. Μπενάς δέν διεκδικεί παρά τό δικαίωμά του στην έπανάσταση. Τό άπλό ύφος της αφήγησης, ό τόνος της γραφής, οί εικόνες πού ζωγραφίζει μέ τίς λέξεις, ή είρωνεία και ή μεγαλοψυχία του, μάς πείθουν ότι ή ούσιαστική ανάγκη του συγγραφέα είναι ή ανάδειξη της συμμετοχής του στην Ιστορία.

Άντίθετα, ως προσωπικότητα πού διαδραμάτισε ένα σημαντικό ρόλο στην έξουσία και τούς μηχανισμούς λήψης των αποφάσεων, ό Τ. Μπενάς, άκόμη και σήμερα, έχει διαφορετικές ανάγκες και καταφεύγει σέ άλλη στρατηγική γραφής. Όφείλει νά νομιμοποιήσει τήν πολιτική κληρονομιά της ΕΔΑ, τήν όποία διεκδίκησε τό ΚΚΕ έσωτερικού από τήν ίδρυσή του, τούς συντρόφους πού ή διάσπαση του ΚΚΕ όδήγησε στην ίδια όχθη, τήν προσωπική του έπιλογή. Όφείλει έν τέλει νά νομιμοποιήσει τήν πολιτική έξουσία και νά άπονομιμοποιήσει ένα τμήμα της. Ό λόγος του άντανακλά «τό είναι και τό φαίνεσθαι της έξουσίας»²². Τό έντεχνα άποστασιοποιημένο ύφος του συγγραφέα, ή συνεχής και αύστηρή παράθεση των κειμένων, ή διασταύρωση των μαρτυριών από έπιλεγμένα άτομα μέ σαφή Ιδεολογική συγγένεια, συγκροτούν τό διαχειριζόμενο ύλικό και άποτελούν τόν Ιστό του έγχειρήματος.

Παρά τίς ελάχιστες αναφορές στό πρόσωπό του, ή άτομική δικαίωση, διάχυτη στό έργο, έπικυρώνεται άπολύτως στό τιτλοφορούμενο κεφάλαιο: «Ένα ειδικό θέμα: Κόμμα και Νεολαία» (σ. 34-39). Γραμματέας της «Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη», ό Τ. Μπενάς μεταφράζει μία έγκύκλιο του Όργανωτικού Γραφείου γιά τό ζήτημα της όργανωτικής διεύρυνσης της ΕΔΑ, πού προβλέπει τήν ένταξη νεολαίων στό κόμμα μέ τό άκόλουθο έπιχείρημα: έκτιμά ότι τό Όργανωτικό Γραφείο του κόμματος πού έλέγχεται από τόν *post factum* αντίπαλο έπιχειρεί νά χειραγωγήσει μέ άδιαφανή τρόπο τήν έξ όρισμού «άνανεωτική» νεολαία. Καί καταλήγει: «Τό θέμα αυτό της Νεολαίας, όρθως, κατά τή γνώμη του γράφοντος, έντάσσεται στην πάλη γιά τήν Άνανέωση, άφου ή δογματική αντίληψη έπιχειρούσε μέ στενούς όργανωτικούς τρόπους νά ένσωματώσει κομματικά και συνεπώς νά στενέψει άπελπιστικά τήν υπόθεση του πλατιού νεολαιίστικου κινήματος της χώρας μας. Τό φοβότανε άλλωστε γιά τό ριζοσπαστισμό του. Καί δέν είχε άδικο». Όστόσο, ή συζήτηση γιά τήν όργανωτική διεύρυνση της ΕΔΑ μέ τίς συγκεκριμένες κατηγορίες των νέων, των γυναικών και των εργατών έχει ήδη έγκαινιάσθει

22. Ρ. Μπάρτ, *Ό βαθμός μηδέν της Γραφής*, Μετάφρ. Κατερίνα Παπαϊακώβου, Άθήνα, Έκδ. Ράππα, 1987, σ. 80.

Ιωάννα Παπαθανασίου

από τον Ιούλιο του 1964, έγγραφόμενη στη διπλή στρατηγική μαζικοποίησης και «κομμουνιστικοποίησης» του κόμματος²³.

Δέν θά αναφερθώ σέ άλλα παραδείγματα. Άλλωστε τό έγχείρημά μου, ή ανάγνωση τών συγκεκριμένων βιβλίων, δέν στοχεύει στην αυτόνομη παρουσίασή τους στό πλαίσιο μιās κλασικής βιβλιοπαρουσίασης. Γίνεται άφορμή γιά μιά πρώτη συστηματοποίηση όρισμένων σκέψεων γιά τήν προσέγγιση τών αυτόβιογραφικών τεκμηρίων τής Άριστεράς.

Άνεξάρτητα από τή μορφή του λόγου, τό ύφος καί τόν τόνο τής γραφής, τό πολιτικό καί άτομικό διακύβευμα, οί μαρτυρίες τής Άριστεράς άποτελούν μία σημαντική πηγή γιά τόν έρευνητή, συμβάλλοντας σέ πολλαπλά επίπεδα στην ιστορική έπιστήμη. Είμαι αναγκαίως στό μέτρο πού προσφέρουν άπαντήσεις στην ποικιλία τών έρωτημάτων πού τίθενται.

Ός έκούσιες μαρτυρίες, στό μικρο-ιστορικό πεδίο έπιτρέπουν τήν διασταύρωση πληροφοριών γιά πρόσωπα καί γεγονότα. Ός άκούσιες μαρτυρίες, σέ μακρο-ιστορικό επίπεδο, παρέχουν, κυρίως μέσα από τή γλώσσα καί τό ύφος τους, τά τεκμήρια γιά τή μελέτη τών ιδεολογικών συγκρούσεων καί τών νοοτροπιών τής Άριστεράς. Άλλωστε, όπως έγραψε ό Μ. Bloch: «χωρίς τή συνδρομή τους, ό ιστορικός θά γινόταν αίχμάλωτος τών προκαταλήψεων, τών περιπτών έπιφυλάξεων, τής μυωπίας από τήν όποία οί ίδιες αυτές γενιές έπασχαν»²⁴.

Ιωάννα Παπαθανασίου

23. Η Α' Πανελλαδική Όργανωτική Συνδιάσκεψη τής ΕΔΑ θέτει ως μείζονα στόχο «τήν πάλη κατά τής άμορφίας του κόμματος», προβλέποντας τή μεταφορά όργανωμένων δυνάμεων από τίς όργανώσεις βάσης (Στοιχεία) τών συνοικιών σέ έκείνα τών χώρων έργασίας καί τή διεύρυνση του κόμματος μέ συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες (έργάτες, γυναίκες, νέοι).

24. Τό παραθέτει ό R. Marichal, «Κριτική τών κειμένων», στό *Ιστορία καί μέθοδοί της*, τ. Δ', Μετάφρ. Χρ. Παπάζογλου, Άθήνα, ΜΙΕΤ, 1980, σ. 227.

Τεκμηρίωση

‘Ο ελληνικός Τύπος στον Εϋξεινο Πόντο (19ος-20ός αιώνας)

1. ‘Ο ελληνικός εθνικός Τύπος. Οί ιδεολογικοί προσανατολισμοί καί ή στάση τών άρχών

‘Ο ελληνικός εθνικός Τύπος στον Εϋξεινο Πόντο πρωτοεμφανίστηκε στά τέλη του 19ου αιώνα. Κατά τό διάστημα 1880 έως 1920, έκδόθηκαν είκοσι έννέα έφημερίδες, έπτά περιοδικά καί μερικά έτήσια ήμερολόγια. Δύο ήταν τά κέντρα στά όποία άναπτύχθηκε ό μαυροθαλασσίτικός ελληνικός Τύπος. Τό πρώτο καί σημαντικότερο κέντρο βρισκόταν στον μικρασιατικό Πόντο¹,

1. ‘Ο μικρασιατικός Πόντος υπήρξε ή ελληνική μητρόπολη στή Μαύρη Θάλασσα μέχρι τή Μικρασιατική Καταστροφή. Για τήν εμφάνιση καί τή συνεχή παρουσία τών Έλλήνων στον Εϋξεινο Πόντο υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, καθώς καί πρωτότυπες έρευνητικές άπόπειρες. Ένδεικτικά βλ. J. P. Fallmerayer, *Ίστορία τής αύτοκρατορίας τής Τραπεζούντας*, Θεσσαλονίκη, Έκδ. Κυριακίδη, 1984· Δ. Η. Οίκονομίδης, *‘Ο Πόντος καί τά δίκαια του έν αύτώ έλληνισμού*, Άθήνα, Σύλλογος πρós διάδοσιν ώφέλιμων βιβλίων, 1920. Για τίς συνθήκες στον Πόντο τήν περίοδο τής τουρκοκρατίας βλ. Χρύσανθος Μητροπολίτης Τραπεζούντος, *‘Η Έκκλησία Τραπεζούντος*, Άθήνα, Έστία, 1933· ‘Οδυσσεύς Λαμψίδης, *Ποντικά έρευναί: Οί Έλληνες υπό τους Τούρκους (1461-1922)*, Άθήνα 1957· Konstantinos Fotiadis, *Die islamisierung Kleinasien und Kryptochristen des Pontos*, Τυβίγγη 1985. Για τά γεγονότα πού διαδραματίστηκαν στον Πόντο καί άφορούσαν τήν προσπάθεια πολιτικής χειραφέτησης του ελληνικού πληθυσμού καί τήν ίδρυση τής Έλληνικής Δημοκρατίας του Πόντου βλ. Γεώργιος Κ. Βαλαβάνης, *Σύγχρονος Γενική Ίστορία του Πόντου*, Θεσσαλονίκη, Έκδ. Κυριακίδη, 1986· Χάρης Τσιρκινίδης, *Επιτέλους τους ξεριζώσαμε*, Θεσσαλονίκη, Έκδ. Παναγία Σουμελά, 1993· Άλέξης Άλεξανδρής, «Τό εθνικό πνεύμα τών Ποντίων», στον τόμο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο καί τήν πολιτική του*, Άθήνα, Έκδ. Φιλιππότη, 1980, σ. 427-474· Βλάχης Άγτζίδης, «Τό κίνημα άνεξαρτησίας του Πόντου καί οί αυτόνομες σοβιετικές περιοχές στή Σοβιετική Ένωση του μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, 1992, σ. 157-198· Σάββας Ίωακειμίδης, *Συμβολή εις τήν γενική ιστορία του Πόντου*, Άθήνα χ.χ.· Harry J. Psomiades, *The phantom republic of Pontos and megali catastrophe*, Μελβούρνη, Hellenic Studies Forum, 1992.

Βλάσης Ἀγτζίδης

ἐνῶ τὸ δεύτερο στὶς παραδουνάβιες χῶρες. Τὰ δύο αὐτὰ κέντρα ἐπηρέασαν ἀποφασιστικά τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἐλληνικοῦ τύπου στὴν ἴδια τὴ Ρωσία, ὅπου οἱ Ἕλληνες κατοικοῦσαν σὲ συμπαγεῖς οἰκισμοὺς².

Ἡ ἐπιρροή ἀπὸ τὸν μικρασιατικὸ Πόντο ὀφειλόταν στοῦ γεγονότος ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἦταν ἡ ἀδιαμφισβήτητη ἐλληνικὴ μητρόπολις τῆς Μαύρης Θάλασσας, ὅπου μιὰ ἐλληνικὴ κοινωνία ἐπιβίωνε ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικούς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους³. Οἱ ἐλληνικὲς κοινότητες τῆς νότιας Ρωσίας καὶ τῆς Ὑπερκαυκασίας δημιουργήθηκαν ἀπὸ μετανάστες ἀπὸ τὸν Πόντο. Κατὰ συνέπεια διαμορφώθηκε ἕνας ἐνιαῖος, ἀλλὰ πολὺμορφος ἐλληνικὸς χῶρος τόσο στὴν ὀθωμανικὴ ὅσο καὶ στὴν τσαρική αὐτοκρατορία. Ἡ ἐπιρροή τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνικοῦ τύπου τῆς Ρωσίας ἀπὸ τίς παραδουνάβιες χῶρες περιοριζόταν στὴν ἀντλησὴ ἐκπαιδευμένου, περὶ τὰ τυπογραφικά, ἐλληνικοῦ δυναμικοῦ⁴.

Τὸ πρῶτο ἔντυπο πού κυκλοφόρησε στὸν Πόντο ὡς ἀποτέλεσμα τῶν μεταρρυθμίσεων στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἦταν τὸ περιοδικὸ *Εὐξείνους*

2. Γιά τὴν ἐμφάνιση τῶν Ἑλλήνων στὴ Ρωσία καὶ τὰ κύματα μετακίνησής τους πρὸς τὰ ἐκεῖ βλ. I. K. Χασιώτης, *Ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς διασπορᾶς*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993· Ἀρτεμὶς Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ, «Μεταναστεύσεις τῶν Ἑλλήνων στὸν Καύκασο κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, τ. 10, 1993· τῆς ἰδίας, «The diaspora of the Greeks of the Pontos: Historical Background», *Journal of Refugee Studies*, τ. 4, ἀρ. 4, 1991, σ. 357-363· V. Baltzi, *Velikoye Periselenia* (Ἡ μεγάλη μετανάστευση), Μαριούπολη 1990· V. Karidis, «The Mariu-pol Greeks: Tsarist of an Ethnic Minority, ca. 1778-1859», *Journal of Modern Hellenism*, τ. 3, 1986· Κώστας Φωτιάδης, *Μαριούπολη. Δικαίωμα στὴ μνήμη*, Ἀθήνα, Ἡρόδοτος, 1990· Lev Yaruski, *Grekī Mariupoli* (Οἱ Ἕλληνες τῆς Μαριούπολης), Μαριούπολη 1991· John A. Nicolopoulos, «Soviet Greek and Modern Greek Studies», π. *Modern Greek Studies Association*, τ. XX/2, 1990, σ. 40-44. Γιά τὴν ἱστορία τους βλ. Poli Sidiropulo, *Pontii* (Πόντιοι), Μόσχα, Sovetskii Pisateli, 1991· K. X. Indzibeli, *Drevniya Gorgipia, Anapa i Sovetskie Greki* (Ἀρχαία Γοργιπία, Ἀνάπα καὶ οἱ Σοβιετικοὶ Ἕλληνες), Μόσχα, Moskovskoe Obsestvo Sovetskikh Grekov, 1990· C. B. Yiarof, V. K. Triantafillof, Ἀγία Πετρούπολη, Rossiskaya Akademia Nauk-Institute Istorii Materialnoi Kulturi, 1993· Sergo Tabaya, *Kolhoz sela Tagba* (Τὸ κολχόζ τοῦ χωριοῦ Τάγβα), Βατούμι, Savsota Antzara, 1982· C. Kropatsev, *Bolshoi terror na Kubani* (Ἡ μεγάλη τρομοκρατία στὸ Κουμπάν), Κρασνοντάρ 1993· Στυλιανὸς Β. Μαυρογένης, *Τὸ Κυβερνεῖον τοῦ Κάρος Ἀντικαυκάσου (Κάρσκαγια Ὀμπλαστ)*, Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Εὐξείνους Λέσχη, 1963· Σάββας I. Κανταρτζής, *Νίκη χωρὶς ρομφαία*, 5 τ., Κατερίνη 1975· Χρήστος Σαμουηλίδης, *Τὸ χρονικὸ τοῦ Κάρος*, Ἀθήνα, Ἐκδ. Γκοβόστη, 1987· Δημ. Γ. Ἀποστολίδης, «Σχέσεις Ἑλλήνων μετὰ τῶν Ἑθνῶν τοῦ Καυκάσου», π. *Ποντιακὰ Φύλλα*, τχ. 4-5, Ἰούλιος-Ἰούλιος 1936, σ. 17-20· Κώστας Τσαλαχούρης, *Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως*, Ἀθήνα 1991.

3. Paschalis Kitromilidis, «Greek Irredentism in Asia Minor and Cyprus», π. *Middle Eastern Studies*, τ. 26, ἀρ. 1, 1990, σ. 5.

4. A. Ulunyan, «Greek national press in Russia and the USSR (1906-1939)», στὸν τόμο *Les Relations entre les peuples de l'URRS et les Grecs, fin du XVIIIème - début du XXème s.*, Θεσσαλονίκη, Ἰνστιτούτο Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, 1992, σ. 189-190.

Ο ελληνικός Τύπος στον Εύξεινο Πόντο

Πόντος, πού εκδόθηκε τό 1880 από τόν Δ. Ξιφιλίνο στήν Τραπεζούντα. Ὡς συνέχεια τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ ἐμφανίστηκε, ἀπό τό 1884 ἕως τό 1886, ὁ ἐβδομαδιαῖος *Ἀσπὴρ τοῦ Πόντου*. Ἐκδόθηκε στό Τυπογραφεῖο Α. Ξιφιλίνου - Γ. Σοφιανοῦ. Ἀπό τό 1900 ἕως τό 1905 ἐκδόθηκε στό Βατούμι ἡ ἐβδομαδιαία ἐφημερίδα *Ἀκτὶς ἐκ Πόντου*. Στήν Τραπεζούντα λειτουργοῦσαν τὰ τυπογραφεῖα Κτενίδη, Μιχαηλίδη-Συμεωνίδη καί τῶν ἀδελφῶν Σερράση⁵.

Τήν ἴδια περίοδο στή Ρωσία ἐπικρατοῦσε καθεστώς ἀπαγόρευσης τῶν ἐθνικῶν ἐφημερίδων καί προληπτικῆς λογοκρισίας. Ὁ ἀπαγορευτικός νόμος περί Τύπου, πού ψηφίστηκε τό 1882, καταργήθηκε μετὰ τήν ἐπανάσταση τοῦ 1905. Ὡς ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς ἄρχισε ἡ ἔκδοση ἑλληνικῶν ἐφημερίδων, ἱκανοποιώντας μέ αὐτό τόν τρόπο ἓνα αἶτημα πού εἶχε ἐκφραστεῖ ἀπό τόν 19ο αἰώνα. Τήν 1η Δεκεμβρίου 1906 ἐκδόθηκε στήν Ὁδησσό ἡ καθημερινή ἐφημερίδα *Κόσμος* (1906-1914) ἀπό τόν Πέτρο Κωνσταντινίδη, μέ φιλομοναρχικό προσανατολισμό. Ὁ ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας *Κόσμος* προερχόταν ἀπό τό Βουκουρέστι, ὅπου τό 1904 εἶχε ξεκινήσει τήν ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας *Πατρίς*. Ἡ ὀξυνση τῶν σχέσεων Ἑλλάδας καί Ρουμανίας, μέ ἀφορμή τό κουτσοβλαχικό ζήτημα, καί οἱ διώξεις τῶν ρουμανικῶν ἀρχῶν κατὰ τῆς *Πατρίδος* ὑποχρέωσαν τόν Κωνσταντινίδη νά καταφύγει στήν Ὁδησσό⁶. Παρόλη ὅμως τῇ φιλελευθεροποίηση τοῦ ρωσικοῦ καθεστώτος, διατηρήθηκαν μερικά μέτρα τιμωρίας ὑπὸ τῇ μορφῇ προειδοποίησης, ὅπως ἀπαγόρευση πώλησης τῶν τευχῶν, παρεμπόδιση δημοσίευσης ἀγγελιῶν καί διαφημίσεων καί, τέλος, κλείσιμο τῆς ἐφημερίδας⁷.

Μέχρι τό 1908 ὁ *Κόσμος* ἦταν ἡ μοναδική ἑλληνική ἐφημερίδα τῆς Ρωσίας. Κυκλοφοροῦσε στίς ἑλληνικές κοινότητες τῆς Ρωσίας, στόν Πόντο καί στίς βαλκανικές χώρες. Ἀνέπτυξε δεσμούς μέ τόν Τύπο τῆς Ἀθήνας καί δημιούργησε ἓνα εὐρύ δίκτυο ἀνταποκριτῶν στό Λονδίνο, Παρίσι, Κωνσταντινούπολη, Σόφια, Βελιγράδι, Βουκουρέστι, Ἀθήνα. Τό 1907 ὁ *Κόσμος* ἔθεσε γιά πρώτη φορά τό ζήτημα τῆς ὀργάνωσης τῶν Ἑλλήνων τῆς Ρωσίας καί τῆς ἔνωσης τῶν Ἑλλήνων τοῦ Καυκάσου καί τοῦ Πόντου⁸.

Τό 1907 ἱδρύθηκε στήν Ὁδησσό ἡ πολιτική, φιλολογική καί ἐμπορική ἐφη-

5. Τάσος Κυριακίδης, «Βιβλιογραφική Περιπλάνηση στόν ἑλληνισμό τοῦ Πόντου», *Οἱ ἄγνωστοι Ἕλληνες τοῦ Πόντου*, Ἐπιμ. Βλάσης Ἀγτζίδης, Ἀθήνα, Ἐταιρεία Μελέτης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, 1995, σ. 299· Πάνος Καϊσίδης, «Τά ἐντυπα τοῦ Πόντου», ἐφ. *Δεσμός*, Θεσσαλονίκη, ἀρ. 16-17, Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος 1990· τοῦ ἰδίου, «Ὁ τύπος στόν Πόντο», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου γιά τόν μικρασιατικό ἑλληνισμό*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 157.

6. Κώστας Φωτιάδης, «Ἑλληνόγλωσσες ἐφημερίδες», ἐφ. *Καθημερινή* (ἐνθετο «Ἑπτὰ Ἡμέρες»), 27 Νοεμβρίου 1994, σ. 20-22· Α. Ulunyan, ὁ.π., σ. 190-192· Τ. Κυριακίδης, ὁ.π.

7. Α. Ulunyan, ὁ.π., σ. 189.

8. στό ἴδιο, σ. 192· Κ. Φωτιάδης, ὁ.π.

Βλάσης Αγτζίδης

μερίδα με τό όνομα Φώς. Ό έκδότης τής νέας έφημερίδας ήταν ό Μ. Κυριαζής, έξέχων έμπορος παλιότερα στή Ρουμανία. Τό 1908 έκδόθηκε στό Βατούμι από τόν Τραπεζούντιο Π. Φιλιππίδη ή φιλελεύθερη έφημερίδα *Δράσις*, ή όποία ένα χρόνο άργότερα μετονομάσθηκε σέ *Έθνική Δράσις*. Τό κεφάλαιο γιά τήν έκδοση τής έφημερίδας αύτής τό έξασφάλισε ό έπιχειρηματίας Σταύρος Γαληνός. Στόχος της ήταν ή πληροφόρηση τών Έλλήνων στίς άκτές τής Μαύρης Θάλασσας καί στή Ρωσία. Η *Έθνική Δράσις* καί ό *Κόσμος* άνέπτυξαν άνταγωνιστικές σχέσεις. Τήν ίδια χρονιά κυκλοφόρησαν στήν Τραπεζούντα ή δισεβδομαδιαία έφημερίδα *Φάρος τής Ανατολής* τών άδελφών Σεράση καί ή έβδομαδιαία *Ανεξάρτητος* του Χ. Μηλόπουλου. Ό *Κόσμος*, στό πλαίσιο του άνταγωνισμού μέ τήν *Έθνική Δράσις*, δημιούργησε δεσμούς μέ τό *Φάρο τής Ανατολής*, ύπογράφοντας συμφωνία γιά τή διανομή του στόν Πόντο μέσω τών αντιπροσώπων τής τραπεζουντιακής έφημερίδας⁹.

Τό 1909, ό *Κόσμος* πήρε τήν άδεια από τίς άρχές τής Όδησσοϋ νά έκδόσει ρωσόφωνη έφημερίδα μέ τίτλο *Ruski Mir*, ένώ στήν Τραπεζούντα οί άδελφοί Σεράση έξέδосαν τήν τουρκόφωνη *Bahri Siyah*. Τήν ίδια χρονιά κυκλοφόρησαν στό Έρζικιάν του Πόντου τό περιοδικό *Πόντος*, στήν Άμισό οί έβδομαδιαίες έφημερίδες *Άγκυρα* του Χ. Συμβουλίδη καί Φώς τών άδελφών Συμεωνίδη καί στήν Τραπεζούντα ό *Άστήρ του Πόντου* του Θ. Γραμματικόπουλου. Οί ελληνικές έφημερίδες του Εϋξεινου Πόντου πολιτικοποιήθηκαν καί τοποθετήθηκαν στό πλευρό τών πολιτικων δυνάμεων τής Ελλάδας. Ό *Κόσμος* έξέφρασε τό άντιβενιζελικό στρατόπεδο, ένώ τό Φώς καί ή *Έθνική Δράσις* τούς βενιζελικούς. Ό *Κόσμος* άντιτάχθηκε στήν προσέγγιση τών φιλελεύθερων ομάδων του Καυκάσου από τόν έκδότη τής *Έθνικής Δράσεως*. Μέ άρθρο ενός Έλληνα από τό Κάρς, τόν κατάγγειλε ότι έπιθυμούσε νά διαιρέσει πολιτικά τούς Έλληνες του Πόντου καί τής Ρωσίας¹⁰.

Τό 1910 κυκλοφόρησε στήν Τραπεζούντα, από τόν Φίλωνα Κτενίδη, ή δεκαπενθήμερη *Επιθεώρησης* καί στά Σούρμενα ή εβδομαδιαία *Φωνή τών Σουρμένων*. Γιά πρώτη φορά στόν Πόντο ή *Επιθεώρησης* κατάφερε νά τυπώσει φωτογραφίες, σέ περιορισμένο άριθμό, χρησιμοποιώντας κλισέ ράστερ¹¹. Τό 1911 έκδόθηκε ή εβδομαδιαία σατιρική έφημερίδα τής Τραπεζούντας μέ τίτλο *Ποντικός* από τούς Κουτσούρη - Σινάρο καί ή εβδομαδιαία έμμετρη σατιρική *Βελζεβούλ* στά Κοτύωρα από τόν Α. Μουτάφη. Τό 1911, τό Φώς σταμάτησε τήν έκδοσή του λόγω οικονομικών δυσκολιών. Τό ίδιο έτος ή *Έθνική Δράσις* μετονομάστηκε σέ *Έθνική Φωνή* καί μετέφερε τήν έδρα της από τό Βατούμι στό Αίκατερινοντάρ. Γιά νά διευρύνει τόν κύκλο άναγνωστών χρησιμοποίησε καί τή ρωσική γλώσσα, στήν όποία γραφόταν τό ένα τρίτο τών άρθρων¹².

9. Τ. Κυριακίδης, *δ.π.*: Α. Ulunyan, *δ.π.*, σ. 192-195· Κ. Φωτιάδης, *δ.π.*

10. Α. Ulunyan, *δ.π.*, σ. 195· Π. Καϊσίδης, *Τά έντυπα του Πόντου*, *δ.π.*

11. Π. Καϊσίδης, *Ό τύπος στόν Πόντο*, *δ.π.*, σ. 157.

12. *Έκθεση ποντιακού βιβλίου*, Έπιμέλεια Παναγία Σουμελά, Έκδ. ΙΓ' Δημήτρια

Ο ελληνικός Τύπος στον Εύξεινο Πόντο

Τό 1912, μιά νέα ελληνική έφημερίδα εκδόθηκε στο Βατούμι, μέ τίτλο *Αργοναύτης*, από τόν Σ. Γαληνό. Ο *Αργοναύτης* (1913-1918) προσδιορίστηκε ως «Πολιτική, φιλολογική πληροφοριακή έφημερίδα τών Ελλήνων στή Ρωσία καί στόν Πόντο». Η έφημερίδα αύτή ήταν στρατευμένη στήν έθνική υπόθεση τών Ελλήνων του Πόντου. Τήν ίδια χρονιά εκδόθηκε στήν Κερασούντα ή εβδομαδιαία έφημερίδα *Αρητιάς* από τόν Γ. Βαλαβάνη. Τό 1913, ή *Εθνική Δράσις* μετέφερε τά γραφεία της στο Ροστόβ επί του Ντόν. Συνεργάστηκε μέ τόν *Αργοναύτη*, ό όποιος ανέλαβε τή διακίνηση στο νότο. Ο *Αργοναύτης* διατύπωσε σέ ειδικό άρθρο τήν πρόταση έκδοσης μιās έφημερίδας όλων τών Ελλήνων τής Ρωσίας. Τήν ίδια χρονιά (11 Ιουλίου 1913) εκδόθηκε στήν Όδησσό τό περιοδικό *Ελληνικός Αστήρ* από τόν Κωνσταντίνο Κατσαμπά, μέ υπεύθυνο σύνταξης τόν Χρήστο Τσαγγάρη. Η έφημερίδα αύτή ήταν προσανατολισμένη στήν υλοποίηση τών στόχων τής Μεγάλης Ίδεας¹³.

Τό 1914, ό *Αργοναύτης* ισχυροποίησε τή θέση του καί επέκτεινε τό δικτύό του στα βόρεια παράλια τής Μαύρης Θάλασσας, ένω στή Μερζιφούντα του Πόντου εκδόθηκε τό μηνιαίο περιοδικό *Πόντος* από τόν Ι. Στατηρόπουλο του κολεγίου Ανατόλια¹⁴. Τό ίδιο έτος σταμάτησε ή έκδοση τών δύο αρχαιότερων ελληνικών έφημερίδων τής Ρωσίας, τής *Εθνικής Δράσεως* (ως *Εθνικής Φωνής* πλέον) καί του *Κόσμου*. Τόν Αύγουστο του 1914 κυκλοφόρησε στήν Όδησσό ή *Ηχώ*, πού δήλωνε ότι αποτελεί όργανο τών Ελλήνων τής Ρωσίας. Καλούσε τούς Έλληνες τής όθωμανικής αυτοκρατορίας σέ ένωση γιά τήν έθνική, πολιτιστική διαφώτιση καί τήν κοινωνική, πολιτική διαπαιδαγώγηση. Τό 1915 κυκλοφόρησε ή ρωσόφωνη *Φωνή τών Ελλήνων του Άντικαυκάσου*¹⁵.

Μέ τήν κήρυξη του Α' παγκοσμίου πολέμου τέθηκε σέ ισχύ ή στρατιωτική λογοκρισία όλων τών έντύπων τόσο στή Ρωσία όσο καί στήν Τουρκία. Η σύγκρουση μεταξύ ρωσικού καί τουρκικού στρατού όδήγησε στήν κατάργηση τής τουρκικής κυριαρχίας του ανατολικού Πόντου τόν Απρίλιο του 1916 καί τήν εγκαθίδρυση μιās ελληνικής προσωρινής διοίκησης¹⁶. Άρκετές έφημερίδες καί περιοδικά είδαν τό φώς: στήν Τραπεζούντα, ή δισεβδομαδιαία έφημερίδα *Λόγος* του Ν. Λεοντίδη, οί εβδομαδιαίες *Ηχώ του Πόντου* του Γ. Μιχαηλίδη καί *Σάλπιγξ* του Ν. Καπετανίδη. Εκδόθηκε τό εβδομαδιαίο περιοδι-

Θεσσαλονίκης, 1978, σ. 22-23· Α. Ulunyan, ό.π., σ. 193-200· Π. Καϊσίδης, *Ο τύπος στόν Πόντο*, ό.π., σ. 156· Κ. Φωτιάδης, ό.π.

13. Κ. Φωτιάδης, ό.π.· Α. Ulunyan, ό.π., σ. 200-202· Π. Καϊσίδης, *Ο τύπος στόν Πόντο*, ό.π., σ. 158.

14. Π. Καϊσίδης, *Ο τύπος στόν Πόντο*, ό.π., σ. 160.

15. Α. Ulunyan, ό.π., σ. 200-202· Π. Καϊσίδης, *Ο τύπος στόν Πόντο*, ό.π., σ. 159.

16. Τό γεγονός τής κατάληψης του ανατολικού Πόντου από τούς Ρώσους θεωρήθηκε από τούς Ποντίους ως αποτίναξη του τουρκικού ζυγού καί άπελευθέρωση του Πόντου (Ι. Σ. Βασιλειάδης, «Δύο ιστορικοί σταθμοί: 1461 καί 1916», π. *Οί Κομνηνοί*, άρ. 6, Τραπεζούντα, 9 Ιουλίου 1916, σ. 78-80).

Βλάσης Αγτζίδης

κό Οί Κομνηνοί από τόν Θ. Θεοφύλακτο καί τόν Ι. Βασιλειάδη. Επίσης τό έμπορικό έπιμελητήριο τής Τραπεζούντας εξέδωσε τόν Έμπορικό Άγγελιοφόρο¹⁷.

Στή Ρωσία όμως, ή στρατιωτική λογοκρισία πίεζε άφόρητα τόν έλληνικό Τύπο. Γιά ένα διάστημα όκτώ μηνών τοῦ 1916 σταμάτησε ή έκδοση όλων τών έλληνικών έφημερίδων. Τόν Δεκέμβριο τοῦ ίδιου έτους κυκλοφόρησε ή έφημερίδα *Ήλιος* από τόν πρώην έκδότη τοῦ *Έλληνικού Άστέρα*, μέ σαφείς φιλοβενιζελικούς προσανατολισμούς. Η επανάσταση τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1917 καί τά γεγονότα πού ἀκολούθησαν επηρέασαν άμεσα τήν έκδοτική δραστηριότητα τών Έλλήνων στή Ρωσία καί στόν Πόντο¹⁸.

Μέ τό τέλος τοῦ πολέμου οί Έλληνες οργανώθηκαν στήν κατεύθυνση τής διεκδίκησης τών έθνικών δικαιωμάτων. Η Έκτελεστική Έπιτροπή τοῦ Κεντρικοῦ Συμβουλίου τών Έλλήνων τής Ρωσίας ἀποφάσισε τήν έκδοση περιοδικοῦ στήν ελληνική γλώσσα, μέ τίτλο *Εἰδήσεις τοῦ Κεντρικοῦ Έκτελεστικοῦ Συμβουλίου τοῦ Συνδέσμου τών έν Ρωσία Έλλήνων*¹⁹. Στόν Πόντο έκδόθηκε τό 1918 ή καθημερινή έφημερίδα *Έποχή*, πού ὑποστήριζε τήν αὐτοδιάθεση τών Έλλήνων τοῦ Πόντου. Στήν Άμισό έκδόθηκε τό 1918 ή εβδομαδιαία σατιρική έφημερίδα *Διογένης* ἀπό τόν Β. Παπαδόπουλο. Ένώ τό τουρκικό καθεστώς παρακολουθοῦσε προσεκτικά, μέ έπιτροπές λογοκρίσις, τή δράση τών έφημερίδων καί τών περιοδικών, οί Τουρκοί παρακρατικοί στράφηκαν κατά τών ελληνικών έντύπων. Ο Τοπάλ Όσμάν, ό δήμιος τοῦ Πόντου, έπισκεπτόταν τά γραφεῖα τής έφημερίδας *Έποχή* σέ μιά προσπάθεια τρομοκράτησης τοῦ έπιτελείου τής²⁰.

Τόν Άνουνάριο τοῦ 1919, οί ελληνικές οργανώσεις τής μαυροθαλασσίτικης παραλίας καί τής Νότιας Ρωσίας συγκάλεσαν Γενική Συνέλευση, ἀπό τήν όποία εξέλεγε τό «Έθνικό Συμβούλιο τοῦ Πόντου». Τό «Έθνικό Συμβούλιο» ἀποφάσισε τήν έκδοση τής έφημερίδας *Έλεύθερος Πόντος* στό τυπογραφείο τής έφημερίδας *Άργοναύτης*. Μέ έκδότη τόν Θ. Θεοφύλακτο, ή έφημερίδα αὐτή κυκλοφόρησε στίς 12 Άουνίου 1919, μέ εβδομαδιαία συχνότητα, στό Βατούμι. Η έφημερίδα δήλωνε σέ ὑπότιτλο ότι ήταν ὄργανο τής Έθνοσυνέλευσης τοῦ Πόντου²¹.

17. Τ. Κυριακίδης, δ.π.: Π. Καϊσίδης, *Ο τύπος στόν Πόντο*, δ.π., σ. 159.

18. Α. Ulunyan, δ.π., σ. 201-202.

19. *Τό ελληνικόν έκστρατευτικόν σώμα εις Μεσημβρινήν Ρωσίαν (1919)*, Άθήνα, Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατοῦ τοῦ Γενικοῦ Έπιτελείου Στρατοῦ, 1955, σ. 2.

20. Π. Καϊσίδης, *Ο τύπος στόν Πόντο*, δ.π., σ. 156-160.

21. Στίς 23 Άουνίου 1919 έλαθε χώρα, στό κατεχόμενο ἀπό τούς Βρετανούς Βατούμι, ή πρώτη συγκέντρωση τοῦ Διαρκoῦς Γενικοῦ Συμβουλίου τών Ποντίων Έλλήνων, τό όποιο εξέλεξε τό Έθνικό Συμβούλιο τοῦ Πόντου. Στίς 28 Άουλίου συνεκλήθη τό Γενικό Συνέδριο τών Ποντίων, στό όποιο έλαβαν μέρος οί αντιπρόσωποι τών ελληνικών πληθυσμῶν τής Ρωσίας πού κατάγονταν ἀπό τόν Πόντο. Τό Έθνικό Συμβούλιο αὐτό εξέδωσε τήν έφημερίδα *Έλεύθερος Πόντος* στό τυπογραφείο τής έφημερίδας *Άργοναύτης*. Ένα χρόνο άργότερα τό Συνέδριο μετονομάσθηκε σέ Έθνοσυνέλευση τών

Ο έλληνικός Τύπος στον Εύξεινο Πόντο

Οι διάφορες πολιτικές τάσεις των Ελλήνων εξέδωσαν τὰ δικά τους έντυπα. Στο Σοχούμι, όπου δροῦσαν σοσιαλδημοκράτες-μενσεβίκοι καὶ ἐθνικιστές, ἐκδόθηκαν δύο, ἀνταγωνιζόμενες πολιτικά, ἐφημερίδες. Ὁ Πασαλίδης, ἐκπροσωπώντας τούς Ἑλληνες μενσεβίκους, εξέδωσε τὸ 1919 τὴν ἐφημερίδα *Νέα Ζωή* καὶ ὁ Σπυράντης τὴν *Μόρφωσιν*. Οἱ ἐκδόσεις αὐτές ἦταν τετρασέλιδες μικροῦ σχήματος. Κυκλοφοροῦσαν περιοδικὰ καὶ διακρίνονταν γιὰ τὴν ὁξύτητα τῆς διαμάχης μεταξύ τους. Ἡ ἐκδοσὴ τους σταμάτησε μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν μπολσεβίκων στὴν πόλη τοῦ Σοχούμι²².

Οἱ ἐκδότες καὶ οἱ κυριότεροι συνεργάτες τῶν ἐντύπων τοῦ Πόντου προέρχονταν ἀπὸ τὸ ἀνώτατο διδακτικὸ προσωπικὸ τῶν ἐκπαιδευτηρίων τοῦ Πόντου, ὅπως τὸ Φροντιστήριον Τραπεζοῦντος. Οἱ ἀνταποκριτές καὶ οἱ συνεργάτες στὶς διάφορες πόλεις ἦταν δάσκαλοι, ἔμποροι, πολιτικοὶ κλπ.²³ Στὶς ἐλληνικὲς ἐφημερίδες τῆς Ρωσίας παρατηρήθηκε μεγαλύτερος ἐπαγγελματισμός. Τὰ ἐσωτερικὰ θέματα καλύπτονταν ἀπὸ ἀνταποκριτές, ἄλλοτε ἐπαγγελματίες καὶ ἄλλοτε εὐκαιριακοὺς. Γιὰ τὰ διεθνῆ γεγονότα χρησιμοποιοῦνταν ὁ Τύπος τῆς κυρίως Ἑλλάδας²⁴.

Τὰ έντυπα γράφονταν στὴν καθαρεύουσα. Ἐμφανίζονταν ὅμως καὶ στοιχειὰ δημοτικῆς. Ἡ ποντιακὴ χρησιμοποιοῦνταν μόνο ὅταν δημοσιεύονταν ποιήματα, δημοτικὰ τραγούδια, ἀνέκδοτα, ἐκφράσεις καθὼς καὶ διάφορα κείμενα μέσα σὲ εἰσαγωγικά, ὅταν ἦταν ἀναγκαία γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τῶν χαρακτήρων²⁵.

Ὁ προσοβιετικὸς ἐλληνικὸς Τύπος στὸν Εὐξεινο Πόντο ἀγωνίστηκε μέχρι τὸ τέλος γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Πόντου ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κατοχὴ καὶ τὴν κατοχύρωση τῶν δικαιωμάτων τῶν Ελλήνων στὴ Ρωσία. Μερικοὶ ἔπесαν στὸν ἀγῶνα μαχόμενοι, ὅπως ὁ ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας *Ἐποχὴ* Ν. Καπετανίδης, ὁ ὁποῖος καταδικάστηκε σὲ θάνατο ἀπὸ τουρκικὸ δικαστήριον καὶ ἀπαγχονίστηκε τὸ 1921²⁶. Ἡ ἥττα τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθνικοῦ κινήματος στὸν

Ἑλλήνων Ποντίων, μέ στόχο νὰ καταστεῖ τὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιον κυβέρνησης ἐξορίας. Πρόεδρος τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου ἐξελέγη ὁ Β. Ἰωαννίδης καὶ μέλη τοῦ Προεδρείου οἱ Κ. Ζαροκίλης καὶ Θ. Θεοφύλακτος (Ἐλευθέριος Δ. Παυλίδης, *Πῶς καὶ γιατί ἐματαιώθη ἡ Δημοκρατία τοῦ Πόντου*, Ἀθήνα 1956, σ. 42-43· Βλάχης Ἀγτζίδης, *Ποντιακὸς ἐλληνισμός. Ἀπὸ τῆς γενοκτονίας καὶ τὸ σταλινισμό σπὴν περσεστρόικα*, Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Κυριακίδη, 1990, σ. 74-76).

22. Σ. Κανταρτζής, ὁ.π., τ. Β', σ. 217· Ν. Ν. Ioanidi, *Greki v Abhazii* (Οἱ Ἑλληνες σπὴν Ἀμπχαζία), Σοχούμι, Alatsara, 1990, σ. 26-31.

23. Κ. Φωτιάδης, ὁ.π., σ. 21· Π. Καϊσίδης, *Ὁ τύπος στὸν Πόντο*, ὁ.π., σ. 156.

24. Α. Ulunyan, ὁ.π., σ. 190-192.

25. Π. Καϊσίδης, *Ὁ τύπος στὸν Πόντο*, ὁ.π., σ. 156.

26. Στὴν ἀπολογία του στὸ τουρκικὸ «Δικαστήριον Ἀνεξαρτησίας», τὸ ὁποῖο ἔδρευε σπὴν Ἀμάσσεια καὶ τὸν καταδίκασε σὲ θάνατο μέ ἀπαγχονισμό, ὁ Νίκος Καπετανίδης ὑποστήριξε τὴν ἔνωση τοῦ Πόντου μέ τὴν Ἑλλάδα (Γεώργιος Λαμπίδης, *Μικρασιατικὴ Καταστροφή*, Ἀθήνα, Ἐκδ. Λαδιᾶ, 1976, σ. 63· Π. Καϊσίδης, *Ὁ τύπος στὸν Πόντο*, ὁ.π., σ. 156-160).

Βλάβης Ἀγτζίδης

Πόντο ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὴν παύση τῆς λειτουργίας ὄλων τῶν ἐλληνικῶν ἐντύπων. Ἡ παράλληλη ἐπικράτηση τῶν μπολσεβίκων στὸ ρωσικὸ χῶρο ἔβαλε ὀριστικὸ τέλος στὸν ἐλληνικὸ ἐθνικὸ Τύπο τῆς Μαύρης Θάλασσας. Τῇ θέσῃ τῶν παλιῶν ἐλληνικῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν πήραν βαθμιαία νέα ἐλληνικά ἔντυπα, τὰ ὁποῖα ἐλέγχονταν ἀπόλυτα ἀπὸ τὴ νέα σοβιετικὴ ἐξουσία²⁷.

Συνέχεια τῶν ἐλληνικῶν ἐντύπων τοῦ Εὐξείνου Πόντου μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ σύνολο τῶν ἐφημερίδων καὶ τῶν περιοδικῶν ποὺ ἐξέδωσαν οἱ Πόντιοι πρόσφυγες στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ διασπορά μετὰ τὸ 1922. Τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον αὐτὸ φαίνεται ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἰδιαίτερης μελέτης ὅσον ἀφορᾷ τοὺς κατὰ καιροὺς στόχους, τοὺς ἰδεολογικοὺς ἄξονες καὶ τίς διαδικασίες ἔνταξης τῶν προσφύγων στὴν Ἑλλάδα. Οἱ ἐφημερίδες αὐτές, μηνιαίες στὴν πλειοψηφία τους, εἶναι: *Ποντιακά Νέα* (1927 ἕως σήμερα), στὴ Θεσσαλονίκη, μέ ἐκδότῃ τὸν Ν. Παπαδόπουλο· *Εὐξείνος Λέσχη* (1959-σήμερα), ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο σωματεῖο ποὺ ἐδρεύει στὴ Θεσσαλονίκη· *Ἐνωσις Ποντίων* (1975-σήμερα), στὴ Θεσσαλονίκη, μέ ἐκδότῃ τὸν Η. Σπανίδη· *Ἀργοναύτης* (1986-σήμερα), στὴ Βέροια, ἀπὸ τὴν Εὐξείνο Λέσχη Βεροίας· *Ποντιακὴ Φλόγα* (1988-1989), στὴ Θεσσαλονίκη, ἀπὸ τὴν Ἐνωση Ποντίων Φοιτητῶν-Σπουδαστῶν· *Ποντιακὴ Νεολαία* (1989), στὴ Θεσσαλονίκη, ἀπὸ τὴν Ἐνωση Ποντιακῆς Νεολαίας Ἑλλάδας· *Δελτίο τοῦ Συλλόγου Ποντίων Ἀργοναῦται-Κομνηνοί* (1990-σήμερα), στὴν Ἀθήνα· *Δεσμός* (1990-σήμερα), στὴ Θεσσαλονίκη, ἀπὸ τὴν Πανελλήνια Ἐνωση Ποντιακῶν Σωματείων· *Ἀδέσμευτος Πόντος* (1992), στὴ Θεσσαλονίκη, μέ ἐκδότῃ τὸν Μ. Βασιλειάδη· *Ἑλληνικὸς Πόντος* καὶ *Ἐλεύθερος Πόντος* (1992-1993), στὴ Θεσσαλονίκη, μέ ἐκδότῃ τὸν Γ. Ἀβραμίδη· *Ποντιακὴ Φωνή* (1992-σήμερα), στὰ Ἄνω Λιόσια Ἀττικῆς, ἀπὸ τὸν σύλλογο Ποντίων «Ἡ Τραπεζοῦντα»· *Ἀραεὺω* (1994-σήμερα), στὴν Καβάλα, μέ ἐκδότῃ τὸν Γ. Μποσνακίδη, κ.ἄ.

Τὰ περιοδικὰ ποὺ ἐκδόθηκαν εἶναι: *Ποντιακά Φύλλα* (1936-1940)· *Χρονικά τοῦ Πόντου* (1945-1954), μηνιαῖο λαογραφικὸ περιοδικὸ ποὺ ἐκδόθηκε στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ τὸ Σύλλογο Ποντίων Ἀργοναῦται-Κομνηνοί· *Οἱ φίλοι τῆς Ποντιακῆς Μουσικῆς* (1948-1952), στὴν Ἀθήνα, μέ ἐκδότῃ τὸν Ι. Κουτσογιαννόπουλο· *Ποντιακὴ Ἑστία*, στὴ Θεσσαλονίκη, ἀπὸ τὸν Φίλωνα Κτενίδη στὴν πρώτη περίοδο κυκλοφορίας του (1950-1962) καὶ ἀπὸ τὸ Ἰδρυμα «Παναγία Σουμελά» στὴν δεύτερη περίοδο (1975-σήμερα)· *Ποντιακά Ἱστορήματα* (1966-1967), στὴν Ἀθήνα· *Ποντιακὴ Στοά* (1971-1984), στὴν Ἀττικὴ, ἀπὸ τὴν

27. Γιά τίς ἐλληνικὲς κοινότητες ὑπὸ σοβιετικὸ καθεστῶς βλ. Β. Ἀγτζίδης - Α. Ξανοπούλου-Κυριακοῦ - Ι. Κ. Χασιώτης, *Μετοικεσίες, ὀργάνωση καὶ ἰδεολογία τῶν Ἑλλήνων τῆς Ρωσίας καὶ τῆς πρώην Σοβιετικῆς Ἐνωσης*, Ἐπιμ. Ι. Κ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη 1995· Β. Ἀγτζίδης, *Ποντιακὸς Ἑλληνισμός*, ὁ.π.· τοῦ ἰδίου, *Ἡ κατάρρευση τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης, οἱ συνέπειες γιὰ τὸν ἑλληνισμό*, Ἀθήνα, Ἐκδ. Ἑλλοπία, 1992· τοῦ ἰδίου, *Τὸ κίνημα ἀνεξαρτησίας τοῦ Πόντου*, ὁ.π., σ. 157-198.

Ο ελληνικός Τύπος στον Εϋξεινο Πόντο

Παμποντιακή Ένωση· *Ποντιακή Ήχώ* (1981-1985), στην Αθήνα, από την Άδελφότητα Ποντίων «Παναγία Γουμερά»· *Ποντιακή Λύρα* (1982-σήμερα), στην Αττική, από τό Σύλλογο Ποντίων Χαϊδαρίου· *Ποντιακό Βήμα* (1985-σήμερα), στην Κοζάνη, από την Εϋξεινο Λέσχη Κοζάνης· *Trapezus*, στη Βοστώνη των Ήνωμένων Πολιτειών, μέ έκδότη τόν γιατρό Χιονίδη· *Ο Ξενιτέας* (1987-σήμερα), στη Φραγκφούρτη, από την Όμοσπονδία Ποντιακών Συλλόγων Γερμανίας κ.ά.

2. Οί ελληνικές σοβιετικές έφημερίδες καί οί δραστηριότητές τους

Ός πρώτη ελληνική κομμουνιστική έφημερίδα της Ρωσίας θεωρείται ή *Χαραυγή*, ή όποία έκδόθηκε τό 1918 στό Βατούμι²⁸. Μεταξύ των μελών της συντακτικής έπιτροπής ήταν καί ό Νικόλαος Άναστασιάδης, ό όποιος διατέλεσε ώς τό θάνατό του, 22 Αύγούστου 1921, γραμματέας του Έλληνικού Κομμουνιστικού Τμήματος του Βατούμι²⁹. Η *Χαραυγή* έκδιόταν στό τυπογραφείο της έφημερίδας *Άργοναύτης*, μετά από άπαίτηση της Έπαναστατικής Έπιτροπής της πόλης³⁰. Έλληνική προσπάθεια έκδοσης έφημερίδας μπολσεβικικών τάσεων στό Σοχούμι άναφέρθηκε τό 1919 από τόν Ι. Σταυριδάκη³¹.

Τό Δεκέμβριο του 1920 —καί τουλάχιστον μέχρι τίς 28 Όκτωβρίου 1922— έκδόθηκε στό Νοβοροσίσκ ή έβδομαδιαία έφημερίδα *Σπάρτακος*. Αυτόπροσδιοριζόταν ώς «Όργανον του Έλληνικού Τμήματος της έν Νοβορωσίσκη Περιφερειακής Όργανώσεως του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ρωσίας». Πάνω από τόν τίτλο είχε τό στερεότυπο σύνθημα «Προλετάριοι όλου του κόσμου ένωθείτε!». Μετά τό 45ο τεύχος ό προσδιορισμός άλλαξε σέ «Όργανον του Έλλην. Τμήματος του Ρωσικού Κομμουνιστικού Κόμματος της Όργανώσεως Κουπάν καί Τσερνομόριας». Διευθυντής της έφημερίδας ήταν

28. Για τά χαρακτηριστικά του ελληνικού Τύπου στη Σοβιετική Ένωση βλ. Βλάσης Άγτζίδης, *Ό ελληνικός Τύπος στη Σοβιετική Ένωση. Η περίπτωση της έφημερίδας Κόκκινος Καπνας (1932-1937)*, Θεσσαλονίκη 1996.

29. «Νικόλαος Άναστασιάδης. Νεκρολογία», έφ. *Σπάρτακος*, άρ. 38, Νοβοροσίσκ, Παρασκευή 3 Σεπτεμβρίου 1921, σ. 1.

30. Η άπαίτηση διατυπώθηκε μέ τή μορφή της παρακάτω δήλωσης: «Τῷ ιδιοκτήτη του τυπογραφείου κ. Γαληνῷ. Συμφώνως άποφάσεως του Συμβουλίου των έργατών, από 16 τρέχοντος, τό έπαναστατικόν κομιτάτον της πόλεως Βατούμι φέρει εις γνώσιν ήμῶν ότι έν περιπτώσει καθ' ήν φέρητε έμπόδια εις τήν έκτύπωσιν της σοσιαλιστικής έφημερίδος «Χαραυγή», τό τυπογραφείον σας θά κατασχεθεί καί ύμεις θά παραπεμφθείτε εις τό στρατιωτικόν δικαστήριον»: «Χρονικά», έφ. *Άργοναύτης*, Βατούμι, 28 Ιανουαρίου 1918.

31. Η άναφορά έγινε ώς έξης: «μικράν τινά έφημερίδα έν Σοχούμι έκδιδόμενην υπό ανθρώπου όστις μοί περιγράφεται ώς κακής πίστεως ιδεολόγος καί άπατρις»: ΕΛΙΑ, άναφορά Α. Σταυριδάκη πρός τόν Υπουργό Έξωτερικών Ν. Πολίτη, έγγραφο άρ. 40, Σεβαστούπολις, 7 Μαρτίου 1919, σ. 29.

Βλάσης Αγτζίδης

ὁ Δ. Σακαρέλος, τὸν ὁποῖο διαδέχτηκε ὁ Μακρογιάννης³². Συχνά τὸν διευθυντὴ ἀντικαθιστοῦσε ὁ Ξιφιλίνος. Ὁ *Σπάρτακος* χρησιμοποιοῦσε στρωτὴ δημοτικὴ γλῶσσα μὲ ἀρκετὲς ἐπιδράσεις τῆς ἀπλῆς καθαρεύουσας. Σὲ διάφορα ἄρθρα ποὺ ἀπευθύνονταν ἄμεσα πρὸς τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ χρησιμοποιοῦσε τὴν ποντιακὴ³³. Ὁ *Σπάρτακος* διακήρυσσε ὅτι «ἐκδίδεται κυρίως γιὰ τοὺς ἐργάτας καὶ χωρικοὺς καὶ ὄχι γιὰ τὴν παπαδοκρατία, τοὺς πειρατὰς καὶ ἀντεπαναστάτας»³⁴.

Στὸ κύριο ἄρθρο τῆς ἐφημερίδας σχολιαζόταν ἡ διεθνὴς πολιτικὴ κατάσταση σὲ σχέση μὲ τὴ Σοβιετικὴ Ρωσία, καθὼς καὶ ζητήματα τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων. Μεγάλο χῶρο καταλάμβαναν οἱ «Εἰδήσεις τῆς Ἑβδομάδας», μὲ ἀνταποκρίσεις ἀπ' ὅλο τὸν κόσμο. Στὴ στήλη αὐτὴ δημοσιεύονταν καὶ ἀνταποκρίσεις γιὰ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο στὴ Μικρὰ Ἀσία. Ἡ ἐφημερίδα προσπαθοῦσε νὰ ἀναστρέψει τὶς μεταναστευτικὲς τάσεις τοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὴν Ἑλλάδα³⁵. Παρουσίαζε τὰ προβλήματα τῶν Ἑλλήνων προσφύγων καὶ καλοῦσε τοὺς ὑπόλοιπους Ἕλληνες τῆς περιοχῆς νὰ ἐπιδείξουν ἀλληλεγγύη. Σὲ ἀναλύσεις γιὰ τὴν πολιτικὴ κατάσταση τῆς Ἑλλάδας κατάγγελλε

32. Ὁ Δημήτρης Σακαρέλος, δάσκαλος στὸ ἀρχικὸ τοῦ ἐπάγγελμα, καταγόταν ἀπὸ τὸ Κροκύλι Δωρίδας. Ἦταν παλιὸ στέλεχος τοῦ ΚΚΕ καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς ὀκτῶ δραπετὲς τῶν φυλακῶν τῆς Αἰγίνας, ὅπου ἦταν κλεισμένος γιὰ τὸ φόνο τοῦ ἀρχαιομαρξιστῆ Γεωργοπαπαδάτου. Μὲ τὴν ἔναρξη τοῦ ἰσπανικοῦ ἐμφυλίου πολέμου πηγαίνει ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση στὴν Ἰσπανία καὶ ἐντάσσεται στὶς Διεθνεῖς Ταξιαρχίες. Ἦταν ὁ Πολιτικὸς Ἐπίτροπος στὴ Βάση τῶν Διεθνῶν Ταξιαρχιῶν στὸ Ἀλμπαθέτε κι ἓνας ἀπὸ τὺς κύριους υπεύθυνους γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἐθελοντές. Μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ ἰσπανικοῦ μετώπου πῆγε στὴ Γαλλία, ὅπου μαζί μὲ ἄλλους βοήθησε τὴν περίθαλψη τῶν Ἑλλήνων ἐθελοντῶν καὶ ὀργάνωσε τὴν ἀντιδικτατορικὴ πάλη ἐναντίον τοῦ καθεστώτος Μεταξᾶ. Γιὰ τὸ θάνατό του ὑπάρχουν δύο ἐκδοχές: εἴτε σκοτώθηκε σὲ ἀεροπορικὸ δυστύχημα στὴ Γιουγκοσλαβία, καθὼς ἐρχόταν ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση στὴν Ἑλλάδα στὴν περίοδο τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, εἴτε ὑπῆρξε καὶ αὐτὸς θύμα τῶν σταλινικῶν ἐκκαθαρίσεων. Ἡ ἐπικρατέστερη ἐκδοχὴ εἶναι ἡ δεύτερη. Ὁ Σακαρέλος, κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἦταν διευθυντὴς στὴν ἐφημερίδα *Σπάρτακος*, ποὺ ἐκδιόταν στὸ Νοβοροσίσκ, ὑπέγραφε συνήθως ὡς «Σακκαρρέλλος» ἢ «Σακκαρέλος». Βλ. Δημήτρης Παλαιογιάννης, *Ἕλληνες ἀντιφασίστες ἐθελοντές στὸν ἰσπανικὸ ἐμφύλιον πόλεμον (1936-1939)*, Ἀθήνα, Ἐκδ. Φιλιππότη, 1986, σ. 47, 69, 136· «Ἡ κυρία “Ἐδῶ Μόσχα”», ἐφ. *Νέος Κόσμος*, Σίδνεϊ, 28 Ἀπριλίου 1992, σ. 20.

33. Τριανταφύλλωφ, «Να πάμε, γιὰ νὰ πρεπ νὰ φτάμε», ἐφ. *Σπάρτακος*, ἀρ. 23, 7 Μαΐου 1921, σ. 1 (ὁ τίτλος εἶναι γραμμένος στὴν ποντιακὴ καὶ σημαίνει: Νὰ πάμε ἢ τί πρέπει νὰ κάνουμε).

34. Οἱ στόχοι τοῦ *Σπάρτακου* ἦταν οἱ ἐξῆς: «ἡ πολιτικὴ ἀνάπτυξις τῶν ἑλλήνων χωρικῶν καὶ ἐργατῶν καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ τους ἀπὸ τὰς ἀπατηλὰς φαντασιοπληξίας μὲ τὰς ὁποίας εἶναι δεσμευμένους οἱ ἀμόρφωτες καὶ ὀπισθοδρομικὲς μάζες μας, ποὺ διατελοῦσαν ὑπὸ τὴν καταδυνάστευσιν τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ»: Α. Ἰωαννίδης, «Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας τοῦ *Σπάρτακου*», ἐφ. *Σπάρτακος*, ἀρ. 78, Πέμπτη 31 Αὐγούστου 1922, σ. 2.

35. Τριανταφύλλωφ, ὁ.π.

Ο ελληνικός Τύπος στον Εϋξεινο Πόντο

τήν «Κωνσταντινική φαυλοκρατία» και «τόν απόλυτο άρχοντα, δικτάτορα, τύραννο» Βενιζέλο³⁶. Γιά τή μικρασιατική έκστρατεία είχε τήν παραδοσιακή άποψη του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, μέ τήν διαφορά ότι άναφερόταν στό δράμα τών ελληνικών πληθυσμών τής Μικράς Ασίας³⁷.

Στήν στήλη μέ τόν τίτλο «Επιφυλλίδα» σχολιάζονταν οί «άντιδραστικές» συμπεριφορές πού έμφανίστηκαν στίς ελληνικές κοινότητες και σχετίζονταν μέ τή θρησκεία, τόν πλουτισμό, τήν έλλαδολατρεία, τόν άντικομμουνισμό κλπ. Προβαλλόταν τό νέο καθεστώς και δίνονταν πολλές πληροφορίες γιά τίς κοινωνικές του άντιλήψεις καθώς και γιά τά πλεονεκτήματα πού θά είχαν οί Έλληνες σ' αυτό. Ο Σπάρτακος είχε επίσης και τό ρόλο του «συλλογικού όργανωτή» τών ελληνικών πληθυσμών³⁸.

Στίς 28 Ιουνίου 1921 έκδόθηκε στό Βατούμι ή εβδομαδιαία δισέλιδη «Έφημερίδα έργατοχωρικών. Όργανον τής έλλην. σέκσιας του έν Άτζαριστάν περιφερ. κόμ. του Κομμ. Κόμ. τής Γεωργίας», μέ τήν όνομασία Κομμουνιστής. Η τεχνική ύποδομή τής νέας έφημερίδας δέν επέτρεπε νά παράγονται γραφήματα και λιθογραφίες, όπως γινόταν μέ τίς προεπαναστατικές έφημερίδες³⁹. Σύμφωνα μέ μαρτυρία του Α. Ulunyan, τήν ίδια περίοδο έκδόθηκαν τέσσερα φύλλα τής έφημερίδας Άνατολή στό Βλαδιβοστόκ.

36. Άνυπόγραφο, «Κωνσταντινική φαυλοκρατία και ό ελληνικός λαός», έφ. Σπάρτακος, άρ. 25, 4 Ιουνίου 1921, σ. 1. Οί μπολσεβικικές έφημερίδες κλήθηκαν από τή σοβιετική ήγεσία νά παίξουν όργανωτικό ρόλο στήν άνοικοδόμηση του κόμματος και του κράτους. Η έπίσημη κομματική άποψη δέν επέτρεπε στά έντυπα κανένα άλλο ρόλο πέραν του όργανωτικού. Ο Τύπος θεωρήθηκε ως ό ένδιάμεσος μεταξύ κόμματος και έργατων (Β. Ι. Λένιν, «Ο τύπος σάν συλλογικός όργανωτής», Άπαντα, τ. 5, Έκδ. Κ.Ε. του ΚΚΕ, 1959, σ. 317· Ι. Β. Στάλιν, «Όσο πιο θαθείά στό δάσος...», Άπαντα, τ. 5, Έκδ. Κ.Ε. του ΚΚΕ, 1952, σ. 319).

37. Άνυπόγραφο, «Οίκτρον τέλος μιας μπουρζουάζικης άθαντιούρας», έφ. Σπάρτακος, άρ. 80, 30 Σεπτεμβρίου 1922, σ. 1. Τό ΣΕΚΕ (Σοσιαλιστικό Έργατικό Κόμμα Ελλάδας), πού στή συνέχεια όνομάστηκε ΚΚΕ, είχε κρατήσει άντιπολεμική στάση και είχε καταγγείλει τήν Μικρασιατική Έκστρατεία ως ίμπεριαλιστική πού στρεφόταν κατά τών συμφερόντων του τουρκικού λαού. Άντιτάχθηκε έμπρακτα, τόσο μέ τήν διοργάνωση άντιπολεμικών κομμουνιστικών πυρήνων στον ελληνικό στρατό, όσο και μέ τήν καλλιέργεια τής στάσης «άπεργία πολέμου» στό μέτωπο. Βλ. Τό ΚΚΕ. Έπίσημα Κείμενα, τ. 1, Άθήνα, Σύγχρονη Έποχή, χ.χ., σ. 104· Άγис Στίνας, Άναμνήσεις, Άθήνα, Ύψιλον, 1985, σ. 16· Άβραάμ Μπεναρόγια, Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου, Άθήνα, Κομμούνα, 1986, σ. 34, 157· Δημήτρης Λιθιεράτος, Κοινωνικοί Άγώνες στήν Ελλάδα, 2 τ., Άθήνα, Κομμούνα, 1985, σ. 76, 101· Βλάσης Άγτζίδης, «Τό ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα κατά τή μικρασιατική καταστροφή και οί ευθύνες του γιά τήν ήττα», στον τόμο Η ελληνική ούτοπία, Άθήνα, Κομμούνα, 1993, σ. 66-73.

38. Δ. Σακκαρέλλος, «Ένωση», έφ. Σπάρτακος, άρ. 31, 16 Ιουλίου 1921, σ. 1· «Στό 1ον Συνέδριον», έφ. Σπάρτακος, άρ. 21, 23 Άπριλίου 1921, σ. 1.

39. Τ. Χ. Kessidis, Entsiklopediya Sovetski Grekof (Έγκυκλοπαιδεία τών Σοβιετικών Έλλήνων), Μόσχα, Progress, 1994, σ. 102· Α. Ulunyan, ό.π., σ. 202-205· του ίδιου, «Grekí SSSR v mezvoenii period» (Οί Έλληνες τής ΕΣΣΔ κατά τήν περίοδο του μεσοπολέμου

Βλάσης Ἀγτζίδης

Τό ἴδιο ἔτος ἐκδόθηκε νέα τετρασέλιδη ἐβδομαδιαία ἐφημερίδα στό Ροστόβ ἐπὶ τοῦ Ντόν, μέ τό ὄνομα *Κομμουνιστής*, ἡ ὁποία καθιερώθηκε ὡς ἐπίσημο ὄργανο τῆς «Ἐπιτροπῆς τῆς περιοχῆς Ἀζοφικῆς καί Μαύρης Θάλασσας» τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος. Ἡ ἐφημερίδα αὐτή, πού θεωρήθηκε ὅτι ἀποτελοῦσε τή συνέχεια τῆς ἐφημερίδας *Σπάρτακος*, εἶχε στίς μέρες τῆς ἀκμῆς της τή μεγαλύτερη κυκλοφορία ἀπ' ὅλες τίς ἐλληνικές ἐφημερίδες τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. Ἡ ἐφημερίδα χρησιμοποιοῦσε τίς τοπικές ἐλληνικές διαλέκτους καί ἀποδεχόταν τή γλωσσική μεταρρύθμιση⁴⁰, μεταβάλλον-τας τόν τίτλο της σέ *Κομμουνιστής*. Ἡ κυκλοφορία της καταρχάς ξεπερνοῦσε τά 3.500 φύλλα. Ἀρχισυντάκτης τοῦ *Κομμουνιστί* ἦταν ὁ πρῶν δημοδιδάσκαλος Π. Πιαστόπουλος⁴¹.

Τήν περίοδο αὐτή ἄρχισε ἡ κυκλοφορία κλαδικῶν ἢ ἐργοστασιακῶν μι-

μου), *Materialii v VI mezhdunarodnomu kongressu po izytseniyu stran yiugo-vostotsnoi Evropii*, Μόσχα 1991.

40. Τό ἐλληνικό γλωσσικό πρόβλημα στή Σοβιετική Ἑνωση ἐπιλύθηκε σέ δύο στάδια. Σέ Πανερωσιακή Συνδιάσκεψη τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων στή Μόσχα, τό 1926, ἀποφασίστηκε ἡ καθιέρωση τῆς δημοτικῆς γλώσσας στή θέση τῆς καθαρεύουσας καί ἡ ἀντικατάσταση τοῦ εἰκοσιτετραγράμματος ἀλφαβήτου μέ τό εἰκοσαγράμματο. Μέ τήν ἀπόφαση αὐτή: καταργήθηκαν οἱ δίφθογγοι, διατηρήθηκαν μόνο τό «ι» καί τό «ο», στή θέση τοῦ «ου» καθιερώθηκε τό «υ», στή μικρογράμματη γραφή παρέμεινε μόνο τό «ς» ἐνῶ καταργήθηκε τό «σ», τά διπλά σύμφωνα γράφονταν ἀναλυτικά (δηλαδή τό «ξ» ὡς «κς» καί τό «ψ» ὡς «πς») καί καθιερωνόταν τό ἐνωτικό στίς κτητικές ἀντωνυμίες. Ὅσον ἀφορᾷ τόν τονισμό τῶν λέξεων, ἐπιλέχτηκε τό τονικό σύστημα τοῦ Ἑλισσαίου Γιαννίδου. Καταργήθηκαν τά πνεύματα καί ἡ περισπωμένη. Ὁ τόνος καταργήθηκε στίς μονοσύλλαβες λέξεις καί στή λήγουσα. Ἐξαίρουνταν οἱ μονοσύλλαβες πού χρησιμοποιοῦνταν σέ ἐρώτηση ἢ γιά νά δίνουν ἔμφαση. Ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '30 ἄρχισαν νά ἐμφανίζονται ἀπόψεις ὑπέρ τοῦ ἀτονικοῦ συστήματος. Ἡ τελική ἀπόφαση γιά τό γλωσσικό ζήτημα πάρθηκε στήν Πρώτη Πανερωσιακή Ἑλληνική Σύσκεψη, πού ἔγινε στίς 21 Ἀπριλίου τοῦ 1934 στή Μόσχα. Μέ βάση τήν ἀπόφαση αὐτή ἡ ἐπίσημη ἐλληνική γλώσσα στή Σοβιετική Ἑνωση θά ἦταν ἡ δημοτική καί ὄχι ἡ ποντιακή. Ἡ γλωσσική μεταρρύθμιση προωθήθηκε ἀπό τήν ὁμάδα τῶν Ποντίων κομμουνιστῶν, πού ἐμφανίστηκαν στόν Πόντο καί στίς ἐλληνικές παροικίες τῆς Ρωσίας μετά τήν ἐπανάσταση τοῦ 1905. Εἶχαν ἐπηρεαστεῖ τόσο ἀπό τίς ἀκραίες δημοτικιστικές ἀπόψεις πού εἶχαν ἐμφανιστεῖ στήν Ἑλλάδα, ὅσο καί ἀπό τίς ἐπαναστατικές ἰδέες πού ἐμφανίστηκαν στή Ρωσία. Σημαντική ἐπίδραση εἶχαν οἱ ἀπόψεις τῶν Βηλαρά, Ψυχάρη, Φιλήντα κ.ά. Γιά τά συνέδρια τοῦ 1926 καί τοῦ 1934, μέ τά ὁποία ἐπιβλήθηκε ἡ δημοτική γλώσσα καί ἡ φωνητική γραφή, βλ. Δ. Γληνός, «Ἡ σημερινή Σοβιετική Ρωσία», π. *Νέος Κόσμος*, 15 Δεκεμβρίου 1934· Β. Ἀγτζίδης, *Ὁ ἐλληνικός Τύπος στή Σοβιετική Ἑνωση*, ὅ.π. τοῦ ἰδίου, «Τό γλωσσικό ζήτημα στίς ἐλληνικές κοινότητες τῆς πρῶν ΕΣΣΔ (1905-1938)», π. Ἀντί, τχ. 585, 1 Σεπτεμβρίου 1995, σ. 42-45· Ἀπόστολος Καρπόζηλος, «Ρωσο-ποντιακά», π. Ἀρχεῖον Πόντου, τ. 38, 1984, σ. 153-176.

41. Κασκαμάς, «Ἀς ἀνασιντακσυμε κε ἀς ὀργανοσυμε καλιτερα το φιλολογικο-μας μετοπο», ἐφ. *Κόκινος Καπνας*, ἀρ. 56, 20 Δεκεμβρίου 1934, σ. 2· Α. Ulunyan, *Greek national press*, ὅ.π., σ. 202-205.

Ο ελληνικός Τύπος στον Εύξεινο Πόντο

κρών ελληνικῶν ἐφημερίδων⁴². Μία από αυτές κυκλοφόρησε τό 1923, στό Ροστόβ, σέ φωνητική γραφή. Ήταν πενήμερη καί εἶχε τίτλο *Φονι ασο Στα-νοκ* καί ὑπότιτλο «Ἐφημερίδα τῶν ἐργατῶν καί ὑπαλλήλων τοῦ καπνεργο-στασίου τῇ Ροστοφῇ ὀνόματος τῆ σ. Ρ. Λούξεμπουργκ». Ήταν τετρασέλιδη καί δίγλωσση. Δύο σελίδες γράφονταν στά ἑλληνικά (ποντιακά) καί δύο στά ρωσικά. Τό ἴδιο ἔτος ἀναγκάστηκε νά κλείσει λόγω συσσωρευμένων χρεῶν ὁ *Κομμουνιστής* στό Βατούμι. Τό τιράζ αὐτῆς τῆς ἐφημερίδας εἶχε φτάσει στά 5.000 φύλλα τό 1923⁴³.

Στίς 2 Ἰουνίου 1924 ἐκδόθηκε στή δημοτική ἡ *Ἀλήθεια* στό Κρασνοντάρ, μέ ἀρχισυντάκτη τόν Γ. Γεωργιάδη, ἀντιπρόσωπο τῆς ἑλληνικῆς διασπορᾶς στό Πολιτικό Τμήμα τῶν Ἐθνικῶν Μειονοτήτων τῆς Τοπικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Κόμματος τῆς περιοχῆς Κουμπάν στήν περιφέρεια τῆς Μαύρης Θάλασσας. Ἐκδόθηκε ἐπίσης ὁ *Νέος Ἐργάτης* στήν Μαριούπολη⁴⁴. Παράλληλα ἀρχισε νά ἐμφανίζεται προβληματισμός γιά τά μέσα ὀργάνωσης καί διαφώτισης τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν⁴⁵. Γιά τήν ἐπίτευξη τῶν στόχων θεωρήθηκε πρωταρχική προϋπόθεση ἡ ὀργάνωση ἑνός ἑλληνικοῦ κεντρικοῦ τυπογραφείου, τό ὁποῖο νά ἀνταποκρίνεται στίς σύγχρονες μεγάλες ἀνάγκες πού παρουσιάστηκαν καί νά βοηθήσει στό ἔργο τῶν ἑλληνικῶν κομμουνιστικῶν τμημάτων. Οἱ εἰσηγητές τῆς πρότασης αὐτῆς ὑποστήριζαν ὅτι τό τυπογραφεῖο θά βοηθοῦσε στήν πνευματική ἀνοδο τοῦ πληθυσμοῦ, ὥστε νά ἡττηθεῖ ὁ «συντηρητισμός» καί «οἱ ἀντιδραστικές δυνάμεις»⁴⁶. Τά πέντε πολύ καλά ἐξοπλισμένα ἑλληνικά τυπογραφεῖα πού ὑπῆρχαν στή Ρωσία τήν προσοβιετική περίοδο εἶχαν λεηλατηθεῖ καί καταστραφεῖ κατά τή διάρκεια τῆς μεταβατικῆς περιόδου⁴⁷.

Τό πρῶτο μέλημα τοῦ ἑλληνικοῦ τυπογραφείου θά ἦταν ἡ ἔκδοση μιᾶς καθημερινῆς ἑλληνικῆς ἐφημερίδας, ἡ ὁποία ὡς ὄργανο τῶν «ἐν Ρωσίᾳ ἑλληνικῶν κομμουνιστικῶν τμημάτων» θά πρόβαλλε τίς νέες συνθήκες καί τή νέα ζωή τῶν ἐργαζόμενων Ἑλλήνων. Γιά τήν ἱδρυση τοῦ τυπογραφείου, τό ἑλληνικό κομμουνιστικό τμήμα τοῦ ΡΚΚ (Ρώσικο Κομμουνιστικό Κόμμα) τοῦ Νοβοροσίσκ καλοῦσε ὅλα τά ἀντίστοιχα ἑλληνικά τμήματα νά κάνουν γνωστές τίς προτάσεις του γιά τό πού ἔπρεπε νά ἐγκατασταθεῖ τό κεντρικό

42. Ὑπάρχει κομματική γραμμή γιά τήν ἔκδοση «φαιμπρικο-εργοστασιακόν» ἐφημερίδων (Σιντρ. Πορτίσεβ, «Δεκα βασικά προβλήματα γιά το μετασκιματισμο τις ραπσελ-κορικis κινιςis», ἐφ. *Κόκινος Καπνας*, ἀρ. 17, 12 Ἀπριλίου 1934, σ. 1).

43. A. Ulunyan, *Greek national press*, ὁ.π., σ. 202-205.

44. Γ. Κ. «Για τα ἔργα τυ σ. Π. Μπερπορτζάντι (Πιτις τυ Ντομπας)», ἐφ. *Κολε-χτιβιςτις*, ἀρ. 47(291), 6 Ἰουνίου 1934, σ. 3· A. Ulunyan, *Greek national press*, ὁ.π., σ. 202-205.

45. Δ. Σακκαρέλλος, ὁ.π.

46. Τό Ἑλληνικό Κομμουνιστικό Τμήμα τῆς Νοβορωσίσκης τοῦ Ρ.Κ.Π., «Πρός τά ἑλλ. κομμ. τμήματα τῆς Ρ.Σ.Φ.Σ.Ρ.», ἐφ. *Σπάρτακος*, ἀρ. 31, 16 Ἰουλίου 1921, σ. 2.

47. A. Ulunyan, *Greek national press*, ὁ.π., σ. 202-205.

Βλάσης Ἀγτζίδης

τυπογραφείο, ώστε νά ἔχει δυνατότητες κάλυψης ὅλων τῶν ἐλληνικῶν πληθυσμῶν. Καλοῦσε ἐπίσης νά διαθέσουν τά τυπογραφικά στοιχεῖα πού περισσεύαν ἀπό τίς ἄλλες τοπικές ἐφημερίδες⁴⁸.

Γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν παραπάνω ζητημάτων συγκλήθηκε τό 1925 εἰδική συνάντηση στό Ροστόβ ἐπὶ τοῦ Ντόν τῶν συντακτῶν τῶν ἐλληνικῶν ἐφημερίδων, τῶν ὑπεύθυνων τῶν ἐλληνικῶν κομμουνιστικῶν τμημάτων τοῦ Βορείου Καυκάσου καί τῶν ὑπεύθυνων τοῦ παραρτήματος Κρασοντόντ τοῦ Κεντρικοῦ Ἐκδοτικοῦ Οἴκου τῶν Ἐθνῶν τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως (Tsentrtsdat). Ἀποφασίστηκε ἡ συνένωση τῶν ἐφημερίδων Ἀλήθεια καί Κομμουνιστής. Στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἀπόφασης σταμάτησε ἡ ἔκδοση τῆς Ἀλήθειας τό Σεπτέμβριο τοῦ 1925. Τά ἐπόμενα ἑξί ἔτη πού ἀκολούθησαν ὁ Κομμουνιστής ἦταν ἡ μοναδική μεγάλη ἐλληνική ἐφημερίδα στή Σοβιετική Ἑνωση⁴⁹.

Στήν κατεύθυνση τῶν ἀπόψεων πού παρουσιάστηκαν παραπάνω, συγκροτήθηκαν οἱ δύο μεγάλοι ἐλληνικοὶ ἐκδοτικοὶ οἴκοι. Ὁ «Κομμουνιστής», ὁ μεγαλύτερος ἐλληνικός ἐκδοτικός οἶκος τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως, μέ ἔδρα τό Ροστόβ ἐπὶ τοῦ Ντόν, γιά τοὺς Ἑλλήνες τῆς Νότιας Ρωσίας καί τῆς Ὑπερκαυκάσας, καί ὁ «Κολεχτιβιστής», μέ ἔδρα τήν Μαριούπολη γιά τόν ἐλληνισμό τῆς Ἀζοφικῆς⁵⁰. Συνολικά δημιουργήθηκαν τέσσερα ἐλληνικά ἐκδοτικά. Στό Ροστόβ, στήν Κρίμσκαγια, στή Μαριούπολη καί στό Σοχούμι⁵¹. Ὁ «Κομμουνιστής» ἄρχισε τήν δραστηριότητά του πιθανόν πρὶν τό 1928, ἐνῶ τό ἐκδοτικό «Κολεχτιβιστής» ἄρχισε τήν δράση του τό 1930 μέ τήν ἔκδοση τῆς ὁμώνυμης ἐφημερίδας⁵². Μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ «Κομμουνιστή» καί τοῦ «Κολεχτιβιστή» ἄρχισε ἡ περίοδος τῆς ὑπαρξης ἀποκλειστικά ἐλληνικῶν ἐκδοτικῶν οἴκων. Γιά τήν ἐκμάθηση τῆς τυπογραφικῆς τέχνης ὁργανώθηκαν μαθήματα κατὰ καιρούς, στά ὁποῖα περιλήφθηκαν καί κομματικά μαθήματα⁵³.

48. Ἐκτός ἀπὸ τήν ἔκδοση ἡμερήσιας ἐλληνικῆς ἐφημερίδας, τό κεντρικό τυπογραφείο θά εἶχε ὡς στόχο «νά συγκεντρώσει τὰς καλύτερας δυνάμεις ἀπ' τὸν ἐν Ρωσίᾳ ἐλληνισμό», ὥστε «νά ἐκδίδῃ στήν ἐλληνικὴν ἀπὸ τὴν πλουσία ρωσικὴ ἐπαναστατικὴ φιλολογία, προσέτι δὲ νά προσέλθῃ βοηθὸς εἰς μία μεγάλη ἀνάγκη τῶν σχολείων μας διὰ τῆς ἀνατυπώσεως ἢ συντάξεως νέων σχολικῶν βιβλίων πού νά συμφωνοῦν μέ τό νέο ἀνθρωπιστικὸ σοβιετικὸ σύστημα τῆς ἐκπαιδεύσεως»: Τό Ἑλληνικὸ Κομμουνιστικὸ Τμῆμα τῆς Νοβορωσσίας τοῦ Ρ.Κ.Π., ὁ.π., σ. 2.

49. A. Ulunyan, *Greek national press*, ὁ.π., σ. 202-205.

50. Apostolos Karpozilos, «Pontic Culture in the USSR between the Wars», *Journal of Refugee Studies*, τ. 4, ἀρ. 4, 1991, σ. 364-371· Ἀπόστολος καί Μάρθα Καρπόζηλου, «Ἑλληνοποντιακὰ βιβλία στήν Σοβιετικὴ Ἑνωση: Τό ἐκδοτικὸ "Κομμουνιστής" στό Ροστόβ τοῦ Ντόν», π. Ἀρχεῖον Πόντου, τ. 42, 1988-1989, σ. 60.

51. «Ἀπόφασι τοῦ Ἐπιστιμονικοῦ Συμβουλίου τῆς Π.Κ.Ε.Ν.Α. ἀπο 21-ἰς Ἀπρίλι 1934», ἐφ. *Κόκινος Καπνός*, ἀρ. 16, 2 Ἀπριλίου 1936, σ. 2.

52. Α. Καρπόζηλος, ὁ.π., σ. 106.

53. «Metzlitski i Avramidi ignoriruyouk part outsobou» (Ὁ Μετζλίτσκι καί ὁ Ἀβραμίδης ἀδιαφοροῦν γιά τὰ κομματικά μαθήματα), ἐφ. *Kolhoznoe Tsernamorie*, ἀρ. 493, 16 Ἰανουαρίου 1935.

Ο ελληνικός Τύπος στον Εύξεινο Πόντο

Πρίν από την εμφάνιση των οίκων αυτών, λειτουργούσε στη Μόσχα έως τό 1929 ελληνικό έκδοτικό τμήμα στο πλαίσιο του Κεντρικού Έκδοτικού των Έθνοτήτων της ΕΣΣΔ. Τό πρώτο βιβλίο πού τυπώθηκε στο μοσχοβίτικο έκδοτικό ήταν ένα αναγνωστικό γιά ενήλικες του Δ. Ν. Σαβόφ μέ τίτλο *Κόκινες Άχτίδες*. Ήταν, όπως έγραφε, «Άλφαθητάριο γιά τούς ήλικιωμένους άγράμματους». Από τό έκδοτικό αυτό τμήμα βγήκαν άλλες δύο τουλάχιστον εκδόσεις. Τά επόμενα βιβλία βγήκαν στό Ροστόβ επί του Ντόν τό 1928. Ήταν εκδόσεις του Κραϊνατιστάτ του Βόρειου Καυκάσου⁵⁴. Άπ' αυτές τίς εκδόσεις τυπώθηκε καί ή *Γραμματικί τις Νεοελινικίς Γλώσσας* του Κ. Τοπχαρά⁵⁵.

Επίσης πρίν από τή δημιουργία του ελληνικού έκδοτικού οίκου «Κολεχτιβις» στή Μαριούπολη, ή όποία βρισκόταν στήν περιφέρεια Δονμπάς τής νότιας Ούκρανίας, εκδόθηκαν δύο βιβλία γιά τά ελληνικά πράγματα τής Ούκρανίας. Τό πρώτο, τό 1932, στά ούκρανικά, από τή λασογράφο Κασσάνδρα Κοσταν, μέ τό ψευδώνυμο Άλεξάνδρα Κωνσταντίνοφ, αναφερόταν σέ έργα Έλλήνων λαϊκών ποιητών καί συγγραφέων σέ ούκρανική μετάφραση. Τό δεύτερο, επίσης στά ούκρανικά, εκδόθηκε από τόν Γιαλή τό 1931 στό Χάρκοβο. Αναφερόταν στήν πολιτική όργάνωση των ελληνικών χωριών τής Ούκρανίας, στήν οίκονομική τους κατάσταση, στήν εκπαίδευση καί τίς πολιτιστικές τους δραστηριότητες⁵⁶.

Ή έκδοτική όμάδα του «Κομμουνιστί» ανέλαβε τήν εκδοση όλων των ελληνικών σχολικών βιβλίων. Τό ίδιο έκανε καί ό «Κολεχτιβις», ό όποίος λειτουργούσε στο πλαίσιο του Ούκρανικού Κρατικού Έκδοτικού Οίκου των Έθνικών Μειονοτήτων. Έξέδωσε ελληνικά βιβλία στή δημοτική καί στά μαριουπολίτικα. Ως έκδοτική άρχή αναφερόταν άλλοτε ό *Κολεχτιβις* καί άλλοτε ό Ούκρανικός Κρατικός Έκδοτικός Οίκος⁵⁷.

Ή εκδοση τής έφημερίδας *Κολεχτιβις* είχε άρχίσει στό Ντονιέτσκ τουλάχιστον τρία χρόνια πρίν από τήν ίδρυση του έκδοτικού οίκου στό Δονμπάς. Τό πρώτο φύλλο τής έφημερίδας βγήκε στίς 17 Οκτωβρίου 1930. Είχε προηγηθεί ή εκδοση τεσσάρων ελληνικών φύλλων-ένθετων από τήν ούκρανική έφημερίδα τής Μαριούπολης *Nasha Pravda* (Ή Άλήθεια μας). Ή ένθετη ελληνική έφημερίδα άρχισε νά θγαίνει στίς 28 Αύγούστου 1930 καί είχε τό όνομα *Ελινικί Σελίδα*⁵⁸.

54. Α. καί Μ. Καρπόζηλου, *ό.π.*, σ. 58-59.

55. Κ. Τοπχαράς, *Γραμματικί τις Νεοελινικίς Γλώσσας*, Ροστόβ του Ντόν, Έκδ. Κραϊνατιστάτ του Β. Καυκάσου, 1928.

56. Άπόστολος Καρπόζηλος, «Τό έκδοτικό “Κολεχτιβις”», (άπό τά άπομαγνητοφωνημένα πρακτικά), εισήγηση στό Διεθνές Συνέδριο *Ή ελληνική διασπορά τής Ρωσίας άπό τήν άλωση τής Κωνσταντινούπολης έως τίς μέρες μας*, Άθήνα 1992.

57. στό ίδιο.

58. «Κ'άχ τιν καθοδιγίσι τις παρτίας εμπρυ! Άς τα κενυριες νικες», έφ. *Κολεχτιβις*, άρ. 53(65), 27 Οκτωβρίου 1931, σ. 1. Τήν άποκαλεί «Ι πρότι ρομείκι εφιμερίδα στι Μαριανύπολι».

Βλάσης Αγτζίδης

Ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ *Κολεχτιβιστι* ἦταν δισέλιδη μικροῦ σχήματος. Ἦταν ὄργανο τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ περιφερειακοῦ κόμματος τοῦ Ντονιέτσκι καί τῆς ἐπιτροπῆς κόμματος τῆς Μαριούπολης. Τό σύνθημα «Προλετάριοι ὅλου τοῦ κόσμου ἔνωθεῖτε» θρискόταν στό πάνω μέρος τῆς πρώτης σελίδας, ὅπως ἀκριβῶς σ' ὅλες τίς ὑπόλοιπες ἐφημερίδες τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. Ὁ ὑπότιτλος ἦταν ἀρχικά «Ἀγροτική ἐφημερίδα». Στή συνέχεια ἔγινε «Βδομαδιατική ἐλληνική ἐφημερίδα τῆς Μαριουπολίτικης ἐπιτροπῆς τοῦ ΚΚ(ΜΠ)Υ»⁵⁹, γιά νά γίνει ἀργότερα «Ὁργανο τοῦ Ντονέτσκι ὁμπκόμ καί τοῦ Μαριουπολίτικου γορκόμ τοῦ ΚΚ(ΜΠ)Υ»⁶⁰. Στά πρῶτα φύλλα χρησιμοποιήθηκε ἡ δημοτική μέ ἀρκετά στοιχεῖα τῆς τοπικῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου. Στή συνέχεια ἡ ἐφημερίδα πέρασε στή μαριουπολίτικη διάλεκτο. Στή γραφή τῆς ἐφημερίδας τηρήθηκαν οἱ ἀρχές τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1926⁶¹.

Ἡ ἐφημερίδα ἦταν ἐβδομαδιαία ἀπό τό 1930-1931, γιά νά γίνει διςεβδομαδιαία ἀπό τό 1933. Ἀπό τό 1935 κυκλοφοροῦσε μέρα παρά μέρα. Στήν θεματολογία τῆς περιλαμβάνονταν πολιτικά θέματα καί ἀνταποκρίσεις ἀπό τίς ἐλληνικές κοινότητες τῆς Ἀζοφικῆς. Ὁ ἀγώνας γιά τήν ἐπικράτηση τῆς κολεκτιβοποίησης, ὁ προβληματισμός γιά τό ἐκπαιδευτικό πρόβλημα καί τό γλωσσικό ζήτημα ἀπασχολοῦσαν σοβαρά τήν ἐκδοτική ομάδα τοῦ *Κολεχτιβιστι*, ἐνῶ ἀπό τίς στήλες τῆς ἐφημερίδας παρουσιάζονταν στοιχεῖα σχετικά μέ τόν ἀναλφαριθμητισμό τῶν ἐλληνικῶν πληθυσμῶν καί τή λειτουργία τῶν ἐλληνικῶν σχολείων. Στό πλαίσιο τῆς ἐφημερίδας ἐκδόθηκε καί τό παιδικό περιοδικό *Πιονέρος*⁶².

Ἀπό ἀπολογισμούς τῆς ἴδιας ἐφημερίδας συμπεραίνεται πῶς τά δύο πρῶτα χρόνια τῆς κυκλοφορίας τῆς ἀπασχολοῦνταν στή σύνταξη ἐννέα ἄτομα, ἐνῶ στό πρῶτο φύλλο ἀπασχολοῦνταν μόνο δύο ἄτομα. Τό 1934, ὁ ἀριθμός ἀνέβηκε σέ δεκατέσσερα ἄτομα. Τό 1930, ἡ ἐφημερίδα τυπώθηκε σέ 500 μόνο ἀντίτυπα, γιά νά φτάσει στίς 3.000 τό 1933, μέ στόχο τίς 6.000. Βασικά στελέχη τοῦ *Κολεχτιβιστι* ἦταν ὁ ποιητής Γκεόργκι Κостоπράβ, ὁ Ἀμφικτύων Δημητρίου, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιοῦσε τό ψευδώνυμο «Μαρμαρινός» σέ ἀνάμνηση τῆς καταγωγῆς του ἀπό τό νησί τοῦ Μαρμαρά, ὁ Γιαλῆς, ὁ Γ. Δ. Λεωνίδας κ.ἄ. Μέ τήν ἐφημερίδα συνεργάστηκαν εὐκαιριακά Ἕλλαδίτες καί Κύπριοι, ὅπως ὁ Πλουτής Σέρβας πού ἀργότερα ἔγινε γενικός γραμματέας τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος Κύπρου⁶².

59. Γορκόμ: ἀπό Gorod Komitet (Ἐπιτροπή Πόλης), ὁμπκόμ: Oblastnoi Komitet (Ἐπιτροπή Περιφέρειας).

60. Α. Καρπόζηλος, *Τό ἐκδοτικό Κολεχτιβιστις*, ὁ.π.: Α. Ulunyan, *Greek national press*, ὁ.π., σ. 205-215.

61. Ἡ ἐφημερίδα *Priazofskii Proletarĭ*, «Στιν ἐπετιρίδα τις ρομεικῆς ἐφημερίδας *Κολεχτιβιστις*», ἀρ. 53(65), 27 Ὀκτωβρίου 1931, σ. 1· Ἀπόστολος Καρπόζηλος, «Οἱ Ἕλληνες τῆς Μαριούπολης καί ἡ διάλεκτός τους», π. *Ἀρχεῖον Πόντου*, τ. 42, Ἀθήνα 1988-1989, σ. 106-107.

62. Α. Καρπόζηλος, *Τό ἐκδοτικό «Κολεχτιβιστις»*, ὁ.π.

Ο ελληνικός Τύπος στον Εϋξεινο Πόντο

Εκτός από τις δύο μεγάλες εφημερίδες που αναφέρθηκαν παραπάνω, εκδόθηκε στο Σοχούμι και η τρίτη μεγάλη ελληνική εφημερίδα της Σοβιετικής Ένωσης με το όνομα *Κόκινος Καπνας*, δηλαδή «Κόκκινος Καπνεργάτης». Η εφημερίδα αυτή αποτέλεσε τη συνέχεια της τοπικής εφημερίδας *Κομμουνιστής*, η οποία είχε εκδοθεί τον Ιούνιο του 1932 και ήταν όργανο του Περιφερειακού Κομμουνιστικού Κόμματος της Επιτροπής της Γεωργίας και της Κεντρικής Εκτελεστικής Επιτροπής της ΑΣΣΔ⁶³ της Αμπχαζίας. Η πρωτοβουλία της έκδοσης ανήκε σε Έλληνες που κατείχαν υψηλή θέση στον κομματικό μηχανισμό, όπως ο Ν. Δελαβέρης, ο Χ. Ίππολύτοφ, ο Κ. Παρωτίδης και ο Ι. Σεμερτζίεφ και αποτελούσαν την ηγεσία της ελληνικής κοινότητας του Σοχούμι. Ο Ν. Δελαβέρης ήταν ο διοργανωτής του Πανεπιστημίου της Αμπχαζίας, ο Χ. Ίππολύτοφ υπήρξε καθηγητής στο Έλληνικό Σχολείο και αργότερα διευθυντής στην Έλληνική Παιδαγωγική Ακαδημία, ο Κ. Παρωτίδης έγινε αργότερα υπουργός Εμπορίου στην τοπική κυβέρνηση και ο Ι. Σεμερτζίεφ υπουργός Υγείας. Το αίτημα έκδοσης ελληνικής εφημερίδας στον Καύκασο υποβλήθηκε στο ΤΣΙΚ⁶⁴ του ΟΒΚΟΜ⁶⁵ και είχε την υποστήριξη της ηγεσίας της Αυτόνομης Δημοκρατίας. Η έκδοση εγκρίθηκε από την Επιτροπή Τύπου της Γεωργίας με το χαρακτηρισμό: «Περιφερειακή εφημερίδα». Η σύνταξη υποστήριζε ότι η έκδοση της εφημερίδας έγινε σε μία κρίσιμη ιστορική στιγμή. Παρότι αρχικά εκδόθηκε ως επαγγελματική εφημερίδα για τις καπνοπαραγωγικές περιοχές, σύντομα έπαψε να έχει στενά επαγγελματικό χαρακτήρα και μετατράπηκε σε πανσοβιετική εφημερίδα των Ελλήνων, οδηγώντας στην διατύπωση του αιτήματος για αλλαγή του ονόματος⁶⁶. Η εφημερίδα εκδιδόταν με το όνομα *Κόκινος Καπνας* μέχρι τον Αύγουστο του 1937, για να μετονομαστεί σε *Κομμουνιστής* μέχρι την απαγόρευση της έκδοσης στις αρχές του 1939.

Οι εφημερίδες λειτουργούσαν ως μέσα προπαγάνδης της κομματικής γραμμής και των διαφόρων κατά καιρούς πολιτικών προτεραιοτήτων⁶⁷.

63. Αυτόνομη Σοβιετική Σοσιαλιστική Δημοκρατία.

64. Προέρχεται από το Tsentralnoje Ispolitelnii Komitet (Κεντρική Εκτελεστική Επιτροπή).

65. Προέρχεται από το Oblastnoi Komitet (Περιφερειακή Κομματική Επιτροπή).

66. Ι Σιντακι, «Σολυς τυς αντιπροσopus κε ρινδρομιτες-μας», έφ. *Κόκινος Καπνας*, άρ. 21, 10 Μαΐου 1933, σ. 2· «Ι προτι χρονια τυ "Κόκινυ Καπνα"», έφ. *Κόκινος Καπνας*, άρ. 27, 17 Ιουνίου 1933, σ. 1· Αλεκος Ριονις, «Στα τρια χρονια», έφ. *Κόκινος Καπνας*, άρ. 27, 18 Ιουνίου 1935, σ. 2· Άρχεϊο Προφορικής Ιστορίας, μαρτυρία Πολυχρόνη Μπουμπουρίδη, Άλεξανδρούπολη 1994.

67. Τήν περίοδο πού γενικεύτηκε η επίθεση κατά των κουλάκων, σε ποίημα πού δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Για το Σοτσιαλιστικον τιν Καπνοφιτίαν*, δόθηκε η παρακάτω εύχη στην εφημερίδα: «Τον ταξικον εχθρον εμυν / πυ επέμνε ρα χορία, / ν' απορκεπαίς κιάλo καλα / κε κρυς κιάλo τογγρία». Δηλαδή: «Τόν ταξικό έχθρό μας / πού απέμεινε στά χωριά / Νά ξεσκεπάξεις καλύτερα / και νά χτυπάς κι άλλο στά ίσα»:

Βλάσης Ἀγτζίδης

Ἐκτός ἀπὸ πληροφορίες γιὰ τὴν κολεκτιβοποίηση, οἱ ἐλληνικὲς ἐφημερίδες τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως ἔδιναν πληροφορίες γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Ἑλλάδα μέ τὴ μορφή εἰδικῶν ἄρθρων καὶ ἐπιστολῶν ἀπὸ ἀνθρώπους πού εἶχαν μεταναστεύσει ἐκεῖ⁶⁸.

Τὸ 1930 ἐκδόθηκε στὸ Κρίμσκ, τὴν πρωτεύουσα τῆς Ἑλληνικῆς Περιοχῆς τοῦ Κουμπάν⁶⁹, ὁ *Μπολσεβίκος* ὡς ἐπίσημο ὄργανο τῆς Ἑλληνικῆς Τοπικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Κόμματος καὶ τῆς Περιφερειακῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐπιτροπῆς. Στόχος τῆς ἐφημερίδας ἦταν ἡ κινητοποίηση τῶν ἐργαζόμενων Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἐδραίωση τῶν κολχόζ καὶ τὴν ἐπιτυχία τῆς κολεκτιβιστικῆς μεταρρύθμισης⁷⁰. Τὸν Μάιο τοῦ 1931 ἐκδόθηκε στὸ Ροστόβ ἐπὶ τοῦ Ντόν ὁ *Κολχόζνικος*. Δηλώθηκε ὡς ἡ ἐφημερίδα τῶν φτωχῶν καὶ ἡμιμαθῶν χωρικῶν τοὺς ὁποίους ἀποκαλοῦσε ὀλιγογράμματος. Οἱ πληροφορίες πού δίνονταν ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα τυπώνονταν μέ κεφαλαῖα γράμματα στὶς τοπικὲς ἐλληνικὲς διαλέ-

Θ. Ν. Τσιλινκίριδης, «Σο Ελινικον τιν Εφημεριδαν», ἐφ. *Για το Σοτσιαλιστικον τιν Καπνοφιτίαν*, ἀρ. 48(72), 1 Αὐγούστου 1932, σ. 2.

68. A. Ulunyan, *Greek national press*, ὁ.π., σ. 208-210.

69. Στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '20 διαμορφώθηκε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τὸ αἶτημα τῆς διοικητικῆς ἐδαφικῆς αὐτονομίας, στὸ πλαίσιο τῆς νέας ἐθνικῆς πολιτικῆς πού ἐγκαινιάστηκε μετὰ τὴν Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση καὶ προβλήθηκε συστηματικὰ στὶς ἐλληνικὲς ἐκδόσεις. Ἀρχικὰ δημιουργήθηκαν τρεῖς αὐτόνομες Ἑλληνικὲς Περιοχές στὴ νότια Οὐκρανία, Ντονιέσκ καὶ Μαριούπολη κατὰ τὸ πρῶτο μισό τοῦ 1928, μέ ἀπόφαση τῆς Κεντρικῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Σοβιετικῆς Σοσιαλιστικῆς Δημοκρατίας τῆς Οὐκρανίας. Στίς 27 Φεβρουαρίου 1930, μέ διαταγή τῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐπιτροπῆς Περιοχῆς τοῦ κόμματος (Krai Is Polkom), δημιουργήθηκε ἐντὸς τῶν διοικητικῶν ὁρίων τῆς Περιφέρειας Μαύρης Θάλασσας (Tsernomorski Okroug) Ἑλληνικὴ Περιοχή (Gretsiski Rayion), μέ κέντρο τὴν κωμόπολη Κρίμσκ. Ἡ ἱδρυση τῆς Ἑλληνικῆς Περιοχῆς στὴν ὁποία ἐπικρατοῦσε ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα –οἱ ἐπιγραφές τῶν δρόμων, τῶν δημοσίων καταστημάτων, τῶν σχολείων, τῶν ἀστυνομικῶν τμημάτων εἶχαν πινακίδες στὰ ἐλληνικά– λειτουργοῦσε σὰν μαγνήτης γιὰ τοὺς Ἕλληνες οἱ ὁποῖοι συνέρρεαν σὲ αὐτήν. Τὸ μοντέλο δημιουργίας ἐνός δικτύου τέτοιων αὐτόνομων ἐλληνικῶν περιοχῶν ἦταν μέσα στὴν λογικὴ τῶν Ἑλλήνων πού δραστηριοποιούνταν πολιτικά. Βλ. Β. Ἀγτζίδης, *Τὸ κίνημα ἀνεξαρτησίας τοῦ Πόντου*, ὁ.π.: Κ. Γ. Dimitriev, *Problemi Ethnitseskoj Istorij Grekoj Kavkaza* (Προβλήματα ἐθνικῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων τοῦ Καυκάσου), Κρασνοντάρ 1991, σ. 59-60· Ἀρχεῖο Προφορικῆς Ἱστορίας, μαρτυρία Λ. Σιδηρόπουλου, Σκύδρα 1990· Σωκράτης Πιπερίδης, «Οἱ Πόντιοι στὴ Σιβηρία», π. *Ποντιακὴ Ἑστία*, τχ. 92, Μάιος-Ἰούνιος 1992, σ. 179· Ν. Ilina, «Stsitat Kommunistom Posmertno» (Νὰ τὸν θεωρήσεις κομμουνιστὴ μετὰ θάνατο), ἐφ. *Prizif*, 27 Ἰουνίου 1989· Τ. Χ. Kessidis, ὁ.π., σ. 59-63· «Δίو χρόνον δύλεψιν κε τα προβλήματα τι κοματικὸς οργάνος ἐμυν», ἐφ. *Για το σοτσιαλιστικον τιν Καπνοφιτίαν*, ἀρ. 14(38), 6 Ἀπριλίου 1932· *Materiali i Vsesoyouznoego Siezda Grekoj SSSR*, 29-31, Marta 1991 goda g. Gelentzik (Ἑλικὰ τοῦ Πανερωσιακοῦ Συνεδρίου τῶν Ἑλλήνων τῆς ΕΣΣΔ, Γελεντζίκ, 29-31 Μαρτίου 1991), Γελεντζίκ 1991, σ. 42· Ο' Neil Ascherson, *Black Sea*, Νέα Υόρκη, Hill & Wang, 1995, σ. 176-191.

70. A. Ulunyan, *Greek national press*, ὁ.π., σ. 208-210.

Ο ελληνικός Τύπος στον Εϋξεινο Πόντο

κτους⁷¹. Στην Έλληνική Περιοχή εκδόθηκε, την 1η Αύγουστου 1932, η τετρασέλιδη έφημερίδα *Για το σοτσιαλιστικον τιν καπνοφιτίαν* στά ποντιακά. Ο τύπος γραμμάτων του τίτλου της έφημερίδας ήταν ο τυπικός ελληνικός. Η έφημερίδα ήταν όργανο της Περιφερειακής Έπιτροπής της Έλληνικής Περιοχής του Κόμματος. Συνήθως η τελευταία σελίδα ήταν γραμμένη στά ρωσικά. Τό πρώτο έτος κυκλοφορίας, τό 1931, η έφημερίδα εκδιδóταν ανά εξαήμερο, ενώ τό επόμενο έτος έγινε τριήμερη. Σέ άπολογισμό πού έκανε η έφημερίδα ανακοίνωσε ότι στό πρώτο έτος κυκλοφορίας της τό τιράζ ανερχόταν σέ 20.500 φύλλα, ενώ τό πρώτο μισό του δεύτερου έτους τό τιράζ έφτασε στά 40.000 φύλλα. Στην εποχή της καπνοφύτευσης η έφημερίδα έβγαλε 13 έκτακτες εκδόσεις μέ τιράζ 13.000 φύλλων. Έστειλε δύο ανθρώπους ανά παρακολουθήσουν σύντομη εκπαίδευση συντακτών έφημερίδων. Στό τυπογραφείο της έφημερίδας άπασχολούνταν τρείς εργάτες⁷².

Παρατηρούμε ότι στη Σοβιετική Ένωση έβγαιναν πλήθος τοπικών έφημερίδων, κάτι πού προϋπέθετε πλήθος μικρών ελληνικών τυπογραφείων. Για παράδειγμα, στό Σότσι έβγαινε *Ο Κομμουνιστής σα χωράφια τη Σότσας* γραμμένη στά ποντιακά. Στην ίδια πόλη κυκλοφορούσε τό 1932 η έφημερίδα *Tsernomorskaya Zdravnitsa* (Μαυροθαλασσίτικο Θέρετρο) στά ρωσικά, άρμενικά καί ελληνικά. Στό Ροστόβ επί του Ντόν εκδιδóταν στά ποντιακά η «έφημερίδα γιά τί όλιγογραμματισμένους»⁷³ μέ την όνομασία *Κολχόζνικος*. Στό χωριό Σαρτανά της Μαριούπολης εκδόθηκε τό 1931 γιά μικρό χρονικό διάστημα η έφημερίδα *Μπολσεβίκικα Τέμπα* καί στό χωριό Μανγκούς, πρωτεύουσα της Μανγκουσοβίτικης Περιοχής, ο *Μαχίτικος Κολχόζνικος*⁷⁴. Στην πόλη Άντερβρισκόταν σέ κυκλοφορία τό 1937 η ελληνική έφημερίδα *Για Μπολσεβίκικα Κολχόζια*, μέ υπεύθυνο συντάκτη τόν Παπαδόπουλο⁷⁵. Στό κολχόζ «Νέα Ζωή»

71. στό ίδιο, σ. 210-215.

72. Η παρουσίαση της δραστηριότητας τελείωσε μέ τά εξής λόγια: «Με τιν καθοδίσιν τι κοματος ι εφίμερ θα πρεπι να δεκαπλασιαζ τα επιτυχιασθε, να κατατσακον καθεναν οπυρτινιστικον αντισταςιν πιον θα στρεφκετε ρο ενποδιμαν τι δυλιας, κε πολςρεθικικα ναγονισκετε για το τρνον εργον τι προλεταριατυ». Δηλαδή: «Μέ την καθοδήγηση του κόμματος η έφημερίδα θά πρέπει νά δεκαπλασιάσει τίς επιτυχίες του, νά συντρίψει κάθε όπορτουνιστική αντίσταση ή όποία θά στρέφεται στό νά έμποδίσει την δουλειά καί μπολσεβίκικα νά άγωνίζεται γιά τό τρανό έργο του προλεταριάτου»: «Τα επετυχίας τεφιμεριδας ρεναν χρονον», έφ. *Για το Σοτσιαλιστικον τιν Καπνοφιτίαν*, άρ. 48(72), 1 Αύγουστου 1932, σ. 1.

73. Δηλαδή: «Έφημερίδα γιά τούς όλιγογραμματισμένους».

74. «Ένας χρονος μπολσεβικικις δυλιας», έφ. *Κολεχτιθιςτις*, άρ. 53(65), 27 Όκτωβρίου 1931, σ. 1· «Πι θα παρυν μερος ρτι ρινδιασκειρσι. Παραρτιμα ρτιν αποφαςι τυ Ελινικυ Ραικομ», έφ. *Κόκινος Καπνας*, άρ. 8, 18 Φεβρουαρίου 1936, σ. 2.

75. Αναγνοςτις, «Άγραματι διιγιματογραφι», έφ. *Κόκινος Καπνας*, άρ. 29, 24 Άπριλίου 1937, σ. 2· Από μπολσεβικικο κολχοζ, «Το γραμα τυ παραρσιμοφοριμενου ρ. Ιακοθυ Ποποφ ρτις εργαζομενυς τυ ραιονιυ Αντλερ», έφ. *Κόκινος Καπνας*, άρ. 46, 21 Αύγουστου 1937, σ. 2.

Βλάσης Ἀγτζίδης

τοῦ χωριοῦ Τσιχιστσβάρι τῆς Κεντρικῆς Γεωργίας ἐκδόθηκε ἡ δεκαπενθήμερη ἐφημερίδα *Ι Φονι τυ Εργάτι*⁷⁶ καί σέ κολχόζ τῆς Ντάγκβα τοῦ Ἀτζαριστάν ἐκδιδόταν κάθε μήνα «Ἡ κεντρική ἐφημερίδα τοῦ κολχοζιού» μέ τήν ὀνομασία *Νέος Μαχίτις*⁷⁷. Μικρές ἐφημερίδες ἐξέδιδαν ἐπίσης μερικά σχολεῖα καί κάποιες ἀπό τίς παιδαγωγικές ἀκαδημίες. Ἡ παιδαγωγική ἀκαδημία τοῦ Κρασνοντάρ τήν ἐφημερίδα *Σίντροφο*, μέ ὑπότιτλο «Ὁργανο τῆς κομματικῆς ὁμάδας καί τοῦ Προφκόμ τοῦ Ἑλληνικοῦ Παιδ. Τέχνικουμ»⁷⁸. Στό ἐπτατάξιο ἐλληνικό σχολεῖο τοῦ χωριοῦ Τσιχιστσβάρι τῆς κεντρικῆς Γεωργίας ἐκδιόταν τό 1934 ἡ δεκαπενθήμερη ἐφημερίδα *Φίλι τον πεδιον*⁷⁹. Ὑπάρχουν μαρτυρίες γιά τήν ὕπαρξη πολλῶν ἄλλων μικρῶν ἐφημερίδων σέ κολχόζ, σχολεῖα κλπ. τῶν ὁποίων ὅμως δέν εἶναι γνωστοί οἱ τίτλοι⁸⁰.

Ὁ ἐκδοτικός οἶκος «Κομμουνιστής», πού ἦταν ὁ μεγαλύτερος ἐλληνικός ἐκδοτικός οἶκος τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως, εἶχε ὡς κύριο στόχο τήν ἐκδοση σχολικῶν βιβλίων γιά τά ἐλληνικά σχολεῖα. Τό 70% περίπου τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων ἐκδιόταν στό Ροστόβ τοῦ Ντόν. Τά βιβλία διακινούνταν εἴτε κατευθεῖαν μέ παραγγελίες εἴτε μέσω βιβλιοπωλείων⁸¹. Τά βασικά στελέχη τῶν ἐκδόσεων «Κομμουνιστής» ἀποτελοῦσαν μιά μικρή ὁμάδα ἐνθερμων ἐπαναστατῶν, ἡ ὁποία συνδεόταν μέ κοινές ἀπόψεις γιά τό γλωσσικό ζήτημα καί τό ἐκπαιδευτικό πρόβλημα τοῦ ἐλληνισμοῦ τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. Στόχος τῆς ὁμάδας αὐτῆς ἦταν νά γίνονται οἱ κομματικές δραστηριότητες καθῶς καί ἡ ἰδεολογική διαπαιδαγώγηση στή μητρική γλώσσα τῶν Ἑλλήνων τῆς ΕΣΣΔ⁸². Ἀρχισυντάκτης τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου ἦταν ὁ Χριστόφορος Κατσάλοφ (Κατσαλίδης). Στά βασικά στελέχη συγκαταλέγονταν οἱ: Κ. Τοπχαράς (Κανονίδης), Δ. Ν. Σαρόφ, Γ. Φουλίδης, Ι. Φωτιάδης, Γ. καί Δ. Κανονίδης, Α. Κόκκινος (Ψευδώνυμο τοῦ Α. Ἑρυθριάδης), Θ. Γρηγοριάδης, Πετρίδης κ.ἄ.⁸³ Μεταξύ τους θρискόταν καί ὁ Ἰορδάνης Ἰορδανίδης⁸⁴, ὁ ὁποῖος εἶχε καταφύγει ἀπό

76. Λαζαρίδης, «Στο Τσιχίς-Τσβαρι», ἐφ. *Κόκινος Καπνας*, ἀρ. 44, 5 Ὀκτωβρίου 1934, σ. 2.

77. Γ. Μοναχοπουλος, «Ἰ Τακβα στο μορφωτικο μετοπο», ἐφ. *Κόκινος Καπνας*, ἀρ. 46, 22 Ὀκτωβρίου 1934, σ. 2.

78. Μάρθα Καρπόζηλου, *Ἑλληνική Ἐκπαίδευση στή Σοβιετική Ἑνωση (1917-1937)*, Ἰωάννινα 1991, σ. 229.

79. Γ. Μοναχοπουλος, ὁ.π.: Μ. Λαζαρίδης, ὁ.π.

80. Α. Μαχίτις, «Γιατί αδιαφοροῦν», ἐφ. *Κόκινος Καπνας*, ἀρ. 22, 16 Μαΐου 1935, σ. 4.

81. Μ. Καρπόζηλου, ὁ.π., σ. 238.

82. Α. καί Μ. Καρπόζηλου, ὁ.π., σ. 59.

83. Sokrat Angelon, *Greki v Gruzii* (Οἱ Ἕλληνες στή Γεωργία), Τιφλίδα 1990, σ. 50· Τ. Χ. Kessidis, ὁ.π., σ. 103-104.

84. Στήν Ἑλλάδα ἦταν μέλος τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς στό δημοτικιστικό περιοδικό *Ἀναγέννηση* πού ἐξέδιδε ὁ Δ. Γληνός μαζί μέ τόν Κ. Βάρναλη, τό ζεῦγος Ἰμβριώτη καί τό Γιάννη Ζευγο. Ἡ γυναίκα του, ἡ γνωστή συγγραφέας Μαρία Ἰορδανίδου, γράφει γιά τήν πορεία τοῦ ἀνδρα της: «Τό 1935 ἐφυγε. Γιατί τόν κυνηγοῦσαν ἐδῶ, τί-

Ο ελληνικός Τύπος στον Εϋξεινο Πόντο

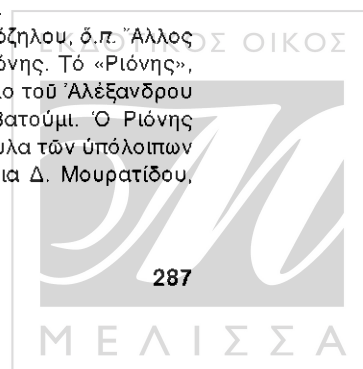
τήν Ελλάδα στην ΕΣΣΔ, όπου εντάχθηκε στην έκδοτική ομάδα του «Κομμουνιστι» ως σύμβουλος σε εκπαιδευτικά θέματα⁸⁵.

3. Τό τέλος των ελληνικών σοβιετικών εντύπων

Δραματικός ήταν ο επίλογος της προσπάθειας των ελληνικών εντύπων της Σοβιετικής Ένωσης, ή οποία εν τέλει ήταν προσπάθεια άρθρωσης ενός ελληνικού λόγου απόλυτως προσαρμοσμένου στο σοβιετικό περιβάλλον. Τα έντυπα αυτά εξέφρασαν την πίστη των Ελλήνων διανοουμένων της Σοβιετικής Ένωσης για μία κοινωνία ισότητας, δίχως τάξεις, καταπίεση και εκμετάλλευση, όπου οι μικρές εθνικές ομάδες θα απολάμβαναν πλήρη δικαιώματα στην έκφραση και στην ανάπτυξη της γλώσσας και του πολιτισμού τους. Μόνο που δεν πήραν υπόψη τους τις τρομακτικές δυνάμεις της εξουσίας και τα συμφέροντα που κυριαρχούσαν στην άχανή Σοβιετική Ένωση. Μέ την αλλαγή της εσωτερικής πολιτικής που σημειώθηκε στη σοβιετική ήγεσία και εδραιώθηκε οριστικά τό 1936, οι Έλληνες, όπως και οι άλλες εθνότητες που είχαν κέντρο αναφοράς άλλη χώρα εκτός της Σοβιετικής Ένωσης, αντιμετώπιστηκαν ως μη φιλική εθνότητα. Για τις εθνότητες αυτές υιοθετήθηκε πλέον η πολιτική της άφομοίωσης και ακολουθήθηκαν συγκεκριμένες αφομοιωτικές τεχνικές, όπως η εξόντωση της φυσικής ήγεςίας τους και η βίαιη διάσπαση της κοινωνικής τους συνοχής. Στο πλαίσιο της νέας σοβιετικής πολιτικής, η συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων του ελληνικού Τύπου συνελήφθη στα τέλη του 1937 και στο πρώτο εξάμηνο του 1938. Όσοι δεν εκτελέστηκαν με τις κατηγορίες του «προδότη της σοβιετικής πατρίδας», του «Έλληνα εθνικιστή» και του «κουλάκικου στοιχείου» στάλθηκαν σε πολυετείς εξορίες στα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Σιβηρίας, απ' όπου έλαχιστοι μόνο επέστρεψαν τη δεκαετία του '50. Παράλληλα έκλεισαν τα ελληνικά σχολεία και τα θέατρα, ενώ καταστράφηκαν τα τυπογραφεία και άπαγο-

ποτ' άλλο. Αυτός ήθελε να πάει στη Ρωσία. Τόν ενδιαφέρει να διδάξει εκεί. Αυτό ήθελε. Πήραμε δύο γράμματα. Ύστερα εξαφανίστηκε»: από συνέντευξη της Μαρίας Ίορδανίδου στο π. *Σχολιαστής*, τχ. 42, Αθήνα, σ. 66· Α. και Μ. Καρπόζηλου, *δ.π.* Ο Ίορδανίδης, σε μία αναφορά της Ειδικής Ασφάλειας τό 1931, παρουσιάζεται ως εξής: «Κάτοικος Αθηνών, Λομβάρδου 63, καθηγητής. Η σύζυγός του εργάζεται στη σοβιετική πρεσβεία, ψηλός, ξυρισμένος, ξανθός, 50 χρονών, πάχος κανονικό»: Κώστας Τσαλαχούρης, *Ο Έλληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης*, Αθήνα 1991, σ. 123.

85. Από συνέντευξη της Μαρίας Ίορδανίδου, *δ.π.* Α. και Μ. Καρπόζηλου, *δ.π.* Άλλος δάσκαλος και συγγραφέας που θεωρούνταν Έλλαδίτης ήταν ο Ριόνης. Τό «Ριόνης», δανεισμένο από τον ποταμό Ριόνι της Γεωργίας, ήταν τό ψευδώνυμο του Άλεξανδρου Διαμαντόπουλου, ο οποίος δίδασκε την ελληνική γλώσσα στο Βατούμι. Ο Ριόνης ώθοϋσε τούς μαθητές του να συσφίξουν δεσμούς με τά Έλληνόπουλα των υπόλοιπων περιοχών της Σοβιετικής Ένωσης μέσω της αλληλογραφίας (Βάλια Δ. Μουρατίδου, *Εκατόχρονη Οδύσσεια*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 141).

Βλάσης Ἀγτζίδης

ρεύτηκε κάθε ελληνική δραστηριότητα⁸⁶. Ἡ διαδικασία ἀφομοίωσης συνεχίστηκε τό 1949, μέ τή μεταφορά τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τήν Ἀμπχαζία καί τόν ὑπόλοιπο Καύκασο, ἐκτός τῆς κεντρικῆς Γεωργίας, στό Καζαχστάν, στό Ούζμπεκιστάν, στήν Κιργιζία, στό Τουρκμενιστάν καί στή Σιβηρία⁸⁷.

Σέ ἀντίδραση πρὸς τήν πολιτική αὐτή ἀναπτύχθηκαν στό ἔπακρο στὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ οἱ τάσεις φυγῆς πρὸς τήν Ἑλλάδα. Μέχρι τό Μάρτιο τοῦ 1989, οἱ σοβιετικές ἀρχές ἀκολουθοῦσαν μιά πολιτική πού προσπαθοῦσε νά ἀναχαιτίσει διοικητικά τίς μεταναστευτικές τάσεις. Οἱ Ἕλληνες πού ἐπιχειροῦσαν νά μεταναστεύσουν συναντοῦσαν πολλά ἐμπόδια καί ἀπαγορεύσεις⁸⁸.

Γιά τήν ἀντιμετώπιση αὐτῆς τῆς πολιτικῆς τῶν σοβιετικῶν ἀρχῶν οἱ Ἕλληνες τοῦ Σοχούμι ἄρχισαν νά συσπειρώνονται⁸⁹. Ἐξέδωσαν παράνομο ρωσόφωνο περιοδικό (*samizdat*), μέ τό ὄνομα *Ἐπιστροφή*, καί συνέστησαν

86. Εἶναι ἐντυπωσιακός ὁ συμβολικός τρόπος καταστροφῆς τῶν ἐλληνικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων τῆς ἐφημερίδας *Κολεχτιβι兹* στή Μαριούπολη. Οἱ ἄνδρες τῆς μυστικῆς ἀστυνομίας OGPU ἀνοίχθηκαν στήν Ἀζοφική Θάλασσα καί τελετουργικά πέταξαν στό νερό τὰ τυπογραφικά στοιχεία «ὥστε νά μὴν ξανατυπωθεῖ ἐλληνικὸ βιβλίο στή Ρωσία» (Ἰβάν Τζούχα, «Ἡ Μαριούπολη ἀπέκτησε καί πάλι τό ἐλληνικὸ της ὄνομα», ἐφ. *Νέα τῆς Μόσχας*, ἐλληνική ἐκδοσὴ τῆς ἐφ. *Moskovski Novosti*, ἀρ. 6, 26 Ὀκτωβρίου 1989, σ. 22).

87. Γιά τίς διώξεις κατὰ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τό σοβιετικὸ καθεστῶς βλ. Β. Ἀγτζίδης - Α. Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ - Ι. Κ. Χασιώτης, ὁ.π.· Β. Ἀγτζίδης, *Ποντιακὸς Ἑλληνισμός*, ὁ.π.· τοῦ ἰδίου, *Ἡ κατάρρευση τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης*, ὁ.π.· Π. Πομπουρίδης, «Ἡ τραγωδία τῶν Ἑλλήνων Ποντίων ἐπὶ Σταλινισμοῦ», π. *Ρωμανία*, τχ. 3, Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος 1990.

88. Γιά τό μεταναστευτικὸ φαινόμενο βλ. Βλάσης Ἀγτζίδης, «Ἡ μετανάστευση ἀπὸ τὴν πρῶν Σοβιετικὴ Ἐνωση πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Αἰτίες καί προσδοκίες», στὸν τόμο *Πόντιοι Μετανάστες ἀπὸ τὴν πρῶν Σοβιετικὴ Ἐνωση. Κοινωνικὴ καί οἰκονομικὴ τους ἐνταξή*, Ἐπιμ. Κούλα Κασιμάτη, Ἀθήνα, Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ - Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1992, σ. 485-529· V. Malisev - V. Pontiskie, «Grekii: Ftsera se vontia zaftra» (Ἕλληνες: χτές, σήμερα, αὔριο), ἐφ. *Golas Rontini*, ἀρ. 6, Φεβρουάριος 1990, σ. 12-13· V. Barballiuk, «Emigratsi: Zdes moi bereg» (Μετανάστες: Ἐδῶ εἶναι ἡ ὄχθη μου), ἐφ. *Primpoi*, 26 Μαρτίου 1991.

89. Ἡ ὁμάδα τῆς *Ἐπιστροφῆς* ἐξέφρασε τό μέρος ἐκεῖνο τῶν Ἑλλήνων τοῦ Καυκάσου πού θεωροῦσαν ὡς μοναδική λύση τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος στή Σοβιετικὴ Ἐνωση τὴν ἐξοδὸ πρὸς τὴ βαλκανικὴ Ἑλλάδα. Στὴν ὁμάδα αὐτὴ ἀντιπάχθηκαν οἱ «αὐτονομιστές», οἱ ὁποῖοι ὑποστήριζαν τό αἶτημα τῆς δημιουργίας «αὐτόνομης ἐλληνικῆς περιοχῆς» στὰ σοβιετικὰ ὅρια, μέ ἐπανασύσταση τῶν παλαιῶν ἐλληνικῶν αὐτονομιῶν πού ὑπῆρχαν μέχρι τό 1937. Οἱ ἀπόψεις τῶν αὐτονομιστῶν ἐπικράτησαν στὸ Α' Πανσοβιετικὸ Συνέδριο τῶν Ἑλλήνων, πού ἔλαβε χώρα στὸ Γελεντζίκ τῆς Νότιας Ρωσίας στίς 29-31 Μαρτίου 1991. Γιά τό ζήτημα αὐτό βλ. Gavril Porof, «O sovetskih Grekah, no ne tolko o nih» (Περὶ τῶν Σοβιετικῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ ὄχι μόνο γι' αὐτούς), ἐφ. *Moskovski Novosti*, ἀρ. 38, 17 Σεπτεμβρίου 1989, σ. 11· τοῦ ἰδίου, «Ἀπὸ τὴ γενοκτονία στὴν ἀναγέννηση», π. *Ἑλλοπία*, τχ. 3, φθινόπωρο 1990· Γ. Ποπόφ - Ι. Ματσουκάτοφ, «Γιά τὰ προβλήματα τῶν Ἑλλήνων πού ζοῦν στὴν περιοχή τῆς Ρωσικῆς Δημοκρα-

Ο ελληνικός Τύπος στον Εϋξεινο Πόντο

παράνομη οργάνωση με τό ίδιο όνομα, ή οποία στίς ήμέρες τής άκμής τής έφτασε νά άριθμεϊ πέντε χιλιάδες μέλη. Στήν έπικεφαλίδα του περιοδικού ύπήρχε ή φράση: «Ο καπνός τής πατρίδας λάμπει περισσότερο άπό τή φλόγα τής ξενιτιάς». Στήν ίδρυτική διακήρυξη τής ή Έπιστροφή διακήρυσσε: «Η Ένωση Έπιστροφή, βάζει στόχο νά πετύχει τή νομική άναγνώριση του δικαιώματος καθενός άνθρώπου νά φύγει στήν έθνική του πατρίδα καί γιά αυτό άπευθύνεται στήν προοδευτική κοινωνία γιά νά αλλάξει ή άρνητική στάση του κράτους γιά άναχώρηση άπό τήν ΕΣΣΔ καί γιά νά ξεπεραστούν τά στερεότυπα»⁹⁰, καί στό δεύτερο τεύχος: «Εμείς είμαστε μικρό έθνος καί τό δρόμο γιά τήν έθνική άυτοσυντήρηση τόν βλέπουμε μόνο στήν έπιστροφή. Μόνο ή έπιστροφή μπορεί νά μάς σώσει άπό τήν άφομοίωση. Μόνο ή έπιστροφή μάς έξασφαλίζει ζωή μέ πλήρη δραστηριότητα, τήν όποία άξίζει κάθε ένα άτομο πού ζει στή γή»⁹¹.

Η έφημερίδα συνδέθηκε μέ τήν «Ένωση Memorial» τής Μόσχας, πού είχε ως στόχο τήν άποκατάσταση των θυμάτων τής σταλινικής τρομοκρατίας. Οί πρωτεργάτες άντιμετώπισαν τίς πρακτικές τής ΚGB καί μερικοί άπολύθηκαν άπό τήν ύπηρεσία τους⁹². Συμμετείχαν σέ άρκετά διεθνή συνέδρια καί κατάφεραν τελικά νά κάμψουν τήν άδιαλλαξία των άρχων.

Η μόνη παρένθεση στήν άπαγόρευση έκδοσης ελληνικών έντύπων στή Σοβιετική Ένωση ήταν ή έφημερίδα των πολιτικών προσφύγων *Πρός τήν Νίκη*, πού έκδόθηκε τό 1950 στήν Τασκένδη του Ούζμπεκιστάν. Τό 1956 μετονομάσθηκε σέ *Νέο Δρόμο*⁹³. Η έφημερίδα αύτή ήταν όργανο του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας καί έλάχιστα έξέφρασε τούς Έλληνες τής Σοβιετικής Ένωσης⁹⁴.

τίας», π. Έλλοπία, τχ. 7, Φθινόπωρο 1991· Γεώργιος Πολιτίδης, «Αύτονομία των Ποντίων τής ΕΣΣΔ. Μία πρόταση στο Άνώτατο Σοβιέτ», έφ. *Ποντιακή Φλόγα*, άρ. 4, Μάιος-Ιούνιος 1989· Βλάσης Άγτζίδης, «Τό Α' Συνέδριο των Έλλήνων τής ΕΣΣΔ. Έλληνική Δημοκρατία στή Νότια Ρωσία», π. Έλλοπία, τχ. 6, καλοκαίρι 1991· «Αίτηση στο Σοβιέτ γιά αύτόνομη ελληνική Δημοκρατία», έφ. *Έλευθεροτυπία*, 13 Οκτωβρίου 1990, σ. 5. Η άπόφαση γιά τό αίτημα τής αύτονομίας ύπάρχει στά πρακτικά του Συνεδρίου, «Osnovnie Retsenia» (Βασικές άποφάσεις), *Materiali i Vsesoyiuznogo Siezda Grekof SSSR*, ό.π., σ. 134.

90. «Vzgliat v prosloge i bountouseyie» (Ματιά στο παρελθόν καί στο μέλλον), π. Έπιστροφή, τχ. 1, Αύγουστος 1988, σ. 3.

91. F. Alhazof - I. Papadopoulos, «Unvazayiepiye Delegati» (Αξιότιμοι εκπρόσωποι), π. Έπιστροφή, τχ. 2, Σεπτέμβριος 1988, σ. 9-12.

92. Χινοπούλου - Fotiadi κ.ά., «Protokol No. 4» (Πρωτόκολλο No. 4), π. Έπιστροφή, τχ. 4, Μάρτιος 1989, σ. 7.

93. Θ. Μητσόπουλος, *Μείναμε Έλληνες. Τά σχολεία των Έλλήνων πολιτικών προσφύγων στίς σοσιαλιστικές χώρες*, Άθήνα, Όδυσσεάς, 1979, σ. 196· Δ. Κατσής, *Τεράστια συμβολή των Έλλήνων πολιτικών προσφύγων στήν οίκοδόμηση του σοσιαλισμού στο Ούζμπεκιστάν*, Άθήνα 1988, σ. 29.

94. Οί πολιτικοί πρόσφυγες έγκαταστάθηκαν στήν Τασκένδη ως άποτέλεσμα τής

Βλάσης Αγτζίδης

4. Η ανάγνωση του ελληνικού μαυροθαλασσίτικου Τύπου

Η ανάγνωση του ελληνισμού στην ΕΣΣΔ όριοθετήθηκε από τό Α' Πανσοβιετικό Συνέδριο των Ελλήνων, πού συνήλθε στη Νότια Ρωσία τό Μάρτιο του 1991. Άμεση συνέπεια των αλλαγών πού σημειώθηκαν στην ΕΣΣΔ ήταν ή έκδοση άρκετών έφημερίδων μέχρι σήμερα. Οί έφημερίδες αυτές αποτελούσαν όργανα των ελληνικών οργανώσεων. Η βασική γλώσσα των έντύπων ήταν πλέον ή ρωσική, έφόσον είχε επικρατήσει στον ελληνικό πληθυσμό ως συνέπεια της πολιτικής άφομοίωσης πού έφάρμοσε τό σοβιετικό καθεστώς για πέντε συνεχείς δεκαετίες. Η πρώτη έφημερίδα εκδόθηκε στην Μαριούπολη της Νότιας Ούκρανίας τό 1990 καί όνομαζόταν *Λόγος* (1990-1992). Ήταν εβδομαδιαία. Διευθυντής της ήταν ό Νίκος Κολλές. Ό *Λόγος* δηλωνόταν ως «Ιστορικό-ένημερωτικό καί λογοτεχνικό-δημοσιογραφικό όργανο της Δημοκρατικής Όργάνωσης των Ελλήνων της Ούκρανίας» (στά ρωσικά). Τό 1991 άρχισε στην Άνάπα της Νότιας Ρωσίας ή έκδοση της εβδομαδιαίας έφημερίδας *Γοργιπία*. Τό όνομά της ή έφημερίδα τό άντλησε από τό άπώτατο ελληνικό παρελθόν της περιοχής, έφόσον ή σύγχρονη Άνάπα είναι χτισμένη πάνω στα έρείπια της αρχαιοελληνικής Γοργιπίας. Τό 1992 μετέβαλε τον άυτόχαρακτηρισμό της σε «Έβδομαδιαία Έφημερίδα» (ρωσικά). Τό 1992 άρχισε στην Τιφλίδα της Γεωργίας ή έκδοση της μηνιαίας έφημερίδας *Διασπορά*. Σύντομα μετονομάστηκε σε *Έλληνική Διασπορά*. Τήν ίδια περίοδο άρχισε στην Άνάπα της Νότιας Ρωσίας ή έκδοση της έφημερίδας *Πόντος* (1992-1994). Η *Έλληνική Διασπορά* (1992-σήμερα) δηλωνόταν ως «Έφημερίδα των Ποντίων Ελλήνων της Γεωργίας» (στά ελληνικά, γεωργιανά καί ρωσικά). Ήταν όργανο της Όμοσπονδίας Ποντίων Ελλήνων της Γεωργίας καί διευθυντής της ό Βλαδίμηρος Άναστασιάδης, άρχισυντάκτης της μεγάλης ρωσόφωνης γεωργιανής έφημερίδας *Vetserni Tbilissi*. Ό *Πόντος* δηλωνόταν ως «Όργανωτικο-πολιτική καί Ιστορικο-διαφωτιστική έφημερίδα» (ρωσικά). Δι-

έπιλογής του ΚΚΣΕ. Έχει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον για Ιστορικούς, κοινωνιολόγους αλλά καί ψυχολόγους, ή συνύπαρξη στον ίδιο μακρινό χώρο δύο ελληνικών πληθυσμών (των πολιτικών προσφύγων καί των έκτοπισμένων Ποντίων) πού άκολούθησαν για δεκαετίες πορείες ασύμβατες. Οί ήγεσίες των πολιτικών προσφύγων αντιμετώπιζαν τους έξορισμένους Πόντιους ως «έχθρους του λαού». Έλάχιστες ύπηρεξαν οί έξαιρέσεις, όπως αυτή της Έλένης Κοκοβλή, ή όποία προσπάθησε νά επικοινωνήσει καί νά κατανοήσει τους Έλληνες του Πόντου. Κοινωνικά πάντως οί δύο αυτές ελληνικές ομάδες τοποθετήθηκαν σε έκ διαμέτρου αντίθετα σημεία. Οί Πόντιοι ήταν οί «ύποπτοι» για τό ολοκληρωτικό καθεστώς, ήταν οί άνθρωποι πού ως τό θάνατο του Στάλιν, έπρεπε νά δίνουν παρουσία κάθε εβδομάδα στη ΝΚΒΔ. Άκόμα καί σήμερα ύποθόσκει ή αντίθεση μεταξύ των δύο ελληνικών ομάδων της Τασκένδης. Λίγοι είναι οί Πόντιοι πού διάθηκαν τήν είσοδο του «Έλληνικού Πολιτιστικού Κέντρου» στην Penzagosiskaya Ulitsa, πού είχε παραχωρήσει τό Κόμμα στους καταδιωγμένους πολιτικούς πρόσφυγες (Β. Αγτζίδης, *Η κατάρρευση της σοβιετικής Ένωσης*, ό.π., σ. 96).

Ο ελληνικός Τύπος στον Εύξεινο Πόντο

ευθυντής της ήταν ο Γιώργος Σερδερίδης. Τό 1993 εκδόθηκε στο Κρασνοντάρ τό περιοδικό *Έλπίδα*, μέ τήν ένδειξη «Ίστορικό καί πολιτιστικό ήμερολόγιο» (ρωσικά καί ελληνικά). Έκδότης καί διευθυντής του ήταν ό Α. Ι. Τορτοπίδης. Τό 1994 άρχισε ή έκδοση τής έφημερίδας *Έλληνες τής Άζοφικής* (1994-σήμερα) στή Μαριούπολη τής νότιας Ούκρανίας, μέ τήν ένδειξη «Μαριουπολίτικη έφημερίδα τοῦ τοπικοῦ ελληνικοῦ συλλόγου Μαιώτιδα» (ρωσικά) καί διευθυντή τόν Άνατόλη Μπατζή. Τό 1995, οί "Έλληνες στό Βατούμι τής Άτζαρίας, πού βρίσκεται στή Γεωργία, εξέδωσαν τήν έφημερίδα *Βατούμι* (1995-σήμερα), μέ τήν ένδειξη «Η έφημερίδα τοῦ Συλλόγου Έλληνοποντίων τής Άτζαρίας» (έλληνικά, γεωργιανά καί ρωσικά). Διευθυντής τής έφημερίδας ήταν ό Γ. Κεσίσοφ. Στή Θεσσαλονίκη εκδόθηκε, από τό 1992 έως τό 1994, ή ρωσόφωνη έφημερίδα *Έπιστροφή*, από τό Σύλλογο Έπαναπατρισθέντων Έλλήνων. Διευθυντής της ήταν ό Δημόκριτος Τριανταφυλλίδης. Η κύρια θεματολογία τής έφημερίδας αὐτῆς άφορούσε τά προβλήματα ένταξης τών Ποντίων μεταναστών καί προσφύγων από τήν πρώην Σοβιετική Ένωση, καθώς καί τά προβλήματα τών ελληνικῶν πληθυσμῶν πού βρέθηκαν σέ έμπόλεμες περιοχές, όπως γιά παράδειγμα οί "Έλληνες τής Άμπχαζίας.

Μέχρι σήμερα έχουν έκδοθεί καί άλλες δύο ρωσόφωνες έφημερίδες, οί όποίες όμως δέν άνήκουν στίς ελληνικές όργανώσεις. Η πρώτη εκδόθηκε τό 1995 στήν Άθήνα καί αποστέλλεται στίς περιοχές τών Έλλήνων στήν πρώην Σοβιετική Ένωση· έχει τό όνομα *Όμόνοια*, μέ υπότιτλο «Η έφημερίδα τοῦ ρωσόφωνου ελληνισμοῦ» (έλληνικά). Παρότι ως εκδότης φαινόταν ή εταιρεία «Ίαπετός», ή έφημερίδα αὐτή έτυχε υποστήριξης διαφόρων συλλόγων «παλιννοστούντων» Έλλήνων από τήν πρώην ΕΣΣΔ. Η δεύτερη έφημερίδα εκδόθηκε στή Μόσχα τό 1996, μέ τό όνομα *Άκρόπολη* καί υπότιτλο «Έφημερίδα γιά τίς έλληνο-ρωσικές σχέσεις» (ρωσικά). Η *Άκρόπολη* άνήκει στό συγκρότημα Γιαννίκου, τό όποίο έχει αγοράσει καί έλέγχει τή γνωστή έφημερίδα *Pravda*. Οί έφημερίδες αὐτές δημοσιεύουν, εκτός από πληροφορίες πού άφορούν τίς έμπορικές σχέσεις Ελλάδας-Ρωσίας, καί στοιχεία τής ιστορίας τών Έλλήνων τής Σοβιετικής Ένωσης καί τοῦ Πόντου. Τό 1996 ξεκίνησε ή έκδοση τής έφημερίδας *Τεμέτερον* στό Μενίδι Άττικής. Οί δύο τελευταίες σελίδες, από τίς όκτώ συνολικά, εἶναι γραμμένες στή ρωσική γλώσσα. Η κύρια θεματολογία της άφορά τά προβλήματα έγκατάστασης τών προσφύγων Ποντίων. Τό κύριο θέμα τοῦ πρώτου φύλλου άναφερόταν στίς άστυνομικές διώξεις πού ύφίστανται οί νέοι πρόσφυγες⁹⁵.

95. Τό κυρίως θέμα άφορούσε τή δίκη δύο Ποντίων γυναικῶν από τό Μενίδι, οί όποίες κατηγορήθηκαν από τήν άστυνομία ότι έχτισαν μιά παράνομη σκάλα. Η έφημερίδα *Τεμέτερον* εκδόθηκε από τό «Διαδημοτικό Κ.Ε.Κ. Εύπυρίδες», δηλαδή Κέντρο Έπιμόρφωσης Κατάρτισης, στό πλαίσιο ενός εύρωπαϊκοῦ προγράμματος εκμάθησης τής δημοσιογραφικής τέχνης σέ «παλιννοστούντες». Ο εκδότης καί οί άρχισυντάκτες δέν εἶναι Πόντιοι. Από τούς 14 δημοσιογράφους οί 13 εἶναι Πόντιοι από τήν ΕΣΣΔ. Στό πλαίσιο τοῦ προγράμματος, τό ΚΕΚ ήταν υποχρεωμένο νά εκδόσει τά τρία πρώτα

Βλάσης Ἀγτζίδης

Ἡ μελέτη τοῦ μετασοβιετικοῦ ἐλληνικοῦ Τύπου ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ἐφόσον μέσα στίς σελίδες του ἀντανακλοῦνται τὰ κοσμοϊστορικά γεγονότα τῆς περιόδου τῆς διάλυσης τῆς μεγάλης σοβιετικῆς αὐτοκρατορίας καί τῆς ἱδρύσεως τῶν νέων ἐθνικῶν κρατῶν, καθὼς καί οἱ νέες ἰδεολογικές τάσεις πού ἐμφανίστηκαν στό χῶρο τῶν Ἑλλήνων τῆς πρώην Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. Ἡ βασική θεματολογία περιστρέφεται γύρω ἀπό τήν προβολή τῆς Ἑλλάδας, τόσο τῆς σύγχρονης ὅσο καί τῆς ἀρχαίας, τήν ἀναφορά στά γεγονότα τῆς σταλινικῆς περιόδου καθὼς καί στά πολιτικά γεγονότα τῆς κάθε περιοχῆς. Δημοσιεύονται ἐπίσης λίγα κείμενα στή νέα ἐλληνική γλῶσσα καί καταβάλλεται προσπάθεια νά διδαχθοῦν οἱ ἀναγνώστες τῇ δημοτικῇ.

Στό πλαίσιο τῆς ἀναγέννησης τοῦ ἐλληνικοῦ μαυροθαλασσίτικου Τύπου μποροῦμε νά ἐντάξουμε τίς πρῶτες ἐντυπες προσπάθειες τῶν ἐξισλαμισμένων Ἑλλήνων τοῦ ἱστορικοῦ Πόντου, ὁ ὁποῖος πλέον βρίσκεται στά ὅρια τοῦ σύγχρονου τουρκικοῦ κράτους. Οἱ προσπάθειες αὐτές στοχεύουν στήν προβολή τοῦ ἐλληνόφωνου πολιτισμοῦ πού ἀκόμα ὑπάρχει στήν περιοχή τῆς Τραπεζοῦντας. Τέτοιες ἐντυπες προσπάθειες παρατηροῦνται τόσο στήν Κωνσταντινούπολη, ὅσο καί στήν Τραπεζοῦντα. Παράλληλα καί σέ ἄλλα, ἀριστεροῦ προσανατολισμοῦ, ἐντυπα τοῦ σύγχρονου Πόντου ἐμφανίζεται μιὰ αὐξανόμενη ἀρθρογραφία σχετικά μέ τὰ ἐθνικά προβλήματα, τήν ἱστορία τῆς περιοχῆς καί τό ποντιακό ζήτημα⁹⁶.

Στό ἴδιο πλαίσιο ἐντάσσονται καί οἱ νέες ποντιακές ἐφημερίδες πού ἐμφανίστηκαν στόν ἐλλαδικό χῶρο μετὰ τήν κατάρρευση τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. Χαρακτηριστικοί εἶναι οἱ τίτλοι μερικῶν νέων ἐφημερίδων, τῶν ὁποίων ἡ ἔκδοση ξεκίνησε στή Θεσσαλονίκη μετὰ τό 1989: *Ἀδέσμευτος Πόντος*, *Ἐλεύθερος Πόντος* καί *Ἑλληνικός Πόντος*. Οἱ ἐφημερίδες αὐτές, καθὼς καί ἄλλες νέες ἐφημερίδες ὅπως ὁ *Δεσμός* στή Θεσσαλονίκη, ἡ *Ποντιακή Φωνή*, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε ἀπό Ποντίους τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως πού ἐγκαταστάθηκαν στήν περιοχή τῆς Ἀττικῆς, τό *Ἀραεὺω* στήν Καβάλα κ.ἄ. πρόβαλαν ὡς πολιτικό τους στόχο τή διάλυση τῆς Τουρκίας καί τήν ἀνεξαρτητοποίηση τῆς βόρειας περιοχῆς τῆς⁹⁷. Ριζοσπαστικοποίηση παρατηρήθηκε ἐπίσης, μέ αἶχμή τό αἶτημα τῆς ἀναγνώρισης τῆς Γενοκτονίας τῶν Ποντίων⁹⁸, καί στίς

φύλλα τῆς ἐφημερίδας καί στή συνέχεια νά ἀναλάβει τό κόστος ἡ ὁμάδα πού ἐκπαίδεύτηκε. Ἀντίστοιχο πρόγραμμα ἔλαβε χώρα τό 1996 καί στή Λάρισα.

96. Ἀκόμα καί κλασικά κεμαλικά ἐντυπα φιλοξενοῦν ἄρθρα γιά τούς Πόντιους καί τόν ἐλληνόφωνο πολιτισμό.

97. Βλάσης Ἀγτζίδης, «Γ' Παγκόσμιο Ποντιακό Συνέδριο. Ἡ Πολιτική Ἀφύπνιση τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς», π. *Ἑλλοπία*, τχ. 11, καλοκαίρι 1992.

98. Ἡ Γενοκτονία τῶν Ἑλλήνων στό μικρασιατικό Πόντο ξεκίνησε τό 1916 καί τελείωσε τό 1924 μέ ἀποτέλεσμα τήν ἐξόντωση 353.000 ἀπό συνολικό πληθυσμό 700.000. Τό αἶτημα τῆς ἀναγνώρισης τῆς Γενοκτονίας, πού διατυπώθηκε ἀπό τίς ποντιακές ὁργανώσεις, ἐγίνε δεκτό ἀπό τή Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1994, καθιερών-

Ο έλληνικός Τύπος στον Εύξεινο Πόντο

παραδοσιακές έφημερίδες του ποντιακού χώρου της Ελλάδας, όπως τὰ *Ποντιακά Νέα*, ή *Ένωση Ποντίων*, τό *Βήμα της Εύξεινου Λέσχης* στη Θεσσαλονίκη κ.ά. καθώς και στά περιοδικά *Ποντιακή Λύρα* στην Άττική καί *Ποντιακή Έστία* στη Θεσσαλονίκη.

Ο έλληνικός Τύπος του Εύξεινου Πόντου άπηχεί μέ τόν πλέον χαρακτηριστικό τρόπο τίς προσπάθειες έπιβίωσης καί πολιτικής χειραφέτησης ενός γηγενούς έλληνικού πληθυσμού, πού έλάχιστα έγινε γνωστός στην κυρίως Ελλάδα. Όλες οί φάσεις της ιστορίας του άντανακλούνται μέσα στίς σελίδες τών έντύπων πού παρήγαγε καί έντυπωσιάζουν τόν μελετητή μέ τήν πολυμορφία τους. Σήμερα ό Τύπος αυτός έκφράζει τίς νέες τάσεις πού διαμορφώθηκαν μετά τήν κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης καί τήν κρίση της Τουρκίας. Σέ κάθε περίπτωση, ή μελέτη του έλληνικού Τύπου του Εύξεινου Πόντου πλουτίζει τή σύγχρονη έλληνική ιστοριογραφία μέ πλῆθος δεδομένων, άπαραίτητων γιά τήν ανασύνθεση τών πραγματικών συνθηκών πού ύπήρχαν στον εύρύτερο χώρο μας.

Βλάσης Αγτζίδης

νοντας τήν 19η Μαΐου ως Ημέρα Μνήμης. Βλ. Πολυχρόνης Ένεπεκίδης, *Γενοκτονία στον Εύξεινο Πόντο*, Θεσσαλονίκη, Έκδ. Εύξεινος Λέσχη, 1996.

Χρονικό

Άρχεϊα Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας: ένα συνέδριο

Η ίδρυση της Εταιρείας «Άρχεϊα Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας», τόν Ιανουάριο του 1992, έκανε προσιτό στην έρευνα ένα σημαντικό όγκο αρχεϊακού υλικού της νεώτερης ελληνικής ιστορίας. Τό τμήμα τών αρχείων του ΚΚΕ, πού μετά τή διάσπαση του 1968 περιήλθε στο ΚΚΕ έσωτερικού, αρχεϊακές ένότητες από τήν περίοδο τής Εθνικής Αντίστασης καί του Έμφυλιού, τό αρχείο τής προδικτατορικής ΕΔΑ, τό αρχείο του ΚΚΕ έσωτερικού καί μέρος του αρχείου τής ΕΑΡ, φυλάσσονται στίς συλλογές τής Εταιρείας καί είναι πλέον διαθέσιμα σέ κάθε ένδιαφερόμενο.

Τόν περασμένο Μάιο τά ΑΣΚΙ όργάνωσαν συνέδριο μέ θέμα: «Άρχεϊακές διαθεσιμότητες καί σύγχρονη κοινωνική ιστορία» (Αθήνα, 3-4 Μαΐου 1996). Μέ τό συνέδριο αυτό επιδιώχθηκε νά παρουσιασθούν όρισμένες από τίς παραπάνω αρχεϊακές συλλογές, πού σήμερα βρίσκονται σέ στάδιο ταξινόμησης, καί παράλληλα νά άναδειχθούν νεώτερες προσεγγίσεις τής σύγχρονης κοινωνικής ιστορίας, πού προκύπτουν από τήν αξιοποίηση τών υπάρχόντων αρχεϊακών διαθεσιμοτήτων. Στο πλαίσιο αυτό κινήθηκε ή θεματολογία τών άνακοινώσεων όπως καί τών δύο κύκλων συζητήσεων, πού έκλειναν τό πρόγραμμα έργασιών κάθε ήμέρας.

Οί άνακοινώσεις πού παρουσιάστηκαν ήταν οί ακόλουθες: Νίκος Κέντρος, «Όδοιπορικό τών Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας»· Αντώνης Λιάκος, «Λογικές καί διαθεσιμότητες τών ΑΣΚΙ»· Δημήτρης Δημητρόπουλος, Εύη Όλυμπίτου, «Τό αρχείο του Κεντρικού Συμβουλίου τής ΕΠΟΝ»· Βάσω Ψιμούλη, «Ένας ραδιοσταθμός καί τό πλήρες αρχείο του: από τήν “Έλευθερη Έλλάδα” στή “Φωνή τής Αλήθειας”»· Έλευθερία Ζέη, Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη, «Τό έντυπο υλικό στά ΑΣΚΙ»· Άντα Καπόλα, Ιωάννα Παπαθανασίου, Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Άρχείο τής προδικτατορικής ΕΔΑ»· Γιάννης Κακουλίδης, «Πηγές τής ιστορίας του ΣΕΚΕ»· Oleg Naoumov, «Soviet Documents on the History of Balkans»· Ιωάννα Παπαθανασίου, «Πρός τή Μόσχα μέ συντροφικούς χαιρετισμούς: ή ενημέρωση γιά τίς εξελίξεις στήν Έλ-

λάδα, 1946-47»· Γιώργος Μαργαρίτης, «Μία ανάγνωση των Δεκεμβριανών: ή έκθεση Μακρίδη»· Προκόπης Παπαστράτης, «Πτυχές της έκκαθάρισης στην 'Ανώτατη 'Εκπαίδευση μετά την απελευθέρωση»· Γιάννης Γιαννουλόπουλος, «'Ελλάδα 1945-1947: τά "έθνικά θέματα"»· Γρηγόρης Πασχαλίδης, «'Εαυτός και άλλοι: μία κοινωνιολογία της αυτόβιογραφικής προσέγγισης»· Δήμητρα Λαμπροπούλου, «Γράμματα από τις φυλακές και τις εξορίες»· Γαβριήλ Λαμπάτος, «Θεσσαλών αγωνιστών αυτόβιογραφικά σημειώματα»· Βίλλυ Φωτοπούλου, «Αυτόβιογραφικά κείμενα μετά τό 1989: ή άμυνα άπέναντι στην κατάρρευση»· Σταυρούλα Πανίδου, «'Η μνήμη της 'Αντίστασης μέσα από τά περιοδικά της»· Θανάσης Σφήκας, «Τό Ισπανικό χρυσωρυχείο της ελληνικής οικονομίας: ή κυβέρνηση Μεταξά στον Ισπανικό έμφύλιο πόλεμο»· Χρήστος Λούκος, «Πεθαίνοντας στη Σύρο, 1941-1944: μύθος και πραγματικότητες»· Γιάννης Παπαθεοδώρου, «'Ο λόγος της διωκόμενης άριστεράς: ΕΔΑ και πολιτικοί κρατούμενοι»· Λίνα Βεντούρα, «Μετανάστευση και πολιτική: ή ΕΔΑ και οί μετανάστες στη Δυτική Εύρώπη»· 'Ηλίας Νικολακόπουλος, «'Η κοινοβουλευτική έκπροσώπηση της ΕΔΑ»· Μύρων 'Αχειμάστος, «ΚΚΕ και 'Επανάσταση, ή ίδεολογική χρήση μιās έννοιας»· Φίλιππος 'Ηλιού, «'Ιστορία και ιστοριογραφίες του ελληνικού κομμουνισμού». Στόν πρώτο κύκλο συζητήσεων, μέ θέμα *Σύγχρονη Κοινωνική 'Ιστορία και 'Αρχαικές Διαθεσιμότητες*, συμμετείχαν μέ παρεμβάσεις τους οί: Σπύρος 'Ασδραχάς, Giuseppe Vacca, Oleg Naoumon, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Χάγκεν Φλάισερ· στόν δεύτερο κύκλο, μέ θέμα *Μνήμη και 'Ιστορία*, οί: Πάνος Δημητρίου, Λεωνίδα Κύρκος, Βασίλης Νεφελούδης, Γρηγόρης Φαράκος, 'Αγγελος 'Ελεφάντης, Φίλιππος 'Ηλιού.

'Η προβληματική του συνεδρίου κινήθηκε γύρω από δύο βασικούς άξονες. 'Ο ένας σχετίζεται μέ τίς πηγές της κρίσιμης είκοσαετίας 1935-1955, την ανάγνωση των γεγονότων της έποχής όπως προκύπτει μέσα από τίς πηγές αυτές, τίς έπιπτώσεις τους και την ένταξή τους μέσα στό κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της περιόδου. 'Ο δεύτερος άξονας σχετίζεται μέ τή μνήμη, την καταγραφή της διά μέσου των ανθρώπων πού έζησαν και δημιούργησαν τά γεγονότα και την πρόσληψη και έρμηνεία της άποτυπωμένης σέ γραπτό λόγο μνήμης από τούς νεώτερους αλλά και τή σύγχρονη ιστορική έπιστήμη. 'Η έμφαση πού δόθηκε σέ ζητήματα πού έχουν σχέση μέ την ιστορία του κομμουνιστικού κινήματος νομίζω ότι δέν άντανακλά μόνο την εύαισθησία των όργανωτών του συνεδρίου και των ΑΣΚΙ γύρω από αυτό τό ζήτημα, αλλά άποδίδει και τά πραγματικά δεδομένα της έποχής, άφου ή δράση και οί έπιλογές του Κομμουνιστικού Κόμματος την περίοδο αυτή έπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση της συνολικής ιστορίας της περιόδου.

Βασικό γνώρισμα του συνεδρίου ήταν ή μεγάλη συμμετοχή κοινου και ή ποικιλία ήλικιών και προελεύσεων πού χαρακτήριζε τή σύνθεση του άκροατηρίου, τό όποιο παρακολούθησε τίς έξι συνολικά συνεδρίες και συμμετείχε σέ όσες συζητήσεις έπακολούθησαν, συζητήσεις μάλιστα πού δέν περιορίστηκαν μόνο στό χώρο του συνεδρίου. 'Όπως φαίνεται από τόν κατάλογο

Χρονικό

τῶν ἀνακοινώσεων πού παραθέσαμε, τὰ θέματά τους ἄγγιζαν μέ τόν ἕνα ἢ ἄλλο τρόπο τήν πρόσφατη ἱστορία τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος στήν Ἑλλάδα. Καθώς λοιπόν οἱ μνημες εἶναι ἀκόμη νωπές καί ἐπώδυνες καί οἱ ἴδιοι οἱ πρωταγωνιστές τῶν γεγονότων ἀνάμεσά μας, τό ἔδαφος ἦταν πρόσφορο ἔτσι ὥστε ὁ προβληματισμός νά μὴν περιοριστεῖ μόνο σέ ἀκαδημαϊκό ἐπίπεδο. Ἡ συνεύρεση αὐτῆ τῶν ἀνθρώπων πού μελετοῦν τήν ἱστορία, μέ τούς ὅρους καί τίς προδιαγραφές τῆς ἐπιστήμης τους, μέ ἐκείνους πού ἀποτελοῦν τή ζωντανή μνήμη τῆς, ἀνέδειξε, νομίζω, τήν ἀνάγκη διαλόγου καί ἐπικοινωνίας, ἀλλά ἔφερε στό φῶς καί τίς δυσκολίες κάθε τέτοιου ἐγχειρήματος.

Τά ὑλικά τοῦ συνεδρίου συνοδεύονταν ἀπό μιά προσεγμένη ἔκδοση μέ τίτλο *Τεκμήρια ἀπό τήν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἀριστεροῦ κινήματος*, πού περιελάμβανε, σέ φωτομηχανική ἀναπαραγωγή, ἐπιλογή ἀρχειακῶν τεκμηρίων ἀπό τίς συλλογές πού φυλάσσονται στά ΑΣΚΙ καί στό «Ρωσικό Κέντρο Διατήρησης καί Μελέτης Τεκμηρίων Σύγχρονης Ἱστορίας» τῆς Μόσχας. Νά σημειώσουμε ἐπίσης ὅτι κατά τή διάρκεια τοῦ συνεδρίου ἀνακοινώθηκε ὅτι σύντομα θά εἶναι διαθέσιμο στά ΑΣΚΙ ἀρχειακό ὑλικό σέ μικροφίλμ προερχόμενο ἀπό ρωσικά ἀρχεῖα, τό ὁποῖο θά ἀφορᾷ τό ἐλληνικό καί βαλκανικό κομμουνιστικό κίνημα.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Κέρκυρα: μιά μεσογειακή σύνθεση

Στήν Κέρκυρα, ἀπό τίς 22 ὡς τίς 25 Μαΐου 1996, ὁ Πολιτιστικός Σύλλογος «Κόρκυρα» καί τὰ ΓΑΚ - Ἀρχεῖα Νομοῦ Κερκύρας ὁργάνωσαν διεθνές συνέδριο, μέ θέμα «Κέρκυρα, μιά μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ἀνθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αἰ.».

Οἱ σύεδροι, μέ τή σειρά πού ἀκούστηκαν, ἦταν οἱ ἀκόλουθοι: Cesare Marangio (πού μίλησε γιά τή θέση τῆς Κερκύρας στή θαλάσσια διακίνηση κατά τόν 18^ο αἰώνα)· Αἰμιλία Θεμοπούλου (ἐμπορικές διακινήσεις ἀπό καί πρός τή Θεσσαλονίκη τόν 18^ο αἰώνα)· Massimo Costantini (ἐμπορική πολιτική τῆς Βενετίας ἔναντι τῶν κτήσεων στήν Α. Μεσόγειο)· Ἀλίκη Νικηφόρου (ἡ κίνηση τοῦ λιμανιοῦ τῆς Κερκύρας τόν 17^ο αἰώνα)· Salvatore Ciriaco (ἡ ἐλαιοπαραγωγή στήν Κέρκυρα κατά τή Βενετοκρατία)· Γιώργος Προγουλάκης (ἡ τοκογλυφία στήν Κέρκυρα τόν 18^ο αἰώνα)· Εὐάγγελος Πρόντζας (ἡ τραπεζική ὁργάνωση τοῦ Ἰονίου Κράτους)· Alfredo Viggiano (ἡ δικαϊκή πολιτική τῆς Βενετίας στήν Ἑπτάνησο τόν 19^ο αἰώνα)· Νίκος Καραπιδάκης (διοικοῦντες καί διοικούμενοι στή βενετοκρατούμενη Κέρκυρα)· Δημήτριος Τσουγγαράκης (βυζαντινὴ Κέρκυρα, ὁ τύπος τῆς πόλης)· Ἑλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου (οἱ ὀχυρώσεις καί ὁ ἀστικός πληθυσμός στήν Κέρκυρα τόν 15^ο αἰώνα)· Ennio Concina

(ή Κέρκυρα στίς βενετικές πανοραμικές όψεις τόν 19^ο αιώνα)· Guido Zucconi (άστική καί στρατιωτική ἀρχιτεκτονική στήν ἀγγλοκρατούμενη Κέρκυρα).

Τό συνέδριο ἔκλεισε μέ μιά Στρογγυλή Τράπεζα μέ θέμα τήν τοπική ἱστορία ἐνόψει μιᾶς ἱστορίας τῶν ἀμφίδρομων πολιτισμικῶν μεταφορῶν· κεντρικός εἰσηγητής ἦταν ὁ Ruggiero Romano (μεταφρασμένη ἡ εἰσήγησή του δημοσιεύεται σέ προηγούμενες σελίδες τῶν *Ἱστορικῶν*) καί συνεισηγητές οἱ Ἰωάννης Ἀγγέλου, Σπύρος Ἀσδραχάς, Ennio Concina, Massimo Costantini, Φίλιππος Ἡλίου καί Ugo Tucci. Σέ ἰδιαίτερη συνεδρία οἱ Σπύρος Ἀσδραχάς καί Νίκος Καραπιδάκης μίλησαν γιά τή σύγχρονη ἱστορική ἔρευνα.

Τά Πρακτικά τοῦ συνεδρίου πρόκειται νά κυκλοφορήσουν στά ἑλληνικά καί στά ἰταλικά. Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ ἀναπαράγει σέ πλεῖστα σημεῖα μιά συνέντευξη παραχωρημένη στόν κ. Δ. Μητρόπουλο καί δημοσιευμένη στό *Βῆμα* τῆς 2ας Ἰουνίου 1996.

Τά χρονολογικά ὅρια τοῦ συνεδρίου ἀνταποκρίνονται σέ ἕναν τεκμηριωτικό καταναγκασμό καί σέ ἕνα ἱστορικό ζητούμενο: ὁ πρῶτος ἀφορᾷ τήν ἐναρκτηρία καί τό δεύτερο τήν καταληκτική χρονολογία. Μέ ἄλλα λόγια τά θέματα τοῦ συνεδρίου τεκμηριώνονται ἐπαρκέστερα τόν 16^ο αἰώνα· ὁ 19^{ος} αἰώνας εἶναι συγχρόνως μιά χρονική στιγμή μέ ἰδιάζουσα τονικότητα: πρόκειται γιά τήν τελευταία, πρὶν ἀπό τό τουριστικό κύμα, παρέμβαση στή φυσιογνωμία τῆς πόλης, πρόκειται γιά τήν ἔκρηξη μιᾶς διαιώνιας πρακτικῆς, τῆς κατασχρέωσης, κι ἀκόμη γιά τήν ἀνάδυση νέων πολιτικῶν δυνάμεων, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες ὁ κόσμος τῆς ὑπαίθρου θά ἔχει, μέ τήν Ἑνωση, μιά ἰσχυρή ἐκπροσώπηση. «Μεσογειακή σύνθεση», γιατί τίθενται ζητήματα πού ὑπερβαίνουν τήν τοπικότητα, στό βαθμό ὅπου ἡ τοπικότητα αὐτή εἶναι πεδίο μακρόχρονων ὠσμώσεων μεσογειακῶν, πρωτίστως, πολιτισμῶν, γιατί ὑπάρχει ἡ θέληση νά ἐξετασθεῖ «ἐν σμικρῷ» ἕνα μεσογειακό φαινόμενο. Γιά τόν ἴδιο λόγο ὁργανώθηκε μιά συζήτηση μέ ἀντικείμενο τή δυνατότητα ἀναγωγῆς τῆς τοπικῆς ἱστορίας σέ ἕνα «παράδειγμα» γιά μιά ἱστορία τῶν «ἀμφίδρομων πολιτισμικῶν μεταφορῶν». Αὐτῶν τῶν μεταφορῶν τά πεδία παρατήρησης εἶναι ποικίλα, ἡ προϋπόθεσή τους ὅμως μπορεῖ νά ἀναχθεῖ σέ ἕνα ἐρώτημα, δηλαδή μέ ποιούς τρόπους δύο πολιτισμοί ἔρχονται σέ ἐπαφή, βίαιη ἢ ἀρμονική, μέ ὅσες, φυσικά, διαμεσολαθήσεις συνεπάγεται αὐτή ἡ ἀκραίως διαζευκτική διατύπωση. Στήν περίπτωσή μας ἔχουμε νά κάνουμε μέ κατάκτηση: ἡ τυπικότερη ἐδραίωσή της, δηλαδή ἡ βενετική κυριαρχία, γίνεται στόν ἀστερισμό μιᾶς ἱστορικῆς λογικῆς πού ἀνοίγει τό δρόμο γιά τίς ἀμφίδρομες πολιτισμικές μεταφορές. Εἶναι εὐνόητο ὅτι πρόκειται γιά τή φεουδαλική λογική πού, σέ τελευταία ἀνάλυση, ὀρίζει καί τόν τύπο τῆς κατακτητικῆς, ἐννοῶ τίς ἀμφίπλευρες συγκατανεύσεις πού ἐπιτρέπουν στούς κατακτημένους νά διατηροῦν τή φυσιογνωμία τους καί νά τή μεταλλάσσουν περισσότερο μέ ἀρμονικό παρά μέ ἀποδιαρθρωτικό τρόπο.

Μέ ἐξαίρεση τά σχετικά μέ τίς τύχες τῆς πόλης τῆς Κέρκυρας ὡς οἰκιστικοῦ συγκροτήματος, πού ἐκφράζουν τή βούληση τοῦ κυρίαρχου, τά ὑπόλοι-

Χρονικό

πα θέματα μās παραπέμπουν περισσότερο στις προϋποθέσεις τών πολιτισμικών μεταφορών παρά σ' αυτές τις ίδιες. Οί ανακοινώσεις αναφέρονται στις προϋποθέσεις αυτές γιά νά καταλήξουμε στη διατύπωση του προβλήματος τών αμφίδρομων πολιτισμικών μεταφορών μέσα από τό πρίσμα της τοπικής ιστορίας. Οί ανακοινώσεις παρουσιάζουν τό πλαίσió τους, όπως συγκροτείται στό επίπεδο της οίκονομίας, τών επικοινωνιών, τών έξουσιαστικών σωμάτων, τών στρατηγικών πού καθορίζουν τή μορφή καί τή λειτουργία της πόλης, στις σχέσεις κυρίαρχου καί κυριαρχούμενου, στην όπτική πάντα μίας ιστορίας τών κυριαρχούμενων.

Η Κέρκυρα έπιτρέπει νά έξεταστούν τά ζητήματα αυτά μέ ιδανική, ίσως, τεκμηριωτική επάρκεια: εκείνη πού προσφέρουν τά δικά της αρχεία καί εκείνη πού προσφέρουν τά αρχεία τών χωρών από τις οποίες είχε κυριαρχηθεί, δηλαδή ο ίστός τών αρχείων της. Προϊόντα της διοικητικής μηχανής πού έστησαν οί δυτικές κυριαρχίες, τά αρχεία αυτά αφήνουν νά άκουστούν φωνές πού άλλου έχουν σθήσει: ανάμεσά τους οί φωνές του καθημερινού όπως έχουν αποτυπωθεί στις άτελεύτερες συμβολαιογραφικές πράξεις, στά ληξιαρχικά βιβλία, στις καταγραφές του ύγειονομείου, στις εκθέσεις, άργότερα, της άστυνομίας· αφήνουν επίσης νά υποδειχθούν άπωτερες στιγμές, όπως έτούτες υποδεικνύονται από τήν καταγραφή τεχνικών όρων πού παραπέμπουν σέ άμάρτυρες ανθρώπινες σχέσεις ή δείχνουν, σέ άλλες περιπτώσεις, τό χρονικό τους βάθος. Τά αρχειακά τεκμήρια της Κέρκυρας αφήνουν νά άκουστούν δύο λόγιοι, ο λόγος τών κυρίαρχων καί ο λόγος τών κυριαρχούμενων. Μέ δυό λόγια, ή Κέρκυρα μέ τό γραπτό της θησαυρό καί μέ τήν αποτύπωση του ιστορικού χρόνου στό τοπίο της, οίκισμένο καί καλλιεργούμενο, μās καλεί σέ παραδειγματικής έμβέλειας ιστοριογραφικές κατασκευές, ικανές νά στηρίξουν επχειρησιακές, όπως τις λένε, υποθέσεις έρευνας γιά πεδία της ιστορίας μας χωρίς τή δική της τεκμηριωτική διαθεσιμότητα.

Πολλοί νέοι ιστορικοί διασταυρώνονται μέ τήν παλαιότερη ιστοριογραφική παράδοση της Κέρκυρας καί διευρύνουν ή άνανεώνουν τά πεδία παρατήρησης, πιστοί πάντα στά παραγγέλματα της τέχνης του ιστορικού, δηλαδή τήν εύρεση, τήν κατανόηση καί τήν έρμηνεία. Λέγω ότι διευρύνουν τά πεδία καί έννοώ τις έρευνες πού έχουν γίνει καί γίνονται ως προς τή συγκρότηση τών συλλογικών σωμάτων, μάλιστα του σώματος τών «πολιτών», ως προς τήν ένταση καί τήν έκταση τών χρηματικών σχέσεων, ως προς τό τελετουργικό, ως προς τούς φόβους. Λέγω ότι άνανεώνουν τά πεδία της παρατήρησης, γιατί όλα τουτα δημιουργούν διαύλους ανάμεσα στις ιστοριογραφικές μερικεύσεις καί άναγωγές σέ άλλες άπ' αυτές, όπως ή ιστορία των νοστροπιών. Αύτων των ένδιαφερόντων είχαμε σημαντικούς άπόηχους στό συνέδριο. Ακόμη είχαμε μιά ωραία διασταύρωση μέ τά ένδιαφέροντα των Ιταλών ιστορικών, όχι μόνο στό πεδίο της θεματολογίας αλλά κυρίως στό πεδίο της κοινής γλώσσας, δηλαδή στό πεδίο της προβληματικής: τουτο δείχνει καί κάτι άλλο, εύνοήτως σημαντικό, θέλω νά πω τήν έγνοια μίας ιστορίας πού

Χρονικό

θέλει νά αναχθεί σέ μιά σύνθεση έχοντας κατανοήσει τά ὅρια μέσα στά ὁποῖα ἐγγράφονται οἱ ταυτότητες καί οἱ ἐτερότητες, εἴτε τοῦτες ἔχουν νά κάμουν μέ τά θεσμικά μορφώματα, τίς κοινωνικές ἀδράνειες καί κινητικότητες, εἴτε μέ τίς ἀγροτικές καλλιέργειες καί τίς στρατηγικές, περιφερειακές ἢ κεντρικές, στίς ὁποῖες ὑπακούουν, ὅπως λόγου χάρη συμβαίνει στήν περίπτωσή μας μέ τήν ἐλαιοκαλλιέργεια, γιά τήν ὁποῖα εἰπώθηκαν πολλά ἀξιόλογα στό συνέδριο.

Πρώτιστη ὑποδοχή τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν εἶναι τά κερκυραϊκά ἀρχεῖα, μέ ἄριστη πλέον ὀργάνωση καί πού χρειάζονται, θέβαια, περισσότερο προσωπικό, γιά νά ἀνταποκριθοῦν στό μεγάλο ἔργο πού ἔχουν ἀναλάβει, τμήμα τοῦ ὁποῖου ἀποτελοῦν οἱ ὑποδειγματικές τους εὐρετηριάσεις. Θά μπορούσε νά εἶναι καί τό 'Ιόνιο Πανεπιστήμιο, καθώς οἱ ἱστορικές σπουδές ἔχουν σ' αὐτό περίοπτη θέση. Ἀπομένει νά δημιουργηθοῦν ἄλλες, διευρωπαϊκοῦ πλέον χαρακτήρα, ὑποδοχές πού γίνεται προσπάθεια νά πραγματοποιηθοῦν. Ἡ Κέρκυρα ὡς σημεῖο ἱστορικής παρατήρησης ἔχει ἐκφύγει πιά ἀπό τόν τοπικό ὀρίζοντα, γιά τόν ἀπλό λόγο ὅτι ἡ ἱστορικότητά της καί ὁ θησαυρός τῶν τεκμηρίων της καλοῦν σέ ἱστορικές δοκιμές παραδειγματικοῦ, ὅπως θά λέγαμε, χαρακτήρα, καλοῦν δηλαδή σέ ἓνα ἐρευνητικό καί ἱστοριογραφικό στοίχημα. Στό βαθμό ὅπου στό στοίχημα αὐτό παίρνουν μέρος, ὅπως συμβαίνει, ἐντόπιες ἀνθρώπινες δυνάμεις, εἶναι προσδοκῆσιμο ἓνα πρόσθετο κέρδος, τό βιωματικό συμπλήρωμα τῆς ἱστορίας, ἡ ἀνασυγκρότηση μιᾶς συλλογικῆς μνήμης σέ ὑπαρξιακή σχέση μέ τό χῶρο της καί τοὺς χρόνους τοῦ χώρου αὐτοῦ. Πρόκειται γιά ἓνα αἰτούμενο μιᾶς ἱστορικής παιδαγωγικῆς, ἀνθρωπιστικῆς καί συνεπῶς ἀπελευθερωτικῆς, ὅπως μάς ὑπόμνησε στή στοχαστική του προσλαλιά ἓνας ἀπό τοὺς ξένους μας στό συνέδριο.

Σπ. Ι. Ἀσδραχάς

Βιβλιοκρισίες

Ἡ οἰκογένεια στὰ Βαλκάνια

MARIA N. TODOROVA, *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, The American University Press, 1993 (8ο, 251 σ.)

Τό 1972 ἔβλεπε, στό Καίμπριτζ, τό φῶς τῆς δημοσίευσής ὁ τόμος μέ τήν ἐπιμέλεια καί τήν ἐμπνευση τῶν Peter Laslett καί Richard Wall, πού εἶχε τόν τίτλο *Household and Family in Past Time*. Σ' αὐτόν τόν μεθοδολογικά πρωτοποριακό, συλλογικό τόμο τά ἄρθρα τῶν E. A. Hammel, Peter Laslett καί Marilyn Clarke, καθώς καί τοῦ Joel M. Halpern κάλυπταν ἐν μέρει μόνο τή Νοτιοανατολική Εὐρώπη καί ἰδιαίτερα τή Σερβία τοῦ 18ου καί 19ου αἰ., καί μάλιστα ἀκόμη πιό εἰδικά τό φαινόμενο τῆς *zadruga*. Στόν τόμο πού ἐξέδωσαν οἱ ἴδιοι ἐρευνητές μέ τή συνεργασία καί τοῦ Jean Robin, τό 1983¹, δέν φάνηκε τά δημοσιεύμενα ἀποτελέσματα γιά τή μελέτη τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης νά ἔχουν πολυπλασιασθεῖ αἰσθητά. Ἐν τούτοις τόσο ἡ «Σχολή» τῶν Laslett - Wall ὅσο καί ἡ μέθοδος τῶν L. Henry καί M. Fleury παλιότερα ὀδήγησαν, ὅπως εἶναι γνωστό,

στήν ἐνίσχυση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τή μελέτη τοῦ πληθυσμοῦ καί εἰδικότερα τῶν οἰκογενειακῶν δομῶν καί σ' ὅ,τι ἀφοροῦσε στό χῶρο τῶν λαῶν τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης. Οἱ ἐρευνητές θρίσκονταν ἀντιμέτωποι μέ τό σοβαρό πρόβλημα τῶν ὀθωμανικῶν πηγῶν, ὅπως τό καταγράφουν στό σύντομο σχεδιάγραμμά τους οἱ Nikolaj Todorov καί Maria Todorova², καί τῆς ἀνεπάρκειάς τους νά δώσουν ἀκριβεῖς ἀπαντήσεις σέ ἐρωτήματα τῆς σύγχρονης ἔρευνας, ὅπως αὐτά πού ἀφοροῦν: α) στά μεγέθη τῶν οἰκογενειῶν καί τῶν νοικοκυριῶν³, β) στίς γαμι-

2. Maria Todorova - Nikolaj Todorov, «The Historical Demography of the Ottoman Empire: Problems and Tasks», στόν τόμο Richard B. Spence - Linda L. Nelson (ἐκδ.), *Scholar, Patriot, Mentor. Historical Essays in Honor of Dimitrije Djordjević*, East European Monographs, Boulder - Νέα Ὑόρκη 1992, σ. 151-172. Βλ. ἐπίσης τήν εἰσαγωγή στό βιβλίο τῶν Nikolaj Todorov - Asparuh Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. début du XVIe s.)*, Σόφια 1988.

3. Ἡ μελέτη τοῦ Βασίλη Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός καί οἰκισμοί τῆς Πελοποννήσου, 13ος-18ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1985, ὑπῆρξε πρωτοποριακή γιά τήν ἐποχή πού δημοσιεύτηκε καί τό χῶρο πού ἐρευνᾷ ἡ πρωτοτυπία τῆς καί ἡ σημασία τῆς βασίζονται κυρίως σέ βενετσιάνικο ἀρχεῖακό ὑλικό, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ σέ

1. Richard Wall, Jean Robin, Peter Laslett (ἐκδ.), *Family Forms in Historic Europe*, Καίμπριτζ - Νέα Ὑόρκη - Λονδίνο 1983.

κές συνήθειες καί σχέσεις, γ) στό ρόλο καθενός ἀπό τοὺς συζύγους μέσα στήν οἰκογένεια καί ὡς οἰκονομικῆς μονάδας στήν κατεξοχὴν ἀγροτοκτηνοτροφικὴ κοινωνία τοῦ χώρου αὐτοῦ τῆς Εὐρώπης, δ) στὶς σχέσεις τῶν παιδιῶν πρὸς τοὺς γονεῖς καί ε) ἰδιαίτερα στὴ θέση τῆς γυναίκας στήν οἰκογένεια ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν κοινωνιολογικὴ-ἀνθρωπολογικὴ ἀποψη ἀλλὰ καί ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ, ὅσον ἀφορᾷ π.χ. στό δικαίωμά της νὰ διαχειρίζεται τὴν ἀτομικὴ (ἐφόσον κατέχει) ἀλλὰ καί τὴν οἰκογενειακὴ της περιουσία, καθὼς καί στ) στὶς μορφές καί στὴ σημασία τῆς συγγένειας⁴ μέσα στοὺς οἰκογενειακοὺς σχηματισμοὺς κ.ο.κ.

Ἡ μερικότητα ἢ καί ἡ ἀνυπαρξία τῶν ὁθωμανικῶν πηγῶν ἀπὸ τὴ μιά, ἢ μέ θραδύ ρυθμὸ δυνατότητα τῶν ἐρευνητῶν νὰ ἐντοπίσουν καί ἐπεξεργαστοῦν ἔστω καί αὐτὲς τῆς μερικοῦ ἐνδιαφέροντος ὁθωμανικῆς πηγῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶχαν ὡς συνέπεια νὰ καθυστερήσει ἡ σύνταξη συνθετικῶν μελετῶν πού θὰ φιλοδοξοῦσαν νὰ ἀνοίξουν διάλογο μέ τοὺς προβληματισμοὺς τῶν Laslett καί Wall καί νὰ ἀπαλλάξουν τὴ διεθνὴ βιβλιογραφία ἀπὸ ἐλλείψεις γνώσεις καί παγωμένα, γενικευτικά

σχήματα, πού ἀφοροῦν π.χ. στὸν τύπο καί τὸ μέγεθος τῆς οἰκογένειας καί τοῦ νοικοκυριοῦ καθὼς καί στὸν ὑπερτονισμό τῆς *zadruga* καί τῶν πολλαπλῶν ἐκτεταμένων οἰκογενειακῶν σχηματισμῶν, ὡς φαινομένων πού δεσπόζουν στό χώρο τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης. Ἡ θέση γιὰ τὴν κυριαρχία τοῦ «Βαλκανικοῦ νοικοκυριοῦ» (*Balkan Haushalt*)⁵, ἂν ὑπὸ τὸν ὄρο ἐννοεῖται τὸ ἐκτεταμένο ἢ ἀκόμη τὸ πολλαπλὰ διακλαδωμένο νοικοκυριό καί οἱ κοινωνικοοικονομικὲς σχέσεις πού ἀπορρέουν ἀπὸ αὐτό, θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται παρακινδυνευμένη· μελέτες ὅπως τοῦ Vekarić⁶ γιὰ τὸ Dubrovnik, τοῦ Trajan Stojanovich γενικότερα γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῶν παραλίων τῆς Ἀδριατικῆς⁷, τοῦ Β. Παναγιωτόπουλου γιὰ τὴν Πελοπόννησο, τοῦ Κ. Κόμη⁸ γιὰ τὴ Μάνη εἰδικότερα, τῆς Ρωξάνης Καυταντζόγλου γιὰ τὸ Συρράκο⁹ κ.ἄ. μᾶς διευκολύνουν ἀλλὰ καί μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ προχωρήσουμε τὴ συζήτηση γιὰ τὴ βαλκανικὴ οἰκογένεια

5. Βλ. κυρίως Karl Kaser, *Hirten, Kämpfer und Stammeshelden. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*, Βιέννη - Κολωνία - Βαϊμάρη 1992, καθὼς καί τὸ ὑπὸ ἐκδοσὴ νέο βιβλίο τοῦ Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan. *Analyse einer untergehenden Kultur*.

6. Ὑπὸ ἐκδοσὴ εἶναι ἡ ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ Nenad Vekarić, *Influence of Demographic Trends on Number of individuated Family Households in Southern Croatia*.

7. Trajan Stojanovich, «The Balkan domestic family: Geography, commerce, demography, I», στὸ Tr. Stojanovich, *Between East and West. The Balkan and Mediterranean worlds*, τ. 2: *Economies and Societies. Traders, Towns and Households*, Νέα Ὑόρκη 1992, σ. 121-132 καί τοῦ ἴδιου στὸν ἴδιο τόμο, σ. 133-146, «Family and household in the Western Balkans, 1500-1870».

8. Κώστας Κόμης, *Πληθυσμὸς καί οἰκισμοὶ τῆς Μάνης (15ος-19ος αἰ.)*, Ἰωάννινα 1995.

9. Ρωξάνη Καυταντζόγλου, «The Household Formation Pattern of a Vlach Mountain Community of Greece: Syrrako 1898-1929», *Journal of Family History*, τ. 19, 1994, σ. 79-98.

ἐρωτήματα σχετικά μέ τὴν οἰκογένεια καί τὰ νοικοκυριά.

4. Βλ. ἐνδεικτικὰ τοὺς τόμους Andreijs Plakans, *Kinship in the Past. An Anthropology of European Family Life, 1500-1900*, Ὁξφόρδη 1984 καί ἀνάμεσα στ' ἄλλα τὸν τόμο J. G. Peristiany (ἐκδ.), *Mediterranean Family Structures. In Association with the Social Research Center Cyprus*, Καίμπριτζ 1976. Ἐπιλεκτικὴ βιβλιογραφία ὡς τὸ 1980, θλ. Gerald Soliday (ἐκδ.), *History of the Family and Kinship. A Select International Bibliography*, Νέα Ὑόρκη, Milward, 1980. Θεώρηση ἀπὸ τὴν ἀνθρωπολογικὴ πλευρὰ δίδουν οἱ μελέτες οἱ συγκεντρωμένες στὸν τόμο Peter Loizos - Evthymios Papataxiarchis (ἐκδ.), *Contested Identities. Gender and Kinship in Modern Greece*, Πρίνστον 1991. Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὡς θετικὴ προσπάθεια ἡ ἐκδοσὴ τοῦ περιοδικοῦ *Ἐθνολογία*, πού κινεῖται στὰ σύγχρονα ρεύματα τῆς ἀνθρωπολογικῆς ἐρευνας.

Βιβλιοκρισίες

πολύ πιά περά από τό σημείο πού τήν ἄφησαν οἱ Laslett, Hammel καί Halpern. Ἀρκετές θάσιμες ἐλπίδες στηρίζουμε στίς ἐν γενέσει ἐργασίες νεότερων ἐρευνητῶν γιά ἐπιμέρους περιοχές τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου ἀλλά καί τῶν ἄλλων πληθυσμιακῶν ομάδων τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης.

Τό βιβλίο, λοιπόν, τῆς Maria Todorova, πού ἐπιθυμῶ σύντομα νά παρουσιάσω ἐδῶ, φιλοδοξεῖ καί σέ μεγάλο βαθμό τό πετυχαίνει νά δώσει μιά τεκμηριωμένη εἰκόνα τῆς βαλκανικῆς οἰκογένειας, ὅπως αὐτή παρουσιάζεται στήν περίπτωση τῆς Ὄθωμανικῆς Βουλγαρίας, νά προχωρήσει τό διάλογο γιά τά προβλήματα διαμόρφωσης καί ἐξέλιξης τῆς, διάλογος πού βασίζεται σέ μιά κριτική ἀντιμετώπιση τῶν πηγῶν.

Τό βιβλίο διαιρεῖ ἡ συγγραφεύς σέ ὀκτώ κεφάλαια, τά ὁποία πλαισιώνουν ἡ εἰσαγωγή (σ. 1-12) καί τό παράρτημα (σ. 175-207), ὅπου παραθέτει περιεκτικό καί συνάμα κριτικό πῖνακα τῶν πηγῶν τῆς ἐκδίδει ἐπίσης τή βασική πηγή τῆς, πού εἶναι τό «Liber Status Animarum» τοῦ Seldzikono, συνοδεύοντάς την ἀπό ἰδιογράμματα οἰκογενειακῶν δομῶν καί ἐστιῶν μέ βάση τή μέθοδο τοῦ Laslett. Ἐκτεταμένη βιβλιογραφία (σ. 217-239) ἐπαυξάνει τή χρησιμότητα τῆς μελέτης καί τήν καθιστᾷ πολύτιμο μεθοδολογικό καί ταυτόχρονα πληροφοριακό ὁδηγό γιά τήν ἱστορία τῶν οἰκογενειακῶν δομῶν στή Νοτιοανατολική Εὐρώπη, καί μάλιστα στίς περιοχές ὑπό Ὄθωμανική κατάκτηση.

Στήν εἰσαγωγή τῆς (σ. 1-12) διαλέγεται κριτικά μέ τίς μελέτες τῶν Laslett, Wall καί ἄλλων μελετητῶν σχετικά μέ τή διαίρεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Εὐρώπης σέ τέσσαρες ζῶνες ὅσον ἀφορᾷ στά οἰκογενειακά μεγέθη καί σχήματα νοικοκυριῶν. Τήν ἐπιχειρηματολογία γιά τή διαίρεση αὐτή, δικαιολογημένα, θεωρεῖ «logical and sophisticated» (σ. 2), καθὼς τά δείγματα πού χρησιμοποιήθηκαν ἀφοροῦν σέ χωριά τεσσάρων μόνο περιοχῶν ἀπό τήν Ἀγγλία, Γερμανία, Ἰταλία καί Ρωσία. Ἐπι-

σημαίνει λοιπόν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τή μερικότητα μέ τήν ὁποία ἀντιμετωπίζονται ἀπό τίς πρῶτες αὐτές μελέτες ἀλλά καί μεταγενέστερα ἡ Ἀνατολική καί Νοτιοανατολική Εὐρώπη, καί κυρίως ἡ τελευταία μέ τίς πληθυσμιακές ἰδιαιτερότητές της, πού πηγάζουν καί ἀπό αἷτια καθαρὰ ἱστορικά, μεταξύ ἄλλων, π.χ. ὅπως τῆς διαβίωσης μέσα σέ πολυεθνικές αὐτοκρατορίες.

Ἐπέλεξε νά ἀσχοληθεῖ μέ τήν Ὄθωμανική Βουλγαρία, μέ ἔμφαση μάλιστα στό 19ο αἰ., καί ἀποσκοπεῖ νά παρουσιάσει ἓνα εἶδος «case study» γιά τή μελέτη τοῦ προβλήματος τῶν οἰκογενειακῶν δομῶν στήν πολυεθνική Νοτιοανατολική Εὐρώπη. Ἡ περίοδος εἶναι καίρια γιά τή βαλκανική ἱστορία καί ἐξαιτίας τῶν ἐπαναστάσεων, τῶν ἐθνικισμῶν, τῆς δημιουργίας ἐθνικῶν κρατῶν, ἀλλά καί λόγω τῶν ἐξελίξεων τῆς οἰκονομίας καί τῶν ἐπιδράσεων ἐμμεσῶν ἢ ἀμεσῶν καί στίς πληθυσμιακές καί οἰκογενειακές μεταλλαγές (σ. 6-10).

Ἡ εἰσαγωγή ὁλοκληρώνεται μέ τήν κριτική συζήτηση γιά τίς πηγές (σ. 10-13), πού εἶναι κυρίως τά ὀθωμανικά ἀρχεῖα, μερικά κατάστιχα βαπτίσεων-γάμων-θανάτων τῶν καθολικῶν ἐνοριῶν τῆς περιοχῆς τῆς Φιλιππούπολης (Plovdiv), καί ἰδιαίτερα τό «Liber Status Animarum» τῶν ἐτῶν 1836-1838 τῆς περιοχῆς τοῦ Seldzikono, πού δίνουν στή συγγραφέα τή δυνατότητα νά μελετήσῃ τόν καθολικό πληθυσμό τῆς περιοχῆς, ἀφοῦ γιά τούς ὀρθόδοξους κατοίκους δέν ὑπῆρχε ἀκόμη ἡ συνήθεια τῆς διατήρησης τέτοιων καταστίχων. Ἐθνολογικοῦ-ἀνθρωπολογικοῦ περιεχομένου ἐνδιαφέρουσες πηγές χρησιμοποίησε ἀπό τά ἀρχεῖα τοῦ Ἐθνολογικοῦ Ἰνστιτούτου καί Μουσείου τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, πού τῆς δίνουν τή δυνατότητα νά μελετήσῃ καί ἀπό τήν πλευρά τῆς ἱστορικῆς Ἀνθρωπολογίας τό φαινόμενο τῆς zadruza καί νά προχωρήσῃ σέ τολμηρές προτάσεις γιά πιθανή ἀναθεώρηση τοῦ πραγματολογικοῦ καί ἐξηγηματικοῦ μοντέλου πού ἐπικρατεῖ.

Τὴ δομὴ τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ ἡλικία καὶ φύλο (κεφάλαιο II, σ. 13-28) ἀναλύει μὲ βάση τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1829, τοὺς *salname* ποὺ συνέτασσε τὸ Ὄθωμανικὸ κράτος ἀπὸ τὸ 1847 κ.ἔξ., τὶς βουλγαρικὲς ἀπογραφές καὶ κυρίως *defters* καθὼς ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ συμπεριλαμβάνουν καὶ τὶς γυναῖκες, διευκολύνεται μιά συνολικότερη παρουσίαση τῆς εἰκόνας τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ φύλα ἀλλὰ καὶ κατὰ ἐθνικότητες. Ὅλες οἱ ἐθνότητες χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τυπικὴ προοδευτικὴ ἡλικιακὴ δομὴ μὲ ὑψηλὸ δείκτη γεννήσεων καὶ ὑψηλὸ δείκτη θνησιμότητος καὶ μὲ ὑπερίσχυση τῆς ἡλικιακῆς ὁμάδας 15-49 ἐτῶν. Δέν διαπιστώνει διαφοροποίηση ἀνάμεσα σὲ χριστιανούς καὶ μουσουλμάνους, ἐκτός ἴσως ἀπὸ τὸν ἐλαφρὰ ὑψηλότερο δείκτη τῆς θνησιμότητος στοὺς μουσουλμάνους, ἀλλὰ τὸν ἐξηγεῖ ἀπὸ τὴν παρουσία καὶ τσιγγάνικων μουσουλμανικῶν πληθυσμῶν. Ὁ ἀνδρικός πληθυσμὸς ὑπερίσχυε ἀπέναντι στὸν γυναικεῖο, ὑπακούοντας στὶς αἰτίες ποὺ ἐξηγοῦν ἐν μέρει τὸ φαινόμενο σὲ ἀντίστοιχες κοινωνίες. Πίνακες, γραφικὲς παραστάσεις καὶ συγκρίσεις μὲ δεδομένα γειτονικῶν χωρῶν (Σερβίας, Ἑλλάδας π.χ.), ὅσο καὶ ὅπου εἶναι δυνατό, συμπληρῶνουν τὰ ἀναλυτικὰ συμπεράσματά της.

Στὸ κεφάλαιο III (σ. 29-55) ποὺ ἀκολουθεῖ, ἡ συγγραφεὺς πραγματεύεται τὸ θέμα τοῦ γάμου καὶ τῆς γαμικότητος. Τὴν ἐπιχειρηματολογία της ἀναπτύσσει μεθοδικὰ προκειμένου, μεταξὺ ἄλλων, νὰ ἐξηγήσει τὴν προεισαγωγικὴ στὸ κεφάλαιο θέση της (σ. 29-30), ὅτι δηλαδή «ἀντίθετα πρὸς τὴ λοιπὴ Εὐρώπη, ὅπου γάμοι σὲ μεγάλη ἡλικία καὶ ἀγαμία περιόριζαν τὴ φυσικὴ αὐξησὶν τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ἀντίδραση στὰ Βαλκάνια ἀπέναντι στὶς νέες κοινωνικὲς, οἰκονομικὲς καὶ δημογραφικὲς συνθήκες ἦταν διαφορετικὴ. Ἡ παρατηρούμενη μείωσις τῆς γονιμότητος δέν συνέβαινε ἐξαιτίας τῆς ἀλλαγῆς στὸ μοντέλο τοῦ γάμου. Ἀντίθετα, ὡς τὴ σύγχρονη ἐποχὴ, διατηρήθηκε μιά τάση γιὰ γάμους σὲ νέα ἡλικία». Τὴν ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου δέν ἀποδίδει στὴ *zadru-*

ga, καὶ διατίθεται κριτικὰ ἀπέναντι στὴ γενίκευση καὶ τὸ ρόλο τῆς *zadruga*, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ στὴ Βουλγαρία. Δέν συμπεριζέται ἐπίσης τὶς ἐξηγηματικὲς θέσεις σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο τῆς ἐκκλησίας, καὶ παίρνει ἀφορμὴ γιὰ νὰ συζητήσει κριτικὰ τὶς διάφορες ἀπόψεις (σ. 30-32), ἀλλὰ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐντοπίσει τὶς αἰτίες στὶς οἰκογενειακὲς δομές καὶ τὴ σχέση τῆς οἰκογένειας μὲ τὴν οἰκονομία μεταξὺ ἄλλων.

Μὲ τὴ βοήθεια ἐθνογραφικοῦ ὕλικου παρουσιάζει τὶς διαδικασίες τοῦ γάμου καὶ τὸ γαμικὸ τυπικὸ μέσα ἀπὸ τὸ φαινόμενο τῆς μνηστείας καὶ τῆς ἴδιας τῆς τελετῆς τοῦ γάμου, τὸ γάμο μέσα στὶς διαστάσεις τῆς συγγένειας, τόσο στοὺς χριστιανικούς ὅσο καὶ στοὺς μουσουλμανικούς πληθυσμούς (σ. 34-39).

Μελετώντας τὴν ἡλικία τῶν μελλονύμφων (σ. 40-45) καὶ προχωρώντας σὲ συγκρίσεις καὶ μὲ εὐρωπαϊκὰ δείγματα, διαπιστώνει καὶ πάλι διαφοροποίηση ἀπὸ ὅ,τι συνέβαινε στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη ἀπὸ τὸ 16ο ὡς τὸ 19ο αἰ. (Ἀγγλία, Γαλλία, Γερμανία, Ἑλβετία, Δανία, Σουηδία, Νορβηγία) ἀποδεχόμενη βασικὰ τὴ θέση τοῦ Hajnal¹⁰, μελετητῆ τοῦ φαινομένου. Διαφοροποιήσεις διαπιστώνει καὶ ὅ,τι ἀφορᾷ στὸ δεύτερο γάμο σὲ περίπτωσις χηρείας, σὲ γάμο καὶ συγγενικὲς σχέσεις. Οἱ μεγάλες «τοπικὲς διαφοροποιήσεις στὴ γαμικὴ συμπεριφορὰ», ὅπως πιστοποιοῦνται ἀπὸ τὶς πηγές, καθιστοῦν πάντως τὶς γενικεύσεις δύσκολες ὡς ἐπικίνδυνες. Γι' αὐτὸ καὶ συνεξετάζει τὸν αἰτιατὸ ρόλο ποὺ διαδραμάτιζαν παράγοντες σχετικοί μὲ τὴν οἰκονομία, τὴν κοινωνικὴ δομὴ, τὶς κληρονομικὲς σχέσεις, τὴν ἱστορικὴ παράδοση, τὰ θρησκευτικὰ δόγματα (σ. 44-56). Τὸ μεγάλο ποσοστὸ δεύτερου γά-

10. John Hajnal, «European Marriage Patterns in Perspective», στὸν τόμο D. V. Glass - D. E. Everseley (ἐκδ.), *Population in History. Essays in Historical Demography*, Λονδῖνο 1965, σ. 101-143.

Βιβλιοκρισίες

μου σέ περιπτώσεις χηρείας στόν άγροτικό πληθυσμό τής Βουλγαρίας, αντίθετα από ό,τι συνέβαινε στίς πόλεις καθώς και γενικότερα και στίς λοιπές μεσογειακές χώρες, τό άποδίδει στίς ανάγκες πού δημιουργούσε ή άγροτική-κτηνοτροφική οικονομία (σ. 55).

Τή συζήτηση γιά τήν αντιμετώπιση του γάμου συνεχίζει στό IV κεφάλαιο (σ. 57-82), στό όποιο και έξετάζει τή γέννηση και τή γονιμότητα. «Άν κατά μιά θουλαγρική παροιμία μόνο ό έγγαμος άνδρας έθεωρείτο άνδρας, αντίστοιχα μόνο ή γυναίκα μέ παιδιά μπορούσε νά θεωρηθεί ως γυναίκα» (σ. 56) και πλούσιο έθνογραφικό ύλικό ένισχύει αυτή τήν άποψη.

Μέ βάση τά κατάστιχα γεννήσεων από τό Baltadzhī (1833-1876) έπιχειρεί ή συγγραφέας νά άναπαραστήσει τήν έποχικότητα των γεννήσεων, τίς ήλικίες των συζύγων κατά τήν έποχή άπόκτησης των τέκνων τους καθώς και τίς όνοματοδοσίες. Μέ τή βοήθεια τής βιβλιογραφίας και των πηγών (βλ. γραφική παράσταση σ. 67 μέ βάση τά στοιχεία από 4 οικογένειες και γιά τά χρόνια 1844, 1854) άποτολμά μετρήσεις γονιμότητας, ή όποία και αύξάνει στά χρόνια 1895-1925 (σ. 62-70). Η συμπεριφορά άπέναντι στίς γεννήσεις και μέσα στήν άγροτική κοινωνία αλλάζει άργότερα. Τό συχνό σχετικά φαινόμενο τής γέννησης διδυμών μελετά όσο τά στατιστικά στοιχεία τής έπιτρέπουν, ένώ τό έθνογραφικό ύλικό τή βοηθά νά μελετήσει συμπεριφορές πού ξεπερνούν δομικά, δημογραφικά σχήματα.

Μέ τό V κεφάλαιο (σ. 83-104) ολοκληρώνει, στό μέτρο πού τής έπιτρέπουν οι πηγές, μέ τό θέμα του θανάτου και τής θνησιμότητας, τή συζήτηση γιά τή δημογραφική δομή τής οικογένειας. Πηγή μοναδική γιά τό κεφάλαιο αυτό άποτελούν τά «Libri mortuorum» των καθολικών, πού προέρχονται από 5 διαφορετικούς οικισμούς τής περιοχής του Plondin, και δίνουν στή συγγραφέα τή δυνατότητα νά εξαγάγει δείκτες θνησιμότητας, τούς όποιους και συγκρίνει μέ τά αντίστοιχα, μοναδικά ίσως δεδομένα, από τήν Κροα-

τία και τή Δαλματία (σ. 83-92). Τόν προβληματισμό τής συμπληρώνει έξετάζοντας τίς έκτακτες αίτίες των θανάτων (σ. 93-104), τήν πανώλη δηλαδή, τή χολέρα, τήν εύλογιά, πού, κοντά στίς φυσικές αίτίες θανάτου και στή μεγάλη παιδική θνησιμότητα, οδηγούσαν σέ ύψηλούς δείκτες θνησιμότητας στό σύνολο του πληθυσμού. Μιά μείωση, σύμφωνα μέ άλλες δημογραφικές έρευνες, άρχισε νά παρατηρείται από τήν τελευταία δεκαετία του 19ου αλ.

Τά δύο τελευταία κεφάλαια πρίν από τά συμπεράσματα άφιερώνει ή συγγραφέας σέ θέματα των οικογενειακών δομών σέ σχέση προς τό νοικοκυριό (household) (κεφάλαιο VI, σ. 105-132) και στήν κριτική αντιμετώπιση του φαινομένου τής zadruга (κεφάλαιο VII, σ. 133-158).

Στήν άρχή του κεφαλαίου γιά τό νοικοκυριό, άφού παρουσιάσει σύντομα τίς επικρατούσες στή βιβλιογραφία άπόψεις γιά τό περιεχόμενο του όρου household, καταθέτει τά πολυπλοκότερα προβλήματα πού έμφανίζονται στή μελέτη του φαινομένου στά Βαλκάνια, όπου ή ποικιλία των γλωσσών, στίς όποιες είναι γραμμένες οι πηγές, και ή διαφοροποίηση του περιεχομένου άκόμη και του ίδιου γλωσσικά όρου (π.χ. του hane) καθιστούν δυσχερέστερη τήν αντιμετώπιση του θέματος και τή δυνατότητα συγκρίσεων μέ τά εύρωπαϊκά αντίστοιχα φαινόμενα (σ. 105-109). Άκολουθώντας τίς κατηγοριοποιήσεις του Laslett συνέταξε τόν πίνακα 6.1. (σ. 111), σύμφωνα μέ τόν όποιο, τά δεδομένα από τή Σερβία 1733, τό Seldzikono στή Βουλγαρία 1836, 1838, τή βορειοανατολική Βουλγαρία 1860, οδηγούν σέ σύγκριση οικογενειακών μεγεθών (προηγείται σέ ποσοστά ή πυρηνική οικογένεια –simple family– και ακολουθούν μέ άποσταση τά έκτεταμένα οικογενειακά νοικοκυριά –extended family households– και πολύ λιγότερο τά πολλαπλά οικογενειακά νοικοκυριά –multiple family households) μέ τήν εικόνα έκείνων τής Γερμανίας του 1785. Άντίστοιχες συγκρίσεις, όσο οι πηγές τό έπιτρέπουν, έπιχειρεί και μέ τήν Άνατολική Εύρώπη, αλλά καταλή-

γει νά συμπεράνει ὅτι τὸ δείγμα τῆς Βουλγαρίας προσιδιάζει μάλλον σ' αὐτὸ τῆς Νότιας Εὐρώπης.

Ἀντίστοιχες παρατηρήσεις διατυπώνει ὅσον ἀφορᾷ καί στὸ μέγεθος τῶν νοικοκυριῶν, ὥστε, συγκρίνοντας καί μέ μελέτες γιὰ τὸ Βελιγράδι (1733), τὴ Δαλματία, τὴν Πελοπόννησο, καταλήγει νά ἀποδεχθεῖ τὴν ἄποψη τοῦ Barkan γιὰ τὸν ἀριθμὸ 5 ὡς δηλώνοντα τὸ μέσο ἀριθμητικὸ μέγεθος τοῦ νοικοκυριοῦ (σ. 116-124).

Στὶς σελίδες πού ἀκολουθοῦν (124-132) ἀναλύει τὸν κληρονομικὸ παράγοντα στὸ σχηματισμὸ τοῦ νοικοκυριοῦ καί προσπαθεῖ νά τὸ ἐξηγήσει καί μέ θάση τὸ σύμπλεγμα διαφορετικῶν κωδίκων δικαίου, ἐθιμικοῦ, ρωμαϊκοῦ, βυζαντινοῦ, ὀθωμανικοῦ, πού ἴσχυαν στὴ Βουλγαρία τοῦ 19ου αἰ. καί διαφοροποιοῦν τὴν ἀντιμετώπιση καί τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα δυτικὰ, ὅσο θέβαια οἱ γενικεύσεις εἶναι θεμιτές. Καταλήγει, λοιπόν, (σ. 131) νά ἐπιβεβαιώσει ὅτι «σ' ὅλη τὴ χώρα ἐπικρατοῦσαν κατὰ κύριο λόγο τὰ νοικοκυριά μέ τὴ μικρὴ ἀπλὴ οἰκογένεια (small simple-family households)».

Ἡ καταληκτικὴ αὐτὴ θέση τῆς διευκολύνει τὸν ἀναγνώστη νά παρακολουθήσει τὸν προβληματισμὸ τῆς στὸ τελευταῖο, πρὶν ἀπὸ τὸ συμπερασματικὸ κεφάλαιο (VII, σ. 134-158), σχετικὰ μέ τὴ νοτιοσλαβικὴ zadruga. Προχωρεῖ σὲ κριτικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ὑπάρχουσας βιβλιογραφίας, δίνοντας ἔμφαση (σ. 133-135) στὸ πρόσφατο σχετικὰ, ἀπὸ τὸ 1818, τοῦ ὅρου zadruga, σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς ὅρους kuća, kīštva ἢ καί skurčina, dom, dimačina, Kupstina, društvo κ.ἄ. τῶν ἐπιμέρους σλαβικῶν γλωσσῶν καί ἰδιωμάτων, πού ἀπαντοῦσαν προκειμένου νά δηλώσουν τὰ νοικοκυριά ἢ πολὺ περισσότερο τὴ συγκατοίκηση οἰκογενειῶν (ἢ μετάφραση τῶν ὀρων αὐτῶν συχνά εἶναι: «The people are united, they live united»). Δέχεται ὡς πιὸ περιεκτικὸ τὸν ὅρο τῆς zadruga πού παραδίδει ὁ Philip Mosely: «A household composed of two or more biological or small-families, closely related by blood or adoption, owning its

means of livelihood jointly, and regulating the control of its property, labor and livelihood communally» (σ. 135)¹¹, καί ὕστερα ἀπὸ διάλογο πού ἀνοίγει μέ τοὺς μελετητὲς τοῦ φαινομένου, ἀνθρωπολόγους, ὅπως ὁ Halpern, δημογράφους, ὅπως ὁ Hammel, ἱστορικοὺς πού ἐξετάζουν τὴν ὁργάνωση πού ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴν Αὐστριακὴ διοίκηση τὸν 19ο αἰ. στὴν περιοχὴ τῶν Στρατιωτικῶν Συνόρων (Militärgrenze)¹², προβληματίζεται ἀμφισβητώντας ἐν πολλοῖς τὴν παλαιότητα τοῦ θεσμοῦ τῆς zadruga (ἀπὸ τὸν 15ο ἢ 16ο αἰ.). Παρουσιάζει τὴν πολυπλοκότητά του μέσα ἀπὸ τοὺς παράγοντες τῆς συγγένειας, τῶν κληρονομικῶν ἐθίμων καί πρακτικῶν, τῶν συνθηκῶν ἐργασίας καί οἰκονομικῶν σχηματισμῶν (σ. 135-145), τὴ διάδοση τῆς zadruga στὰ Βαλκάνια (σ. 148-151) καί ἀμφισβητεῖ κυρίως τὴ δυνατότητα πού παρέχουν οἱ ἐθνογραφικὲς, περιγραφικὲς πηγές τοῦ 19ου αἰ. νά μᾶς ἐπιτρέψουν στατιστικὲς μετρήσεις καί προπαντὸς ἀναγωγές στὸ παρελθόν. Μέ μεγαλύτερο σκεπτικισμὸ ἀντιμετωπίζει

11. Philipp Mosely, «Adaptation for Survival: The Varzic Zadruga», στὸν τόμο Robert F. Byrnes (ἐκδ.), *Communal Families in the Balkans: The Zadruga. Essays by Philip E. Mosely and Essays in His Honor*, South Bend, IN - Λονδίνο, University of Notre Dame Press, 1976, σ. 31.

12. Ἡ συγγραφεὺς παραπέμπει στὴ μελέτη τοῦ Karl Kaser, «Die Entwicklung der Zadruga in der Kroatisch-Slawonischen Militärgrenze», *Zur Kunde Südosteuropas*, τ. II/14, Graz 1985, σ. 14. Ἀναλυτικότερα μέ τὴν ἐπιβολὴ ἢ τὴν υἱοθέτηση ἀπὸ τίς ἀψευδολογικὲς ἀρχές τοῦ θεσμοῦ τῆς zadruga, μολονότι ὁ ὅρος δὲν ἀναφέρεται στὶς πηγές πρὶν ἀπὸ τὸ 1807, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ χρησιμοποιήθηκε στὸν αὐστριακὸ κώδικα διοικητικῆς ὁργάνωσης τῶν συνόρων, ἀσχολεῖται ὁ Kaser στὸ βιβλίο τοῦ Freier Bauer und Soldat. *Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawnischen Militärgrenze (1535-1881)*, Graz 1985. Πρέπει ὅμως νά τονιστεῖ ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῶν συνόρων ἦταν ἐπὶ πλεονόνητα καί οἱ θεσμοὶ πού ἴσχυσαν ἢ ἐπιβλήθηκαν ἐκεῖ δὲν ἐπιτρέπουν πάντοτε δόκιμες γενικεύσεις.

Βιβλιοκρισίες

τήν προσπάθεια να θεωρηθεί ο θεσμός ως ισχύων και στη Βουλγαρία, χωρίς να άμφισβητεί το γεγονός της ύπαρξης, για ποικίλους λόγους, των έκτεταμένων οικογενειακών νοικοκυριών σε περιοχές της Σερβίας, Σλαβονίας, Μαυροβουνίου. Τό έρώτημα παραμένει άνοιχτό πρὸς συζήτηση καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴ μελέτη οἱ ἐρευνητὲς τοῦ φαινομένου θὰ εἶναι ἀναμενόμενο νὰ ἀντιμετωπίζουν μὲ περισσό-τερο κριτικό πνεῦμα τὴν ἐπιβολὴ ἢ ἔστω καὶ τὴ χρῆση ὄρων τοῦ 19ου αἰ., γιὰ νὰ καταγράψουν οἰκογενειακὲς δομές τῶν παρελθόντων αἰώνων, καὶ μάλιστα σὲ πληθυσμούς πού κατοικοῦν, καὶ ὄχι πάντοτε μόνιμα, σὲ περιοχές μὲ ἰσχυρὲς διαφοροποιήσεις ἐθνικὲς, θρησκευτικὲς, οἰκονομικὲς καὶ κατὰ συνέπεια καὶ κοινωνικὲς.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα γιὰ τὴ μελέτη τῆς βαλκανικῆς οἰκογένειας (Balkanfamily), πού διεξάγεται τὰ τελευταῖα χρόνια στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Graz ὑπὸ τὴν ἐρευνητικὴ ὁμάδα τῶν καθηγητῶν Karl Kaser, Michael Mitterauer, Joel M. Halpern καὶ τῶν συνεργατῶν τους Hans Grandits, Siegfried Gruber καὶ Peter Teibenbacher. Ἀφετηρία τοῦ προγράμματος ἀποτέλεσε τὸ ὑλικὸ ἀπὸ ἐπαρχίες

τῆς πρώην Γιουγκοσλαβίας, πού συγκέντρωσε μὲ ἐρευνητικὴ ὁμάδα ἀπὸ τίς ΗΠΑ, κατὰ τὴν περίοδο 1961-1984, ὁ ἀνθρωπολόγος Joel M. Halpern, μελετητὴς τοῦ φαινομένου τῆς zadruza μεταξὺ ἄλλων¹³. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ παραχωρήθηκε στὸν Karl Kaser, στὸ Τμῆμα τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Graz, καὶ συνεχίζει νὰ ἐπαυξάνεται σὲ συνεργασία μὲ τὰ ἀρχεῖα πόλεων τῆς Κροατίας καὶ Σλοβενίας, ὅπως τῶν Slano, Lekenik, Šenčur κ.ἄ. Ἐπιτόπιες ἐρευνες ὁμάδων φοιτητῶν καὶ συνεργατῶν τοῦ προγράμματος σὲ περιοχές τῆς Ἀλβανίας, Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, Βουλγαρίας, Σλοβενίας, Σερβίας, Κροατίας φιλοδοξοῦν νὰ ἐμπλουτίσουν τὸ ὑλικὸ μὲ στοιχεῖα ἱστοικοῦ-ἀνθρωπολογικοῦ ἐνδιαφέροντος, μὲ σκοπὸ νὰ μελετηθεῖ συγκριτικὰ ἡ δομὴ τῶν οἰκογενειακῶν καὶ συγγενικῶν σχηματισμῶν.

Ὀλγα Κατσαρδῆ-Hering

13. Βλ. κυρίως Joel M. Halpern, *A serbian village. Social and cultural change in a Yugoslav community*, Νέα Ὑόρκη 1967· Joel Halpern - Barbara Kerewsky-Halpern, *A serbian village in historical perspective*, Νέα Ὑόρκη 1972.

Τὰ δηλητήρια

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, *Κύλικες ζωὴς κατευνάστριαι. Ἱστορικὴ καὶ ἱατρικὴ προσέγγιση στίς δηλητηριάσεις τῆς Βυζαντινῆς περιόδου*, Ἀθήνα 1994 (80, 355 σ.)

Ἡ μονογραφία τοῦ Ἰωάννη Λασκαράτου εἶναι καρπὸς ἐξονυχιστικῆς μελέτης τῶν ἱατρικῶν πληροφοριῶν τῶν ἱστορικῶν καὶ χρονολογιῶν τοῦ Βυζαντίου γιὰ τίς δηλητηριάσεις, σκόπιμες ἢ τυχαῖες. Ἡ ἀξία τῶν πορισμάτων τῆς στοχαστικῆς ἀνάλυσής τους ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ γαιτροῦ εἶναι προφανὴς γιὰ τὴν ἱστορία. Ἡ

ἐλλειψη ἑνὸς εἰδικοῦ ἔργου πού θὰ ἐναγκαλιζόταν καὶ θὰ ἐξέταζε συστηματικὰ τίς κλινικὲς εἰκόνες τίς ὁποῖες παραδίδουν μὲ τὰ κείμενά τους οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοί, τόσο ἀπὸ ἱατρικὴ ἀποψη ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἱστοικοῦ, ἦταν ἐμφανής. Μὲ τὸ βιβλίον τοῦ ὁ Ἰωάννης Λασκαράτος διεξήλθε εὐρύτατο πεδίο ἱστορικῶν πηγῶν, πού ἀφοροῦν περιπτώσεις δεκαπέντε αἰώνων: μὲ τὰ πέντε κεφάλαια γενικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τὰ ἔξι ἐπόμενα πού ἀφοροῦν τίς δηλητηριάσεις ἢ τίς ἀπόπειρες κατὰ προσωπικότητων, καθὼς

καί τά έρωτικά φίλτρα, κατορθώνει νά έπισημάνει τίς ρίζες τής σύγχρονης τοξικολογίας στην άρχαία έποχή.

Γνωστός Ιστορικός έρευνητής, ό συγγραφέας ύποστηρίζει γιά πρώτη φορά, μέ τεκμήρια Ιστορικά καί Ιατρικά, ότι ό θάνατος του αύτοκράτορα Ίωάννη Τσιμισκή όφειλόταν σέ δηλητηρίαση μέ έκχύλισμα ένός πανάρχαιου γνωστού δηλητηριώδους φυτού, του «άκόνιτου» (δηλαδή τό στριγγλοβότανο τής λαϊκής παράδοσης) πού έριξε στό κρασί του ό εύνούχος Βασίλειος. Ή τραγική Ιστορία του Ρωμανού Γ΄ Άργυρου ύποστηρίζεται ότι όφειλόταν στό «άρσενικό». Τό δηλητήριο χορήγησαν ή ώριμη Ζωή καί ό νεαρός έραστής της, μετέπειτα αύτοκράτορας Μιχαήλ, μέ τή συνεργασία του εύνούχου Ίωάννη Όρφανοτρόφου, γιά νά βγάλουν από τή μέση τό «έμπόδιο» του έρωτα καί του σχεδιαζόμενου γάμου τους. Τό δηλητήριο, όμως, δέν «έπιασε» γιατί ό δύστυχος αύτοκράτορας είχε πάθει τό γνωστό στή φαρμακολογία φαινόμενο του «μιθριδατισμού». Τό ζεύγος δέν άπογοιτεύθηκε. Του χορήγησε τό ισχυρό δηλητηριώδες φυτό «έλλέβορο» καί, όταν άντεξε καί σ' αυτό, τόν έπνιξαν στά λουτρά των άνακτόρων! Άποκαλύπτεται έπίσης ότι αύτοκράτορες του Βυζαντίου, όπως ό Άλέξιος Δ΄ Άγγελος καί ό Ίωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός, χρησιμοποιούσαν κρυφά «άντίδοτα» γιά νά άποφύγουν, μέ τό «μιθριδατισμό» πού άποκτούσαν, τίς άμέτρητες έπιβουλές των δηλητηριαστών πού τούς καταδίωκαν. Τή μεθοδολογία διδάχθηκαν από τό βασιλέα του Πόντου Μιθριδάτη καί τούς Ρωμαίους αύτοκράτορες. Μιά περιέργη, καί δέν είναι ή μόνη τής μονογραφίας, δηλητηρίαση, άναφερόμενη από τόν Χαλκοκονδύλη, είναι εκείνη του βασίλεα Λαδίσλαου τής Νεαπόλεως μέ έκχύλισμα του φυτού «κώνειον» έμποτισμένο σέ μαντίλι. Μέ τό δηλητηριώδες μαντίλι ή θιασθείσα «σύντροφος» του σκούπισε γιά έκδίκηση τά γεννητικά του όργανα μετά τή συνουσία. Ό βασιλιάς πέθανε γιατί τό δηλητήριο άπορροφήθηκε από τό θλεννογόνο καί τό

δέρμα. Άν καί ή περίπτωση είναι μάλλον συμβολική –πιθανότατα πέθανε από άφροδίσιο νόσημα– ό «πρωτότυπος» τρόπος δηλητηρίασεως είναι γνωστός από τά πανάρχαια χρόνια καί, τό σπουδαιότερο, σύγχρονες μελέτες άπέδειξαν τήν όρθότητά του.

Ξεχωριστό κεφάλαιο άφιερώνεται στις δύο μεγάλες «δηλητηριάστριες» του Βυζαντίου, τίς αύτοκράτειρες Θεοφανώ καί Ζωή, πού ένοχοποιήθηκαν γιά πληθώρα έγκληματικών δηλητηριάσεων. Άλλα κεφάλαια άφιερώνονται στις τυχαίες δηλητηριάσεις (μεταξύ των όποιων καί μία από τίς πρώτες στην Ιστορία άγνωστη δηλητηρίαση μέ «έρυσιβώδη όλυρα» από τό ψωμί στά στρατεύματα του Ιουστινιανού), στις αύτοκτονίες καί στά «έρωτικά φίλτρα» πού χορηγούσαν άνδρες ή γυναίκες μέ σκοπό νά ένδώσουν εύκολα τά άτομα στά όποια είχαν έρωτικές θλέψεις καί πού από τά άρχαία χρόνια θεωρούνταν ως δηλητήρια. Θύμα τέτοιας «δηλητηρίασεως» ήταν καί ένας «άγιος», ό αύτοκράτορας Ίωάννης Γ΄ Βατάτζης, ό γνωστός καί ως Άγιος Ίωάννης ό Έλεήμων.

Ή εύρύτατη καί έμπεριστατωμένη είσαγωγή καταδεικνύει τήν πανάρχαιη γνώση των άνθρώπων γιά τά δηλητήρια καί τίς σκόπιμες ή μη δηλητηριάσεις (κυρίως από τήν κλασική καί ρωμαϊκή περίοδο) καί άποτελεί μία όλόκληρη Ιστορία τής τοξικολογίας των άρχαίων καί των βυζαντινών.

Οί γνώσεις γιά τά δηλητήρια του Ίπποκράτη, Νίκανδρου, Διοσκορίδη καί Γαληνού, περνάνε στή βυζαντινή έποχή σχεδόν αύτούσιες καί αναδεικνύουν τούς άρχαίους έλληνες καί βυζαντινούς γιατρούς ως ιδρυτές καί του σύγχρονου κλάδου τής τοξικολογίας. Άλλωστε ό όρος «τοξικολογία» προέρχεται, όπως προκύπτει από πολλές μαρτυρίες πού αναλύονται, από τό άρχαίο δηλητήριο «τοξικόν», στό όποιο έμβάπτιζαν καί δηλητηρίαζαν τά θέλη των τόξων τους οί άρχαίοι καί οί βυζαντινοί. Ή σύστασή του ήταν μυστική, δηλαδή άποτελούσε τό «ύ-

Βιβλιοκρισίες

γρό πῦρ» τῶν δηλητηριαστῶν τῆς ἐποχῆς.

Πέραν ὅμως ἀπὸ τὰ σημαντικότερα περιστατικά δηλητηριάσεων ποὺ ἐξετάζονται στὸ ἔργο καὶ ποὺ προκαλοῦν τὸ ἀδιάπτωτο ἐνδιαφέρον καὶ ἐξάπτουν τὴν περιέργεια τοῦ ἀναγνώστη, ἐπανατοποθετοῦνται καὶ οἱ ὥς τώρα ὑποστηριζόμενες ἐρμηνείες. Οἱ ἐπιλεγμένες ἐγχρωμες φωτογραφίες ποὺ συνοδεύουν τὸ κείμενο, οἱ μικρογραφίες ἀπὸ θυζαντινά χει-

ρόγραφα, τὰ σκίτσα δηλητηριωδῶν φυτῶν ἢ ριζῶν ἐμπλουτίζουν τὴν τεκμηρίωση τοῦ βιβλίου, ὄργανο καὶ πολύτιμο σύμβουλο τῶν ἐρευνητῶν. Ἄλλωστε ἡ σοβαρὴ καὶ αὐστηρὰ τεκμηριωμένη ἱστορικὴ ἐργογραφία τοῦ συγγραφέα καὶ τὸ φάσμα τῶν ἐνδιαφερόντων του ἔχουν ἤδη προαναγγεῖλει τὴν ποιότητα τῆς θαυαστόχαστης μελέτης ποὺ παρουσιάσαμε σ' αὐτὸ τὸ σημείωμα.

Χάρης Κουτελάκης

Ἀφορία, ἀκρίβεια καὶ πείνα

ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΣΤΗΣ, *Ἀφορία, ἀκρίβεια καὶ πείνα. Οἱ κρίσεις διατροφῆς στὴν ἐλληνικὴ χερσόνησο (1650-1830): Προβλήματα προσέγγισης καὶ ἐμπειρικὲς ἐνδείξεις*, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Ἀλεξάνδρεια, 1993 (80, 182 σ.)

Τὸ θέμα ποὺ διάλεξε στὴ μελέτη του αὐτὴ ὁ κ. Κ. Κωστής εἶναι, γιὰ πολλοὺς λόγους, δυσπρόσιτο καὶ δυσερμηνευτο. Ὑπάρχουν πρῶτα δυσχέρειες ἐγγενεῖς, ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ θέμα καὶ ποὺ ἔχουν ἤδη καταγραφεῖ στὴ διεθνή ἱστοριογραφία. Ὑπάρχουν ἔπειτα οἱ δυσχέρειες ποὺ ἀφοροῦν εἰδικότερα στὴν ἐλληνικὴ περίπτωση. Ὁ συγγραφέας περιγράφει καὶ συζητεῖ μὲ διορατικότητα τὰ προβλήματα αὐτά, σὲ ἓνα συνεχὲς μεθοδολογικὸ διάλογο (ἰδίως στὶς σελίδες 15-33). Ἀξίζει νὰ τὰ συζητήσουμε καὶ ἐδῶ, ἀρχίζοντας μὲ τὰ γενικότερα.

Τὸ θέμα τῶν κρίσεων διατροφῆς δὲν εἶναι νέο στὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστοριογραφία. Ἀλλὰ ἡ ἐρμηνεία του εἶχε ἐπὶ δεκαετίες κυριαρχεῖ ἀπὸ μαλθουσιανῆς προέλευσης ὑποδείγματα, ποὺ θεωροῦσαν ὡς κύριο καὶ προσδιοριστικὸ αἶτιο τῶν κρίσεων τὴ δημογραφικὴ παράμετρο. Τὰ ὑποδείγματα αὐτά συνδέονταν κατὰ περίπτωσιν καὶ μὲ παράγοντες ἀφ' ἑνὸς φυσικοὺς (κυρίως τὶς κλιματικὲς συνθηκὲς καὶ διακυμάνσεις), ἀφ' ἑτέρου οἰκονομι-

κοὺς (κυρίως τὶς διακυμάνσεις τιμῶν καὶ εἰδικῶς τῶν δημητριακῶν). Στὰ ὑποδείγματα αὐτά ἡ αἰτιακὴ σύνδεση μεταξὺ τῶν παραμέτρων αὐτῶν καὶ τῆς ἐπέλευσης τῶν κρίσεων ἦταν λίγο-πολύ σχηματικὴ.

Στὴν πρόσφατη βιβλιογραφία οἱ συνδέσεις αὐτές ἐκλεπτύνονται, ὁδηγώντας σὲ ὑποδείγματα ἐλαστικότερα, ἐμπειρικῶς χρηστικότερα καὶ θεωρητικῶς ἐπαρκέστερα. Ἐν τῷ μεταξύ οἱ Εὐρωπαῖοι ἱστορικοὶ καὶ δημογράφοι ἔχουν ἀντικαταστήσει τὴν ἔννοια τῆς «κρίσης διατροφῆς» μὲ τὴν ἔννοια τῆς «δημογραφικῆς κρίσης». Παρ' ὅλη τὴν πρόοδο, ὥστόσο, παραμένει καὶ στὶς νέες προσεγγίσεις ἡ ἀβεβαιότητα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ νεαρὴ σχετικῶς ἡλικία τους, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐπαρκῶς ἀμφισβητηθεῖ, συζητηθεῖ, δοκιμασθεῖ. Ἐπιπλέον, ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴ συλλογιστικὴ τους ὀρισμένες ἄλλες παράμετροι, κοινωνικὲς καὶ κυρίως πολιτικὲς. Σὲ αὐτές, ὅμως, θὰ ἐπανέλθουμε παρακάτω.

Αὐτά ἰσχύουν γιὰ τὴ διεθνή βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος. Στὴν ἐλληνικὴ περίπτωση, ὅμως, συντρέχουν καὶ οἱ πρόσθετες δυσχέρειες ποὺ εἶπαμε: βιβλιογραφικὲς, ἐρευνητικὲς, μεθοδολογικὲς, θεωρητικὲς.

Ἡ βιβλιογραφικὴ ὑποδομὴ τῆς ἱστοριογραφίας μας εἶναι ὡς γνωστὸν ἐλλιπεστατή, ἰδίως ὅταν πρόκειται γιὰ δημογρα-

φικά, οικονομικά και κοινωνικά στοιχεία της περιόδου που εξετάζει ο συγγραφέας. Για την περίοδο αυτή, από τον 17ο αιώνα ως τον 19ο, σπανίζουν οι μελέτες για τη διάρθρωση της αγροτικής οικόγενειας, για τη διαχρονική της εξέλιξη, για τη συνάρθρωσή της με την οικονομία της υπαίθρου και με τις αγορές των πόλεων. Σπανίζουν επίσης οι μελέτες υποδομής για τη λειτουργία των οικονομιών και των αγορών και για τον σχηματισμό των τιμών, και λείπουν ολοσχερώς οι αντίστοιχες στατιστικές σειρές. Ελάχιστες είναι οι μελέτες για δημογραφικά μεγέθη και δεν υπάρχουν σειραϊκές αποτυπώσεις των πληθυσμιακών διακυμάνσεων. Από την πλευρά της κλιματολογίας και της μετεωρολογίας, λείπουν οι εργασίες για τις διακυμάνσεις του κλίματος και των βροχοπτώσεων. Ίσχυη είναι ακόμη και η γενική βιβλιογραφία για την οικονομική και κοινωνική ιστορία των θαλασσικών επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τέλος, η βιβλιογραφική υποδομή για το συγκεκριμένο θέμα των κρίσεων είναι ανύπαρκτη.

Οι έρευντικές δυσχέρειες είναι επίσης δεσμευτικές. Στην ελληνική περίπτωση, οι πηγές είναι πολύ σπανιότερες από ό,τι είναι στην έρευνα άλλων ευρωπαϊκών κοινωνιών –ένίοτε είναι απλώς ανύπαρκτες. Κλασικά παραδείγματα ή έλλειψη δημοσίων καταστίχων για την κίνηση του πληθυσμού (γεννήσεις, θάνατοι, γάμοι, έστω βαπτίσεις), για τη χρήση της γής («κτηματολογία»), για τη λειτουργία των αγορών (φορολογητέες αξίες ή αγορανομικά όρια, άρα τιμές). Όσο για το ειδικό θέμα που ερευνά ο κ. Κωστής, οι ελλείψεις και οι σιωπές των πηγών περιγράφονται με ενάργεια στο ίδιο τόμο βιβλίου του.

Οι μεθοδολογικές δυσκολίες προκύπτουν από τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής χερσονήσου και της ιστορίας της. Γράφει, π.χ., ο κ. Κωστής: «Η Δ. Εύρωπη αναζητεί τις ισορροπίες της γεωργικής παραγωγής της στον κύκλο της ατμοσφαιρικής θερμοκρασίας, ή Μεσόγειος

στον κύκλο του νερού, των βροχοπτώσεων» (σ. 36). Είναι ένα μόνο από τα δυνατά παραδείγματα. Παρόμοιες δυσχέρειες προξενούν και άλλα γεωφυσικά χαρακτηριστικά.

Στη Γαλλία π.χ., μεταξύ Λεϊγρος, Σηκουάνα, Ροδανού και των παραποτάμων τους, διαπλέκεται ήδη από τον Μεσαίωνα ένα εύρύτατο πλέγμα διωρύγων, που βαθμιαίως καθίσταται ένα σύστημα άρδευσης, μεταφορών και συγκοινωνίας σχεδόν τέλειο. Ένα τέτοιο πλέγμα είναι αδύνατον να δημιουργηθεί στην ελληνική χερσόνησο, έστω και σε μιάν επιφάνεια με πολύ μικρότερο έμβαδόν. Άλφειός, Εύρωτας, Αξιός, Πηνειός, Αχελώος, Λοῦρος, είναι ύδατινα συστήματα απομονωμένα: μεταξύ τους όρθώνονται όροσειρές και απλώνονται θαλάσσιες εκτάσεις.

Η κατάτμηση του γεωγραφικού χώρου είναι λοιπόν ιδιαιτερότητα σημαντική, που μάς επιβάλλει ειδικές μεθόδους και προσεγγίσεις όταν εξετάζουμε κρίσεις διατροφής. Άλλο παράδειγμα είναι το άνοιγμα προς τη θάλασσα αλλά και η απομόνωση που ή θάλασσα επιβάλλει. Όπως ή κατάτμηση του χώρου, έτσι και ή άτελειωτη θαλάσσια περίμετρός του λειτουργούν όχι μόνο άπειλητικά αλλά και προστατευτικά. Μπορούν να προσεγγίσουν ή να έντεινουν την ακρίβεια, την έλλειψη, την πείνα, την κρίση – μπορούν όμως και να τις άμβλύνουν, να τις άποτρέψουν, να έμποδίσουν την εξέπλωσή τους.

Άπομένουν οι θεωρητικές δυσχέρειες, οι πλέον δυσδιάκριτες αλλά και οι σημαντικότερες. Άφορούν όχι στο ίδιο τό θέμα που εξετάζουμε, στίς διατροφικές κρίσεις, αλλά στο πλαίσió του, στο περιβάλλον των κρίσεων, στα εύρύτερα κοινωνικά συστήματα, μέσα στα όποία συμβαίνουν οι κρίσεις. Ο τρόπος που έρμηνεύουμε τα εύρύτερα αυτά συστήματα έπηρεάζει θαύτατα την έρμηνεία που σηματοδίζουμε για τό ειδικότερο σύστημα που έρευνούμε. Ο τρόπος που θά έρμηνευε π.χ. ένας Γάλλος ή ένας Γερμανός ιστορικός τίς κρίσεις διατροφής στή χώ-

Βιβλιοκρισίες

ρα του θά στηριζόταν σε μιάν ήδη υπάρχουσα θεωρητική υπόδομή για τό ευρύτερο κοινωνικο-πολιτικό σύστημα της Γαλλίας ή της Γερμανίας. Η βιβλιογραφική και θεωρητική αυτή υπόδομή σχεδόν δέν υφίσταται στην περίπτωση της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας και της έλληνικής χερσονήσου.

Τό πρόβλημα δέν είναι δευτερεύον, κάθε άλλο. Για νά αντίληφθεϊ κανείς τή σημασία τών θεωρητικών διαφορών, άρκει νά αναλογιστεί τις συνέπειες της όθωμανικής κυριαρχίας στην Έλλάδα και στά Βαλκάνια: απομόνωση από τήν Άναγέννηση και τις έπιπτώσεις της στην έπιστήμη και στην τεχνολογία· απομόνωση από τήν άγροτική και τή βιομηχανική επανάσταση· ιδιότυπη εξέλιξη της άριστοκρατίας και τών άρχηγείων. Θέματα καίρια, πού δέν έχουν μελετηθεί εις βάθος. Μέ τέτοιες θεωρητικές έλλείψεις είναι δυσχερέστατο νά έντοπίσει κανείς τις κοινωνικές και πολιτικές παραμέτρους τών κρίσεων διατροφής· και είναι άκόμη δυσκολότερο νά τις έρμηνεύσει. Καί αυτό ισχύει άκόμη περισσότερο άν σκεφτοϋμε ότι και στη δυτική ιστοριογραφία, παρά τή θεωρητική της υπόδομή, ελάχιστα έχουν μελετηθεί οι πολιτικές παράμετροι τών κρίσεων. Τά θέματα αυτά, όμως, μάς οδηγούν στο δεύτερο μέρος αυτής της βιβλιοκρισίας.

Είναι άξιοσημείωτο ότι μέ τό τελικό προϊόν της έρευνάς του, ό κ. Κ. Κωστής κατορθώνει νά υπερβεί αυτές τις δυσχέρειες. Όπως είναι φυσικό, τις υπερβαίνει χρησιμοποιώντας μέ εύαισθησία όσα στοιχεία άνακαλύπτει ώστε νά προτείνει ένα γερό και πρωτότυπο έρμηνευτικό μοντέλο και όχι θεθαίως σχηματίζοντας ένα πλήρες σώμα ποσοτικού ύλικού. Ούδεις έρευνητής θά μπορούσε άνθρωπίνως νά σχηματίσει ένα τέτοιο σώμα, πού θά άπαιτούσε όχι μία άτομική έρευνα αλλά πέντε ή δέκα συλλογικές – χωρίς μάλιστα νά είναι βέβαιη η πληρότητα του όλου έγχειρήματος. Αύτές άλλωστε τις μεθοδολογικές έπιλογές, μέ τις άνα-

πόφευκτες έλλείψεις τους, ό κ. Κωστής τις προαναγγέλλει στον υπότιτλο του βιβλίου, τις περιγράφει στην εισαγωγή του και τις επαναλαμβάνει σε όλόκληρο τό βιβλίο, σε άλλεπάλληλες διευκρινίσεις πού τιμούν τήν έρευνητική του έντιμότητα. Αύτές οι επαναλήψεις είναι μάλιστα τό μόνο στοιχείο πού κάνει κουραστικό ένα βιβλίο κατά τά άλλα καλογραμμένο, μέ ύφος σαφές, συχνά έντεχνο και εύχρηστο, βιβλίο πού διαβάζεται εύκολα, παρά τή στρυφνότητα του θέματος.

Έτσι, ένω όρισμένες από τις παραμέτρους στηρίζονται άναγκαστικώς σε υποθέσεις εργασίας και σε στοιχεία ποιοτικού τύπου, ό συγγραφέας τις παρουσιάζει σε μιά σφικτοδεμένη συνάρτηση μέ όσες παραμέτρους έχουν ποσοτικότερη στήριξη. Τά τελικά συμπεράσματα συνθέτουν ένα υπόδειγμα, ένα «μοντέλο» πολύπλοκο και έρμηνευτικώς έπαρκέστατο, τό όποιο και θά προσπαθήσουμε τώρα νά περιγράψουμε.

Σε αντίθεση μέ πολλά από τά έρμηνευτικά σχήματα πού επικρατοϋσαν μέχρι πρό τιнос στη διεθνή βιβλιογραφία, στό υπόδειγμα του κ. Κωστή οι δημογραφικές παράμετροι αντιμετωπίζονται μέ πολλή προσοχή, χωρίς νά άναδεικνύονται σε πρωταρχικό ή προσδιοριστικό ή τελεσιδικό παράγοντα του όλου σχήματος. Άλλωστε σε πολύπλοκα συστήματα όπως αυτό, ό αίτιακός μηχανισμός είναι άς πούμε έλικοειδής, ή αίτιακή λειτουργία σπειροειδής. Έξ άλλου, στό ειδικό θέμα πού εξετάζουμε, ή σχέση αίτιου-αίτιατου είναι συχνά άμφίδρομη· και όταν οι δημογραφικές συνθήκες είναι αίτια μιάς κρίσης, τήν έπιφέρουν συχνά μέ τρόπους έμμεσους, μέ σκολιές πορείες και σε συνδυασμό μέ άλλες αίτιακές συνθήκες. Όρθότατα λοιπόν ό συγγραφέας συσχετίζει, π.χ., τις διατροφικές στενότητες και κρίσεις στην ύπαιθρο όχι μόνο μέ τόν πληθυσμό της ύπαιθρου, αλλά και μέ τόν διογκούμενο πληθυσμό τών άστικών κέντρων και μέ τις δικές τους, άυξανόμενες διατροφικές άνάγκες (σ. 74 κ.έξ.). Βέβαια, ή διαχρονική δημογραφική ισχνό-

τητα στην ύπαιθρο έχει πιθανότατα την αντίστροφη λειτουργία, τείνει δηλαδή να άμβλύνει μακροχρονίως τις κρίσεις. Μολοντί ο συγγραφέας δεν αναφέρεται ρητώς στην παράμετρο αυτή, φαίνεται ότι αυτήν ύπονοει γράφοντας ότι μεταξύ 1770 και 1850, όταν στην ελληνική χερσόνησο παρατηρείται πληθυσμιακή αύξηση, οι διατροφικές κρίσεις επιτείνονται (σ. 117 κ.έξ.). Αυτή ή παρατήρηση δεν επαναφέρει «από την πίσω πόρτα» ένα είδος δημογραφικού ντετερμινισμού. Η δημογραφική ισχύνητα στην ύπαιθρο συχνά συμβαδίζει με αύξηση των άστικών πληθυσμών που όφειλεται σε μεταναστεύσεις και οι μετακινήσεις πληθυσμών συχνότατα όφειλονται σε λόγους κοινωνικούς και πολιτικούς. Οι διατροφικές κρίσεις στην πόλη έξαρτώνται κυρίως από άλλους παράγοντες και όχι από τις αύξομειώσεις του πληθυσμού τους.

Ο κλιματικός παράγων αναγνωρίζεται στη μελέτη του κ. Κωστή ως σημαντικός, λειτουργώντας όμως σε τοπικό κυρίως επίπεδο, πάλι σε αντίθεση με καθιερωμένα έρμηνευτικά σχήματα. Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται καλά στο βιβλίο: η γεωφυσική κατάτμηση της ελληνικής χερσονήσου διαφοροποιεί τις διακυμάνσεις του κλίματος από τόπο σε τόπο και έμποδίζει καθολικές καταστροφές της παραγωγής (σ. 44, 77). Τόν ίδιο προστατευτικό ρόλο παίζουν δύο ακόμη παράμετροι: άφ' ενός ή πολλαπλή αυτόρκεια των άγροτικών νοικοκυριών, άφ' έτέρου ή πολλαπλότητα των καλλιεργειών, αλλά και των άπασχολήσεων του πληθυσμού (σ. 47). Η κατάτμηση του χώρου, θά μπορούσαμε να προσθέσουμε, έχει και αντίστροφες συνέπειες, που εύνοούν τις κρίσεις: μειώνει τις δυνατότητες να διοργανωθούν νέες άγορές και τη λειτουργικότητα όσων υπάρχουν, με συνέπεια αύξημένες δυσκολίες στη διακίνηση των δημητριακών.

Μία άλλη βασική παράμετρος είναι προφανώς οι τιμές. Ο συγγραφέας άντλει τά στοιχεία του από τη γνωστή έργασία του Βερον. Τά στοιχεία αυτά ναί μέν τά θεωρεί άνεπαρκή αλλά τά δέχεται για

διάφορους λόγους, από τούς όποιους ό πειστικότερος είναι άσφαλώς ή σχετική σύμπτωση τους με τις διακυμάνσεις των τιμών σε άλλες εύρωπαϊκές κοινωνίες. Ο κ. Κωστής δεν συσχετίζει άμεσα τό έπίπεδο των τιμών με τις διατροφικές κρίσεις. Δέν θεωρεί έξ άλλου τις τιμές πρωτογενή αίτιακό παράγοντα των κρίσεων (σ. 25-33, 103 κ.έξ.). Άναζητεί άντιθέτως τά αίτια πίσω από τά αίτια, τό πώς σχηματίζονται αυτές οι τιμές πριν οδηγήσουν στην κρίση, τούς παράγοντες που τις διαμορφώνουν: την όργάνωση των άγορών, την κερδοσκοπία (σ. 76-78) τό μεταφορικό κόστος, τη διαχείριση των άποθεμάτων από τούς ιδιώτες κυρίους των και από την κρατική έξουσία σε έποχές πείνας (σ. 80 κ.έξ., 113 κ.έξ.) και, τέλος, τη μεγάλη αύξητική έπίδραση που έχει τό έξαγωγικό έμπόριο στο έπίπεδο των τιμών, συντελώντας έτσι και αυτό στις κρίσεις διατροφής (σ. 75 κ.έξ.).

Αυτός ό οικονομικός παράγων, ώστόσο, οι αύξημένες δυτικές τιμές, δέν θά έπέφερε τόσο μεγάλες αύξήσεις έξαγωγών άν δέν συνέτρεχαν και παράγοντες πολιτικοί (σ. 76). Τις έξαγωγές εύνοει ή ίδια ή Αυτοκρατορία, με τά πολιτικά μέτρα που λαμβάνει ως προς τη φορολογία των σιτηρών και την κρατική ρύθμιση της έμπορίας τους, με ένα πλέγμα διατάξεων και παραχωρήσεων που εύνοούν αύξημένο θαθμό μονοπωλίου στις άγορές.

Η γαιοπρόσδος είναι μία ακόμη από τις παραμέτρους της συνάρτησης: αύξανόμενη, αύξάνει τις τιμές και προωθεί την σιτοπαραγωγή προς τις άγορές (σ. 134). Άλλά ή αύξησή της κατά τόν 18ο και κυρίως τόν 19ο αιώνα είναι επίσης συνέπεια πολιτικών παραγόντων: άντανακλά την προΐούσα ένίσχυση της έξουσίας των κατόχων γής και συναρτάται με την άνάπτυξη του θεσμού του τσιφλικιού. Τό τσιφλίκι είναι, έξ άλλου, ό κατ' έξοχήν τόπος συγκέντρωσης ενός πλεονάσματος παραγωγής που κατευθύνεται προς τις έξαγωγές άφ' ενός, προς τις πόλεις άφ' έτέρου.

Βιβλιοκρισίες

“Ετσι έρχόμαστε σέ μιάν ακόμη πολιτική παράμετρο της συνάρτησης: είναι ο έφοδιασμός μέ δημητριακά τών άστικών κέντρων καί κυρίως της πρωτεύουσας. Παράμετρος πού λειτουργεί καί πρίν πάρει μορφή τό τσιφλίκι του 18ου αιώνα (σ. 134, 136), ή ανάγκη νά άποφεύγεται ή πείνα στίς πόλεις είναι θέμα κατ’ έξοχήν πολιτικό (σ. 98). Όπως πολιτική παράμετρος είναι θεθαίως καί ο πόλεμος, καίριο αίτιο διατροφικών κρίσεων όχι τόσο μέ τη σύγχρονη έννοια, όχι δηλαδή μέ τίς καταστροφές πού έπιφέρει, αλλά μέ την ιστορική έννοια, αύτήν πού άφορά σέ συγκεκριμένο χρόνο καί τόπο: στήν Όθωμανική Αύτοκρατορία καί στήν αφαίμαξη πού ο καθένας άπό τούς πολέμους της έπέβαλε στίς σιτοπαραγωγικές της έπαρχίες (σ. 111).

“Ετσι, στίς σελίδες του επιλόγου, ο κ. Κωστής καταλήγει συνδέοντας τίς διατροφικές κρίσεις μέ αύτό πού άποκαλεί «κόστος του αύτοκρατορικού μηχανισμού» (σ. 135-136). Θα μπορούσε ίσως νά προχωρήσει ακόμη περισσότερο, διατυπώνοντας καί μιάν υπόθεση γενικότερη.

“Οτι σέ μιάν Αύτοκρατορία ήδη παρακμάζουσα, σέ μιάν οικονομία ήδη άπαρχαιωμένα, άφ’ ενός οι κρίσεις διατροφής καί άφ’ έτέρου τό κόστος του αύτοκρατορικού μηχανισμού, σωρευόμενο στους ώμους ύπηκόων βαρύτατα φορολογουμένων, ήταν φυσικό νά οδηγήσουν στή διάβρωση καί τελικά στή διάλυση του τμήματος εκείνου της Αύτοκρατορίας πού, κατοικούμενο άπό ύπηκόους άλλοεθνείς καί άλλοθρήσκους, ήταν τό πλέον ευδιάλυτο τών Βαλκανίων. Καί ότι ή διάλυση ήταν φυσικό νά ξεκινήσει άπό την έλληνική χερσόνησο πού, μεσογειακή, ναυτική, έμπορική καί έλληνόγλωσση, ήταν ή πλησιέστερη πρός τή Δύση καί πρός τά δυτικά παραδείγματα. Αύτήν άκριβώς τή Δύση πού εκείνην άκριβώς την έποχή, όπως γράφει ο κ. Κωστής τελειώνοντας τό ώραίο βιβλίό του, «ξεπερνά τόν φόβο της διατροφικής άνισορροπίας» – αλλά καί πολλών άλλων άνισορροπιών πού διατηρούνται άπειλητικές στήν Αύτοκρατορία ως τόν 20ό αιώνα.

Γ. Β. Δερτιλής

Έλληνική καί έλληνόκτητη ναυτιλία

GELINA HARLAFTIS, *A History of Greek-owned shipping. The making of an international tramp fleet, 1830 to the present day*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη, Routledge, 1996 (80, 432 σ.)

‘Η έλληνική ναυτιλία έχει προσφέρει στήν έλληνική ιστοριογραφία ένα χαρακτηριστικό θέμα καί ταυτοχρόνως μιά ιστοριογραφική κληρονομιά πού είναι δύσκολο νά δαμαστεί. Πρόκειται για τό πιό διεθνοποιημένο πεδίο της έλληνικής οικονομίας, στό όποιο οι ιστορικοί μπορούν νά μελετήσουν συνολικά καί για μεγάλο χρονικό διάστημα, έκτός άπό τά καθαρά ναυτιλιακά ζητήματα, θέματα όπως: ή παράδοση, οι τεχνολογικές καινοτομίες, ή

όργάνωση της επιχείρησης, οι επιχειρηματικές μέθοδοι καί στρατηγικές, οι εργασιακές σχέσεις, ή οικογένεια καί οι προσωπικές σχέσεις στόν οικονομικό χώρο.

Οι ρίζες της έλληνικής ναυτιλίας βρίσκονται στό Αιγαίο καί τό Ιόνιο. Άπό τίς μικρές τοπικές κοινωνίες τών νησιών ξεπηδούν οι πρώτοι ναυτικοί, караβοκύρηδες, ξυλοναυπηγοί: πρόκειται για τό μεγάλο κεφάλαιο της παράδοσης, της συσσώρευσης γνώσης πού γράφεται κυρίως στόν αίγαιακό χώρο καί τό όποιο βοήθησε τούς έλληνες ναυτικούς νά κυριαρχήσουν για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα στά διεθνή ύδατα. ‘Η έλληνική έμπορική ναυτιλία εξελίσσεται στό έλληνικό κρά-

τος στην τοπική άκτοπλοία και στη διεθνή ναυτιλία. Η τελευταία ως κομμάτι των διεθνών μεταφορών θγαίνει απαραίτητα από τον έλληνικό όριζοντα. Η Τζελίνα Χαρλαύτη όρθά ξεπέρασε τούς σκοπέλους των κρατικών όρίων και των σημαιών, γιά νά όρίσει την πιό πετυχημένη «έλληνογενή» οικονομική δραστηριότητα άπλά ως «έλληνόκτητη» ναυτιλία.

Άκολουθώντας τις παραδοσιακές περιόδους της παγκόσμιας ιστορίας, τό βιβλίό χωρίζεται σέ δύο μέρη: τό πρώτο ξεκινά μέ την ίδρυση του έλληνικού κράτους και φθάνει μέχρι τον Α' παγκόσμιο πόλεμο, ενώ τό δεύτερο καλύπτει την περίοδο από τον μεσοπόλεμο έως σήμερα. Μέ αυτή την χρονική διάταξη παρουσιάζονται και τά θέματα: έμπόριο και ναυτιλία στην ανατολική Μεσόγειο και την Μαύρη Θάλασσα, τό χιώτικο έμποροναυτιλιακό δίκτυο (1830-1860), τό ίόνιο έμποροναυτιλιακό δίκτυο (1870-1914), ναυτιλία και Ελλάδα (1830-1914), ταξίδια - καπετάνιοι - ναυτικοί. Ο 20ός αιώ. ξεκινά μέ την έλληνική ναυτιλιακή ανάπτυξη (1914-1939), περνά στις εργασιακές σχέσεις των ναυτικών στό μεσοπόλεμο, μετά στην ταραγμένη δεκαετία του 1940 και τελειώνει μέ ένα μεταπολεμικό πανόραμα του διεθνοποιημένου έλληνικού ναυτιλιακού δικτύου.

Ο τρόπος προσέγγισης και ή αξιοποίηση νέων πηγών γιά την έλληνική ναυτιλιακή ιστορία είναι ένα από τά κύρια πλεονεκτήματα της μελέτης, πού δίνουν νέα διάσταση στην ιστοριογραφία της έλληνικής ναυτιλίας: βρετανικές προξενικές εκθέσεις, τά *London Customs Bills of Entry* (οί τυπωμένοι κατάλογοι μέ την αναλυτική κίνηση των εισερχομένων πλοίων και φορτίων στά άγγλικά λιμάνια), τό *Lloyd's Register of Shipping*, ή γαλλική έφημερίδα *Sémaphore de Marseille*, πέρα από τις έλληνικές ναυτιλιακές πηγές, δίνουν τό εύρος του ύλικού ύποδομής, πού είναι φανερό στά παραρτήματα του βιβλίου.

Η άρχή της έμποροναυτιλιακής δραστηριότητας τοποθετείται γεωγραφικά στην Μαύρη Θάλασσα (τέλη 18ου αιώ.), ό-

ταν πλέον ό χώρος της νότιας Ρωσίας είναι ή σωστή έπιχειρηματική έπιλογή των έλλήνων παροίκων-έμπόρων. Έκεί θα άρχίσουν νά δημιουργούνται οί πρώτες περιουσίες των έλλήνων έμπόρων των θαλασσίων μεταφορών, πού όργάνωσαν τις έξαγωγές χύδην φορτίων σταριού. Η συμβολή της Τζελίνας Χαρλαύτη είναι ότι έντοπίζει μέσα στον 19ο αιώ. την διαφορά πού ύπάρχει στό μεταφορικό κόστος και τό έμπορικό όφελος μεταξύ των γενικών φορτίων άκριβών έμπορευμάτων και περιορισμένου όγκου και των χύδην φορτίων φτηνών έμπορευμάτων, στά όποια έπιδόθηκαν οί Έλληνες της Μαύρης Θάλασσας (σ. 9-10). Η έλλειψη στοιχείων γιά τό πρώτο μισό του 19ου αιώ. (1830-1860) δέν έπιτρέπει νά διαμορφωθεί συνολική εικόνα γιά τά έλληνικά φορτία στην Μεσόγειο. Μετά τό 1860 ανάδεικνύεται ή καθοριστικής σημασίας συγκέντρωση των έλλήνων μεταφορέων στά χύδην φορτία. Η στρατηγική έπιλογή της μεταφοράς σιτηρών από την Μαύρη Θάλασσα στά άποθηκευτικά λιμάνια της Μεσογείου άποτελεί την πηγή της οικονομικής έπιτυχίας των έλλήνων μεταφορέων. Τά λιμάνια της Ιταλικής χερσονήσου, μέ κυριότερο τό Λιθόρνο, κυριαρχούν στό έμπόριο των σιτηρών έως τά μέσα του 19ου αιώ. Τό θαλάσσιο ταξίδι των σιτηρών είναι Όδησσός-Λιθόρνο, αλλά και Αίγυπτος-Βρετανία, Μαύρη Θάλασσα-Όλλανδία. Κατά την διάρκεια του 19ου αιώ. οί έμπορικές ρότες των καραβιών αλλάζουν, παραμένει όμως σταθερή ή διαχείριση έμπορευμάτων χύδην φορτίων από τούς έλληνες μεταφορείς.

Άλλάζοντας την ύπάρχουσα διάταξη του βιβλίου, περνούμε στό μέρος πού έξετάζει τά κατεχόμενη ναυτιλιακά θέματα (σ. 24-38, 104-142). Η συγκεκριμένη έμπορική δραστηριότητα μεταξύ ανατολικής Μεσογείου και Μαύρης Θάλασσας είχε ως άποτέλεσμα την άλματώδη αύξηση της χωρητικότητας των πλοίων στά λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας (1831-1910). Μέσα σέ αυτή την περίοδο δημιουργείται μία τομή πού διακρίνει την

Βιβλιοκρισίες

πρώτη φάση 1830-1870, η οποία περιλαμβάνει τη δραστηριότητα της Ιστιοφόρου ναυτιλίας και την επόμενη που σηματοδοτείται από την επικράτηση του ατμόπλοιου. Τά ελληνικά πλοία δεκαπλασίασαν τη χωρητικότητά τους σε κ.κ.χ. (κόρους κανονικής χωρητικότητας) στην περίοδο 1835-1914. Έδω θά πρέπει να τονιστεί ότι η Τζελίνια Χαρλαύτη γνωρίζει καλά τους ναυτιλιακούς όρους, τά μέτρα και σταθμά, ώστε να ελέγχει στίς μετρήσεις της και τά ειδικά προβλήματα που παρουσιάζουν π.χ. οί κόροι καθαρής χωρητικότητας (κ.κ.χ. = n.r.t.) από τούς κόρους όλικης χωρητικότητας (κ.ο.χ. = g.r.t.). Η εικόνα της ανάπτυξης της ελληνόκτητης ναυτιλίας αποκαθίσταται και μέσα από τη σωστή μέτρηση της χωρητικότητας των πλοίων, της μέτρησης των φορτίων και της χρήσης της σημαίας εύκαιρίας (σ. 106-120).

Η περίοδος της Ιστιοφόρου ναυτιλίας προσφέρει λίγες στατιστικές πληροφορίες, αλλά είναι γεμάτη διάσπαρτες ειδήσεις στον ελληνικό τύπο, σε τοπικά άρθρα και στά Γενικά Άρχεα του Κράτους (ΓΑΚ). Είναι η περίοδος της βασιλείας της Έρμούπολης, για την ελληνική έμπορικη ναυτιλία, αλλά όχι και για τό σύνολο της ελληνόκτητης ναυτιλίας. Σε αυτή την πρώτη περίοδο θεσμοθετούνται οί πρώτες κρατικές ρυθμίσεις για τη λειτουργία της ναυτιλίας. Θεμελιώνονται οί σχέσεις του ελληνικού κράτους και της ελληνόκτητης ναυτιλίας, σχέσεις οικονομικής συνεργασίας και πολιτικής πελατείας· ένα ζήτημα που περιλαμβάνει και τίς εργασιακές διεκδικήσεις των ναυτικών στό μεσοπόλεμο. Η διαπραγμάτευση αυτών των προβλημάτων θά άξιζε ένα ειδικό κεφάλαιο στό βιβλίο.

Τό τέλος της πρώτης περιόδου συμπυκνώνει μέ την εμφάνιση των ατμοπλοίων και περνά από τη ναυτιλιακή κρίση του 1877-1884. Τό θέμα της βαθμιαίας προσαρμογής στη νέα τεχνολογία είναι πολύ ενδιαφέρον. Τό Ιστιοφόρο είναι τό μόνο μεταφορικό μέσο, στό οποίο η νέα τεχνολογία του ατμοπλοίου δέν έφερε την

έξαφάνιση, αλλά τόν περιορισμό και την αλλαγή ρόλου, έτσι ώστε τά Ιστιοφόρα πλοία νά επίζούν μέχρι σήμερα, έστω ως σκάφη άναψυχής. Έξάλλου είναι χαρακτηριστικό ότι οί περισσότεροι τύποι πλοίων μπορούσαν, μέ κάποιες τεχνικές αλλαγές, νά προσαρμοστούν στίς νέες τεχνολογικές εφαρμογές της ναυπηγικής, καθώς και στίς νέες επιχειρηματικές άπαιτήσεις.

Γύρω στό 1880 έμποροι και πλοιοκτήτες της ελληνικής διασποράς επιβάλλουν την πλήρη κυριαρχία των ατμόπλοίων. Έως τό τέλος του Α' παγκοσμίου πολέμου η ελληνική ναυτιλιακή αγορά έχει διαμορφώσει τά κέντρα της στόν Πειραιά και στό Λονδίνο.

Περνώντας στό καίριο ζήτημα των επιχειρηματικών δικτύων, που άξιοποίησαν αυτή την οικονομική δραστηριότητα, παρατηρούμε ότι η πρώτη ομάδα, οί Χιώτες, στήνουν ένα οικονομικό δίκτυο (1830-1860), που εκτείνεται από τη Μαύρη Θάλασσα έως τά λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου και την Άγγλία (σ. 39-69). Στα μέσα της δεκαετίας του 1840, τό 40% του έξωτερικού έμπορίου της Όδησσου μέ τη Βρετανία ήταν σε χιώτικα χέρια. Αυτή η επιτυχία αποδίδεται τόσο στην άυστηρά οικογενειακή οργάνωση όσο και στην τοπική συσπείρωση των χιώτικων επιχειρήσεων, μία οργανωτική δομή που δέν χαρακτηρίζεται για τη νεωτερικότητά της και άπαντάται σε όλες τίς επιχειρήσεις, έφόσον η συντεχνιακή και οικογενειακή συσπείρωση θά μπορούσε νά χαρακτηριστεί ως ένας κατεξοχήν παλιός, συντηρητικός, αλλά συχνά και μοναδικός τρόπος οικονομικής συμπεριφοράς, που παρατηρείται σε διάφορες ομάδες επιχειρηματιών της διασποράς: Έβραίους, Γερμανούς, Ίρλανδούς κ.ά. Αντίθετα η καθοριστικής σημασίας στροφή στη θαλάσσια διαμετακόμιση χύδην φορτίων άποτελεί πράγματι μία επιχειρηματική στρατηγική έπιλογή μαζί μέ την άλυσινωτή πώληση των φορτίων από τό λιμάνι φόρτωσης έως τό λιμάνι προορισμού.

Τό πέραςμα από τό «χιώτικο» δίκτυο

στό «ιόνιο» εμφανίζεται λίγο σχηματικό, καθώς και τὰ δύο συνυπάρχουν μετά τό 1870 (σ. 67-103) και ακολουθούν τīs δικές τους γεωγραφικά καταμερισμένες οικονομικές δραστηριότητες. Οί κεφαλονίτικης και ιθακήσιας καταγωγής έμποροι-πλοιοκτήτες ξετυλίζουν τīs οικονομικές τους δραστηριότητες σέ παραδουνάβια λιμάνια και στήν 'Αζοφική, χαράζοντας δικιά τους έπιχειρηματική πορεία, άφοϋ και τὰ λιμάνια φόρτωσης αλλάζουν και τὰ προϊόντα φόρτωσης περιλαμβάνουν έκτός από σιτηρά και άλλα προϊόντα. Δέν πρόκειται γιά σύστημα κυκλικής διαδοχής, αλλά γιά δύο κανάλια θαλάσσιας έπιχειρηματικής δραστηριότητας πού φυσικά έχουν κοινά σημεία ή είδοποιός οικονομική διαφορά βρίσκεται στό γεγονός ότι οί «ιόνιοι» έμποροι-πλοιοκτήτες έπρεπε νά άποσβέσουν μιά άκριβή πάγια δαπάνη, τό άτμόπλοιο (σ. 99). Τό έπιχειρηματικό άνοιγμα του ιόνιου ναυτιλιακού δικτύου και σέ άλλους ναυτικούς τόπους ('Ανδρος, Χίος κ.ά.) θέτει τό έρώτημα: πρόκειται γιά ανάγκη πού όφείλεται στήν άριθμητική άνεπάρκεια του ιόνιου δικτύου ή πρόκειται γιά στρατηγική έπιλογή διεύθυνσης και έλέγχου του ναυτιλιακού χώρου;

Ο Α' παγκόσμιος πόλεμος σημαδεύει, θά λέγαμε έπιγραμματικά, και τό τέλος της θαλασσοκρατορίας της Μεσογείου μέ τīs διασυνδέσεις της, καθώς και τό βαθμιαίο άνοιγμα της ποντοπόρας ελληνόκτητης ναυτιλίας στον 'Ατλαντικό και τόν Νέο Κόσμο (σ. 181 κ.έξ.). Όπως κάθε πόλεμος, έτσι και ο Α' παγκόσμιος πόλεμος έδωσε καταπληκτικές εύκαιρίες στους έπιχειρηματίες του ελληνικού ναυτιλιακού κόσμου. Στο διάστημα 1915-1919, οί έλληνες πλοιοκτήτες (δέν γνωρίζουμε τόν αριθμό τους) κέρδισαν 30.000.000 λίρες από ναυλώσεις, πωλήσεις και άποζημιώσεις (σ. 185, πίν. 6.2). Έδω άρχίζει ή ούσιαστική παρέμβαση του ελληνικού κράτους πού άναγνωρίζει στήν ελληνική ναυτιλία μιά πηγή δημοσιονομικών εσόδων. Η ναυτιλία μπαίνει σέ μιά φάση παγκόσμιων κυκλικών οικονομικών μεταλ-

λαγών, στίς όποιες οί άτομικές περιπτώσεις δένονται μέ τήν ιστορία των τιμών, των ναύλων και των πλοίων. Τό είδος του έμπορεύματος δέν έχει πλέον σημασία, παρόλο τό γεγονός ότι οί έλληνες πλοιοκτήτες παραμένουν πάντα σταθεροί στά χύδην φορτία. Στο μεσοπόλεμο ο ελληνικός έμπορικός στόλος ίσχυροποιεί τή θέση του στήν παγκόσμια ναυτιλία, έκμεταλλευόμενος τήν παρακμή του βρετανικού στόλου και τούς ύψηλούς ναύλους (σ. 187-194). Ένα γεγονός πού σημαδεύει τήν προπολεμική ελληνόκτητη ναυτιλία είναι ή ναυτιλιακή κρίση της δεκαετίας του 1930, όπως σωστά έπισημαίνει ή Τζελίνα Χαρλαύτη, παρόλο πού δέν τή συνδέει μέ τό άμερικάνικο κράχ. Η κρίση άντιμετωπίζεται από τούς έλληνες πλοιοκτήτες μέ τή γνωστή και δοκιμασμένη καπιταλιστική τακτική «άγοράζεις φτηνά και μεταπουλάς άκριβά», όταν και όπου μπορείς.

Η έπιλογή του Λονδίνου ως κέντρου των ελληνικών ναυτιλιακών έπιχειρήσεων έπιβεβαιώνει τήν όρθή χρήση του όρου ελληνόκτητη ναυτιλία και στον 20ό αϊ. Τό ναυτιλιακό κέντρο της έπιχείρησης στό Λονδίνο προσέφερε τούς καπιταλιστικούς όρους της έπιβίωσης της: χρηματοδότηση, διεθνείς σχέσεις, άνταγωνιστικό περιβάλλον, άμεση πληροφόρηση, ένω τό κέντρο στον Πειραιά προσέφερε κυρίως τή στελέχωση μέ συντοπίτες ναυτικούς και τή σύνδεση μέ τό έθνικό κέντρο πού δέν φαίνεται νά είναι άμελητέα.

Η ανάπτυξη του ελληνόκτητου έμπορικού στόλου ήταν καταλυτική και γιά τīs εργασιακές σχέσεις των ελληνών ναυτικών. Τό έπάγγελμα του ναυτικού είναι ένα παραδοσιακά κλειστό, οικογενειακό έπάγγελμα. Η έπιτυχία των μεγάλων έφοπλιστικών γραφείων συμπάρεσσε έπαγγελματικά άρκετούς μικροεπενδυτές. Μιά χαρακτηριστική μεταπολεμική ναυτιλιακή έπιχείρηση είναι οί έλληνες έφοπλιστές μέ ένα καράβι. Υπήρχε ή δυνατότητα, άν όχι ο λοστρόμος, πάντως ο καπετάνιος ή ο μηχανικός, μέ τήν οικονομική στήριξη της οικογένειας ή των

Βιβλιοκρισίες

συντοπιτών του, νά γίνει ο ίδιος ιδιοκτήτης πλοίου. Αυτή ή οικονομική και κοινωνική ανέλιξη δέν παρατηρείται στό χώρο της βιομηχανίας, μιά οικονομική δραστηριότητα μέ επιβαρυμένες χρηματο-οικονομικά, αλλά και τεχνολογικά, πάγιες δαπάνες. Ή ναυτιλία είναι μιά οικονομική δραστηριότητα πού δέν μπορεί νά συγκριθεί μέ καμιά άλλη επένδυση σέ εθνικό επίπεδο, παρά μόνο ίσως μέ τήν απόδοση της μεταπολεμικής οικοδομικής δραστηριότητας. Τό κοινωνικό προφίλ τοῦ ἑλληνα ἐφοπλιστή, πού ἀγγίζει τά ὅρια τοῦ μύθου μέ προσωπικότητες ὅπως ὁ Α. Ὠνάσης καί ὁ Στ. Νιάρχος, εἶναι ἓνα γοητευτικό θέμα, ἀποκαλυπτικό καί γιά τήν εἰκόνα τοῦ Ἑλληνα καί τῆς Ἑλλάδας ἔξω ἀπό τά σύνορα.

Τό θέμα τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων στόν κλάδο εἶναι μεγάλο καί πέρα ἀπό τίς θέσεις τῶν πρώτων διακανονισμῶν μεταξύ ἐργοδοσίας καί πληρωμάτων πού θεσπίζονται στό μεσοπόλεμο, τίθεται καί τό πρόβλημα τῆς δημιουργίας ἐπαγγελματικῆς συνείδησης. Ή ἐπαγγελματική ὁμοιογένεια παρουσιάζεται μέ τόν ὅρο «ναυτικός» καί ἡ οικονομική ἀνισότητα μέ τίς κοινωνικές καί οικονομικές διεκδικήσεις τοῦ κλάδου· καί τά δύο ἔχουν ἀποτυπωθεῖ στήν ἑλληνική λογοτε-

χνία καί στόν ἑλληνικό κινηματογράφο.

Ὁ Β΄ παγκόσμιος πόλεμος βρῆκε τήν ἑλληνική ναυτιλία σέ ἀνοδική πορεία. Ὁ πόλεμος, ἐκτός ἀπό τίς σημαντικές καταστροφές καί ἀπώλειες πλοίων, ἔφερε καί νέες ἐπιχειρηματικές εὐκαιρίες, μέ ἀξιολογότερη τήν προμήθεια τῶν 100 ἀμερικάνικων λίμπερτις, μέ εὐνοϊκοῦς ὅρους καί τήν ἐγγύηση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, σέ ἑλληνες ἐφοπλιστές (σ. 235-240). Ή ἱστορία τῶν λίμπερτις σηματοδοτεῖ τή μεταπολεμική ἑλληνική ἐμπορική ναυτιλία, συντείνει στή διεθνοποίησή της, ὁδηγεῖ στό ἐπόμενο θῆμα ἀνεξαρτητοποίησης της ἀπό τό κράτος καταγωγῆς, στή σημαία εὐκαιρίας, καί γίνεται τό σύμβολο τῆς μεταπολεμικῆς ποντοπόρας ἑλληνόκτητης ναυτιλίας.

Μέ τό βιβλίο τῆς Τζερίνας Χαρλαύτη, τό πιό διεθνοποιημένο θέμα τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας κατακτά τή θέση του στή διεθνή βιβλιογραφία. Πρόκειται γιά μιά στέρεη συνολική μέτρηση αὐτῆς τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας ἀπό τήν ἱδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἕως σήμερα, ἡ ὁποία δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό παραπολιτικές ρίζες γιά νά ἀποδείξει τή δυναμικότητα καί τό εὖρος της.

Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου

Βιβλία που έλαβαν Τά Ίστορικά

Στέση Άθήνη, *Οί πρώτες ελληνικές μεταφράσεις του Florian*, Θεσσαλονίκη (άντ. από τό π. *Έλληνικά*, τ. 45), 1995.

Γιώργος Γ. Άλυσανδράτος, *Άρχαικές έρευνες για τον Άνδρέα Λασκαράτο. Τά τέσσερα τελευταία τεύχη του «Λύχνου» (1894, 1896)*, Άθήνα (άντ. από τό π. *Ό Έρανιστής*, τ. 19), 1993.

Γιώργος Γ. Άλυσανδράτος, *Η γλωσσική εύαισθησία του Παλαμά*, Άθήνα (άντ. από τό π. *Νέα Έστία*, τ. 135), 1994.

Γιώργος Γ. Άλυσανδράτος, *Η «Νεοελληνική Γραμματική» του Άγαπητού Τσοπανάκη. Σύντομη έπισκόπηση*, Άθήνα (άντ. από τό π. *Νέα Έστία*, τ. 137), 1995.

Γιώργος Γ. Άλυσανδράτος, *Μερικές παρατηρήσεις στον Άπόκοπο του Μπεργαδή, Βενετία* (άντ. από τά *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca medii aevi*, τ. Β'), 1993.

Γιώργος Γ. Άλυσανδράτος, *Χρίστος Σωτ. Θεοδώρατος (1910-1974)*, Άργοστόλι (άντ. από τό π. *Κυμοθόη*, τχ. 5), 1994.

Άποστόλης Άνδρέου, *Τό μαθητικό έντυπο. Ίστορική προσέγγιση της μαθητικής έκδοτικής έμπειρίας*, Θεσσαλονίκη (άντ. από τά *Πρακτικά Συμποσίου Α.Π.Θ. και Δήμου Θεσσαλονίκης - Τμήμα Παιδικών Βιβλιοθηκών*), 1995.

Constantin Angélopoulos-Christina Koulouri, *L'identité nationale grecque: Métamorphoses 1830-1995. Étude des manuels scolaires grecs d'histoire, de géographie et de lecture*, Φραγκφούρτη (άντ. από τό π. *Internationale Schulbuchforschung / International Textbook Research*, τ. 18), 1996.

Θάνος Α. Άποστολίδης, *Τά Ίατρικά του Άριστοφάνη*, Άθήνα, Έκδόσεις Γαβριηλίδης, 1996 (80, 562 σ.)

Άρχεϊα Σύγχρονης Κοινωνικής Ίστορίας, *Τεκμήρια από την Ίστορία του έλληνικού άριστερου κινήματος*, Άθήνα 1996.

Άρχεϊο Δημήτρη Ι. Σαράτση, *Παιδεία και Κοινωνία. Άλληλογραφία - Μαρτυρίες - Δημοσιεύματα*, Έποπτεία: Άλέξης Δημαράς, Τόμος Α': *Πολιτικά - Κοινωνικά*, Έπιμέλεια: Γιάννης Παπακώστας, Άθήνα, Έταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1995 (80, ιστ' + 318 σ.) Τόμος Β': *Έκπαιδευτικά - Φιλολογικά*, Έπιμέλεια: Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος (80, 376 σ.)

Sp. Asdrachas, *Rendita feudale e rendita fondiaria a Cortù all'epoca della dominazione veneziana*, Ρώμη (άντ. από τον τόμο *Levante veneziano. Aspetti della storia delle Isole Ionie al tempo della Serenissima*, A cura di Massimo Costantini [ed] Aliki Nikiforou, Quaderni di Cheiron, n. 2), 1996.

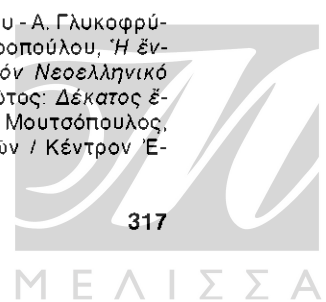
Βασίλης Άτσαλος, *Η όνομασία της ιεράς Μονής της Παναγίας της Άχειροποίητου του Παγγαίου, της έπονομαζομένης της Κοσινίτσης ή Είκοσιφοινίσσης*, Δράμα 1996 (80, 188 σ.)

Βαρδής Β. Βαρδινογιάννης - Παναγιώτης Γ. Άρώνης, *Οί μισοί στα σίδερα*, Άθήνα, Φιλίστωρ, 1996 (80, 592 σ.)

Ι. Bitha - Α. Katsioti - Ε. Katsa, *Bibliographie de l'Art byzantin et post-byzantin. La contribution grecque 1991-1996*, Άκαδημία Άθηνών, Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Έέχνης, Άθήνα 1996 (80, 184 σ.)

Γ. Βλάχος - Α. Κελεσίδου - Α. Γλυκοφρύδη-Λεονταίνη - Ρ. Άργυροπούλου, *Η έννοια της Έλευθερίας στον Νεοελληνικό Στοχασμό*, Ημίτομος πρώτος: *Δέκατος έννατος αίων, Πρόλογος*: Ε. Μουτσόπουλος, Άθήνα, Άκαδημία Άθηνών / Κέντρον Έ-

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

Βιβλία πού έλαβαν Τά Ιστορικά

ρεύνης της Έλληνικής Φιλοσοφίας, 1996 (8ο, 311 σ.)

Βάσος Η. Βογιατζόγλου, *Οι γειτονιές των άπίστων. Οδοιπορικό στη Μ. Ασία*, Αθήνα, Εκδόσεις Φιλιππότη, 1995 (8ο, 164 σ.)

Μίλτος Γαρίδης, *Διακοσμητική ζωγραφική. Βαλκάνια - Μικρασία, 18ος-19ος αιώνας. Μπαρόκ και Ροκοκό. Ανατολίτικη και Βυζαντινή κληρονομιά*, Αθήνα, Μέλισσα, 1996 (4ο, 144 σ.)

Γεωγραφία της ένσωμάτωσης ή Γεωγραφία της περιθωριοποίησης στην Εύρωπη μετά το Μάαστριχτ. Πρακτικά Συμποσίου (Σύρος, 31 Αυγούστου - 4 Σεπτεμβρίου 1993), Οργάνωση: Τομέας Πολεοδομίας-Χωροταξίας Ε.Μ.Π., Τμήμα Οικονομικών Σπουδών Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1995 (8ο, 347 σ.)

Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Τό έργατικό κίνημα στην Ελλάδα και ο Κώστας Χατζόπουλος*, Αγρίνιο, Εκδόσεις Π. Μοσχονά, 1996 (8ο, 564 σ.)

Όλγα Γκράτζιου, *Αναμνήσεις από τη χαμένη βασιλεία. Σελίδες εικονογραφημένης χρονογραφίας του 17ου αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη - Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, 1996 (8ο, 192 σ.)

Nicola Calleri, *L'Arte dei formaggiai a Genova fra Quattro e Cinquecento*, Γένοβα, Università di Genova, Dipartimento di Storia Moderna e Contemporanea, 1996 (8ο, 126 σ.)

Constantino Chatzopoulos, *Poesie Scelte*, A cura di Ines Di Salvo, Παλέρμο, Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neellenici, 1996 (8ο, 56 σ.)

Massimo Costantini - Aliko Nikiforou (έπιμ.), *Levante veneziano. Aspetti di storia delle Isole Ionie al tempo della Serenissima*, Ρώμη, Bulzoni Editore, [Quaderni di Cheiron, n. 2], 1996 (8ο, 256 σ.)

Αίκ. Δεμενεγί-Βιριράκη, *Παλαιά ανάκτορα Αθηνών 1836-1986. Τά 150 χρόνια της ζωής του κτιρίου. Η ανέγερση, οι χρήσεις και οι διαρρυθμίσεις του*, Αθήνα, Τεχνικό Έπιμελητήριο Ελλάδος, 1994 (4ο, 16+400+46 σ.)

Ines Di Salvo, *Ο Παλαμής και η Ιταλική λογοτεχνία. Η περίπτωση του Leopardi*, Α-

θήνα (ανάτ. από τό π. Δίπτυχα, τ. ΣΤ'), 1994-1995.

Ines Di Salvo, *Percorsi ideologici. Le traduzioni neogreche da Francesco Soave (1804-1876)*, (ανάτ. από τόν τόμο: *Testi letterari italiani tradotti in greco*), 1994.

Μαργαρίτα Δρίτσα, *Τό χρώμα της έπιτυχίας. Η Έλληνική βιομηχανία χρωμάτων, 1830-1990*, Αθήνα, Τροχαλία, 1995 (8ο, 216 σ.)

Georges Duby, *Ο ίππότης, η γυναίκα και ο ιερέας. Ο γάμος στη φεουδαρχική Εύρωπη*, Μετάφραση: Έριέττα-Βαλερή Μπενβενίστε, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996 (8ο, VIII+282 σ.)

Έντουαρντ Έβερετ, *Σελίδες Ημερολογίου. 1819, Κέρκυρα - Ιωάννινα - Μετέωρα - Τύρναβος - Δελφοί - Αθήνα - Καλάβρυτα - Κωνσταντινούπολη - Βουκουρέστι*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Άντεια Φραντζή, Έπιμέλεια και Σχόλια εικονογράφησης: Στάθης Φινόπουλος, Αθήνα, Τροχαλία, 1996 (8ο, 240 σ.)

Γιώργης Έξαρχος, *Αύτοί είναι οι Τσιγγάνοι. Ιστορία - Γλώσσα - Λαογραφία - Πολιτισμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 1996 (8ο, 304 σ.)

Χάρης Έξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τόν 19ο αί.* Ο Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912, Αθήνα, Νεφέλη, 1996 (8ο, 200 σ.)

Έταιρεία Λευκαδικών Μελετών, *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Έπτανησιακού Πολιτισμού* (Λευκάδα, 8-12 Σεπτεμβρίου 1993). *Από την τοπική ιστορία στη συνολική: τό παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αί.* Συνέδριο αφιερωμένο στον πρόεδρο της Έταιρείας Λευκαδικών Μελετών Πάνο Γ. Ροντογιάννη, Αθήνα 1996 (8ο, 470 σ.)

Τασία Εύθυμιάτου-Άλισανδράτου, *Αντουάν Ντέ Σαίντ-Έξυπερύ*, Αθήνα (ανάτ. από τό π. Νέα Έστία, τ. 136), 1994.

Silvano Ghilino, *Un banchiere de '600: Stefano Balbi. Affari di Stato e fiere dei cambi*, Γένοβα, Università di Genova, Dipartimento di Storia Moderna e Contemporanea, 1996 (8ο, 162 σ.)

Christian Gonsa, *Αυτοβιογραφικά κείμενα έλλήνων κομμουνιστών. Η Ιστορία*

Βιβλία που έλαβαν Τά Ιστορικά

του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας μέχρι τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, Αθήνα (ανάτ. από τό π. *Μνήμων*, τ. 17), 1995.

Μαρία Γρ. Ζαγορήσιου, *Λαϊκή αρχιτεκτονική στην Κρήτη. Folk architecture in Crete*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 1996 (4ο, 182 σ.)

Μ. Γρ. Ζαγορήσιου - Γ. Ν. Γιανουλέλλης, *Παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Λέσβου. Traditional architecture in Lesbos*, Αθήνα, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, 1995 (4ο, XXIV + 248 σ.)

Έλισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Έκκλησία (1483-1567)*, Αθήνα, Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών, Ίνστιτούτο Βυζαντινών Έρευνών, 1996 (8ο, 206 σ. + πίν.)

Η ζωή και η δράση του Βασίλη Νταϊλιάνη. Αυτοβιογραφία. Μέ τους μαστόρους στο θεσσαλικό κάμπο. Στόν έλληνοϊταλικό πόλεμο. Στην Έθνική Αντίσταση. Τό αντίρτικο στή Δυτική Μακεδονία, Πρόλογος: Νίκος Καλογερόπουλος, Θεσσαλονίκη, Κώδικας, 1995 (8ο, 222 σ.)

Gunnar Hering, *Aspekte der Kulturpolitik des Metaxas-Regimes (1936-1940)*, Γοτtingen (ανάτ. από τόν τόμο: Reinhard Lauer - Peter Schreiner (έπιμ.), *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit*), 1996.

Άδαμάντιος Π. Καζακόπουλος, *Σκέψεις 1885-1905*, Αθήνα 1996 (8ο, 206 σ.)

Θεόφιλος Καίρης, *Άλληλογραφία*, Έκδομένη υπό Δημητρίου Ι. Πολέμη, Μέρος Πρώτον: *Έπιστολαί Θεοφίλου Καίρη*, Τόμος Δεύτερος: *1839-1844*, Άνδρος, Καίρειος Βιβλιοθήκη, 1995 (8ο, 232 σ.) Τόμος Τρίτος: *1844-1853* (8ο, 308 σ.)

Άθηνά Κακούρη, *Η σπορά του άνέμου*, Αθήνα, Έστια, 1994 (8ο, 378 σ.)

Δημήτρης Καραθάνος, *Άντίο Καπετάνιε. Μιά ζωντανή μαρτυρία για τίς τελευταίες στιγμές του Άρη Βελουχιώτη*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1996 (8ο, 154 σ.)

Βασίλης Καρδάσης, *Ίστορικό Άρχείο Όλυμπιακού Πειραιώς*, Πειραιάς 1996 (4ο, 80 σ., πολυγρ.)

Άγγελα Καστρινάκη, *Τροπές ρεαλισμού. Οί άθλιοι των Άθηνών του Κονδυλά-*

κη και τά Εύρωπαϊκά παραδείγματα (Ζολά, Ούγκο, Ντίκενς), Χανιά (ανάτ. από τά Πραγμένα του Α' Διεθνούς Συνεδρίου «Ο Ίωάννης Κονδυλάκης και τό έργο του»), 1996.

Olga Katsiardi-Hering, *Das Habsburgerreich: Anlaufpunkt für Griechen und andere Balkanvölker im 17.-19. Jahrhundert*, Βιέννη (ανάτ. από τό π. *Österreichische Osthefte*, τ. 38/2), 1996.

Paschalis M. Kitromilides, «*Balkan mentality*»: *history, legend, imagination* (ανάτ. από τό π. *Nations and Nationalism*, τ. 2), 1996.

Γιώργος Κόκκινος, *Ό πολιτικός άνορθολογισμός στην Ελλάδα. Τό έργο και ή σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*, Αθήνα, Τροχαλία, 1996 (8ο, 412 σ.)

Χαρίλαος Β. Κόλλας, *Η νήσος των Κορυφών τόν 16ο και 17ο αιώνα από μαρτυρίες του Ίστορικού Άρχείου Κέρκυρας*, Τόμος Β', Κέρκυρα 1996 (8ο, 160 σ.)

Τάσος Π. Κοντομίχης, *Ίωάννης Ν. Σταματέλος (1822-1881)*. Ένας Λευκαδίτης λόγιος τού 19ου αιώνα, Λευκάδα 1995 (8ο, 30 σ.)

Μαρία Κορασίδου, *Οί άθλιοι των Άθηνών και οί θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην έλληνική πρωτεύουσα τόν 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ, 1995 (8ο, 264 σ.)

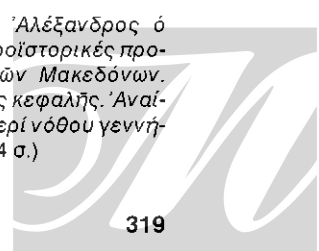
Γεώργιος Γ. Κουτρούκης, «*Έν ψυχρώ*». Κατοχή - Βάρκιζα - Έμφύλιος, Αθήνα, Έκδόσεις Κ. Καπόπουλος, 1996 (8ο, 234 σ.)

Βασίλης Κρεμμυδάς, *Έμποροι και έμπορικά δίκτυα στά χρόνια του είκοσιένα (1820-1835)*. Κυκλαδίτες έμποροι και πλοιοκτήτες, Αθήνα, Ναυτικό Μουσείο Αιγαίου, 1996 (8ο, 236 σ.)

Μιχάλης Κύρκος, *Πίσω από τά κάγκελα. Ένα Ίστορικό ντοκουμέντο*, Πρόλογος: Γιώργος Λεονταρίτης, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1996 (8ο, 212 σ.)

Ίωάννης Λασκαράτος, *Άλέξανδρος ό Μέγας. Δύο νεότερες ιατροϊστορικές προτάσεις για τό βασίλειά των Μακεδόνων. Έρμηνεία της στροφής της κεφαλής. Αναίρεση της θεωρίας Esser περί νόθου γεννήσεως*, Αθήνα 1995 (8ο, 174 σ.)

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

Βιβλία που έλαβαν Τά Ιστορικά

Ίωάννης Λασκαράτος, *Κύλικες ζωής κατευνάστριαι. Ιστορική καί ιατρική προσέγγιση στίς δηλητηριάσεις τής Βυζαντινής περιόδου*, Αθήνα 1994 (8ο, 355 σ.)

Antonis Liakos, *L'unificazione Italiana e la Grande Idea. Ideologia e azione dei movimenti nazionali in Italia e in Grecia, 1859-1871*, Prefazione di Stuart Wolff, Φλωρεντία, Aletheia, 1995 (8ο, 232 σ.)

Αντώνης Λιάκος, *Ο Γαριβάλδης καί η Κρήτη (1866-1869)*, Ήράκλειο (ανάτ. από τό π. Παλίμψηστον, τχ. 14/15), 1995.

Chryssa A. Maltezu, *Byzantine «Con-suetudines» in Venetian Crete*, (ανάτ. από τό π. *Dumbarton Oaks Papers*, τ. 19), 1995.

Chryssa A. Maltezu, *From Crete to Jerusalem: The Will of a Cretan Jew (1626)*, (ανάτ. από τό *Mediterranean Historical Review*, τ. 10/1-2), 1995.

Chryssa A. Maltezu, *Les Italiens propriétaires «terrarum et casarum» à Byzance*, (ανάτ. από τό π. *Byzantinische Forschungen*, τ. 22), 1996.

Απ. Μαρμέλης, *Θαλασσινά, Δεύτερη έκδοση*, Φιλολογική επιμέλεια: Γ. Π. Σαθβίδης, Αθήνα, Έρμης, 1996 (8ο, 104 σ.)

Μαξίμου μοναχού Ίθρηίτου, *Βαλκάνια 1994-1995. Οδοιπορικόν εις πην πολυτάραχον Νέαν Γιουγκοσλαβίαν*, Αθήνα 1996 (8ο, 80 σ.)

Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Αθανάσιος Πάριος (1721-1813). Βιογραφία - Ίδεολογία - Βιβλιογραφικά*, Αθήνα (ανάτ. από τήν *Επιστημονική Έπετηρίδα τής Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. Α'), 1995.

Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Ορθόδοξος καί Εύρωπαϊκός πολιτισμός. Μεγάλη άλληλοσυμπληρούμενα ή άλληλοαποκλειόμενα*, Αθήνα 1996 (ανάτυπο).

Χαρίλαος Μηχιώτης, *Τό έργαστήρι τής φωτιάς. Οί μπαρουτόμυλοι του Μαυρίλου (1700-1914). Ο τόπος, οί άνθρωποι, ή ιστορία*, Αθήνα, Κασταλία, 1996 (8ο, 128 σ.)

Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, *Φεουδαλικές καταστιχώσεις στή Λευκάδα*, Αθήνα (ανάτ. από τά *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Έπανησιακού Πολιτισμού*), 1996.

Ulrich Moennig, *Die neugriechischen alten Drucke der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, Wiesbaden (ανάτ. από τον τόμο: *Graeca recentiora in Germania*), 1994.

Ulrich Moennig, *Η ύποτιθέμενη νεοελληνική μετάφραση τής Καινής Διαθήκης του Μητροφάνη Κριτόπουλου*, Θεσσαλονίκη (ανάτ. από τό π. Έλληνικά, τ. 43), 1993.

Ulrich Moennig, Matthias Berneggars *Handexemplar des Glossarium Graecobarbarum des Ioannes Meursius mit Korrekturen des Metrophanes Kritopoulos*, Wiesbaden (ανάτ. από τον τόμο: *Graeca recentiora in Germania*), 1994.

Ulrich Moennig, *Ο Μητροφάνης Κριτόπουλος μεταφραστής έλληνικών δημοδών στίχων (Στρασβούργο 1627)*, Βενετία (ανάτ. από τό π. *Θησαυρίσματα*, τ. 22), 1992.

Ulrich Moennig, *Zwei bände mit Neograeca der Hallenser Waisenhausbibliothek*, Βενετία (ανάτ. από τό π. *Θησαυρίσματα*, τ. 24), 1994.

Claude Mossé - Annie Schnapp-Courbeillon, *Επίτομη Ιστορία τής Αρχαίας Ελλάδας (2000-31 π.Χ.)*, Μετάφραση: Λύντια Στεφάνου, Αθήνα, Έκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1996 (8ο, 501 σ.)

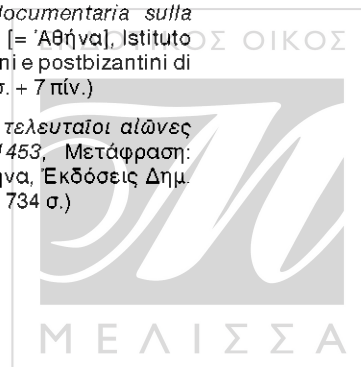
Χρήστος Αθ. Μούλιας, *Η διάσταση αύτοχθόνων καί έτεροχθόνων στή μετεπαναστατική Πάτρα (1828-1850)*, Πρόλογος: Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, Πάτρα 1995 (8ο, 158 σ.)

Τάκης Μπενάς, *Του έμφυλίου. Μνήμες των δύσκολων καιρών*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνη, 1996 (8ο, 292 σ.)

Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Τά καταστατικά του σωματείου (nazione) των Έλλήνων φοιτητών τής Πάδοβας (17ος-18ος αί.)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ, 1995 (8ο, 216 σ.)

Andrea Nanetti, *Il fondo archivistico Nani nella Biblioteca Nazionale di Grecia ad Atene. Euristica documentaria sulla Morea Veneto*, Βενετία [= Αθήνα], Istituto Ellenico di studi bizantini e postbizantini di Venezia, 1996 (8ο, 184 σ. + 7 πίν.)

Donald M. Nicol, *Οί τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, Μετάφραση: Στάθης Κομνηνός, Αθήνα, Έκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1996 (8ο, 734 σ.)

Βιβλία που έλαβαν Τά Ίστορικά

Γιώργος Β. Νικολάου, *Έξισλαμισμοί και έκχριστιανισμοί στην Πελοπόννησο από τὰ μέσα του 17ου αἰ. ἕως τὸ 1716*, Θεσσαλονίκη (ἀνὰτ. ἀπὸ τὸ π. Βαλκανικά Σύμμεικτα, τ. 7), 1995.

Σοφία Ντενίση, *Μεταφράσεις Μυθιστορημάτων καὶ Διηγημάτων, 1830-1880. Εἰσαγωγικὴ μελέτη καὶ καταγραφή*, Ἀθήνα, Περίπλους, 1995 (80, 160 σ.)

Κούλα Ξηραδάκη, *Γυναῖκες τοῦ '21. Προσφορές, ἡρωισμοὶ καὶ θυσίεις. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα*, Ἀθήνα-Γιάννινα, Δωδώνη, 1995 (80, 424 σ.)

Κούλα Ξηραδάκη, *Οἱ γυναῖκες στὸν ἀτυχή πόλεμο τοῦ 1897*, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Φιλίππου, 1994 (80, 132 σ.)

Κούλα Ξηραδάκη, *Σελίδες ἀπὸ τὸν ἀντιφασιστικὸ ἀγῶνα στὴ Μέση Ἀνατολή, 1941-1944. Μαρτυρίες καὶ ντοκουμέντα*, Ἀθήνα, Φιλίστωρ, 1996 (80, 112 σ.)

Ὁμιλος Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, *Νεοελληνικὴ Παιδεία καὶ Κοινωνία, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα 1995 (80, 643 σ.)

Λία Παπαδάκη, *Τὸ ἐφηβικὸ πρότυπο καὶ ἡ Δελφικὴ προσπάθεια τοῦ Ἀγγελοῦ Σικελιανοῦ*, Ἀθήνα, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ, 1995 (80, 200 σ.)

Χρήστος Παπάζογλου, *Μυστικιστικὰ θέματα καὶ σύμβολα στὸ Carmen Seculare τοῦ Διονύσιου Σολωμοῦ*, Ἀθήνα, Κέδρος, 1995 (80, 139 σ.)

Γιώργης Παπαθανασίου, *Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς φασίστες κατακτητὲς 30 Ὀχτώβρη 1994 (ἡμέρα Δευτέρα)*, Ἀθήνα 1995 (80, 64 σ.)

Ι. Α. Παπίγκης, *Ἡ ὑπόσταση τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου*, Ἀθήνα (ἀνὰτ. ἀπὸ τὸ π. Ποίηση, τχ. 6), 1996.

Δημήτριος Π. Πασχάλης, *Ἱστορία τῆς νήσου Ἀνδρου*, [Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα: Δημ. Ι. Πολέμης], Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Γ. Δαρδανός, 1995 (80, κδ' + 734 + 448 σ. + πίν.)

Γ. Πλουμίδης, *Κείμενα γιὰ τὴν Ταχυδρομικὴ Ἱστορία τῆς Ἠπείρου (1869 κ.έξ.)*, Ἰωάννινα (ἀνὰτ. ἀπὸ τὸ π. Δωδώνη, τ. ΚΓ', τχ. 1, 1994), 1995.

George Politakis, *The Administration of Economic Reconstruction in Greece, 1944-1950*, Baden-Baden (ἀνὰτ. ἀπὸ τὸ *Jahrbuch für Europäische Verwaltungsgeschichte*), 1995.

Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, *Γεώργιος Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος (1839-1902). Ὁ σχολιαστής, ὁ ἱστοριοδίφης, ὁ συλλέκτης. Μελέτη τῆς ἀλληλογραφίας του*, Ἀθήνα, Ἐπικαιρότητα, 1996 (80, 496 σ.)

Ἀννίτα Ν. Πρασσά, *Οἱ ἐπιρροές τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ στὴ διαμόρφωση τῆς Ἑλληνικῆς ἐκπαίδευσης στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα*, Ἀθήνα (ἀνὰτ. ἀπὸ τὸ π. Μνημοσύνη, τ. ΙΒ'), 1996.

Ἀννίτα Πρασσά, *Ρήγας Φεραίος - Ι. Καποδίστριας: οἱ στόχοι τους γιὰ ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ὀργάνωση ἀνεξάρτητου κράτους*, Ἀθήνα (ἀνὰτ. ἀπὸ τὸ π. Ὑπέρεια, τ. Β'), 1994.

René Rivaux, *Ἑλλάδα γῆ ἀγαπημένη τῶν θεῶν*, Μετάφραση: Γιώργος Σπανός, Εἰσαγωγή-Σημειώσεις-Σχόλια: Χαρ. Α. Μπαλτάς, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1995 (80, 216 σ.)

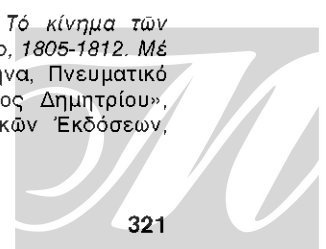
Ἀλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, *Ἡ θυζαντινὴ Ρόδος καὶ οἱ Μουσουλμάνοι. Προβλήματα σχετικά μέ τίς ἀραβικὲς καὶ τίς τουρκικὲς ἐπιδρομές κατὰ τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου ἕως τίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα*, Ἀθήνα, Τροχαλία, 1994 (160, 73 σ.)

Ἀλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, *Σημειώσεις γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ Σαμοθράκη ὡς τὴν τουρκικὴ κατάκτηση τοῦ 15ου αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη (ἀνὰτ. ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τοῦ ΙΕ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας), 1995.

Alexis G. C. Savvides, *Seventh-fifteenth century islamic History as portrayed in Greek Byzantine History manuals. A bibliographical survey*, Ἀθήνα (ἀνὰτ. ἀπὸ τὸ *Journal of Oriental and African Studies*, τ. 3-4, 1991-1992).

Ἀλέξης Σεβαστάκης, *Τὸ κίνημα τῶν «Καρμανιόλων» στὴ Σάμο, 1805-1812. Μὲ ἀνέκδοτα ἐγγραφα*, Ἀθήνα, Πνευματικὸ Ἰδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», [Βιβλιοθήκη Ἐπιστημονικῶν Ἐκδόσεων, ἀρ. 9], 1996 (80, 304 σ.)

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

321

ΜΕΛΙΣΣΑ

Βιβλία πού έλαβαν Τά Ιστορικά

Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Λευκαδίτικη πολιτισμική ιστορία*, 'Αθήνα (άνάτ. από τὰ Πρακτικά του Δ' Συνεδρίου Έπτανησιακού Πολιτισμού.), 1996.

Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Σημειώσεις για τόν Διαφωτισμό στην Κωνσταντινούπολη του 1821*, 'Αθήνα (άνάτ. από τόν τόμο *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*), 1995.

Κώστας Σκλάβος, *Έπίκαιρα από τό παρελθόν*, 'Αθήνα, Θεμέλιο, 1996 (80, 240 σ.)

Dionisios Solomos, *Visione di Dionisio (La Donna di Zante)*, A cura di Ines Di Salvo, Παλέρμο, [Quaderni dell' Istituto di Filologia greca dell' Università di Palermo, 24], 1995 (80, 98 σ.)

Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λέανδρος. Απομνημονεύματα ενός Ψιττακού. Ο Τριχιλιόπρωχος*, Φιλολογική επιμέλεια: 'Αλεξάνδρα Σαμουήλ, 'Αθήνα, Νεφέλη, 1996 (80, 248 σ.)

Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, *Η ανέκδοτη διαθήκη του Μανουήλ 'Ιωαννάκη (μέσα ΙΔ' αί.) και άλλα κείμενα σχετικά με τη μονή της Θεοτόκου στον Στύλο των Σταγών*, 'Αθήνα (άνάτ. από τό π. Σύμμεικτα. Μνήμη Δ. Α. Ζακυθινού, τ. 9, μέρος Β'), 1994.

Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, *Η πρώτη προσπάθεια για την ίδρυση Γυμνασίου στην Τήνο. Ανέκδοτα έγγραφα (Αύγ. 1836) των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, 'Αθήνα (άνάτ. από την Έπετηρίδα της Έταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, τ. ΙΒ'), 1995.

Δημήτρης Ζ. Σοφιανός, *Ο Τηνιακός μαρμαράς και η προσφορά του στην Νεοελληνική Τέχνη*, 'Αθήνα, Έκδόσεις Φιλιππότη, 1995 (80, 40 σ.)

Μαρία Σταματογιαννοπούλου, *Μακράν κοίτης και τραπέζης. Οι συζυγικές σχέσεις στη Λέσβο του 1900*, 'Αθήνα (άνάτ. από τό π. Μνήμων, τ. 16), 1994.

Δημήτρης Σταμέλος, *Μάρτυρες και Μαρτυρίες. Ηρωικές μορφές και όρια γεγονότα του νεοελληνικού θίου*, 'Αθήνα, Έκδόσεις Πιτσιλός, 1995 (80, 250 σ.)

Απόστολος Στρογγύλης, *Τρεις Μορφές της Αντίστασης. Σαράφης - Καρτάλης - Καραγιώργης*, 'Αθήνα, Φιλίστωρ, 1996 (80, 180 σ.)

ραγιώργης, 'Αθήνα, Φιλίστωρ, 1996 (80, 180 σ.)

Αννα Ταμπάκη, Δημήτριος Δάρβαρης: *Οί περί «ήθικής» αντιλήψεις του*, 'Αθήνα (άνάτ. από τόν τόμο *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*), 1995.

F. Theodorou, *Nilus' narrations: micro-level teaching, a new criterion of stylistic differentiation*, Βρυξέλλες (άνάτ. από τό π. *Byzantion*, τ. LXIII), 1993.

Henri Tonnet, *Ιστορία της νέας ελληνικής γλώσσας. Η διαμόρφωσή της*, Μετάφραση: Μαρίνα Καραμάνου - Πάνος Μαλιάτσος, Επιμέλεια: Χριστόφορος Χαραλαμπίδης, 'Αθήνα, Έκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1995 (80, 218 σ.)

H. Tonnet, *Le Περί 'Αληθούς Πολιτικής των Εύγενών Υποκειμένων (1781). Identification de la source française. Premières remarques sur la traduction*, 'Αθήνα (άνάτ. από την Έπετηρίδα 'Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών, τ. 9, 1995-1996), 1996.

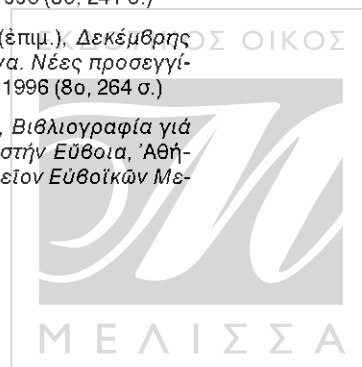
H. Tonnet, *Ο 'Ιωάννης Κονδυλάκης και ο Eugène Sue (Οί 'Αθλιοι των 'Αθηνών και τὰ Μυστήρια των Παρισίων)*, Χανιά (άνάτ. από τὰ Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Συνεδρίου «Ο 'Ιωάννης Κονδυλάκης και τό έργο του»), 1996.

Panayotis Tsakopoulos, *Techniques d'intervention et appropriation de l'espace traditionnel. L'urbanisme militaire des expéditions françaises en Méditerranée*, Aix-en-Provence, (άνάτ. από την *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, αρ. 73/74), 1994.

Υπουργείο Πολιτισμού - Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού, *Λαϊκά δρώμενα. Παλιές μορφές και σύγχρονες εκφράσεις. Πρακτικά Α' Συνεδρίου*, (Κομοτηνή 25-27 Νοεμβρίου 1994), 'Αθήνα 1996 (80, 241 σ.)

Γρηγόρης Φαράκος (έπιμ.), *Δεκέμβρης του '44. Νεότερη έρευνα. Νέες προσεγγίσεις*, 'Αθήνα, Φιλίστωρ, 1996 (80, 264 σ.)

Χαράλ. Δ. Φαράντος, *Βιβλιογραφία για την Έθνική Αντίσταση στην Εύβοια*, 'Αθήνα (άνάτ. από τό π. *Αρχείον Εύβοϊκών Μελετών*, τ. 31), 1996.

Βιβλία που έλαβαν Τά Ιστορικά

Άντεια Φραντζή, *Ο Ε. Α. Σοφοκλής και η πρώτη νεοελληνική «Χρηστομάθεια»* στις Η.Π.Α., Αθήνα (ανάτ. από τον τόμο *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*), 1995.

Γάκωχος Χανταλί, *Από τό Λευκό Πύργο στις Πύλες του Άουσβιτς*, Πρόλογος: Έλι Βιζέλ, Μετάφραση από τὰ εβραϊκά: Ήλια Σαμπετάι, Θεσσαλονίκη, Έκδ. Ίδρυμα Έτς

Άχαϊμ και Παρατηρητής, 1995 (16ο, 146 σ.)

Θανάσης Χατζής, *Οι ρίζες της Έθνικής Αντίστασης. Προλεγόμενα στη Νικηφόρα Έπανάσταση που χάθηκε*, Πρόλογος: Γιώργος Λεονταρίτης, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1996 (8ο, 444 σ.)

Kostas Yannakopoulos, *Amis ou amants? Amours entre hommes et identités sexuelles au Pirée et à Athènes*, (ανάτ. από τό π. *Terrain*, άρ. 27), 1996.

Περιοδικά

Ανδρικά Χρονικά, τ. 24 [: Δαυίδ Άντωνίου, «Η Άνδρος μέσα από τό Άρχείο του Υπουργείου Παιδείας (1833-1850)», Τόμος Γ', Έκπαιδευτικά], Άνδρος, Καίρειος Βιβλιοθήκη, 1995 (8ο, 236 σ.)

Άπόπλους, Σαμιακών γραμμάτων και τεχνών περιήγηση, Έτος 6ο, τχ. 14-16 [: Άφιέρωμα στην Έθνική Αντίσταση της Σάμου '40-'44], 1995 (8ο, 432 σ.)

Άρχεϊον Εύβοϊκών Μελετών, Έτήσια έκδοση της Έταιρείας Εύβοϊκών Σπουδών, τ. ΛΑ', [: Άφιέρωμα στην Λέλα Καραγιάννη, 1899-1944], Αθήνα 1994-1995 (8ο, 320 σ.)

Δοκιμές, Έκδοση μεταπτυχιακών φοιτητών, Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, τχ. 4, Αθήνα, Φθινόπωρο 1996 (8ο, 256 σ.)

Έλληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Έπισήμης, Περιοδική έκδοση της Έλληνικής Έταιρείας Πολιτικής Έπισήμης, άρ. 7, Αθήνα, Θεμέλιο, Μάρτιος 1996 (8ο, 203 σ.)

Έπετηρίς του Κέντρου Έρεύνης της Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου, τ. 31, Αθήνα, Άκαδημία Άθηνών, 1995.

Εύκλειδης Γ', Τετράμηνη έκδοση της Έλληνικής Μαθηματικής Έταιρείας, τχ. 40-41 [: Πρακτικά Συμποσίου: «Τά Μαθηματικά στην Τουρκοκρατία»], Αθήνα, Μάιος-Δεκέμβριος 1994 (8ο, 136 σ.)

Histoire et Mesure, τ. Χ, άρ. 3/3 (αφιέρωμα: «Consummation»), Παρίσι, CNRS, 1995.

Θησαυρίσματα / Thesaurismata, τ. 26, Έλληνικό Ίνστιτούτο Βενετίας, 1996 (8ο, 356 σ. + πίν.)

Μνήμων, τ. 17, Αθήνα, Έταιρεία Μελέτης Νέου Έλληνισμού, 1995 (8ο, 242 σ.)

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Έκδοση της Έφορείας Βυζαντινών Άρχαιοτήτων, τχ. 3, Θεσσαλονίκη 1996 (8ο, 68 σ.)

Ο Έρανιστής, Έκδοση του «Όμίλου Μελέτης του Έλληνικού Διαφωτισμού», Έτος ΛΒ'-ΛΓ', τ. 20, Αθήνα 1995 (8ο, 295 σ.)

Ο Πολίτης Δεκαπενθέμερος, τεύχη 17-27, Ίανουάριος-Όκτώβριος 1996.

Περίπλους, Τριμηνιαίο περιοδικό, άρ. 41, Αθήνα, Όκτώβριος-Δεκέμβριος 1995 (8ο, 144 σ.)

Τάλως, Περιοδική έκδοση Ίνστιτούτου Κρητικού Δικαίου, Τόμοι Δ1 και Δ2 [: «Κρητικός Κώδιξ ΙΙ. Περίοδος Β': Ήμιαυτονομία (1869-1898)»], Έπιμέλεια: Στρατής Παπαμανουσάκης, Χανιά 1994 (8ο, σ. 398 και σ. 6 + 399-736).

Φιλολογική, Έτος 14ο, τχ. 55, Άπρίλιος-Μάιος-Ίούνιος 1996 (4ο, 64 σ.)

TA ΙΣΤΟΡΙΚΑ HISTORICA

Parait deux fois par an

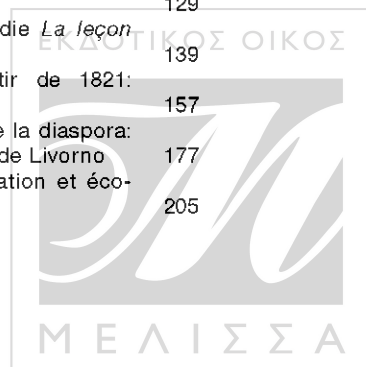
DIRECTION

SPYROS ASDRACHAS - PHILIPPE ILIOU - VASSILIS PANAYOTOPOULOS

ÉDITIONS «MELISSA», DIRECTEUR GIORGOS RAYAS

Sommaire

<i>Ruggiero Romano</i>	Sur la transculturation: quelques doutes	3
<i>Vasso Psimouli</i>	Les Souliotes: bergers et pilliers	13
<i>Dimitris Dimitropoulos</i>	Données sur le mobilier à l'époque de la domination ottomane: le cas du miroir	37
<i>Elefthéria Zéi</i>	Biens immobiliers et dettes à Paros (XVIII ^e -XIX ^e s.): entre le Commun et le privé	67
<i>Ilias I. Nicolopoulos</i>	Ambelakia et leurs Compagnies: approches sur leur caractère	85
<i>Gunnar Hering</i>	Le problème des soulèvements révolutionnaires au début du XIX ^e siècle	105
<i>Ulrich Moennig</i>	Un abécédaire inconnu de Thomas Mandakassis (Leipzig 1761)	121
<i>Alexis Politis</i>	1821-1831: la poésie néohellénique en période révolutionnaire	129
<i>Dimitris Spathis</i>	La vie conjugale en Grèce: la comédie <i>La leçon des vieillards</i> et son auteur	139
<i>Costas Komís</i>	Mouvements de population à partir de 1821: l'exemple de Samos	157
<i>Despina Vlami</i>	La famille des commerçants grecs de la diaspora: quelques observations sur le cas de Livorno	177
<i>Lydia Tricha</i>	Bitolia dans les années 1880: population et économie	205

<i>Pantelis Kyprianos</i>	La population étudiante et la demande au niveau de l'enseignement Supérieur en Grèce (1891-1936)	225
APPROCHES		
<i>Ioanna Papathanassiou</i>	Le vécu, l'histoire et la politique: la substance d'un témoignage personnel. À propos de deux livres de Takis Benas	253
DOCUMENTATION		
<i>Vlassis Agtzidis</i>	La presse grecque dans les régions de la Mer Noire (XIX ^e -XX ^e s.)	267
CHRONIQUE		
<i>Dimitris Dimitropoulos</i>	Archives d'Histoire Sociale Contemporaine: un congrès	294
<i>Sp. I. Asdrachas</i>	Corfou: une synthèse méditerranéenne	296
COMPTES-RENDUS		
<i>Olga Katsiardi-Hering</i>	La famille dans les Balkans	300
<i>Charis Koutelakis</i>	Les poisons	306
<i>G. B. Dertilis</i>	Disette, vie chère et famine	308
<i>Maria Christina Hatzioannou</i>	La marine grecque et sous drapeau grec	312
	Livres reçus	317

CORRESPONDANCE - ABONNEMENTS: *HISTORICA*, ÉDITIONS «MELISSA», 10, RUE NAVARINOU, 106 80 ATHÈNES ABONNEMENT ANNUEL POUR L'ÉTRANGER, 20\$

Diffusion: ATHÈNES, Librairie «Melissa», 10, rue Navarinou, 106 80 Athènes, Tél. (01) 3600865
THESSALONIKI, Librairie P. Rayas, 41, rue Tsimiski, Tél. (031) 229010

